

નિવેદન

ગયા સ માસને અંતે જાહેર ક્ષેત્રે તે પ્રમાણે આજ તા. ૧૬ મી જૂને આ સ્મારકમંથ રહેલો છે. આ રીતનું સ્મારક આપણામાં હજી ૩૬ થયું નથી; વળી લેખકોને, અર્થદો જે નવાખી કદમે બધું ચાલે છે તે દિસામે, પૂરતો સમય અને આપી શકેલ; તથાપિ અમને મનમાનતો સદકાર મળી ગયો, તેથી આનંદ થાય છે. આ સાદસ કાર્ય પૂરું કરી શક્યા છે તે એ સદકારને જ આભારી છે. લેખકોની નામાવલિ જણાવ રહેશે જે કોઇ કોઇ જાણીતા લેખકોની કૃતિઓ અને મેળવી શક્યા નથી; પણ એક વિગતને જે વાંચનાર અલગ રાખી શકશે અને સંપદનો સામટો વિચાર લઇ શકશે આમાં હાલના સાહિત્યમાં પ્રચલિત ઘણી પદ્ધતિઓ દૃષ્ટિઓ અને શૈલી-ઓના નમાધુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ એટલું નથી, તેમ કેટલાક તો, એના નમાધુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ એટલું નથી, તેમ કેટલાક તો, એના નમાધુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ એટલું નથી, તેમ કેટલાક તો, એના નમાધુમ પડશે. વળી સારા નમૂનાનું પ્રમાણ એટલું નથી, તેમ કેટલાક તો, એના નમાધુમ પડશે.

નવાસવા લેખકમંથને હિદાસાથી આવકાર દેના, અને વિરલ લાખક જણાય તેવાને પણ પાઠનાં એમનું વજણ એમના સાદારજીવનના લગભગ આરંભથી તે એમનો દેહ જો ત્યાં સુધી એવું ને એવું જોવામાં આવેલું છે. “ જાદિસપ્રાણપદમંથ ” ના કર્તા સ્વ. રામ લક્ષ્મીરામ દવે એમના આવા ઉપકારનો ખુલ્લો દાખલો છે, અને હવેજ કવિશ્રિમથના “ ડિસ્ટ્રિક્ટ વિજેશ ” કાવ્યનો “ ત્યજયેલ તિલકા ” ને નામે અનુવાદ કરી આપેલો દાખલો છે, તો તેનો સૌથી વધારે જાણીતો દાખલો, પ્રથમ શું જાણીતો સા પરિપક્વ એમણે વાંચેલા વ્યાખ્યાનમાં છે. આ સ્મારકને માટે અને વિજ્ઞાપનાઓ હામાં આ વજણને માન આપીને અને પ્રથમથી જણાવ્યું, જે સુકામલે ન્હાની વૃક્ષની નીચે કૃતિને સંપદમાં સ્થાન મળ્યું છે એવો અમારો સંદેશ છે.” ચોક્કસની કોઇ મધ્યમ કૃતિઓને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે, તેમના કર્તાઓ એજા જાણીતા પે આશાજનક હોવાને લીધે બન્યું છે. એ સુકામલે ઉજરતા લેખકોમાંથી સારી સંખ્યાએ ન્હાની વચના (વાલનાં) એ સાદાં એકમાત્ર ઉર્મરે ‘એમ’ તે હોય પણ હજી પૂરતા હતા થવા ન પામેલા, કલામાં અને કૃતિઓમાં જેટલું પ્રકટ કરી સુકયા હોય તે કરતાં વિશેષની શા એમને વિશે ગુણજી વાંચનારને પડે જિવા, ઉજરતા, વગેરે સર્વનો સમાવેશ કરી લેવાની જાણી ન્હાની પ્રમા જાણીતી છે.

તો વળી પોતાની ત્રણ ચાર અને વધારે કૃતિઓ અમને મોકલી આપે અને સાથે ઉમેરું કે એક પણ ચોગ્ય જણાય તો જ લેવી, નહીં તો નહીં. થોડા મું લેખકોએ પણ અમારે માથે બધો બાર મુકી દહને અમને સંખ્યાબંધ ગોતીમાંથી એક વીણી લેવાની સમજીય મંજૂરણમાં નાંખ્યા. અહીં જે પદકૃતિઓ છાપી છે, તે આશરે પચાસ કવિતાઓ મળેલી તેમાંથી પસંદ કરેલી છે. સારાંશ કે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશવારે, બહાર ભૂમિને જોનારને, પોતપોતાનો જ કંકડો સ્વીકારવાની કેટલાકની શરૂ દીર્ઘ આવતી હશે; પરંતુ એ પ્રદેશમાં ચોગ્ય પ્રયાસને માટે સહકાર પણ છે, વધતો આવે છે, એ હકીકતનો આ સંગ્રહ વાસ્તવિક પુરાવો રજૂ કરનાં અમને ધ્યાન દેવાય છે.

પાછી વાળેલી બધી કૃતિઓ ઉતરતી હતી એમ ગણવાનું નથી. અબધી લેવાનું તો અસાધ્ય જ હતું, એ તો ઉપર આવી ગયું. વળી પસંદગી કરવામાં કૃતિનાતાના ગુણ-દોષથી ભિન્ન એવાં નીચેનાં કેટલાંક ધોરણોમાંથી એક યા વધારેને વળગીને ચયામતિ કામ લીધું છે. (૧) પદકૃતિઓ, જુદી જુદી જાતની અને સારી મળી શકે તેવી પદ્ય લેવી, અને (આખા સંગ્રહનું કદ મારકસરજ રાખવાનું તેથી) કર્તાની (૨) ટુંકી સારી કૃતિને અભાવે જ લાંબી લેવી, અને (૩) એક કર્તાની એક જ લેવી, એ ત્રણ નિયમો પાળનાં સંખ્યાબંધ સારી કૃતિઓને પાછી વાળવી પડી છે. (૪) એક ઘણી સારી કૃતિઓ અતિ મોટી આવી તે કારણથી જ લઈ શકાઈ નથી. (૫) એમ ઉપર તે જ જાતની અને ગુણની એક એ કૃતિ જ લઈ શકાય, મુદામલે બિનાના જણાય તથાપિ એક જ વર્ગમાં પડે એવી કૃતિઓ વધારે ના થતા દેવાય, આવા સી લોક-પ્રિયતા કૃતિઓમાં વિષય, શૈલી, આદિની વિવિધતા જેમ વધારે તેમ જ વધુ જાય, એવાં કારણથી પણ કેટલીક પાછી વાળવી પડી છે. (૬) આ સંગ્રહને અનેક રીતિઓ-પ્રકારક બનાવવાની પ્રતિષ્ઠા કેટલાક પ્રાચીનાર્વાચીન વિદ્વદ્ કર્તાઓની પણ ટુંકીશુદ્ધિ અપ્રકટ કૃતિઓ મેળવીને દાખલ કરી છે, અને વિદ્યમાન સાહિત્યસેવકોને માટે એક ગાળા ઓછી રહી છે. એ કીમતી કૃતિઓને પ્રથમ પ્રકાશમાં મુકવાનો જશ કાન્તમાલાજીવા દેનાર (તે અમને મોકલનાર) દરેક સાહિત્યસેવકનો અમારા ઉપર ખાસ ઉપજો છે. આવી કૃતિઓની સંખ્યા સંગ્રહનું કદ જોતાં કંઈક વધારે થઈ ગઈ છે ખરી, જે કર્તાની વાનગી મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા લગભગ તે બધી જ મળી આવી છે. (૭) વળી અલારે ગદ્યમાં ટુંકી વાર્તાઓ અને તેમાંય અનુવાદોના સુમાર્ગને લઈને મુદાસર અને કલાયુક્ત શૈલીવાળા નિબંધો કે સંવાદો, અવલોકનો, વિ-લખાય છે, સારાંશ થોડાં લખાય છે, અને અમે તો અનુવાદો ન છૂટે લા-વણું, અને ગદ્યમાં

* પોતાના પ્રિયમિત્રના આ રસ-મુદર અનુવાદના વિદ્વાન કર્તા તરીકે જાણીતા, બાદ-રામરામ રામસંકર ભટ્ટ, અંધ પ્રકટ થઈ શકે તે ગાળેલાં જ ગત થયા છે એ એક દુર્ભાગ્ય પણ ખેદ સાથે નોંધવું પડે છે.

હુંકી વાર્તાઓની સંખ્યા બીજી તેટલી ઓછી રાખી છે. ગદ્યપદ્ય બંને લખતા હોય. તેમની પાસેથી પણ જ માગ્યું તેમ હુંકી વાર્તા અને બીજું ગદ્ય બંને સાઈ લખતા હોય તેમની પાસેથી બનતાં સુધી “બીજું.” ગદ્ય જ મેળવ્યું છે, અને આ પ્રમાણે સારા અને મધ્યમ નિબંધો, સંવાદો, વર્ણનો, વિવેચનો, આદિને વિશેષ આવકાર આપીને પણ કેટલીક તરગુમિયા અને થોડી સ્વતંત્ર હુંકી વાર્તાઓને જતી કરી છે. (૮) લેખિકાઓ અને પારસી-મુસલમાન લેખકોની કૃતિઓ મેળવવાને માટે બન્યા એટલા સર્વ પ્રયાસ કરેલા, તેમાંથી બીજામાં, વાંચનાર બેઠેલ લેશે જે અને નાસિવાસ થયા હિયે. જે થોડા પારસીમુસલમાનની કૃતિઓ આમા આપી શકિયે હિયે. તે દરેક લેખકલેખિકાને વાંચનાર ખાસ ધન્યવાદ આપે એમ ઇચ્છિયે હિયે.

શુજરાતી લેખકલેખિકાઓએ કાન્ત ઉપરના સહભાવથી અને સાહિત્યશોખથી પ્રેરાઈને અને આવા ઉચ્ચાશથી સેવાકૃત્યને પોતા તરફને પણ ટેકા દેવાની શુભ વાસનાથી, આ પ્રમાણે સહકાર કરીને અમારો-અમે ઉપાડ્યો ત્યારે કોઇ કોઇ મિત્રને અતિસાદાસક જેવા લાગેલો-પ્રયત્ન સિદ્ધ કરી આપ્યો છે, તો એમાંના કેટલાક ભાઈઓએ તો વળી અમને પોતાની ‘ઉમંગી’ મદદ વડે ઉપકારવશ કરી લીધા છે. સુબાઇ, સુરત, વડોદરા, અને કાઠિયાવાડમાં મળીને દશબાર ભાઈઓએ આ કાર્ય બાજુ પોતીકું જ હોય એમ અમને અનેક કૃતિઓ મેળવી આપી છે, અને લેખકોને મળવુંદળવું, કામગીરી લખવા, કૃતિઓ પાછી પહોંચાડવી, ઘટતા ખુલાસા કરવા, વગેરે ઘણું અમારું કામ પોતે ઉપાડ્યું છે. આમાં કોઇક વાર ગેરસમજ પણ થઇ હશે; કોઇ કર્તા ગમે તેટલી અગમચેતી અને ખુલાસા છતાં કૃતિ પાછી આવે એટલે બાજુ તેના ઉપર નાપસંદગીની જ છાપ પડી અને વળી પોતાનું અપમાન થયું, એવા એવા આશ અર્થ લેનારા હશે; કોઇ તો વળી આ સંબંધ પ્રકટ થતાં તેને અમુક દષ્ટિએથી જ વીંખીને એમાંની ઘણી કૃતિઓને પોતાની પાછી મળેલી કૃતિ કરતાં વિષય કે તેના નિરૂપણમાં ઉતરતી જ ગણશે, અને માટે પોતાને અમારે હાથે અન્યાય થયો એમ પણ ગાંઠ વાળશે. આવા સમારંભમાં પૂરતી સાવચેતી રાખવા છતાં આવું આવું ન જ બનવા પામે એ પ્રકારે કામ લેવું લગભગ અશક્ય છે. ગેરસમજૂતી ઉપરાંત ચોકળી ભૂલો * થઇ બધ અને થઇ ચે હશે; જેમાંની કેટલીક વળી બાજુ બદાર જ રહેવાની. મતલબ કે સૌએ અમારા કાર્ય તરફ બનતા સમભાવ અને ઔદાર્યથી જેવા કૃપા કરવી, એ જ અમારી પ્રાર્થના છે. વળી, કેટલીક કૃતિમાં શબ્દદેર આદિ ચત્કિચિત્ કરવું પડ્યું છે, તે ઘણુંખરૂં તો તે તે કર્તાની સંમતિ મેળવીને કરેલું છે. પરંતુ જે કોઇ દાખલામાં તેમ કરવાનું કે કર્તાને જણાવવાનું પણ રહી ગયેલું હોય, અથવા કોઇ ટેકાણે સાદા નકલ કરનારથી કે છાપખાતામાં કંઈ ફેરફાર થઈ ગયો હોય, તો એવું કંઈ-કૃતિને બગાડવાના ધરાદાથી તો થયું ન જ હોય, એટલું કર્તા માની શકશે, અને અમને માફી આપી શકશે, એવી આશા રાખિયે હિયે.

* ૩ જા વિભાગમાં કૃતિ ૫૬ મી અને ૬૮ મી અમને મળેલી, તે મૂલ કાગળ ઉપર નોંધેલાં નામકામ પ્રમાણે પરવાનગી આદિ માટે અમે પત્રો લખ્યા, તે એ કર્તાઓને ન પહોંચતાં, અમને જ D. L. O. માંથી પાછા મળ્યા છે. એમના નામકામની વધારે ચોખ્ખા માહિતી અમને મળી રાખી નથી. આ પુરતક એ કર્તાઓ કે તેમના કોઇ મિત્ર જીવે ને તુરત તેમણે અમને એમનાં હાલનાં સરનામાં જણાવવા કૃપા કરવી. એવા કાગળ મળતાં સુધી અમે એ દરેક કર્તાને તેના હક્કની આ અંધની એક નકલ પહોંચાડવા અસમર્થ હિયે.

નામાવસિમાં-હિંદુ-સ્ત્રીપુરોમાં પણ વડનગરા પ્રદેશમાં આદિ નાગર નામે સૌથી વધારે છે. કાન્તના ચાતિભાષ્યો એમના સ્મારકમાં પ્રેક્ષણીય સદ્ભાવથી અને સંખ્યાબંધ શાસ્ત્ર થાય એ કુદરતી પણ છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યને અંબાલાલભાઈના બૃહત્ ઓલમાં, “પ્રજ્ઞાની વાણી” એવું અર્થઘન વિશેષણ લગાડી શકિયે, અને રાત્રી શકિયે, એવી સ્થિતિ આવવાને માટે તો એમાં આપણા પચ્ચગી દેશમાંથી ઘણી ઘણી નાતગ્ન કોમ અને સ્થિતિના અનુભવ અને ભાવ, વિચાર અને ઊર્મિ, દર્દ અને દ્વેષનાં અસરકારક રીતે અને કલાકીલા વડે સંગમ થવા જોઈએ, એ નિર્વિવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણું આ “બ્રાહ્મણ્ય” સાહિત્ય હજી તો ધણુંધણું પછાત છે. એ વિનમ્રપણે સ્વીકારી લેવું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજી રીતે જોઈએ, તો આ સંગ્રહમાં નૃંગાર અને કર્ણનાં, તેમ મુરેષ્ય-ચિત્ર આખ્યાન વા મનનનાં કેટલાંક રૂપ છે, જે કલાયુક્ત અને મોહક છે. પણ આમાં વીરસ કેટલો છે? ખુલ્લું હાસ્ય, તિરકું હાસ્ય, મર્મીય હાસ્ય કેટલું ઓછું છે? પશુપંખીવનરૂપિતો પરિચય અને એ “કુદરતની અમર સજ્જવનતા” નો સંપર્ક કેટલો આછો છે? ખીજી ક્ષેત્રી લઈએ: આમાંની સ્વતંત્ર ટુંકી વાર્તાઓમાં હિંદની ખીજી ભાષા-ભાષાઓમાં થોડા સમયમાં જ અનુવાદ થઈ ગયે એવી કેટલી હશે વાર? વળી નિર્બંધો જ જુલો: એક પણ મદાપુરુષ ઉપર કોઈએ લખ્યું નથી; વિદ્વાતા, રિલસુરી, તર્કલીલા આદિના નમૂના ગણ્યામાંડ્યા જ છે. વગેરે, વગેરે. આ સંગ્રહ આદરવામાં અને તેને માટે ક્ષતા અને કૃતિઓની મોટી સંખ્યા મેળવવાને સાર આપ્યાલો સમય અને શ્રમ અર્પણ કરવામાં અમારો એક ઉત્થામાં ઊંચો આશય એવો હતો, કે આ સ્મારકમંથ આટલા વિશાળ અને ભવિષ્ય અને ઉમંગી સહકારયોગે શુન્દરાતી સાહિત્ય અને શુન્દરાતી માનસના આ દાયકાના બલાખલના એક યુરકા કે સૂક્ષ્મદેહી પ્રતિબિંબ જેવો બની, ભવિષ્યના નિરીક્ષકોને એ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડે. પરંતુ અમને લાગે છે કે સ્મારકની આવા ઉદાર કદવના પ્રગ્ન સમક્ષ આ પ્રથમ પહેલી વાર જ મુશ્કલામાં આવેલી હોવાથી લેખકલેખિકાઓની ઊર્મિ તેનાથી પૂરતી ઉત્તેજિત થઈ રાકી નહીં, અને ઘણા-ખણ એ પોતાની ચિત્રવૃત્તિઓમાંથી જે કંઈ સાહિત્યવિષયક-સાહિત્ય શબ્દના સાંકટા જ અર્થમાં-ગણી શકાય, તેવીના જ નમૂના અમને મોકલવાનું, યોગ્ય ધાર્યું છે.

સાહિત્યનો એ સંકુચિત અર્થ લેતાં, આ સંગ્રહમાં કિચરતાં અને અઘાપિ ઓછાં જાણીતાં લેખકલેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ (ઉપર આવી ગયું છે તેમ) રસિક, કલા-નિવન, પાણીદાર, અને સજ્જવન લાગે છે; અને આરા મહાવવાને કારણે આપે છે ખરી કે છેલ્લા પંદર વર્ષને મુંડાળલે આજથી આરંભાતાં પંદર વર્ષ મોળાં નહીં પડે, ઘણું ખેંચે તો સવાયાં નીવડશે; અગર જો કે, બેશક, સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જ ખસ મોટું અને નિર્ણાયક છે; તે પ્રતિભા (genius) નું; અને પ્રતિભાલીલાને લાભ સમયને કેટલો મગશે તે કળી શકાતું નથી, આવી સરખામણીઓ ગણતરીઓ વગેરેથી તો નહીં જ.

કાન્તનું હવનચરિત કે એમના વિશે સમગ્ર અવલોકન જેવું કંઈ આ કાન્તમાલા નિમિત્તે જાણીને લીધું, લખ્યું, કે લખાવ્યું નથી. આવી જામતમાં તત્કાલ જે કંઈ જેવું બની આવે તેવું રજૂ કરીને ફરજ અદા થઈ ગઈ એમ ગણી લેવાનું વલણ વર્તમાનપત્રો માસિકો આદિને અનિવાર્ય હશે; પણ એવા તત્કાલ ઉત્તરો, લેખકનાં જીવીજૂન અને અસ-

શુદ્ધ-ખરાં અને ખોરાં બને-મંત્રઓ અને સ્મરણોનાં જ અવિધસનીય મિશ્રણ હોવાનો સંભવ પણ અનિવાર્ય છે. કાન્તના જીવનમાં તો વળી એ સ્વીકૃતબોર્ગની અનેરી * સૃષ્ટિથી મુગ્ધ થયા, એ એક એવો બનાવ બની ગયો, કે તે સમયનાં અને તે પછીનાં એમનાં જીવન-મંથન સંપૂર્ણ સાચા સમજાવથી થયાવત ઉકેલવાને સાર પ્રથમ તો એને લગતાં જે કંઈ વિશ્વસનીય સાધનો રહ્યાં હોય, તે બધાં જ એકઠાં કરવાં પડે. અને એ સર્વમાંથી જે પછી એ જીવન-મંથનને સાચેસાચું ઉકેલવાને માટે એથી તો વધાર તીક્ષ્ણ અને સાંસ્તિક દષ્ટિ જોઈએ, કે સામાન્ય માણસોનું એ ગતું જ નહીં. એ બનાવનું સ્વરૂપ પણ એવા પ્રકારનું, કે તે ધડી સુધીનાં એમનાં જે સૌથી વધારે સ્નેહી અને સંબંધી તે લગભગ દરેક, એ બનાવને લીધે જ, એમની ઉપરનાં સ્નેહમતાની ઉત્કટતાને લીધે જ, આછાવત્તા કાલ સુધી, એમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જાય. એઓ ખોતે પણ તેમનાથી સૌથી વધારે વિરુદ્ધ બની જ જાય. અને આ પ્રમાણેનાં વૈમનસ્ય કાળે કરીને પાછાં દેહવા ઝાઝવા ખટકશ્યે બનવા પામે છે ખરાં, તથાપિ આ સ્ત્રીપુરુષો, જે કાન્તના આદિ કાલથી માંડીને એમનાં વિશે મૌઢ્ય વધારે

ટીપ

* કાન્તના કુટુંબીઓ પાગેથી મળેલા જન્માક્ષરમાં કાન્તના જન્મના ગદ્દ જ દતા; વળી તે ઉપરથી ગણિત કરીને ગણિત ચક્ર ઉપજાવતાં જોઈ શકા. ગા. ગા. ગોપાળજી જયદેવને એ મૂલ ગદ્દ જ ખોટા અને નકામા જેવા લાગ્યા; એટલે આ સંપ્રદયમાં કાન્તના જન્માક્ષર આપવાનો અમારો વિચાર અમારે છેક છેલ્લી ધડીએ તજ દેવો પડ્યો છે.

ગાનજી, ત સમયન લગતાં ઓછીમોટી વિગતોનાં આછાચેરાં નિરૂપણ સાથે, એ જ વિભાગમાં દાખલ કરેલાં છે. ઉપરાંત એમનાં કેટલાંક અગ્રકટ કાવ્યો, એમની જન્મકુંડળી, કવિ સુકેન્દ અને કાન્ત જેમાં થઈ ગયા તે કુંડળનાં આંખો, એમનો કલાપી ઉપરનો એક સુંદર પત્ર, એમનાજીવનના બનાવોની સાલવારી, એ સર્વ પણ આપી શકિયે છું. તે માટે વાંચનારાઓએ એમના કુંડળીઓના આભાર માનવો ધટે છે. મરનારનાં જીવન અને માનસ, પ્રવૃત્તિ અને આશયો, પ્રવૃત્તિ અને આંતર જયા અને પરિસ્થિતિ સમજવા માટેની આવી અને આટલી સામગ્રી આટલી ઉનાવળે પ્રજ્ઞ આગળ ખુદી મુકાવાનો આવો દાખલો આપણા દેશમાં ધણું કરીને તો આ પહેલો જ હશે. સ્મારકપ્રયત્ન આ વિશિષ્ટતાને કેટલાક વખા-

* સ્વીકૃતબોર્ગે એનાં “ સ્વર્ગે ” આદિ ચર્મચક્ર પડે જ્યાં ન દતાં; શરીરની સંજ્ઞાલીન સ્થિતિમાં એને “ દર્શન ” થતાં, અને એ જે જોયેલું તેવું વર્ણન બાઈબલ સાથે ધરાવીને લખતાં લખતાં પણ એને “ સમાધિ ” થતો. આનું દર્શન સામાન્ય દર્શન નહીં; આનું વર્ણન સામાન્ય વસ્તુનિરૂપણ નહીં. આને દિવ્યદષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વપ્નદષ્ટિ કહેવાય, દિવ્યસૃષ્ટિ કહેવાય અથવા સ્વાપ્નસૃષ્ટિ કહેવાય. પ્રથમ શબ્દયુગલને સામાન્ય વાંચનાર સ્પર્શિય છે, દ્વિતીયને નિંદા અણે. એ બંનેથી દૂર રહેવું છે, સ્તુતિનિંદા, સંમતિ કે વિરોધ લેશ પણ આવી જાય એવા તમામ શબ્દ વર્તવા છે, અને એટલા માટે ઉપર અને અનેરી સૃષ્ટિ કહી છે; એ શબ્દ વસ્તુનિરૂપણને માટે નબળો છે તોપણ.

જુએ, તથાપિ બીજા કેટલાક તો તેને, બિન્ન બિન્ન દૃષ્ટિબિંદુએથી, ટીકાપાત્ર પણ ગણ્યા વગર નહીં રહે એમ ધારિયે છિયે. નવું ગાહું, ચોકખું અનિવાર્ય બંધે ને હોય, તો પણ નવું હોવાના કારણથી જ ધણાંય નાણુક હૃદયોમાં ખૂંચ્યા વગર રહેતું નથી.

છેવટ, આ સંગ્રહને માટે પોતાની અને બીજાઓની કૃતિ મોકલી આપનાર ન્હાના મોટા પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચરતા સર્વ સાહિત્યસેવકોના અને પુનરપિ ઉપકાર માનિયે છિયે. આ સંગ્રહ આજે પ્રસિદ્ધ ચર્તા કાન્તના સ્મારકની યોજના સિદ્ધ થાય છે અને શુભરાત્રી સાહિત્યની કંઠ થે સેવા બની આવે છે, તે સર્વ લેખકલેખિકાઓના સહકારયોગને જ આભારી છે.

* * ચિત્રો, અંકકરણો વગેરે મૂલ્ય ઉપેદ્ય પ્રમાણે આપી શકતા નથી, અને પુરતકની કીમત ધાર્યું હતું તેથી વિશેષ રાખવી પડી છે, તે કાર્ય માટેનો ફાળો દરાખ્યાર મિત્રોના ધણા ધણા પ્રયાસ છતાં અમે પરતો મેળવી નથી શક્યા, તેને લીધે ન છૂટકે બન્યું છે. શુદ્ધ સાહિત્યના પ્રયાસોને માટે પૂરત નાણું મળવું થાય એવું હજી આપણું માનસ બંધાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. ફાળો, હિસાબ, આદિની હકીકત જુદી છાપીને ફાળામાં રકમો બરનાર દરેકને પહોંચાડવા ધારિયે છિયે, એટલે અમારા કાર્યની આ બાબત વિશે અહીં જગા શકવાનું પ્રયોજન નથી.

આ સંગ્રહમાંની દરેક કૃતિનું કાયદેસર સ્વામિત્વ તે તે કૃતિના કર્તાનું છે. કોઈ કૃતિને ફરી છાપવાની પરવાનગી પણ કર્તા (કે તેના વારસ) પાસેથી જ મેળવવી.

લેખકલેખિકાઓ, ફાળામાં રકમો બરનારા, આદિ મળીને આ ગ્રંથની આશરે છસો નકલો બહેંચાઈ જવામાં છે; આશરે નવસો નકલો વધશે, તે દરેક માટેનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ હરાચિયે છિયે. ટપાલ આદિ ખર્ચ જુદું. નકલોના વેચાણને માટે શુભરાત્રી પ્રેસને સોલ એજન્ટ નીમિયે છિયે. જુદાઇ માસની તા. ૧૫ મી સુધીમાં જે લેખક લેખિકા વા ફાળામાં બરનારને પોતાની નકલ મળી ન જાય તેમજે ઉપરાણી કરવા કૃપા કરવી, નીચેને ટેકાણે —

આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખટ, અમદાવાદ.

કાન્તમાલા

વિષયાનુક્રમણી

૧ વિષયાનુક્રમ ૨ કર્તાગ્મિની ક્રમાંવારી

૧ વિપયાનુક્રમ

વિભાગ ૧ લો: કૃત્તી વાર્તાઓ ૧-૭૬

આંક	વિષય	પૃષ્ઠ	આંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	માધવી+	૭	૯	કૃપા અને કમલિની	૨૯
૨	આદર્શ પ્રણયી	૫	૧૦	એક જૂનો પુરાણો કિસ્સો	૫૩
૩	મુગજલ+	૧૪	૧૧	આત્મપથે+	૫૫
૪	પ્રભુ, મેદમાનોથી રક્ષણ કર !+	૧૫	૧૨	પૈસાનું ઝાડ+	૬૧
૫	મરીચિકા	૧૯	૧૩	સરસ્વતી	૬૨
૬	જ્યાં જ પુરો આવા દશે ?	૨૩	૧૪	ચંપક+	૬૭
૭	ફિલસૂફીનો ભ્રમ	૩૦	૧૫	કથર દયાળુ છે	૬૮
૮	છ. સ. ૨૯૨૪	૩૬	૧૬	એટલો જામ ને હોથલ	૭૫

વિભાગ ૨ નો: બીજી ગદ્ય ૮૧-૧૮૧

૧૭	કવિઓનો બહિષ્કાર**	૮૩	૩૦	બાલકદયનો આનંદ	૧૪૪
૧૮	અંજની અને પુષ્કર+	૮૭	૩૧	સર્વસામાન્ય ધર્મ	૧૪૬
૧૯	કવિ+	૮૯	૩૨	“ રાજર્ષિ ભરત ”	૧૪૯
૨૦	આર્યજીવનની કૃપા	૯૪	૩૩	પાટણરૂપનાનાં તારીખયાગ્નિયિ	૧૫૭
૨૧	કાવ્યાલાપવિનોદ	૯૮	૩૪	સંજનજૂનાં સ્વપ્નાં+	૧૫૬
૨૨	સાક્ષર વિ. નિરક્ષર*	૧૦૭	૩૫	સાહિત્યમાં કલાતત્ત્વ**	૧૬૨
૨૩	પ્રગતિ	૧૦૯	૩૬	ભાષાન્તર+	૧૬૮
૨૪	જગતના મદાન કવિઓ અને કાવ્યસ્તોત્ર	૧૧૧	૩૭	શુદ્ધશાનનાં ખરેખરે ક્યારે સંચેતન	
૨૫	દયારામભાઈ અને “રસિકવલ્લભ”	૧૧૫	૩૮	અનશે ?	૧૭૨
૨૬	બક્તિમાર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ	૧૨૦	૩૯	મૃત્યુ	૧૭૪
૨૭	“પારિજાતમંજરી” નાટિકાનો માર	૧૨૫	૪૦	નીરક્ષીરવિવેક	૧૭૧
૨૮	આપણા દેશની સ્ત્રીકવિઓ+	૧૨૯	૪૧	પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ ?	૧૭૬
૨૯	જીવનમાં સેગન્ડમ	૧૩૫	૪૨	સ્વ.ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠીને કામગીરી	૧૮૬
			૪૩	“ સરસ્વતીચંદ ” અને “ જ્યાં અને જ્યાં ”	૧૮૭

વિભાગ ૩ નો: પદ ૧૯૩-૨૭૬

૪૩	કાન્તનુ સ્વર્ગપ્રયાણ	૧૮૫	૬૯	વસતની કેલ્પનીને	૨૩૬
૪૪	સ્મરણોત્	૧૯૭	૧૦૦	ચિત્તસ્વભાવ	૨૩૯
૪૫	કવિનુ મમલું	૧૯૮	૭૧	વિરહનું આશુ	૨૪૦
૮૬	મહિલાનિપુત્રીના મનોભાવ	૧૮૯	૭૦	લાઝબગીમા પ્રકાશતો	
				અનુભવણનો ઉત્પાદ	૨૪૧
૪૭	સરૈયા	૨૦૨	૭૩	ડેન્ડો ચુકાદો	૨૪૪
૮૮	મોઝ	૨૦૩	૭૪	ગ્રમણીય બચપણ	૨૪૫
૪૯	સ્નેહમુદ્રાનુ અર્પણ	૨૦૪	૭૫	ચમકસોભા	૨૪૮
૫૦	ગ્રમભાગી કવિઓને	૨૦૫	૭૬	શાગ્નિપુત્રન	૨૪૯
૫૧	ચંદાને	૨૦૬	૭૭	પ્રેમમર્ષણુ ગ્રમણોત્	૨૫૨
૫૨	આમ ત્રણ	૨૦૭	૭૮	પધારો	૨૫૪
૫૩	ગરબણુન	૨૦૮	૭૯	નિવાપોદક	૨૫૫
૫૪	સ્મરણ કાન્તના સંદર્શન	૨૦૯	૮૦	ગરબુ	૨૫૬
૫૫	સ્મરણમાભિષેક અને વનવાસ	૨૧૦	૮૧	ગમિયાણને આમ ત્રણ	૨૫૭
૫૬	બાવોની ભગતી	૨૧૧	૮૨	અમાગી લગતિયિત	૨૫૮
૫૭	મીઠીયાદ	૨૧૩	૮૩	અગતિગમન	૨૫૯
૫૮	ના શમ્બો	૨૧૪	૮૪	તે કહેશે	૨૬૧
૫૯	મેરહા	૨૧૫	૮૫	દર્શન	૨૬૨
૬૦	છપા	૨૧૭	૮૬	વિના	૨૬૪
૬૧	રામગી મખી	૨૧૮	૮૭	ગિયનિમા	૨૬૫
૬૨	ગિતિકા	૨૧	૮૮	અભુગી જાગ	૨૬૭
૬૩	ગમન દરગઢની અંતરડી	૨૨૧	૮૯	વની ન	૨૬૮
૬૪	અનુભુ આરતી	૨૨૮	૯૦	એક દા	૨૬૯
૬૫	વિરા	૨૨૫	૯૧	રક્તતાનાગક, અ ૮ ૨ નો	
				આગ બ	૨૭૦
૬૬	નાપન બમ	૨૨૬	૯૨	પ્રગને પોક્કા	૨૭૧
૬૭	ન્ટી અને નિા	૨૨૮	૯૩	પ્રણીને	૨૭૨
૬૮	મેળના	૨૩૦	૧ /	મુનુકી ગેખા	૨૭૩

વિભાગ ૪ થાં: કાન્તવિભાગ ૨૭૭-૩૮૬

—કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો:

પ્રિયા કવિતાને આશાસન	૨૭૯
અંતિમ પ્રાર્થના	૨૮૨
ચંદાને સંદેશો; સામ (Psalm)	૨૬: ૪-૫ ૨૮૩

શાંતિ પ્રાર્થના; આન્તર સમપદી	૨૮૮
નયન પ્રાર્થના; બિરાદરોને પ્રાર્થના	૨૮૫
“ બ્રહ્માંડો શા માટે—?”	
“ પોશાક યેસી બારણું,”	
અન્ત-સહચારીની પ્રાર્થના	૨૮૬
કવિતા દેવીને પ્રાર્થના; સ્વર્ગસ્થ	
દેવીને પ્રાર્થના; “ દીન ઉપર	
દયા કરજો ”	૨૮૭

—મણિશંકરનું હૃદય અને એમના

આશયો	૨૮૮
૯૫ મણિશંકરના છવનની હુંધી	
૩૫રેળા	૨૯૭
૯૬ મણિબાઈ સંગંધી	૩૧૪
મણિબાઈની પત્રવાર	
(૧૪૪ પત્રોમાંથી અવતરણો	
અનુક્રમે ગોઠવેલાં: ટિપ્પણોમાંના	
અવતરણો શ્રુદ્ધાં)	૩૧૯
—મણિશંકરના છવનના મુખ્ય બના-	
વોની સાલવારી	૩૮૫

વિભાગ ૫ માં: યોડી મળેલી કૃતિઓ ૩૮૭-૪૩૪

૯૭ રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા?	૩૮૯	૧૦૩ ડગલું હૃદય*	: ૪૧૬
૯૮ પરદુઃખમાંનન પ્રભા	૩૯૪		
		૧૦૪ બાર માસ	૪૨૦
૯૯ મોહરૂમનું રહસ્ય	૩૯૭	૧૦૫ મર્મવાણી યોડી યોડી	૪૨૩
૧૦૦ એક ઐતિહાસિક સમાવેશના	૪૦૫	૧૦૬ સમશ્લોકી અનુવાદ	૪૨૪
૧૦૧ કવિ ગિરિધરનું પ્રશ્નોદ્ધાખ્યાન	૪૧૦	૧૦૭ અરણ્ય શાને હા!	૪૨૫
૧૦૨ ૨૫. નાનાબાઈ રાણીનાને દાગળ	૪૧૫	૧૦૮ ૪૨લીસૂક્ત	૪૨૬

* સંવાદ

~વિદેહ હતાંની કૃતિ

૨: કાવારી લેખકલેખિકાઓની

નામ	લેખાંક	પૃષ્ઠ	છોટાલાલ	પૃષ્ઠ	૨૦૮
અખો	૧૦૪	૪૨૦	જગજીવન	૧૦૧	૪૧૦
અતિસુખશંકર	૧૭	૮૩	જન્મશંકર (લલિત)	૫૪	૨૦૯
અખાલાલ	૨	૫	જયકૃષ્ણ	૯	૩૯
“અભય”	૧	૩	જયંતીલાલ	૫૫	૨૧૦
અરદેશર	૪૩	૧૯૫	જયશંકર	૫૬	૨૧૨
“ઉત્સર્ગી”	૧૮	૮૭	જરઆઇ કોઠાવાળા	૨૮	૧૧૧
“ઝોરશીંગણુ”	૧૦૫	૪૨૩	જેઠાલાલ	૨૫	૧૧૫
કનુબહેન દવે	૧૯	૮૯	બહેન જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૫૭	૨૧૩
કનૈયાલાલ	૨૦	૯૪	ડાહ્યાભાઈ	૫૮	૨૧૪
કમલાશંકર	૨૧	૯૮	“ત્રિભુવન	૫૯	૨૧૫
કરીમ મહમદ	૯૯	૩૯૭	અજકલાલ	૬૦	૨૧૭
“કળી”	૩	૧૪	“દયારામ	૬૧	૨૧૮
કાવસજી	૧૦૬	૪૨૪	દામોદર	૬૨	૨૧૯
બહેન કીર્તિદા દિવાનજી	૪૪	૧૨૭	દીપકમા દેસાઈ	૬૩	૨૨૧
“કુલકશ્મી”	૪	૧૫	દુર્ગાશંકર	૨૬	૧૨૦
“કુલીન”	૫	૧૯	“દેવશંકર	૬૪	૨૨૪
કૃષ્ણપ્રસાદ	૪૫	૧૯૮	દેશજી	૬૫	૨૨૫
કૃષ્ણરાવ	૨૨	૧૦૭	“નર્મદ	૧૦૨	૪૧૫
કેશવપ્રસાદ	૯	૨૩	“નર્મદાશંકર પ્રથુરામ	૬૬	૨૨૬
કેશવલાલ કામદાર	૧૦૦	૪૦૫	નવલરામ	૧૦	૫૩
કેશવ	૪૬	૧૯૯	નાગરદાસ	૬૭	૨૨૯
કૌશિકરામ	૪૭	૨૦૨	“પથિક”	૬૮	૨૩૨
ગિરિજાશંકર	૨૩	૧૦૯	પરમાનંદ	૬૯	૨૩૬
ગોકુળદાસ	૪૮	૨૦૩	પુરુષોત્તમ	૨૭	૧૨૫
“ગોવર્દનરામ	૪૯	૨૦૪	પૂતળીબાઈ કામરાજી	૨૮	૧૨૯
ગોરીશંકર (ધમકેતુ)	૭	૩૦	પ્રાણજીવન	૨૯	૧૩૫
ચંદલાલ	૮	૩૬	“પ્રાણશંકર	૭૦	૨૩૯
ચંદ્રકાન્ત	૫૦	૨૦૫	બલવંતરાય	૭૧	૨૪૦
ચંદ્રશંકર	૧૦૭	૪૨૫	બાતુ	૬૭	૩૮૯
ચિમનલાલ	૫૧	૨૦૬	બાનુમતી ત્રિવેદી	૧૧	૫૫
ચુનીલાલ	૫૨	૨૦૭	“બાનુ	૭૨	૨૪૧

જૂપતરાય	૩૦	૧૪૪	વિશ્વનાથ	૯૬	૨૧૪
" મજેતુન "	૭૩	૨૪૪	વૈકુંઠલાલ	૧૫	૬૮
મંગુલાલ મજમુદાર	૭૪	૨૪૫	ઓમેશ	૮૪	૨૬૧
મનહરરામ	૭૬	૨૪૯	" ચાકત "	૮૫	૨૬૨
મનોરમા મજમુદાર	૧૨	૬૧	રમામજી	૮૬	૨૬૪
મોહનદાસ	૭૭	૨૫૨	શીવસાદ	૮૭	૨૬૫
મૂળાશંકર	૭૫	૨૪૮	મન્મુખલાલ	૯૭	૧૭૨
રમણકાંત	૩૧	૧૮૬	સાકરલાલ	૩૮	૧૭૪
રમણભાઈ	—	૨૮૮	" સાહિત્યપ્રિય "	૩૯	૧૭૬
રમણલાલ	૩૨	૧૪૯	મુખલાલજી	૪૦	૧૭૯
રમણિક	૭૮	૨૫૪	" શુરસિંહજી (કલાપી)	૪૧	૧૮૬
રામરામ	૭૯	૨૫૫	" સ્તેદરંશિ "	૮૮	૨૬૭
રામનારાયણ	૧૦૮	૮૨૬	દસરાજ	૯૨	૨૭૧
રામજીવ	૩૩	૧૫૭	દસા મહેતા	૯૩	૨૭૨
રૂપશંકર	૮૦	૨૫૬	દરગોવિંદ	૮૯	૨૬૮
લલિતમોહન	૧૩	૬૨	દરગોવિંદદાસ	૧૬	૭૫
લાભશંકર	૯૫	૨૬૭	દરજી (શયદા)	૯૦	૨૬૯
લીલાવતી શેઠ	૩૪	૧૫૯	હરિપ્રસાદ (મસ્તકીર)	૯૮	૩૯૪
વાસુદેવ	૮૧	૨૫૭	હરિલાલ માધવજી બટ્ટ	—	૩૮૫
વિજયરાય	૩૫	૧૬૨	હરિલાલ મૂળાશંકર	૧૦૩	૪૧૬
" વિજયલક્ષ્મી ત્રિવેદી	૮૨	૨૫૮	" હરિસિંહજી	૯૧	૨૭૦
વિટ્ઠલરાય	૮૩	૨૫૯	" હિમાંગુ "	૪૨	૧૮૭
વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ	૩૬	૧૬૮	દિમનલાલ	૯૪	૨૭૩
" વિદ્યાસ "	૧૪	૬૭			

કાન્તભાલા

ગદ્ય

ટુંકી વાર્તાઓ

ચિ. “અભય” :

માધવી

ઉદ્ધાસનગરના યુદ્ધ રાત્રીને કાઠિ સંતાન નહોતું. રાત્રીસાંજીએ ધણા દેવેલી આરાધના કરી, પણ માત્ર વસન્તદેવ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તેમના વરદાનથી એક રાજકુમારીનો જન્મ થયો. વસન્તદેવના નામ-મધુ-ઉપરથી રાજકુમારીનું નામ માધવી પાડ્યું. રાજકુમારીને ખાલપણથી જ માધવીલતાનાં કુલ ખુબ ગમતાં હતાં. રાજમહેલની પાસેજ તેણે એક વાડી કરાવી હતી. અને તેમાં માત્ર માધવીના વેલા વાંચ્યા હતા. તે વાડીના કુલ વસન્ત ઋતુમાં તો પુષ્કળ ઉગતા હતા. પણ નવાઈની વાત એ હતી કે શરદપુનેમની રાત્રિ પણ દર વરસે ત્યાં કુલ ઉગતાં હતા. અને તે કુલ સાધારણ માધવીનાં કુલની માફક એક જ દિવસમાં કરમાઈ જતાં નહોતા. પણ દસ દિવસ સુધી તાજાં રહેતા હતા.

શરદપુનેમની રાત હતી. રાજકુમારી વાડીમાં ફરતી હતી, એટલામાં તેને કુલનાં વસ્ત્રો પહેરવાનું મન થઈ ગયું. તેની સખીએએ તેને માટે માધવીનાં કુલનાં જઘાંજ વસ્ત્રો ચૂંધી આપ્યાં, ને ગળામાં માળા પહેરાવી ને પગે કુલના ઝાંઝર પહેરાવ્યા. જમણે હાથે કંકણ પણ પહેરાવ્યું, પણ ખીન્નું કંકણ કરવાનું બાકી હતું ને સખીએએ જોય તો વાડીમાં ખીન્નું એક

પણ કુલ નહિં ! હવે શું કરે ! રાજકુમારી તો ખુબ દિલગીર થઈ ગઈ. રાજમહેલમાં જમીને એતો સુઇ ગઈ. જમવાની વખતે રાજકુમારી ના આવી એટલે રાત્રીએ કારણ પૂછ્યું. સખીએએ બધી વાત કહી. પછી રાત્રી રાજકુમારી પાસે ગયો. તે તો ખુબ રડતી હતી. એટલે રાત્રી પણ ખુબ દુઃખી થયો. તેણે દૂતોને મોકલીને માધવીના કુલ મંગાવ્યાં, પણ આ દિવસમાં એ કુલ કેરી રીતે મળે ! ખુબ શોધ કરી પણ કુલ મળ્યાં નહિ. એટલે રાત્રીએ દાંડી પીટાવી કે ‘દસ દિવસની અંદર જે માધવીનાં કુલનું એક કંકણ બનાવી લાવશે તેનું’ રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવામાં આવશે ! આ દિવસમાં કુદરતી કુલ તો ના મળે એટલે જેમને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાનું મન હતું તેમણે કારીગરી પાસે ફરિયાદ કુંકો બનાવવા આપ્યા. રાત્રીના એક સરદારનો એક મુત્ર હતો તે હીરાનાં કુલનું કંકણ લાવ્યો. કંકણ તો સાઈ હતું પણ હીરાનાં કુલ કુદરતી કુલ જેવાં કેમ દેખાય ! સેનાપતિનો મુત્ર કાગળના કુલનું કંકણ લાવ્યો. હીરાનાં કુલ કરતાં તો આ સારાં હતાં. રાત્રીએ કહ્યું કે ‘કોઈ વધારે સાઈ કંકણ નહિં’ લાવે તો સેનાપતિના મુત્ર સાથે રાજકુમારીનું લગ્ન કરીશું.’ એવે દિવસે પ્રધાનો

પુત્ર કપડાંનાં કુલ હંકણ લાવ્યો. તે તો દામળનાં કુલ કરતાં પણ સાફ હતું. પાંચમે દિવસે નગરશેઠનો પુત્ર હતું હંકણ લાવ્યો. તે પ્રધાનના પુત્રના હંકણ કરતાં પણ ચડી આવતું હતું.

* * *

છઠ્ઠે દિવસે પાસેના એક ખંડીઆ રાજાનો રાજપુત ઇન્દુશેખર મોતીનું હંકણ લાવ્યો. આ હંકણનાં કુલ તો ખરેખર કુદરતી કુલ જોવા જતાં. ને રાજા તો ખુબ જ ખુશ થઈ ગયો. ને રાજકુમારીનું લગ્ન નક્કી થયું.

દસમે દિવસે રાત્રે તો આખા ગામમાં ધામધુમ હતી, કેમકે ખીન્ને દિવસે સવારના પહેરમાં રાજકુમારીનું લગ્ન ઇન્દુશેખર સાથે થવાનું હતું. રાત્રે રાજકુમારી પોતાની વાડીમાં તારાઓના અજવાળામાં ફરતી હતી. એટલામાં એક યુવાન ત્યાં આવ્યો. તે બહુજ ખુબસુરત હતો. તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું કે તે ખાનદાન પણ ગરીબ હતો. તેણે પાસે આવીને કહ્યું કે, 'રાજકુમારી, માફ નામ મુપ્રકાશ છે. ને હું એક ગરીબ સૈનિકનો પુત્ર છું. અને તમે નાનાં હતાં ત્યારે હું તમારી સાથે રમતો હતો.' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા, મને યાદ છે. પછી તો તું દાંધ જતો રહ્યો.' મુપ્રકાશે કહ્યું કે, 'હા, પછી હું મારે દેશ ગયો,

ને હવે લડકરમાં સૈનિક છું. બાલપણથી જ મને તમારી ઉપર પ્રેમ છે. દાલે તમારું લગ્ન છે. એટલે મારી જીંદગીમાં તો દુઃખીમાં દુઃખી દિવસ છે. હું હવે કેહવાર તમને મળાશ નહિ. બાલપણના મિત્રની એક છેલ્લી માગણી પુરી પાડશે?' રાજકુમારીએ કહ્યું કે, 'હા.' મુપ્રકાશે કહ્યું કે, ઇન્દુશેખરના મોતીના હંકણ જેવું હંકણ તો હું આપી શકું એમ નથી. હું ગરીબ છું; પણ છેલ્લીવાર મને તમારા હાથ ઉપર સુખન કરવા દો. " રાજકુમારીએ કહ્યો હાથ ધર્યો. તેના ઉપર એક પણ હંકણ નહોતું. મુપ્રકાશે નીચા વળાને કંકણની જગ્યાએ સુખનો દર્પો, ને જતો રહ્યો. રાજકુમારીની આંખમાં આંસુ હતાં. તેણે ઘેડીવારે આંસુ લુછ્યાં ને ઘણાજ પ્રેમથી હાથ તરફ જોયું. મુપ્રકાશે સુખનો દરેલાં તે જગ્યાએ ખરેખરા માધવીનાં કુલેનું એક હંકણ બની ગયું હતું! તેમાંથી એવી સરસ સુવાસ આવતી હતી કે રાજકુમારીની વાડીનાં કુલની પણ એવી તો નહોતી આવતી. સખીઓ પણ અજબ થઈ. રાજકુમારીએ અધીરાઈથી કહ્યું કે, 'એને પાછો બોલાવો.' સખીઓ આખી વાડીમાં શોધી વળી પણ પેલો યુવાન ના જડ્યો. પછી રાજાને રાજકુમારીએ બધી વાત કહી. તેણે બધે જતો મોકલ્યા પણ મુપ્રકાશ ફરીથી દેખાયો નહિ.

૨૧. ૨૧. અંબાલાલ ઠાકર:

આદર્શ પ્રણયી

મોહન બાર વર્ષની ઉંમરમાં જ માતા-પિતાનું મુખ ગુમાવી બેઠો. તે ખીયારો સ્વભાવે જ રાંક હતો અને આ આપત્તિથી વધુ ગરીબ અને નમ્ર થઈ ગયો. બાપે અંતકાળે પોતાની અંપત્તિ તેમ આ એકના એક વારસની મુખરત એક દૂરના સગાને કરી.

મોહનનો આ પાલક સમરસિંહ એક બલો અમીરી સ્વભાવનો સરદાર હતો. તે વનમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં હતો પણ તેને વારસ કે મનાનમાં દામિની નામે એક પુત્રી માત્ર હતી, તે મોહનથી ચાર વર્ષ ન્હાની હતી.

મોહન અને દામિની સાથે જ બેલનાં કુળનાં કોઈ કોઈ વખત બે વચ્ચે લડાઈ થઈ જતી અને મોહન કંઈ વાગી બેસવાથી રોવા જેવો થતો, ત્યારે તેની હિતેચ્છુ દામિની તેને રડવા દેતી નહીં. પોતે જ નેરથી બેંકડો તાણુતી. તે સાંભળતાં તેની મા હતાવળી બહાર આવતી, મોહન ઉપર કોપ કરતી, અને દામિનીને છાની સાથે લગાવી ચામડની ધરમાં લઈ જતી.

આવે પ્રમંથે મોહનને પોતાના માળાપ સાંભરી આવતાં પણ તે ધુટડાગળી જઈ એકાંતમાં છનોમાનો લપાઈ રહેતો. ત્યાં શુપચુપ દામિની આવી સ્હડતી અને તેની આંખો પાછળથી એકદમ દાખી લેતી. મોહન બંગીડવાળો હાથ પકડી બોલતો, 'કોણુ દમ્મુ કે?' એટલે તે હસી પડતી ને બોલતી, 'મેં શા માટે ફેલ કર્યું જાણ્યું કે? હું તેમ ન કરત તો બા સ્હને ઠાકત!' મોહન કંઈ જ જવાબ દેતો નહીં એટલે તે ફરી બોલવા લાગતી: 'વાગુ, જોઈ

બધું વાચ્યું તો નથી ને? હું બધું જ ખરાબ છું, વાતવાતમાં ત્હમને મારી બેસું છું.' આ પ્રમાણે વખતોવખત સત્તાદર્મધિ થતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાતી. પરંતુ તે રાજનીતિજોનાં તત્વનામાં ને વચનો કરતાં વધારે ટકાઈ ન હતો.

૨

એવામાં સમરસિંહના એક મિત્રનો પુત્ર મુંદરસિંહ તેને ત્યાં આવ્યો. તે મોહન જેટલો જ હતો અને થોડા જ વખતમાં બંને એકબી-બીના મિત્ર બની ગયા. મુંદર સ્વભાવે મોહનથી જુદી જ જાતનો હતો. મોહન ગંભીર હતો તો મુંદર મરકરો હતો. તેની ધડપૂંછડા પગરની વાતો સાંભળી સાંભળીને દામિની હસી હસી લોથપોથ થઈ જતી. મોહન પોતાને સૌથી વધારે પસંદ મીઠાઈ પણ એકલો ખાઈ શકતો નહીં; પોતાના ભાગમાંથી થોડી દામિનીને આપે ત્યારે જ તેને દીક લાગતું, બંકે દામિનીની મગ્ગ તેને પોતાની મગ્ગના કરતાં પણ ઘણું વધારે મુખ આપતી. મુંદર આવી બાબતોમાં પેટભરે અને દોગો જ હતો. તે મોહનનું તો શું પણ દામિનીનું ખાવું પણ ઝુટ્ટી ચોરી પડાવી ખાઈ જાય એવો હતો. તે કહેતો, અરરર, અધધધ, આ પેટનો ખાડો તે આડો ચોડો ઉડો કેટલોકે હશે' દમ્મુ, ત્હારા જેવી નાજુક નાજની, મોહન, ત્હારા જેવા પરગજુ ફિલસુફ, ચોરી એવી કેટલીય મીઠાઈઓ એમા પડતાની સાથે સાફ, હજમ, ભમમ થઈ જાય જો !

એક દિવસ મુંદર અને દામિનીએ સંત-લય કરીને મોહનને ખૂબ સ્હીડ્યો. મુંદર એક ઉપર એક વધારે વધારે અસંભવિત ગપાં

મારતો ગમે અને દામિની ખડખડ ખડખડ દસતી જ ગઈ. મોહનનો મિત્ર જ ગયો. તે મુંદરસિંહને કહે, 'આ શું માંડ્યું છે-હું એકલો જ હાય આવ્યો છું! જરા તો અફસ રાખ!' મુંદર નજદાકથી બોલ્યો, 'હા બાઈ હા' જરા વધારે હસે તે જનવર, અને સૌ હસે ત્યાં ન હસે તે કોણ-જનાવર?' દામિનીને મુંદર આ બોલ્યો તે સાંચેના એના મહેરા-મહેરાથી એટલું તો હસવું આવ્યું કે તે ગોટા ચઢે પડી અને મોહન વધારે ખીજા-ધને બોલ્યો, 'ચૂપ, ચૂપ કર! ગમે તેમ શું ચાળા-ચેટા કરી રહો છો?' મુંદર કહે, 'ચૂપ રહેવામાં તો, મોટાભાઈ, છબ પૂરેપૂરી બાંધી દેતાં આવડ્યું' જોધ્યે, તે મહારા જેવાનું ગળું નહીં. પણ મોટાભાઈ, હું જરા પૂછું કે ત્હમે આવ્યાને આવા હાસ્યચતુ ક્યાં સુધી રહેશો બસા?' દામિનીએ ખેલું હસવું પૂરું ચના ખેલાં જ ખીલું શરૂ કર્યું અને ઉંધી બેવડ વળેલી હતી તે-ઉછળીને ચતીપાટ પડી ગઈ, અને મોહનસિંહ ખીચારો એ બેચને તથા ચાલ્યો જ ગયો. પોતાની ઓરડીમાં જઈ પુસ્તક લઈને બેઠો. પરંતુ તેણે એક માનું બાગે વાંચ્યું હશે ત્યાં તો દામિની પણ ત્યાં જ આવી. મોહન ચાલ્યો-જતાં જ મુંદરની બંધી કળા તેને રીડાકૂચ લાગી અને તેથી કંટાળીને એ મોહન પાસે આવી અને તેની ચોપડી ઉપર હાથ મુક્યા. મોહન કહે, 'દમ્મ મહે ન પજવ, વાંચવા દે.' દમ્મ કહે, 'જેમા જેમા હવે, ત્હમે મોટા પંડિત. આખો દિવસ વાંચ વાંચ તે શું કરવું?' પકડીને તેણે ચોપડી ઝુંટવી પણ લીધી. મોહન કહે, 'મહારી ચોપડી આપ પાછી.' દમ્મ કહે, 'આ ચોપડી કઈ ત્હારી નથી,' મોહન કહે 'ત્યારે કેની છે જે?' દમ્મ કહે 'કાગળની અને શાહીની, અને વળી જેના હાથમાં હોય તેની. ધડી પછી પાછી આપીશ ત્યારે ત્હમારી, હાલ તો એ મહારા

હાથમાં છે તે મહારી.' મોહન કહે, 'સાંધી સાંધી આપી દે નહીંતા ઝુંટવી લેવી પડશે.' દામિની કહે, 'અરે વાદ, જેકં તો ખરી શી રીતે ઝુંટવી શકે છો!' આ પ્રભાણે ચોપડીની ખેંચાળેથી ચર્મ દમ્મ ચોપડીને એકમાંથી ખીજા હાથમાં ફેરવી દે, અને મોહન તે ફાટે નહીં એમ તેને લઈ લેવા મથે. એમ કરનાં દામિનીએ ચોપડી પાલવ તળે છાતી સરસી લીધી અને તે પકડવા જતાં મોહનનો હાથ ચોપડીને બદલે દામિનીના ઉપડના વક્ત્રચલને ચડકી ગયો.

હુરત દામિની લજ્જિત, સંકુચિત, કુપ્લિત, ક્રોધિત થઈ ગઈ. ચોપડી પડી જ ગઈ અને તે બહાર જતી રહી. ચોપડી પડી ત્યાં ને ત્યાં રહી અને મોહન પણ શૂન્યવત્ પારીએ જઈને ઉભો.

આ શું થઈ ગયું! બાલિકા કિશોરી થતી હતી, કિશોર મુવા બનતો હતો, ત્યાં આ અચા-નક નહીં જેવા બનાવે ઉડી ઉડી શી શી તાંત-ણીએને છેડી સચેત બનાવી દીધી! જનદુભયો બગીચાની તથક અને તે બગીચાની મોહક-તાના કેવલ અનભિષ્ઠ ખેલનારનાં આંગળાં આજે એકાએક તે બગીચાના ઝાંપાની કળ ઉપર પડ્યાં અને ઝાંપો સહસા ખુલી ગયો.

સાથે સાથે મોહનને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ પણ થવા લાગ્યો. ચોપડી પડારી લેવાનો પ્રયત્ન જ તેણે શા માટે કર્યો? આ તો બહુ જ માફ થયું. પાલક પિતામાના શું ધારશે? દમ્મ જનતે પોતાને કેવળ ગણશે! આવા અચિંતા બનાવમાં આખર-ફાર માણસે હવે કરવું પણ શું?

ધણી મણી ધડબાંગેને અંતે એક જ નિશ્ચય તેને સ્પષ્ટ દેખાયો. આ ઘરમાં, આ સ્નેહ વચ્ચે, આ છત્ર તળે હવે તેણે ન રહેવું; અહીંથી ક્યાંક દૂર ચાલ્યા જવું.

ખીજે દિવસે તે પોતાના પાલક માતા-પિતાની આસા ક્યારે અને શી રીતે માગવી તે

વિચારતો હતો, ત્યાં સમરસિંહ જાતે એની પાસે આવ્યો. તે દહે, 'મોહનસિંહ, શું કરો છો?' મોહન પરણે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો, 'આપ મારા પિતા છો, આપથી વધારે મને જંગમમાં કોઈ જ નથી. તો આપને આ પહેલી તક જ જણાવું છું કે મારા દાસે અગત્યનાં જ મારાથી એક મોટા અપરાધ થઈ ગયો છે.' સમરસિંહ દહે, 'દમ્ભુની માનાએ મને બધું કહ્યું છે. પણ અમને બેયને લાગે છે કે તારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી એમ નથી.'

મોહન: 'હા, હું આપ રજા આપો તે જ પછીએ અહીંથી ચાલ્યો જવા તૈયાર છું.'

સમરસિંહ: 'ના, ના, એમ કરવાની જરૂર નથી. વળી અહીંથી ચાલ્યા જવું એ કંઈ મથાગોળ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.'

મોહન: 'તો આપ કરમાવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હું રાજી છું.'

સમરસિંહ: 'દામિની સાથે લગ્ન કરવાં એ જ તારું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

પેલા બગીચાના દરવાજા અને એક પૂરા માથેક બનવું! આ સાંભળ્યું તે જાગૃત કે સ્વપ્ન? વળી મોહનને લગ્ન પછી બેસમાર ઉછળી. નાનુક વેલીના જેવા તે આખો કંઈ ઉઠ્યો અને એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યો.

સમરસિંહ: 'બાલો, બાલ, શું કહો છો? દામિની જેવી છીછરી છોકરીને છેક અપાત્ર તો ગણના નથી?'

મોહન: 'અપાત્ર? આનું નામ જો સજા તો આપની કૃપા આથી તે કેવી હોય તે જ હું કહી શકતો નથી. વારુ, પ્રાયશ્ચિત્ત શરમાવના હો કે કૃપા કરતા હો, આપની જે આજ્ઞા તેને હું સર્વથા તાબે છું.'

મુદરસિંહે આ જાણ્યું ત્યારે તેણે દામિનીને કહ્યું, 'જલજલ ખોડું થયું.' દામિની ઉડાઈ પડી: 'તો શું કોઈ પરણે-તે જ ત્વમને પસંદ

નથી કે શું?' મુદર દહે, 'ના, ના, પણ તું બીજો પરણે ને મોહન બીજો પરણે તો મને મનમાનનાં મેવા મીઠાઈ બેવડાં મળે. આ તો એક જ વાર મળશે!' દામિની, 'અગર-પિતાજી મને ત્વમને પરણાવે તો!' મુદર, 'છિ: છિ: એ તો સૌથી ખરાબ?' દામિની, 'કેવી રીતે?' મુદર, 'તારે તો મારે વરરાગ જાણે આખો દિવસ ગોંધાઈ રહેલું પડે ને વળી લાંબણ તાણી પડે!' દામિની, 'અગર પિતાજી ત્વમને ટોપલે-ટોપલા બરીને મેવામીઠાઈ માલમલીલા આપે તો!' મુદર, 'તો કની કન્યાની વળી જરૂર જા? એ ટોપલેટોપલા મીઠાઈ સાથે જ પરણી ન જઈ!'

૩

દામિનીની માતા એકાએક મૃત્યુ પામનાં અને સમરસિંહનાં વર્ણવટોળ તે પછી અત્યંત ગમગીનીમાં પસાર થતાં મોહન અને દામિનીનાં લગ્ન ખાંજરે પડ્યાં. વળી એ અહીં તણ વર્ષમાં બન્યું એમ કે મુદરસિંહના પિતાએ સમરસિંહ સાથેની પોતાની જીની દોસ્તી અત્યંત વધારી દીધી અને જઈક થયેલ સમરસિંહ દરેક વસ્તુ એ મિત્રની સલાહ પ્રમાણે જ કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનું ચક્ષુ પૂરેપૂરું જાહેરું જોઈને આશ્ચર્ય કર્યો અને સમરસિંહે જીનો થયેલો વિવાદ પડતો મુદ્રીને દામિનીનાં લગ્ન મુદરસિંહ સાથે જ કર્યા. મોહનસિંહ આ અરસા દરમિયાન દામિનીને પોતાની જ ગણી મુઠ્યો હતો તેના હૃદય ઉપર આ વંશપ્રદાર એકાએક પડ્યો અને તે ચરેચરા થઈ ગયું. છીછરી દામિનીને પોતાનો હાય મુદરસિંહના હાયમાં મુકતાં પ્રથમ તો કંઈક ન સમજાય એવી મુંઝવણ થઈ, પરંતુ તે યોગ્ય દિવસમાં જ હતી ન હતી થઈ ગઈ. સમરસિંહ પણ મોહનસિંહને પોતે કેવા દારી ધા કર્યો તે સમજવા પામે તે પહેલાં સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા. એમની છેલ્લી

માંદગીમાં દામિનીના કરનાં પણ મોહનસિંહની શુદ્ધપાજા તેમને ખરેખરી શાંતિ આપી શકતી હતી. એમની ચિંતાના બડકા શમ્યા અને પાખ ચંબકમાં થઈને જમનાજીમાં વહી ગઈ એટલે મોહનસિંહને મન ઉપર આમ અને તમે ધરતી શિવાય સંસારમાં સર્વજ્ઞ સ્થાનનો ચિંતાના તાપથી તપેલો શત્રુધાર જ બાપી રહ્યો.

૪

એક વખત અતિસાદસથી મોહન મુંદર પાસે ગયો અને બોલ્યો, 'બાપ, ખેલું ન લગાડો તો એક વિનંતિ કરું.' મુંદર કહે, 'હું શા માટે ખેલું લગાડું ? પણ તમે ખુદ વિચાર કરી જુવોને કે હવે તમે દામિનીને મળવા તકનો તે કેટલું બધું અનુચિત છે. તમારે હવે એક જ રસ્તો છે તે એકે તમે દામિનીને ભૂલી જ જાઓ.' મોહન કહે, 'તમે દુનિયાદારીના માથુસ પંડે બોલો છો તે હીક છે, પરંતુ દામિનીને હું કોઈની પણ સ્ત્રી તરીકે જોતો જ નથી. મારા બાલ્યકાલની એ પુણ્ય સ્મૃતિને હું દેવી સમાન ઉપાસનીય જ ગણું છું. એને ભૂલવાની મારી શકિત નથી, અને ન ભૂલવામાં જ મારું નીતિસર્વસ્વ છે. હું એને એક વાર છેલી જ વાર આંધળી જ મળવા અને બે રાજદ કહી સંદાને માટે એની રજા લેવા માગું છું. મારી પવિત્ર માગણીની મના કરવાનો કોઈનો પણ અધિકાર હોય એમ મને લાગતું નથી.' મુંદર કહે, 'તમે રહ્યા શિલસુર, પણ દુનિયામાં આવી વાત ગાંડપણનો પ્રલાપ જ ગણાય અને લોકો હસે તે વળી નફામાં.' મોહન કહે, 'લોકો મને ગાંડો ગણે, હસે, ગમે તે કરે, તેની મને શી પરવા !' મુંદર કહે, 'બાપ, બધો જ વખત આમ ઉત્તેજિત અને પાણીમાંના તારાઓ સાથે ખીટ માંડીને રહો છો તેમાં મને તો કંઈ હીક લાગતું નથી. તમે મારું નહીં જ સાંભળો તે જાણું છું, તોય તમારે માટે લાગ-

ણીને લીધે જરા કંઈ છું કે ધારે ધારે મનને વશ કરી સંસારને રસ્તે મ્હડો તો સારું બાપી આ તમારી માગણીને વિશે તો મારે ક્યાં ના છે ? બસે એકને બદલે દસ વાર મળો, તમારી ગેયની પવિત્રતાને વિશે મને શંકા જ નથી.'

ખીજ જ રાતે જની પડવારીને એકલાં હત્યાં લાં દામિનીએ પાતને હકીકત કહી. આજ સંધ્યાકાલે હું દર્શન કરીને પાછી આવતી હતી ત્યાં પેલા નેહરના વાંક વચ્ચે એકલા ઉભેલા આંખા તમે તમારા બાપ ઉભા હતા. એમણે મને રાત લેના હોય એમ પ્રણામ કર્યાં અને બોલ્યા, 'દામિનીદેવી, આ છેલ્લા પ્રણામ. હું હવે જાણ, મને રજા આપો.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ ક્યાં જશો ?' એ કહે, 'વસુધૈવ કુટુંબકં. આખી વિશાળી દુનિયા પડી છે.' મેં કહ્યું, 'આ સ્થલ પણ દુનિયામાં જ છે, તો અહીંથી જાઓ છો શાને ?' એ કહે, 'શાને જાઓ છો એમ પૂછો છો ? હીક, હીક, તો સાંભળો. તમારા પતિદેવની રજા લઈને તમારી સાથે આ છેલી વાત કરવાને ઉભો છું એટલે તમને જરા રોકાવામાં દોષ પણ નથી. અહીંથી ચાલ્યો જઈ છું તમારો જ ખાતર.' મેં પૂછ્યું, 'કેમ, બાપ, હું તમને શી નહું છું ?' એ કહે, 'દિવસે તો તમારા ઘર તરફ આવતો નથી તે જાણો છો જ. રાતે બે વાગે જગન આપું નિદાવશ હોય ત્યારે રોજ આ પગ મને તમારા ઝરખા તમે જોઈ આવો છો. રોજ બે કલાક ત્યાં જ થંભું છું ત્યારે સારું લાગે છે. પણ રોજ ડર પણ લાગે છે કે કોઈ મને કોઈ દહાડે પણ આ સ્થળે નેમ જાય, અને પોતાના અસિન શાસથી તમારું નામ દ્વિપિત કરે તો મારે આત્મકત્યા જ કરવી પડે. સમરસિંહજીની વ્હાલી પુત્રીની આખર મને પ્રાણથી પણ અધિક.' હું રોષ પડી અને બોલી, 'મોહન, મોહન, પૂજ્ય પિતાજીએ જે કંઈ તે સારાને જ માટે

હે એ મ્હારી પ્રદા પ્રણુ ત્હમને પણ આપો. બાહ, ત્હમે હુણી થશો તો મ્હને પણ અસવ્ય હુખ થવાનું જ. મોટાબાહ, મનને કાળમાં રાખવું એ અમે પામર અગળાઓ પણ કરી શકીએ છીએ, તો ત્હમે તો મર્દ છે વળી શિવ-સુદ્ધ પણ છે. મોટાબાહ, કોઇ ગુણવતી મુંદરીને શોધો અને તેની સાથે લગ્ન કરો. પિનાથએ પિનાદ ક્યો તે વખતે પણ મ્હને ત્હમારા લાવકની ગણી જ ન્હોતી. આજે જ મ્હારાં સામૂહને કદીને ત્હમારે માટે લાવકની જોડ શોધાવિયે. ત્હમને શેરો બાંધીને વરરાત્રને ઘેરે મ્હણવું ત્યારે જ હું પૂરેપૂરી સુખી. 'એમજે એક ઉડા નિસાસો મુઝો અને દરે, 'અરેરે, દામિની, ત્હારા જેવાં બાલક મન ઉપર જ સુખ મોદી પડે છે. હમ્મર ત્હને સદા સુખી રાખો. વાહ, લે આ દાગળ લેતી જ. મ્હારી મિત્રકન ત્હને આપી દઉં છું તેનું આ લેખપત્ર છે. ' પછી એ આપ્યા ગયા.

સુન્દરસિંદ દહે, 'ક્યાં છે એ લેખપત્ર ?'

દામિની દહે, 'એ તો મેં ત્યાં જ ફાટી નાખ્યું અને એઓ જતા દના ત્યાં જ કહડા ઉડાવી દઇ દહુ, 'કેમ મોટાબાહ નદી રહે, જશો જ ! હમ્મર ત્હમારી જ્યાં હો ત્યાં રક્ષા કરો !' અને હું ચાલી આવી.

સુન્દરસિંદ કદીક વિશેષ બોલવા જતો હતો પણ ત્યાં દામિનીની આંખમાં આંસુ જેવું કદીક જણાતાં મુઝો જ રહ્યા.

૫

આજ દાલ દિલ્લીના વડા ન્યાયાધીશની જ્યાં ને ત્યાં બોલખાલા ગવાઇ રહી છે. એના અદલ ન્યાયને માટે અમીરથી ફકીર તમામની ખાતરી તો કપારનીયે થઇ ચુકેલી હતી પણ કાલે એણે જે મુકદ્દમો ચુકવ્યો તેની કેટલીક વિગત ચંમત્કારિક હતી.

ફરિયાદી એક જતે બેઠ કરતાં પડાણ હતો

અને આરોપી કોઇ મોટા અમીર જેવાં દેખાતાં હતો. પડાણ આરોપી જતો હતો ત્યાં આરોપી દોડતે ઘેરે આવી મ્હણ્યો અને તેણે વેરેમો મુંને એકદમ હુકમ ક્યો, 'લે હુ જશો જઇ આપું તેટલી વાર આ યોડાને સમાલ. પડાણ નગી પડીને પણ દનાથી કહ્યું, 'મોદ કરો. સાદેમ મ્હને બહુ ઉનાવળ છે. આપને બીજો કોઇ ને કોઇ પાજો જરા વારમાં મળી જશે. એટલામાં જ ફરિયાદીનો મિત્ર જયો અને તેણે પડાણને ચાખકે ચાખકે સખત માર માર્યો. એટલામાં પાંચપંદર જણ બેગા થઇ ગયા તેમજે બંને કચેરીમાં ધસાયા અને પડાણ પાસે ફરિયાદી દાખલ કરાવી પોને સાક્ષીઓ આપી. ન્યાયાધીશે અમીરને એવું તે શું કામ હતું અને આ પ્રમાણે આવા બીયારા નરમ મંથિ સને આટઆટલો શા માટે મંથિયો તેનો ખુલાસો પૂછ્યો, પણ તેણે કરો જ જવાબ દીધો નહીં. એટલે ન્યાયાધીશે એક હમ્મર મ્હોર આરોપીએ પડાણને વળતર તરીકે આપવી બીજી એકે હમ્મર સજા તરીકે દંડ ભરવો અને કચેરી સાંઝે બધે થતાં સુધી કચેરીમાં નજરકેદ રહેવું એ પ્રમાણે પોનાનો ફેસલો આપ્યો; અને ઉમેર્યું કે આપ કોઈ મોટા અમીર જણાઓ છો તેથી જ આટલી ઓછી સજા કરવામાં આવે છે, લેકિન માજ પાદશાહના સમય કરતાં હાલમાં જોનજોનામાં અમીરો બહુ બહેરી મળેલા જણાય છે, એટલે આવી બીજી ફરિયાદો આવશે તો રેયનના રજાણને માટે વધારે સખા સજા કર માવવાની મ્હને ફરજ પડશે.

નજરકેદની સજા પૂરી બોગવીને સાંઝે કચેરીમાંથી જતાં આ આરોપીએ પોનાનાં મૂઝ દારી આદિ બનાવડી હતાં તે દૂર કધી, તો સોડાઇએ અગળ થતાં થતાં જોઇ લીધું કે આ અમીર બીજું કોઇ નહીં પણ ખુદ સુધનાના રઝિયા બેગમ પોને હતાં, દિલ્લીની આખી પાદશાહતાં માલીક !

મુનસર એકદમ ઉઠીને સુલતાનના કદમમાં પડ્યો. પરંતુ તે ન્યાયી ઉદાર અને વિચારુ સુલતાનને તેને જાતે ઉઠાડ્યો અને કપડો દેવાને બદલે તેના અદલ ઇનસાફની તારીફ કરીને ત્યાં ને ત્યાં સહીસિકા સાથે તેને બાર ગામ ઝાગીરમાં આપ્યાં. ફરમાનમાં એક શ્લોક ખાસ ઉમેરી કે આ મુનસફના વાલીવારમ હિંદુ જ રહે તો પશુ આ ઝાગીર તેમના જ વંશમાં કાયમ રહે.

૬

આ બનાવને ઘોડા મહિના થયા હશે એટલામાં રઝિયા બેમતની સહનનન હાલમટોલ થવા લાગી. પરંતુ વડો મુનસફ પોતાનું કામકાજ અસલ પ્રમાણે જ એક નિઢાથી અને અદલ ઇનસાફ ચુકવીને જ ક્યાં કરતો હતો. ખ્વારના વોતાવરણના કાંઈ પણ ફેરફાર તેની કચેરીની હવાને બગાડવાને અસમર્થ હતો. તેના ન્યાયાસનના પાયા સુલતાન સુલતાનની તાકાતના કરતાં આમર્ષગીની શ્રદ્ધા ઉપર આડગ હતા. વડા-મુનસફને બરનરફ કરી શકે એવી સત્તા સહનનનમાં કેમની હતી નહીં. મુનસર પોતે પોતાની આવી પ્રતિષ્ઠા છે કે કેમ તે જાણતો જ ન હતો. તે કાયદા અને ઇનસાફની રાદને વળગી રહેવામાં જ મુક્ત હતો. અને તોપણ આજનો મુકદ્દમો એના જેવાને માટે પણ કપરો હતો.

તેણે આરોપીને સવાલ કર્યો, 'રૂના વચ્ચે કસાઈએને શું આપે રોક્યા હતા ?'

આરોપી: 'મેં એમને પૂરા દામ આપી ગયો ખરીદી લેવા જણાવ્યું; બમણા આપવા માંડ્યા; છેવટ, એઓ માગે તે મોંમાગી કીમત આપવા તૈયાર થયો; પણ એમણે માન્યું જ નહીં. આવા ધર્મસંકટમાં વૈરપ હોય તે બીયારો લાચાર થઈને ખસી જાય. પર્ણું હું તો રાજપૂત-દાનિય, તેથી મ્હારે માટે ધર્મનો જે એક જ માર્ગ બાકી રયો તે મેં પ્રયત્ન કર્યો.'

મુનસર: 'એટલે તેમની ગિલ્લત તેમના હાથમાંથી પડણે પડાવી લેવાની કોશિસ શું આપે જાણીયુઝીને આદરી?'

આરોપી: 'શું કું ? દુનિયામાં હસનાં રમનાં જ સૌને રીઝીરમાડીને જ પોતાના માર્ગે કરવાનું પસંદ કરનારો માણસ પણ કાંઈ વખત ધર્મસંકટમાં આવી ફસે છે, અને ત્યારે તેને માટે જે એક જ રસ્તો હોય છે તે જ તેને લેવો પડે છે; એમાં પાછી પાની દરે તે દાનિય નહીં, તે મર્દ નહીં, તે માણસ પણ નહીં. એવી દયાકરીમાં કમળપૂજન કર્યું જ છૂટકો.'

મુનસર હિંદુ છે તે આરોપી જાણતો હતો, આખી સહનનન જાણતી હતી. પણ સહનનન તેને જે નામે જાણખતી હતી તે તેનું અસલ નામ નહોતું. અને એ નામવાળો આ માણસ કાણ તે આરોપી જાણતો ન હતો. મુનસરને પણ આ શબ્દો અત્યંત સાદ્યા, અને તેને લાગ્યું કે પોતે આરોપીને આટલાટલાં વર્ષ સુધી ધોર અન્યાય જ કર્યો કર્યો હતો. તેણે પોતાના સવાલો આગળ ચલાવ્યા: 'કમળપૂજન જુદી, કેમરિયાં જુદાં, અને ખૂન પણ જુદું. આપ ગાયો છોડાવવાને કસાઈઓ ઉપર ધર્યા, તેઓ સામે થયા, ઝપાઝપી ચાલી, અને આપની તલવારથી કેટલાક ધવાયા એટલું જ નહીં પણ એક કસાઈ બીયારો જાનથી ગયો એ સાચી વાત ?'

આરોપી: 'પહેલો ધા દાનિય દરે નહીં. એક કસાઈની તલવાર મ્હારી ગરદનને બદલે આ દાલ પર પડી છુટી ગઈ તેનો દાલમાં આ કપો છે, તે જ પહેલો ધા. મેં મ્હારી તલવાર તે પછી જ કદાલી.'

મુનસર: 'અને આ રથળ રાજપુતાના નથી, અજમેર પણ નથી આ તો હિન્દુ છે, મુસલમાની સહનનનનું પાટનગર, તે જ આપ ભૂલી ગયા.'

આરોપી: 'ક્ષત્રિય ન્યાં ન્યાં-વિચરે ત્યાં ત્યાં તેની વટ અને તેની તલવાર સાથે ને સાથે; ગોવધનું મહાપાતક તે રાજપુતાનામાં તેમ દિલ્લીમાં પણ પ્રાણાન્તે ય અટકાવવાનો.'

મુનસફ: 'ખૂનરેલુ ચલાવીને પણ? એટલે કે આ બાપડો કસાઈ આપના ધાથી જ મુવો?'

આરોપ: 'ખેશક. તલવાર ઉપર જતે ધરી આવે તેને કેમ કરીને બચાવાય?'

મુનસફ: 'આપના ઉપરનો આરોપ આપ જતે જ કબૂલ કરો છો.'

આરોપી: 'ક્યો આરોપ?'

મુનસફ: 'આ કસાઈના ખૂનનો.'

આરોપી: 'ખૂન? શું હું ચોર છટારો કે બહારવટિયો છું કે ખૂન કરું? હું ગોમાતાના રક્ષણને માટે ધર્યો, પછી તલવાર બાલાં ની-કળતાં અને અપાઝખી ચતાં જતતું રક્ષણ પણ કરવું પડ્યું, અને તેમાં એ આગળ ધપી સપા-ટામાં આવી ગયો અને કપાયો તેમાં હું શું કરું? મેં મ્હારું પવિત્ર કર્તવ્ય જ કર્યું છે.'

મુનસફ: 'માણસ જેવા માણસને કાપી નાખવો એને પુણ્ય કર્તવ્ય કરેલું એ પણ પાપ છે.'

આરોપી: 'હું ધારું છું કે આપ પણ હિંદુ છો અને બ્રાહ્મણ હશે તોપણ ક્ષત્રિયના ધર્મથી વાકેફ હશે, અને ગો માત્ર હિંદુને મન શી ચીજ છે તે જાણતા જ હશે.'

મુનસફ: 'અગર ગાય હિંદુઓને વ્હાલી હોય તો મનુષ્યની જિંદગી પણ હથરને વ્હાલી છે; બલકે હથરે મનુષ્યને પ્રાણી માત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રાણી માત્ર ઉપર અમલ ચલાવવાને સર-જેલ છે. તો પ્રભુની અજબ રચનાની પરાકાષ્ટા જે મનુષ્ય તેને કાપી નાખવામાં પાપ છે, અથોર અત્યાચાર છે. કોઈ પણ સલતનત એવા અપાચારને જોતકસીર ગણી જ શકે નહીં.'

આરોપી: 'ત્યારે શું અમારે ગૌરક્ષા ન કરવી?'

મુનસફ: 'જરૂર કરવી. હરએક મૂળા પ્રાણી ઉપર રહમ કરવાની હર એક મનસાનની ફરજ છે. તથાપિ એ 'શરજ પોતાના ભાદ્યેનું જ ખૂન કરીને અદા કરાય નહીં.'

આરોપી: 'આપ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કાયદાકાનૂની પૂરા માહિતગાર છો, તો આપને જ ફકીરશ કે મુસલમાની સલતનતમાં અમારે ક્ષત્રિયોએ અમારો ગૌરક્ષાનો મહાધર્મ કેવી રીતે પાળવો?'

મુનસફ: 'આપણા બૂલા પોલા ભાઈઓ સંજ્ઞાવ્યા ન સમજે, તો ગાયની કતલને માટે તેઓ પોતાનો હાથ ઉગામે તે જ ક્ષણે આપણે ગાયની ગરદન પાસે જ આપણી ગરદન પણ ધરી દેવી. ગાયની સાથે માણસનાં ડોકાં પણ ધરથી જુદાં ચતાં કોઈ પણ માનુષી પ્રજા લાંબા વખત સુધી જોઈ શકશે નહીં. આપણી આવી આવી કુર્યાની અને હમદર્દી જોવામાં આવે તો પત્યર પણ પીગળે, તો મુલસમાન ગિરાદરો તો ગાણુઓ છે, અને તેમના જ દિલમાંથી પરવરદેગારનો જ અવાજ નીકળશે, અને જે પ્રદેશમાં ગૌરક્ષાને માટે માણુઓ જતે ચાટશે સુધી મરી મથવાને તૈયાર છે, ત્યાં વસતા મુસલમાનોને માટે ઇસલામી કાનૂન પણ ઘટતો ફેરફાર અને સુધારો રચીકારશે.'

આરોપી (ડોકું ધુણાવતો): 'આપની શિલસુરી મજેહદાર છે. ન્હાનપણમાં મ્હારો એક મિત્ર હતો તે આવા આવા જ આસમાની તારા જોયા કરતો, અને હું તેને ખૂબ હસતો.'

મુનસફ (ગંભીર બનીને): 'આપ કદાચ નહીં જાણનાં હો કે આવા આરોપને માટે મુસલમાની કાયદો સજા ન છે.'

આરોપી: 'નહીં સરકાર.'

સાંજ થઇ ગયેલી હોવાથી મુનસફે ફેસલો આપવાનું બીજા દિવસ ઉપર રાખ્યું.

નિપત સમયે મુનસફે ન્યાયાસને આવીને નીચે પ્રમાણે ફેસલો આપ્યો:—

આરોપી ક્ષત્રિય ખાનદાનનો ઉચ્ચ વિચારવાળો ટેકીલો સરદાર છે, તેણે પોતાના શુન્હો નીચરપણે કબ્જા કર્યો છે. એ શુન્હો પણ એક દિંદુને હાથે એક મુસલમાનના ખૂનનો છે, જે આ મુસલમાનની સલતનતમાં કડકમાં કડક સજાને પાત્ર છે. આરોપીને ફાંસીની સજા ફરમાવું છું.

મુકદ્દમાની બધી વિગત રાત દરમિયાન બાજરે બાજરે મહોલ્લે મહોલ્લે ખૂબ ચર્ચાઈ હોવાથી કચેરીમાં આજે પ્રથમથી જ દિંદુ મુસલમાનોની મોટી ઠડ જામી હતી. આ મુકદ્દમો જાહેર થતાં જ હોહા થઇ રહી, અને કદાચ કચેરીમાં જ નવું રમખાણ થવા પામે એવો મામલો જોઈને મુનસફ નદી જેવું જ થોભીને ચોકખા સપ્તેમાં બંને પક્ષોને સલાહ શરમાવતા હોય એમ આગળ બોલ્યા:—

મુસલમાની સલતનતના વડા મુનસફ તરીકે આ સજા જ શરમાવવાની મ્હારી ફરજ ચોકખી છે. પરંતુ ઇસ્લામી સરેહ મુજબ દરેક કાયદો અને દરેક હુકમ મુજતાન સલામત ખુદ પોતે પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે અને ધટની રીતે ફેરવી નાખવાની કુલ સત્તા ધરાવે જ છે. માટે મ્હારા ઉપજા ફેસલાનો અમલ એક દિવસ સુધી ચોકફર રાખવાનું વિશેષ ફરમાવું છું, અને આરોપીના મિત્રો આજના દિવસ દરમિયાન મુકદ્દમાની બધી હકીકત આપણાં અદલ અને ઉમદા ખવાસનાં મુજતાના બેગમ સાહેબાને જણાવીને ધટતી માટ્ટી મેળવી શકશે.

૭

ખુદ મુજતાનાનો છેવટનો હુકમ સાંજે આવે તે પહેલાં મુનસફે પોતાની કચેરીમાં અને આસ-

પાસની શેરીઓમાં એવો પાકો જાહેરાત કર્યો કે કોઇ માર્યું ઉચકી શકે નહીં. મુજતાનાનો હુકમ છેક. સાંજે બંધ સંદેશમાં આવ્યો તે મુનસફે જાતે કદાદી મુજતાનાના હરફને વંદન કરીને વાંચી સંજાગાવ્યો:—

મુનસફ સાહેબના મુકદ્દમામાં જે સજા શરમાવી છે તે જ મંજૂર રાખું છું. મુસલમાનનું ખૂન કરનાર દિંદુને કોઈ પણ સંજોગમાં મારી આપી શકતી નથી.

આ વખતે આરોપીની સ્ત્રી પણ તેના બાળક પુત્રની સાથે કચેરીમાં આવીને જોડી હતી. મુકદ્દમો વંચાઇ રહેતાં જ આરોપીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું, ‘દેવિ, ત્હમે જ તમારી ઠટાર આ જિગરમાં ભોજા ઘેા. મુસલમાનોને હાથે ફાંસીએ ચઢતાં મ્હારી અવગતિ થશે.’

સ્ત્રી ચોંકી ઉઠી. બાલક પુત્ર મોટેથી રાવા લાગ્યો. મુનસફે ન્યાયાસનેથી ઉતરી આરોપીને રાતની રાત કેદખાનામાં રાખવા અને કચેરીને બંધ કરવા ફરમાવ્યું. જતાં જતાં તેમણે એ બાલકને ઉપાડી લીધો અને તેને છાનો રાખવા વાતે વળગારવા ઇચ્છતા હોય એમ તેને પૂછ્યું, ‘બાઇ, ત્હારું નામ?’ તેની માતાએ જ જવાબ દીધો— ‘મોહનસિંહ!’

મુનસફને એમ જ લાગ્યું કે ધણાં વર્ગોની મુદ્દામાંથી એક જાણીતો અવાજ પોતાને જ પોકારી રહ્યો છે. તેમણે એ સ્ત્રી તરફ પહેલી વાર જ જોયું, જોતાં જ બધું પૂરેપૂરું રમૂતિમાં ધ્યાનમાં આવી ગયું, અને બાલકને ધામથી મુટ્ટી દઈને માથા ગયા.

૮

મોટી રાતે મુનસિંહ કેદખાનાની જે કોઠડીમાં ઉઘડતો હતો તેના ખાસણા આગળ પહેરા ભરતા પહેરેગીર પાસે એક માણસ આવીને ઉભો, અને ખાંરણું ખોલવા તેને કહ્યું. પહેરેગીરે જવાબ દીધો, ‘અરે બધા આદમી, મુસ-

તાના સલામત જાતે યરમાવે તોપણ આ બારણું
મ્હારાથી ન ઉઘડે. મુનસફ સાહેબને હુકમ લાગ્યો
હો તો દેખાડ.' તે માણસે તુરત કાગળ ઉપર
હુકમ લખી આપ્યો. પ્હેરેગીર હર્યો: 'એમ
તો કોઈ પણ લખે, તેથી તે શું મુનસફ સાહે-
બને હુકમ થઈ ગયો?' આવેલા માણસે એ
ઉપરનો ટોપ ઉઘેા ક્યો અને પ્હેરેગીર ખીયારે
અલ્લાહ! અલ્લાહ! પોકારતો તેના પગમાં પડ્યો.
મુનસફ તેને કહ્યું, 'દિવાડ. મ્હારી સાથે મ્હારા
બે અંગરક્ષક પણ અંદર લેતો જઈ' છું પછી
ત્હને શી ચિંતા છે? આ હુકમ ખોધ નાખીય તો-
પણ એ બંને સાક્ષી પૂરશે.'

ત્રણે બારણાં વારસીને અંદર ગયા. મુંદર-
સિંહ ઉઘતો જ હતો. મુનસફ એટલે આપણા
નાયક મોહનસિંહ તેને દવા સુંધારી અને તેનાં
વસ્ત્ર પોતે પ્હેરી લઈ પોતાની દાદી મૂઢી નાખી
રાજપુત બની ગયો અને ટોપ વગેરે પોતાના
તમામ વસ્ત્ર તથા એક બનાવડી દાદી મુંદરને
પ્હેરાવીને એક ખૂણે જઈને બેઠો. સાથેના અંગ-
રક્ષકો બેભાન મુંદરને મુનસફના વેશમાં ઉપા-
રીને બહાર લાગ્યા. પ્હેરેગીર પાકો અલ્લાહ!
અલ્લાહ! પોકારતો શું થયું તે પૂછવા લાગ્યો.
રક્ષકો કહે, 'કંઈ નહીં. વાત કરતાં કરતાં જ
આ કોટડીની બંધ હવામાં સાહેબને મૂર્છા આવી
ગઈ છે તે બહારની ખુલ્લી હવામાં ટોપ વગેરે
કઢાડીને જરા પાણી છાંટીશું ત્યાં શુદ્ધિમાં
આવી જશે.' મોઠા દરવાજા બહાર પાલખી
પાસે એક છીદાર અને ચાર કહાર હાજર હતા.
બેશુદ્ધ માણસને રક્ષકોએ પાલખીમાં સુવાડ્યા
ને તુરત કહાર અને રક્ષકો પાલખીને ઉપાડીને
દોડ્યા અને છીદાર મુલતાનાના મહેલ તરફ
રવાના થઈ ગયો.

પોતાના મકાન પર પાલખી આવતાં દા-
મિની પ્રથમ તો ચોંકી, પણ રક્ષકોએ પ્રથમ
મુંદરસિંહને શુદ્ધિમાં આપ્યો અને પછી સૌને

તેજ દણે દિલ્લીમાંથી ન્હારી છૂટવાની સલાહ
આપી. દામિની પૂછે, 'અને મોહનસિંહજીનું
શું થશે?' રક્ષકો કહે અંભારી સાથે છીદારનો
વેશધારી હતો તે એમના હાથ નીચે જે એક
જ હિંદુ મુનસફ છે તેઓ મુલતાના રજિયા
બેગમ પાસે પહોંચી ગયા હશે અને એ ઉમદા
ખવાસનાં મુલતાના મુનસફ સાહેબને જરા ધન
આવવા નહીં દે. છીદાર મુનસફ સાહેબને
રાજનામાનો કાગળ પણ જોડે લેતા ગયા છે
અને તે મંજૂર થશે ને તુરત એઓ રાજપુતાના-
ની પોતાની ઝાગીરામાં આવીને બાકીનું આકુ-
ખ્ય સ્વદેશમાં જ ગાળવાના છે. મુંદરસિંહને
પૂરો ભરોસો તો ન પડ્યો, પરંતુ પોતે ન્હારી
છૂટવામાં જેમ વિચળ કરે તેમ વધારે જોખમ
હોવાથી, બાગ્યમાં જે હોય તે ખરું એમ મન
વાળીને ચાકી નીકળ્યો.

સત્તતનની સરહદ ઓળંગનાં પહેલાં જ
તેને ખજાર પડી કે ચોતરફ બંદખોરોનું જોર
અને તેમના ધસારા વધતા હતા, અને સરહદ
ઉપર ચોબી જઈને મોહનસિંહ આવે એટલે
તેની સાથે જ સ્વદેશ પહોંચવાનો મૂલ વિચાર
રાખ્યો હતો તે તેને ફેરવે પડ્યો. સ્વદેશ પહોં-
ચનાં પહેલાં તેણે સાંબળ્યું કે દિલ્લીમાં મોટી
ઉચ્ચપાત્ર થઈ ગઈ છે, રજિયા જાતે ન્હારી
છુટી છે અને તખ્ત ઉપર કોણ બેસશે તે કંઈ
કળાય એમ નથી. મોહનસિંહ વિશેની તેની
ચિંતા વધતી ગઈ, પણ કરે શું?

મહિનાઓ વીત્યા. આખરે એક દિવસ
પેશે છીદાર અથવા તો નાયબ મુનસફ આ-
વ્યો. તેણે મુંદરસિંહના હાથમાં એક હુંકો
કાગળ મુક્યો:—

બાલા બાઇ મુંદરસિંહજી અને પૂર્વ
દામિનીદેવી,

મ્હારો શોક કરશે નહીં. આ ઝંઝૂલી લો-
કોની વચ્ચે આવીને વસ્યો તારથી જ બાણનો

હતો કે વ્હેલું કે મોઢું પણ આવું કોઈકે મોત
જ કપાળે લખેલું છે. વ્હેલું આવો કે કપારે
આવો તેની પણ મૃતને પરવા હતી નહીં એ
પણ જાણો છો. જીવો તે દરમિયાન લ્હમરી
આ સેવાનું મદદમાન્ય આ નોકરીને લીધે જ
મૃતને પ્રાપ્ત થયું, તેથી આખો જન્મભરો સફળ
થયો ગયું છે. અને ઇશ્વરનો ઉપકાર માનતો
માનતો જ તેની ઘટનાને અધીન થાઉં છું.
મ્હારો વારસ મ્હારા નામેજી ન્હાના મોહનને
નીચું છે.

વિ. મોનમાં પણ લ્હમરો મોહનસિદ્ધ.

દામિની પરપુરપત્ની હાજરી અવગણીને પણ
ખેડકમાં આવી અને આ કાગળ વાંચનાં વાંચનાં
જાતીકાટ રોવા લાગી. આખરે તે આંખો લુછીને
કંઈક સ્વસ્થ થઈ જોડે જની હતી તે દરીકન
છડીદારે ધીમે ધીમે અને હુંકામાં જણાવી.
ખોતે મહેલને દરવાજો ખોલે તે ખેલાંતો જાન-
ખોરાએ મહેલને ઘેરી લીધો હતો. સ્વકારે ડાંસીની
જગાએ ગયો, તો તો ત્યાં ચોતરફ દસાઈઓ જ
ઉભરાઈને શોરજકાર ગગવી રહ્યા હતા. કહે કે
શુનેદગારને ભગાડવાને માટે જ એ કારે એ

રાતનો ગાળો નાખ્યો, માટે ખરો સજાવાર એ જ
દશમી છે ' ત્યાં બંધખોરાનો સરદાર આવીને
કહે, 'જેવો રસી, નેવા શું કરો છો? દિંદુ-
મુસલમાનનો ન્યાયદિંદુ કરે એવો દિંદુ જીવતો
નેહએ જ નહીં. અને એવી છૂટ કુરાને શરી-
રમાં છે જ નહીં, તે આજ સુધી ચાલવા દેનાર
આપણા પાક કાનૂનેને ધોષ પીનાર મુસલાનાને
પણ જીવતી મુકવાના નથી, તો આ નાપાક
કુતો શી વિસાનનો છે કે વાર લગાડો છો!
જેવો રસી અને પછી હું જ આ સમશેરે એનું
ટાકું ઉઠાવીને ઉપાડી નાઉં, અને નાખું મહે-
લમાં બરાધ એરેલી પેલી રજિવાની બારીમાં,
નેને એણે એના શપથાની કામણદ્રમણ કરીને
જરમાવી મુકી હતી!...' હું મહામુશીયતે એમની
પાસે પહોંચ્યો અને કેદખાનાનો પ્હેરેગીર પાસે
જ ઉભો હતો તેણે મૃત આ ચિટ્ટી આપી દીધી,
તે નેહને મુસલ સાહેબે મૃતને નમન કરીને
કહ્યું, 'હા, બંધુ, એ ચિટ્ટી જરાગર પહોંચાડજે,
અને મ્હારી લાશને આંગેસંસ્કાર કરજે. ઓ
નમઃ સિવાય ! પ્હેરેગીર, કરો તાકીદ જણાવને.
ઓ નમઃ

૩

વિ. "હળી"

મૃગજળ

એક ઘાટું જંગલ હતું તેમાં પુષ્કળ દરણો
વસતાં હતાં. લીલું ઘાસ ચરવું અને પર્વતમાંથી
નીકળનાં ઝરણાંનું નિર્ભજ પાણી પીવું એમાં જ
એમનું સખણું જીવન પુરું થતું. આવા અનંત
શુભમાં જીવેલાં દરણાં સ્વાર્થી જનનાં ગયાં.

ખોતાનું ઘાસ કે પાણી જંગલનાં બીજાં કોઈ
જનાવરો વાપરે તે એમને બીલકુલ ખગદ નહોતું.
કેટલીએ વાર પાણીની શોધમાં રજાનાં પ્રાણી-
ઓને "અદિંયાં કોઈપણ કંઠાણું પાણી નથી."
એમ કહીને તેઓએ તરસ્યાં દાઢી મૂક્યાં હતાં.

ધીમે ધીમે હરણો વધારે કર અને સ્વાર્થી થયાં. સૌથી વૃદ્ધ હરણ હવું તે બધાનો રાગ હતો. તેણે એવો દૃઢ કાર્યો કે જંગલના જે ભાગમાં હરણો રહેતા હતાં ત્યાં કોઇ ખીન પ્રાણીઓએ પેસવું જ નહિં. એણે કહ્યું કે હરણો પ્રાણીઓમાં કેટલા હતાં તે કોઇનું પાંચેનું પાણી પીએ નહિ. આવા હુકમથી ખીન પ્રાણીઓને ત્રાસ પડવા માંડ્યો. તેમણે રાજને રાજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે અમને કોઇ રીતે આ હુકમ માંથી બચાવો.

પ્રભુએ એક દેવીને હરણોની ચાલચલન તપાસી તે માટે શિક્ષા કરવા પૃથ્વી ઉપર મોકલી. એ દેવીનું નામ માયા. એ એક નિહુ-દના વેશમાં હરણોના જંગલમાં આવી. હરણોના રાગ પાસે ગઇ અને તેને પ્રણામ કરી કહ્યું, “હું અપવારી છું, મને ચોક્કસ પાણી આપવાની કૃપા કરો.”

૪

અ. સૌ. “કુલલકળી” :

પ્રભુ, મેહમાનોથી રક્ષણ કર ! *

મહાદેવ રક્ષણ કરવા સાર આટલી જ આજીજીથી મહેં આ પહેલાં એકવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી. એ વખત તે મહારી સદય-રીની જન્મની ગાંઠ જોડાઇ તે વખત. “શુભ લગ્ન સાવધાન” એવી મૂચના ગોર મહારાજે પહેલેથી આપી હોવાથી હું સાવધ રહ્યો. નહીં તો હવે “શુભ” થયું હોત. હશે. મુંબાઇની ચાલીની જગા; કુટુંબના આંક દશ માણસ, અને તેમાંથી પાંચ છ માણસ ખીમારીથી પથારીવસ; આ પરિસ્થિતિમાં બહાર ગામના સગા-

અલંત ઉન્માદથી હરણે કહ્યું, “તને અહિંના કાયદાની ખબર જણાતી નથી. યા, પણી નહિં ગતે. અહિંયા પાણી છે જ ક્યાં ?” પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, “પાણી તો મેં આવનાં જોયું.” પેલાએ કહ્યું: “બ્રમણા! અહિંયા પાસે પાણી છે જ નહિં.” આ સાંભળી પેલી સ્ત્રી અદરશ થઇ ગઇ અને તેને બદલે માયાદેવી હરણની સામે ઉભી. તેણે કહ્યું: “આ તમારું લઈ જી જંગલ રણ થઇ જાયો અને તેથી પાણી વિહોણું થાવ. મેં જે પાણી જોયું તેને તમે ‘બ્રમણા!’ કહી, તો એ તમારું પાણી બ્રમણ થઇ જાયો! તમે તરમે તરડશો. સર્વત્ર તમને માયા નડશે!” આટલું બોલતાં તે અલોપ થઇ ગઇ. એ પહેલાંનું લીધું જંગલ તે મારવા-હવું રણ અને હરણોને જે બ્રમણથી પાણી દેખાય છે, તેને આપણે મૃગગળ કહીએ છીએ.

હાલા સૌ એક સંપ કરી મારે ત્યાં પૈણાગત ચાખવા આવે તો, વાચક! મહારી શી રિયતિ થાય ? અરે, પણ એવી કષ્ટના શા સાર કરવી ? વેરી પર પણ એ પ્રસંગ ના આવે એી હુબદ રિયતિમાં હું કેની રીતે આવી પડ્યો ને મહેં શી રીતે નિબાન્યું તે હું તમને કહું.

✽પરમેશ્વર ! પાદુબાંધન ષ્ઠાન કર !

એ મરાઠી વાર્તા ઉપરથી (જુલો માસિક મનોરંજન.)

ધરતરની રત્ન આવંતી દાલથી સર થતી હતી, ને ટપાલીએ આજે બપોરે મહારા નામના પાંચ છ કાગળ મહારા હાથમાં આપ્યા. મહારે પ્રથમથી કહેવું જોઈએ કે ટપાલી સાર મહારા મનમાં જરાયે સહબાવ ન હતો. મદામહેનતે લેખ તંપાર કરી મહારા હાથથી દૂર કર્યું, પણ તેનો તે જ લેખ મહારા હાથમાં પાછો સોપી જવાનું જોણે મન લીધું હોય એવા ટપાલી તરફ મને કંઈક બાંધી બાંધ ઉત્પન્ન થાય? આજે કોણ બોલે શું, ટપાલમાં પાછો આવેલો લેખ તો ન હતો; પણ આજે મહારા પર પાંચ છ પત્ર એકસામટા આવ્યા એ જોઈ મને નવાઈ ઉપજી. સગાસંબંધીઓનો પ્રેમપ્રવાહ મહારા તરફ આવેલો બધો શાથી તેનો મને ખ્યાલ ના આવ્યો. પડેલો કાગળ ફેડ્યો, ને વાંચવાની શરૂઆત કરી. વાંચતાં વાંચતાં દરેક શબ્દે મહારી છાતી ધડકતી હતી. પત્ર મહારા સાળાનો હતો સાર નીચે મુજબ: “સૌભાગ્યવતીની મુંબાઈ જોવાની ધણી જ ઈચ્છા છે. વળી તમારા ઘણા દિવસનો આગ્રહ એટલે આ રત્નમાં અમે સૌ જરૂર આવીશું.” મહોબની મોઢાસ સાર દેશ-ઉપલબ્ધિ આગ્રહને ખરા દીલનો આગ્રહ માની લેનારા ગાઠા માણસો આ જગતમાં દશે એવું હું જાણતો હોત તો આ શુદ્ધરથને મહે બૂલેથકે પણ આગ્રહ કર્યો ના હોત. બૂલ યદ ગદ તેનું પેરિસ્થાન-પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવાનો વખત આવ્યો. ખીજો પત્ર તે પહેલા પત્રની સુધારેલી વધારેલી આશુરિ લેખક તે પિતરાઈ પહેનના પતિરજ. આ કાગળમાં પહેલા પ્રમાણે જ હતું; વિશેષ એટલું કે “અમારા પડોશી ચિટ્લરાયના ઘરમાં કોઈનું આખનું આપરેશન કરવાનું છે. મુંબાઈમાં તેમની કોઈ ઠેકાણે ઓળખ નથી. હું તમારે ત્યાં આવવાનો હું એ જાણવાથી એમણે પોતે સદકુટુંબ આવવા ઇચ્છા બતાવી.

નમારા પ્રેમાળ સ્વભાવની અને ખાતરી હોવાથી મહે પણ તેમને ખાસ આગ્રહ કર્યો. અમે સૌ કાલે જરૂર આવીશું તેથી રેલેશનપર આવજો.” મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે આવે બળનો જ પ્રસંગ મહારા પર આવી પડ્યો તેની મને કલ્પના હોત તો એ પ્રેમાળ સ્વભાવનું મહે કલ્પિ પ્રદર્શન કર્યું હોત? મહારા પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેના અંગે ચિટ્લરાયને તેમનું કુટુંબ, તે કુટુંબમાં આખનું આપરેશન ને તે સાર ચિટ્લરાય ને તેમનું આખું કુટુંબ મહારે આંગણે મહેમાન આવે, એ તે કેવી નવાઈની વાત? પ્રેમાળ સ્વભાવનું આવું કળ મળતું દશે?

ત્રીજો પત્ર આવેના મામાનો હતો. છોકરી ઉંમર લાયક થઈ હતી. તેથી વર જોવા સાર છોકરીની મા બાંડુઓ સાથે આવશે એવું તેમાં હતું. પરણવાની તો છોકરી હતી; છોકરીની મા નહીં. ત્યારે આ બાઈસાહેબ છોકરીની માને શા સાર લાગે છે? તે ઉપરાંત છોકરીના બાંડુઓની સંખ્યા પણ કેટલી? મનમાંને મનમાં હું સ્ત્રીવાદને બોલ્યો. એથી પત્ર સૌભાગ્યવતીના પિતરાઈ કાકાનો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે ધણી વર્ષ થયાં સૌભાગ્યવતીને મળાયું નથી. (મહારાં સૌભાગ્યવતી, એમનાં નહીં, હાં!) તેથી તમારે ત્યાં આવવા વિચાર છે. ને તે પછી ત્યાંથી કાઢી ચાત્ર કરવા જવું છે એટલે કુટુંબ પણ સાથે છે. આ પહેલાં મુંબાઈ આવ્યો નથી, માટે બંદરે જરૂર આવવા તરફી લેશો.” હજી એક કાગળ બાકી હતો. અત્યાર સુધી વાંચેલા પત્રોથી મહારા તો કંઈ પ્રાણ આવ્યા હતા. એ અવસ્થામાં આવ્યા ને આવા ખીજા સમાચાર-કારણ એ પત્ર પણ ઉપસા કાગળોનો નમુનો જ દશે એવી મહારી પૂરી ખાતરી હતી તેથી-આખો ખેતી વાંચ્યું તો જરૂર મહારા પ્રાણ નીકળી ગય. એટલે તે પત્ર વાંચેના જ નહીં એમ નહીં થયું.

તે રાત્રે મને નીચેને ઈંચ ના આવી. ઉંઘમાં સ્વપ્નાં અને સ્વપ્નામાં મહેમાન. જરા આંખ મીચાવ તો સામું મહેમાનની પકટણ ખરી જ છે. તે રાત્રે એક રમુજ બનાવ બન્યો. પરાણીની દરેશન મને એટલા બધી લાગી હતી કે ઉંઘમાં “આવ્યા, આવ્યા,” એવું મહેરેથી બોલી ઉઠ્યો. ધરના માણસો જગી ઉઠ્યા ને “કોણ, ચોર આવ્યો ?” એવું ગભરાધને પુછ્યું હોમા મહે તો “હું” એમ કહ્યું. તે સાંજનાં જ “ચોર, ચોર” ની સોએ જુલાઈમ કરી દીધી. પડોશીએ તે જમ કિપારી લીધી ને આખી ચાલી ખજબગી હી. ખોલીનાં બારણાં બટોભટ ઉઘડ્યાં. લોકો એકદમ બદાર ધર્યા અને ચોતરફથી “ચોર ચોર” નો એક-સરખો અવાજ નીકળ્યો. આ સર્વ ગરબાનું મૂળ મ્હારી ખોલીમાંથી. ઉત્પત્ત થયું હોવાથી બધા મ્હારી ખોલીમાં પેલા, ને ખુણે ખુણે ચોરની તપાસ શરુ થઇ. ખરી જાખન તો આ એક જીવને માહિન હતી. અને તે આ વેળા જાહેર કઈ તો મને આ લોકો જીવતો રહેવા દે કે કેમ તેનો મને મંશય હતો. એટલે મહે પછુ મંબીર મોં રાખી ચોર શોધવામાં મદદ કરી. ઉવટે સા કંટાળીને પોતપોતાની ખોલીમાં ગયા.

ખીજે દિવસે અગવાણું થનાં જ એક દૈનિક પત્ર વેચાતું લઈ તે માંહેની તારની ખજાર વાંચવા માંડી. પચુ કોઈ ટેરાણે આગગાડીને પૂલ તુટ્યાની કે બે ગાડીઓ અથડાવાની ખબર ન હતી. મ્હારી અને પરાણીની અથડામણ નશી બમાં લખેલી હોવાથી ગાડીઓની અથડામણ થાય એવી ભુદિ દેવને ક્યાથી સૂજે? નિરાશાનો દીર્ઘ નિશ્વાસ કાઢી ને વર્તમાનપત્ર ફેંકી દીધું. એટલામાં એક ગાડી મ્હારી જોર-ડી સામે આવી ઉભી. ગાડી જોનાં જ મ્હારી છાતી ધડકી. આખરે પરાણા આવ્યા ખરા. પરાણાની પહેલી હારની એકતી તમ્બીજ કરી

ન કરી એટલામાં તો ખીજ ટોળી આવી પહોંચી. તે લોકો કપડાં કાઢી રહ્યાં ન હતાં. ત્યાં તો પરાણાનું ત્રીજું પાર્મલ દાખલ થયું. ઉવટે, આવવાના હતા તેટલા સઘળા પરાણા આવી ચૂક્યા. તે દિવસે, તો મ્હારું આખું ઘર-એટલે મ્હારી ખોલી-પરાણાથી ભર્યક. ત્યાં જુઓ ત્યાં પરાણા. બદારની જોસરીમાં કે. ધરના ખુણામાં, ખુરશીપર, ટેબલપર કે બિઝનાપર, ત્યાં નગર ફેરવો ત્યાં મહેમાન. મહેમાન હશે.

જમવાની વખત થઇ. પછુ આટલા બધાને પહોંચે એટલી યાગીઓ મ્હારા ઘરમાં ન હતી. એટલે મહે તોડ કાઢ્યો કે એકેકે જોડાએ એકેકે થાળીમાં સાથે જમવું. પછુ મ્હારી સ્થળા સર્વોત્તમને ઉડી ગઇ. આખરે આ બોજન સમારણ જેમ તેમ આટોપી જતા બેસવાનું, અરે, બામ્બુએ કિબા રહેવાનું કરતો હતો (કારણ મ્હારે સાફ તો બેતવલી જગાયે ન હતી) એવામાં મ્હારો એક સ્નેહી ઝડપથી આવ્યો ને રસ્તાપર ઉભો ઉભો જ નાટકમાં સાથે આવવા મને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મહે કહ્યું, “ભાઈ, મ્હારે ત્યાં મહેમાનો છે.” “તો તેમને લઈને આવ.” મ્હારો મિત્ર શું સારસ ખેડતો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. જીભ તો હલાવી, પાનુ એ અવિચારી પગલાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને બોગવતું પડ્યું. અને ઉતાવળ કરાવવા સાફ તે ખોલીમાં આવ્યો, ત્યાં તો પરાણાની ફાજ જોઈ. બિચારે ત્યાંને ત્યાં જ સડક થઇ ગયેલ આ બધા મંડળને મહે આમંત્રણ આપ્યું એવી કલ્પના તેના મગજમાં આવનાં તેનું ભાન જતું રહ્યું. એ રિશ્તિમાં તે બે દિવસ રહ્યો, ને તે વેળા “મહે” પરાણાએને બીજકૂલ આમંત્રણ દીધું નથી, ” એવું બટબટતો હતો. મ્હારા ખીજ એક રનેહીને પછુ આવ્યો અતુબવ થયો. એ ભાઈ જમવાનું નોતરું દેવા આવ્યો હતો. જમવાનું નોતરું મ્હોટે ભાગે પરાણા સાથે

દેવનો રીવાજ છે. તે પ્રમાણે તે આમંત્રણ કરવા લાગ્યો. “ હાલે જમવા સાક્ર.....” એટલાં શબ્દો બોલી આગળાગળ સદગ નજર નાંખીને પરીણાઓનું અવલોકન થતાં જ તે ટગર ટગર બેવા લાગ્યો. તેના મ્હેમાથી ખીગ્ન શબ્દ નીકળ્યા નહીં ને મ્હેં ઉધારેલું તે બંધ થાય નહીં. છેવટે, “ કેમ બંધ રહ્યા ? આ બધાને લઇને તમારે ઘેર જમવા આવું કે ?” એવું કહ્યું ત્યારે તેના મનનો ખટકો ફર થયો ને શુદ્ધિ આવી.

રાત પડી ને ઉંઘવાની વખત થઇ. આટલા માણસોની ઉંઘવાની અવસ્થા કરવા સાર મ્હારે મ્હારી કંઠના કેટલી દોડાવડી પડી હશે તે મ્હાફે જ મન જાણે. ટેબલ, ખુરશી, ડામચીઓ, ખોખાં, ટ્રંક એ બધાં ગોડવી આગવી એર-ડીમાં કમચલાઉ મેડી જેવું હતું. ખ્હારની ખોલીમાં પુરખ મંડળને ગોંધ્યું ને અંદરની ખોલીમાં બેરાઓ અને ન્હાનાં કચ્ચાંપચ્ચાં. જરા હાથ લઇ ઉઠો એટલામાં કોઈએ જોરથી બારણું ટોક્યું. “ ખીન” પરીણા આવ્યાં કે શું ? ના રે. અત્યારે આ વખતે તો કોણ આવે ?” મ્હારા મનને એ પ્રમાણે હું ધારજ આવવા લાગ્યો. આવનારે બારણું ફરીથી ટોક્યું. મ્હારી છાતી ધડકવા લાગી. ખ્હીતાં ખ્હીતાં મ્હેં બારણું ઉઘાડ્યું. બાપરે ! સહકુટુંબ, સહપરીવાર પરીણા !! પણ મ્હેં એલખીતા નહીં જણાવાથી, આ લોકો સરતચૂકથી મ્હારે ઘેર આવ્યા કે શું, એવી મ્હને સંકા થઇ તેથી બારે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું, “ તમે ઘર બૂલ્યા કે શું ?” પણ તે ઘરરયે જવાબમાં મ્હારી આશાને રથાન આવ્યું જ નહીં. તેમણે ધીમે રહી પુછ્યું, “આપનું નામ રામજી ને ?” એક ગુલેશારતી જેમ મ્હેં હા કહી. આ મ્હેમાનોનો ખડે જોતાં મ્હારી સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો. એ મંડળ થાણામાં રહેતા મ્હારા એક મિત્રને

ત્યાં પરીણા તરીકે ઉતરેલું. ખીન દિવસે સવારે તો ગોવા ખોટમાં જવું હતું. પણ થાણાથી નીકળે તો પરીણાએ બેસા નીકળવું પડે, માટે વચ્ચે મુકામ મ્હારે ત્યાં થયો ! થાણા અને બંદરના ઉકા વચ્ચે પરમેશ્વરે મુંબાઈ શા સાર રાખ્યું ? ગોટનો ઉકો મુંબઈથી થાણા સુધી લાંબો શા માટે નહીં બાંધ્યો હોય ? અને ગોવા ખોટમાં લાવ લઇ જવાની માથાફટ કરવાનું એ કંપનીને કોણે હતું હતું ? પણ હવે શુરસો કરવો શા કામનો ? થવું ના જોઇએ તે થઇ ગયું, ને નહીં આવનારા મહેમાનો પણ આવી ગયા. જેમ તેમ ફરી આ મંડળાનેયે સમાવેશ થયો, અને આત્મારામ (પોતે) ક્યાં સુધે તેનો વિચાર કરતો હતો. એટલામાં આ નવી મંડળા સાથે આણેલા એક દરંડીઆમાંથી કોઇ પ્રાણીનો અવાજ નીકળવા માંડ્યો. આશ્ચર્યથી એ દરંડીઆ તરફ હું જોવા લાગ્યો. આ મહેમાન મંડળમાં એક બુઝાં મા હતા તે ઝટ બોલી ઉડ્યા, “ અરે, રામજીલાઇ હું તો બૂલી જ ગઇ.” એમ કહી તેમણે દરંડીઓ સરપટ ઉઘાડ્યો. ઉઘાડનાં જ બિલાડીનું બચ્ચું ખ્હાર ફૂટી પડ્યું. આ અજબ જાતનું મહેમાન જોઇ હું તો હળપટી ગયો. મ્હાફે ઘર આવરું સરખું, તે કેટલી જાતના મહેમાનોથી બરાવાનું હશે તે મને સુઝે નહીં.

આ તરફ તે બિલાડીના બચ્ચાએ તો જખરી ઘોટાળો કર્યો. એ પૂરાએલા છવે ખ્હાર પડતાં જ અહીં તહીં દોડવા માંડ્યું. રહામે બધાં છોકરાં ઉંઘતાં હતાં. આ તોશની બચ્ચું એક છોકરાપરથી ખીન છોકરાપર એ રીતે ફેલા માંડ્યું. તેની સાથે જ સવળાં છોકરાં ગભરાઇને જગ્યાં ને રસરોળ ફરી મુઠી. આ બિલાડીની લીલા એટલેથી અટકી નહીં. અંદર આટલી ધાંધલ કરીને આ ચારપણું મહેમાન ખ્હારની ખોલીમાં આવ્યું. આ ખોલીમાં મ્હેં

મ્હારી બુદ્ધિથી ઉભી ફરેલી મેડીપર વિઠ્ઠલરાય
વિંધના હતા. આ મેડી એટલે એક બાણુ ટેગલ
ને બીજી બાણુ ખુરશી તથા ટુંક અને તેની
ઉપર રહેલું એક પાટીકું. બિલાડીના બચ્ચાએ
તો વિઠ્ઠલરાયની પહોળા છાતી જોઇ, એટલે
જટ ફીને ત્યાં જ બેઠક કરી. તે સાથે જ
વિઠ્ઠલરાય ચમકીને જાગ્યા ને જલદી ઉઠવા
જતાં ધડાક દઇ બોંધ બેગા થયા. પડતાં ને વાર
તેમણે તો મ્હોટથી “ દોડો, દોડો, ” “ જૂત,
જૂત. ” એવી બૂમો મારવા માંડી. ઘરમાંનું
સર્વજનું મંડળ ગભરાઈ ઉઠ્યું. જુલે છે તો
વિઠ્ઠલરાયની દશા ધણી દયાજનક થઇ હતી,
બોંધપર વિઠ્ઠલરાય; તેમની છાતીપર પાટીકું,
પાટીઆપર ખુરશી, ખુરશીપર ટુંક, ને ટુંકપર
દયાયક્ષી બિલાડી. આવા ને આવા ધાંધલમાં
સારી રાત ગઇ. જે થયું તે થયું, પણ બીજે
દિવસે પ્હો ફાટનાં જ સર્વ મહેમાન પોત-
પોતાનો સામાન બાંધવા લાગ્યા, ને પાર
વાગનાં તો સમ ખાવાને પણ એક પરાણો
ના રહ્યા.

સૌના ગયા પછી ‘હું સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠો,
અને અમરતા જ ટેગલનું ખાનું ખોલ્યું. અંદર
જોઈ છું તો આગલે દિવસે મિત્રજ કરી નહીં
વાંચેલો પત્ર હતો. ‘હવે તો મ્હારો ગુસ્સો મહે-
માનોની સાથે ગયો હતો, એટલે મહે’ તે પત્ર
ઉધાડીને વાંચ્યો. અરે, પ્રભુ ! આ કાગળ મહે’
તે જ દિવસે વાંચ્યો હોત તો ! એ તો મ્હારા
જહારગામ રહેતા એક મિત્રનો હતો, જેમાં
તેમણે રત્નમાં પોતાને ત્યાં આવવા મને ખાસ
આમ્રક કર્યો હતો. પણ મુદ્દિઃ કર્માનુસારિણી.
પરોણાઓના સકંજમાં હું સપડાઈ એવો જ
દૈવી સંકેત હતો. એટલે એ કાગળ વાંચવાની
મને પ્રેરણા ક્યાંથી થાય ? વાર.

પણ ખરાજમાંથી જે કંઈ સાડું થાય છે.
મ્હારા કુટુંબને પરોણાની એટલી દહેશત લાગી
છે કે તે કોઇ દિવસ ગુસ્સો કરે યા હઠ પકડે
તો “મહેમાનોને બોલાવું છું.” એટલા શબ્દો
મ્હારા મ્હોંમાંથી નીકળવાની જ વાર. ગુસ્સો
ને હઠ ક્યાંયે જતાં રહે છે ને તે ગરીબ ગાય
જેવી જાની નય છે.

૫

શ. રા. “ કુલીન ” :

મરીચિકા

પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
ગદાં આવે વિયોગની વાતરે,
સ્નેહધામ સનાં સનાં રે.

લલિતાના ઘરની પાસે એક મુંદર આખા-
વાડિયું હતું, જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હતાં.
ત્યાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ વાસ કરતાં હતાં.

અને અમે ધણીએ વખત જોનાને મધુર સ્વર,
જુલજુલતું મીઠું ગાયન અને કવિત્વનું પગથિયું
પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુર્જર કવિઓના લાડિલા કોકિ-
લનો રહુકાર સાંભળેલાં. જુવાનીમાં કેટલાક
લોકો એકાએક કવિ થઇ પડે છે, અને મેં પણ
સોળ વયસની ઉંમરે ‘કોકિલા’ નામનું એક

કાવ્ય ચિત્રી કાઢ્યું હતું—અપદ્માગદના અનિ
સરસ કુડંદમાંના તેના અનિયમિત આરોપાચ-
રોધ મદારા મિત્રો મળે ફરી ફરીને સંજ્ઞાવાર્ધને
ચઢીડવાના.

લલિતાના પિતા દિલારામને અને મારા
પિતા મુંદરદાસને બાળપણથી જ ગારો મંગલ્ય
હતો. નિશાળમાં સાથે બહુના, અને રમના,
અને દેશિજમાં પણ સાથે રહેતા એટલે જો ને
એક બીજાનો બહુ જ સારો પરિચય થયેલા.
દિલારામ ઘણા જ હલી હતા અને દુનિઆમાં
મારા પિતા સિવાય બીજા કોઈ એમના પર
પ્રભાવ પાડી શકતું નહિ. અને એક વખત જ્યારે
મારા પિતા નહિ પરણવાની છદ લઈને બેઠેલા
ત્યારે દિલારામ જ આવીને એમને પરણવાને
મનાવેલા. દસ વરસના લાગત સદવામ પછી
એ બન્ને વચ્ચે એક જનનો અવિનાભાવ પેદા
થયેલો. મોટા થઈને જ્યારે મારા પિતાએ અમ-
દાવાદમાં વેપાર કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારે દિલા-
રામે પણ અમદાવાદમાં સરકારી ખાતામાં
નોકરી લીધી.

દિલારામ સ્વભાવે ઉદાર અને દયાળુ
હતા, છતાં દંગેલા પોતાનું ધારેલું કરતા. એક
વિદ્યાર્થી તરીકે ધીરજ અને ખંતથી એમણે
પરીક્ષાઓમાં સારો વિજય મેળવ્યો હતો.
શિક્ષાચારની અત્યંત વિકૃદ્ધ હતા; પણ દેશા-
ચારની વિકૃદ્ધ પગલું લેવાની છદ એમણે દરેકી
જ નહીં પરંતુ બીજા કોઈ સસમાં આગ્ર શ્રદ્ધા
શાખીને શિક્ષાચારને નામે ચાલના દેશાચારને
કોઈ નિર્ધારણિ આપના, તે તેઓ અત્યંત
શાળ થતા અને તેની ખુશ્કે દિલે પ્રશંસા
પણ કરતા.

દિલારામ સાબરમતીને કિનારે કૅચરખપા-
લડીના એક ન્દાના બગલામાં રહેતા હતા.
એમને લલિતા કપરાત ત્રણ છોકરાં હતાં. અન્દા,
મીકાન્ત અને વીણા. મ્હારે એક ભાઈ અને

એક બહેન જ હતાં—દિલખુશ અને મુશીરા.
ન્દાનપણથી અમારે બધાંને ખૂબ દોસ્તી બનેલી,
તેમાં મ્હારે અને લલિતાને તો ખાસ બાતું
હતું. મ્હારૂં તો એમ માનતું હતું કે પ્રભુને ત્યાંથી
જ સંપ કરીને અમે પાસે પાસે જન્મ લીધા
હતા. શુદ્ધતામાં આટલી બધી જાતિઓ દશે
અને તેમની વચ્ચેનું અંતર આટલું બધું દુર્લભ
દશે એમ અમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહીં, નહિ
તો વળી બેગામેયું ડબ્બુ પાસે એટલું પણ
માગી લેતે કે ‘બ્હાલા પિતા અમને એક જ
જાતિમાં જન્મ આપે.’ તે શું પ્રભુ અમે
નિર્દોષની એટલી અરજી નહિ સ્વીકારતે?

બાળપણના અનેક સ્મરણવિશેષો મારા
સ્મરણ્યુકુરમાં સ્પષ્ટ ઝાંખા નાઈ શકું છું. અમે
બધા લગભગ રોજ સાંજે મળતાં અને સાત-
તાળી, સંતાકુકડી, જોભિશ્ચું છતાદિ અનેક રમતો
રમતાં. કોઈ કોઈ વખત તો બધાં બેગાં મળીને
બોલબેટ પણ રમતાં. એક વખત બોલબેટ રમતાં
મારે એક બોલ લલિતાને સખત વાગી જવાથી
એ સાત દલાડા મુઠી મારી જોડે મોલી નહોતી.
અમે સાથે રમતાં, એક બીજાની દુઃખસરકરી
કરતાં પણ તે દુઃખસરકરીમાં ઝેર નહોતું. અંદર
મીકાશજ દત્તી-બાળપણનાં સરસતા અને આનંદ
જ હતાં. ન્દાનાં કુરકરિયાં કે બિલાડાંની
માફક અમે પણ આનન્દમાં અને ઉલ્લાસમાં
દિવસો પમાર કરતાં હતાં. મ્હારા બાગમાં શું
લખાયેલું છે એના જરાપણ ખ્યાલ હોત, તો
વીણાનો તાર છટવાથી જેમ મીકો સ્વર હડી
તપ છે તેમ મારા આલ્પજીવનની બધી મીકાશ
હડી જત. ખરેખર, વર્તમાન અને ભાવિ
વચ્ચેનો પાટો મનુષ્યોના તતકાલ પુરના મુખ
સંતોષ માટે જ છે.

૨

દેવે લલિતાનું બાળપણ ગયું, અને કિશો-
રાવસ્થા પણ ગઈ, અને મૌવનની કાંતિ દીપવા

લાગી. કળીમાંથી જેમ કુલ ખીલે છે તેમ લલિ-
તાનું સૌન્દર્ય પણ ખીલી નિકળ્યું. તે સ્વભાવે
ભક્તી અને નિષ્ઠાવસ હતી; અને સત્ય બોલનાં
કોમલ દિવસ ગભરાતી નહિ. પણ સત્ય જે અ-
પ્રિય હોય તો એવી રીતે ફેરવાને બોલતી કે તે
કર્ણને ઘણું પ્રિય લાગતું. તેનું સ્વચ્છ, નિષ્ક-
પટ્ટી અંતર તેનાં શાંત અને ચગકનાં નયનોમાં
પ્રતિબિંબિત થતું હતું. પાશ્ચાત્ય કવિઓ કહે છે
કે પ્રેમ આંધળો છે; પણ પ્રેમાત્મક માણસ તો
પોતાના પ્રિયજનના ગુણ બીજા કરતાં વિશેષ
જોઈ શકે છે; અને એક માણસ કોઈના ગુણ
વિશેષ જોઈ શકે તેથી શું તે આંધળો? લલિ-
તાનું કપાળ નિર્મળ અર્ધચંદ્રાકાર હતું, બમરો
કળી હતી અને એના મુખનો વર્ણ સવારનાં
મન્દ-સોનેરી સૂર્યકિરણો જેવો હતો. વખત
જનો ગયો તેમ તેનું અંગેઅંગ લાવણ્યથી દીપ-
તું જ ગયું. બીજાને મન ગમે તેમ હો પણ મારે
મન તો લલિતાનું રૂપ અનુપમ નિરુપમ અવ-
ર્ણનીય હતું. પરી કે અપ્સરા પણ એનાથી
શું વધારે રૂપવતી હોઈ શકે એમ જ મને
લાગ્યા કરતું.

ધીમે ધીમે અમે નિરાળમાં ઉપરને ઉપર
ચઢતાં ગયાં અને મ્હારામાં ખાસ શુદ્ધિ તો કોઈ
દહાડો હતી જ નહિ, તો પણ લલિતાના ઉત્તે-
જનભર્યા શબ્દોથી હું દરેક વખત પરીક્ષામાં
પહેલી જ વખત પાસ થતો, અને ત્યારે મોટી
મેટીકની પરીક્ષા પહેલે જ વરસે પાસ કરી ત્યારે
માન દીવસ સુધી અમે બધાં સ્પર્ધી ગાંડાં થઈ
ગયેલાં અને ત્યારથી દિલારામને ત્યાં ખાંડ માન
વધ્યું હતું. હું ગુજરાત કોલેજમાં જોડાયો અને
જે વરસમાં તો દિલપુત્ર અને લલિતા પણ
આવી પહોંચ્યાં. અમે ત્રણ જણાં દરેક કોલે-
જમાં મળતાં, બપોરે સાથે ખાતાં. વચ્ચે એક
છ મહીના દિલારામને મુંબાઈ આવવાનું થયું
અને ત્યારે હું પણ તેમના કુટુંબની સાથે જુ-

બાઈ આવ્યો અને અમે એ છ મહીના વિસ્તૃત
કોલેજમાં કાઠી ચોપાટીના દરિયાની સ્થવાર
સાંજ બપોર રાત મધરાતની અનેકાનેક છબીઓ
સ્મરણમુકુરમાં વળણેઆવળણે ભરી.

એક તો, હું સ્વભાવે શરમાળ અને હંમેશા
પોતાની વાન છુપી રાખવાની અને ટેવ હતી,
તેથી અમારી વચ્ચે આગલી ગાઢ મિત્રાચારી
છતાં કોઈ દિવસ અમારી વચ્ચે પ્રેમની વાતો
થઈ નહોતી. અને જેમ જેમ અમે વધતાં ગયાં
તેમ તેમ ખુલ્લા દિલથી વાન કરવામાં ફેટશેક
સંકેત વધતો ગયો. તથાપિ એક વખત તો મેં
પુછવાની હિંમત કરી:

“લતા જ્ઞેન તમે પરણ્યો ત્યારે અમને
બોલાવશો કે નહિ?”

“પણ વિનુભાઈ હું તો પરણવાની જ
નથી ને.”

“પણ ધારો કે પરણ્યાં તો?”

“એવું કાંઈ હું ધારું બાઈ નહિ!”

“પણ ધારો કે—”

“ઉહુ. ઉહુ” -કરતી, ખમો નચાવતી એ
ચાલી ગઈ.

૩

કાન્તિલાલ દિલારામના એક બીજા બાળ
સ્નેહીના પુત્ર હતા અને તેમની ન્યાનનાજ હતા.
કાન્તિલાલના પિતા મુંબાઈવાસી હોવાથી તેઓ
અંધિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણ્યા હતા અને રમ્મના
દિવસમાં ઘણી વખત અમદાવાદ આવતા.
લલિતાને ત્યાં એ ઘણી વખત મને મળતા
અને મ્હારે એમની જોડે થોડો થોડો પારચય
થયેલો. કાન્તિલાલ બજારમાં હોંશિયાર હતા,
અને ઘણું ખાંડ સંઘલાઈથી પાસ થતા એટલે
સ્વાભાવિક રીતે મારા કરતાં દિલારામને ત્યાં
એમનું માન વધારે હતું.

ઘણી વખત અમે બધાં સાથે માંડે ૨ : ૧
ગતો અને ન્યં બધાં બેમાં મળાને એકબીજાને

મરકરી કરતાં નહિ તો કોઇ સામાજિક કે રાજ-
કીય પ્રશ્નો ચર્ચાતાં. કાન્તિલાલ આવતા ત્યારે
લલિતા મારા તરફ જાડુ ધ્યાન આપતી નહિ,
અને લગભગ આખો વખત એમની જ જોડે
વાતો કર્યા કરતી. કાન્તિલાલે જાડુ ચોપડીઓ
વાંચેલી હશે એટલે એક પછી એક ચોપડી-
ઓનાં નામ દેતા અને લલિતા આદરભીની
આંખોથી એમના સામે જોઈ રહેતી કોઇ વખત
તો મને પૂછતી કે “ ચિનુભાઈ તમે એ
ચોપડી નથી વાંચી ? ” જે ત્યાર વખત ‘ ના ’
કહી હોવાથી મારે અનેક વાર જૂઠું બોલવું
પડતું કે વાત ફેરવવી પડતી, ત્યારે મને લાગતું
કે મેં થોડું ઘણું વાંચ્યું હોત તો કેવું સાફ
ચાતઃ જાણીતા કર્તાઓનાં નામ વાતચિતમાં
દેશવાનો જાડુ પ્રાપ્ત કર્યો હોત તોપણ છેક
જોડું નહોતું એમ પણ કોઇ વાર લાગ્યા વગર
ન રહેતું. કહેતાં શરમ તો લાગે છે પણ મહારા
દિલની વાત કહી જ દઉં. ધીમે ધીમે લલિતાના
બાપ કાન્તિલાલ તરફ વધારેને વધારે ઢળવા
માંડયા, અને મહારા માનુષી હૃદયમાં ઇર્ષ્યા
ભજીકવા લાગી. જિયારી ચન્દા! તે હંમેશા
મહારા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડતી અને જ્યાં
જ્યારે મહારી મરકરી કરતાં ત્યારે મહારો પક્ષ
જોડાતી નહીં. પણ ચન્દાનું અસ્તિત્વ તો કોઇ
દહાડો મેં અનુભવેલું જ નહિ અને હું એને
જાડુ ગણતો પણ નહિ.

૪

સપાટીપરની વિવિધતાઓની તળે મૂળમાં
આંતરિક સામ્યમાંથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ એક છે,
અને ખરો પ્રેમ તો એનેજ કહેવાય. ગાણસના
શુણ્ણ જોમને ઉદ્ભવેલો પ્રેમ સાધારણ સ્નેહ છે.
પણ કેવળ રૂપથી ઉદ્ભવેલો પ્રેમ-પ્રેમ નહીં
પણ મોહ છે. એક દહાડો લલિતાની વર્તણૂક
પર હું વિચાર કરતો હતો. પહેલાં તો પોતાના
આત્મજીવીના પ્રેમના અસ્વીકાર કરવાને માટે

તેના પર મને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. પણ પછી
ધીમે ધીમે મને લાગવા માંડ્યું કે મહારો પ્રેમ
ખરો પ્રેમ નહોતો: ઉચો તો નહીં જ. મેં લલિતાનો
તો કોઇ દહાડો વિચાર જ નહોતો કર્યો! મહારો
પ્રેમ સ્વાર્થી હતો. ત્યારે શું હું રૂપમાં મુગ્ધ
હતો!-હરો, સંભવિત છે: રૂપમાં કોણ મુગ્ધ
નથી હોતું? આવું સરલ, ઉદાર, કેમલ, સ્નેહ-
મય જેવું મુખ છે તેના રૂપમાં કોણ મુગ્ધ ન
થાય? કળૂણ કરવું પડે છે કે ખૂબ વિચાર કરતાં
એક દારમું સત્ય મને પ્રાપ્ત થયું:-મહારી પ્રેમની
બાવનામાં નહોતી ઉચ્ચતા કે નહોતી આંતરિકતા.
લલિતાના પ્રેમની ખાતર મહારા સુખનો ભોગ
આપવાનો મને વિચાર જ સ્ફુરેલો નહીં:
જીવનમાં પહેલી વખત મેં અત્યંત મર્મભેદક
અધ્ધના અનુભવી. મહારું હૃદય તો જાણે શરમાઈ
લગવાઈને કોણ જાણે કંઈ ગુણમાં સંતાઈ જ
ગયું! મારા અંદરને ધાનક પ્રદાર થયો. જ્યારે
મેં જાણ્યું કે મહારો તરસ્યો આત્મા મરીચિકાની
પાછળ દોડનાં દૃઢ થયો. સારે મેં અમદાવાદ
જોડ્યું. ત્યાર પછી હું લલિતાને મળ્યો નથી.

૫

કાન્તિલાલ બી. એ. ચક્રને જર્મનિ ગયા
અને સાંધી પી. એચ. ટીની પદવી પ્રાપ્ત કરીને
હિન્દુસ્તાન પાછા રવાના થયા. ધણી આનાકાની કરીને
લલિતાએ આખરે એમને પરણવાને હા કહી.
લલિતાએ મને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કાળજી
લખ્યો અને મહારા ચિનુભાઈ વગર તો મને
નહિ ચાલે એમ પણ લખ્યું. કાન્તિલાલ લલિ-
તાને સારે લાયક છે કે નહિ તે તો હું કહી
શકતો નથી. મહારા જેવું સ્વાર્થી મગતરૂં એમાં
નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી શું વિચારી શકે! હું તો
લાયક નથી એટલે ગમ.

લલિતાના લગ્નપ્રસંગે અમારે અમદાવાદ
તો જવું પડ્યું પણ લગ્નદિવસે મેં તાવ
આણ્યો અને ગયો નહિ અને ખર્દાર જામને

ખૂબ રડ્યો. લલિતા પરણી ! એ કોઇની થાય એ મદારે માટે તો તદ્દન અચિંતનીય હતું : અને તમામ આ નાનમ્નતના ગુલામ સંસારમાં તે જ બન્યું ! ઘેર આવીને બધો મુશ્કેલી દિલ-ખુશ અને મુશ્કેલી પર કાઢ્યો.

આણેદ જઈને નર્મદા જોઈ આંખો. આખું, પાવાગઢ, મદાજલેશ્વર ઇલાદિ અનેક જગા ખુદી વળ્યો. પણ શાંતિ નહીં. કોઈ ડાઘા સાક્ષરે હતું કે સદન દરવું એ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો ગુણ છે એટલે હવે મદારે જીવનનર સદન કરવાનું જ રહ્યું ! જગત મદને તે પળજી સનું સનું લાગે છે. તે જન્મનર લાગ્યા દરશે-એજ મદાનું બાવિ બંધાયું છે એવું એવું લાગે છે. હું જે તરફ જોઉં છું તે તરફ ક્ષાર નિઃસાર અપરંપાર મુશ્કેલી જોઉં છું-મદારા જીવનમાં હવે આશા જેવી કોઈ મીઠા જણાતી નથી. તારે દિલ કોણ જણે દેવાય અગાધ ગર્ભમાં ઉતરી જાય છે.

ક્યાંથી જણાય ? ક્યાંથી હોય ? કોઈને સમાજ દમે છે. કોઈ પોતે જ પોતાને દમે છે.

જીવનની સ્નેહતપ્ત્યા છીપવવા-સ્નેહનાં નિર્મલ જલપાન કરવા સ્નેહમંદિરે હું લાયક આનંદ પવિત્ર હૃદયે ઉભો હતો ખરો ? હું વિચારું છું.-

“ લલિતાની સરલતા, બાલિશતા, ઉદારતા, સ્નેહમયતાના રવાળી બનવા મદારે હૃદય પૂરતું શુદ્ધ હતું ? સ્મરણયોગી થવાના વિચાર કરવા પૂરતું જે આત્મજલ ખૂટ્યું. ખૂટે જ ને.....

x x x x x x

બધું કાલે મુર્યાસ્ત સમયે હું ચોપાડીના એક બાંકડાપર બેઠો હતો. આકાશ સેંકડો રંગોથી ભરપૂર હતું. ન્હાની ન્હાની પાટળાઓ દોડદોડ કરી રહી હતી. હાથથી જણે સમુદ તરંગો નાચના હતા, ધીમે ધીમે બધા રંગો અનંતના કોઈ દૂરના રાત્ર્યમાં ચાલી ગયા-આકાશમાં, અનંત નીલિ-ભામાં ગળી ગયા. મન્દ જ્યોતિ ફેલાવવા એક પછી એક તારાઓ વિશાળ ગગનમાં આવીને ખડા થયા અને પળ બેપળ હું આ વિચિત્ર સંસાર અને તેના બધા સુખદુઃખ પડાપલટા ભૂલી ગયો.

૬

૨૧. ૨૨. કેશવમસાદ છાંદાલાલ કેસાઈ

બધા જ પુરુષો આવા હશે ?

રાષ્ટ્રીય મહિલા પાઠશાળામાં ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. ત્યાંનાં મુખ્ય અધ્યાપિકાનું તો એમ પણ કહેવું હતું કે અમારી પાઠશાળામાંથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કોઈપણ

ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જોઈએ. સંસારમાં ધનપાન કુટુંબમાં આવી કન્યાઓને ખાસ શેકવી જોઈએ. તેઓ ગમે તેવા મોટા ઘરના કારભાર બહુ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે, સુશિક્ષિત હોવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ

૬

શખી શકાય, અને વળી અર્ધશિક્ષિત-શેઠા-ણીને માથેથી કામતો બાર ઝોછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે.

મુંબાઇ વિદ્યાપીઠમાં ગૃહવ્યવસ્થાને વિષય નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં તે હતો, તે વાત ઉપર ખાસ બાર દઢને, આ બાઇ પ્રચારકાર્ય બહુ કિત્તમ રીતે કરતાં હતાં, અને તેમણે ધામે ધામે પોતાની આસપાસના માણસોના મનમાં ઠસાવી દીધું હતું કે અમારી પાઠશાળાની પદવીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુસઠ ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં નોકરી મેળવી શકશે અને આ પદ્ધતિ સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગળી શકશે.

પદવી લેનાર કન્યાઓનું પ્રથમ જૂથ નિકલ્યું. પદવીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામધુમથી થયો. આ જૂથમાં સરલા સર્વતુંધ્યાન ખેંચતી હતી. ઉઘડતી સામડી, ધાટદાર મોં, ભરાઈ શરીર, અને નિખાલસ આંખો; દરેક રીતે ધરખુ ગૃહણીના ખ્યાલ આગે તેવી આમ-યાવાળી રીતભાત. છતાંયે દબાયેલો, દિમાયેલો અહેરો નહિ. લોકો કહેતા હતા કે સરલાને કુંવારા રહેવાના અભિલાસ હતા. તેમજ સ્વાવલંબી થવાની પણ હોંસ હતી.

પદવીદાનને બીજો દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યું.

સરલા ! તારા અભિલાષ હું જાણું છું. તે ભવિષ્યનો કાંઈ વિચાર કર્યો છે ?

“હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે પણ બધું કાંઈ માર્યું મળે ? મારે પરાવલંબી નથી થવું. સ્વાધ્યયી થવું છે. પણ શું કરી શકું તે પ્રશ્ન થાય છે. કોઈ વેપારી ઓરીસમાં સેક્રેટરી થવાનું તો મને ના ગમે. જાતજાતના માણસો ત્યાં આવે અને નિરાશાળી મહેતીજ પણ મારાથી ના થઈ શકાય. બધી કન્યાઓ સાથે શાંતિથી કામ લેવું બહુ જ કઠણ પડે. મને તો તે ના આવડે. વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે.

અને તેના જવાબ મારે ત્યાંને ત્યાંજ આપવા પડે.”

સરલા ! એતો તું નકામી ગમરાય છે. તને શિક્ષકનું કામ ગમતું ના હોય, તે જુદી વાત છે. પણ તું તે કરી તો શકે જ, અને ઓરીસોમા નોકરી કરતાં હિંદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછતાં મારો એક રૂંદો હતો. મારે એક નાની બેન છે. તેનાં લગ્ન થયેલાં છે. તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરાં છે. અને હમણા બેજવાળી છે. તેની તમિયત બહુ સારી નથી. એનો વર કમાય છે બહુ સાફ. ઘેર ભટ, ચાકર, ધાટણ છે. પણ ચાકર માણસોની દેખરેખ નીચે છોકરાં ઉછરે તે તેને કે મને પસંદ નથી. ઘરમાં કોઈ સાફ, ઘરનાં જેવું માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરાં ઉપર દેખરેખ પણ રાખે. મારો વિચાર એમ છે કે આપણી જિવાપીઠમાં “ગૃહવ્યવસ્થા”ની પદવી લીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવું ! મારી બેનની ઉંમર તારાથી ચાર પાંચ વર્ષે મોટી હશે. એટલે નમને બે જણાંને જલદી બેનપણું થઈ જશે. વળી એનો સ્વભાવ એવો મોટો છે કે કોઈ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. અને એના વરને તો બદાર ગામ બહુ ફરવું પડે છે. આ દસ દિ-સે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે. એતો બિચારો ઘરમાં પૈસા આપી જાણે છે. આપણા જુના શિષ્યજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યાં જઈને રહેવું. બેઠયે. પરંતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાંઈ જવાય ? વળી પહેલાં તો જરા આછી સ્થિતિવાળાં સગાં આવે વખતે આણીને રહેતાં હતાં પણ આ કાળમાં કોઈને તે ગમે નહિ. તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધામે ધામે એક આખા ધંધાની પ્રથા પડશે. જે તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય તો હું તારાં બાને પણ વાત કરીશ.

x x x x x x

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે. સૌ વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણું થઈ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ધણું જ નરમ હતાં. બોલનાં બોલતાં મોં ઉપર શેરડા પરી જતા હતા. જન્મારામાં કોઈને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરાં ! એ તો જાણે આવડાંજ હતાં. બધાં જ તનદુરસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધાં જોડે બની ગયું અને સરલામારી બધાનાં લાડકાં બની ગયાં.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ જાડું જ સારી રીતે દાથમાં લઈ લીધી. ઘરમાં નોકર-ચાકરો પૂરવા હતા, એટલે તે સંબંધમાં કાંઈ અચ્ચલ નહોતી. ત્રણ દિવસમાં તો જાણે આખું ઘર જ ફેરવાઈ ગયું. પૈસાની જોટ નહોતી. તરત જ સુતારને બોલાવીને કોઠારમાં ફેરફાર કરાવ્યા. દરેક અનાજના ડબા ઉપર અને મથાલાની ખાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુદ કરી દીધું. છોકરાંએ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઈ ગયો. આખા ઘરમાં ખૂણે ખોચરે પડેલાં બધાં રમકડાં છોકરાંના ઓરડામાં આવી ગયાં. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઈ ગઈ, અને બધાં બાળકો તો સરલામારી પાછળ ગાંડાં ગાંડાં થઈ ગયાં. નાનો તોફાની બચુ પણ સરલામારીની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો જાડું જ આનંદ પામ્યાં. દરેક વાનમાં તેઓ સરલાને મદદ કરતાં હતાં.

જમવાના ઓરડામાં પણ બધું સાફસુદ થઈ ગયું. દરેકનો પાટલો અને બાજક નક્કી થયાં. દરેકનાં ચાળી વાડકા પણ જુદાં થયાં. અને વધારામાં દરેક ચાળીનાં માપનું, ઝીણી જાળીનું લાંકણ આવ્યું. રસોડામાં તેમણે દાંચે ચીતરેલા બે કાંડબોહનાં પાટીયાં માર્યાં. “આવાની ચીજ ઉપર માંખી બેસવા દેતા નહિ.” નળ પાસે પાટીયું હતું કે “જોતથી મચ્છર વધે છે.

માટે પાણી ઢાળના નહિ.” બાગમાં ફૂલ ધણીયે થતાં હતાં, પણ કોઈ દિવસ રસોડામાં ગોટા મુકતો નહોતો. હવેથી બે ભીંતોએ બે ફુલદાનીઓ જડાઈ ગઈ. તેમાં રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિમુએ કંઈ કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં રોજ ઉભણી જ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું, “મને કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે પાડસાળામાં તરતની બણી ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે, તો હું તેને દર્શી જ દાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેલી જમારે ગામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થશે ! આ વખતે એમને મારે માટે જાડું જ ચિંતા રહ્યા દરતી હતી. હવે એમના જીવને કેટલી નિરાંત થશે ! અને આ છોકરાંની બાળનમાં પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરગેશ્વર જ મારે ધેર મોકલ્યાં છે.”

સરલા ત્યાં એક અઠવાડિયું રહી, તેવામાં તો જાણે હંમેશની તે ત્યાં જ રહેતી હોય એમ એને ધોનનિ પણ લાગવા માંડ્યું. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનું કંઈ કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અસુક કરતાં વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશયી મીઠાશયી પુછી લીધી હતી. નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ધરની મોડવણ કરવામાં નોકરની અનુકૂલતા પણ તેણે વિચારી હતી. અબણ નોકરો પણ આ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ક્યો હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવી ત્યારથી જાણે જીવનમાં જ કાંઈ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર સુધી જીવન એટલે રમણીયું

ગાંડુ, એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઈ આવતું હતું. પણ હવે જીવનમાં કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ યોદ્ધાં પુસ્તકો પણ આપ્યાં હતાં. આજે “રાક્ષસી પર્વત” તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુબીઓ કહી છે તે કહી અને કહ્યું કે ‘તમે હવે આ વાંચજો. યોદ્ધાં કાવ્યો હું બપોરે નવગરો તમારી સાથે વાંચીશ.’ વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રસ પડ્યો. બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાંચી. સરલાએ તેમાંનાં કાવ્યો મધુરા રાગથી ગાયાં. આખા કુંડળને રસ પડવા માંડ્યો. સરલાએ જાગૃત્યુ કે ‘શાળામાં અમે દિલરૂપા પણ શીખ્યાં છીએ. મારી દીલરૂપા હું ઘેરથી મંગાવી લઉં.’

સરલાએ એક વાત જોઈ. સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કોઈ પણ બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતાં નહિ; પણ એમના પતિ મંથંધી વાત આવે કે તેઓ બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતાં હતાં. તે સમયે તેમની આંખમાં અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોનાં તે વ્હાલસોમાં માતા હતાં. પણ પતિની વાતનો બહુ તેમના ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો. આ જોઈને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉંડાણમાં-અતિ ઉંડાણમાં-એક નાની બીતિ હતી તે દૂર થઈ. એક રાંકા હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યું. પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઈ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમાં ઉડતા નહોતા-આવતી દાસી મુકુંદરાય* આવવાના છે. તારે આવી ગયો. આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો

હતો. આજે એમનો આનંદ હલકારી જતો હતો. હજી તો એક આવાડીયા ઉપર એ મથા છે, અને એટલામાંયે આટલો ઉત્સાહ ! એવો વિચાર સહજ સરલાના મનમાં આવ્યો, અને આ દંપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો.

x x x

બીજે દિવસે સવારે મુકુંદરાય આયા. તેઓ દલાવર બાંધાના અને દેખાવડા હતા. છોકરાં બધાં તેમને વિંટાઈ વળ્યાં. દરેકની જોડે તેમણે કાંઈ ને કાંઈ રમત હતી. તેમને પટાવ્યા, અને હસાવ્યા. પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા. તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી. વિમળાગૌરીએ સરલાની બંધી વાતો તેમને કહી. અને એણે ધરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા. મુકુંદરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં વ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ ત્યાં આવી. વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે આ અમારાં સરલાબેન. મુકુંદરાયે ડોકું નમાવીને વંદન કર્યું, અને કહ્યું: “સરલાબેન ! અમારા ધરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. વિમળા તો તમારાં વખાણ જ કર્યાં કરે છે.”

સરલાનાં મોં ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયાં. આ સંજ્ઞતા ભરેલાં કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ. અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ નાના બચુને રમાડવા મંડી ગઈ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાંએ સાથે વ્હા પીધી. તે વખતે તેણે મુકુંદરાય સાથે સહેજ વાત કરી. તે કંચે ગામ ગયા હતા તે સંબંધી પૂછ્યું. અને વ્હા પૂરી થતાં ગોતાને કામે ચાલી ગઈ. મુકુંદરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો. તેઓ તેની સાથે બહુ જ સંજ્ઞતાથી બોલ્યા હતા અને

* આ પાત્ર એક ઈંગ્લેજ નવલકથામાંના એવા પાત્ર ઉપરથી રચિત છે. - ઈ. જી. દે.

સમ્પત્તિથી જ વર્ત્યા હતા. હવે સરલાને મન આ ઘરમાં કાંઈ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું. બહાર ગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુંદરાય તો બહુ જ કામમાં રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે, કહ્યું કે એટલા પહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી એકા પીધા ત્રગર જ જાય છે. એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાંઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી.

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધાં. મુકુંદરાય મોટે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે ભટ નથા ચાકરને ચોખ્ખા હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઈ. અને બે જણીએ ઘણી વાતો કરી. આ વાતોમાં પણ સરલા વિમળાગૌરીના મુકુંદરાય પ્રત્યેના પ્રેમ નેદ્ર સંકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે નેદ્ર ઘણું આનંદ થતો હતો. અંતે મુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગઈ.

સરલાના ઝોરડા બંગલોને એક છેડે હતા. તે તરફ ત્રણ ઝોરડા હતા, એકમાં વિમળાગૌરીના સુવાનો ખંડ હતો. તેની સાથે છોકરાં-ઝોનો ઝોરડો હતો. અને છેલ્લો સરલાના હતો. સરલાના ઝોરડાનું એક બારણું બાગમાં પડતું હતું. તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીયાની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારેબાર બાગમાં જઈને સવારની સહેલ બોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમાં ફરતી ફરતી નોકરીની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી. બાગનો મુગધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બારણું ઉઘાડ્યું. હજુ પૂર્વ અજવાળું થયું નહોતું. પોતે દાંતણુ કર્યું, અને વાળ છોડ્યા. એટલે

વાળવાના વિચારમાં તે ચાટ્યા. આગળ ઉભી હતી. પોતાનાં કપડાનું પણ પૂર્વ ઠેકાણું નહોતું. બાગના બારણા તરફ તેની પીઠ હતી. તરત જ કાંઈક અવાજ તેને કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોયું તો પહેલાં જય લાગ્યો. પછી અચ્ચો લાગ્યો. વળી પાછો જય લાગ્યો. બારણામાં તેણે મુકુંદરાય જોયા. તેમણે કપડાં પહેરેલાં હતાં. હાથમાં ગામ લઈ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અંદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછાં વળી બારણે સાંકળ વાંટી. સરલા તો રતબ્ધ જ થઈ ગઈ. પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હું ચીસ પાડું અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાંભળે-અને બધી વાત જણે તો તેને કેવો આધાત લાગે ! મુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમાં તો કાંઈ સરમ જોયું હતું જ નહિ. જણે કેઈ એકસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા.

“સરલા, હું ગઈ છું. જતાં પહેલાં તને મળું...એમ મારા મનમાં આવ્યું. તને જોઈ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું. હું તને સંતોષીશ. તારે કેઈ વાતની ખામી નહિ રહે.” આમ બોલી તે સરલાની નજીક આવ્યો...હવે શું કરવું ! આ તો મોહાંધ થયા હતા. વિમળાગૌરી આ વાત જણે તો તો તેમની અત્યારની શારીરિક સ્થિતિમાં કાંઈ નવું જીવું જ થઈ જાય ! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હતી. અને ગુસ્સાથી બોલી : “મુકુંદરાય, બચારદાર જે આગળ વધ્યા છે તો ! હમણાં આખું ઘર ભેગું કરીશ.”

“વિમળા માટેની તારી લાગણી હું જાણું છું. એની ખાતર તું ખૂસ ના પાડીશ.” તેનકટ જોડ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો.

“ ચોર, ચોર, કોઇ આવો.” મોટી ખૂસ સરલાએ પાડી.

સરલાની આ નવી સુકિતથી તે રબર થઇ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો. અને ખાગના ખારણાની સાંકળ ઉધાડી દીધી. તરત ખાગમાં ઉતર્યો. પણ ખીજી તરફથી માળા તે તરફ આવતો દેખાયો. એટલે એ પોતે પાછો ખારણામાં પેઠો. અને મોટેથી “ શું છે? શું છે? કોણ છે?” એમ પૂછતા લાગ્યો.

ખીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ધરના નોકરો દોડતા આવ્યા. સરલાએ તે ખારણું ઉધાડી નાંખ્યું. સરલા આખે શરીરે ઘુસતી હતી. અને વિમળાગૌરી આવ્યાં કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂઝવ્યાં આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઇ.

મુકુંદરાયે કહ્યું કે ‘સારૂં થયું કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો. સરલા ખેનની ખૂસ મેં જ પહેલી સાંબળી ને હું મુખાવ્યે તેમના ખારણા આગળથી જ જતો હતો. દોષ દરામ-જોર આ ખાગને ખારણે જ અંદર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નાહો. પરંતુ એ કોઈ મારાથી દેખાયો નહિ. મેં માળીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનને વખત નથી એટલે હું જઈ છું. તમે જઈદી દાકતરને બોલાવો.’

આમ કહી તે ચાલી ગયા. સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો. તે છેક ખીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો. એના મનમાં તો હવે એક જ વાન હતી. “ આ ધરમાં રહેવાય શી રીતે? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છોડાય પણ શી રીતે?”

તે બહારથી સરળ દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મહદાકાંક્ષી હતી. આ બનાવ તેના મનમાં બહુ જ સાલતો હતો. ‘વિમળાગૌરીની સાગણી ખાતર એક વાર તો સુકિતથી બચ ટાળ્યો.

પણ હવે તો આ-હુલ કદાચ તે વાનનો લાભ લેશે. ત્યારે શું હું જાઉં? આ કામ મૂકી દઉં? મેં આ કામ કાંઈ નોકરી તરીકે લીધું નથી. મારા મનમાં તો આ અનુભવ મેળાવ્યા પછી કાંઈ કાંઈ કરવાનું છે. વિધવાઓ માટે એક ધંધો ઉભો કરવાનો અને અભિલાષ છે.’ ગૃહ-વ્યવસ્થાનો આદર્શ પ્રગ્ન સમક્ષ રજુ કરવાનું મન છે. રસોઇવા, નોકરો, અને ધાતણોને કેળવવાની-તેમનાં કાર્યમાં કુશળ બનાવવાની-યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ બે અરખાત જ આવી થશે તો શું કરી શકશે! શું પુરવો બધા આવા જ હશે?’

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી. અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણનાં હતાં કે હજી ચોરનો બચ તેના મનમાંથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેનાં હતાં અને જાણે પોતાની નાનીબહેન હોય તેમ તેની આગળપાળ કરનાં હતાં.

* * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં જ બપોરે વિમળાગૌરીનો નામનો તાર આવ્યો. તેમાં ઘણા જ ગંભીર સમાચાર હતા. મુકુંદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમાં જતા હતા તે ટ્રેનને ગંભીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ઘણા જીવની ખુવારી થઇ હતી. મરણ પામેલાંઓમાં મુકુંદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાંથી નિકળેલા શિરનામાં મુજબ તાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ ખબર સાંભળી સરલા સફાળી ઉભી જ થઇ. તેનાં ભયચિંતા મુંઝવણ જતાં જ રહ્યા. તેના વિચારો બંધ પડ્યા. તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યાં. વિમળાગૌરીની ખેનને પણ ખબર આપી. અને ભલા ભાવડાને બૂલાવે તેવી ચળળતાથી કામ લીધું.

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઇને લાભ થયો નહિ. બિચારાં વિમળાગૌરી વિધવા થયાં.

આશ્વાસન માત્ર એટલું જ રહ્યું કે મુકંદરાયનો વીરો પ્રમાણમાં બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ધણી જવાબતાયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ. અને બાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

ગોવ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાંથી જ હોય ! પરંતુ માતા પુત્રનાં શરીર સારાં હતાં. બધો ધરતો બાર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોનજોતામાં વધી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પામેથી જવાની રજા માંગી. તેણે કહ્યું હવે મરી જરૂર આવે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાંભળીને આધાન લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડ્યાં, અને કહ્યું : “જેન, તમે કાંઈ મારાં શુભામ નથી. સદાયે અદિ” રહેવા બંધાયેલા નથી. પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે સહવાશે નહિ. તમે અદિથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશે ને ?”

“વિમળાજેન, મને પણ આ ઘરમાં બહુ જ ફાની ગયું છે. વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હું આ પ્રમાણે બીજે કોઈ દેહાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છેકારાને તો મુઠ્ઠી જવા માઈ જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાજાં થઈ ગયાં છો. અને બધું ધર સંભાળી શકો તેમ છો. હવે મારો વિચાર મૃદ-

વ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમાં વિશેષ પ્રમરે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમાં એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમાં જે નોકરો, રસોધયાઓ, તથા ધાટણો રાખવામાં આવે છે, તેમને જે જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, આરોગ્યતાના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણાં ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ.”

“સરલાજેન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના બવિધ્ય માટે, સાંસારિક દારણોસર, અદિથી જતા દરો. પણ જે તમે આ સમાજરોવા માટે જ આવેથી જવા માંગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં. તમારા બાધનાં મૃત્યુ પછી માઈ’ જીવન શુદ્ધ થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાવું મને દુઃખ નથી. ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમાં કેમ ના બળું ? તમારું જ્ઞાન, અને માઈ ધન. આ બધી બાબતમાં તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસંદ છે. અને પૈસેટકે મુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવાં જોઈએ. તમારાં જેવાં દાંડ ઉગતાં જ, સંસારમુખનો વિચાર કયાં વખર આ માર્ગે વળે, તે જોઈને તો અમારે સરમાવું જોઈએ.”

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યાં છે. તેમની મદદમાં વિમળાગૌરીનાં બહેન તો છે જ. આ બધાના બેગા પરિશ્રમનું શું પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

૨૧. ૨૧. ગૌરીશંકર જોશી :

ફિલસુફનો પ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ચાલિતરું મીઠું જરણું ક્યારેક સૂકાઈ જાય છે ! પણ પ્રેફેસર નંદન-પ્રસાદનું ચારિત્ર શુદ્ધ હતું એમ ધણી કહેતા; અને તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું તેમ સૌ કહેતા. નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતો : શોષનદોર ને નીતરો, હાઈવેટ રૂપેન્સર ને હેગેલ, કન્ટ ને શાન્કર, હાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ને કાર્લમર્લનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધાદિત ને દૈતાદૈત-બધા જ શિસ્તુશમાંથી હમ્મરો સિદ્ધાંતો નંદનપ્રસાદના નાના માથામાં ઘર કરીને રહ્યા હતા. એણે જ્યારે કોલેજમાં The Sick Soul એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું ત્યારે જાણે ઉપનિષદ પોતે મૂર્તિમંત સ્વરૂપે પશ્ચિમને પૂર્વનો અવન્તસ્પર્શ આપે છે, એવી લાગણી થઈ. વાતાવરણ બધું મૃત્યુ પટ્ટીના અવનના કોપડાથી ભરાઈ ગયું, ને હમ્મરો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે અંતઃકરણથી નમી પડ્યા હતા.

૨

રસસુંદરીના રિમ્ત જેવી ઉંચા પોનાનો નવ-રંગી સાથુ પાથરતી હતી: એમાંથી ઉડતી સુગંધથી વાતાવરણમાં નવયોજનનો તન્મનાટ હતો. એ વખતે ભદ્રાવતીના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મહાનની જળાશીમાંથી નદી પર નજર દેતીને એક જુવાન બેઠો હતો. ઠંડીથી ધ્રજતા મજૂરો ને ચાકથી લયડતાં પશુઓ ધીમે ધીમે નદીનું ખાણી કાપી રહ્યાં હતાં: રેતીના વિશાળ મેદાનમાં એક સાધુ બેઠો હતો: તેનાથી થોડે દૂર બે ચાર કુતરાં જેલ કરતાં હતાં: ને છેક દૂર એ ઝાડ પર એક વાંદરો આ દરમ્ય પર ઠહાપણુ-

બંદલી સમાલોચના કરતો, જરા વધારે પડતી ગંભીરાઈમાં, ઠાવકું મોં રાખી બેઠો હતો.

પેક્ષે જુવાન આ બધાં દરમ્યો એકી સાથે જોઈ રહ્યો હતો:

તેટલામાં અચાનક બારણું ઉઘડ્યું.

એણે પોતાની દૃષ્ટિ નદીપટથી ખેંચી પાછળ જોયું. વિવેક જળવવા શીખેલા મહેરામાં જરા રિમ્ત આન્યું, ને તે બોલી ઉઠ્યો:

‘અરે ! ઉંચા ! તું અત્યારમાં ક્યાંથી ? હે !’

‘આજે પ્રભાતના ઉડના રંગ પકડ્યા છે !’

‘એમ ?...તો...’ તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયો: ‘જે, આંદોથી આ દરમ્ય આગાદ છે ! બરાબર ઉતારવા જેવું !’

ઉંચા આગળ વધી ને પ્રેફેસરની ખુરશી પર બેઠી: પૂર્વના આકાશની ચટ્ટા ત્યાંથી ન્હાના સ્વરૂપમાં રૂપર ખડી થતી હતી. પાસેનું દ્વાર ખોલી, તે અગાશીમાં ગઈ: વળી પાછી ફરી: અને છેવટે અગાશીમાંથી, ઉડતા રંગને કાગળ પર ભાષામાં ઉતારવા લાગી.

ઉંચા પ્રેફેસર નંદનપ્રસાદની શિષ્યા હતી. એનામાં કુદરતે શબ્દજ્ઞાન કરતાં રંગનું જ્ઞાન વધારે આપ્યું હતું. એણે એક વખત તો નંદનપ્રસાદના આખા ભાષણને રંગની ભાષામાં ઉતાર્યું હતું, એક વખત આત્માનો રંગ ચીતર્યો હતો. નંદનપ્રસાદને એના પર અત્યંત વ્હાલ હતું. નંદનપ્રસાદની શિસ્તુરી જેવી તે સમજતી તેવી બીજી કોઈ સમજતું નહિ. ઉંચા નંદનપ્રસાદને પોતાના અવનપ્રવાહ જેવા રંગના અર્ધથી પૂજતી.

ઉપાએ ઘોડા વખતમાં આકાશની એ કણને અનંતતાનું સ્વરૂપ આપ્યું.

‘આખાદ! ટર્નર—?’

ઉપા હસી: ‘મને લાગે છે તમે રિંદસુરી સિવાય બીજા વિષયમાં બાળક જેવા છો!’

જાનના અભિમાનથી પ્રેરિસરના મ્હેરામાં સંતોષ દેખાયો.

—‘અને હા હું બાળક જેવો જ છું. તને ખબર નથી ઉપા?’

‘શું?’

‘તે દિવસે નોકર એક તપેલી લાવ્યો. મ્હે’ તેને પોણાબશેર દુધ સમાય તેવડી લાવવાનું કહ્યું હતું અને તે લાવ્યો બશેરની ...’

ઉપા ઉત્સાહના વેગમાં જ બોલી: ‘હા હા. પછી?’

‘પછી શું?...એ બાળન રક્તક ચાલી. મ્હે’ કીધું તું બશેરની લાવ્યો. હવે એમાં પોણાબશેર ક્યાંથી સમાય?’ ઉપા તો એક ફૂંકે ખંડમાં આવી ગઈ: તે દસતી દસતી ફૂંદવા લાગી. વધારે ને વધારે સુંદર થતી ગઈ! નિર્દોષ બાળક!

‘હા હા હા! મ્દારા પ્રેરિસર! રિંદસુર! ...તમે આટલું જ ગણિત જાણો છો?’

પોતે એક વિષયમાં પારંગત છે એ દર્શાવવા બીજા વિષયમાં બાળક જેવી અજાણના દેખાડવી એ વિદ્વાનોના દબ ક્યાં છાનો છે?

‘અરે! ઉપા!’—નંદનપ્રસાદ બોલ્યો:— ‘પછી નોકરે મને સમજાવ્યો કે સાહેબ, બશેરમાં બશેર પણ સમાય ને પોણાબશેર પણ સમાય.’

‘બરાબર ન્યુટન જેવું.’

‘હાં. હીક એ દાખલો તને યાદ છે કે?’

‘તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસ મિત્ર નોંધએ...’

નંદનપ્રસાદની આંખ ચમકી. પણ નિર્દોષ સરજતાની મૂર્તિ જેવું ઉપાએ આપું હાસ્ય ક્યું: મોડે મોડે તે સમજ કે એના બોલમાં નંદનપ્રસાદને કાંઈક સંદિગ્ધ લાગ્યું છે.

‘હા. બસ એ જ ઉપા!—Genius—એવું રક્ષણ સ્નેહની હુંક વિના કેણ કરે?’

અને હવે ઉપાની આંખને ચમકવાનો વારો હતો. પણ તે તો કેન્ટનું એક સૂત્ર સંભળાવી વિવરણ માગતી ઉભી: The senses are blind without the soul: the soul is empty without the senses. What is the relation between the senses and the soul? આત્મા વગર ઇન્દ્રિયો અંધ છે: ઇન્દ્રિયો વગર આત્મા ખાલી છે: આત્મા અને ઇન્દ્રિયોનો અન્યોન્ય સંબંધ શા પ્રકારનો?

૩

એવો જ એક બીજો દિવસ.

‘પણ તે દિવસ સંધ્યાનાં દિરણોથી ઉપાના ગાલ પર ચમકતી શરમની લાલી વધારે પ્રકાશિત થતી હતી. તે દિવસે ઉપા અને નંદનપ્રસાદ વચનથી એક બીજાનાં ચર્ચ ચૂક્યાં હતાં. ઉપા નંદનપ્રસાદ જેવા Genius પ્રતિભાશાળી પુરુષ પાસે પોતે સાથી થવા યોગ્ય નથી, એવા અધીન સ્વરૂપમાં શાંત ઉભી હતી: અને તે એક વિચારથી જ પ્રેરાણી હતી: ‘આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષને એકલોટકલ મુસાફર રાખવો એ પાપ નથી? નંદનપ્રસાદ પેલી લીટીએ બોલના તેની સામે જોના એ વાનં ઉપાને યાદ રહી ગઈ હતી: “Alone, unfriended-melancholy-slow.”

કેલેજના દિવસો પૂરા થતાં પોતે જેને પૂજ્ય માનેલ છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો એથી ઉપાને દિલગીરી થવા લાગી: તે જ સમયે પ્રેરિસર નંદનપ્રસાદ પણ ઉપાના જાનથી એના

તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મૈત્રી આજે એક ખીજના છવનસાથી બનવાના કોલમાં પૂરી થઇ: તે કોલ પાળવા પ્રતિતા લીધી અને હવે ઉપા-નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે: વારંવાર તેને મળે છે ને હિંમુક્તને ક્યારેક હુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

ત્યારપછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઇંગ્લંડ ગયો. હવે ઉપા એકલી-જે નવીના કિનારા પરથી પહેલાં પ્રખાતનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે: પણ તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે: પોતાને આજે હુનિયાના તમામ વ્યવહારથી કપાલ ગયેલી એકલતા કેવી સાથે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી અને પોતે એના સમાન યોગ્ય સાથી નથી, તોણણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, તે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. ઉપાએ પોતાના બંગલામાં, ઓફિસ ગયા પછી, પેટા બાહુત તરીકે એક માણસને રાખ્યો હતો: ને બિચારો સાધારણ કારકુન હતો: સાદો ને સીધો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, સાચો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ સાદું હતું, -શાંતિલાલ. સવારમાં શાંતિલાલ મૂંઝો ઓઢી પોતાના શ્ળીમાં ચટાક ચટાક આખડી પર ફરતાં ફરતાં ‘હરિ: ઓ’ કરતા હોય: ને જૂની ઢબના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય. હાથમાં ક્યારેક માળા પણ રાખતા: ને ઉપાની કામ કરવાવાળી સાથે નજ પાસે ઉભા રહી, ‘હાથે તો ‘સાજુ’, કુતરાં બસતાં હતાં, મીઠીબાઈ!’-એટલું બોલી ‘હરિ: ઓ’ એ લાંબા સ્વર સાથે પાછી આખડી ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવો સાદો હતો તેવો જ દુ:ખી પણ હતો. બિચારાની જી ત્રણ વર્ષનો એક છોકરો મૂંઝો મરણ પામી હતી. આજે ચાર વર્ષથી શાંતિલાલ તેને છવની પેઠે બળવી રહ્યો હતો. છોકરો બહુ મધુર હતો. શાંતિલાલે પોતાની સીધી વાટ બળવી એનું નામ માધવ-લાલ પાડ્યું હતું. પણ બધા એને માધુ કહેતા. માધુ પણ બરો ગમતી હતો: નજમાં આંધે હાથ રાખી પાછીના કુચારા છોટી મૂકતો ને ઉપાની કામ કરવાવાળી તો ચાકી જતી. એક વખત માધુએ શું કદ્ય કે બસ કોઈને પૂછ્યા વિના ઉપાનો મોટો અરીસો બપોટી લાવ્યો: મીઠીબાઈ અજાણ વાતણનો ખટકો લઈ નીકળ્યા: એટલામાં તો માધુએ ગરાબર સૂર્યાનાં કિરણ, અરીસામાં ઝીલીને એના મોં પર ફેંક્યાં. કામ પડ્યાં નીચે, ને ઉપર મીઠીબાઈ ‘ઝાલ યાલ મારો પીટયો રે!’-એમ ફરતાં પડ્યાં; એક મોટા કામને જરા દડવાનું મન થયું ને સાથે સાથે મીઠીબાઈને પણ નોતરું દેતું ગયું! દાળથી ખરડાયલા હાથ ને માનથી ખરડાયલા મોં સાથે મીઠીબાઈ, કડછી હાથમાં લઈને તો દોડ્યાં. પણ માધુ તો દૂર દૂર દોડી ગયો હતો. એટલે ફાયદો એટલો જ થયો કે પોતે એક દોરડાંમાં-એ પણ માધુએ ગઈ સાંજની રમતનું ખાંધી રાખેલું-આવી જતાં, જરા શરીર લથડી ને દડી ગયું! ને તે જ વખતે માધુએ પણ બૂલ પાડી: ‘એ મીઠીમા સૂતાં! આ-હાહા! તાલ બાઈ તાલ!’...એટલામાં દૂરથી શાંતિલાલ આવ્યો એટલે આ યુદ્ધમાં કોલક-રાર તો થઈ ગયા: પણ તેનો બંગ તો સાંજ પહેલાં જ, માધુએ મીઠીમાનાં નવેણ મારે સૂકેલાં કપડામાંથી એક કપડું ઉપાડી લઈને દેખ્યો હતો; પોતાનું એક ધોતીયું ગારાવાણું થતાં, તે ધોઈને સૂકાવી નાંખી, શાંતિલાલ આવે તે પહેલાં ઉજળા બની જવા માટે,

માંધને આ જંગ અસાધારણ પ્રસંગે કરવો પડ્યો હતો. રાજ પુરંધરોની શી વાન કરવી, છોકરાંઓ પણ ક્યારે કોલકરાર પાળે છે ?

આ માધુ જેવો રમતીયાળ તેવો ખુશ દિલનો : જેવો ખુશ દિલનો તેવો નિર્મલ ચહેરાનો અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. માધુ ઉપા પાસે વારંવાર જતો : ત્યાં તે ડાહ્યા હમરો થઇ બેસી રહેતો અને કે પછી છેવટે ઉ-હનાં ઉહતાં, બંધમાં રાખેલી તોફાની શ્વેત 'કાં મીઠીમા કેમ છો ?' એટલું કહીને પણ સંતોષ લઈ લેતી. માધુ પર ઉપાને મા જેવો પ્યાર હતો : ને માધુને પણ જાણે ઉપા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ આંશીસમાં જાય, ત્યારે માધુ ઉપાએન પાસે રમતો હોય, બહુતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાંભતો હોય ! એ જળી માધુથી માણસવાળું લાગતું.

૪

ઉનાળાની મીઠી સવાર હતી. અને કુનરાના બચ્ચાં શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઉભાં હતાં : એ ઓરડીમાંથી હમ્મેશાં એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેયું મરાહુર વર્ગી-કરણ—“ નખવાળાં પ્રાણી ”—એ બૂકી જઈ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કુનરાં પણ—ક્યારેક દેરી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવનર કે એજન્ટ બોલાવે ને દોડે તેમ—દોડતાં. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી કુખી શાંતિલાલનું મોં પહેલાં દેખાયું :

‘ આય વૉય—એ : વળી ક્યાંથી. —છોકરો : રખડે બહુ તો—પાગળીમાં લાગટ રખડે છે. માત્ર કાંઈ કોઈનું માને છે ?... ’ એટલામ. ઉપા પ : અગાશીમાં આંટા મારતી દેખાયા : શાંતિલાલની વાન સંભળતાં તે નજરે આવી. ડંક ને બો-લાઓ ને શાંતિલાલ આંકિસમાંથી પાછો આવ્યો ત્યાં મુઠ્ઠી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. અજે એને પ્રથમ ખજર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે જળામાં વ્હાનિમંય શાંતિ જ હોય છે !

૫

કેટલાંક છોકરાં એવાં આનંદી ને રમતી-આળ હોય છે, કે જ્યારે મરવણું હોય તોપણ સવારે રમી બેવાના ' માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. ત્રણ ચાર દિવસ તાવની સખ્ત બિમારી છતાં તે ઉપા બહેન પાસે કાંઈ ને કાંઈ આનંદની વાતો કરી લેતો ! છોકરે પેલાં મીઠીમાદડી ગયાં હતાં એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો ! શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો બોધ આપે એવો થઈ જતો, ને ઉપા તો. મૂનિઆન માતૃહૃદય : છોકરાના દરેક રાજમાં વ્યારસની

શાંતિલાલ. હાંનિ ગરમી એવી થતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એ વખતે એવો પ્રશ્નગ બન્યો કે ઉપાતું છાન કરી ગયું.

અચાનક માધુએ અસહ્ય દુઃખથી રડો પાડી. 'મા ! મા !' અને 'હં બેટા ! હં બેટા !' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિમ્બ બની ગયોઃ કોઈને કેમ સાંતવન હેવું તે સહે તેવું હતું નહિ. પણ હવે માધુને સાંતવનની જરૂર ન હતી; તે રજા રજા છેલા બપોથી પથારીમાંથી બેઠો થયો, અને ઉપા તરફ દોડ્યોઃ એના આત્મામાંથી હજાર શબ્દોનો એક સમૂહ આવ્યોઃ 'મા !...'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યોઃ 'બેટા ! બેટા !' અને અડકાય નહિ હો !' લયડતે પગે માધુ પાછો ર્યોઃ અરે ! બાપુ ! મારે એક વખત ઉપાબેનને-બાને...બાને બેટયું છે !...અને તો ટાઢ થાશે ! : 'જો બાપુ !...' શાંતિલાલ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

પણ માધુની બંધ આંખોનાં બધાં વાક્યો મ્હેસ પર પથરાતાં હતાંઃ 'મા !...'

... અને તે અચાનક દોડીને ઉપાને બેટી પડ્યોઃ શાંતિલાલ બપોથી શોધથી શરૂ થતી બેઠો રહ્યો. પણ ઉપાના કુમળા હાથોએ માધુને ઉપડી લીધો હતો. તે વ્યાં સગી મા દૂરથી બેટા કહીને દોડી ગય, ત્યાં ઉપાએ તેના માથા પર, અને વાંસાપર વારંવાર હાથ ફેરવ્યોઃ આત્માને રપર્ષ થયો હોય તેમ માધુને કાંઈક હંટી થઇઃ 'મા !' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા ! માધુ ! હું ઉપા-ત્વારી છું હો ! બાપુ...'

ઉપાના આંસુમાં ખીન શબ્દો દુખી ગયા. પણ શાંતિલાલ ઉપાના વિચારથી મુગ્ધ બને.

ઉપાએ ફરી ફરી માધુને બોલાવ્યોઃ તેને હાથમાં રાખી રમાડ્યોઃ ને પછી પ્રીતેથી પથારીમાં સુવારી કરી.

એ ઉપમાંથી માધુ ઉઘો નહિ. ને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં કુરકરીયાં રાત બેનાં ઉભાં જ રહ્યાં. પોનાના એકના એક આશના થંબને ગયેલો બેઠને શાંતિલાલ દિવસો બની ગયો; ને એની મગજની નળગાઈના ઉપાય માટે ગાંઠાની દોરપીટલમાં ગયો.

માધુના રપર્ષના પરિણામે બીજો કે ત્રીજો દિવસે ઉપાપર શીતળામાનાનો હલો થયો હતો. મીઠીબાઈની બહુ મહેનતથી તે બપો ખરી, પણ એક આંખ સુમાવીઃ ને મોં પર પરોપકારના ન બૂંસાય તેવા કત્યાણુમય આંદણ પડ્યા. શરીર બેરોગ બની ગયુંઃ ને આત્મા વમારે મુંદર-મધુરતાની મર્તિ જ બન્યો.

૬

દરમ્યાન પ્રેફેસર ઇંગ્લાંડથી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની એઘલી મળી હતી; ને વરસાદના ટમટમ છાંટા શરૂ થયા હતા. એક જુવાનબાઈ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થંબી. થોડીવાર શાંત ઉભીઃ પછી વિચાર કર્યોઃ ને છેવટે ઘરની સાંકળ ખખડાવી.

'કોણ ?' મંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ ટૂટી પડ્યો; ને નિદ્રામાંથી મધુરી ટહુકાના દર્પથી જાગી ફરીઃ

'હું ઉપા !'

'હા. બોલું છું હો !' અવાજ બેટો પણ ઠંડો હતો. અને પ્રેફેસરે તરત જ દાર બોલ્યુંઃ દાર બોલનાં જ તે આત્મા બની ગયોઃ એવે સંગેમરમરતી મર્તિમાન થવાને બદલે શીળાના ડાઘવાળી એક આંખનો ડોળો બદાર નીકળેલ કંઈગી ઓ બેઠઃ

'આ કોણ ઉપા-નું ?'

‘હા. ત્હમને ખબર નથી? હું હજી આંહી જ છું. એમ. એ. માટે વાંચના રહી ગઇ.’

‘એમ કે? જાણ હીક કહ્યું: શું શિશુમુકી લીંપી છે કે?’ પ્રેક્ષકના માયાળુ હંસ શબ્દો આવ્યા: ઉતાના મહેરા પરથી જ. અનુમાન કરવા જેટલું ‘ડાકટર’ એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઇની ખોડ વિશે ઉલ્લેખ કરવા એ હતાપણ પણ નથી.

પણ ઉપા દિઃમૂઢ બની ગઇ. જેની રાહ નેઈ પોતે અભ્યાસ કરવા રોકાઈ ગઇ હતી, ને જે પ્રતિભાશાળી પુરો તેને ગિત તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ હંડી કેમ હતી: આંખમાં, આવકારમાં કે શબ્દમાં ક્યાંય ઉપમા કેમ ન-મળે?... નિર્દોષ મૂર્તિ!...તે મોઢું મોઢું સમજી ને મનમાં બળી; ‘હા હીક, મ્હારું સ્વરૂપ શરી ગયું છે!’

‘કેમ ત્હમે બોલના નથી?’

‘શું મોઢું, ઉપા? ત્હારી બધી મુરકેલીઓ તો કોલેજમાં હોલ્ડ-સમજવાશે જ.’

‘બરાબર’ પણ...ઉપા ધ્રુજ.

‘આજે વરસાદ પડશે તેમ લાગે છે ઉપા! ત્હને બહુ મોઢું તો નથી થતું કે?’

ઉપા અંતે નિશ્ચિત સ્વરમાં જ બોલી: ક્યારેક સંકેત અસંજ જ હોય છે.

‘આપણી કદવના-જીવનમૈત્રી ત્હમે બૂલી ગયા-કે શું? મ્હેં મ્હારું જીવન આજ મુધી ત્હમારે માટે સાચવ્યું છે.’

પ્રેક્ષકરવું ‘હયુ’ શરીર વધારે ટટાર થયું. હાથની આંગળી નાક પર આવી; તે પણ એટલા જ નિશ્ચયાત્મક સ્વરથી બોલ્યા:

‘આપણી મૈત્રીને તે’ એટલી ગંભીર માની છે?’

‘સીનું’ જીવન મેત્રી છે. એટલે એને મન એ પહેલેથી ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર બાબત છે’

‘હં...’ પ્રેક્ષક નંદનપ્રસાદ દરવા ‘હા! હા! હા...ઉપા! હોશવાદ!’

‘એમ નહિ...! નંદનપ્રસાદ! હું મૂર્ખ બનેલા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંકટ કયો ત્યારે ત્હમે વચન આપ્યું નથી? સ્નેહલગ્નનું!...’

‘અને હવે’

‘હવે?...ઉપા!’—નંદનપ્રસાદની મંદિરે એની શિશુમુકી આતી:

‘જીન એ વિકામ છે. એ વખતથી આજે જૂરી દટિ છે.’

‘બરાબર—’ એકની ત્રદારું તેજ આવ્યું: ‘પણ ત્હમે એમ ચોખ્ખું કહેશે કે હવે મ્હારા સ્વરૂપમાં ત્હમને કંટાળો જૂટે છે?’

‘ના,’

‘આ કેમ થયું તે તમે સાંભળ્યું છે?’

‘હા.’

‘તમને લાગે છે કે આ વાન મ્હારા સ્વરૂપની આપણી ખાટે આવે છે;

‘હા અને ના.’

‘શિશુમુકી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ: વ્યા-કરણમાં વિકલ્પ જ હોય: ચોખ્ખું બોલે સોહ ને ત્રદા: જાઓ! નંદનપ્રસાદ! સ્પષ્ટતાવાંચો: બસ વાંચો: વાંચવાનો પણ રોગ છે!

અને બીજા રોગમાં જ્યારે આંખ કાન નાક હાથ પગ પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાંચવાના રોગી આત્મા ખુએ છે! અબજ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે: બજેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે: એકસો બ્રમ!’

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો: વેદાન્તી હતો: વૈયાકરણી હતો: આવા ઉજળા શબ્દોથી તે હો તેવો નહિ હતો: નિસ્તૃગુણ્યે પથિં ચિ-ચરતાં કો વિધિ: કો નિવેધ:...નંદનપ્રસાદ ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું: ‘ઉપા!’ તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: ‘It was lovely to be myself: but not to be myself—was death in life: Do not be tempted to accom...

yourself to the world by moral suicide: ' ૧

ઉપાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઝોળા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેરવી; ને પછી ઘેર અધારી રાત્રિના ગાઠા અંધકાર વચ્ચે થઈ આવી ગઈ. એ નંદન-કુમારને મળી ગઈ એ વાત પણ ઘેર અધારા જોડતી જ છાની રહી.

૧. સ્વ-સ્થ જીવનમાં એકલવાયાપણાનો દોષ નથી એમ નહોતું; પરંતુ સ્વ-સ્થ ન રહેવું અર્થાત્ સ્વસ્થતાચિરહિત જીવન તો મોતનો જ પર્યાય છે. દુનિયાની નીતિરીતિને નમ્યું આ વાતની સાક્ષરા સ્વસ્થતાની પરમ નીતિની વિચારક પણ નીવડી શકે !

ગામમાંથી નમાયાં છોકરાંઓ ઉપાના ઘર તરફ દમેશાં દોડી જાય છે. એ ઘરમાં દવે એ જ દેવોલ મળ્યો છે. દિદ્યારીનાં પુસ્તકો ઉપે મૂકી, છોકરાંઓ સાથે ઉપા સાદી બહુડીઆની વાત કરે છે: ને તેને લાગે છે કે કેટલીક શિસ્ત-શીની સંકા દવે આપોઆપ ખરી જાય છે.

બહુડીઆની વાતમાં તક્ષીન નમાયાં છોકરાં ઉઠાસે થઈ જાય છે: ઉપા, વળા ખીજ સારી વાત કરે છે: તે પ્રતિભાશાળી પુરુષની મિત્ર થવાને પ્રવેશ, આ સાદાં છોકરાંની મૈત્રીમાં ઉપા વધારે અગમ્યવાદ જૂએ છે !

૨૧. ૨૧. અંદુલાલ જટારાંકર ભટ્ટ :

ઈ. સ. ૨૯૨૪*

આ વૈજ્ઞાનિક ઝમાનો જગતને ક્યાં ધસડી જશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મેં અનેક પુસ્તકોના અભ્યાસ કર્યો, ધણી વિદ્વાનોને પૂછી જોયું ધણા ન્યૂટોનિયો પાસે જગતની કુંડલી તપાસાવી પરંતુ સતોષ ન થયો. કોઈની પણ કહવા ખીજને મળતી ન જ આવતી. આખરે એક સંધુએ મને માર્ગ બતાવ્યો. તેની પાસે એક જહીઝટ્ટી, હતી તે મને આપી અને કહ્યું કે, તે ખાવાથી એક દમર વાઈની નિદ્રા પ્રાપ્ત થશે અને જ્યારે જાગ્યે થશે ત્યારે પોતે જ જો જાણુરા માગો છો તે નજરોનજર જોઈ શકશો.

ન કોઈને જણાવ્યું, ન કોઈની સલાહ લીધી, ન વધારે વખત ધૈર્ય રાખી શક્યો. ઘેર આવીને તરત જ જહીઝટ્ટી પાણી સાથે પેટમાં ઉતારી દીધી. અને જલદી નિદ્રાવશ થાઉં મારે બધાં માસિકો અને ત્રિમાસિકોની કાષ્ઠોનાં પાનાં ફેરવી નાખ્યાં. પછી સચિત્ર માસિકો સહ તેનાં ચિત્રો જોવા મંડ્યો. તાજાં ત્રિમાસિકનાં “આકર્ષક” ચિત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં બગાસાંની શરૂઆત થઈ. ધીમે ધીમે આજુ-બાજુનો ધોંધાટ રાત્રી પડતો જતો હોય એમ લાગ્યું. રસ્તે ચાલતાં મનુષ્યોનો પગરવ,

આકાશમાં ઉડનાં પક્ષીઓનો કલરવ, ટ્રામની કર્કશ ઘંટીનો અવાજ કે પાડાના રણકારનું સ્મરણ કરાવનાર મોટરનાં બૂંગળાનો અવાજ દૂર દૂર જતો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ક્યારે ત્રિમાસિક હાથમાંથી સરી પડ્યું અને ક્યારે હું નિદ્રાદિવીને વશ થયો એ સ્મરણમાં નથી.

સને ૨૯૨૪ માં હું જન્મ્યો. હું એક મંડાલ-લયમાં કાચના કપાટમાં સુતેલો હતો અને મારી સામે માયા ઉપર ટાલવાળો અને સફેત પ્લો-ટીંગ પેપર જેવી વસ્તુનો બનાવેલો ઝભ્ભો પહે-રેલો એક માણસ મેં જોયો. મારી સામે તે તાકી તાકીને જોતો હતો જાણે હું જ છતાંખ-અમીન ન હોઈ? હું ગભરાઈને એકદમ બેઠો થયો. પણ તેને ગભરાટ કે આશ્ચર્ય કે એવી કોઈ પણ લાગણી ન થઈ. ધીમેથી તેણે કપા-ટનું ખારણું ઉઘાડ્યું અને એકદમ બહાર આવી મેં તેની ગંદન પકડી ગુસ્સાથી દુનંતે અવાજ પૂછવા માંડ્યું. “તું કોણ છે? મને આંહિ શા માટે પૂરી રાખવામાં આવ્યો છે? માઈધર ક્યાં! મહારાં...”

તેણે શાન્તિથી હાથ ઉઠાવો કરી કહ્યું “ભાઈ, જરા પણ ગભરાયા વિના, જરા પણ ઉસ્કેરાયા વિના, જરા પણ આશ્ચર્ય વિના બહાર આવો અને તમારે જે પૂછવું હોય તે બધું શાન્તિથી પૂછો.”

હું તેની સાથે બહાર રસ્તા ઉપર ગયો. બધું જ ઉગ્ગદ વેરાન, ખંડિયેર જેવાં મકાનો ઉપર શેવાળ ઉગી ગયેલું. સીમેન્ટ અને ડામરથી બનાવેલા ગામડાંની ઓશરીથી પણ વધારે સ્વચ્છ રસ્તાને બદલે ઘાસ ઉગી ગયેલ રસ્તાઓ ઉપર તેના જેવા ચોડા ટાલીઆ આમથી તેમ ફરતા હતા ટ્રામના પાટા કે ટેર્સિડિનના તાર-કથું જણાવું ન હતું. અમે બંને એક શિલા ઉપર બેઠા પછી પેલા માણસે કહ્યું, “અમને લાંબાં ભાષણોનો કંટાળો છે. તેથી હું લાંબું વર્ણન નહિ કરી શકું, તેમ જ તમારા એક

સામટા પ્રશ્નોનો જવાબ પણ નહિ આપી શકું. માટે તમે એક એક સવાલ પૂછતા જશો તેનો જવાબ મળ્યા કરશે. પણ એટલી શરતે કે તમારે કોઈ પણ જાનની લાગણીને વશ ન થવું દારણ અમે લાગણીઓનો નાશ કર્યો છે.”

રસ્તા ઉપર ટ્રામ કે મોટર કે ગાડી કથું ન જોવાથી મેં તેને તે રીતે જ પહેલો સવાલ પૂછ્યો. “તમારાં વાદનો કેમ જણાતાં નથી?” ટાલીઓ-અમે ટ્રામને, ટ્રેકનને, મોટરને નિરુ-પયોગી ગણી બંધ કર્યા. તમારા ઝમાનામાં તેનો અત્યંત ઉપયોગ થતો. હજારો માણસો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં અને આવનાં. શા માટે? કોણુ તેઓને જોલા-વતું? તેઓનું શું કામ પડતું? એવી ઉપાધિથી અમે ધણાં વર્ષોથી સુકત થયા છઈએ.

હું-ત્યારે તમે ખેતી કેવી રીતે કરો છો, વેપાર કેમ કરો છો, માણસ જાતની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડો છો?

ટાલીઓ-માણસ જાતને જરૂરીઆતો છે જ નહિ. તમે નકામી હજારો જરૂરીઆતો વધારી નાખેલી. આજે અમે તે બધી વિના ચલાવીએ છઈએ. અમે ખેતીને નામે ગરીબો પાસે દિવસ રાત મજૂરી કરાવી પૈસાદારોનાં પેટ ભરતા નથી, વેપારને નામે હુંડશાટનો ધંધો કરતા નથી અને ઉદ્યોગને નામે લોકોના ખોટા શોખને પોષણ આપતા નથી.

હું-ત્યારે તમે શરીરનું પોષણ શી રીતે કરો છો, કપડાં ક્યાંથી લાવો છો, રહેવાનાં ઘર કેવી રીતે બાંધો છો?

ટાલીઓ-અમારે તમારી માથક દિવસના બે ત્રણ કલાક ખાવા માટે રોકવા પડતા નથી; તે અમૂલ્ય વખતનો અમે બીજી રીતે સદુપયોગ કરીએ છઈએ. અમે એવી

• ગોળી ખનાવી છે કે જે ખાવાથી સાન વર્ષ સાન માસ અને સાત સાકારાંત પશુ સુધી કંઈ ખાવું ન પડે. મારા ઝબ્બા સામે જુઓ. તે આગ ન લાગે, પાણીથી ન બીજાનું, હવાની અસર પણ ન થાય એવી વસ્તુનો ખનાવેલો છે. ઘણાં વર્ષ ટકે છે અને ખીજાની જરૂર પડે તો સામાજિક સંમતિથી લઈ આરીઓ. ત્યાં આવ્યા અસંખ્ય ઝબ્બાઓ તથા બીજી વસ્તુઓ છે. જેને જોઈએ તે લઈ આવે. આંદિ બધી વસ્તુઓની માલીક સમાજ છે. વ્યકિતની માલીકીનું કંઈ છે જ નહિ. જૂબ લાગે તો ગોળી પણ ત્યાંથી જ મળે.

હું-તમારી કેલવજીની સંસ્થાઓ કયા પ્રકારની છે ?
ટાલીઓ-એવી સંસ્થાઓ છે જ નહિ. અમારે કોઈ નિશાળમાં જઈને કલાકો સુધી બેસી રહેવું પડતું નથી. હવે વિદ્યાર્થીઓ કોઈના હોય તેમ શિક્ષકો તેમાં લજ્જત ભરતા નથી. અમારે જે વિષયનું જ્ઞાન જોઈએ તે વિષયની પીચકારી (Injection) અમારા માથામાં લઈ લઈએ. જુઓ મારા માથા ઉપર કાળી બાજુએ ફોલ્ડા જેવું દેખાય છે ત્યાં મેં થોડા જ વખત પહેલાં “છતિદાસ”ની પીચકારી લીધેલી. અને હમણું તમારી પાસે ઉભો હતો તે પણ જુનો સમય કેવો હતો તેના અભ્યાસ માટે જ. તમારી કેટલીક બાજુએ ગને-સમ-નતી નથી તે સમગ્રવશો ? દાખલા તરીકે “પોલીસ” રૂપી સંસ્થા કેવી હતી તેનો ખુલાસો કરશો ?

હું-પણી જ ખુશીથી. તેઓ રસ્તામાં ઊભા રહી વાહનના વ્યવહારને સંબાળે, તોફાન કરનારને અટકાવે અને ચોરી હુકમ કરનારને ગોળી શિક્ષા આપાવે.

ટાલીઓ-અરબર. હવે સમગ્રપુ. રસ્તે ચાલતા લોકોને પકડીને માર મારનારી તે સંસ્થા હતી એટલું તો હું સમજી શક્યો હતો.

હું-મને આશ્ચર્ય તો એ જ થાય છે કે આપણી પાસેથી આટલાં માણસો પમાર થયાં તેમાં એક પણ સ્ત્રીનું દર્શન કેમ ન થયું ? શું એ સૌન્દર્યની દેવીઓને તમે ધરમાં પૂરી રાખો છો ?

ટાલીઓ-નહિ. જરા પણ નહિ. તમારા જમાનામાં કોઈ કોઈ જનતામાં એવો રિવાજ હતો એમ મને જણાયું છે. અત્યારે તમે જે લોકો જતાં જુઓ છો તેમાં સ્ત્રીઓ પણ છે. પરંતુ તેઓને દેખાવ પુરોગાના જેવો જ છે. તેઓએ તમારા જમાનાથી જ પુરોગાની સાથે સમાનતા લાવવાની શરૂઆત કરેલી. ધીમે ધીમે તેઓએ પોતાના પ્રયાસમાં સફળતા મેળવી અને હવે તો સર્વાંશે પુરોગા જેવી જ થઈ ગઈ છે; દેખાવમાં પણ પુરોગા જેવી થઈ ગઈ છે. જો કે તેમ દરવામાં ઘણી લાંબી લડન ચાલેલી, પણ આખરે કંટાળીને પુરોગાએ થોડું સ્ત્રીવ મૃદુલ્ય કર્યું અને સ્ત્રીઓએ પુરુષત્વ મૃદુલ્ય કર્યું એટલે સૌ સમાનતા ઉપર આવી ગયાં.

હું-પણ બાળકો તો બનાવશો ના ? ક્યાં છે એ પ્રજાના પેરખરો ?

ટાલીઓ-અરે એ ગંદી ચીજનો. ઉછેર જ અમે બંધ કર્યો. જ્યાં ત્યાં કુદરતી હાજતો કરી નાખે અને બીજાનીના ટોપની જેમ વધ્યા કરે તેનો ખપ શો ? તમારા વખતમાં શરીરનો સંજો અમુક વખત પડી બંધ પડી જતો. અમે એ બંધ પડી જવાનાં કારણો શોધી સદાને માટે ચાલતો રહે એવો બદલાવ કર્યો છે. તમે જેને મૃત્યુ

કહેતા તે આવતું જ નથી પછી વધારે વસ્ત્રની જરૂર શી !

(હવે મારા ધૈર્યનો અંત આવ્યો. મારું અંગેઅંગ કેવળથી કેપવા લાગ્યું. હું આ જમાનાના બધા મનુષ્યોનું સત્યાનારા વાળી નાણું નેમ મને થયું. એ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો નદિ-પત્થરો હેલ્ય એમ મને લાગ્યું. અન્તે નિરાશાથી હું બોલ્યો.)

હું—હે પ્રભો, જ્યાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય નથી. જ્યાં નિર્દોષ કુલ જેવું મધુર હારણ કરતાં

બાળકો નથી, જ્યાં જીવનનો કાર્યક્રમ વિવિધતા વિના એક જ નીરસરીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યાં મને રમશાન લાગે છે. બલે હમેશાં મિલનનાં ભૂંગળાંથી સત્તર શેર ધુમાડો નાકમાં ભરાય, બલે દ્રામના દર્દશ અવાજથી હાન ટૂટી જાય, બલે મોટરના શોર-બોરથી બડકી જવાય; પણ મારો જમાનો મને પાછો આપ. ધાધલ હતી પણ સાથે સૌન્દર્ય, સ્નેહ, મજાદ અને પ્રગતિને માટે વિવિધ પણ હતી.

૨૧ ૨૧. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા

ઉપા અને કમલિની

૧

“ ઉપા ! સાંજે “ મંડળ ”ની સભામાં આવશે કે ? ” સવારમાં મહા પીતી વખતે અરવિંદે સવાલ કર્યો. એની એક આંખ હજી “ મુંઝરી ”ના ઘુસ્તમાં જ આવેલા અંક પર ફરી રહી હતી. “ કમલિની આજે ‘ સ્ત્રી પ્રતિ પુરુષની વર્તણૂક ’ વિષે બાપણુ આપવાની છે. ખરેખર, બહુ આનંદ આવશે. એ વિષે એના વિચારો બહુ દૃઢ છે બોલવા એમે છે ત્યારે લીધું મુકું કંઈ બેતી નથી. ”

“ હું નથી ધારતી મારાથી આવી શકાય, બ્વાલા ! ” ઉપાની અણીઆળા અને મોહક છતાં મૃદુ આંખોમાં કામા ચામનનો આછો બાવ હતો. ધારે નાની છતાં ટુટ્ટી અવયવવણી એ લક્ષના મુંઝરતાના નમુના રૂપ હતી. એની ચંપકવર્ણી દેહલનાએ ભલભલી મુંઝરીઓનાં માન મોડમાં હતાં. જેવું એનું શરીર મુંઝર હતું તેવો જ એનો સ્વભાવ મીઠો હતો. રનેલીવર્ગમાં એને સૌ ‘ મધુરી ઉપા ’ ને નામે ઓળખાતાં.

અરવિંદ એક વિખ્યાન નવલકથાકાર હતો. એનાં પુસ્તકોએ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. લોકોને અજાણી લાગતી કે આવા વિદ્વાન માણસનો ગૃહમંસાર ઉપા જેવી સાધારણ બાણેલી પત્ની સાથે કેમ સુખે નભેનો દર્શો ! ઉપા માંદ ચાર ચોપડી અંગ્રેજ બણી દર્શો. સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ નહિ જેવો હતો. પણ ગૃહ-કાર્યમાં તે અત્યંત કુશલ હતી. એની જના-વેલી રસોઈમાં અમૃત જેવો સ્વાદ આવતો. શીવણ, મુંચણ અને ભરતકામમાં એની ખરેખરી કોઇ ફરી શકે એમ ન હતું. ઘરને પ્રત્યેક ખારીખારણે શોભી રહેલાં તોરણો અને પદ્મઓ, દિવાનખાનાના ટેંગણ અને ટીપાઇ પર પાથરેલા મુંદર રૂબારૂ એની દલાલી સાક્ષી પૂરતાં. સંગીતમાં ય તે પ્રવીણ હતી. તે દિલરૂપા કે હાર-મેલીઅમ વગાડતી ત્યારે સાંભળનારા મુંઘ થઇ જતા. પતિને તો દેવ ગણી તે પૂજતી. તેની સેવા-શુભૂષા દરવી, તેને આરામ આપવા અને રીઝવવાના સર્જન પ્રયાસો કરવા, એ એનો

જીવનનો મદામત્ર હતો. અરવિંદ પત્નીના આ શુભેચ્છાની દરેક દરેક; એને અનન્ય પ્રેમથી આ-
તો. પત્નીની વિદ્વાતાની ખામી તેને કોઈક
વાર સાલતી, પણ એક દરે તેને સંતોષ હતો.
સોફા કહેતા કે એ તો માત્ર ઉપાના દૌર્લભ્યથી
દિવાનો થયો છે !

ઉપાના પ્રત્યુત્તરથી તે કંઈક નિરાશ થયો
હોય એમ લાગ્યું. તેણે કહ્યું : “જેવી તારી
મરજી !”

“મંડળમાં આવનારા સોફા એટલા બધા
વિદ્વાન અને હુશિયાર હોય છે કે મને ખીક
લાગે છે. તેમની સાથે બેળાનાં મને ગભરામણ
થાય છે. તમને ખોટું તો નહિ લાગે ?”

“તું આવે તો વધારે સાફ. ગાંડી ! તને
કોઈ ખાધ નહિ જાય !”

“મને તો ત્યાં બહુ અતડું લાગે છે. એ
સોફા એવી બાળતોની ચર્ચા કરે છે કે જેની
મને ખજાર ન હોય. મધ વખત હું ‘મંડળ’માં
આવી ત્યારે મને એક જણે પૂછ્યું : ‘તમે શેઠમ-
પીઅર વાંચ્યો છે ?’ મારી બહુ જણે શેઠમ-
પીઅર કોણ હશે. શુભરાતી વાંચવાની જ પૂરી
કુરસદ નથી ત્યાં અંગ્રેજીનું લખે કયાં વળગાડું.
તેમાં આ નોકર રજા પર ગયો છે ત્યારથી તો
એક ધડી જે નવરાશ નથી મળતી. વળી વાંચું
તો ય હું તો બહુ જાડું છું. ભરત શુભેચ્છાની
ગોઠવણી જેટલી યાદ રહે છે તેટલું એ બધું
નથી રહેતું. થોડુંક વધારે બહુ હોત તો મેં
સાફ થાત ! લ્યો આ પાન. સોપારી ખીજ આપું.”

વધારે સોપારી માટે અરવિંદે ડોકું નમા-
વ્યું. “તું વિદ્વાન નહિ થાય તો આશરો,”
રંગબેરંગી મોતીથી બરેલા કલા કરતા મનોહર
મોરવાળા સુંદર પડદા પર નજર ફેરવતાં અર-
વિંદે કહ્યું : “પણ મારા હાથમાં અને મારા
સ્નેહીવર્ગમાં તું હુદ્દિપર્વક રસ લેતી રાખ
એટલું જ મને તો જોઈએ છે. ‘મંડળમાં’ જતાં

ખીક શાની લાગે ? તારું મોઢું દારૂ બધાને
મદાન કરવા પૂરતું છે” એણે ખોરી ખુશમઃ
નહોતી કરી. ઉપાના હાસ્યમાં ખરેખર એની
જાડું મીઠાસા બરી હતી.

હુખિન હૃદયને આનંદ આપે, કંટાળેલા
મગજનો બધો ય થાક પગવાંદમાં ઉતારી દે,
દૈવાની ઉર્મીઓ ઉછળાવે, એવું મોઢું ઉપાનું
હાસ્ય હતું. અરવિંદને એ હાસ્યની, સાથે સાથે
ઉપાના મૃદુ સ્પર્શની, તેના કોમલ કંઠમાંથી
જેતા મીઠા, સુરીલા સંગીતની વારંવાર જરૂર
પડતી. આખો દિવસ નવલકથાના પાત્રોની કલ્પ-
ના કરતાં પોતાની પ્રાણસંચારક કલમથી એ
કલ્પનાની મૂર્તિઓને સજીવન કરતાં એનું શરીર
અને મગજ બન્ને થાકી જતાં. એક સાથે
અર્થો અર્થ દૈનિક, અઠવાડિક કે માસિક વર્ત-
માનપત્રોમાં ચાલુ વાર્તાઓ લખવી એ કંઈ
રમત પાન છે ? એવે સમયે ઉપાનું હાસ્ય,
એનો સ્પર્શ, એનું સંગીત અમૃતસંજીવની-
ની ગરજ સારનાં. અરવિંદના તેજસ્વી લલાટપર
એ થાકની રેખાઓ પડી રહેતી; એની પાણી-
દાર આંખો એવે સમયે નિરતેજ મરખી લાગતી.
ઉપાને એ ચિન્હો પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં; તે
એની જરૂરીયાત સૂચવતાં. અરવિંદ બન્ને આખો
દિવસ વિદ્વાતા અને હુદ્દિના પ્રદેશમાં ઘોડા
દોડાવ્યા કરે, પણ થાકે એટલે ઉપાની જરૂર એને
જણાતી. એવે સમયે, બહારથી રમી કુદીને
માતાના ખોળામાં મીઠી નીંદ લેવા આવેલા
બાળક જેવો એ લાગતો; ઉપાના ખોળામાં
માથું મુકી એ ધડીભર પડી રહેતો એ વ્હાલ-
સોપા, ચન્દ્ર જેવા શાન્ત તેજથી ભર્યા મુખ-
માંથી જરૂર અમૃતરસનું પાન કરતો અને કોઈક
કંઠમાંથી નીકળતા મધુર સંગીતથી શરીર અને
મગજનો થાક ઉતારતો આ સ્થિતિમાં હોય
ત્યારે ઉપાની વિદ્વાતાની ખામી એ બહુ જ જતાં.
પત્ની બસે વાર્તાનું વસ્તુ વિચારવામાં મદદ ન

કરી શકે કે પાત્રોની કલ્પના કરવામાં પુલ્હિને જોગ ન આપી શકે, પણ એ બધું કરનાં લાગેલાં થાકે ઉતારી દે તો એ કંઈ જોઈ શકાય નથી. પુલ્હિપ્રદેશમાં વિદ્વાન મિત્રોની સલાય લઈ શકાય, પણ વ્હાલસોઈ પત્ની વિના થાકે કોણે ઉતારી શકે! એ અનુપમ અધિકાર તો પત્નીનો!

અરવિંદના શબ્દો સાંભળી ઉવાએ વાંધા લીધો: “તમારી કમળાવાળી આંખે તો બધું પાળું જ દેખાય! મને મારા હાસ્ય પર એટલો બધો વિશ્વાસ નથી, અને હોય તો એ કંઈ બાળકો માટે નથી. એ તો....” આગલ જોલતાં એ અટકી. એની આંખો નાચી રહી; એનાં અવાજમાં પુલ્હિપદ્ધતિનાં ધનુષ્યનો ટંકાર હતો. બલબલા તપસ્વીનું હૃદય એને જોઈને ડામાડોળ થાય તો રસિક અરવિંદનું શું મળ્યું?

અધુરાં રહેલા વાક્યનો મર્મ એ સમજ્યો. “એમ કે?” કહેતો, તીરછી નજર નાંખતો એ ઉડ્યો. ઉવાને બાથમાં ઉચકા લીધી; એના આ-કર્ષક અધર સુમવાની લાલચ એ ખાળી ન શક્યો.

“લે, ચાલ! હવે મને જ્યાં દે. આજે ધણું દામ છે.” કેમ જાણે ઉવાએ તેને રોડી રાખ્યો હોય!

અને અમેરિકન સ્ત્રીઓના સહવાસે સ્ત્રીવાનંદ્ય સંબંધી બધા પાશ્વર્ય વિચારો એના મગજમાં ધુસ્યા હતા. પશ્ચિમી સ્ત્રીઓ જે અધિકારો ભોગવી રહી છે એ મેળવવા મળે છે, તે બધા હિન્દની સ્ત્રીઓને અપાવવા તેણે દમર કરી હતી.

સુધારક પિતાના પુલ્કયમાયે તેને વીસ વર્ષ સુધી કૌમારવન પાળવું પડ્યું હતું. બાળ-લગ્નના એ કટા વિરોધી અને સ્ત્રીશિક્ષણના દિમાયતી પિતાએ કમુને મોટી થવા દીધી હતી અને દૈનિકનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. ન્યારે તેને પાસડી કરવાની છૂટા થઈ ત્યારે, નાનકડી શાંતિમાં તેને ગોચ્ય કોઈ વર નહતો. સુભાગ્યે ગોકુલદાસ શેઠ પીસ્તાલીસ વર્ષની ઉંમરે ખાલી પડ્યા; એમની પ્લેડી વારની પત્ની મરી ગઈ. કમલિનીના પિતાએ તેની આનાકાની છતાં ચોકટું ગોડવી દીધું અને ત્વરાથી લગ્ન કરી નાંખ્યાં. આવી બહેલી ગણેલી અને રૂપસુંદર મોટી ઉમરની પત્ની મળનાં ગોકુલદાસ શેઠે તે તો સ્વર્ગ. એ વેંત જ દે. રજું હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ કમલિનીને અસંતોષ રહી ગયો. યૌવનના પૂરે જ્વારમાં આલસી એ નાચુક, વિદ્યાસી યુવતીના મનના કોડ મગજમાં જ રહી ગયા.

બાપણે આપની, વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખતી. દમણમાં યોદ્ધા સમયથી એ દલાબક્ત મંડળમાં જોડાઈ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, ગિય, આદિ ક્ષેત્રોના અનેક નાના મોટા યોદ્ધાઓ-લેખકો અને લેખિકાઓ ચિત્રો અને શિક્ષકૃતિઓ ખનાવનારાં સ્ત્રીપુરુષો એ મંડળના સભાસદ હતાં. મંડળ સભાસદોને એક દલખની ગરજ સારતું. વિધવિધ વિભોષણ વિદ્વાત્તમ સ્ત્રીઓ ઉપરાંત રમનગમનો, ખાનપાન અને ગાનતાનનો લાભ પણ મંડળના સભાસદોને મળતો.

અરવિંદ આ મંડળનો એક ઉત્પાદક અને આગેવાન સભાસદ હતો. ઉત્તમ નવલકથાકાર તરીકેની એની ખ્યાતિથી અંગ્રેજી ભાષા સભાસદો એના તરફ માનની લાગણીથી જોતા. મંડળના આકાશમાં એ ચન્દ્ર સમે વિરાજતો; ખીજા સભ્ય-સભ્યઓ તેજ તારીઓની જેમ એની કીર્તિન્યોતિ આગળ ઓંખા પડી જતાં.

કમલિનીએ એની ખ્યાતિ સાંભળી હતી; એનાં પુસ્તકો વાંચી મુગ્ધ થઈ હતી. કોઈ પણ રીતે એ જુદિમાન નર પોતાનો ન થાય? એને મળવાને એ અધીરી થઈ હતી. એના બાપજીની ચર્ચામાં અરવિંદે બાગલીયા નહોતો એટલે એ ઉત્સુકતા વધી હતી.

ચર્ચાને અતે સભાસદો પોતપોતાને ગમતો આનંદ મેળવવામાં મુકાયા. આ-કોશી કે સોદા લેખોનેકો દૈનિક આપનાં તેઓ નાની નાની ટોળાઓમાં વહેંચાઈ ગયા. અરવિંદ એક ખુલ્લામાં ઉભો ઉભો બે મિત્રો સાથે ગપ્પાં મારતો હતો. કમલિની ત્યાં આવનાં એ વાતોમાં બંગાળી પડ્યું.

“અરવિંદરાય! તમારું છેલ્લું પુસ્તક ‘રો-નેરી જાજ’ વાંચું સારથી તમને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે.” પોતાની સાહિત્યરસિકતા ખનાવનાં એ બોલી.

અરવિંદ આણું રિમ્મન કરી સહેજ નમ્યો. સ્ત્રીઓ સાથે છુટથી વાત કરનાં તે સરમાતો. “સહુભાગ્ય એ પુસ્તકનાં કે તમારો આજ પાછો શક્યું!”

“એમાં દર્શાવેલા વિચારો દિમ્બતભર્યા અને કડક છે. મને એ વધારે ગમે!” માથા-પરથી વારંવાર ખસી જતી સાડી છટાથી ઠીક કરતાં કમલિની પામે પહેલી એક ખુલ્લીમાં બેઠી. “જેસોને! આપણે વાતો કરીએ. મોટી અદિજ મંગાવી લઈશું.”

મનુ મદારાજના નારીપૂતના દિવસો છેક વડી બ.વ. તે પહેલાં તો પાશ્ચાત્ય ખંડની રીતમાનોનું ઉપરછડ્યું અનુદરણ આવાં મંડળોમાં અવનાર ધરી ચુક્યું હતું. દલખના ‘જોય’ને શકાયલા જોઈ, મોટી આવનાં વાર લાગશે એમ ધારી, “હું જ લઈ આવું” કહી અરવિંદ બે પાસા લઈ આવ્યો; પીતાં પીના તે કમલિની તરફ ધટીભર જોઈ રહ્યો. એ ઉપા જોઈથી બહુ મુંઝર નહોતી, પણ જુદિમતી હતી એ ચોક્કસ. એના શણગારની ટાપડીપ પ્રભુએ આપેલી ઘોડીઘણી-મુંઝરતામાં વધારો કરી એને આકર્ષક બનાવતી. વોકો સેયો પારી હોજેલા વાળ એની મુંઝરતામાં વધારો કરતા. હાથ સુડોગ હતા. આંખો બહુ ટાળી અને વિશાળ નહિ છતાં પાણીદાર હતી. એની વાન કરવાની છટા સામાને પગવારમાં આંછ દેતી. પોતાના બાપજીમાં દર્શાવેલા અભિ-પ્રયો વિશે અરવિંદ શું ધારે છે તે જાણી લેવાનાં એણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં તો અરવિંદે સહેજ ખેંચકારી બનાવી, પણ ધીમે ધીમે હિસાદમાં આવવો ગયો.

“પુરો માત્ર સૌંદર્યથી જ આકર્ષાય છે.” કમલિનીને કહ્યું. “પત્ની જુદિમતી હોય એમ તેઓ નથી ઈચ્છતા. જુદિમતી પત્ની તેમના કામકાજમાં કેટલી બધી સહાયક બની શકે તેવું

હજી તેમને ભાન નથી થયું ! સાધારણ પુરુષને તો વર્ગો સુધી બુદ્ધિપૂર્વક સાદાપ્ય કરતી પત્ની દરનાં રાત્રે દશ મીનીટ પગ દાગતી પત્ની વધારે પસંદ આવે છે ! પુરુષોને બુદ્ધિની દર જ ક્યાં છે ? કેટલા વિદ્વાનોએ વિદુષી પત્ની મેળવવાની ઇતેભરી ખનારી છે ? ભાગ્યે જ કોઈએ ! કારણ એ જ કે પત્નીની બુદ્ધિ આગળ પોતાની બુદ્ધિનું તેજ દાદાય ઝાંધું પડી જાય એવાં તેમને ભય લાગે છે ! તેમને દેવ મઠી મનુષ્ય નથી થયું ! તેમને પત્નીની પૂજા જોઈએ છે, સહચાર નથી જોઈતો !”

“તમારો અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે.” સ્ત્રી તરફની સ્વાભાવિક માનની સાગણી ખનામ્યા વિના અરવિંદે શેકડું પરખાવી દીધું. “એમાં નથી પત્નીની બુદ્ધિ માટે ઇર્ષ્યા, કે નથી એમાં પૂજવવાની સાક્ષસા. એમાં માત્ર આત્મરક્ષણની ભાવના રહેલી છે. પોતાની બુદ્ધિના બળે જીવન-નિર્વાહ કરતા પુરુષો, એ બુદ્ધિપર, એ મગજપર વધારે ભાર ન ભરે, એમાંથી કાંઈક કાઢી લેવાની ઇચ્છા ન કરે એવી પત્નીની જરૂર હોય છે. આખો દિવસ મગજ ફેરી ક્યાં પડી તેને બુદ્ધિવાદની જરૂર નથી હોતી, જરૂર હોય છે માત્ર...”

“મીઠાં દાસ્યની, કેકિલ કંડના સંગીતની?” કમલિનીએ તેને વચમાં જ અટકાવી દટાડા કર્યો. “બરેબર છે ! એને કહેજપાને-ઉરફેરમને બદલે એનો થાક ઉતારવાની જરૂર છે.” અત્યારે તે ઉપાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. જલ્દી-અભાગ્યે પોતાનો મીઠો અનુભવ કહી રહ્યા હતા.

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની પૂજારણના એડ નિરરકા-રમાં મરડાયા: “હું નથી ધારતી તમે એમ બરેબર માનના હો ! તમે કશુંક દરો કે નહિ, પણ તમે જાણો તો છો જ કે બુદ્ધિમતી પત્ની હોય તો પતિને માટે કેટલું બહું કરી શકે. હું પતિ હોઈ તો મારી પત્નીને બુદ્ધિમતી બનાવ-

વાનો જરૂર પ્રયાસ કરું.” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં એણે એક અર્થસૂચક દટાડા ફેંક્યો. આ સ્ત્રી પતિને બુદ્ધિમાન બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે કે કેમ ? એ સવાલ વિચારવા જોવો હતો.

પોતાની જ પરિસ્થિતિ વિશે વાતો કરવી, તેના પર થતી કડક ટીકા સાંભળવી ક્યા પુરુષને રહે ? અરવિંદે આજ્ઞાપ્રાપ્તિ અર્થના વિષય બદલ્યો. સાહિત્યના જુદાં જુદાં અંગોની અર્થો દરનાં દરતાં હાલની રંગમંચિનાં ચીંથરા ફાડવા માંડ્યા. સમાજના રીતરિવાજોની સખ્ત ઝાટ-કણી કાઢતો, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની મજબૂત હિમાયત કરતો “શક્તિ” નામે નવો નાટક કમલિનીએ જોયો હતો કે નહિ તે તેણે જાણવા ઇચ્છ્યું.

“હજી નથી જોયો. જોવાનો વિચાર છે. શરીરનાં ફંદામાં ઉભાં કરી દે એવું કંઈક હોય તો મને બહુ ગમે !” જવાબ મળ્યો.

એણે ધાર્યું હતું કે આ જવાબ સાંભળી અરવિંદ તેને પોતાની સાથે નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ કરશે. પણ એ તો નીમી નજર કરીને બેસીજ રહ્યો. આવના રાત્રીવાર માટે એણે બે ટીકાટો મંગાવી રાખી હતી. ઉપાને સાથે લઈ જવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો...

તે ઉંચમાંથી ઝાગ્યો હોય એમ અપકર્યો. ધડીઆળ તરફ નજર કરી. વાનોમાં વળન બહુ વીતી ગયો. ઉપા ઘેર વાટ જોતી હશે; જામ-કાકડું ટાકું કેઈ જાડું હશે તેણે જાણતી રજા માગી. કમલિનીની આંખોમાં નિરરકારની છાયા હોય એવો એને જાણ થયો !

લેખકને પોતાનો કરવા કમલિની અધીરી ખતી હતી; અને પોતાને કેવા દરીશ સામે ટક્કર ઝીંઘવાની છે, તે જાણવા તે પ્રયત્નો કરી રહી હતી. અરવિંદ સાથેના પ્રસંગ પછી થોડેક દિવસે “મલિલા સમાજ”ની એક સભામાં ઉપાસાયે જોળખાણ કરી થોડાક સમયમાં પરિચય ખુબ વધારી દીધો હતો. આને કંઈક ખદાનું કાદી ઉપાને તેને ઘેર મળવા આવી હતી. અરવિંદ પણ ઘેર જ હતો. ઉપાસના નાસ્તાથી આ નવી સખીની સરમરા દરવામાં મુકાબ હતી. તેને બિચારીને શું ખબર કે આ સખી તેની શોકમ થવા ઇનેમર થઇ છે.

તેણે શરી સવાલ પૂછ્યો: “હું જાણવા માગું છું તે એ જ કે તમે એમની શુદ્ધિની સપાટી પર કેરી રીતે પહોંચી શકો છો? મારાથી તો એ ન બને!” નખરાંગા કમલિનીના શબ્દે શબ્દે કટાક્ષ બરો હતો. ઉપાની શુદ્ધિની ખામી અરવિંદ બેઠે શકે એટલા માટે જ એ સવાલ પૂછ્યો હતો!

“એ માટે હું પ્રયત્ન જ નથી કરતી,” ઉપા સવાલનો મર્મ હજી નહોતી સમજી. “એમને માત્ર આરામ આપવાની ગેવડમાં જ હું રહું છું.”

“મુશ્કેલની એ અતેરી મોજ છે! પણ સાચે, તમે તો મુદમાં જ સ્ત્રીઓનું સામ્રાજ્ય છે એમ માનો છો!” શબ્દો સાદા હતા પણ એના વિચારો જાણનાર અરવિંદથી એમાં રહેલો કટાક્ષ છુપો ન રહ્યો. “તમે રસોઇ બહુ મુંઝવે જનાવો છો, ઉપા બહેન! આ મીઠી કચેરીનો સ્વાદ તો મોઢામાં રહી જાય એવો છે. એ કેવી રીતે જનાવો છો? મને તો એવું કાંઈ ન આવડે!” માત્ર રસોઇમાં જ રમીપથી રહેતી મુશ્કેલી તરફના એનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ હતો.

ઉપા હજી ન સમજી શકી મીઠી કચેરી જનાવવાની રીત એણે વિગતવાર કહી ખતાવી.

અરવિંદ મુંઝે મોઢે સાંબળી રહ્યો. ઉપાને ઠેકણે કોઇ શુદ્ધિમતી આ હોન તો રોકડો જવાબ આપી શકત. અત્યારે મુંઝવે ઉપા કરતાં શુદ્ધિમતી કમલિની એને વધારે આકર્ષક લાગી.

પાઠશાસ્ત્રમાં કમલિનીને રસ ન પડ્યો. ચાલાકીથી વાન ફેરવી એણે સાહિત્યચર્ચા કપાડી. ઉપાના સાહિત્યના અભ્યાસનું માપ એણે પગવારમાં કાઢી લીધું. “તમે ‘રુદ્રાચંદ્રામના નિબંધ’ વાંચ્યા, ઉપા બહેન?” એણે સવાલ પૂછ્યો.

“એને વાર્તાઓ વધારે પસંદ પડે છે!” ઉપા જવાબ આપે તે પહેલાં અરવિંદ બોલી ઉઠ્યો. તેના અવાજમાં આંછો તિરસ્કાર હતો. પ્રિયજનનો આ કટાક્ષ ઉપા સમજી. એનું હૃદય કુખી થયું. પણ અતિથિધર્મ મુકી નાંદ:

“હું વિદ્વાન નથી. સાચી વાન છે; મને વાર્તાઓ વધારે ગમે છે.” ઉપાએ કંઈક ગોંડવથી ઉત્તર આપ્યો.

“ખરેખર?” કમલિનીના આ હુમારમાં છુપી છરી હતી. “તમે મંડળમાં આવતાં હો તો કેટલું બહુ નવું જાણવાનું મળે, કેટલા બધા વિદ્વાનોના સમાગમમાં અવાય? આવતે આવાકાંએ સભા છે તેમાં જરૂર આવજો. “સાહિત્ય સમ્રાટ” માસિકના વિદ્વાન અને પયોરુદ્ધ તંત્રી મી. પુસ્કરરાય “આધુનિક નવલકથાઓ” વિષે વિવેચન કરવાના છે. તમારું નવું પુસ્તક “રેનેહરી સાંકળો” એ જ પ્રકટ કરવાના છે નહિ પાર?” છેલ્લું વાક્ય તેણે અરવિંદને સંબોધીને કહ્યું.

“હું જરૂર આવીશ,” ઉપાએ શાન્ત ગૌરવથી કહ્યું. અરવિંદની નજરમાં તેને હઠકા પાડવાની કમલિનીની મકસદ ને કળી ગઇ હતી કે કેમ તે એના વર્તન પરથી સમજી શકાય એમ ન હતું. મહેમાનને વિદાયગીરી આપતાં તેના મહેરાપરની હાથેશની આનંદની છાયા જરાય બદલાઇ ન હતી. અંતરની લાગણી જણાઈ

આવે એવી એક પણ રેખા તેમાં ન હતી.

૪

આજે મંડળનું દિવાનખાનું ગાશુ રહ્યું હતું. “સાદિય સમ્રા”ના તંત્રીની ચર્ચાએ લગભગ બધા સભાસદોને આકર્ષ્યા હતા. એ ચર્ચા માટેની સભા પૂરી થઈ હતી, છતાં સભાસદોની જુદી જુદી ટોળીઓ એ જ બાજનની ચર્ચા કરી રહી હતી. બિચારી ઉપાને એ ચર્ચામાં સ્થાન ન હતું. તે એકથી પટી એક ખૂણામાં બેઠી હતી અને થોડે દૂર એના પતિ અને કમલિનીની આસપાસ વીંટાયલા સભાસદોની ટોળી તરફ શાન્ત, આતુર નજરે જોઈ રહી હતી.

“તમારો આદર્શ નવલકથા સંબંધી ગમે તે હોય, છતાં લેખકે જે જૂને ન મર્યું હોય તે વાચકવર્ગની રચાને પોરે એવી સામગ્રી તેજે આપે જ છુટકો.” અરવિંદે પોતાની નેરદાર સૈનીમાં સો વાતની એક વાત કહી નાંખી. એ કહેતાં કહેતાં તેની નજર કીલા રંગની સાડી અને બહુમૂલ્ય અલંકારોમાં સજ્જ થયેલી વસન્તની દેવી સમ લાગતી કમલિની ઉપર ફરી રહી. “નવલકથાના આદર્શ”ની દિમાયત કરી કમલિની પોતાની વિદ્વતા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અરવિંદના શબ્દો તેને યોગ્ય જવાબ આપવા માટે બોલાયા હતા.

“પણ લેખકવર્ગે વાચકવર્ગની રચી કેળવવી જોઈએ” તેણીએ પોતાના મનનું સમર્થન કર્યું.

“બરોબર છે. પણ એ રચી કેળવાય ત્યાં સુધી ગરીબ બિચારા લેખકોનું શું? તેમનાં હાકારોને કંચે મોસાળ મોકલવાં?” અરવિંદના અવાજમાં કંઠોરતા હતી; પણ કમલિની ને તેથી માઠું ન લાગ્યું. એ પુરપોષિત કંઠોરતા જ તેના સ્ત્રીહૃદયને આકર્ષી રહી હતી.

જવાબ આપીને અરવિંદ એ ટોળામાંથી ખસ્યો. ઉપા એકથી બેઠી હતી એનું એને જાન

આપ્યું. કમલિની એની પાછળ વળેનોતરે આવી અને ઉપાની બાજુની છુટકીમાં બેઠી. અરવિંદ રણેને માટે કેશી લઈ આવ્યો. હજી તે ૧૫ ખાલી કરી રહ્યા ન હતાં ત્યાં એક મિત્રે તેને બોલાવ્યો. થોડીવારે કમલિની પણ તેની પાછળ ગઈ.

ઉપા આ બેદરદારીથી જોઈ રહી. થોડીવારે એક દિગતા દિવિ સાથે ઝોળખાણ પાડી વાતો કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. તે બિચારા પોતાની કથની કહેતો હતો. બેદર પ્રકાશક અને વાચકવર્ગ દિવે તેણે એક નાનું સરખું બાણ આપ્યું. ઉપા વચ્ચે વચ્ચે એને આશ્વાસન આપતી પણ એની નજર એના પતિની દિશામાં હતી.

કમલિની એની શાન્ત નજરથી ચંચલાડામાં પડી. એ નજરમાં ખીજવાટ હોત તે તે સમજી શકત; એમાં ધાર્યા ભરી હોત તે તે આરકાર દાયક ગણત; પણ તેમાં જણાતી બેદરદારીથી તે ઉત્તેજિત થઈ, અધીરી બની. એ અધીરાઈને લીધે, પોતાની વિદ્વતાના કાંકને લીધે એ આંખોમાં રહેલું શાન્ત રહાપણ તે જોઈ ન શકી.

અરવિંદ આજે રંગમાં હતો. એની શુદ્ધિ ઉજળત થઈ હતી. કમલિની અનેક કુક્તિ કરી, વારંવાર સવાલો પૂછી, કીકાઓ કરી એની વિદ્વતા અને શુદ્ધિને કસોટીએ ચડાવતી હતી.

ઉપા આ બધું શાન્તિથી જોઈ રહી. અરવિંદના લગ્નપર થાકની રેખાઓ જણાવા લાગી હતી; તેની આંખોમાંથી તેજ કમી થતું જતું હતું. આ ચિન્નોથી ઉપાને આશા આતી. કમલિની એને કંઈવેળા આપતી હતી, ચક્રવતી હતી. એકએક તે એ ટોળામાંથી છુટા પડ્યો; ઉપા પાસે આવ્યો, અને અત્યંત દાયો હેતુ તેમ પાસેની ખુરશીમાં બેસી ગયો.

“ના, રે ના!” ઉપાનાં મુંઝું એવાં યાદેલા મગજ પર અમૃત સીંચ્યું. તેના અવાજમાં વિગ્ન યતો ધ્વનિ હતો, પણ સાથે ખેચેલી ય હતી. પેનિ આજે યાદ ઉતારવા એની પાસે પાછો આંખો હતો, પણ હંમેશાં એમ આવશે ખરો?

“આ જગ્યાએ જરાય શાન્તિ નથી. બધાં કુસ્તીયાળેની જેમ એકબીજાને વળગે છે અને દાવપેચ ખેડે છે. ચાલ, આપણે આસ્તે રહીને ચાલ્યાં જઈએ. પણ જરા યોગ. મારે પુષ્કર-રાય સાથે ધોરીક વાત કરી લેવી છે.”

પુષ્કરરાયને શોધવા તેની આંખ જોરડામાં રહી રહી. પાસે જ એક ટોળું એમની આસપાસ વીંટાઈ ખુશામન કરી રહ્યું હતું. “સાહિત્ય સત્રાટ” પ્રેસે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપડ્યું ત્યારથી એમની કીર્તિ વધી ગઈ હતી!

અરવિંદે એમને બોલાવ્યા. ઉપકાર કરતા હોય એવી ઢબે તે આવ્યા. “રનેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવા સંગંધી વાતચીત થઈ. પુષ્કરરાયે ‘મોટી રકમ આપવાનું નક્કી કરી પેલી આગ્રહિતો દક્ષ ખરીદી લીધો. અત્યારે, અરવિંદને ખાતે કોઈ પ્રકાશક એટલી રકમ આપે એમ ન હતું. આખરે તેમણે કુમલિનીને મગવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અરવિંદ તેને શોધી લાવવા ઉઠ્યો. ફર એક જુલુમાં નાનું સરખું ટોળું જમાવી ઉપા સાથે હમણાં જ વાતચીત કરી ગયેલા પેલા ઉગા દવિની એ રેવડી કરતી હતી!

દરમિયાન પુષ્કરરાય ઉપા સાથે વાતે વળ્યા: “તમને તો અહિં જાણું નવું. નવું લાગતું લગે! એના કરતાં ઘેર ખેરીને કંઈ વાંચ્યું કે નાટક જોવા જવું વધારે સાફ, નહિ વાર?”

“મને તો ઘેર જોઈ વાંચવું કે જુઠું વધારે ગમે!” ઉપાએ કહ્યું. “તમારા માસિકમાં ‘પ્રકટ થયેલી’ ‘બાગલગનની વેદી પર બલિદાન’ નાંખની વાર્તા મને જાણી ગઈ હતી.” પુષ્કર-

રાયને સાફ લગાડવા ઉપા મથતી હતી. એમનાથી અરવિંદને કેટલો બધો લાભ થવાનો હતો? પણ એમના માસિકનું નામ એ જુલો મેં હતી. અધીરાઈમાં એણે “ગુર્જર રત્ન” માં વાંચેલી વાર્તાનું નામ દઈ દીધું!

આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં અરવિંદે ને કુમલિની આવી પહોંચ્યાં. ઉપાનું હેતુ વાક્ય તેમણે સાંભળ્યું હતું. અરવિંદના લગાટ પર એ સંભળી ગુસ્સાની રેખા પડી; કુમલિનીનું મુખ તિરસ્કારમાં મરડાયું. વાત દરનારમાંથી એકેની નજર તેમના તરફ ન હતી.

ગુર્જરતના આગેવાન લેખક-લેખિકાઓનાં વિચારશીલ અને વાદતાબર્યા લેખો પ્રકટ કરવાનું અભિમાન ધરાવતું “સાહિત્ય સત્રાટ” “ગુર્જર રત્ન”ની હદોલમાં મુકાય, એ એના વિદ્વાન તંત્રીને અસહ્ય લાગ્યું. ક્યાં રાગ ભોજ ને ક્યા ગાંગો તેલી? ક્યાં “ગુર્જર રત્ન”ની કચરા જેવી વાર્તા અને ક્યાં “સાહિત્ય સત્રાટ”ના પ્રતિ-ભાશાલો લેખો? પુષ્કરરાયનું અભિમાન ધવાયું: “માફ માસિક એવી વાર્તા તરફ નજર ન નાંખે. બાગલગન જેવા જરી પૂગણા વિષય પર વળી વાર્તા શી લખવી?” તેમણે પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

પોતાં જૂઠું કરી હતી એમ ઉપાને સમજાયું. પણ એ જૂઠું કેટલી ગંભીર હતી તેનું એને ખાત ન હતું. અને તો એ જૂઠું સુધારી લેવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો: “સાચી વાત છે! બાગલગન વિષે જાણુ લખાયું છે. છતાં બાગલગન એટલું નથી થયું. પરંતુ હું તો માનું છું કે જુલુસ કરતાં બાગલગન વધારે સારું. પૈસા લઈને મા-બાપ દીકરાને કોઈ મુઆ વાંકે ડુપના શુદ્ધને વેચે અને તેનું જીવન ધુળધાણી કરે. તે કરતાં બચપણથી જ લાકડે માદકાં વળગાડ્યાં હોય તે હમ્મર દરજ્જે બહેતર છે.” પોતાં હુદ્દિપૂર્વક વાત કરી શકે છે એમ યનાયવાં ઉપા ઉત્સુક

જની હતી. તેને ખરૂં ન હતી કે જૂન સુધારવા જતાં બુદ્ધિમાન તરીકે અપવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેણે ખીજ એથી ય વધારે મંબીર બૂલ કરી હતી.

મંડળના સર્વ સમાસદો જાણતા કે પુષ્કરરાય પંચાવન વર્ષની વયે હમણાં જ ત્રીજવારનું લગ્ન કર્યું હતું. કન્યાની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી. લોકો કહેતા કે એ કન્યા માટે તેમને રૂપિયા પાંચ હજાર આપવા પડ્યા હતા !

ઉપાએ જોયું કે એના શબ્દોએ પુષ્કરરાય પર ભયંકર અસર કરી હતી. તેમના વૃદ્ધ મુખની કરચલીઓમાં ગુસ્સાની રેખાઓ ઉમેરાઈ. ઉપા આમ થવાનું કારણ ન સમજી શકી. અરવિંદ શું કરવું, શું બોલવું તેની મંજૂરશુમાં પડ્યો. રજોને પુષ્કરરાય પોતાનું વચન પાલુ ખેંચી લે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. છતાં જ કમલિની મટે આવી.

“અલગત, ઉપા જાહેરનો અભિપ્રાય બધાને લાગુ નથી પડતો. કેટલાક સંનેગોમાં એવાં લગ્ન કરવાની અને નાણાં આપવાની રજૂ પડે છે. પિતૃતણ સુકવવાનું જાણી હોય અને જાતિમાં કન્યાની અજીત હોય તો એમ કર્યા વિના છુટકો જ નહિ. વળી ઉંમર મોટી હતાં શરીરનો ખાંધો જીવાન જેવો સુદૃઢ હોય તો એવાં લગ્ન અલગત સુખી નીવડે છે !” કમલિનીએ પુષ્કરરાયના ધાપર મલમપટ્ટો લગાવ્યો. જદ પ્રકાસકો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો. અરવિંદ અત્યારે કમલિનીનો ઝણી હતો.

“તમે મને મજા માંગના હતા ? તમારી એ ઈચ્છા મારે માટે મગરી લેવા લાયક ગણાય. “સાહિત્ય સત્રાડ” જેવા સાહિત્ય પ્રદેશના ખરેખરા સત્રાડપ આસિકના વિદ્વાન તંત્રીને મજતાં કેને આનંદ ન થાય ?” કમલિનીની આ બુદ્ધિમતે એમનો બધો ગુસ્સો ઉતારી નાંખ્યો. અરવિંદ પર કાણ વધવું જતું હતું.

ઉપા-ગમરાયલી ઉપાએ ખાલી કરેલી ખુરશીમાં પુષ્કરરાયની બાજુમાં એ બેઠી. એણે એક સુચક દષ્ટિ અરવિંદ તરફ નાંખી. જાણે એમ સુચવતી હોય : “હું એમને સાચવી લઈશ !”

“સાલ, આપણે હવે જાણ્યો.” અરવિંદે ઉપા તરફ ફરતે કહ્યું. તેને ગિચારાને એટલું જ જોઈતું હતું. આ કંટાળા ભરેલા વાતાવરણમાંથી છંટકાવ તે અધીરી થઈ હતી.

ધેર જતાં રસ્તામાં અરવિંદે એની બૂલ સમજાવી. પતિના અવાજમાં રહેલો ગુસ્સો એને ખુચતો હતો !

“રસોડામાં જ આખો દિવસ ગમમથલ કરવાને બદલે યા ભરવા ગુચવાને બદલે સાહિત્યની જાણતોમાં તું શુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતી હોત તો આવી બૂલ કદી ન કરત. “સાહિત્ય સત્રાડ” તરફ તે કોઈ દિવસ જોવાની ય દરકાર કરી છે ? એ તો કીક થયું, સારા નરાળે કમલિની ત્યાં હતી. નહિ તો વાટવું વટેસર થઈ જત ! એણે એમનો ગુસ્સો સમાવી ન દીધો હોત તો મને કેટલું ખર્ચ ખર્ચવું પડત ?”

ઉપાને લાગ્યું કે જો પુષ્કરરાય ખીજ કોઈ કારણે “રનેહની સાંકળો” પ્રકટ કરવાનું પોતાનું વચન પાળું ખેંચી લે, તો વાંક તેનો પોતાનો જ ગણાશે. પણ વાર માટે તેને કમલિનીની ઈર્ષ્યા વધુ. તેના જેવી સાક્ષાત અને વિદ્વાન હોત તો આવી બૂલ કદી થ ન કરત ! એ સાક્ષાત અને વિદ્વાતથી તે અરવિંદનું હૃદય આકર્ષી શેશે તો ? એ ખામીને લીધે પોતે એ હૃદય ખોઈ એસશે તો ? આ ખીકે તેની કુદરતી શક્તિ એને ઉત્તેજ, ઉરકેરી રુદ્રી. “એ હૃદય પર માલિકી મારી છે; ખીજને નહિ લેવા દઉં !” માલિકીપણનો બોગવટો ટકાવી રાખવાના ઉપાયો શોધી શરવાના વિચાર તે કરવા લાગી.

૫

“લંલિનાં બહેન અને તેમના પતિ આંગ્ર સાંજની ગાડીમાં આવે છે.” ટપાલવાળો તુરંત-માં જ આવી ગયેલો પર વાંચતાં ઉપાએ ખમર આપી. “સાંજે તમે વેળાસર પાછા આવી જશોને?”

“વળી એ લય આવી! આડ પંદર દિવસ નકામા ખરોબ કરશે” બાઇએ બહેન બનેલી તરફની મમતા પ્રકટ કરી. “સાંજે કદાચ મને મોડું થશે. મારે બે ત્રણ જણને મળવા જવું છે.”

“આ વખત તો એ માંડ બે દિવસ રોકાવાનાં છે. તમે ન આવ્યા હો. તો કંચનલાલ એટલા કોની સાથે જમવા બેસશે?”

“બેસશે બેસવું હશે તો, નહિ તો રાહ બેશે?”

“એમ કેમ બોલો છો નાથ? તમે જમવામાં સાથે ન હો તો કેટલું ખરાબ લાગે?”

‘હીક, બહુ મારું, બનનાં સુંઝી તો હું આવી જઈશ. પછી રોકાણ ચાલ તો કહેવાય નહિ.”

અરવિંદના સ્વભાવમાં થોડાકે સમય થયાં કંઈક ફેર પડતો હોય એમ ઉપાને લાગ્યું હતું. પહેલાં વાળુના વખત આગમ્ય એ ઘેર પાછો આવી જતો, પણ લગભગ એકાદ માસથી એ ઘણું ખેંચે મોડોજ આવી શકતો. આ અનિયમિતતા માટે તે અનેક બહાનાં બતાવતો, પણ તેમાં રહેલું જુઠાણ જંથાઈ આવતું. તે કંઈક છુપાવવા મથતો હતો, પણ ઉપાનું હૃદય ખરી ખીના જાણી ગયું હતું. મંડળમાં પુષ્કરરાય સાથે ઉપર જણાવેલો પ્રસંગ બન્યો. ત્યારથી અરવિંદના બર્તનમાં ફેર પડ્યો હતો. કમલિનીએ વેળાસર દરેકો મદદનું એ પરિણામ હતું, પુષ્કરરાયે ઠરાવેલાં નાણાંનો એક મોટલો આધો હતો. અરવિંદનું હૃદય કમલિની તરફ આકા-રથી નમે એ કુદરતી હતું. એ માણસી વશ

થયેલો અરવિંદ કમલિનીનો ચન્દ ઉઘાડી શકતો નહિ. આજે પણ કમલિની જ દારણ રૂપ હતી. કંચનલાલે નવ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ પણ અરવિંદ આપો નહિ. તેણે અને લલિતાએ કંટાળીને જમી લીધું. ઉપા પતિની રાહ જોઈ બેસી રહી. આખરે અગીઆર વાગ્યે એનાં દર્શન કર્યાં. એ થાક્યો હોય એમ લાગતું હતું. જમવાનું પૂછતાં ‘જુખ નથી’ એવો જવાબ મળ્યો અને વધારામાં વાળુ કર્યા વિના બેસી રહી તે માટે દપકો પણ મળ્યો.

લાંબો વખત જવાયા ઉપાની જુખ ગરી મઈ હતી. છતાં પતિની આજાને અનુસરી ન છુટકે બે ચાર કોળીઆ ખાઈ લીધું અને પતિ પાસે આવી.

અરવિંદ પક્ષમાં પડ્યો પડ્યો પાત્તાં ખસતો હતો. ઉપાએ આવી તેનું માથું ન્હા-લધી બોજામાં લઈ દબાવવા માંડ્યું: “જણ થાકી ગયા લાગો છો, નાંથ! આજ કેમ આટલી બધી વાર લાગી?”

સાચા સ્નેહ તરફ ખેંચી કેટલો સમય ટકી શકે? તેણે સાચી વાત કહી નાંખી: “આજે કમલિનીનો જન્મદિવસ હતો. તેણે બે ચાર જથ્થે જમવા નોતપાં હતા. મને પણ થયું એટલે મારાથી ના કહી શકાયું નહિ.”

“એમ? કોણ કોણ આવ્યું હતું?”

“તું નહિ બોળખે? બે ત્રણ મોટા સેખકો હતા. કમલિનીની બે સખીઓ આવી હતી. પુષ્કરરાય પણ આવ્યા હતા.”

“ત્યારે તો જુખ ચર્ચા થઈ હશે?”

“જલમમાં જાય એ ચર્ચા! મારું તો માથું પાકી આવ્યું. ચાર વિદ્યાન બેળા મને એટલે ચર્ચા વિના આદેજ નહિ. તેમાંય કમલિની તો તોળા છે. સવાસો પૂછી પૂછીને થકવીજ નાંખે?”

“એટલો બધો શ્રમ ન લેતા હો તો કેવું સારું? જુઓને, હમણાં હમણાં તમારી તબિયત

કેરી રહે છે! થોડો વંચન દવાદર કરે તો?"

"મારે ય એવો જ વિચાર છે. ક્યાં જઈશું? માથેરાન કીક પડશે, નદિ? હું પણ આવશે ને?"

"શા માટે નદિ? હું તો નાં કહેશે તો આવીશ." ઉપાના આ શબ્દોમાં રહેલી લાગણીએ અરવિંદનો થાક ભૂલાવી દીધો. બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેણે ઉપાનું માથું નીચું કર્યું....

થોડી વારે અરવિંદ ઉઠી ગયો, પણ ઉપાને નિદ્રા નહોતી આવતી. તે વિચારે ચઢી હતી. કમલિની તરફ પતિ આકર્ષાય એ તેને રુચતું ન હતું. પોતાની મિશ્કન પર ખીલ તરાપ મારે એ કોને રુચે? આખરે તેણે એક ઉપાય શોધી દાઢ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે અરવિંદની અજાણ્યખી વચ્ચે કમલિનીને પણ માથેરાન સાથે લઈ જવાનો તેણે આયત્ન કર્યો. બપોરે જઈને તે કમલિનીને પણ મળી આવી. ગોકુલદાસ શેઠનો એક બંગલો માથેરાનમાં હતો ત્યાં જઈને રહેવાનું નક્કી થયું.

૬

"કેમ આજ કંઈ તદ્દન શાન્ત લાગે છે?" માથેરાનના બંગલાના વરડામાં સવારે આક વાગ્યે એક પીનાં પીનાં કમલિનીએ પૂછ્યું. અરવિંદ અને ઉપા અડવાડીડે થયાં માથેરાન આવી ગયાં હતાં. કમલિની પાછળથી આવી હતી. એને આવ્યાને પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા હતા.

ઉપા મહેમાનગીરીમાં રોકાઈ હતી. અરવિંદ પાસેની એક આરામપુરશીમાં પડ્યો હતો. ત્રણે જણ સવારમાં વહેલાં ફરવા નીકળેલાં તે હમણાં જ પાછાં આવ્યાં હતાં. થકેલા અરવિંદે કમલિનીના સવાલનો જવાબ આપનાં કહ્યું: "રંગનાં તો ચૂક્યાં હોય, કંઈ કુંડાં ભરાય? આખો વખત બુદ્ધિવાદ ક્યેં કરાયો

આવે છે. હું તો અદિ આરામ લેવા આવ્યો છું."

છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં કમલિનીએ એને ધડીભર જાપવા દીધો ન હતો. એ આવી તે પહેલાંના દિવસો કેટલી બધી શાન્તિ અને આનંદથી ગાળ્યા હતા!

અરવિંદનો જવાબ સાંભળી ઉપાની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું. કમલિનીનો બુદ્ધિવાદ તેનાં પર કેવી અસર કરે છે તે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકી હતી. પોતાની યોગના સંપૂર્ણ થતી લાગી, એના મનમાંનું તેજ એ વિગત સ્પષ્ટ રહ્યું હતું.

કમલિની એમ જ માનતી કે બુદ્ધિમાન પુરોનો રીઝવા. છતવા માટે બુદ્ધિવાદ જ જોઈએ. બુદ્ધિમાન પુરુષો મનુષ્ય છે, મંત્ર નથી એ તે જૂઠી ગઈ. તેમને, શાન્તિની, આરામની જરૂર હોય છે, એ ખ્યાલ તેને ન આવ્યો.

થોડી વારે અરવિંદ અંદર જતા ઉઠ્યો. કમલિનીએ સવાલ કર્યો: "કેમ? અંદર જાઓ છો શું?"

"હા, "સાહિત્ય સમ્રાટ"ના આવતા અંદર માટે ત્રણ ચાર પ્રકરણો લખી નાંખવાં છે. પુષ્કરરાય ઉનાયજ કરે છે." "સાહિત્ય સમ્રાટ"માં એણે નવી ચાલુ વાર્તા લખવા માંડી હતી. પુષ્કરરાયનો પત્ર મળી દાઢે જ આવ્યો હતો. થોડાંક પ્રકરણો લખી મોકલ્યા વિના છુટકો ન હતો.

ગમ. ઉપા શાન્ત ચિત્તે રસોઇની વ્યવસ્થા કરવા રસોડાં તરફ વળ્યાં. અરવિંદ લખવા બેઠો હોય ત્યારે એ કદિ પણ તેની પાસે જતી નહિ. તેને એકલો જ રહેવા દેતી.

અરવિંદના આવકારની આશા રાખતી કમલિની તેના ઓરડામાં બેઠી. બારણાના ખખડાટે એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. છુટત જ એણે કહ્યું: “હમણાં હું બહુ દામમાં છું.”

આ શબ્દો સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ ચાલી આવી, અને એક ખુરશી પર પગ ટેકવી ટેબલ પાસે બેઠાબેઠ હબી રહી. “તમારી વાર્તાના નાયક નાયિકાના પ્રથમ મીશન માટે મને એક વધારે મુંઝવે પ્રસંગ સૂઝ્યો છે,” એમ કહી એણે લંબાણથી એ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું.

એ પીંજણ પૂરું થતાં સુધી વિવેકને ખાતર અરવિંદ સાંભળી રહ્યો. પછી એણે કહ્યું: “છતાં મને લાગે છે કે મેં યોગ્યતા પ્રસંગ વધારે સારો છે.” વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રો વિશે એણે કમલિની સાથે પહેલાં ચર્ચા કરી હતી એ ચર્ચા ન કરી હોત તો કીક થાત, એમ એને અત્યારે લાગ્યું! એ બધા ક્યારે ખસશે એ જ તે વિચારી રહ્યો હતો.

પણ એની મુંઝવણ જોવાની કમલિનીને આંખ જ ન હતી. વાર્તાનાં પાત્રોનો વિવિધ બંધ થયો એટલે “સાંજે ક્યાં કરવા જઈશું? રીક્ષા લઈશું કે પગે ચાલીને જઈશું?” વગેરે સવાલો તેણે પૂછ્યા માંડ્યા.

“એ વિશે જમતી વખત વિચાર કરીશું. હમણાં મને કુરસદ નથી.” અરવિંદના અવાજમાં કંઈક દોરતા હતી આખરે કમલિની સમજી. પોતાની. હાજરી રચીકર નથી, એ તે જોઈ શકી.

“કીક ત્યારે, તમે લખી દ્યો, પછી

વાત!” ટામણામાં એણે ખાસો એક કલાક અંગાડ્યો હતો.

૭

“આજે તો આપણે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ સુધી જઈએ. ત્યાંથી સૂર્યાસ્ત જોવામાં આનંદ આવશે.”

આજે અરવિંદ અને કમલિની બે જ જગ્યાં પરવા નીકળ્યા હતાં. ઉપાનું માથું કુંભરું હોવાથી તેણે હેઠી ધરીએ ના પાડી. બંગલેથી થોડે દૂર આવતાં કમલિનીએ ઉપલા શબ્દો કલા.

અરવિંદ એ શબ્દો સાંભળી ચમક્યો. કમલિનીના નયનોમાં રહેલો ભાવ જોઈ એની ચંદા દંડ થઈ સાડા પાંચ વાગી ગયા હતા. અત્યારે ‘પેનોરામા પોઇન્ટ’ પગે ચાલીને જવું અશક્ય હતું. આવતાં રાત પડી જાય અને અંધારે ઠોકરો ખાવી પડે આ સ્ત્રી સાથે અંધારું ચતાં સુધી નિર્જન માર્ગમાં તે એકલો રહેવા ઇચ્છતો ન હતો. પોતાના હૃદયનો એને કદાચ વિશ્વાસ નહિ હોય!

જવાબમાં એણે ઓખી ના પાડી. પણ કમલિનીએ આજે સૂર્યાસ્ત જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આખરે બીજા પોઇન્ટ પર જઈ સૂર્યાસ્ત જોઈ પાછા પરત્વે એમ નક્કી થયું.

રસ્તામાં કમલિનીએ ચર્ચા કરવા માટે અનેક સવાલો પૂછ્યા, પણ “હા” કે “ના” સિવાય બીજા કિતરો અરવિંદ પાસે ન મેળવી શકી.

પોઇન્ટ પર પહોંચ્યા ત્યારે સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી. કમલિની પોઇન્ટના એક છેડા પર બેસી ગઈ. થોડેક દૂર પડેલી એક શીલા પર અરવિંદ પણ બેઠો.

આજુબાજુ કુદરત પોતાનો વિશ્વાસ પૂરું દર્શાવતો ખતાવી રહી હતી. આગુરાજ વસન્તે પોતાનું સામાન્ય રચાણ દીધું હતું. ફળકુલના બારથી લઈ રહેલાં વૃક્ષોની મટામાંથી મંદ મંદ

વાતા દશિષુ પવનની લહરીઓ આહ્વાદ મુ-
ગધ અને શીતળના આશુની. પશ્ચિમ આકાશ
અવનવા રંગોથી રંગાર્ધ રથું હતું. કોઇ કવિ-
જનના ઉદ્ધમે ડોલાવે એવું એ દરય-આશુ
વાતાવરણ હતું. કમલિનીની જીભ એ સર્વની
પ્રસંસા કરતી હાતર જેવી ચાલી રહી હતી.
પણ અરવિંદે નિરતર રહી સાંભળ્યા કર્યું.

આખરે કમલિનીથી ન બમાયું; “કેમ આજે
આમ ચુપ થઇ ગયા છો? આ બધું જોવા
છતાં તમારું દ્વિઉદય કેમ ચાન્ત છે?”

“હું ઘેર પાછા જવાનો વિચાર કરું છું.
ઉપાની તબિબત સારી નથી. ખિચારી એકલી
મુંઝાતી હશે!” ઉપાની તબિબત તો હીક,
પણ હાલ યોગ વખતમાં પોતાની તબિબત
બગડી આવશે એવો એને શ્રય લાગતો હતો!
ઉપા એકલતાથી મુંઝાય તે કરતાં વધારે એ
અત્યારે કમલિનીની સોજનથી મુંઝાતો હતો!

મૂર્ખાંસ જોઇ આખરે બન્ને ઉઠ્યાં.
અરવિંદે ઉનાવળે ચાલવા માંડ્યું. કમલિની
પાછળ પડી જતી હતી. બે ત્રણ વાર તો તેણે
હાકરો ખાધી અને પડનાં પડતાં બચી. ટોકરો
કુદરતી હતી કે બનાવડી તે તો પ્રભુ જાણે,
પણ અરવિંદે એને હાથ આપી ઉઠાડવાનો
વિવેક એકે વાર ન જતાયો. એને ઉનાવળ
કરવાનું હતુંતો એ દૂરનો દૂર જ રહ્યો.

રોને અરવિંદે ઉપાને જુદું કપડો આપ્યો.
હારથ કે કમલિનને નોતરનાર તે જ હતી.
“હવે મ્હેરબાની કરીને કોઇ દહાડે તારું
માથું એકાએક દુઃખી ન આવે અને મરે તેની
સાથે એકલા કરવા ન જવું પડે એવી વ્યવસ્થા
કરજે! પ્રભુ જાણે એ લખ ક્યાં સુધી રહેશે?
નહિ તો મુંબાઇ જઈ પાછા ફરવું પડશે.”

ઉપા આ દિવસની રાત્ર આતુરનાથી જોઇ
રહી હતી. પોતાનો આનંદ ધુપાની તેણે કર્યું:
“મારી બૂજ થઇ નાથ! મેં તો ધાર્યું હતું કે

એમના આવવાથી તમને વધારે આનંદ આવશે.
હવે કંઈ મોટે ચઢીને પાછા જવાનું હતેવાય?
પણ કાલે એ એમ કહેનાં દતાં કે આ ઠરઠરના
તહેવારો પૂરા થયા પછી એ જવાનાં છે. એકલો
વખત રોકાશે તો રોને ય કામ લાગશે. પરમ
દિવસે મેં કેટલાક મિત્રોને ચા-પાણી માટે નોતર્થા
છે. તેમાં એમની મદદની ખાસ જરૂર પડશે.”

૮

ઠરઠરના તહેવારોમાં માયેરાન શોખીનોથી
ઉભરાઇ જાય છે. એ ચાર દિવસની રમતો
લાભ લઇ મુંબાઇના ઘણા સ્વેલાણીઓ રેકરોની
શીતલ દવાનો આસ્વાદ લેવા નીકળી પડે છે.
આ પ્રસંગે અરવિંદના બે ત્રણ લેખક મિત્રો
આવ્યા હતા. પુષ્કરરાય પણ નવી જુવાની
મેજવવા બે દિવસથી પધાર્યા હતા ઉપાએ એ
સર્વને ચા-પાણી માટે નોતર્થા હતા. ઉપરાંત
એની બે ત્રણ સખીઓને પણ તેમના પતિ
સાથે બોલાવી હતી.

આજે બંગલાના કમ્પાર્ટમેન્ટો નાનો બાગ
મ્હેમાનોથી ઉભરાઇ ગયો હતો. ઉપાએ જાણી
વ્યવસ્થા બાગમાંજ રાખી હતી. એ સાક્ષાત્
શરૂદેવી મ્હેમાનોની મ્હેમાનગીરી કરતી રાખી
રહી હતી. કમલિનીને માટે અહિં સ્થાન ન
હતું. અહિં શુદ્ધિવાદ કરવાનો ન હતો.

પુષ્કરરાય તો ઉપાની વ્યવસ્થાભરી, આદ્વા-
દ મ્હેમાનગીરીથી શીકા ફીકા થઇ ગયા હતા.
ઉપાએ નાસ્તા માટે જનાવેડી મુંદર વાનીઓને
પૂરતો ઇન્સાફ આપી, જોઇએ તે કરતાં વધારે
તૃપ્ત થયા હતા. આગતો પ્રસંગ તે બૂલી ગયા
હતા. “આખા વર્ષમાં જેટલી તૃપ્તિથી અને
આનંદથી મેં નહિ ખાધું હોય, તેટલું આ
એક કલાકમાં ખાધું છે. ખરેખર, આ વાનીઓ-
માં અમૃતનો સ્વાદ બધો છે. નમે જુદું બાન્ધ-
સાળી છો, અરવિંદરાય!” તેમણે અભિનંદન
આપ્યું.

અરવિંદ ઉપાની આજની પ્રગતિ જોઈ અજબ થતો હતો. એમાં એને ઉપાનું નવું જ સ્વરૂપ દેખાતું હતું. આજની ઉપા એને વધારે મુંદર, વધારે મનોહર લાગી; એની વિદ્વતાની ખામી ભૂલી ગયો. એક ખૂણામાં એટલી બુદ્ધિમતી કમલિની તરફ એની નજર એક વાર પણ ન ઢળી.

છેવટે જ્યારે ઉપાએ દિલરૂપા અને હાર-મોનીઅમ પર પોતાનો હાથ ખતાવ્યો ત્યારે તો મહેમાનો સર્વથા મુગ્ધ થઈ ગયા. જે કંઈ ઉણપ મહેમાનગીરીમાં રહી હશે તે એના કાકિલ કંઠના સંગીતે પૂરી કરી. મહેમાનોમાંથી પણ બે ત્રણ જણે કંઈકે ગાયું, કમલિની તો એક ખૂણામાં જ લપાઈ રહી. સંગીતને અને એને આદરેર હતું!

અંધારૂં થવા માંડ્યું એટલે મહેમાનો ઉઠ્યા. એક પછી એક રંગ લઈ ચાલવા માંડ્યા. આ ગરબડમાં ઉપા રોકાઈ તેનો લાભ લઈ કમલિની અરવિંદ પાસે આવી: “આજે આપણે આખો દિવસ મળી શક્યાં નથી. હું ગેલા બન્યુદાના ઝાડ નીચે તમારી વાટ જોઈ બેઠી છું.” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

પણ તે વાટ જોઈ જોઈને ચાકી. મહેમાનોને ગયાને પાંચ સાત મીનીટ થઈ ગઈ હતી, છતાં અરવિંદ આવ્યો નહિ. આખરે કંટાળીને તે બંગલામાં પાછી જવા ઉઠી. પણ એટલામાં સામેથી કોઈ આવ્યું. આપનારને જોળણી, એ અમીટી. એ ઉપા હતી!

“એ બહુ યાકી ગયા છે, એટલે આવી શક્યા નહિ. તમે રાહ જોઈ નિરાશ ન થાઓ તેટલા માટે હું કહેવા આવી છું.” ઉપાએ કહ્યું. એના અવાજમાં કટાક્ષ હતો, એ કટાક્ષે કમલિનીને નક્કર બનાવી.

“મારૂં કરજો, ઉપા બહેન! હું આજે સ્વપ્ન વાત કહી દઉં છું. હું તમારા પતિના

વિશાળ હૃદયમાં મહેને પણ કંઈક પવિત્ર રચાત મને એમ ચાહતી હતી. પણ હું હારી.”

આવા એકરારથી ઉપા આખી જ બની ગઈ. એમાંનો “પવિત્ર” શબ્દ એને ખાસ ખુશ્યો. શરસો બન્યો તેટલો દાખમાં રાખીને એણે મીટ માંડીને કહ્યું, “તમે ધારી લીધું હતું કે હું મૂર્ખ છું. તમારી મક્કર કૃપા નથી શકતી. પણ એક મુદ્દાની વાત તમારી કૃપામાં પણ ન આવી. એમને જેટલા હું ઓળખું છું તેટલા તમે નથી ઓળખતાં. ઉત્સાહમાં હોય ત્યારે એમને બુદ્ધિવાદ મને ખરો, પણ થોડા વખત માટે જ. એ બહુ જલ્દી કંટાળી, યાકી જાય છે. મને ખાતરી જ હતી કે તમે એમને તમારા બુદ્ધિવાદથી થકવી નાંખશો. થકું પણ એમ જ.”

બોલતાં બોલતાં ઉપાના ઓઠ પર વિચ્છન્ન સ્મિત ધરતી રહ્યું. કમલિની સંધ્યાનાં આછા અજવાળામાં પણ એ જોઈ શકી. પોતાની રમત દરમિયાન આખો વખત આ શાન્ત, બુદ્ધિહીન જણાતી એના મુક્તમંદર્શક યંત્ર હેઠળ પોતે હતી એ વિચારે એને કમકમાં આવ્યાં. પોતાની સામે ઉભેલી આ સીધી સાદી એ આંટલી ઉંડી સમજ ધરાવે છે, એ જણી એનો મન ઉતરી ગયો.

“હીક. હું કાલે સવારની ગાડીએ જવાની છું. એમને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી,” કમલિનીએ કહ્યું અને જવાબની રાહ જોયા વિના ચાલી ગઈ.

રાતે જ એણે પોતાનો સામાન ખાંધી લીધો. સંવારમાં ઉપા એને ટ્રેન પર મુકી આવી. અરવિંદ બહુ યાકો હોવાથી હજી મુઠરહો હતો.

x

x

x

તે સાંજે બંગલાના વરંડામાં વાળુ કરી પરવારી બે જણાં ધીમે અવાજે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. આસપાસ સર્વત્ર શાન્તિ હતી. સુગંધ અને શીતલતા આજુના પવનના સુખવાદા

સિવાય આખું જગત શાન્તિને ખોળે સુતું હતું.

“આજ દેટકું બધું શાન્ત લાગે છે, નાથ !” અવાજ ‘મધુરી’ ઉપાનો હતો.

“હા. કમલિની ગઇ એટલે ! પ્રભુ બચાવે એ વિદ્વાન સ્ત્રીઓથી ! જરાય જાંબવા દેતી ન હતી.” હું તો એવો કંટાળો નથી આપતી ને,

નાથ ?” એ જ ભદુર્ભયુ દાસ્ય અત્યારે ઉપાના સુંબર રમી રહ્યું હતું.

“તું ?” અરવિંદના હાથે જનકે અમલકે એનો હાથ ઝાડ્યો. અદ્રશ્ય રહી પુષ્પધનના પોતાની હાથચાલાકી બતાવતો હતો ! “તું તો શાન્તિની મૂર્તિ છે. મારી આરામગાદ છે !”

૬૦

૨૧. ૨૧. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી :

એક જૂનો પુરાણો ને ઘણી ય વાર બનેલો કિસ્સો

અનેસંગના બાપદાદા કાઠાવાવાઈના ઇતિ-હાસમાં નામના કરી ગયા હતા. તે “પાંચસે પાદરના ઘણી” કહેવાતા. પણ અનેસંગને તો તેના બાપ તરફથી દશ સાંતી જમીન જ મળી હતી. આ જમીન પણ તેણે અરીણના વ્યસનમાં અને તેથી આવેલ આજસમાં ગુમાવી અનેસંગની વહુ માનંગા મોટા ગરારીઆની દીકરી હતી. તેની જીમ તલવારની ધાર બેંચી હતી. અરીણી અનેસંગને મેણાં મારવાના કામમાં સતત વંપરાવાથી તેનું પાણી ઓર વધતું જ ગયું હતું. કાયમના ઉપયોગ માટે સૂત્ર રૂપે-

“આવારે માત્ર નિરંધન ધણી,

તમે બેઠાં હુંને ચિંતા ધણી !

એ વેણુ તેણે અનેસંગને માટે જોડ્યું હતું. અનેસંગને કાંઈ જ કામ ન હતું, અને ઘેર આવો સત્કાર ચતો તેથી તે આખો દિવસ ગામઘણી ગુમાનસંગના કાપરામાં જ બેસી રહેતો.

એક દિવસ સવારમાં ગામમાં સર્વ રચ્યે એક જ વાન ચતી-“ગામ-ઘણી ગુમાનસંગે નાની પાટીના નારભાનું ખૂન કર્યું છે.” ગુમાનસંગનું સલાહનું ટેકાણું તેની સ્ત્રી ગુમાનયા હતી. હવે શું કરવું તેની મસલન અત્યારે તે

તેની સાથે ચલાવતો હતો. નાની પાટીના કેસ-રીસંગ ક્યારના પાસેના ચાણુમાં ફરીવાદ મોંઘાવવા પહોંચી ગયા હતા. યોગ સમયમાં જ તેના પર સરકારનું વારંટ આવી પહોંચ્યો. હવે કરવું શું ?

ગુમાનયા : “એક ઉપાય મને સૂઝે છે. અનેસંગનાં ધંરવાંમાં મારી પાસે રોજ આવીને રોટણાં રવે છે. તેની દશ સાંતીની જમીન આપણે ત્યાં મૂકેલી છે તે પાટી આપી દઈએ, ને સાથે જોઈએ તો ખીજ દશ સાંતીની ઉમેરીએ; અને આ એક વાન એ માથે ઓઢી લે. હું માનવાને બોલાવવા મોકલું છું.”

“ગુમાનયાની વાન માનવાને ગળે ઉતરી ગઈ. ‘કાપરાના દોસ્ત’ માટે વાધુના બાપ એટલું કેમ ન કરે ! અને બેઠાં ગામ-ઘણી ગુમાનસંગ બાપુનો વાંકો વાળ કેમ ચવા દઈએ ? એ તો માથું આપે તેજ મિત્ર.”

માનયા અપાટામાં ઘેર આવ્યાં. “હાકેર ! ગુમાનમા બાપુની વાત સાંભળીને ?” માનયાના આ શબ્દો સાંભળી અનેસંગ વિચારમાં પડ્યો. “કોઈ દિવસ નહિ ને આજે વળી હું ‘હાકેર’ ક્યાંથી થયો ?” તોપણ તેણે જવાબ આપ્યો, “હા, આખું ગામ એ જ વાન કરે છે.”

“પણ એ તો તમારા કાયરના દોસ્ત. તમે બધા બેળા કસુંબા લેનારા તેમને માટે કાંઈ જ નહિ કરો ?”

“આ સરકારના રાજમાં બીજું ત્રીજું તો કાંઈ ન જ થઈ શકે! નિકર આગળ્યો પોરો હોત તો વળી નાની પાડીવાળાની શી મગદૂર કે ગુમાનસંગ બાપુને કાંઈ થાય !” અભેસંગે પણ આજે ઠકરાળા સાથે વાતોતો વ્હાવો લેતાં કહ્યું.

“અરે પણ તો ય રું! હજી યે તમે ધારો તો કાંઈક કરી શકો. એ તો ‘માથું આપે તે માત્ર કાઢે;’ એવાને મદદ કરવાથી આપણો પણ દીં વળે.”

અભેસંગને વહેમ પડ્યો. તેને લાગ્યું કે તેની સ્ત્રી કોઈક ખેતમાં બોલે છે. “વળી માલ કાઢવાનું ને દી વાળવાનું રું છે?” તેણે પૂછ્યું.

“આગળ્યા વારામાં રજપૂતના દીકરા ધણીને માટે માથું આપતા જ ને! પણ જુઓ, એક વાર આ કસુંબો તૈયાર થયો છે તે પી લ્યો, ને સાથે આ હુંગો લાવી છું તે કરી લ્યો, પછી બીજી વાત” માનજાએ મીઠા મધ જેવા શબ્દોમાં કહ્યું.

અભેસંગના અશ્રવણો પાર જ રહ્યો નહિ. રોટલો ને દંડી આપતાં પણ મેણા મારતી માનજા આજે પોતાની મેળે કસુંબો ને હુંગો આપે તે જોઈ તે તો વિચારમાં જ પડી ગયો. પણ તેનો સ્વીકાર કરી કાંઈક સૂઝી આવતાં તેણે પૂછ્યું “પણ આત્મામાં તમે બદ્ધાર ક્યાં ગયાં હતાં ?”

“જુઓ, તમે ઉતાવળા થઈ જશો નહિ; મારી વાત ધીરે રહીને સાંભળો.” એમ કહી માનજાએ પોતાને ગુમાનજા સાથે થયેલ સર્વ વાતચિત કહી સંભળાવી ને છેવટે ઉમેર્યું “ભગવાનના આપેલા પાંચ પાંચ દીકરા છે પણ તેમને ખવરાવવા રોટલા પળું નથી, તો બીજી

તો વાત જ શી કરવી ? ગરાસીઆના દીકરા માથું આપીને બાપનો ગરાસ આગળ્યા દાળમાં પાછો લેતા. આપણે અત્યારે એવો અવસર આવ્યો છે. માથું આપી ને બાપનો ગરબો ગરાસ પાછો લેવાતો હોય તો શા માટે પાછો લાવું ? અને વળી આમાં તો સાથે સાથે મહાળત પણ સચવાય છે, અને ગરાસ પણ ભેવડાય છે.”

અભેસંગ તો આ દલિતપૂર્ણ વાતો સાંભળી રધાઈ જ ગયો. “જેટલી નીચતા” તે મનમાં જ બજડ્યો. તેનું મન ધણું દરકારાઈ ગયું હતું તોપણ તેણે પા ધડીમાં નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને પછી અશીલુના સુસ્ત અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો “બહુ સારું, હું જરા તળાવે નાહી આવું. તમે રસોઇ કરવા બેસો એટલે વારંટ આવે તે પહેલાં હું જમીને ગુમાનસંગને ઉતારે પહોંચી જાઉં.”

માનજાએ રસોઇ શરૂ કરી. કલાક, બે કલાક, ચાર કલાક થયા, ગુમાનસંગને ઉતારેથી એક પછી એક એમ ધણાય માણસો અભેસંગને તેડવા આવી ગયા, પણ અભેસંગને પત્તા જ નહિ. સીમમાં તપાસ કરતાં ખેડૂતોએ ખજાર આપી કે તેમણે દરખાસ્તે “હામબુલ મારશે જતા જોયા હતા.” એ મારશે બે ગાંડે પર માનજાના બાપનું ગામ હતું. માનજા સમજી શકી નહિ કે અભેસંગ અત્યારે ત્યાં શા માટે ગયો હશે.

ખજારે બે માણસોએ લાંકતા લાંકતા આવી માનજાને એક પછી એક પોતાના સમાચાર કહ્યા. “ગુમાનસંગ બાપુને એજન્સી પોલીસ પકડી ગઈ છે. એમણે કહાવ્યું છે કે અભેસંગ દરખાસ્ત આપે ત્યારે એમને ચાણુમાં મોકલજો.” ગુમાનસંગના નોકરે કહ્યું. બીજાને માણસ તેના પીયરનો હતો. તેણે ગુમગાતા સ્વરે ખજાર

આપી “અભેસંગ દાકારે કાંઇ પણ બોલ્યા
માંધા વિના આપણા આંગણમાં આપુના મોં
આંગળ પેટમાં તરવાર જોસી ત્રાણું ક્યું અને
અર્ધા કલાકમાં તો તેમનો છવ ઉડી ગયો.”
માન્યા મનમાં બળદી, “છવતાં તો ન આવડ્યું

પણ મરતાં યે ન આવડ્યું.” ગુમાનવાએ તેમ
આખા ગાગે પણ એમ જ ગણ્યું. પરંતુ, વાં-
ચનાર, મને તો લાગે છે કે ‘અભેસંગને મરવાં
યે ન આવડ્યું’ એવો નિઃશ્વ રુદ ન્યાયનો
નિર્ણય ન ગણાય: તું શું ધારે છે ?

૧૧

અ. સૌ. ભાતુમતી ત્રિવેદી:

આત્મપથે

આઠ વર્ષની બાલા સરમ્ ધણી ચપગ હતી.
નાટક કંપનીના જુદ માલિક સાથે તેણે દોસ્તી
બાંધી તથા અનેક વખત તેની સાથે તેને
નાટ્યગૃહમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો. ત્યાં
તે વિવિધ પદાર્થોનું અવલોકન એકાગ્રચિત્તે
કરતી. કશું દર્યો નિહાળતાં હિબકાભરી રેતી.
તેને જોઈને જુદ બહુ કૌતુકપૂર્વક નિરખી રહેતો.
રડવાનું કારણ પૂછતાં વિગતનો રપટપણે ઉત્તર
આપી શકતી નહોતી.

ઘેર આવી અવલોકેલા દર્યોનું ભાંગુતરૂં
વર્ણન કહેતી. મન ઉપર અસર કરેલા પાત્રોના
વિવિધ અભિનયો કરી બતાવતી. ગીત ગાતી,
અને ઘરનાં માણસોને રાજી કરતી. સૌ તેને
વખાણતાં. તે કુલાતી. પોતાના એ અભિમાનને
બજે ઘરનાં સૌ છોકરાંઓમાં તે ઉચ્ચપદે વિરાજતી.

એક વખતે તેને ત્યાં એક રાજકુમાર અ-
તિથિ થયા. તે અરસામાં એક રાત્રે સરમ્એ
યોગીને વેશ લીધો. પોતાની ઓઢણીને ફેટા
બાંધ્યો. નાદાદાજીનાં લાંબા પહેરણની કચની
બનાવી, અને માળા ડોકમાં નાંખી બન્ને ઝોળા
હટકાવી. મુસાફરીના લોટાનું હાથનું કમંડલ
બનાવ્યું અને ‘અદાલેક’ પૂકારી રાજકુમારની
પાસે ભિક્ષા માગતી સામે આવી ઉભી.

ફરી દીલના રાજકુમારે આ કુમારીને
હસીને વધાવી લીધી. પણ પછી તરત જ તેનું
મુખ ગંભીર થઇ ગયું. તેના કપાળમાં બે ત્રણ
દરચણી પડી, તેની આંખમાં દીનતા છવાઈ. આ
રંગભૂમિ ઉપર ભાગ ભગવતી બાલિકાનો
આત્મા તેણે નિર્મલ બાવથી સજેલાં વસ્ત્રોમાં
પ્રતિબિમ્બિત થતો જણાયો. વદન અને વસ્ત્રોને
જોતો રાજકુમાર અવાક બની ગયો !

જણે રંગભૂમિ ઉપર જ. હોય તેમ ચાન્ત
સૌમ્ય મૂર્તિ બની દઢ અવાજે સરમ્ બોલી,
“રાજકુમાર, રાગા છો છતાં મહારી ઝોળા અ-
ધરી રહેશે કે ? પણ જો જો હોં ! પૈસાથી ન
ભરી દેતા. યોગીની ઝોળામાં પૈસા ન હોય,
તેમાં તો જડીયુટ્ટી હોય, જે લોહને ય પારસ-
મણી બનાવે. ભગવા રંગ અને ઝોળાને શોભે
એવું અંદર મક્કને.”

સરમ્ની માગણીએ રાજકુમારને ગૂંચવ્યો જ.
પોતાપાસે નહોતું તે ક્યાંથી કાઢવું ? નિઃશ્વાસ
નાખી દીનસ્વરે તે બોલ્યો, “તું શું માગે
છે તેની તને ખબર છે ? ઉગતી કલિ ! યોગી
કોને કહેવાય તે જણે છે ?”

“હા, હા.” સરમ્એ ઉચટભર જવાબ
આપ્યો; અને રંગભૂમિ ઉપર જોએલા એક

યોગીનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરી જોલવા લાગી. “માથે સૂર્યનો તાપ, આગળ પાછળ અગ્નિના ક્રમાંક, માથે જટા, જોડવા પાથરવાનું રામ રામ, વગડામાં જાડ, પર્વત, ખીણ, પાણી એ બધાની વચ્ચે બેસવાનું, વાપ ખાઈ જાય તોય ત્યાં ને ત્યાં જ, અને વિમાનમાં બેસી અમરરાઓ આવે તોય ત્યાંજ! અરુણ!”

“હીક ત્યારે. મુંદર ખાવાખીવાનું, જોડવા પહેરવાનું, ત્હારા મા ખાપ બાધ બહેન, એ બધાં માંથી તને એકને જ છીનવી લઈ યોગી કરી કોઈ એવી જગામાં તને બેસાડી દે તો તને ગમેને?”

સરયૂ જરા વિચારમાં પડી. આ બાલાના સરલ હૃદય ઉપર ચિન્તાના ભારન-તેની રમણીય સુંઝવણને કુતૂહલથી રાજકુમાર નેહ રહ્યો. યોગી વારે સરયૂ જોડી, “તમારે શિક્ષા નથી આપવી એટલે મને મુંઝવે છે. પણ જો જો. રોગીઓએ - ગત જીવું છે એમ બધા કહેતાં હતાં. હું પણ મન જીતીશ, જગત જીતીશ અને એ બધાંને છોડીશ.”

કંઈક કોલ આપતો હોય તેમ રાજકુમાર બોલ્યો, “બાલો! ત્યારે જરૂર ત્હારા પાત્રમાં હું કંઈક નાખીશ. પણ તે વખતે જો ત્હારામાં તેનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ નહિ હોય તો જીવન જીવવું અશક્ય થઈ પડશે હોં!”

સરયૂએ સમજ્યા વિનાજ ઉત્તર વાળ્યો, “અમારે યોગીએને મરજીની શી ચિન્તા? ‘સાંભળ્યું’ છે કે કપિઓથી સિંહ પણ બીહો છે. હું ત્હારા આશ્રમમાં બે સિંહો પાળીશ.”

“પણ શાપુ, જેનો આત્મા બહુ જ બળ વાળો હોય તેનાથીજ તે થાય.”

સરયૂ રાજકુમાર સામે દગર દગર નેહ રહ્યો. એ સુકુમારીના વદન ઉપર સોનેરી પ્રભા પથરાઈ રહી. તેની નિર્બલ આંખોમાં આત્માનું

તેજ ઝળકાંસ આરવા લાગ્યું. કોઈ દૂર દૂરતા ભવિષ્યની ઝંખી કરીને બોલતી હોય તેમ તેણે કહ્યું, “તમારી વાત સાવ સાચી છે, હું જાણવાળી બનીશ.” આટલું બોલી તે કંઈક વિચારમાં પડી. તેનું મુંદર સુખ સહજ મ્હાન થયું, તેની આંખો ઝીણી થઈ, અને હોઠ સહજ ઉધરેલા રહ્યા. ખિન્ન સ્વરે તેણે કહ્યું, “ના ના, એમ ન પણ થાય. એક વખત સ્વપ્નામાં દોકેલા સિંહથી હું બંદીની હતી. બળ વિનાના માણસથી તે ન બને.” આટલું કહી મંદ પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. રાજકુમારની નજર તેની પાછળ ગઈ. તે અદૃશ્ય થતાં બાલાએ મૂકેલા જીંદગીમાંના ગદન પ્રશ્નોના વિચાર તરંગે તે ચડ્યો.

ત્યાર પછી, સરહ, વસન્ત અને વર્ષા કુનિયાં ઉપર અનેક વખત આવ્યાં અને ગયાં સરયૂ સાસરે ગઈ. સંગીત સાંભળતી. પતિ પૈસાદાર અને શોખીન હતો. રમૂય પૃથ્વીધનના ઉપાસકોને સૂક્ષ્મ આત્મધનની પિછાન એણી હોય છે. તેમના આહારવિહાર ચિત્તન્યની ભાવનાઓ કરતાં જડતાને વધારે અનુસરે છે.

સરયૂનો પતિ અને તેનું મિત્રમંડળ કેવળ બાહ્યદંબરથી જ ઘેરાયું હતું. નિપાલસ અનઃકરણી સરયૂનો સૌ કોઈ ઉપયોગ કરી જતું. સૌ કોઈ સંગીત સાંભળી, મુંદર બેજાન જમી, બે ઘડી સંસ્કારી મુંદરી સાથે વાતો કરી પોતાનો આનંદ મેળવી જતા. તેનું જીવનજીવું વૃષાવૃષ્ટિને માટે ન વહેતાં વિલાસીઓની શોભા રૂપ બન્યું હતું. તેના ધરતો રોટલો બૂખ્યાને માટે ન હતો, પણ રસેચ્છુની જીભના રસને પોષવા માટે હતો. તેનું સંગીત કોઈ શાન્તિ ઇચ્છનારને માટે ન હતું, પણ ધોંધાટી ટોળાંને વધારે મસ્તીએ ચઢાવવામાં વપરાતું. એ પર-રપરના માયારી બલબળોમાં કંઠાંપ સ્થિરતા શાન્તિ કે વૃક્ષિ નહોતાં, માત્ર ઇન્દ્રધનુષના રંગ

જેવો તેમાંથી મળતો તેમનો આનંદ હતો. સૌ પોતપોતાના મનમાં પોતાને સુખી ગણતાં.

આ રંગ સરયૂ ઉપરે ચડેલા હતો. તે પણ કોઈકોઈ વખત તેના ગત સંસ્કારો સતેજ થઈ જતા, પણ આનંદની ધરી પછી તે ઉદાસ બની જતી. જગન ઉપરથી તેનું મન હડી જતું. જીવનમાં કંઈક અપૂર્ણતા લાગતી. જાણે જૂલી પડી હોય, કંઈક ખોવાયું હોય તેમ ખેળાકળી બની ધરમાં આમતેમ આંટા મારતી. તેનો આત્મા કોઈ ચીજ માટે તરડતો, પણ તે ચીજ કંઈ એ તે સમજી શકતી નહોતી. થાકી જતી, તેની આંસુપાસનું વાતાવરણ તેને ઘસડતું, તેમાં તણાઈ તે પણ સૌ ભેગું સુખ માણતી.

ન્યાં જડતાને નકલી ચૈતન્યનું સ્વરૂપ પહેરાવવાનું કામ શુદ્ધિપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે; જેની મોહનીથી અંગાંઠા ગામડાના ભોળાં ખેડૂતો આધ્યાત્મિક જીવનધન તેને ખેળે ધરી દઈ તન-મનનાં પરંપરાનાં કપટો બહારી લે છે; ન્યાં પ્રકાશમાં આવે તેજ પાપ ગણાય છે; સાબિત થાય તેજ શુદ્ધો ગણાય છે; કુટિલતા એ જ નીતિનો સિદ્ધાંત ન્યાં પ્રવર્તે છે; એવા સર્વાંગ શાબતા સાદિત્યોથી ભરપૂર શહેરોમાંના એક શહેરમાં સરયૂનો વસવાટ હતો.

એક સંધ્યાકાળે ગંગાના શાંત વહેતા પ્રવાહમાં સરયૂ અને તેના મિત્રમંડળથી ભરેલી હોડી ચાલી જતી હતી. જલ રિથર હતું. હોડીએ પણ એટલી જ રિથરતા ધારણ કરેલી. વહાણના ચક્કે દિશાનુકૂલ પવન હતો. પવનની લહરીઓ સાથે જલ લહેરાતું હતું. સંગીતનો મધુર અવાજ હોડીમાં ગેડોલામાંના કોષકંના મુખમાંથી નીકળતો હતો. સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી ભરપૂર હતી. આકાશમાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગીન પડદાઓ પથરાયલા પડ્યા હતા. તેનો આભાસ જલમાં પડતો હતો. કિનારા ઉપરની વનરાજિ

પ્રશાન્ત, આનંદથી ધીમું ધીમું ડોલતી જલ ઉપર ઝૂંટી રહી હતી. પૃથ્વી, જલ, પવન, આકાશ, તેજ સૌ પરસ્પરાલંબન રચીકારી જાણે પોતાપણું છોડી દઈ સમસ્વરૂપમાં પ્રકટયાં હતાં. માનવજાત તેની મોજ માણતાં હતાં. સૃષ્ટિ-સ્થાનનાં માલિકે સૌંદર્યનો અપૂર પાનનો ખુલ્લો હાથે વેર્યો હતો. સૌંદર્ય આજ ભોગવે તેનું બન્યું હતું.

સંસારસમુદ્રમાં આમ જ સરયૂનું નાવ અનુકૂલ માર્ગે આનંદથી ચાલ્યું જતું હતું.

એટલામાં સુકાન અને શઢ વગરની એક ન્હાની તરી ગંગાના પ્રયંક પ્રવાહને ચીરતી, પવનની સામે પૂર નેસમાં ચાલી જતી હતી. તેમાં એક જ મુસાફર હતો, જન્ય અને કદાવર, ગરૂ રંગધારી તેમાં કોઈ મહાત્મા વિરાજેલો. હાથમાંના હલેસાથી પાણીમાં જાણે છાંછખીયાં રમતો હોય. વિરાટવિશ્વના જાણે એક અનેખા પ્રવાહમાં એકલો અદુલો તે ચાલ્યો જતો હોય. તેની તરી હોડીની લગોલગથી પસાર થઈ અવિનાશી આત્માનું અમરત્વ તેના મુખમાંથી ટપકતું હતું. મહાત્માના મુખમાંના શબ્દો સરયૂને કાને અચડાયા, “નાયમાત્મા ચલ્લહીનેન લભ્યઃ” જલના પ્રવાહમાંથી આંખ હડાવી સરયૂએ તે તરફ નેયું. તેની આંખો ભાવભરી થઈ, અને અજાણનાં આત્મા જ એ પટને ય ચીરી તેને ચરણે જઈ નમ્યો. તેના મુખમાંથી અચાનક નીકળી ગયું. “એ કોણ ?”

હોડીમાંથી એક જાણ જવાબ આપ્યો, “એ તો જાણીવનમાં ગાવાઓની જમાત પડી છે તેનો મહંત.”

“શું તેજ ! શી પ્રભા ! શી કાન્તિ !” સરયૂથી તેની તારીફ થઈ ગઈ.

એક મિત્રે જવાબ આપ્યો, “સરયૂએન આખા શહેરમાં એની વાન પ્રસરી ગઈ છે.

આપણા લોકો ગાડરિયાપ્રવાહે વહેનારા છે. હવે તો એમના દર્શને જનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. એ ટોળાં બેજો હું પણ ગયો હતો. ઉમર ન્હાની લાગે છે. શરીરે હાથપુટ છે. જાન કેટલું છે તેની ખબર નથી. પણ તેનો ચહેરો જ એવો છે કે સામાના મન ઉપર બહુ જળસી અસર કરે છે. બીજાઓથી આપોઆપ જ નમી પડાય છે. બોલે છે ત્યારે વાણીમાંથી ગળે અમૃત ઝર્યું, પણ બોલે છે જ્યારે જ. ”

સરયૂએ શરીવાર એ આંખ આગળથી દૂર જતી તરી તરફ દૃષ્ટિ નાખી. સંધ્યાની સુરખી બેળા બળી જતા તેના રંગથી ગળે અહ્વાહના તત્ત્વોનું એક બિન્દુ હોય તેવો તે લાગતો હતો. સરયૂએ શરીવાર તેને સત્કાર્યો અને એકાકી જીવનના ઉભરે ચડી.

બહારથી તેને શાન્ત થયેલી જોઈ તેના પનિએ તેને કહ્યું “ સરયૂ, મને તો તે બિચારાની દયા આવે છે. આવી સુંદર સૃષ્ટિમાં પ્રભુએ આપણને જન્મ આપ્યો, ભોગવવાને વિવિધ વસ્તુઓ બનાવી. તે બધાને ઉપયોગમાં નહિ લેતાં, તેની અવગણના કરી, મુખ નાખી દઈ કેવળ દુઃખ જ બોરી લેવું, એ કેવી મૂખાંધ ? ”

સરયૂના દિલમાં આઘાત થયો. તે બોલે તે પહેલાં જ એક મિત્રે જવાબ વાળ્યો, “ તમારી વાત સાચી છે. આવા સુંદર સમયમાં એકાદ મિત્ર સાથે રાખી, સદ સલાહી, પવનને અનુકૂળ માર્ગે હોટી લઈ જઈ જરા આરામથી સ્થર કરવા નીકળ્યો હોત તો કેવી મજા આવત ! આ તો પવનની સામે જ નાનકડી તરી લઈ લડવા ધસે છે. મક્કતું ખાઈ ખાઈ આવડામાં જોર બર્ધુ હોય તે દેખાણું વેધએ ને ? ”

સરયૂને આ કીક ન લાગ્યું. તે બોલી, “ આપણે સંસારી, આપણે રાગ અને ભોગની

દૃષ્ટિએ જ બધું જોયા કરીએ. પણ સંસારી ઉલટો માર્ગ તે જ ચોગીનો. ”

“ પણ આ તો કુદરતથી જ ઉલટો ! ”

“ કુદરતથી ઉલટો માર્ગ તે જ સંસારીનો. ”

“ તમને કંઈક પટ્ટપાન લાગે છે. તેમ જી રીતે બને ? ”

સરયૂએ કહ્યું, “ કુદરત તે પરમાત્માનું પ્રકૃતિસ્વરૂપ. આત્માની ગ્રેષ્ઠાઓ પામવાનું સ્થાન. ગૃહ, ભવ્ય, બપાનક છતાં જે આકર્ષક લેની મહાન વિભૂતિઓમાં રમતા આપણે આજે પ્રભુના સંમુખવર્તી હતાં એવું કોને લાગ્યું ? આપણે આપણી દૃષ્ટિએનું પોતી, પથું સહ, સ્વયંભૂતા સ્વરૂપમાંથી કોણે આત્મામાં નવો પ્રકાશ પૂર્યો ? આપણે આત્માને બૂલ્યાં. તેના પોપણની ચીમનો દેહને માટે ઉપયોગ કરતાં શીખ્યાં. સાચું તત્ત્વ બોયું. જીવનમાં કૃત્રિમતાઓ ભરી દીધી. અને અલારે એ મૂળપ્રાપ્ત ચેતનાઓ ઉપર આપણે તાંડવ કરી રહ્યાં છીએ; તેથી જ જીવનમાં જે અસ્વાભાવિક લાગતું બે ધણે તે સ્વાભાવિક લાગવા માડયું છે. ”

તે બોલી રહી. ‘સૌ વિચારમા પડ્યાં. એ શાન્તિ’ અખંડ રહી. ધીમે ધીમે સંદર્ભનો ગ્રાસ કરનાર અંધકાર ઉતરતો હતો. નિઃશીંગ વહેતા વહેનમાં ચાલતા નાવથી પાણીમાં ચતા ખળખળાટ સાથે ગતિની ઝડપને ઇચ્છતાં હતાં. તે સૌ કિનારે ઉતર્યાં અને વિખેર્યાં.

આકાશમાં તારા ગેરઅલ્પા પડ્યા હતા. એ અંધાર પ્રદેશમાં સરયૂ અગાસીએ ચડી. ખાખીવનની દિશામાં કંઈક નિહાળી રહી હતી. આથે આથે કંઈક અજણું હતું. તે જ જોગીની કૂચી હશે.

ખીચે નીવસે સાધુનાં દર્શને મધ. ભૂતકાલના અનિધિ. રાજકુમારને આક્રી સ્મૃતિએ જોળખ્યો, નમન કર્યું અને સાથત મુખ મારે નો ઉપદેશ વાચ્યો.

યોગી બોલ્યા, “ બેટા ! શાશ્વત મુખ દેહ અને મન બનેથી પર છે. અસારે એ વિશેની દષ્ટીકન તારી દષ્ટનનો આનંદ આપનારી અને મોદ ઉપજાવનારી થશે. પણ બાલે ! દષ્ટનનાની સૃષ્ટિ નેટલી મુંદર છે તેટલી જ આગારની ભયંકર છે. આચારમાં આકર્ષક લાગતી બંધી મોદકતા હડી જઈ દોરના જ રહે છે. એ દુર્બોધ પ્રદેશમાં ફરવાનું સાદસ ન કર. તું જગતપ્રવાસી, હાલ તો તારે માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે જગતનો પ્રત્યેક વ્યવહાર કરતી વખતે તારા મનમાં નિરંતર એ સૂત્ર યાદ રાખજે કે જન્મ અને જીવન આત્માના વિદાસ માટે, તેનું પૂર્ણત્વ પામવા માટે, મોક્ષ મેળવવા માટેના સાધનરૂપ છે ”

“ જીવન એ આત્માની જ્યોત છે. તેને વે-
ણી ન દેતાં તેના વડે જ્ઞાન પામી, સારામારને
ઓળખી, વધારે પ્રકાશિત કરી સત્યમાર્ગે પ્રવાણ
કર. તે માર્ગે અનંત લાગનાં પાછી ન વળીશ.
અનંતમાંથી જ અનંત મળશે. ”

“ આત્મપ્રદાણ થજે. મુખકર્મમાં આસ-
ન્નિરદિન થજે. જ્ઞાન મેળવી મનસંન્યાસ ભેગે.
શાશ્વત મુખ તને તેમાંથી જરૂરે. ”

જીવનનું સૂત્ર પામી સરપૂં ઘેર આવી.
પરિચિત તે જ રથાન અને તે જ સન્નજનો; પણ
બધું ય જાણાઈ ગયું. જાણે પોને જ પત્રાઈ ગા.

તેનો જીવનપ્રવાહ ઉઠેા અને ગંજીર રીતે
વહેવા લાગ્યો. તેનું રંગીત મર્મગામી બન્યું.
તેનો જોરાક જણજીવિનો પોષક થયો. પણ તેનો
આનંદ-દા, આનંદ બોલાયો, આનંદ ? કે એને
દરિદ્રરાગ જ કહીશું ?

આજે એ દિવસ આજે. દૂર દૂર મંથાના
આકાશમાં ધીમે ધીમે સૂરને અવસન પામતો
નેતી સરપૂ હબી દતી. ટૂંકોનાં પાંદડાં ખરી
પરી વરોળમાં ધુમડી ખાનાં દનાં. વરતુઓનું
ગ્રાંધું દર્શન થતું. વનમયી ધંડાનો અને સા-
ધુની જમાનનો ગગનભેદી નાદ ગર્જનાને અનંત
કપિત થતો પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી જતો હતો.

‘ અદાલત ’ ના એક સામટા અવાજ
સાથે જમાન કપડી. મોખરે તે જ ગેરગંધારી
મદાત્મા. તપનો તેજ પ્રભાવ મુખ ઉપર વિસ્તરી
રલો દનો. નયનોમાં શદ્દા હતી. ધ્વન્દ્વચિન્-
મડી અગમ વૃત્તવાળા તેના પગલામાં જાણે
દદના જ ભરી હોય.

સરપૂનો દંડ ફધાયો. મદાત્માને નમન કર-
વાનું મન થયું. પણ તેના શક્તેજને જોઈ
પેતે અતિદુઃખ જગત ઉપરના મયામોદમાં
ખેંચનાર પ્રાણી તેને પછે પડવા જાણે નાલાયક-
હોય તેમ સંકેત્યાતી એક તરફ હબી.

અનંત સમૃદ્ધિવાન તે મદાત્મા માલ્યો.
દૂર સરપૂને જોઈ જાણે કહેતો હોય કે વનવિ-
જન એ અમારા મહેલ, ગિરિશિખર એ અમારું
આસન, મૃત્યુ અમારો મિત્ર, જ્ઞાન વૈરાગ્ય અ-
મારાં સહોદર, ચિરશાન્તિ એ અમારી સ્ત્રી.
અમારા અજાણના અજાણ જગતથી અનોખા
તરર ઉપર હબા છે; બાલે ? રૂબ દીધું હોય
તો કામા કરજે.

જમાનમાંથી પૃથ્વીનીરી આકાશને વીધતો
થોય નીકળ્યો. “ નામમાત્મા ચલદોનેન
લભ્યઃ ” સરપૂએ તે કીધો, ને જ્ઞાન અને
જલે વચ્ચેના ફરકને સમજી.

અ. સૌ. મનોરમા મજસુદાર :

પૈસાનું ઝાડ

એક હતો ગમ્મ; તેનું નામ દાનસેન, તે બહુ ધર્મિષ્ઠ અને દાનેશ્વરી હતો; અને બ્રાહ્મણોને વાસ વાલ સોનું એ રાજ આપતો.

સવારમાં બ્રાહ્મણનાં ટોળેટોળાં રાગ્મને દરબાર જતાં અને વાલ વાલ સોનું લઇ આવતાં. બ્રાહ્મણોને તો લીલા-લહેર થઇ રહેતી; અને સોનું વધતું તેમાંથી પોતાની સ્ત્રીઓ માટે ધરેણું ધડાવતા.

એ ગામમાં નિર્ભય પંડિત કરીને એક ટેકીસો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કોઈ દિવસ આ રાગ્મને ત્યાં દાન લેવા જાય નહીં; તેથી એની વડુ અકળાતી અને ધરમાં કંકાસ મોડતી.

એને મન અસંતોષ થતો ત્યારે બ્રાહ્મણ સાંવળ કરી કહેતો, “મારે એવું દાન લેવું નથી. જનમહેનતના રાગ્મરમાંથી મને કાંઈ આપે તો જ મારે લેવું એવો મારા મનમાં ટેક છે. રાગ્મજી પણ ખરા પરમેવાની એક પાછ મને આપે નો મારે મન સોના-મોર જેવી છે.”

એનો આ ટેક સો જાણતા. બીજા બ્રાહ્મણો એનો ટેક ચૂકાવવા તૈયાર થયા. એક દિવસ બીજા બ્રાહ્મણોએ રાગ્મને આ વાત કરી દીધી. ‘સિદ્ધુદને વળી અભિમાન શું અને ટેક શો?’-એમ વધારીને બ્રાહ્મણોએ વાત કરી.

રાગ્મએ વાત સાંભળી લીધી; અને મનમાં ગાંઠ વાળી. બીજે દિવસે રાગ્મએ નિર્ભયપંડિતને દરબારનું તેડું મોકલ્યું.

જિયારો પંડિત તો જેવો દરબારમાં ખડો થયો તેવો જ રાગ્મએ સવાલ કર્યો, “પંડિત-

રાજ! કહે છે તમે દાન લેના નથી! કહો તમે માફ દાન કેમ નથી લેના?”

“રાગ્મધિરાજ! માફ કરજો. મારે તો ખરા પરમેવાનું મને તો જ લેવું એવો હું નિયમ લઇ ગેટો છું. આ રાજપાટ તો આપના વડીલનાં છે; એ કંઈ આપનું પોતાનું ન કહેવાય. તેથી-”

સૂત રાગ્મને પંડિતનું કહેવું સાચું લાગ્યું. પંડિતને બીજે દિવસે કંઈ આપવાનું કહી વદાય કર્યો. વિચારમાં રાગ્મને રાત પડી. નગર-ચર્ચા જેવા સાર બીખારીનાં રાટલાં તૂટલાં કપડાં પહેરી લીધાં અને એ બદાર નીકળ્યો.

રાતે જાંઘે ઝાંઘાં, ઘોર અને શાન્ત શંશ-માકાર! રાગ્મ ફરતો ફરતો એક લુદારની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં બહી સળગતી હતી, અને એક છોકરો ધમણ ધમનેા હતો. બહીમાંથી લાલચોળ લોખ-ડો સળીઓ કાઢી બુદારે એણે પર ધર્યો. રાગ્મ પાસે આવ્યો. આ બીખારીને લુદાર નોમ રહ્યો.

રાગ્મએ લુદારને વિનવ્યો. “બાધ મને હયોડો મારવાનું કામ આપશો? મારાથી જનશે તેટલું કામ હું આપીશ.” લુદારે હયોડો હાથમાં આપ્યો.

રાગ્મએ ઘોરાક ધા કર્યા; ને ઘોડીવારમાં પરમેવાના એમેએજ વળ્યા; રેલાથી એ જાણે નહાઇ ગયો. થાકી જવાથી રાગ્મએ લુદારને કહ્યું-“ભાધ, હવે ખસ; મારાથી આટલું જ કામ થશે; હવે હું થાકી ગયો છું તો મારી મજૂરી આપ.”

હુદાર તો સાંભળી રહ્યો ને બોલ્યો.
“વાહ, આટલી મહેનત કરી એમાં હું શું
આપું ? આખો દિવસ મહેનત કરીને મરી જાય
છે તેને ફક્ત ચાર આના મળે છે, તો તને
શું આપે ?”

“બાપ, એ વાત ખરી પણ મારે તો
જે આપણે તે સોનામહેર જેવું છે. મને તો
જે ખરા પરમેવાનું મળશે તે જ મારે
લેવાનું છે.”

હુદારને પહેલાં તો અગવ્યા બીખારી
તરફ જોવાનું કંઈ દારણ નહોતું. પણ આ
વળતે જરા સામે જોયું તો એને બીખારીને
બદ્ધે કોઈ ગર્વધીમન્ત જેવું લાગ્યું. તાપ
તથા ચાકથી રાગનું મેઠું લાલચોળ થઈ
ગયું હતું.

રાત્રીએ છતાં થઈ જવાવાની બહીકથી
આંડું જોયું. હુદારે એક તાંબાનો પૈસો બીખારી
તરફ ફેંક્યો. હરખાતો હરખાતો રાત્રી તે
ઉપાડી લઈ, ઘેર આવી નીચે તે ધસપસાટ સૂતો.

સવાર પડતાં જ પેલા પંડિતને રાત્રીએ
તેડું મોકલ્યું. રાત્રીએ સનમાન કર્યા પછી પેલી
તામ્રમુદ્રા પંડિતને દાનમાં આપી. “દિગ્ગજવર
આ મહારા ખરા પરમેવાની કૃત્તની પાંખડી છે
તે સ્વીકારો !”

પંડિતે શુભં મવતુ કહી દક્ષિણા લીધી.
ને ઘેર ગયા. પંડિતાણીના મનમાં આજે મોટી
મોટી આશાઓ હતી. રાત્રી મોનું આપણે એમ
એના મનમાં હતું. એ હરખબેર સામે આવી
અને પૂછ્યું, “જનાવો, જેવું રાત્રીએ શું
આપ્યું ?”

તાંબાનો પૈસો જોઈ એ બહુ નિરાશ થઈ
ને-એને ખૂબ રીસ ચડી. રીસમાં ને રીસમાં પેલા
પૈસો એણે ફેંકી દીધો. તે બહાર તુલસીકપારા-
માં જઈને પડ્યો.

સવારે પંડિતાણી તુલસીમાની પૂજા કરવા
આંગણમાં આવ્યાં ત્યારે એક અચરજ જોયું.
છોટ સાથે એક બીજો મોટો છોટ ઉભો હતો.
પાંદો પાંદો સોનામહેર વળગી હતી. એનો
હરખ તો માથ નહી.

પંડિતરાજ હવે દાન-ધર્મ કરે છે; ને સં-
સાર નબાયે છે. બીજા બ્રાહ્મણો દેવથી બળવા
મંડયા. વગર દાન લાંબે થયેલી નિર્મળપંડિતની
ગૃહસ્થાઈ એમને ખૂંચવા લાગી.

પંડોસણોને અદેખાઈ થઈ. પંડિતાણીને
ઘરેણું દેખી એમના મનમાં આંડું આવ્યું.

ચોટીક મોનામહેર ચોરી લેવા એમણે બેત
રહ્યો. “એટલી બધીમાંથી બે ચાર તોડી લ-
ઈયું તો શી બજાર પડવાની છે ?” એમ
એમણે ધાર્યું.

મજરકે વહેલી ઉઠી, કેટલીક પંડોસણો
પંડિતાણીના તુલસીકપારા આંગળ છાતીમાની
આવી પહોંચી. ચોનરફ આંખ ફેરવી, કોઈ જોતું
નથી એમ ખાતરી થઈ એટલે બાળેલાયે સોના-
મહેર તોડી લેવા બધીઓએ હાથ લાગ્યા કર્યા.

ખરા પરમેવાનું ધન ઓળવાય તો તે
લેનારને પચતું નથી. લોકો કહે છે તે ‘કુડી
નીકળે’ છે. અહીં તો એવું કર્યું થયું નહી;
પણ એક નવાઈ થઈ.

પંડોસણના હાથ તો કેમે કર્યા ત્યાંથી
ખસોડ્યા ખસે નહી. એક બીજાના સામે જોઈ
બધી ઓશીયાળી થઈ ગઈ. “નંદી, હવે તો ચોર
તરીકે સવારમાં ખપવાનાં” એવો વિચાર આવ્યો.
એટલે એમની ગમરામણ બહુ વધી.

ધીમી ધીમી બૂમો પોતાના ઘરનાં માણ-
સોને એમણે પાડી. પણ આ એક-સરખી બ-
મોથી પંડિત અને પંડિતાણી જાગી ઉઠ્યાં.
સૌ ભેગાં થઈ ગયાં. વાન શરીમાંથી ચોરે, અને
ચોરથી દરબાર સુધી પહોંચી ગઈ.

દુલ્હનીક્યારા આગળ તો નેવા. જેવું થઈ રહ્યું. પંડિત ધર બહાર આંગણમાં આવ્યા. સૌના હાથને એ ધીમેથી અડક્યા એટલે જાણે કંઈ જ નથી એમ હાથ છૂટા થઈ ગયા.

અથ થી ધતિ મુઠ્ઠી આ બધી વાત રાજાને કાને પડી. રાજાએ નિર્ભય પંડિતને બોલાવ્યા; ખુલાસો માગ્યો.

પંડિતે કહ્યું, “ રાજાધિરાજ ! એમાં કો-તક જેવું કંઈ નથી. મને આપે જે ખરા પર-સેવાની તાત્ર મુઠ્ઠી આપી હતી. તે કંઈક અઠ-

સ્માત દારણને લીધે તુલસીક્યારામાં પડી. ત્યાં એવું મુંદર આડ ઉઘ્યું. બાપજી જાડને પાંદડે પાંદડે સોનામહેર થાય છે !

“ રાજાજી ! હું નહોતો દહેતો-આપણું થોતે ઉપાર્જિત કરેલું દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી લાખ-ગણું ચઢીયાનું છે. ખરા પરસેવાનાં વાવેતરમાંથી જ પુણ્ય ઉગે ને ફલે છે, ”

રાજા દહે: “ સાચું; પંડિતરાજ ! પણ એ તો મહેરનું જાડ કે ખરા પરસેવાનું જાડ ? ”

૧૩

શા. રા. લલિતમોહન મુનીલાલ ગાંધી :

સરસુ

૧ :

દક્ષનાને કોણ વારી શકે ?

મુરેન્દ્ર તો દક્ષનાના થોડા, એવા તો દોડા-વતો કે ભોડા તેને ધુની દહેતા.

એને વારંવાર એમ થતું કે જગતો જગ-તો જાણે સ્વપ્નામાં હુણી જતો, પોતે જાણે બીજાને જ દોષ હોય એમ એવા સ્વપ્નામાં પોતાને જોઈ રહેતો, કોઈ સાંત-નદીકિનારા ઉપર કોઈ ન્દાનીશી એકલ મટલીમાં, મુંદરતાની લાડીલી પુત્રી ફલવાડી વડે સોબી રહેલી મટલીમાં; એ સ્થાન ફલવાડી અને મટલી સમસ્તમાં પ્રાણ સિંચનાર પોતાની સહધર્મચારિણી મુંઝા સાથે જાણે પોતે, બેઠો બેઠો; કુદરતના સંગીત બહી જાણી જતો જતો કંઈ કવિતા ગાતો હોય કે મોઈ પુસ્તક સ્થપો હોય; અને સ્થાન, સમય,

સાથી અને વૃત્તિના અનેરા સંવાદ રૂપ જીવન-સરિતા કુદરતની સવિતામાં ખગખગ વદી રહી હોય...

સહધર્મચારિણી મુંઝાની સુકોમળ દેહલતા, તેનું મંદ મંદ સ્મિત, તેની મહિરાદીનું પલ્લ, તેના વચ્ચેનું દોમુડીઅરણ્ય, તેની અનુરાગરંગિત લજ્જા, તેના લજ્જામયુક્તિત હાવભાવ, એવું એવું કંઈ તે જોયા કરતો....

આતું આતું મેળવવાના અભિલાષ તેનું ઉપક્રાંત લક્ષ્યના મધુરમાં મધુર મુંગરવ હતા.

પરંતુ આશા ! તે કેટલાંને મૃતસંજીવની દષ્ટ જીવાર્યા અને પાછાં નવજીવાન બનાવ્યાં છે, તો કેટલાંવનું જીવન ખાઈ ઝેર પણ કરી દીધું છે ! કેટલાંને તે દોષરૂપ ખવડાવી ગળાવ્યાં છે, તો કેટલાંને જીવનભર તવસનાં ને તલસનાં

જ રાખ્યાં છે! તું સુંગંતના હો કે પાતાલકન્યા,
મનુષ્ય તને તપજતો નથી, તું એને છોડ-
તી નથી!

૨

બાવીશ વર્ષો મુરેન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયની ફિલ-
સૂફીઓમાં પારંગત થઈને પરણ્યો. અને સંસારમાં
પડ્યો. એ પરણ્યો કે એને પરણતું પડ્યું. સંસા-
રસાગર એ પોતે તરવા પડ્યો કે સાગરે જ તેને
આકર્ષી લીધો અને ન ડુબવાને માટે હાથ
મારવાની શરૂઆત પાડી. આજીવિકાનો અટપટો
કેમડો તેને પણ ઉકેલવાનો વારો આવી લાગ્યો.
જીવનનો મહાપ્રશ્ન તેની સામે પૂર્વ જન્મના
લેણદાર સમો ખરો થઈ ગયો. સુખી જીવનનો
માર્ગ કયો? શાંત જીવન માળવાનો શો ઉપાય?
જનસેવા કરતે કંતે આત્મકલ્પેથી સાધવાનો
ઉત્તમ માર્ગ કેમ ઓળખવો?

સ્વપ્ન અને વાંચન, વાંચન અને સ્વપ્નના
જ રાતદિવસમાં વર્ષો ગાળ્યાં હોય એવા જીવાનને
પ્રત્યક્ષિતમય જીવન તરફ રુચિ શેની હોય?
વ્યાપારને માટે તો એ લાયક જ નહોતો.
બાપદાદાની જમીન વારસે મળી નહોતી કે નવી
ખરીદવાને પુંજ પણ હતી નહીં કે ખેતીમાં
પડી શકે. નોકરી કરવા જતાં તેને પોતાની
રસિકતા ઉપર કાપ મુકાતો હોય અને ઉદ્યતી
શસ્ત્રક્રિયા ચલી હોય એમ લાગતું.

એની ભાવનાઓ તો એને લેખક થવાને જ
પ્રેરતી હતી. એક માસિકના તંત્રી થવાનું જ
તેણે પસંદ કર્યું. એક સ્નેહી તરફથી નાનાસર-
ખા છાપખાનાની જોગવાઈ થઈ રહી.

૩

જતે દહાડે સરસુ સાસરે આવી.

મુરેન્દ્રને પરણ્યાં ને લગભગ બે વર્ષ વીતી
ગયાં હશે પણ તેને લગ્નપ્રસંગ પછી સરસુને
જીવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

અનેક રમણીય સંસ્મરણોના વિધવિધ રંગે

રંગાયેલું સરસુનું કલ્પના ચિત્ર તેને ઘણીએ
વારંઆનંદ પમાડ્યું. તે ચિત્રમાંની સાક્ષાત
સરસુ હવે તેની પાસે આવી હતી. કંઈ કંઈ
મનોરથો ધડવા હતા તે સૌ શ્ણીભૂત થવાનો
આ પહેલો જ અવસર હતો.

સરસુના માળાપે સાફ ઘર, બહેલો અને
લાયક યુવાન પતિ બોધ મુરેન્દ્રને સરસુ પરણ્યા-
વી હતી. ચારચતુર્માં મનુષ્યના હૃદય લેખ વાંચ-
વાની દિવ્ય શક્તિ હોતો તો કદાચ આજ
ન જનતે!

સંસ્કારી માળાપનું સન્તાન એટલે સરસુ
પર ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ તો પડી હતી. જીવ-
નની વર્ષતમાં જ પ્રારંભ કાલમાં હૃદયકમળની
પાંખડીઓ ખીલી. ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને સદૃશ સં-
સ્કારની અસર ઉંડી પડી. દિવે સ્વતંત્ર થવા
દાવો કર્યો. હિંદુ સમાજમાં અત્યારે તેને કચરી
નાખ્યું. પોતાની ઇચ્છા વિના સંસારની દૃષ્ટિએ
તે પારકી થઈ ચૂકી.

હૃદય જેને કશુલવું નહીં તેને પાને એ
પડી. ન બેલાયું, ન ચલાયું. હિન્દુબાળા શર-
માઈ. લગ્નનયે ન છોડાઈ. એના દિલમાં સ-
ર્વત્ર નિરાશા છંવાઈ રહી. માનસશાસ્ત્રીઓ આ
બેટાકણી ને બહારની બનેલી બાળાની મનો-
દશા કદાચ સમજી શકતે પરંતુ સમાજજન,
લોકોમાં અપહ્રીતિ થવાનો ભય અને હિંદુ
આચાર એ ત્રણેયે સરસુને જીવતી મારી.

પરણ્યા પછી પિયરમાં જેમ તેમ કરી બે
વર્ષ વિતાડ્યાં. ઘણી ફેરી તો સાસરાની કલ્પના
માત્ર તેને કંપાવતી. સરસુ મોટી થઈ ને સા-
સરેથી આજુ આડુ એટલે માળાપે એને વ-
ળાવી. માળાપે લગ્ન પછીના હવાશોકથી
લેવાયેલી બાળા હવે સાસરે જઈ સુખી ચરો
એમ ધાર્યું. તેઓ બિચારાં ક્યાંથી જાણે કે
સરસુના હૃદયમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો હતો.

હલે કે 'ત્વને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'ત્વને તો કંઈ નથી. હું તો સારી છું ત્વને શું કામ ખાતી ખોટા ઉચાટ ક્યાં કરી છો?'

સુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યથિત રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખર્ચ વધવા પાછી જ નહીં બાળે સો નફા ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું. મને તેવા સાસ કોષો બેગા કરતો પણ બધી મહેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ધણું દેવું પણ થયું.

ખિચારા સુરેન્દ્રને ખબર ન હતી કે જનસભામાં ભાવનાઓનું કામ નથી. જનસભામાં ભાવનાઓ નથી. તે કલ્પનાસૃષ્ટિની વિદ્યાર્થિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજાથી પરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપતું! ભાવનાઓએ બંધેને પોતાના આદર્શો બધા કરે અને ત્વેની પાછળ મરી શીટ. જનસભામાં નથી જ માની શકતો કે તેના ઉદાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં રહેલાં છે ને ભાવના ખીલવનારાઓ વંદ્ય છે. જનસભામાં બાપદાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોખા!

સુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસભામાં ખડક સાથે અથડાઇ મનપ્રાય થઇ ગઇ. તેના આદર્શો, મનોદર્શો સનેના સુરેન્દ્રના થઇ ગયાં. વિધિએ અધુરામાં પૂરું કર્યું. સરસુ માંદી પડી અને છાપવાનું બળી ગયું. લેણદારે શરિયાત મોંઘારી.

વિશ્વચિદ્રાક્ષના દિશ્વશી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્યાર્થી યુવનકલ્પમાં નકામી નીવડી. કોણ તેને સંધરે! પૈસા ક્યાંથી એ લાવે? દેવું ક્યાંથી પતાવે? નોકરી-નોંધારાનો આધાર જે સુશિશિત દિશ્વનું એકલપાત્ર હતું. માર, તે એકલા ખિચારા સુરેન્દ્રને માટે રહી.

સત્તર-ઠેકાણે અરજી કરી પરંતુ ભાગ્ય કૃપાં હોય એટલે બધેથી પરવાર્ય. મને ઠેકાણે અરજી માત્ર નોંધાઇ.

ધરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહીં, પાસે પૈસા નહીં, બધી આપદાથી સુરેન્દ્ર ઘેરાઇ ગયો. રનેડી પાસે લાય ધરાય પણ શી રીતે? આરજી બધેથી તે શું બીજા મારગના એમ મેંએ નહીં તો પાછળ તો હલે જ અને કેવલસીધી થયેલું સતેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સામે!

લેણદારની જરૂરી આવી. સરસુમાન બધું ધસડાઇ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રભુનો પાડ માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેમાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન માણસ પત્યરનું હૃદય કરીને બેડો. ખોળામાં સરસુનું માથું ઘર્ષ તેના કરમાપેલા વદન પર લાય ફેરવતો હતો. થોડી થોડી વારે ધોતીધાના હેડા વની પવન નાંખતો હતો. સરસુ બેમાન જ હતી. તે જાન્યો.

'સરસુ માર કરજો, ત્વને કુખી કરવાને જ પરણ્યો. હું હતમાગી ત્વને ન જ સુખી કરી શક્યો.'

બેમાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડ્યા; આંખ ફાટી અને તે અચેનન બોલવા લાગી.

"અરેરે, આ હું જોઈ છું! આ હું, પેલી મ્હારી બહેનપણી નિર્મળા; અને પેલા કોણ? હા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે દણુય એની એ જ જાંખના! એ જ પ્રથમ પ્રેમનું પાત્ર! મ્હારે નથી જોવું! પણ એ શું બોલ્યાંતા! 'ખીલ્યાં પુખ્તો, ખીલ્યું ઉપવન, ખીલ્લી રહી શી આ.' અરેરે હવે એ સ્મૃતિ ને એ બધું શા માટે! આ મરણ પચારીએ પડ્યાં પડ્યાં. પણ મ્હારે એ જોવું! ના, ના, મ્હારે નથી જોવું."

સરસુની મુખમુદ્રા ઉપર અનેક ભાવ આલેખાયા અને બીજી પળે બદલાયા. સુરેન્દ્ર એના અર્દાતલ્લી ઉડતા વાગવાળું લેવાયલું પણ

૪

સરસુ સાસરે આવી. મુરેન્દ્રની બહેન કાન્તા ઘરમાં હતી. તેણે બાબીને આવકાર દીધો. ‘તહેને હવે આજથી આ ઘરનાં રાણી,’ કહી મુદરાન્ય સોંપ્યું. મુરેન્દ્ર હજુ બહારથી પાછો ફર્યો ન હતો.

સરસુ ફરતી ઈરતી મુરેન્દ્રના ખાંડમાં જઈ ચડી. પુસ્તકો સામે જોવા માંડ્યું. એક બે કલાકમાં ને પાંચ મુઠ્યાં; મનને ચથું કે લઈ ? આટકાય ? એમના જ હશે ? વાચી શકું ? શો દક્ક ! આની તેની મનાદશા ઠાણુબર થઈ.

કેટલીક પળ વીત્યા બાદ કેટલાં પગલાનો અવાજ સંભળાયો. સરસુ પાછી ઈરી ને ચમકી. જોયું તો મુરેન્દ્ર મ્હેા મલકાવનો તેની સામે ઉભો હતો.

જોતાં જ સરસુ ઈરી ચમકી, વ્હીલી પડી, કંપી, કપાળે પરસેવો વળ્યો. ધરતી ભણી જોઈ રહી. મુરેન્દ્ર કંઈક સમજ્યો ને જોડ્યો.

‘શું સરસુ તું ખીંધી. મ્હારો ધાક લાગ્યો ? હું તો બાળક જેવો છું મ્હારાથી બહીસ નહીં, હો !’

રમણીય મુંઝવણ અનુભવતો મુરેન્દ્ર સરસુને જોઈ રહ્યો. સાંદર્ભની મૂર્તિ સમી નિદાણીને પોતાની દષ્ટિનાંતું એક અંગ એને સિદ્ધ થયું લાગ્યું. અને ભાવનાનો બાલક ભાવનાને માર્ગે પળ્યો. લેખક થયો; દષ્ટિનામૃદિની સોજેક વર્ણની મુગ્ધા મળી; આશા ઈળી; એમ પોતાને ધન્યભાગી સમજવા લાગ્યો. પરંતુ હિરણ્ય ન વાંચી શક્યો.

સરસુ શાંત જ ઉભી રહી. ‘શું મ્હારી સાથે નહીં જોશ ?’ વળી મુરેન્દ્ર ગણગણ્યો.

‘સરસુ નિરુત્તર જ રહી. ચાલી ગઈ. મુરેન્દ્ર સમજ્યો કે શરમ આવતી હશે.

૫

ઉપરાઉપરી દિવસો વીતી ગયા. સરસુ મુરેન્દ્રની સદર્શચારિણી તરીકે આજ પાંચેક

મહિના રહી હશે. શરીર પરણાવેલું હતું નહીં કે દિવ. એટલે સમાજ રૂઢિએ શરીર શરીરનાથને સોંપામ ગયું, પરંતુ હૃદયકેંગ તો દય ચાલુ જ હતો.

મુરેન્દ્રને ત્યાં સરસુ યંત્રવત રહી. બાવલીન છવન અને માનસિક આધાન, એ બેને મારે અસલ્લ થયા.

મુરેન્દ્રનો સદવાસ તેને રજમાન રચતો નહીં. તેનાં લાક એને ગમતાં નહીં તેના મીઠા બાવલયાં બોલ એને ઉલટા મુઝવના.

મુરેન્દ્ર કાંઈ રમણ વાન કરતો હોય તો પણ તેનાથી ન જ હસાતું. ઘણી કેરી હૃદય-મન્યનના વેગને રોકવાની સળંગ કોશીય કરતી મુંગી જ જેસી રહેતી. મુરેન્દ્ર જોડાવી જોડાવી ચાકતો ત્યારે બે નિરસ બોલ બોલતી. તેની દયામણી દૃષ્ટિ, વિચારશીલ મુખામૃતિ, બંદીવાન જેવા હાવમાવ, એ સર્વ જોઈ મુરેન્દ્રને અનેક તર્કવિતર્ક થતા. પરંતુ તેને સરસુના હૃદયમાં શું બંધુ છે તે ક્યાંથી સમજાય !

મુરેન્દ્રને વ્હાલ દરતો જોઈ પોતાથી સાચું વ્હાલ જતાવાતું નથી, હૃદયખિંદુ વિપરીત જ ઉછળે છે, એમ સમજી સરસુ હંમેશ તેના આગળ પોતાના હૃદયભાવ દાખી રાખવા મથતી. તેની ગેર-હાજરીમાં લાગણીઓનો ઉભરો કાકતી, રકતી, રહી શાંત થતી. વળી રકતી, વળી સાવધાન થતી.

હૃદયનું દુઃખ કેને કહે ! સખીઓને કહે તો કદાચ વાન બહાર જતાં પતિ સંકારીલ થાય. પતિને પોતાથી આંખી વાત કહેવાય પણ શી રીતે. હૃદયનું દુઃખ હૃદયથી જમાતું ન હતું. હૃદય ઉધાડાતું ન હતું.

૬

મુરેન્દ્રને સરસુની માનસિક સ્થિતિનું ધીમે ધીમે બાન થવા માડ્યું. ખીનું તો કશું ય ન સમજાયું, પરંતુ એટલું તો પામી શક્યો કે સરસુ મુખી નથી. ઘણું ઘણું સમજાવે અને

હદે કે 'ત્વને શું થાય છે?' ત્યારે સરસુ જવાબ આપતી કે 'મને તો હંધ નથી. હું તો સારી છું ત્વને શું કામ ખાલી ખોટા ઉચાટ થઈ દેશે છો?'

મુરેન્દ્રનું મન પણ વ્યથા રહેવા લાગ્યું. માસિકની ખપત વધવા પામી જ નહીં બાળે સો નક્કા ખપતી. છાપવાનું ખર્ચ વિશેષ આવતું. ગમે તેવા સારા લેખો બેગા કરતો પણ બંધી મહેનત નકામી જતી. માસિકને અંગે થોડું ધણું દેવું પણ થયું.

ખિચારા મુરેન્દ્રને ખબર ન હતી કે જનસંભાગને બાવનાઓનું કામ નથી. જનસંભાગ બાવનાઓએ નથી. તે કલ્પનામુદ્ધિની વિદાર-વાટિકામાં વિચરવાને રચાયો જ નથી. પેટપૂજની પરવારી જ ન શકે તેને એવું એવું શા ખપતું! ભાવનાવેશોએ મહેને પોતાના આદર્શો બધ્યા કરે અને ત્વેની પાછળ મરી શીટે. જનસંભાગ નથી જ માની શકતો કે તેના ઉદ્ધાર અને સંસ્કૃતિ ઉત્તમ બાવનાઓમાં રહેલાં છે ને બાવના ખીલવનારાઓ વંધ છે. જનસંભાગ બાવનાને પોતાના પેટની જ એટલી પડી છે કે તોળા!

મુરેન્દ્રની ભાવનાઓ જનસંભાગના ખડક સાથે અચકાકા મનપ્રાય થઈ ગઈ. તેના આદર્શો, મનોવાસે સવેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયાં. નિધિએ અધુરામાં પૂરું હતું. સરસુ માંડી પડી અને છાપખાતું બગાડી ગયું. લેખકારે શરિયાદ નોંધાવી.

વિશ્વવિદ્યાલયના દિશ્નુશી શીખી પાસ થયેલા એમ. એ. ની વિદ્યતા યુવનકલ્પમાં નકામી નીવડી. કોણ તેને સંધરે! પૈસા ક્યાંથી એ લાવે? દેવું ક્યાંથી પતાવે? નોકરી-નોંધારાનો આધાર જે સુશિક્ષિત દિલ્લેનું એકલવાઈું દશિયાર, તે એકલી ખિચારા મુરેન્દ્રને માટે રહી.

સત્તર-ઠેકાણે અરજી કરી પરંતુ ભાવ્ય કૃત્યાં હોય એટલે બધેથી પરવાઈ. મને ઠેકાણે અરજી માત્ર નોંધાઈ.

ધરમાં સ્ત્રી માંદી, નોકરી મળે નહીં, પાસે પૈસા નહીં, બંધી આપદાથી મુરેન્દ્ર ઘેરાઈ ગયો. રતેડી પાસે દાસ ધરાય પણ શી રીતે? આટલું ભલ્યો તે શું બીજા ગામવા એમ મોંએ નહીં તો પાછળ તો હદે જ અને કેગવણીથી થયેલું સનેજ આત્મમાન એવી કલ્પના પણ શી રીતે સાધે!

લેણકારની જુદી આવી. સંસ્ક્રામાન બધું ધમકાઈ ગયું. પાણી પીવાને પાત્ર પણ ન રહ્યું. પ્રભુનો પાક માનવો જ બાકી રહ્યો કે સરસુ બેભાન હતી.

કલ્પનાપ્રધાન ગણસ પાચરતું હૃદય કરીને બેઠો. ખોળામાં સરસુનું માથું વઈ તેના દરમાયેલા વસ્ત્ર પર દાસ ફેરવતો હતો. ચોડી ચોડી વારે ધોતીપાના હેડા વતી પવન નાંખતો હતો. સરસુ બેમાન જ હતી. તે લગ્યો.

'સરસુ માર કરજો, ત્વને કુળી કરવાને જ પરણ્યો. હું હનજાગી ત્વને ન જ મુખી કરી શક્યો.'

બેમાન સરસુને આ શબ્દો સંભળાયા હોય એમ તેના હોઠ ફફડ્યા; આંખ ફાટી અને તે અચેતન બેઝવા લાગી.

"અરેરે, આ હું શું નેકું છું! આ હું, પેલી મ્હારી બહેનપણી નિર્મળા; અને પેલા કોણ? દા એ મ્હારા હૃદયનાથ. અરેરે દણુય એની એ જ ઝંખના! એ જ પ્રથમ પ્રેમતું પાત્ર! મ્હારે નથી જોતું! પણ એ શું બોલ્યાંતા? 'ખીલ્યાં પુણ્યો, ખીલ્યાં ઉપવન, ખીલી રહી શી આ.' અરેરે દવે એ રમૂનિ ને એ બધું શા માટે! આ મરણ પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં. પણ મ્હારે એ જોતું! ના, ના, મ્હારે નથી જોતું."

સરસુની મુખમુદા ઉપર અનેક ભાવ આકેખાયા અને બીજી પળે બદલાયા. મુરેન્દ્ર એના અર્દાતર્દો ઉડતા વાગવાણું લેવાયલું પણ

મુંદર મોં જોઈ રહેા. તે ગણગણ્યો. 'શું ત્હને હૃદયનાથ હતો ! શું તું બટા. નિર્દોષ મૃગથી જેવી દીક્ષની હતી તે આવી !' આવેશમાં મુરેન્દ્ર સરસુડું માથું નીચે મુકવા ગયો.

ત્યાં વળી સરસુ લાવી.

"અરેરે મ્હારે એ ઝંખનાનું શું કામ ! મ્હારે તો ખસ મ્હારા મુરેન્દ્ર મ્હારા સાચા સ્વામી. મ્હારે હવે ખીજનું શું કામ ! કૂર હૃદય, શા માટે થયેલો પ્રેમ ભૂલી નથી જતું ! હિંદુ બાળને છાજતો, પતિ સાથે પ્રેમ ક્યમ નથી કરતું !"

સરસુએ જોરમાં મુઠ્ઠી વાળી; જોરમાં તેના હાથ ઉછળતાને છાતીને મારવા પડ્યા ! મુરેન્દ્રે હાથ પકડી લીધા. મુરેન્દ્રને સમજ્યું પડી કે સરસુ છ મહિનાથી સંકોચ પામતી હતી તે સૌ શા માટે હતું. સરસુની વિશુદ્ધિને આંચ આવી નથી એ પણ તે સમજી શક્યો.

પાછી સરસુ લાવી.

"અરેરે મ્હે એમનું જીવન ધણમા મેળવ્યું. અરેરે એમનો શું વાંક ! મ્હને પરણ્યા એમાં એમણે શી ગુનેગારી કરી કે એમને હું દુઃખી કરું છું ! મ્હને ખીજ સાથે પ્રેમ થયો અને મ્હારો હાથ તો એમને અપાયો, તેથી શું મ્હારે એમને દુઃખી કરવા ! ના-ના, મ્હારા મુરેન્દ્ર !..."

"મ્હને શન્ય હૃદયની જોઈને એમના અંતરમાં કેવું થે થઈ જાય છે ! એ બધું મ્હારે પાપે. હાથ હામ હું પરણી જ શું કરવા ! મૃત્યુ જ મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત !" સરસુએ કપાળ ફટકું. મુરેન્દ્ર તે અટકાવી ન જ શક્યો.

બંધ આંખે આંગુધારા ચાલી. મુરેન્દ્રને ખોળો—....

વળી સરસુ લાવી.

"એમને કહું ? મ્હને માર કરશે ? મ્હારી

કથા સાંભળ્યા પછી મ્હને ચાહી શકશે ? મ્હારે માટે શું પારશે ?"

મુરેન્દ્ર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. વાંકો વર્ગીન તેના હોઠ પોનાના હોઠ સાથે ચાંપ્યા.

સરસુ શાંત થઈ ગઈ. થોડી વારે ડયકારી આવી. મુરેન્દ્રની સરસુ મુરેન્દ્રની ન રહી. એના ખોળામાં દેહલતિકા જ રહી. તે 'સરસુ સરસુ' કરતો હાથ ધસતો રહી ગયો. મોટેથી રડી પડ્યો.

ખાવા પછ ન હતી. ઘરમાં સ્ત્રી ગરી ગઈ હતી. તેના છેડા સંસ્કાર કરવાનું સાધન ન હતું. તેની માહી દસા કરનાર કેાણ ? દુષ્ટ જન-સમાજ કે જે કલ્પનાત્મક વૃત્તિને પોષતું શિક્ષણ આપે છે અને કલ્પના વિવશ વ્યક્તિઓને ઉછેરે છે અને તેના આદર્શો માટે સ્થાન આપી જ શકતો નથી તે વૃક્ષ સજનસમાજ જેને મન પેટની પીડા જ સાચી બીજું બધું વ્યર્થ છે તે.

અને ખીજને ગુનેગાર હિંદુસંસાર કે જેમાં પ્રેમને સ્થાન નથી. સ્નેહલક્ષ્મીના નામનિવાન નથી. રૂઢિલગ્નનાં જ દોહતાસાં વાગી રહે છે.

૭

સરસુના હાથ પર ચુનાચે રહેલી એ સોનાની અંગારી વેચી મુરેન્દ્રે તેના છેડલા સંસ્કાર કર્યા. માહી હાલતના વિચારે તેને દિવાનો બનાવ્યો. દુઃખે રીંગાયો અને હૃદય કાઠી ગયું.

પ્રિય પાકક, તું ભાગ્યવાન હો તો આ કથા વાંચતો જ ના. પણ સંસારના છાંટા તને કડયા હોય, ત્હને સમાજનો અતુલ્ય થયો હોય, ત્હારા આદર્શોનો મહેલ વૂટી પડ્યો હોય, જીવનમાં નિરાશા છવાઈ રહી હોય તો આ વાંચજો. વાંચીને વિચારજો. તારી ભાવનાઓ તારી કને રહેવા દેજો. પોષાનું જ્ઞાન પોષામાં રહેવા દેજો. પેટની પૂઠને દુનિયા જેટલું ગૌરવ આપે છે તેટલું આપનાં તું પણ બને તો શીખજો.

ચિ. “વિલાસ”:

૨૩૫૬

એક વખતે અયોધ્યામાં બપોરે કાળ પડવાનાં ચિન્ન જણાયાં. એમાંથી પુરૂં થવા આનું પણ એક પણ દીપ્તિ વરસાદ ના પડ્યો. અત્યારથી જ પીવાના પાણીના સાંસા પડ્યા. હું થયે તેનો અવાજ સરખો પણ થઈ શકતો નહોતો. આવી રિયનિમાં મંદિરામાં પ્રકટ લોકો જવા માંડ્યા. દેવોને વિનંતિ કરવાની કોઈપણ રીત બાકી ન રાખી. અન્તે દેવોનાં મન પણ પીગળ્યાં. શહેરીઓને એક મંબીર આકાશ-વાણીએ કહ્યું કે ‘વરુદેવને પ્રસન્ન કરવા એક ગોરો દવન કરો. અને તેમાં એક નાના બાળકનો બોગ આપો.’ આ સાંભળીને બધા ખુશ જ થયાં થઈ ગયા. એક બાળકને બોગે આપું શહેર બધે અને તે કાંઈ કંઈ અર્થ નહોતું. આખા શહેરમાં દવનને માટે બારે તૈયારી થવા લાગી. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે જે દિવસ દવન કરવો. અને ત્રીજે દિવસે બાર વાગે બોગ આપવો અને પછી જે દિવસ પછી સમાપ્તિ કરવી. આ પ્રમાણે દવનને શરૂ કરવાના દિવસ પામે આવનાં રાજગેરે યાદ દેવડાનું કે બોગ આપવા માટે બાલક તૈયાર કરવો પડશે. અનેક ભાલોગી શેરીએ શેરીએ બાલકની માગણી કરવા નિષ્કળ્યા. પણ દરેક ઘરમાંથી કોઈ બીજું બાળક આપશે એવો જ જવાબ મળ્યો. એક પણ ઘરમાંથી પોતાનું બાળક આપવા કોઈપણ તૈયાર નહોતું. આ વળી નવી પંચાત ઉભી થઈ! જે માણસ બાળક આપવા કશુંક હોય તેને દમ્ભરો સોનૈયાનાં છતાંમો આપવાનું જાહેર થયું. બધાએ ધાર્યું કે વખત આવ્યો જોઈ લેવાશે. દવનના બે દિવસ પુરા થયા. પણ દલ્લુ મુઠી કોઈ બાળક

મળ્યું નહોતું. બધા તો વિભાસણમાં પડ્યા. જે દવે બોગ ના આપે તો જરૂર વરુદેવનો કોપ પણ અસીમ થઈ જાય.

ત્રીજે દિવસ શરૂ થયો. આખી રાત ગામમાં માણસો એક બાળકની ક્ષોધમાં નિષ્પૂજ્ય બટકવા હતા. બારે વાગે બોગ આપવો જોઈએ. રાજગેરે ચિન્તામાં દવન પામે ઉભા હતા. દમ્ભરો લોકોની મેદની બહાઈ હતી. એટલામાં મજબૂત રત્ન હાથ પકડીને કોઈએ બાળ બેચ્છું. તેણે પાછળ જોયું તો રાજગેરો એકનો એક પુત્ર ઉભો જોયો. તેણે નારંગી રંગનાં લુગડાં પહેર્યા હતાં. તેની કાળી આંખો ચમકતી હતી ને તેના લાંબા કાળા વાળ કપાળ ઉપર શુભળાં વળીને પડેલા હતા. તેને જોઈને ગેરને નવાઈ લાગી. તેણે પુછ્યું: “રાજકુમાર તમે એકલા ક્યાંથી?” “દવન જોવા.” જવાબ મળ્યો. “બોગ ક્યાં છે? દવે મધ્યાહને ઘોડી જ વાર છે” કુમારે કહ્યું. આ ઉપરથી ગેરે પોતાની મુરકેલી જાણવી. પછી કોઈ બોલ્યું નહિ. એટલામાં રાજગેરમાં મધ્યાહનનાં ચોથરીઆં શરૂ થયાં. તેનો અવાજ કાને પડનાં જ કુમારે બડબડ બળતા દવનમાં એકાએક ઝુકાનું બધા લોકો તો આમા જ બની ગયા. કુમાર તો આવડા મોટા દવનમાં અદરજ જ થઈ ગયો. પણ એ જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી હુમાડાના ગોરોગોટ નીકળવા માંડ્યા. તેમાં એટલી તો મુઠાંધ હતી કે બધા ચકિત થઈ ગયા.

પાંચ દિવસમાં દવન પુરો થઈ ગયો. છઠ્ઠે દિવસે ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. તે સામરો સાત દિવસ પડ્યાં જ કર્યો. પછી બાકીનું ચોમાસું

પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો ને શહેર દુકાનમાંથી ખચ્યું.

x x x x x

હવે હવનની કાંઈ નિશાની રહી નહોતી. પણ જ્યાં રાજકુમાર પડ્યો હતો તે જ જગ્યા ઉપર જનુઆરી તે એક મોટું ઝાડ ઉગી નીકળ્યું. તેના ઉપર ફૂલ ખૂબ ખીલ્યાં. તેના રંગ નારંગી હતા. અને તેની સુવાસ-રાજકુમારે બલિદાન આપ્યું તે ધુમાડામ થી લ્યારે જે સુગંધ નીકળેલી- તદ્દત તેના જેવી જ હતી. રાજકુમારના નામ ઉપરથી આ ફૂલનું નામ 'અખક' પાડ્યું તે

સમયથી માંદીને અયોધ્યામાં આ ઝાડ અને ખાસ કરીને તેનાં આ નવી તરેડનાં ફૂલ પવિત્ર ગણનાં થયાં અને અયોધ્યાની રાજગાદી ઉપર જ્યાં લગી આ વંશના રાગઓનું રાજ્ય ચાલ્યું ત્યાં સુધી એક એવી પ્રથા પડી, કે રાગને અભિષેક કરતાં પહેલાં જાંઘી ફિલા અખકપુષ્પને રાજગાદી ઉપર મૂકીને કરવામાં આવે તો જ તે પછીનો અભિષેક વિધિ પ્રમાણેનો લેખાય. કારણ કે પ્રજા અને રાજકુટુંબને પોતાનો ભોગે દુકાળના મદા સંકટમાંથી તારનાર કુમાર અખક પાટવી કુંવાર જ હતો.

૧૫

શા. શા. ધેકુંકરાય શ્રીપતરાય ઠાકોર :

ઈશ્વર દયાળુ છે*

૧

દિલ્હી દરવાજા પાસે આવેલા એક નાના મકાનમાં ગોવિન્દરામ શાસ્ત્રી મજત શાળાના વિદ્યાર્થીઓને આજે નીતિનું શિક્ષણ આપતા હતા. “ઈશ્વર દયાળુ છે” એ સૂત્ર પર તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો ને પાંચ દસ દર્શન આપ્યાં. પછી પોતાના વિવેચનની શી અસર થઈ છે, મોઢાંએ દંઈ બોધ લીધો છે કે કેમ તે જણાવવા તેમણે શાન્તિદાસને ઉભો કર્યો.

“શાન્તિ, ઈશ્વર દયાળુ છે, એની દયાનો પાર નથી, એની આપણે રોજ ગ્રેમથી ભક્તિ કરવી જોઈએ, ખરૂં ને ?”

“ઈશ્વરને હું માનતો નથી; અને ઈશ્વર જેવો કોઈ હોય તો હું તેને ધિક્કારું છું” અદ્ય વાળી શાન્તિદાસે હાડે પેટે જવાબ આપ્યો.

હા માસ થયાં શાસ્ત્રીજીએ વિદ્યાર્થીઓની સુચારુતા સારૂ પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન આદર્યા હતા. થોડે અંશે તેઓ સફળ થયા હતા. અને તેમણે આજ જવાબ મળશે એમ ધાર્યું જ ન હતું. તો યે-મન કાણમાં રાખી તે બોલ્યા, “શાન્તિ, તું શું કહે છે ? તારૂં માથું આજે કેટલે લાગતું નથી. ઈશ્વર પર ગ્રેમ રાખવો એ તારી ફજ્જ છે. મને તેવો બકવાદ

* મેરી કોરેલી (Marie Corlli) કૃત એન્જલ્સ વિકેડનેસ (Angels' Wickodness) એ હુંદી વાલીની અનુકૃતિ.

શું કરે છે? ફરીથી એવું મા બોલીશ. તું આજ સુધીમાં શું શીખ્યો?"

"શુરુ, મેં કંઈ બોલું હતું નથી. હું હશ્વરને ધિક્કારું છું."

આ શાળામાં મોટે ભાગે મિલોનાં ગરીબ દામદાર. વર્ગ તથા દારૂનોના છોકરાઓ આવતા. તેમનાં શરેલાં વહેલાં દર્પણ, માંદલાં શરીર, ફિટાં ગેહાં, તેમના માળાપતી ગરીબાદનું પૂરું જ્ઞાન દર્શાવતાં હતાં. દુધ ને ધી જેવી શરીરને પુષ્ટિ આપતી ચીજો ફલ્ક બોલ, કોઈ કોઈ વાર ખાવાના સાંસા પડે, અને પેટ ભરીને દારૂ કરી ખાવાનું મળે એ તો બાગે જ બને. આવા અર્ધા બુદ્ધિ મરનાં માળાપતી પ્રજા હશ્વર દયાળુ છે ને ન્યાયી છે ને પ્રેમભળ છે વગેરે વગેરે સુતો ક્યાંથી મદજુ કરી શકે? તેમની પોતાની તેમ જ આગળ પાછળ રહેતા તેમના જેવા મોટા-ભાગની દુઃખ અવસ્થા રોજ અનુભવવા મળે, અને તે સાથે તે સામે ધનિક વર્ગના મોજરોળ તથા તેમના તરફથી થતા ગેરફ-સાર દેણે દેણે મળે તેવા રૂપમાં દેખાતા સંજ્ઞાના રહે-એવા વસ્તાવડેભાં ઉછરતા, મજબૂતા ને શરીરના વિકારી વિદાસવાળા બાળકોને હશ્વરની અગ્રાધ માયા સમજાવવી સહેલી નથી. હશ્વર જેવું કોઈક છે એવી તેમને અધશદ્ધા ખરી. તેને ધિક્કારવો એ બોલું, એમાં પાપ છે એવું કંઈ કંઈ તેમના મનમાં વસેલું, અને તેથી શાન્તિના શબ્દો તેમને અવિચારી, બૂઝબરેલા અથવા તો માન બંધોર લાગે. પરનાવો કરવાને બદલે તેણે છદી વલણ પકડ્યું એ જોઈ શાસ્ત્રીજીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"છોકરા, આજે તને જૂત વળગ્યું લાગે છે. માન શિક્ષણ પર તું ધૂળ ફેરવે છે. તું શું કહેવા મારે છે? હશ્વરને ધિક્કારવાનું કંઈ કારણ?"

"કારણ એ જ કે હું તેમને ધિક્કારું છું."

"એ કંઈ જવાબ ના કહેવાય. તારા તરફથી મેં સારી આશા રાખી હતી. તારા જેવા બીજા છોકરા ન નીવડે તે સારું. તારી રોજનથી તેમને છૂટા રાખવા પડશે. હાલ તુરત તો તું સાત દિવસ ઘેર બેસ અને તે પછી તારું વર્તન બદલાયલું જોઈશ તો ફરીથી તને દાખલ કરીશ."

"આવાં નીતિ અનીતિનાં ટાકલાં મને ખણી રચનાં નથી. મારે મારી દાખલ સુધારવાને સારું જ્ઞાન મેળવવું છે તે તો અહીં થોડું જ મળે એમ છે."

"છોકરા તારો બાપ તો મરવા પડ્યો છે."

"હા, અને તેથી જ હું હશ્વરને ધિક્કારું છું." શાન્તિ જોસભર બોલી ઉઠ્યો. "તમે કહેો કે હશ્વર સમજી કરે છે; ખરું? તો એ જ હશ્વર મારા બાપને મારી નાંખે છે. મારા બાપે કોઈનું બુંદું હતું નથી; અને તેમ છતાં તેઓ કેટલા દિવસ થયા પચાડીવધ થયા છે. જીવવાની આશા દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. એમના શોકે રુખ આપી. આવા વખતમાં તુરત બીજા નોકરી ક્યાંથી મળે? અમારી પાસે શું હોય? જે હતું તે માંદગીમાં પૂરું થયું અને હવે તો ઘરમાં પુરતું અનાજે ય નથી. આથી વતી કંઠાલ દશા તે કેવી હોય? મારી મા પણ મરી ગઈ. ગરીબ બહા પડોશીઓની દુકંથી અમે રહી રહ્યા છીએ. અને તમે કહેો કે હશ્વર બહો છે અને સૌ તરફ અમી-દટિ રાખે છે! તદ્દન બોલું. જે હશ્વરને મારા બાપની દરકાર નથી તો તેમની અને દરકાર નથી."

બાળકવક્તાના મોંમાંથી શબ્દોનો પ્રવાહ વેગમર વહ્યો. તેની બોલવાની દબ, તેની દલીલ, તથા તેના પિતાની સ્થિતિનું આપેલું આબાદ ઉદાહરણ અસરકારક હતાં; જવાબ મુરકેડ પણ

હતો. શાન્તીજીને હવે જોડ્યા સિવાય કશુંકે ન હતો, આંખ કાઢી તેમણે ક્યું, “ઉંઘી પૂત-ળીના મૂર્ખ નાદાન છોકરા, તારા બાપને બીજો નોકરી નહીં મળી તો તેમાં તેની દુરુર દશે; કદાચ કામ આવડતું નહીં હોય. તે માંદા પડ્યા અને ઘરે તેના સામે નથી જોયું એવું તું કહે છે તે ખરું હોય તો તેનાં કર્મો એવાં હશે-તે પાપી દશે.”

શાન્તિની આંખોમાં જવાળા પ્રકટી, હેઠ કૂદી ઉડ્યા, શરીર કોષથી ધુન્વા લાગ્યું. “તમે જૂઠું બોલો છો. મારી બાપ તમારા જેવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારો છે,” એટલે સાથે આટલા રાગે બોલી તે વર્ગની બહાર નીકળી જ ગયો.

વિદ્યાર્થીઓ ચૂપચાપ થઈ ગયા, પણ તેમના મનમાં આ વેળા શા ખળભળાટ મચી રહ્યો હશે તે તો તેમની સ્થિતિમાં એટલા જ સમજ થકે. શાન્તીજી ધુંવાધુંવા થઈ રહ્યા હતા, કારણ આણું અપમાન તેમણે કદી અનુભવ્યું ન હતું. ગંભીર વદને તે બોલ્યા. “છોકરાઓ જોઈને તમે તો પામે,” ‘વાવે તેણે લણે’ એ સ્ત્રુત પર મેં તમને અગાઉ ધણી વાર ઉપદેશ આપેલો છે. શાન્તિના દિલમાં કુદ કુદિને વાસ થયો લાગે છે, નહીં તો એના મગજમાં આવા ખોટા સેતાની વિચારો ક્યાંથી ? એવા છોકરાથી તમે સૌ દૂર રહો તેમાં તમારું બહું છે. તમે સૌ મારી આના પાળજો જ.”

૨

શાન્તિદાસના પિતા કુબેરદાસ અમદાવાદની એક પુરાણી મિલમાં નોકર હતા. મિલ પુરાણી તેમ જાણીતી હતી. એજન્ટ મહેનતુ, પ્રમાણિક ને દયાભાવવાળા હતા. કામદાર વર્ગને રાહત આપવા સારૂ તેમણે મહત્ત્વ દવાખાનું, બાળગૃહ, પ્રસૂતિગૃહ અને પશુતર ભાવે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલ્યાં હતાં; વળી

તેમને કેળવણી આપવા રાત્રિશાળાની શરૂઆત કરાવી હતી. આ મિલની નોકરી એટલે સરકારી નોકરી. મજુર વર્ગ વખતોવખત બદલાતો ખરો, કારણ એ વર્ગ એક જગ્યાએ સ્થાયી ટકતો નથી. દર મહિને દસ ટકા, પંદર ટકા અને કોઈ કોઈ વાર તો વીસ ટકા જેટલા મજુરો મિલમાંથી હેરફેર થતા રહે છે. કારકુન વર્ગથી તેમ થઈ શકતું નથી, એટલે તેઓ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત મિલની નોકરી શોધે, અને નોકરીની યોદ્ધા ધણી થે દર થતી હોય તો તેવે રથે જીવન જરૂર રહેવા હજી એ સ્વાભાવિક છે. ઉપર કહેલી મિલમાં દાખલ થયા પછી ૨૬૧ ગંભીર મુલો ના થયો હોય તો શરીર ટકે ત્યાં સુધી, હાથ પગ ને શક્તિઓ સાથે ત્યાં સુધી, શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર કારકુન વર્ગને મુખે રેશ્મો મળતો. પાંચ વર્ષ પર એ મિલની આવી સારી નામના હતી તેથી કુબેરદાસ તે વેળા રૂ. ૨૫) ના પગારે દાખલ થયા. નોકરી છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેમને રૂ. ૩૦) મળતા. ઉમર લગભગ આવીશ વર્ષની હશે.

ચુરોપના મદાબારન કુદ દગિયાન અને તે પછી-લગભગ સાન વર્ષની મુદન સુધી-હિન્દની મિલોની સ્થિતિ ધણી સતોપકાર રહી. સને ૧૯૧૫-૧૬ થી તો એક પછી એક વર્ષ વધારે ને વધારે આબાદીના આવતા ગયા. શેરીના ભાવ કૂદકે ને છુસકે વધ્યા. વ્યાજ પણ તેવાં અપાયં. મજુર વર્ગના દરમાયા તેમણે હતાક પાટી પછી દીક વધ્યા; તેમની સાથે કારકુનેને પણ યોદ્ધા રાહત મળી, પણ તે પ્રમાણમાં ઓછી હતી. સખ્ત મોંઘવારી તથા વધતા જતા ધરબાડામાં આખો પગાર ખવાઈ જતો, જેવું થતું ને માંદગી કે એવા પ્રસંગ તો તાસરપ નીવડતા. મજુરવર્ગની જેમ ધણી ધણીઆણી તથા છોકરાં સૌ કામે જાય એવું

આ વર્ગમાં નથી હોતું એટલે તેમનો ને મધ્યમ વર્ગનો પૂરો મરો હતો.

આખાદી ચિરદાળ ટકતી નથી. વિલાયતમાં વધી ગયલા ખર્ચો ને લાખો રૂપીઆની નિરર્થક ખર્ચાદીપર ગેડિસ કમિશને કાપ મુકયા. હિન્દમાં ઈન્ડકેપ કમિશને તથા બીજી કમિટીઓ એ તેરી સૂચનાઓ કરી. મિશોના નફા વર્ષ સવા વર્ષથી ઓછા થયા લાગ્યા; કોઈ કોઈએ નુકસાન બતાવવા માણ્યું, એટલે તેમણે પણ ખર્ચ ઓછા કરવાના માર્ગ શોધ્યા. “ આખે આવે તે પહેલો દંડાય ” એ ન્યાયે કામદાર વર્ગ તથા કારકુનો પર, તેમના એલાવન્સ (મિં-ધવારી બચુ) તથા બેનસપર પહેલી કાતર મુકાઈ. કેટલાયે મજુરો ને કારકુનોને રગ અ-પાર્ક કુબેરદાસ આમાંનો એક હતો.

એની સાથે બીજા દસ કારકુનોને રગ મળી હતી. સૌએ મળી મેનેજર તથા એજન્ટને રૂબરૂ મળવું ને જે પાંચ રૂપીઆ ઓછા પગારથી પણ આ વખતમાં નોકરી ચાલુ રાખવા વિનંતિ કરવા નક્કી કર્યું. તેમને આશા હતી કે નાના શેઠ તેમના પિતાનું નામ રાખશે. તેમને પગલે ચાલશે ને ગરીબ કારકુન વર્ગનો રોટલો આ બારીક સમયમાં નહીં લઈ લે. મોટા શેઠનો દેહ પડ્યાને દોઢેક વર્ષ થયું હતું.

કારકુનોએ પોતાની હકીકત બહેરે કરી. મેનેજર તથા એજન્ટે ખામોશ રાખી સાંભળી, પણ નાના શેઠ પોતાનો નિર્ણય શરે તેવો નથી એમ કહ્યું.

“ શેઠ સાહેબ, સારા વખતની જેમ અમને નબારી લે. મિશોની ખરાબ સ્થિતિ કંઈ લાંબો વખત નહીં રહે. ” કુબેરદાસ ગળગળા થઈ બોલ્યો.

“ સ્થિતિ ક્યારે સુધરશે એ ચોક્કસ ના કહેવાય. એટલે અમારે ત્યાં કંઈ ધર્મશાળા કે પાંજરાપોળ નથી કે જેને તેને નકામા રાખીએ.”

જ્યાજ સાંભળનારા આભા'બની ગયા. આ વખતે તો તેમણે નીચી ડોક રાખી ગમ ખાઈ જવાનું હતું. થોડી હંમિન આણી કુબેર-દાસ બોલ્યો આપનું કહેવું વ્યાજબી હશે; અમે આપને તસ્દી ના આપત, પણ રહેલે, તાર આંશિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, સરકારી ખાતાંઓ ને ખાનગી પેઢીઓ, કોઈ હમણાં અમને સંધરનાર નથી. અમારાં એવાં મંડળો નથી કે જેના ફંડ-માંથી થોડાંયે શાળા અમારે ધર બેસવા વખત આવે ત્યારે મળે. સરકાર તરફથી પણ તેવી કંઈ યોજના નથી. અમારે કેનો આશરો લેવો ? અદી ત્રણ હજાર માણસોમાંથી અમારા જેવા પચાસ પોણાસો ઓછા ચાપ તેમાં કે'પનીને ફેટકી બચત થવાની ? બચત કરવાના બીજા ઘણા રસ્તા છે. આપ વિચાર કરી જુઓ.”

“ એ જેવાનું કામ તમારું નથી. ”
વધુ બોલવું બર્થ હતું.

“ વાર સાહેબ. આપના હૃદયમાં રામ વસે ને વિચાર બદલાય તો અમને પાછા લેવા કૃપા કરશે. ”

૩

કુબેરદાસનો મંદવાડ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, ને આજે સવારે બસા દાટરે “ વધુ દિવસ નહીં દાટે ” એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા. સવારથી શ્વાસ ફૂંધાતો હતો, અને કવચિત કવચિત ભાન જતું રહેતું. દોઢ માસના મંદવાડમાં અશક્તિ ઘણી વધી ગઈ હતી; અવાજ એવો મંદ થયો હતો કે પચારી પાસે બેસનાર જ બરાબર સાંભળી શકે. આંખો પણ ઉઠી ઉતરી ગઈ હતી. બિઝાના પાસે શાન્તિદાસ નિશાળેથી આવીને બેઠો. બાપની આ અવસ્થા જોઈ એની આંખમાંથી આંસ ખાલ્યાં રહેતાં ન હતાં. શાળામાંથી ગુરુજીએ કાઢ્યો, સમેવડીઆની સોબન ઓછી થઈ, મા ગઈ ને બાપ પણ ઉઠશે કે કેમ એ અતિશય

સંશય પડતું, એવી સ્થિતિમાં આવી પોલા આ નિરાધાર દિશાર વધના મનમાં શા શા વિચારો-એ ગમથલ મચાવી દશે તે અમે વર્ણવી શકતા નથી.

કુબેરદાસે આંખ ઉઘાડી.

“શાન્તિ, આગે નિશાળે નથી ગયો?”

“ગયો”તો પણ...સાત દિવસ સુધી શાળામાં નહીં આવવા ગુરુજીએ દુઃખ કર્યો છે. અને તે પછી પણ...દલાય દાખલ ના કરે.”

“કેમ એમ ?” આતુર ચિતે કુબેરદાસે પૂછ્યું. “તારાથી શું-હો થયો છે ?”

“બાપા તમે ફિફર ના કરો. દોષ મારો છે; ખીમ કોઇનો નથી. મેં કહ્યું કે ઈશ્વરને હું ધિક્કારું છું, અને તેથી ગુરુજી ગુસ્સે થયા ને મને હુટ છુદ્ધનો ને એવો ને તેવો દલો. બસે હું એવો હોઇશ. પણ હું તો એમની શિખામણની ધાતોથી ધરાઇ ગયો છું. તેથી તમે કે હું તલભાર સુખી થવાના નથી કે આપણી સ્થિતિમાં ફેર પડવાનો નથી. આપણી દુર્દશાનો અંત નથી, અને તેનું દારણ ને ઈશ્વર હોય તો એવા ઈશ્વર સાર મને ચાલે દયાથી હોય ?”

“મેટા, એવા વિચાર મા આણ. ઈશ્વરને ધિક્કારીશ નહીં. એવું કદી કરીશ નહીં. એ બોલોનાય છે, દયાસાગર છે. બાઇ, એની ભૂલ કદી થતી નથી. આપણે સૌ એને ભૂલી ગયા છીએ-ભૂલ આપણી છે, અને તેનું પરિણામ સૌ બોગવે છે. ઈશ્વર ને કરે છે તે સારા સાર જ હોય છે. અનુભવ મળેથી તને ગ્રહા આવશે. તારી મા જેવી સુશીલ સ્ત્રી એણે મને આપી. અમારો સંસાર સુખી હતો...હવે તો પ્રભુ મને પણ ઉપાડી લે તો કીક.”

“બાપા, માઈ નામ શાન્તિ કોણે પાડ્યું ? મારા જન્મ પછી તમને શું સુખ મળ્યું ?”

“બાઈ તારી ભૂલ છે. નામ પાડનારે તો તાઈ નામ કયરો પાડેલું; પણ તું તારી

માતો અને મારો આનંદ હતો. અમાઈ જીવન શું કુઃખી હતું ? પૈસે ટકે ને વીટંબણ પાતી તથા ખીજ ને દંધ બિણપ લાગતી તે તારી દાજરીમાં તને જોઈ વિસરી જવાતી. મુખ ને કુઃખ એ મનનાં દારણ છે. મોટરો ને ગાડીઓમાં દોડનારા, વાડીવજીરા ને બંગલામાં રહેનારા સૌને મુખ છે સંતોષ છે, આનંદ છે એવું માનવું એ બ્રમણ્ય છે. પૈસો વધુ મળવો ન મળવો એ નસીબાધીન છે; પણ જીવીએ લ્લં સુધી કોઇ પાસે મોટા નીચું ધાલી દાવ ધરવો ના પડે તથા ખોટા રસ્તે લાભ મેળવવા મન ના થાય એ જ ખસ છે. એ માઈ માંગણું હતું, અને પ્રભુએ આજ સુધી મારી લાજ રાખી છે બેટા, એને વિસારીશ નહીં. એવું ખરા દિલથી પ્રેમપૂર્વક રમણ દર અને તું કુઃખી નહીં થાય. તું ઘણો સમગ્ર છે, ઉમરના પ્રમાણમાં તારી શક્તિએ સારી ખીલી છે. કોઇનું મન દુભવીશ નહીં અને થાય તેટલું સૌનું દામ દરી છુટજે. તારા નામ મુગ્ધ જમ મેં તારી માને ને મને શાન્તિ ને આનંદ આપ્યાં છે તેમ આગળ પાછળનાને આપતો રહેજે, અને ઈશ્વર તને નહીં ભૂલે.”

આટલું બોલનાં બોલનાં કુબેરદાસ થાકી ગયા. આ અમ તેમની શક્તિ બદાર હતો; પણ તેમના મનને બહુ આનંદ થયો. શાન્તિ તરફનો જાણે છેવટનો ધર્મ તેમણે બળની લીધો હોય એવો સંતોષ તેમને થયો. તેમના મુખપર શાંત છાયા છવાઇ રહી.

“બાપા, તમે બહુ ત્રાસ ના લો. મારી ભૂલ યદ કે તમને આટલું બહું બોલાવ્યા. જુઓ, તમે કેટલા દાંડી ગયા ? તમે નીરાંતે સુઈ રહો. દાઢરને બોલાવું ?”

“ના, બાઇ. હવે બહુ થયું. તું મારી પાસે બેસ. આજની રાત હું નહીં કાઢું. એમ માઈ મન કહે છે.”

શાન્તિએ મોં ફેરવી આંખ લૂછી ને ઉઠેા નીસાસો નાંખ્યો. અર્થો કલાક ગયો નહીં દરો એટલામાં કુબેરદાસ પથારીમાંથી એકદમ બેઠા થયા. “શાન્તિ, જો, જો, તારી મા.....મને ખાતરી હતી કે એ મને નહીં બૂલે ને આવશે.” ભીંત તરફ કુબેરદાસ એકી ટોચે આંખો ફાડી જોઈ રહ્યા. શાન્તિદાસ બહેનાકળો થઇ ગયો ને ધુરકે ધુરકે રોઇ પડ્યો.

“બાપા, બાપા, શું છે ?”

કુબેરદાસનો ચહેરો અજબ તેજથી ઝળકી ઉઠ્યો. હુપ ને ગભરાટમાં પડેલા શાન્તિદાસને કંઈ સમજ પડી નહીં.

“બેટા, તારી મા મને બોલાવે છે..... જો.....આ.....આવી.....હું જઈશ હોં... શાન્તિ !” શાન્તિના માથા પર તેમના હુજોતો હાથ પડ્યો. “ભાઇ,.....ઈશ્વરને.....કદી.....ધિકારીશ.....નહીં.....તેના પર..... પ્રેમ.....રાખજે..... અને..... અને..... તેજ.....તાઈ.....રક્ષણુ... કરશે.” આંખો મીચાવા માંડી. શ્વાસ બંધ થવા લાગ્યો. “બ્હાણી, આ આવ્યો,” એટલા શબ્દો એકદમ મોટે સાદે બોલી કુબેરદાસે માથું નીચે નાંખ્યું.

૪

રાતના દશ ગણ્યા, અગીઆર ગણ્યા, બારના ટકોરા સંભળાયા તોયે શાન્તિદાસને ઉઘ આવી નહીં. ઘોડી વારમાં આગતી બૂસ પડી ને એ પથારીમાંથી સરાળો ઉઠ્યો. લોકો દોડાદોડ કરતા હતા તેમના ભેગો ભલ્યો ને ચાલ્યો. આગ દૂર નહીં હતી. ભડકા પાસેથી દેખાતા હતા. નિશાળની પડોશમાં આવેલું ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીનું ઘર સળગી ઉઠ્યું હતું. પવનનું જોર હતું, બે માળનું બૂનું ઘર ને અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અધેર કારખાનમાં પાણીનું જોર કમી, એટલે આગ કાળુમાં ના રહી. તેના કૂર પંજામાં દેટલાં ઘરો સળગશે એ કહેવાતું ન હતું. શાસ્ત્રી-

હાએ ઉપરથી પાતું મેથું, નદીખના બળીઆ તે બચી ગયા. તેમનાં ધણીઆણી શિવગૌરીને મહામહેનને અધબેભાન દશમાં અંદરથી ધસડી આવ્યાં. બહાર આવનાં જ તેમને જાન આવ્યું, અને “અરેરે પ્રભુ, મારાં છોકરાં,” બોલી લાંચળાફાંચળા ધર તરફ દોડ્યાં.

ઘરમાં પેસણું અસહ્ય જેવું હતું. તાપ અસહ્ય હતો અગ્નિ દેવતાએ તેમનો વિરનાર ચોમેર ફેલાયો હતો અને આખું ઘર સપાટામાં લીધું હતું લક્ષ્મકામ બળતાં વાર શી ? બંબાવાળાએ શિવગૌરીને અટકાવી. “બહેન, અંદર જવું એ હવે કેવળ ગાંડપણ છે.”

“ભાઇ, મને જવા દો...મારાં બાળકો સાથે બસે હું બળી મરું....પ્રભુ, પ્રભુ...તેમને બચાવ.”

બંબાવાળાએ હાંડુ રહેજ જોરથી પકડ્યું, ને ગદગદ કંઠે કહ્યું, “બહેન, તમારો વલોપાત ને કદ્યાંત મિથ્યા છે. ઘરમાં દોડવાનાં ફાંફાં છોડી દો ને તમારા બાળકોને ઈશ્વરને સોપો. હવે તો દૈવી મદદ જ તેમને બચાવી શકે.”

ખરી વાત. દૈવી મદદ સિવાય નહોતો બચે તેમ નહીં હતાં. અને જુઓ. જોતજોતામાં લોકોના ટોળામાંથી માર્ગ કરતો એક કિશોર ધસી આવ્યો, ને કોઇ અટકાવે તે પહેલાં ચરન ચુકાવી સળગતા દાદર પર કુદકા મારતો ચડી ગયો. લોકો દંગ થઇ ગયા. ગોવિંદરામની નજર પડી ને બળજીત ચહેરે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “અરેરે, આ તો શાન્તિ !”

લોકોના ટોળાંએ નામ ઉપાડી લીધું. “ચાખાસ, શાન્તિ ચાખાસ, ધન્ય તારું મનુષ્યપને, ધન્ય તારી દિમનને.” બધી સળગતી બારીઓ તરફ દરી રહી.

જવાબમાં વધારી, બળી ગયેલી ખારી આગળ શાન્તિ આવી પહોંચેા ને નીચે સહીસલામત જવાનો રસ્તો ચિંતાવર ચહેરે બેઠો રહ્યો. આઠ દશ જણા પીછોટી લઈ બળતા ઘર તરફ ધસ્યા. “શાન્તિ ગમરાઈશ નહીં. બચ્ચાને નીચે ફેંક.”

બાળકને આસ્તેથી નીચે ફેંકી શાન્તિ એકદમ અંદર દોડ્યો ને ત્રણ તથા પાંચ વર્ષનાં બીજાં બે નાનાં બાળકો સાથે ખારી આગળ ફરી દેખાયો.

લોકોના ઉત્સાહનો, અધીરાઈનો, આનંદનો પાર ના રહ્યો. આખું વાનાવડણ વાહવાહથી ગાથ રહ્યું.

“હવે કોઈ પણ અંદર રહ્યું છે ?” શાન્તિએ મોટા અવાજે પુછ્યું.

ધાવણ બાળકને છાતીસરથી ચાંપતી શિવગૌરી આગળ આવી. “નહીં, બાપુ. તેં સૌને અણીશુદ્ધ બચાવ્યાં છે. ઈશ્વર તારા તરફ અમી નજર રાખે.”

જરણે ઉતાવળ કે ગમરાયા સિવાય તેમ પોતાની જાતની પરવા રાખ્યા વગર એક પછી એક છોકરાને નીચે ધરેલી ચાલોમાં નાંખ્યા. સૌ કોઈને હવે શાન્તિની સલામતી સારૂ ચિંતા પેડી. કાસ્ય પાસેની દિવાલ હાલવા લાગી હતી ને છાપડું પડું પડું ચર્ચ રહ્યું હતું.

“ઉતાવળ કર. શાન્તિ! ચાલ, આ તરફ લોકોને એકદમ ભુરકો માર.”

શાન્તિના પ્રિક્ષા મ્હોં પર ઘણુંબર રિગત ફરક્યું. આગળ પાછળ નજર કરી જેવો ભુરકો મારવા વળે છે તે જ વખતે તેના કુમળા શરીર પર દિવાલ તથા છાપડું ટૂટી પડ્યાં. શાન્તિ બોંય પર પછડાયો ને તેના પર બળતો કાટ કરી વળ્યો. લોકો દિંમન ધરી ધસ્યા ને મદા-ગહેનતે ઝડપથી કાટ દૂર કરી, સખ્ત હાલેલા, છંદાઈ ગયેલા, મંડે મંડે ચર્ચ રહેલા શાન્તિને

કાઠ્યો; તેને દલકે દાયે દાય પર લઈ ધુમાડા ને તાપથી દૂર ધુવાડ્યો. શિવગૌરી ત્યાં દોડી પહોંચી અને દેવી પ્રેરણાના સાધન બનેલા આ નાના છવને પણ પાતી, આશીર્વાદ આપતી, મોકળે મ્હોંએ રોઈ પડી. તેનું પોતાનું બાળક આ પણ જતું રહેતું હોય એટલી લાગણી તેને થઈ. શાન્તિને ખાન હતું. તેની મુખમુદ્રા શાન્ત હતી.

“માઈ. શા સારૂ રહ્યો છે ?...બાપા ગઈ કાલે જ ગયા...મારે ૫ જાનું જ છે.”

“શાન્તિ. એવા વિચાર ના કર. તને મારે ત્યાં મારા પોતાના બાળકે માફ રાખીશ. ઈશ્વર તને ઝટ આરામ કરે.”

“ગુરુજી. એ આસા હવે નકામી છે.... મારી પાસે આવો...મને માથી આપો.”

“બાઈ, કોણ કોને માથી આપે ? અમે તો છંદગી બર તારા ઓશીગણુ થયાં છીએ. દિંમન પ્રેમ ને ઔદાર્યનો પાઠ તેં મને શીખવ્યો છે. હું તને એળખી ના શક્યો.

“ગુરુજી !...વર્ગમાં બોલ્યો...તે બોલું હતું...મારી બુલ...સમજાઈ છે...ઈશ્વર જે કરે છે...તે સારા સારૂ...મા ગઈ...બાપા ગયા...હું આ ચાલો...કેવો બાગ્યશાળી !... માઈ !... આશિષ આપો.”

આ કરણજનક દેખાવ જોનારા, આગળ પાછળ ઉભેલાની આંખોમાં આંસુ જલકાઈ રહ્યાં.

“બેટા !” શિવગૌરી તેના માથા પર દાય ફેરવતી બોલી. “મારા જેવીનું વચન. કળતું હોય તો મારી આશીષ છે કે તે પરમ-કૃપાળુ તને તેની ગોદમાં લે ને અનન્ત શાન્તિ આપે.”

“હા...શ. હવે...હું...નીરંતે...સુખશ... ખરે...ઈશ્વર...દયાળુ...છે.”

૨૧. ખ. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાં:

ઓઢો જામ ને હોથલ

કચ્છના મુલકમાં કોટકલી નામે ગામ હતું. લાંબા જામના નાના બાઈનું નામ ઓઢો હતું. ઓઢાની ઉંમર પચીસેક વર્ષની હતી. તે વાંકડી મૂંઠવાળો ફાંકડો માટે જવાન હતો. તેનું વિદાળ કપાળ ગૌર વર્ણને લીધે ચમકારા મારતું હતું. તેની મોટી ને અણીઆળી આંખો જેમ હરા-મણી હતી તેમ તે પ્રેમાળ એટલે મીઠી નજર-વાળી હતી. તેની શિકલ શેખીલી, તેનો બાંધો કદાવર છતાં ઉંચો ને પાતળો હતો. તે સ્વભાવે હસમુખો ને ટોળી હતો; તેથી તેને સૌ સારી પેઢે ચહાતાં હતાં. તે સ્વચ્છ ને તંબ કપડાં પહેરતો, અને હથિઆર સજ્જ નવારે તે ઘોડે-સ્વાર થતો, સારે-તો સ્ત્રી પુરુષો તેને જોઈને છક થઈ જતાં. તે જેવો શરૂાર હતો તેવો જ સલવકતા હતો. સર્વ ક્ષત્રિય સહુશ્લો તેનામાં હતા. તે બ્રહ્મચર્ય યન પાળીને લગ્નગ્રંથ રહેતો.

જો બાઈ વચ્ચે ઘાડો પ્રેમ હતો. તેઓ સાથે ખાચ પીએ, શિકારે જાય ને ગામેતડું પશુ કરે. નજીકના કુંગર પર બેસીને તે ધણી વાર આનંદ કરતા, કેમકે તે ઉપર પુષ્કળ મોર વસતા હતા. તેઓ કળા કરે ને નાચે, દેક્ષા તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળે અને મોરોના ટોક્ષ વડે કુંગર, પરંતુ જંગલ ગાથ રહેતું. કુંગર પર શિકાર કરવાની મનાઈ હોવાથી હરણાદિ પશુઓ નિર્બ-યપણે ફેલાઈ કરતાં હતાં. તમારી જામની પહેલી પત્ની મુજરી જવાથી તેણે બીજી વારનું લગ્ન કર્યું હતું. હકરાળાં ૨૧ વર્ષનાં ને પૂરકુલન હતાં. તે પોતાના દિવર પ્રત્યે ધણે વદાવળતાવતાં. હુંદેવે ઓઢાનું યુંદર શરીર ને તરુણ-વરયાથી તેમનું મન વિવેક થયું.

એક વાર હકરાળાંએ ઓઢાને પોતાની મેડીએ બોલાવ્યો. તેને લલચાવા માટે જે જે સામગ્રી જોઈએ તે સર્વ તૈયાર રાખી હતી. ઓઢાને ગાદી પર બેસાડીને તેની છેક નજીક હકરાળાં બેઠાં, અને અનેક તરેહની રસીકી વાતો કરવા, હાવભાવ બતાવવા ને નખરાં કરવા લાગ્યાં. શ્રંગી ઋષિ જેવા ઓઢાનું મન તેથી ચંચુ નહિ, કેમકે ભાબી પ્રત્યેના તેનો પ્રેમ વિશુદ્ધ હતો. આખરે હકરાળાંએ પત્રમ પર જઈને ઓઢાને તેમાં આવવા આમંત્ર કર્યો. ઓઢાને હવે ભાબીની વૃત્તિ વિષેની સંમત પડી ગઈ. તે ગાદીએથી ઉઠ્યો નહિ, સારે બાઈએ આસીને તેનું કાંડું પકડ્યું. તે ખિન્ન થઈને બોલ્યો; તમે મારાં મોટાં ભોજન એટલે મના ગયું છે. અને હું તમને હંમેશાં તે જ પ્રમાણે લેખું છું છતાં તમે આ ચું કરવા દરજો છો! હું બ્રહ્મ-ચર્ય યન પાળનાર લગ્નગ્રંથ છું. માટે મારાથી તમારો સ્પર્શ સરખો દર ચક્રો નહિ. તેણે કાંડું તરછેડીને જવા માંડ્યું ત્યારે ભાબી મુચ્છીને બોલ્યાં. દિવજી તમે મનના નથી તો તમારી વિરહ મારે સખા કલન લેવા પડશે. તમારા બાઈને ઉંદ્ર અવશું સમજવીને હું તમને દેશવટો લેવડાડીશ. ઓઢો કંઈ પશુ ન બોલનાં કલનને જાવને દાન કરીને ચાલતો થયો.

રીતે લલચાવા માંડી, પણ હું જ્યારે એકની જે ન થઇ ત્યારે તે ધમકી આપીને ચાલ્યા ગયા. હવે પછી તે શું કરશે તે કહેવાય નહિ. માટે તમે તેને દેશવટો દા તો જ માણસી નિરાંતે રહેવાય. 'બાઈની શુદ્ધ વર્તણૂક વિષેની કાઠિયારને ખાતરી હતી, તેથી તેમણે આનાકાની કરવા માંડી એટલે બાઈએ સ્ત્રીચરિત્રનો આરંભ કર્યો; તેથી અંતર્યામીને તેમણે આવતી કાલે જ બાઈને દેશવટો દેવાનું વચન આપ્યું.

ખીજે દરોડે સવારે બાઈને દેશપાર કરવાનો હુકમ થયો. એટલે શું પરિણામ આવશે તે જાણતો જ હતો. તેથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર સાતર તૈયાર થયો. અને કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિભા ધોરા લઇ તે પોતાના વડાલા ડુંગરને જુદાર કરી પરદેશ જવા નોકળી પડ્યો, અને શુદ્ધ નરેશ વિસંજદેવને જઈ મળ્યો. વિસંજદેવે તેને ભારે માન આપી પોતાની પાસે રાખી લીધો. યોગ જ દિવસમાં બંને વચ્ચે ઘણી મિત્રતા જોવાઈ. એક વાર બંને સાથે જમવા બેઠા હતા તે વખતે વિસંજદેવે પોતાના બાણમાં ચપટી ધૂળ નાંખી, તેથી આશ્ચર્ય પામીને એકાદ જમ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે વિસંજદેવે કહ્યું કે 'જ્યાં સુધી અશુદ્ધિલપટણ નજીક ધોળાંગડમાં બાદશાહની સાંઠો છે તે લેવાણી નહિ ત્યાં સુધી હું અન્ન નહિ પણ ધૂળ જ ખાઉં છું! એક વાર મેં ચંદાઇ કરી તેમાં નિષ્ણ જવાથી મેં આણું આંકું પણ લીધું છે.'

આ સાંભળી એકાદ જમને પગથી માથા સુધી લાગી ગઇ. તેણે કહ્યું, "મહારાજ, હું બાદશાહની સાંઠો લઇ આવું તો જ તમારું અન્ન ખાઉં." તેણે મહારાજ પાસેથી આઠ દસ દળગર સવાર તથા કેટલુંક પાવણ લઈને ચંદાઇ કરી. રસ્તે ચાલતો ચાલતો જય છે એટલામાં તેને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો. તેની ઘોડી પાણીપથી હતી. તેણે આખે અંગે હથિયાર સજ્જા હતાં

પાંડે નાનકડી ગેંટાની ટાલ તથા તીરનો બાયો આવી રહ્યા હતા. તેણે એક હાથમાં પોલાણું બારે ધનુષ્ય ધારણ કર્યું હતું. તેનું સ્વરૂપ પણ મોઢક હતું. તેણે એકાદને રામરામ કરીને પૂછ્યું કે તમે લશ્કર સાથે ક્યા સીધાવો છો? એકાદને સમજી વાત અચ કતિ માંડીને કહી, એટલે સવાર બોલ્યો, ચાલો. હું પણ તમારી સાથે આવું છું. રસ્તામાં ચાલનાં ચાલનાં બંને પોત-પોતાની બદાદુરીની વાતો કરતા હતા. વચમાં એકાદને સવારને પૂછ્યું કે તમારું નામ શું ને તમે ક્યાં રહો છો? તે બોલ્યો માઈ નામ હોયજ, અને હું તમે આવ્યા તેથી ઘોડેક-છેટે સંખાસર તલાવ નજીકના નેસડા (મામડા-મુઆડા) માં રહું છું ગપાટા મારતા મારતા તેઓ ધોળાંગડ આવી પહોંચ્યા.

ધોળાંગડ પાટણથી આઠ ગાઉ હતું. ત્યાં બાદશાહના સાંઠીઆ (ઊટા) બંધાના હતા. તેને શરતો જબરો કોટ હતો. રાતની વખતે જ્યારે એકાદ જમ સાંઠીઆ ઉપર હુમલો કરવાને ધસ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે ઝાંપો મજબૂત અને અંદરથી જળમાં તાજાં સાંકળાથી વાસેલો હતો. લશ્કરનાં માણસોને લાગ્યું કે ઝાંપો ઉધરી ચકે એમ નથી તેથી તેમણે નિરાશ થઈને એકાદને વાત કહી. એકાદને જાતે ત્યાં ઘણી મહેનત કરી પરંતુ ઝાંપો ઉધરી ન શક્યો. પછી બધાએ હોયજ પાસે જઈને કહ્યું કે, અમારાથી ઝાંપો ઉધરી શકતો નથી. માટે તમે તમારું જળ અજમાવો. હોયજે જાતે ઝાંપાને ચાંમડા સાથે સમજાવો ઉબેડી આવો ફેંકી દીધો! ઝાંપો ખુસો થતાં જ એકાદનાં માણસો અંદર ધુસી ગયાં. સાંઠીઆની ચોટી કરનારા જે માણસો સૂતા હતા તેમાંના ઘણાકને લશ્કરે કાર કર્યો. આ ધમાલ ચાલી રહી હતી, એવામાં બાઈના ચોટીદારો તેમના જગાદાર સાથે જાગી ઉઠી હથિયારબધ થયા.

એટલામાં હોથલે ઘોડાંક માણસોને બધા સાંઢીઆ સોંપીને કહ્યું કે તમે એ સાંઢીઆ હાંકી ચાલ્યા જાઓ. અમે જમાદાર વગેરેને મારીને તેમના ગાંડા સાંઢીઆને લઇને પાછળથી આવી મળીશું.

જેવા સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, તેવા જ તેઓ ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા, અને ઓઢાના માણસોને કમજો રહી શક્યા નહિ, ભારે તેમજે હોથલને એ વાત કહી. હોથલે જાહેર એક મોટા સાંઢીઆને આગળ કર્યો એટલે બાકીના સાંઢીઆ હારબંધ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેમને લઇ ઓઢાનાં માણસો ચાલતાં થયાં. આવી ગરબડ ચાલી રહી હતી, તેનો લાભ લઇને જમાદાર ગાંઢીઆ સાંઢ પર સવાર થઈ ચાલી નીકળ્યો, તેજે અણહિજપુર જઈ બાદશાહને ખબર કરી કે વિસલદેવતા લશ્કરે ગઢનો દરવાજો તોડી, ચાકરોને મારી સર્વ સાંઢીઆ બહાર કાઢ્યા, ને તે લઇને ચાલતા થયા. બાદશાહને આ ખબરથી હાડોહાડ વ્યાપી ગઇ. તે મોડું લશ્કર તૈયાર કરી જતે મેદાન પડ્યો. અને તડામાર કરતો ઘોળાગડ આવ્યો.

સાંઢીઆ રસ્તે પાડીને હોથલ ગઢમાં આવ્યો. તો ગાંઢીઓ સાંઢને તેનો જમાદાર તેની નજરે ન પડ્યા. તેજે ઓઢાને કહ્યું કે તે નિશ્ચય પાટણુ ગયો. એટલે હવે બાદશાહનું લશ્કર જાલદી આવી પહોંચશે. માટે આપણામાંથી એક જાજે તેની સામે ટક્કર લેવા રહેવું ને બીજાએ સાંઢીઆ સત્વર હાંકી જવા. આ બેમાંથી તમે કયું કામ માયે લો છો? ઓઢાએ કહ્યું, હું સાંઢીઆ લઇ જઈ છું. એટલે બાદશાહને ખાગવાનું કામ હોથલને માયે આવી પડ્યું.

હોથલ પોતાના માણસો સાથે બાદશાહના લશ્કર સામે ગયો. પરંતુ પોતાનું બળ ઓઢાને બતાવવા સારૂ તે ધીમે ધીમે પાછળ હટતો ગયો, અને ઓઢા સાંઢીઆ લઇને જતો હતો તેની નજરે આવી પહોંચ્યો. ઓઢાને લાગ્યું કે હોથલ

પાછો હટતો જાય છે માટે સાંઢીઆને એક ટેકરી પર હબા રાખી તે હોથલની મદદે આવવા લાગ્યો, ભારે હોથલે ના પાડી. તેથી તે બોટાની પાસે ટેકરી પર ગયો ને શું ચાય છે તે જોવા લાગ્યો. હોથલે હવે પોતાનું બળ ખરેખર અજમાવ્યું અને તેજે બાદશાહના દળને પાછું હટાવી દીધું. બાદશાહે વિદીનો ઇલાજ અજમાવ્યો. પણ હોથલે ચોખી ના પાડવાથી બાદશાહ ચાકીને લશ્કરની સાથે પાછો પાટણુ ગયો.

ઓઢા જમ ટેકરી પરથી નીચે આવીને હોથલને મળ્યો અને બંને સાંઢીઆ લઇ આગળ ચાલ્યા. જ્યારે બંનેને જુદા પડવાનો રસ્તો નજીક આવ્યો ત્યારે હોથલે કહ્યું, હવે આપણે જુદા પડવાના. માટે મજા ભામના સાંઢીઆ મને આપો ને બાકીના તમે લઇ જાઓ. ઓઢાના માણસો બોલ્યા કે સાંઢીઆ અમે હાંકી લાખ્યા છીએ માટે તેમાંથી તમને ભાગ નહિ મળે. આથી હોથલને ઘણી રીસ ચડી. ઓઢાના લશ્કરમાંથી તેજે એક ઘોડાને એક હાથે ઉપાડી આથે ફેંકી દીધો ને બોલ્યો કે જો હું ચઢાઈ તો તમને સવળાને ફેંકી દઈ ! સાંઢીઆ હાંકી આપવામાં ને બાદશાહના લશ્કરની વહાર ઝીલવામાં તો હું એકલો હતો. હવે ભાગ વહેંચતી વખતે તમે બહાદુરી બતાવવા નીકળો છો તેથી મને તાજુબી લાગે છે.

ઓઢાએ પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું, ભાઈઓ, એ હોથલ ન હોત તો આપણે સાંઢયો હાંકી લાવવામાં ક્ષેત્ર પામ્યા જ ન હોત. હોથલ કેવો પરાક્રમી છે તે જુઓ:—

ચાલ તોડ્યો તાડે, જમ બનરે બકાવ;
તે તું વડો ના મુરો બેસીઓ, કેડાં વેચી દા માલ.

ખડું જોતાં તો બધી સાંઢયો તેમની છે માટે તેમને આપી લો. ઓઢાની નેક શક્તિ જોઈ

ચાલ-વેચી મુરો-મારો લઈને-જઈ
કેડાં-સાંઢીઆ વેચી-વહેંચી

હોયલ રાજ્ય થયો તેને બોલ્યો કે મારે એકે સાંઠ જોઈતો. મુખી, માટે એકાદા નમ, તમે સવળા સાંઠો લઈ જાઓ. તમારા માલિક વિસલદેવને સુપરન કરો. કેમકે તે લઈ આવવાનું તમે તેમને વચન આપ્યું હતું. જનમસાહેબ, હો દેવે તમને રામરામ છે. આપણે વિપ્રુદા પડવાનો વખત આવ્યો તેથી મને દિલગીરી થાય છે. જાને મિત્રા ઉદાસ ચહેરે અને પાણી ભરી આંખે જુદા પડ્યા. હોયલ જ્યાં સુધી નજરે દેખાયો ત્યાંસુધી તેની તરફ એકાદા જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે હોયલનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું રૂપાળું ને નાજુક છે, તેને હજુ ગૂંછો પણ કૂટી નથી. તેથી તે કિશોર વયનો લાગે છે. વળી તે કોઈ ગામનો હાકાર ન હોઈ એક નેસડામાં પડી રહેલો છે. એમ છતાં તેનામાં આટલું જાણુ બળ ક્યાંથી ? ખરેખર તે કોઈ દેવી શુભ હોવો જોઈએ. અથવા તેને શંકર સરખા કોઈ બળવાન દેવનો હાથ હોવો જોઈએ.

એકાદા જનમ સાંઠીઆ લઈને વિસલદેવ પાસે ગયો. પોતે લીલેલું પણ પાળવાને એકાદા શક્તિમાન થયો. તે જોઈને મહારાજને ઘણો આનંદ થયો. મહારાજ પાસે કેટલાક માસ રહ્યા પછી તેણે પોતાને વતન જવાની રજા માગી, ત્યારે વિસલદેવે કહ્યું કે હાકાર, તમે અહીં મજેદથી રહો. તમને હું સારો દરમાયો આપીશ, અને ગામગરાસ પણ બક્ષિસ કરીશ. માટે તમે મારી પાસે રહો. તમને કોઈ જાતની અંતર દરકત આવવાથી નથી. એકાદાએ ઉત્તર આપ્યો કે આપની મહેરબાનીથી હું સર્વ પ્રકારે મુખી છું. તેમ આપ મને સારી રીતે રાખશો તેની પણ મને ખાત્રી છે છતાં જાહુ દિન વીતી ગયા માટે મારે પાછા ઘેર જવું જ જોઈએ. તેનો અતિ આશ્ચર્ય જોઈને વિસલદેવે ન છૂટકે તેને રજા આપી પુષ્કળ ઝવેરાત, દ્રવ્ય અને ઘોડેચાર

આપ્યા. મહારાજને મહામદ દેવે રામરામ કરીને તે વતન જવા નીકળ્યો.

ચોટક ગયા પછી તેને પોતાનો મિત્ર અને સંપ્રામનો સાથી હોયલ યાદ આવ્યો. તેથી તેને છેલ્લી વારનાં મળી લેવાનું તેને દુરસ્ત લાગ્યું. તે હોયલના નેસડા તરફ વળ્યો. રસ્તામાં સંખાસર તળાવને આરે એક સ્ત્રી નમ્ર ચહેરે નડાતી તેના જોવામાં આવી. તેના માથાના વાળ એટલા લાંબા હતા કે તે વડે તેનું આખું શરીર ઢાંકાય ગયું હતું. પરંતુ તેથી તેનું રૂપ કંઈ ઢાંક્યું રહ્યું નહિ. એકાદા બ્રહ્મચર્ય પાળનારો હોવાથી નમ્ર સ્ત્રીને જોતાં જ તેણે પૂંક વાળી. સ્ત્રીએ જુદું કપડું બદલ્યું ને એકાદાને ઉલ્લેસો જોઈને તેણે પૂછ્યું તમે કોણ છો અને કેણી તરફ જવા નીકળ્યા છો ? જાને પોતાનું નામ આપીને કહ્યું કે નજીકના નેસડામાં મારો મિત્ર હોયલ કરીને રહે છે તેને હું મળવા જાઉં છું. સ્ત્રીએ કહ્યું હું તેને જોળખું છું. તે એક ભોંયરામાં રહે છે. ચાલો, હું તમને તેની પાસે લઈ જાઉં. એકાદા જાહની પાછળ ચાલ્યો. પાછળે કહ્યું ચાલો, આ ઘરમાં થોડી વાર આરામ લ્યો. તમે ચાકેલા જણાઓ છો. એકાદા કહ્યું, પણ આ ઘરમાં કોઈ મરદ નથી. તેથી હું એકલી જોડી સાથે જોડી શકું તેમ નથી.

એ સાંભળીને જોડીએ પડેલા ફોડી દીધા. તે જોડી. તમે મને સ્ત્રીના રૂપમાં હોવાથી પિછાની ન શક્યા પણ મેં તો તમને તુરત જ જોળખી લીધા હતા. તમારી સાથે ગ્રંથાગ્રમાં જનાર હોયલ તે હું જ ! તમે મને નમાવસ્થામાં જોઈ, માટે તમે મારા સ્વામી યથ ચૂક્યા. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું પુરુષના લેખાસમાં રહું છું છતાં જો પુરુષ માફ આપ જોઈ શકશે તેને હું પરણીશ. મારા પિતાજીની હકરાત આંચકી સેવાવાથી અમે વખાનાં માથા આ નેસડામાં

રહ્યાં. યોદ્ધાં વર્ષ વીત્યા પછી મારા પિતાજી પણ કૈલાસવાસી થયા, તેથી મારે વેપ બદલીને પુરુષ તરીકે બોંધરામાં રહેવું પડ્યું. ખીજે કંઈ ઇલાજ ન રહેવાથી અને હોથલના આગ્રહથી તે હોથલને પરણ્યો.

જાન કર્યા પછી અને સુખચેતનમાં રહેવા લાગ્યાં. કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. હોથલે બે દીકરાને જન્મ આપ્યો. મોટાનું નામ જેસલ અને નાનાનું નામ જખરોદ પડ્યું હતું. એક દિવસે બંને છોકરાને લઈ ઓઢો નજીકના હુંગરમાં ફરવા ગયો. સાંજનો વખત હતો, વાદળો ચઢી આવ્યાં, મંદમંદ સુગંધમય પવન વાવા લાગ્યો, ક્ષિતિજમાં આછી વીજળી ચીલી હતી, તેથી હુંગર ઉપરના મોર ટોકા કરી રહ્યા. મોરના ટોકા સાંભળીને ઓઢાને પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યું, તેથી તેણે નિસાસો નાંખ્યો. મોટો દીકરો ચાલાક હતો તેણે પૂછ્યું ત્યારે ઓઢે પાંસરો ઉત્તર ન આપ્યો. ઘેર ગયા પછી જેસલે પોતાની માતાને વાન કરી. તેણીએ પોતાના સ્વામીને ઉદાસ થવાનું કારણ ઘણા આગ્રહ સાથે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યાની વાન કહી. બાપએ ખુશીની સાથે વતન જવાની ઇચ્છા બતાવી, અને ઉતાવળથી સર્વ તૈયારી તેણે કરી દીધી. વતન જવા નીકળ્યા પછી રસ્તામાં પોતાના માલિક વિસલદેવને તે મળવા ગયો. વિસલદેવે તેને બહુ સન્માન

આપી ઘણી ખાતર કરી અને જતી વખતે વળી વધારે ધન આપ્યું.

દરમિયાન અહીં એના મૂળ વતનમાં બે ચાર વરસમાં જ એની ભાભીના પાપનો ધરો ભરાવાથી તેણીનાં કુકર્મ તેના પતિ તમાસી જામથી પણ અગળ્યાં ન રહ્યાં અને તેણે એ નરત નારીને ગધેડે બેસાડીને તગડી સુધી. તે જ પળથી પોતાના ભાઇની નિર્દોષતાની તેને ખાતરી થઇ ગઇ. એને શોધી કાઢવાને તથા પાછો સ્વદેશ બોલાવવાને તજવીજ કરવા લાગ્યો હતો. તેમાં વળી વરસ વીતતાં ગયાં તેમ પોતાનું શરીર ધરતું થતું જતાં એને ઓઢો ક્યારે આવે એમ થવા લાગ્યું. ઓઢો જામ સતી હોથલ અને એક મહારાજના રસાલા અને પરિવાર સાથે બંદરે ઉતર્યો તે સાથે જોતજોતામાં એના આવ્યાની વધાઇ એના મોટા ભાઇ સુધી પહોંચી ગઇ અને તે ઓઢાને મળવા ધાઈ આવ્યો. ઓઢાના છોકરા મોટા ભાઇના પગમાં પડ્યા. અને ઓઢો પણ તે જ પ્રમાણે સાટાંગ નમસ્કાર કરવા જતો હતો પણ તમાસી જામે તેને વચ્ચેથી જ અટકાવીને બાયમાં લઇ લીધો. બંને ભાઇ આચુપ્તને બાકીનો કાળ સુખ-શાંતિમાં અને પ્રગલ્ભિતા નહાનાંમોટાં નિત્ય-કર્મમાં નિર્ગમના હતા. સતી હોથલની શક્તિ અને પવિત્રતાની નામના પણ ચોતરફ મહેપ્પી રહી.

કાન્તમાલા

બીજી કૃતિઓ

ગદ્ય .

૨૧. ૨૧. અતિચુખરાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી :

કવિઓનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વર:-ઓહો, કલાકુન્જ, આ બધાં ક્યાં પુસ્તકો છે ?

કલાકુન્જ:-શુભરાતી સાહિત્યના સારમાં સારાં બાર પુસ્તકો છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જોઈ તો ખરો, તમે ક્યાં પુસ્તકોને સારામાં સારાંની સ્પર્ધાનીય કક્ષામાં મૂક્યાં છે ?

કલાકુન્જ:-એ જોવા દેવાની યાત નહિ. માર્કે જે ઉત્તમ તે તમારું ઉત્તમ નએ હોય. ચુંદરતાની માફક ઉત્તમના વૈયક્તિક દષ્ટિએ વિવિધતા પ્રહણ કરે છે, ને તેટલા માર્કે સ્વર્ણના ચુંથળાને પ્રગંભ આપવા હું રાજ નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-મનભેદ અનેક બાળતોભા હોય છે જ; માર્કે તે મનભેદ જનપુલા દેવો નહિ એ તે કેવો ન્યાય ?

કલાકુન્જ:-એ કવિઓનો ન્યાય. હરિ એટલે લાગણીઓનો ઝરો, કવિ એટલે જાનના ઓનો કુંજ, કવિ એટલે આદર્શોનો કુવારો. એને શુષ્ક દલીલોનો કંટાળો હોય છે, ને મનભેદને વિશે એને અસહિષણતા હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-એટલે ?

કલાકુન્જ:-એટલે એમ કે મારા પ્રિય કવિઓ માર્કે તે હું કહેવા માગતો નથી કહું ત્યારે

તમે ચુંથળાં કરોને કે નર્મદ કરતાં દયા-રામ ચંદ્રે કે નાનાલાલ કરતા નરસિંહરાવ ચંદ્રે કે લલિત કરતાં ખખરદાર ચંદ્રે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-વારુ, ત્યારે એટલું આ પરથી સમજાય છે કે તમારા હાથમાંનાં બધાં પુસ્તકો કાવ્યપુસ્તકો છે, ને તમે હવે કવિનામાં અનહદ રસ ભેના જણાઓ છો.

કલાકુન્જ:-એમ જ. પરંતુ પુસ્તકો ક્યાં છે તે હું કહેવા માગતો નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-આ “પૂર્વોવાપ” તો દેખાઈ જ આવે છે. કલાકુન્જ:-ભલે દેખાય, પરંતુ મારા મનનાં ઉત્તમ મનમાં બાર કાવ્ય-પુસ્તક ક્યાં છે, તે મારે જણાવવા દેવું નથી.

જ્ઞાનેશ્વર:-ભલે, પણ એટલું તો નક્કી જણાય છે કે આદિત્યપ્રશસ્તિમાં, તમને આ.પ. કાવ્ય-કુસુમો જ મને કૃષ્ણ લાગ્યાં.

કલાકુન્જ:-તેને વિશે દલીલને રચાન નથી. કાવ્યનાંડ તે દિવ્ય આનંદ છે. શાંતિના મગધમાં થએલા રસિક અંન ક્ષોભને પરિણામે જ કાવ્યકુસુમો હૃદયોદાનમાં ખરે છે. કોઈ જાત્યશાળીને જ એ ક્ષોભ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેનાં કુસુમોનો સુવાસ ભેનોરા જગ ખરેખર જાગ્યશાળી જ હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-જો કૃત્રિમતામાં દિવ્યતા હોય, તો

કાવ્યનાંદને દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય;
 ને ભાવનાઓ ને લાગણીઓમાં દિવ્યતા
 હોય, તો કાવ્યનાંદને દિવ્ય આનંદ ગણી
 શકાય; ને પદ્ય, અર્થાત્ અસ્વાભાવિક
 શૈલીમાં દિવ્યતા હોય, તો કાવ્યનાંદને
 દિવ્ય આનંદ ગણી શકાય. બાકી તો
 કાવ્યમાં આનંદ લેવો એ મારે મન કદપનાએ
 ઉભાં કરેલા ખોટાં ચિત્રોમાં ક્ષુદ્રક વા બાલિકા
 આનંદ છે; કાવ્યમાં આનંદ લેવો એ મારે
 મન ભાવનાની બબક ઢે લાગણીના બરા-
 હાઓમાં બેસાંઓને આનંદ મળે છે તેવો,
 જૈણુ આનંદ છે; અને કાવ્યમાં આનંદ
 લેવો એ મારે મન ગવૈયાંઓને જે સંગીતમાં
 આનંદ મળે છે એવો નાદજનિત ને નાદ-
 મસ્ત આનંદ છે. કાવ્યનું ગર્ભ કૃત્રિમતા
 છે; રે, કાવ્ય એ કૃત્રિમતા કૃત્રિમતા છે.

કલાકુન્જ:-ઓ હોહોહો! ખૂબ કરી તમે તો,
 ખરેખર આખર કરી નાંખી. કાવ્યમાં તમે
 કૃત્રિમતા જુઓ છો, કાવ્યમાં તમે લાગ-
 ણીઓની જૈણુવૃત્તિ જુઓ છો, કાવ્યમાં
 તમે ગવૈયાઓની ધૂન જુઓ છો.

જ્ઞાનેશ્વર:-હા, એમજ.

કલાકુન્જ:-કીક ત્યારે. એક પછી એક-કાવ્યમાં
 કૃત્રિમતા ક્યાં આવી ?

જ્ઞાનેશ્વર:-જે વ્યવહારમાં ન હોય તે કાવ્યમાં
 કદપાતું હોય છે. આદર્શ પ્રેમ; ક્યાં છે ?
 કવિની કદપનામાં આદર્શ મૈત્રી; ક્યાં છે ?
 કવિની કદપનામાં આદર્શ ભક્તિ; ક્યાં છે ?
 કવિની કદપનામાં કાવ્ય એટલે કદપનાના
 યોગ દુનિયા પાર, તે, માણસને ક્યાંએ
 ખેંચી જાય છે તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી,
 ને જે દુનિયામાં માણસને એ ફેરવે છે
 તેમાંથી જો તે વ્યવહારમ જતાં સરખા-
 મળી કરવા માંડશે તો તે દુઃખી થશે.
 કાવ્યનો ચિત્રોથી ઠેરફાને લાભ થયો ?

કલાકુન્જ:-લાભ કરવો, એ કાવ્યનો ઉદ્દેશ
 નથી. કાવ્ય, એ સૌંદર્યનો એક આવિર્ભાવ
 છે, ને સૌંદર્યનું કર્તવ્ય સતત આદવાદ
 આપવાનું છે, નહિ કે કોઈ પ્રદારનો લાભ.
 લાભાલાબની ગણનાએ સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ
 કરનાર માણસ પ્રાતઃકાળે સૂર્યને પૂજનાર
 માણસ પશ્ચિમમાં પૂજે લાગે તેના જેવો
 છે: વસ્તુનું એને જોતું જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન
 નહિ, પણ વિપરીત જ્ઞાન.

જ્ઞાનેશ્વર:-હજો; પણ કાવ્ય માત્રમાં કૃત્રિમતા
 તો ખરી જ.

કલાકુન્જ:-નહિ જ. જો કલામાં કૃત્રિમતા હોય
 તો કાવ્યમાં તેમ હોય. કલાકાર શું કરે
 છે ? નૈસર્ગિક સત્યો, જે ધણુંખરું નથી
 આંખે દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી તેને પોતાની
 કલાને બળે આવિર્ભાવ આપે છે. બવહા-
 રના વખતમાં સંડોવાયેલા ગરીબ બિચારો
 માનવી નિર્સર્ગના નિરીક્ષણ મારે અસમર્થ
 હોય છે; તે જે જે અનુભવે છે તે
 સાંસારિક ઉપાધિઓના મોહક ઓપવાળું
 હોય છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-કેવી રીતે ? એક ચિત્રકાર લોક એ
 જે મુંદર ચિત્ર દોરે છે તેવું મુંદર રૂપ
 જોવામાં આવે છે ખરું કે ? નહિ જ, ને
 તેથી જ એની ગોંધીમાં કૃત્રિમતા છે.

કલાકુન્જ:-નકલ કરવી, એ જો કલાનો
 આદર્શ હોય, તો ખરે જ ચિત્રકાર કૃત્રિમ
 નકલકાર છે તેમ જ નકલ કરવી એ જ
 જો કલાનો આદર્શ હોય તો કવિમાં કૃત્રિમતા
 છે જ. પણ નિર્સર્ગને અનુકૂળ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન
 કરવી, એ જો કલાનો આદર્શ હોય તો
 નથી ચિત્રકારમાં કૃત્રિમતા કે નથી કવિમાં
 કૃત્રિમતા કે નથી કોઈ જ કલાકારમાં.
 કૃત્રિમતા-કલાકાર, એ નકલ કરનાર નહિ
 પણ ઉત્પન્ન કરનાર છે, એની ઉત્સર્ગ-

શક્તિને બળ એ મૌલિક ચિત્રો, મૌલિક વિચારો, મૌલિક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, ને એની ખૂબી એ છે કે જે મૂળ વસ્તુઓ એ ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્વાભાવિક હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી શુદ્ધ વસ્તુઓને આકેષણી એ એનું એ કામ સમજે છે. વ્યવહારમાં એવી વસ્તુઓ જોવામાં ન આવે તે પરથી એનાં ચિત્રો કૃત્રિમ છે એમ સમજવાનું નથી, પણ વ્યવહાર નિર્સર્ગથી સંતાકૃદ્દી કરે છે, વ્યવહાર નૈસર્ગિક સત્યોને એક કે બીજા કારણથી તણ દે છે, એ છે.

જ્ઞાનેશ્વર:-ત્યારે શું વ્યવહારના અનુભવો અસત્ય છે ?

કલાકુન્જ:-મેલાસક. દિલસુરો પણ શું કહે છે ? વ્યવહાર અસત્યથી ભરપૂર હોય છે. નિર્સર્ગમાં રહેલી સત્ય વસ્તુ વ્યવહારથી પર છે, એ વાત શિલસુક જ્યારે બુદ્ધિને માર્ગે સ્થાપે છે, ત્યારે કવિ દ્રષ્ટે, દષ્ટનને માર્ગે દર્શાવે છે. નૈસર્ગિક સત્યોનું આકેષણ કરવું, નિર્સર્ગની વસ્તુઓનું સંસિક રીતે ચિત્રરૂપે દર્શન કરાવવું, એ જ કલાકાકાનું તેમ જ કવિનું કર્તવ્ય છે; અથવા એ જ કવિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે-કવિને કર્તવ્ય હોતાં જ નથી, એ તો સ્તુરણાઓનો ગુલામ હોય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિનો કદાપિ નહિ.

જ્ઞાનેશ્વર:-ચલો, દીક-કૃત્રિમતાના સંબંધમાં તમારું મનન્ય જાણ્યું. દરે, કવિ એ સૈષ્ય આનંદ આપે છે, તેને વિશે શું કહો છો ?

કલાકુન્જ:-મનુષ્યસ્વભાવ કંઈ માત્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ દોરવાતો નથી. મનુષ્ય, એ બુદ્ધિ તેમજ લાગણી, બંનેથી દોરવાય છે; એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ માત્રને તો બુદ્ધિ કરતાં લાગણીની સાથે વધારે સંબંધ હોય છે. બુદ્ધિ તો માત્ર

માનવજીવનની નીકાતું સુકાન છે; પણ તે નીકાતે દાંકનાર બળ તો લાગણી જ છે. જ્ઞાનેશ્વર:-કવિઓ શું ભાવનાઓ પર વિશેષ ભાર નથી મૂકના ? જે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રસ કાવ્યોમાં જામે છે તે શું જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા સ્થાપી ભાવોને જ બળે નથી જામતા ? એટલું જ નહિ, પણ કવિઓ શું લાગણીઓને લડાવતા જ નથી માલમ પડના ?

કલાકુન્જ:-ખરૂં છે, પણ તેમાં ખોટું શું છે કે તમે તેને સૈષ્ય વૃત્તિ કહી નિન્દવા લાગો છો ? પ્રથમ તો “સૈષ્ય વૃત્તિ,” એ શબ્દોને જ માટે મારે વાંધો છે. સૈષ્યોએ એવું શું ‘બગાડ્યું’ છે કે ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિને વખોડવાના હેતુથી સૈષ્ય એવું વિશેષણ વાપરવું પડે છે. સૈષ્યોને હલકી પાડવાના જમાના ગયા, આ જમાનો તંભારૂં એ વિશેષણ નિન્દ્ય ગણશે.

જ્ઞાનેશ્વર:-અરતુ ! હું સૈષ્ય, એ વિશેષણ પાડું ખેંચું છું. સૈષ્ય-માનની વાત આવે ત્યાં જમાનો ઘેત્રો યાય છે. ભલે ઘેત્રો યાય; તે તેને લાગે વળગે. પરંતુ, લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરવી, એ શું કવિઓનું જાણે મુખ્ય કામ નથી થઈ પડ્યું જણાતું ? સારા કવિઓનાં કાવ્યો જોશો તો પણ તમને તેમાં લાગણીઓને ઉરોરનારું શું ધણું માલમ નહિ પડે ?

કલાકુન્જ:-ઉત્તેજન આપવું ને ઉરોરવું, એ બે એક નથી; ઉદીપ કરવું ને ઉરોરવું, એ બે પણ એક નથી. તેમ જ આપણામાં જે જે સારી લાગણીઓ દબાઈ રહેલી હોય તેને તદનુકૂળ ભાવના ચિત્રોથી ઉદીપ કરવી એ કવિનો મુખ્ય વ્યાપાર છે, ને કૈષ્ય કહેશે કે એ ખરાબ છે ?

જ્ઞાનેશ્વર:-ચલો, લાગણીઓ અને કાવ્ય, એ

જેના સંજોગ વિશે પણ તમારૂં મનાવ્યું હતું. પરંતુ એટલું તો ખરું જ દેખી કે કાવ્યની શૈલી, પદ્યબંધ, એ ખરેખર કૃતિમતા જ છે. શું આપણે પદ્યમાં ગોલીએ છીએ? શું આપણે પદ્યમાં વાતચીત કરીએ છીએ? શું આપણે પદ્યમાં વિચાર કરીએ છીએ? નહિ જ. તો જહી પદ્યબંધની શૈલી તે કૃત્રિમ નહિ તો ખીનું શું?

કલાકુન્ડા—આ પ્રશ્નના જે ઉત્તર છે; એક એ કે પદ્યબંધમાં કૃત્રિમતા નથી, ને બીજે એ કે કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય એવું કંઈ નથી. જ્ઞાનેશ્વર—શું પદ્યબંધ કૃત્રિમ નહિ? ત્યારે તો તમે પદ્યબંધમાં વિચારતા હોવા જોઈએ ને વાત કરતા હોવા જોઈએ. પણ અત્યારે જ તમે ક્યાં તેમ કરો છો? આવો આખા પદ્યોત્પાદનને એ જોયો નથી.

કલાકુન્ડા—પદ્યરચના જોઈ ચક્ર, માટે હમેશા તે જ વાપરવી એમ કેમ કહેવાય? પદ્યવાચ સાચું માટે હમેશા ખાતર? વિપય, સમય, પ્રસંગ વગેરે બધું જો લોકોત્તર હોય તો જ પદ્યબંધ લોકોત્તર આનંદ આપી શકે, બાકી તો તે ઉપક્રમને પાત્ર જ થાય. પદ્યબંધ એટલા માટે જરૂરનો છે કે તેથી રમણીયતા આવે છે; વળી તેથી સ્વચ્છ સંદિગ્ધતા-જેમાં વ્યંગ્યતાનું ગર્ભ હોઈ શકે છે, ને વ્યંગ્યતા વિના કલા જામી જ શકતી, નથી-તે આવે છે. પદ્યબંધમાં આવેલો વિચાર હૃદયગમ થઈ શકે છે; હૃદયમાંથી જેવો નીકળ્યો તેવો હૃદયને તે સ્પર્શ કરી શકે છે, આમાં કૃત્રિમતા ક્યાં આવી? ઊંચડી હું તો સ્વયં સ્વાભાવિકતા જોઉં છું.

જ્ઞાનેશ્વર—હીક, ચામચા દો; પરંતુ પદ્યબંધ

વિના કાવ્ય શક્ય છે એમ કેમ બને?

કલાકુન્ડા—એ તો દેખીતું જ છે. પદ્યબંધ એ કંઈ કાવ્યનો આત્મા નથી. કાવ્યનો આત્મા નૈસર્ગિક વિચાર છે. તે ગમે તેમ પણ નૈસર્ગિક રીતે દર્શાવાય તો કાવ્યત્વ ઉદ્ભવે છે જ; પરંતુ જો તે ન હોય તો માત્ર પદ્યબંધથી કાવ્યનું સ્વરૂપ જળવાતું નથી-કાવ્યત્વ, એ ગદ્યત્વની વિરુદ્ધ નથી, પણ અનૈસર્ગિક ગદ્યત્વની અથવા વૈજ્ઞાનિક ગુણત્વની વિરુદ્ધ છે.

જ્ઞાનેશ્વર—આ બધું ખરું, પણ શું તમને એમ નથી લાગતું કે કાવ્યનો મોહ, એક જાતનો વ્યામોહ છે, માત્ર ખોટો મોહ છે? એક જાતનો દુઃખ છે? એક જાતનો એવી રોગ છે? ધણીખરા સુવકો કાવ્યના આદર્શરૂપી શું પોતાના વ્યવહારનું કેવું બગાડતા નથી?

કલાકુન્ડા—ચંદ્રિકા શીતલ છે ને રમ્ય છે. તેટલા માટે જ્યારે જ્યારે ચંદ્રિકા અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે ત્યારે તેમાં જ દુઃખી કરવું, એ કેવો ન્યાય? અલ્પજન ખોટો. પણ તેમાં વાંક શું અંગો છે?

જ્ઞાનેશ્વર—નથી. પણ છતાં હું જોઈ છું કે કાવ્યના વાસંગથી જેટલા સુવકોનાં મન ખોટી પ્રતિભામાં પડે છે, તેટલાં બીજાં દર્શાવી નથી પાતાં. સમાજ શું માને છે? બળ પ્રેરણાદિત કરે એવું જાન. રાષ્ટ્ર શું માને છે? બળ પ્રેરણાદિત કરે એવું જાન. કાવ્યના વ્યામોહમાં જેટલા સુવકો જોઈ મસ્ત થાય એટલા સારા. કાવ્યની પ્રતિભા એક ક્ષણિક ગાંડપણ કહેવામાં આવે છે એ સુકા જ છે. મારું તો દૃઢ માનવું છે કે ગાંડા નહિ તે કવિ નહિ, નકલજાન નહિ તે કવિ નહિ, કૃત્રિમ નહિ તે કવિ નહિ, સંપ્રદિત વિચારનારે તો, અહા! હું એક

ગેબી અવાજ સાંભળું છું, “કવિઓનો
બહિષ્કાર કરવો જોઈએ.”

કલાકૃત્ત-કરો તેનોજ બહિષ્કાર. દૂર કરો

જો અવાજને, ઉઝંઘો એ વિચારને, સલામ
કરો એ મન્ત્રવ્યને, ને મને લાગે છે,
પ્રણામ કરો આપણે એ અરસપરમને.

૧૮

ચિ “હત્સર્ગી” :

અંજની અને પુષ્કર

અંજની: આજ રોજ કરતાં કંઈ વધારે પવન
વાય છે નહિ વારુ ?

પુષ્કર: મટને નથી લાગતો.

અંજની: પુષ્કર ! આજ આટઆટલા સહવામ
પછી મેં તું હજી આવોજ અતડો રહ્યો.

પુષ્કર: પણ, લે ! મને જોવું લાગે તેવું કહું,
તેમાં અતડાશ ?

અંજની: ના, ના, અતડાશ તો નહિ જાણે,
પણ....

પુષ્કર: પણ શું જોઈને ? એમ કે હું એમ કહું
કે આજે પવન વધારે વાય છે. જામ.
ખરૂં ને ?

અંજની ! હજી તો આપણે પરણ્યું છે. મંમાર
માંડવો છે.

અંજની: હશે, તેનું શું છે ?

પુષ્કર: અંજની ! જે દિવસથી મહારા નવ-
નમાં પ્રણયરસના પુસ્તકો તે વાંચવા માંડ્યા,
અરે તે પહેલાં મેં હું તારા મુખા હૃદયના
છાનામાના મંદિર જાણુનો હતો, ત્યારથી
તે....

અંજની: અને મહેં પણ સોહ તારી આંખોમાં
ચમકતો રીંડો, ને તારા દેવાનાં ભીતરાં

રોવન સાંભળ્યા,—મને મેં એમ તો થોડું
થોડું કવિ થનાં આવડે છે, હં.

પુષ્કર: પણ મને સાંભળતો ખરી ? ગ્રેમનાં
માપનમાં જ ભાવાના માંડારો ભર્યા હોય
છે, અને જીવનજોગ્ય કલાવાટિકામાં
પરદરનાર કે પોતામાં જ મગ શબ્દગ્ય
મંગીત સાંભળે, તેમ એ ભાવાયે સાંભળી
શકે છે. પણ બધું તો ખરૂં, પણ એ
મંગલ દિવસથી એટલું તો કળી શક્યો છું
કે તારામાં અગાધ દયા છે, અસંતુષ્ટ પ્રણ-
યને તું સાંભળી શકે છે, હુંકમાં તું જોડલી
મુંદર છે તેટલી જ મંદુર અને કોમલ પણ
છે, પણ....

અંજની: રણજોગમાં બવાબવાને નમાવી
શકે, પણ સ્ત્રીની આગળ ધૂજ હો એવો
તું નથી તે હું જાણું છું, પણ, હાં, તું
સલામને આગળ-પણ શું ?

પુષ્કર: પણ શું, મરુપ્યું હૃદય મળતાં સ્ત્રીઓ
મઓન્મત થઈ જાય છે. પુષ્પને ધવાયેયો
વેષ તોરી માનિની થઈ જાય છે....

અંજની: એવું હું મહારામાં મેં જોયું, એમ ને ?
પુષ્કર: અંજની ! સાંતિથી સાંભળ, મેં પ્રવર્તની

પવિત્રતા આમ જોલવા પ્રેરે છે; સાંભરે છે ? તે દિવસે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ, એ ત્રણની વ્યાખ્યાઓ વિશે ચર્ચા કરતાં આપણે ચામતાં હતાં, ત્યારે તેં જ કહ્યું હતું ને કે યુવક એટલે તો સૌન્દર્યનો માયક, રૂપનો ભરણ, ઉપાસક પણ નહિ.

અંજની: હા, હા, અને હજીય હું માનું છું કે પુરુષ જાતને એમ કહેવામાં અન્યાય નથી કરતી સૌન્દર્યની પાછળ જ પુરુષે વસ્ત્રમાં ભાષી છે. લૂંટારો છતાં અમીરીના દાવો કરે, સૌન્દર્યનો પૂરો શુભાષ છતાં શક યદ્ય શકાર્થ કરે, સૌન્દર્યની પુરે ભક્તતા ભૂત જેવો રવડે, માર્ગ ભૂલે, નિશાન ચુકે, જીવન નાપને વહેતું ચુકે, ...કહેને, પુરુષે શું સાચવ્યું છે ?

પુષ્કર: કંઈ નહિ !

અંજની: નહિ જ. દરાર ચાલવાની યે શક્તિ ક્યાં છે ? ઉચે જોવા જેટલું યે સ્વમાન ક્યાં છે ? આંખોમાંયે કપટ ભર્યું છે, એટલે જ તો રંગરંગી દાવો વડે લાંકતા કરો છો. આજનો પુરુષ એકલો કંઈ પણ કરવા અસમર્થ છે, એને પ્રેરણા જોઈએ છે, સહ-માર જોઈએ છે, મેમળ લાચનું સ્પર્શસુખ જોઈએ છે, એને એનામાં એતન રેડનાર જોઈએ છે. પુરુષની શક્તિઓ વિદાસ પામતી જાય છે કે ખૂટતી જાય છે ? પુરુષમાં લક્ષનાત્વના ટકા વધે છે તે એની ઉત્પત્તિ ગણવી કે અવનતિ ?

પુષ્કર: પ્રુપ્તે તો જાણે શુમાનું, પણ ત્હમે શું સાચવ્યું ?

અંજની: હમે સાચવ્યું હમાઈ સૌન્દર્ય. તેની પુરે જ તો ત્હમે મધમાખ જેવા ખમજુતા આવો છો. આજે હમારી એટલી યે રીલક ન હોત તો ત્હમે હમારા પર કંઈ કંઈ શુભરત. એ વડે તો હમારી જીત છે.

પુષ્કર: ને નહિ બુદ્ધિથી.

અંજની: હમારી બુદ્ધિની દર કરવા જેટલી યે ત્હમારામાં શક્તિ ક્યાં છે ?

પુષ્કર: અને હમારે ત્હમને દેવીઓ કહેવી ?

અંજની: બલે ન કહો ને, ત્હમને નમે તેજ ત્હમારી તો દેવીઓ, ખરૂં ને ?

પુષ્કર: ને આ બધો અહંકાર આટલા સૌન્દર્ય ઉપર ? પ્રભુએ સૌન્દર્યની બદ્ધીસ અહંકાર પોપવા નથી કરી.

અંજની: એ અહંકાર જ આજનું હમારું શસ્ત્રાસ્ત્ર છે: સ્ત્રીઓના અભિમાન કરતાં પુરુષોનાં અભિમાન કંઈ ઓછાં નથી. મહા પ્રવૃત્તિની પાંખડીમાંથી પુરુષ સમયો છે, છતાં માને છે કે પોતે એકલો જ પ્રગતિનો પોપક અને પ્રેરક છે.

પુષ્કર: એમ, સારે આજનો યુવક શું સૌન્દર્ય જ પુકારી-રણો છે ?

અંજની: હાજી ! અને કાલનો યુવક વળી કંઈ જુદું જ માંગશે.

પુષ્કર: તો, અંજની ! સૌન્દર્યના મદમાં જ ત્હમે કહો છો ને કે ત્હમે કંઈ સાચવી રાખ્યું છે, તે શુભાવશો. ત્હમારા તોર ને શુમાન, દોર ને દમામ એ સૌ અહંકારનાં બિલ સ્વરૂપ છે, એ તે ક્યાં સુધી ટકશે ? સૌન્દર્ય બહારનાં કે અંતરનાં ? ઉજળા આત્મા વડે જ બાહ્યાંગ તેજસ્વી બનાવાય હોં. શકુન્તલા વચ્ચેનાં જ શોભતી.

અંજની: અંતર ઉજળાં બનાવવાની તો વાતો છે. આજનો પુરુષ પાંચી જાણે વિચારી નહિ જાણે. શકુન્તલા વચ્ચેનાં બલે શોભતી, પણ કદી છે કદી શકુન્તલાને આજનો અગ્રગતા આભૂષણોમાં શય્યા-રણેલી ? શીતને આંતરસૌન્દર્યની દાંબિક જીદ કરો છો ? હૈમે હાય મૂડી બોલો ! પોતાનું અંતર પણ તજનાં ઉડાવો સુધી

હેલવાની શક્તિ ક્યા પુરુષમાં છે ?

પુષ્કર : સારે તો તે પણ શોધી શોધીને જાણે
સ્ત્રી-દર્પતરયો માનવી જ શોધ્યો ને ?

અંજની : ના, ના, પુષ્કર ; તારામાં તો મહે
ચારિત્ર્ય ને વ્યક્તિત્વનાં કિરણો જોયા—

પુષ્કર : અને હૃદય નહિ, અંજની ? સંપૂર્ણ
વિજયી થવાનું મહાઈ સદ્ભાગ્ય નથી.

અંજનીમાં પોતે શોધક હોવાનું, પોતાને
પોતાનો આદર્શ માનવાનું અભિમાન છે,
એટલી મહારી જીતમાં મોટી અપૂર્ણતા રહે
છે. અંજની ! પડખે રહી મહેને વિજયી
નિરખવા તારો પ્રેમાળ આત્મા ઉત્સુક
નથી ? શ્રદ્ધાળુ નથી ? અંજની, મહારા
આત્માની અમૂલ્ય જ્યોત પ્રગટાવવાની
શક્તિ હજી તારામાં કુટી નથી લાગતી.
હશે, ત્હને દિલ્લેશન દર્પ મુક્યો છું.

અંજની : ત્હને ખોટું લાગ્યું ?

પુષ્કર : સ્ત્રીઓ માનિની થઇ બેસે તો પુરુષ
સાક્ષત ન થાય તો શું કરે ! હમારાથી
કંઈ છોકરવાદી યર્ધ શકવાની હતી ! ત્હમારા

અભિપ્રાય અને મન ફેરવવા એટલે પરતને
પાગવા બરાબર, ત્હમારું અંતરગુમાન પોતું
પાડવું તે પરચરને પ્રવાદી કરવા બરાબર.

અંજની : ના, ના, પુષ્કર, ત્હને એકેય બોલ
બોલીશ માં ; ત્હાં અંતર પ્રીજવા જતાં,
મહારા અંતરને ઠેકાણે તે મનની મંક-
ડાશ જ જોઇ. દરો ! એ તે જોયું તે મહારું
સ્વરૂપ કે ત્હારું જ પ્રતિબિંબ તે ત્હને ધારે
ધારે જ ગમ પડી શકે. આજથી મહારો
કોઈ ત્હારામાં શમાવીશ, ત્હારા હૃદયના
અ્યાનમાં મહારો રૌપ બરી મુકીશ.

પુષ્કર : ખરેખર ! જ્યારે ડાંગા જમણી અંગ
સલાહ દેશે અને જન્મણું ડાંગું અંગ તે
આચરણમાં ઉતારશે, ત્યારે રનેહ સનેત્ર
યર્ધ રહેશે. અરે, તેને ત્રીજું જ પ્રેરણા-
નેત્ર પાણ આવશે ! અંજની ! ખરૂં છે
માન અને ગૌરવ સંકુચિત હૃદયોને
અર્ધસંપુક્રાંત જ રાખે છે, જ્યારે રનેહ
વિશાળ આત્માએને મિલાવે છે.

૧૯

૬૫. કનુજહેન :

કવિ

(કાન્તભાલા માટે એકલનાર રા. શા. મંજુલાલ દવે.)

તે એક કવિ હતો. તેના નમનમાં જ
કવિતાનો નિવાસ દીપતો દીપતો. સલને સ્ત્રી-દર્પ
સારપ ને શાન્તિ, આર્નદને અગમ્યતાનાં રસનિધાન
તે જ્યાં જ્યાં પ્રહ્લાદભરમાં ઉડેરી નિજ આંતર-

દષ્ટિથી પારખતો ને તદ્વત્ત શબ્દચિત્ર આંકતો.
ગીત શક્તિ ય તેની અદ્વિત હતી. સંદિગ્ધા
સર્જનકાલથી માંડીને તે અસાર સુધીની પૃથ્વી,
તથા અન્ય મહાગણની ઇતિહાસગાયમાંની

પરાક્રમપરંપરા તે નિજ સંગીત દ્વારા કથી
રહેનો-કવી રહેતો. જનમજનગાન્તરનો તે હૃદયી
પ્રસાદ પામેલો ભાવપ્રપૂર્ણ કવિ હતો.

ચિન્મયાની ખીણોઆથી આજ તે અર્ધ-
જનમન-અર્ધરવનરથ એમ પસાર થતો હતો,
તેવે નિહટના કે નિવારણ સન્તોના મઠમાંથી
સાધકાળની આરતીના આ અતેરા સ્વર તેને
શ્રવણપથ પડી રહ્યા:—

“ હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

ગુજ દારણું એ અમ પરમ જોમ:

હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

કંઈ વિવિધ શાસ્ત્ર આજવાળા:

સાધુ સન્તની ઉરજવાળા:

નજમનંદાની દીપમાળા.

રે પ્રદક્ષિણા ગુજ રાધે રોમ:

હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

વનવનની વિપુલ સમૃદ્ધિ:

મહાજનની આદ્યક શુદ્ધિ:

અહ્વાંક ગાજનું નિરવધિ:

નમી ચરણુ દજે ગુજ સંકળ જોમ:

હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

પંચેન્દ્રિય પંચ શિખાએ,

મન વાણી કર્મ જીવ કામે,

અમ જીવનની કલાકલાએ,

ગુજ કરી આરતી રોમ રોમ:

હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

ગુજ દારણું એ અમ પરમ જોમ:

હરિ ઝંઝ: હરિ ઝંઝ:

આરતી પૂરી થયે તેણે જોયું કે તેના
ગાનારા મદનતો કેાઇ સામાન્ય બાવાઓ સાધુઓ
જોવા ન હતા. સાચા ક્ષત્રિય રાજાઓ જોમ
વિજયવંત થઇ નિજ નગરમાં પધારે તેવી રીતે
આ સન્ત જનનું દોળું અંતરતમ શ્રદ્ધાભક્તિના
વિજય નિજ મુખપટ પર પ્રકાશવતું પુરુષ ને
પ્રકૃતિની અનિર્વચનીય આ આરાધના પછી મઠ

પ્રતિ પગલું જણાયું. તેમનાં દેહાત્મનાં સ્વાસ્થ્ય
કેાઇ વિરલાં જણાયાં: અસૌક્યિક તેમનો પ્રભાવ-
પ્રતાપ પ્રત્યેક, તેમને રોમ રોમ થકી આનંદને
ગદનતમ શાન્તિનાં કિરણવિદરણ સર્વથ રેલ-
વતો જણાયો. મધુપ્પ-વનના કેા ઉમદા ખી-
રના પરિપાક સમા કેાક થોધાઓ, રાગેન્દ્રો,
રાગકુમારો, વીરો ને અર્થશાંતિના વિવૃતિઓ
સમા કવિને મનઃચક્ર તેઓ વિરાજી રહ્યા.

સ્વાભાવિક રીતે જ તેને થયું કે આમની
સાથે હું કંઈક વાર્તાલાપ કરું: અને વધુમાં એ
પણ દારણુ હતું કે આખા દિવસનો યાત્રાજી-
હોઈ વિશ્રાન્તિને તે શોધતો હતો: અને અચા-
નક જ આ આશ્રમવાળીઓ ગજવાથી ત્યાં જ
તેમના મંગમાં-સામંગમાં શાન્તિ ને વિશ્રાન્તિ
ઉભય જોને પ્રાપ્ત થયે એમ તે માની રહ્યો. એવે
એક પ્ધાનરથ કેા કાન્તદા સમો યુવાન સન્ત
તેની પોતાની જ નજદીક આવતો જણાયો.
પૂર્વજનના કેા બજે કે આ જનમની કેા આન-
રૂશિક્ષાએ કવિએ તેને ઓળખ્યો, એક જ જમા-
ના ઉભય હતા એવી પ્રતીતિ તે દાખી રહ્યો.
અને એકદમ આગળ આવી કવિ તેને પૂછી
રહ્યો. “ હાં આપનું નામ, હું જાણતો ન હઉં
તો, યોગેશ્વર ધર્મપાત્ર, નહિ? ”—

“ હા, તેજ, વારાણસીમાં આપણે પહેલાં
મળ્યા હતા અને અન્યોન્ય પરિચયને પામ્યા
હતા—યાદ તો હશે જ ને. ” યોગેશ્વરે ઉમેર્યું.

“ ચોક્કસ. અનેકરા: યોગી સમદ્ધિભરી
આપની કલાકીલાઓ અને ત્યારથી જ પરિચિત
છે. આપનો અહમ્મત ને અગોચર આસ્થાભાવ
પણ ”—કવિએ જણાવ્યું, પણ અધવચ જ કાંઈકે
ખીલું રમણુ હર તરવાથી તે અટક્યો.

“ હા, મને લાગે છે, ”—યોગેશ્વર તરત જ
બોલી ઉઠ્યા, “ મને લાગે છે કે તમે તે
આસ્થાભાવ કંઈક અંશે ત્યજ્યો જણાય છે.

ઉડેરી જે આસ્તિકતા અંતરને અગ્રવાળતી, અને પ્રત્યેક દેહને ગાત્ર આનંદને શાન્તિના અનન્ય કુવારા ફેરી રહેતી તે આસ્તિકતા આજ ત્યાં ઓછી જણાય છે બહુ સમૂહી નહ જણાય છે. આશાનાં, ઉત્સાહનાં, માનવક્રાંતિ ને ઉદ્ધારનાં પરમ ભાવપ્રધાન કાવ્યોના લલકારનારમાં આ અજળ ફેરફાર શો ?”

યોગેશ્વરની બેઠી દષ્ટિ કવિનાં અંગાંગ ને ઉડેરી આત્મા સર્વત્ર પરીક્ષની દેખાઈ.

“કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ને કીર્તિ મહારાં પુણ્યપ્રદોષો જ રહ્યાં-અકાળે જ તે આશ્ચર્યમાં પ્રીતિભક્તિના રસદહાવ અંતરના અંતરગ ઓસરી ગયા: અને શાન્તિસ્થાને અશાન્તિ, આસ્થાને સ્થાને અનાસ્થા, અને આનંદને સ્થાને તીવ્ર શોક અને નિરાશા આજ દેહાત્મને છાંય ખાંડ ચયાં. બૃહ્થો-કંઈક લક્ષ્ય ને જીવનહેતુ બૃહ્થો-હું આમ તેમ ભખી-ભટ્ટી રહેલ છું. આરામવિહોણી આ જીવનસરણી વટાવી રહ્યા છું. અશ્રુનાં છાનાં પૂરે કદીક કદીક આત્માની પ્રત્યેક પાંદરી ભીંજવી રહ્યા છું.”—કવિ ચક્ર-કતે-ધ્રુવતે અવાગે પોતાની કરચું રિચિનિ કથી રહ્યા.

—“અને તેથીજ આમ અહીં જૂના મિત્રને જોળતો, જુની રગરણીયા ઉકેલતો, આપ યોગેશ્વરની સન્મુખ આવી ઉભેલ છું-એવી આશામાં કે હું ઉગડું-હું ઉઢડું.” કવિએ ઉમેર્યું.

તેનાં નેત્રોમાંનો અલુપ્તવાદ યોગેશ્વર નીરખી રહ્યા. શાન્ત નિર્વિકાર ભાવે તેઓ ખોલ્યા: “કવિ ! હતાશ મા યા. જોયું સર્વ મગ્ન રહે છે-મગ્નશે, જે ધીરજ ને સમતા હશે તે. જોયું વસ્તુનાં જોવાયું જ નથી. સાચાં તારાં ખ્યાતિ ને કીર્તિ ય કાંઈ જોવાયાં નથી. ને તે ખ્યાતિકીર્તિની ઘેરક-ચાલક ને શાસ્ત્રક્રાંતિના અમુલ્ય વિશ્વકુંજમાંથી કાંઈ કુપ કાં મડ નથી. શોધ ને તે જાણી-જાણી જાણે.” કે:

આસીવાદાત્મક વાણી હોય એવી ગંભીર વચન પરંપરા યોગેશ્વર વદી રહ્યા. કવિ સણી રહ્યો-તેનાં અમૃત ઝીલી રહ્યો. છતાં ય અશાન્ત ચિત્તે ખોલ્યો.

—“પણ, મને એ ભવિંધમાં શ્રદ્ધા નથી: મહારી દષ્ટિએ તો આજ એક વર્તમાન જીવન જ સાચું જીવન લાગે છે. અને તે પછી ધાર્મિક પુસ્તકોનાં સારાં ચે દયન ને આપ જેવાંઓની આત્માના અમરત્વ વિષેની સર્વ કાંઈ કથાવાર્તા મહારે મન માત્ર શંકાજ બરબુર જરી રહે છે: પ્રવૃત્ત એક પાપજની મને ખાતરી છે કે આપ આપના યોગ્યસે કરીને મને તે જોયેલાં મુગ મધુર રસ પ્રાપ્ત કરાવી શકશો-નિરાશાને એવે એક દિનાર હું મુગ જીવનનોકા લાંગરી રહ્યો છું કે આપને મુખ ‘ના’નો અવાજ માર્ચ ચણનાં કદાચ હું મરણસરણ થઈ જઈશ-અને તોય કાંઈ જોડું નથી. મૃત્યુથી હું ઈતી નથી. હથર કે કુરુન-જે હો તે-તેની સર્વ કાંઈ કૃતિ ને ગતિ મૃત્યુથી જ ભરીલી દોસે છે. “લોકલક્ષ્યકૃત પ્રવૃત્ત” એ કાલસરણ જ મહારી દષ્ટિએ જ્યાં ને ત્યાં પડી રહે છે.”—

જાણ્યાં. તેના મુખ પર શાન્તિનાં સૂક્ષ્મ દિશ્ય રમતાં જાણ્યાં. તેના સારા ય ન્હોરા પર અજાજ તેજસ્વિના પસરતી હોય-પમરતી હોય એવું સુખમ દર્શન થઇ રહ્યું: કાંઇક વર્ષો થકી ગુમાવેલ આરામનો પુનઃ તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સ્પૂર્ણ દૃષ્ટિથી તો કવિ જ્ઞાનજ્ઞાન વિનાની કે મૂર્છિત રિથિતિને જ વશ થયેલ છે એવું જાણાઇ રહ્યું. પશ્ય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નીહાળતાં તે તેમ ન હતું. તે તો આજ પોતાના સાચા ધામમાં-પોતાના જ શૃંગારણમાં પ્રવેશી રહેલ, સંયંધીઓનાં સ્વાગતગીત ઝીલેલ, સર્વત્ર દિવ્યનાનાં જ દર્શન ઝીલતો માલૂમ પડતો.

લગભગ ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે તેણે એક “તારા-ગીત” આલેખ્યું હતું. પૃથ્વીથી પર દૂર એક ભવ્ય દિવ્ય તારા પર પોતાનું સ્વશૃલ છે, ને પોતા સમા અનેક દેવ-દેવીઓના નિવાસ ત્યાં છે એવી રસભરી કદવનાં તેણે શ્રવેલ. સુરોમળ કુમાર ને કુમારિકાની પુષ્પોધાનમાંની સુરસિક રમણી તેણે સુમધુર રીતે ચીતરેલ. પ્રીતમયિ-યાના આત્મિક ઉત્ત-ઉચ્ચવાસનું તેણે મનોહર કલા વડે. પ્રકાશન કરાવેલ. કોઈ તાપસ-તપસ્વિનીના અમાનુષી પ્રયુષ-ગપની જવાલા તેણે પ્રકટાવેલ. અને સાકાર નિરાકાર સર્વ-શ્વરની સર્ગ શક્તિમતી, સર્વ જ્ઞાનમતી, સર્વત્ર પેષ્પતી મૂર્તિનાં તેણે આદોલન દ્વારા દર્શન ઝીલેલ-દર્શન દાખવેલ....આજ એ સર્વ તેને પ્રત્યક્ષ થતું લાગ્યું. આજ તે પોતાના “તારા-સદન”માં ઉભતો ને આનંદન દાસ્ય હસતો જાણ્યો. આજ તેની સર્વ કોઈ અપિચિતિત ભાવના ભરી કવિનાનાં સર્વત્ર સ્વાગત થતાં તેની દૃષ્ટિએ પડી રહ્યાં. પૃથ્વી પર ન્હોતી મૃત્તી તે ખ્યાલિ ને કાર્તિ તેને ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલ જાણાઇ....અને આ સર્વ યેજેશ્વરના પુણ્ય-મુખાવ વડે થયા પામ્યું. તેમણે જ તેના આત્માને

દેહથી વિખૂટા પાડી દૂર નિજ નિત્ય-વાસસ્થાન પ્રત્યે પ્રેર્યો. તેમણે જ તેને સર્વ પોતાનાનાં દર્શન કરાવ્યાં....

x

x

x

આજ કવિ પોતાના “અમર ભુવન”માં એકાન્ત એક કાવ્યની પ્રત મુદારી રમે છે. એપાસ કુદરત આલ્સાદક દર્શન દઇ રહી છે. પ્રેતમાંથી તાજજ આવેલી તે એક અદ્ભુત ને રસરસ્યા કાવ્યની પ્રત છે. સ્વર્ગનું તે અનુ-તમ ગીત છે. દેવદેવીના શસનું તેમાં અપ્રતિમ વર્ણન છે. અખંડ તેજ અને અખંડ સ્વતંત્ર્ય, અખંડ શક્તિ ને અખંડ પુણ્યનું તેમાં વિલક્ષણ ગુંથણ છે. અપરિમિત સ્નેહ, સૌજન્ય ને સત્ય દર્શનું તેમાં સમર્થન છે. કોઈ ધન્ય પદ્યે તેણે તે આલેખ્યું હતું-દેવદત્ત કે પછે તેનાથી તે આલેખાયું હતું. આવન્ત તે પ્રત ઉઠેલી ગયો ને અન્તે કર્તા તરિકે કેનું નામ આપતું તેની વિમાસથા કરવા લાગ્યો. આ સુરસિક કાવ્ય તેનું જ-પોતાનું જ હતું કે કોઈ પારકાનું ?

આ પરમ ભવ્ય ને દિવ્ય આદોલનવતું કાવ્ય આત્માને કિયે અણગળે પ્રદેશ ઉગ્યું હતું, કેણે તેને જગ્યું હતું તે તે કળા શક્તો ન હતો-અથવા કળતો તો તે જાણું કળતો. તેને એકલી તો ખાલી હતી કે તે કાવ્ય પોતાનું ન હતું. પેલી તારાપરના નિલ સ્થાનની નિવાસિની તેની કલા ભાવની કોડીલી નરી કવિતમૂર્તિનું જ તે કાવ્ય કેમ ન કહી શકાય ? કારણ અર્ધજાગૃત ને અર્ધનિદ્રિત એવી રિથિતિમાં તે કાવ્યનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે તેને વિદિન હતું. કોઈ ઉરેરી સમાધિભરી રિથિતિમાં તે રસબાળક જન્મ્યું હતું તેની તેને ચોક્કસ પ્રતીતિ હતી.

કાવ્યને અન્તે કર્તાનું નામ આલેખવાની આ સુરસિક કૃતિ સાથે તેને પૂર્વની સદૃશ-સ્મૃતિનો પુનઃ સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો.

પૃથ્વીનો તે કવિ અને પૃથ્વી પાર્વતી

પ્રભુપ્રદેશની તે દિવ્ય નિવાસિની દેવબાણ એક બન્ધ દેવમંદિરમાં પ્રભુપ્રાર્થન કરતાં-નમ્રનન ઉમેલ તે અનુભવી રહો. દેવે તેને દોષેલ એ રમણીરનનું કેરી રીતે જાન કરવું. જગતની નાનામનીય ઉની જવાલ તેને ન લાગે તેવી કષ્ટ રીતની શુભા તેની આદરની, અને તેમાં જે વિદેશે કરીને પોતામાં કોઈ બુડો-ભાવ ન જાગે, પોતે કાંઈ નિર્દયક ભુત્ય ન કરી બેસે, પોતે આ ઈશ્વરપ્રદત પ્રેમજના કરી ન ગુમાવી રહે, અને અવિચ્છિન્ન રનેહનિમમ, બક્તિનિમમ, આનંદ ને શાન્તિનિમમ તે અને તેની દેવ-સહચરી રહી શકે, ભવપંથ છાપી શકે, તે સંખ-ધી અનેક વિચારગૃખલા તે ધડવા મંડો, અને ક્ષણે ક્ષણે એ રસસ્મૃતિ સ્મૃતિ માત્ર નથી, પણ શુદ્ધ, સત્ય ને સાત્ત્વિક દર્શન માત્ર છે-એ અને એની પ્રિયતામાં, ઉપર્યુક્ત કાવ્યની કર્ત્રી-કવિત્રી-એક જ રચાનમાં આ જ ઉમેલ છે, આત્માના પરમ આહ્લાદક રસારવાદ ઝીંઝી રહેલ છે, ને જનપશુજંગ કલ્યાણ-યજ્ઞ પર હોમ અંગ સહુ મદારાં એ યુદ્ધદેવના રસપાઠી સંદેશસ્વર શુભી રહેલ છે. એમ તે સહજ અનુભવી રો.

કવિને દવાં લાગે છે કે અચું તેનું નિર-થક નથી ગયું. અચું તેનું આજ અચું લાગે છે. દામ્પત્ય પ્રેમમાંથી ઈશ્વરપ્રેમનું પ્રાદટ્ય અને અજ્ઞાન આ વસ્તવ અદૈત-અગો આનંદ-સા-ક્ષાત્કાર તે અનુભવી રો છે. સર્વના સમર્થ-શુભાં જ તે હવે પોતાનું સાચું બિરહ પ્રમાણી રહ્યો છે.

કાકીલ ને ચડોળ, બુલબુલ ને રાજદંસ આજ તેને પોતા સમાંજ વ્હાલાં લાગે છે. વૃક્ષ ને પર્ણ, પુષ્પ ને ફળ, સર ને સરિત્, ગિરિ ને ગવ્હર, ચન્દ્ર ને સૂર્ય, દિવસ ને રાત્રિ એક જ બન્ધ દિવ્ય ગાનગાથા સૂણવતાં-એક જ અગોચર અનાદ્ય નાદનાં વાદક તરવો સમાં

આજ તેને અનુભવાય છે. દેવબાણની રંગે તે દેવભાવ માણે છે-લણે છે. નૌતમ દષ્ટિ પાળી રહે છે સ્વને બૂઝી સર્વમાં તે ભણે છે સર્વને સ્વમાં ને. સ્વને સર્વમાં તે ભેગત્રી-ભેગત્રી ખલવી રહે છે.

કવિ હવે પયગંજર બને છે: વિશ્વનાં ભાવિ તે કથી રહે છે. સત્પુગની મદાવાણી તે ભાખી રહે છે: આવના ભાવિની ભજના તે પુકારી રહે છે: દિક્ષાક્ષેના પૃથ્વીતટ અવનર-ણની અનેરી આશ ભણી રહે છે: નિરંજનપુગની શાન્તિવર્ષા વર્ષી રહે છે: જગતને જડપાટને પ્રભુમયતાના પુણ્યપ્રવેશ લલકારી રહે છે: અંધારધેરી-શંકા ને મૃત્યુના વાધા સજી-ઉમેલ અનારથનાં વાદળદલ સમુગાં વીખરાવી રહે છે. પૃથ્વી પર દવાં અસુખ કે અનિલના નથી: જરા, માંદગી કે મંથ નથી: અન્યમોહો જેવી પૃથ્વી પણ દવાં દેવો તે દેવીઓની સુખકુંજ બનેલ છે, તેમની જેમ જ પરમાત્મમકિતના પવિત્ર ઉચ્છવાસના વાનાવરણને ઝીંઝી રહેલું છે ...

કવિ એ પૃથ્વીનો રાજા બને છે. ને અદ્ભુત શાસનનિયંત્રણ રચાવી રહે છે. સો કોઈ તેના રાજ્યમાં આસ્તિક છે: સો કોઈ તેના શાસનમાં અન્યોન્યનાં પોષક ને દિદારક છે: દિસાભાવ સર્વત્ર-શમ્યો છે: જડનાનો યુગ આચર્યો છે: સત્યના, નીતિના, ધર્મના, આરો-ગ્યના, વૃદ્ધિવિકાસ ને સ્વાસ્થ્યના, સામર્થ્યના, કીર્તિના, પ્રભાવપ્રતાપના, આત્મા હૃદય મન ને શરીરસમૃદ્ધિના શાશ્વત રાજેન્દ્ર સમો ને જ્યારે નિજ પ્રેરક, આત્માક ને શાસક શક્તિ સંગે સ્વારીમાં નીસરે છે ત્યારે દેવતાઓ આકાશચક્રી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહે છે. પૃથ્વીનાં તે કાળનાં સર્જન સર્જનીઓ નિજ રાજરાણીને અનન્ય વધામણે વધાવી રહે છે. દેવને અનુપમ રાજા:

માર્ગ ચાલતાં તે પ્રભુપ્રેમીલાને રાજ્યથી પદે નિજ મસ્તક નમાવી રહે છે....

—આમ છતાંય કવિ કવિ છે, તેની દેવલાલિલી કવિયિત્રી છે. પ્રીતિભક્તિનાં અનુત્તમ તાલલય હજીય તેઓ સારી રહેલ છે. તાસ્તિક કે મંત્રણા નિજ રાજ્યમાં ફૂંકી રહેલ છે. કવિના પ્રતિપ્રાસાદનું તે ઉચ્ચોચ શિખર

છે જ્યાંથી તે દેવ આન્દોલનના પ્રસાદ-ઝીલી રહે છે—તે જગતને તેના રસારવાદ અખાંડી રહે છે.

“હૃદય અમર રહે, કવિ ને કવિયિત્રી!”
—એવા દેવાધિદેવના પરમ આશીર્વાદ છે.

“હૃદય અમર રહે, અમ રાગ ને રાણીશ્રી!”—એવા સૌ પૃથ્વીવાસીઓના ઉત્તરવ આરાધનમંત્રે છે.

૨૦

રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરી:

આર્યજીવનની ઉષા

(કલ્યાણ વિદ્યાનેશી શોધને આધારે)

૨

પૃથ્વીની આરે તમ્બ આર્યજનિ પ્રસરી તે પહેલાં તે એક પ્રદેશમાં રહેતી હતી. ત્યાં તે નીરાંતે વસી રહી, અકિન્તવ પામી, લાક્ષણિક સંસ્કારો ખીલવવા શક્તિમાન થઈ; અને તેણે પૃથ્વીની ભાવિ પ્રગતિનો પાયો નાંખ્યો. આ પ્રદેશ આ અસલ આર્યનિવાસને ઝંઙ-એવે-સ્તા એધરીઆના વએજીઓને નામે ઓળખે છે. આ પ્રદેશ ક્યાં હતો એ સવાલ સાત્તલ વિદ્યાનેશી કલ્પનાશક્તિને હાથકાઓથી કરી રહ્યો છે.

આ સમય દશ હજારથી વધારે વર્ષ પર થઈ ગયો. હિમકાલના સપાટા ત્યાં હજી આવ્યા ન હતા. ત્યાં નહેતો સમુદ્ર; ત્યાં નહેતો ઠંડી કે ગરમીનો અરુણ જુલમ; ત્યાં નહેતો કુનિ-યાની ખીજ પ્રજને મળવા જવાનો માર્ગ. માત્ર આત્મસંતોષી અને ઉચ્ચાભિલાષી લોકની ઉત્ક્રાંતિ સંભવે એવું ત્યાં સ્વાસ્થ્ય હતું.

આ પ્રદેશ ઓક્સસને કીનારે નહેતો—કારણ કે ત્યાં તે વખતે દરીઓ હતો. સમસિંધુ કે ઉત્તર યુરોપમાં નહેતો કારણ કે હિમકાળ પછી જ એ જગે જગાએ આર્યો મળ્યા આવે છે. તે પહેલાં નહિ. પણ તે એવા એક પ્રદેશમાં હતા કે જ્યાંથી નીકળી યોગ ઉત્તર યુરોપ અને યોડા મધ્ય એશિયામાં જઈ રહે; કે જ્યાંથી નીકળી પંજાબમાં આવનાં ખીજા જનસમૂહો વચ્ચે આડા નહિ આવે. હિમકાલ પહેલાંના કિતર કુવની આસપાસ આવેલા ખંડમાં આ પ્રદેશ હતો એ માન્યતા મને ખરી લાગે છે.

ત્યાં વર્ષમાં એક વખત પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય ઉગી છ મહિના સુધી અસ્ત થયા વિના પોતાના અખંડ તેજે ભૂમિને તપાવતો. એ મહિના ‘ઉત્તર અરુણ’ની ‘સુદર, તેજસ્વી ને દિવ્યરંગી’ ઉપાનો અગેરો ઉગ્ગર મોહક વાતાવરણ પ્રસારતો, અને પાકીના ચાર મહિના અંધકારમય વ્યોમ ને માથે સમર્પિતું તેજસ્વી મંડલ નિશ્ચય

કુવના તારાની પ્રદક્ષિણા કરતું. બારે માસ ત્યાં વસંતની બદલ રહેતી; અને પરિસ્થિતિની મહેરથી માનવવિકાસને પુષ્ટિપ્રધાન થવાનો પંથ સહેલો થઈ પડ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વીના બીજા પ્રદેશોથી નીરાળો હતો; અને ચારે તરફથી એવી રીતે ઘેરાયેલો હતો કે બીજા પ્રદેશોમાં વસતા માણસો જોડે જરા પણ સંસર્ગ સંભવે જ નહિ. કૈમીરીઆમાં આવેલા પર્વતો ને ગોખીનું રણ મોંગોલ જાતિથી તે પ્રદેશને અસંબદ્ધ રાખતો. જ્યાં આ પર્વતો પૂરા થતા ત્યાંથી તે હાલ ડેનમાર્ક છે ત્યાં સુધી એક અનન્ત કચ્છો વિસ્તાર હતો; તેની દક્ષિણે બાલ્ટિક સરોવરથી કાળા સમુદ્ર સુધી એક દુસ્તર સમુદ્ર આવી રહ્યો હતો; અને ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરેશિયાના નોર્થીક વસ્તીથી શરૂ થતા, અને દક્ષિણ હિંદી આસ્ટ્રેલિયા સુધી પહોંચતા, દ્રવિડ મહાખંડની વસ્તી જોડે કોઈ પણ પ્રદારનો સંબંધ અચક્ય હતો.

આ ભૌગોલિક ને આર્થિક સ્વાસ્થ્યથી ત્યાં વસતા જનસમૂહને વ્યક્તિત્વ ઘણી જ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયું લાગે છે. અને વ્યક્તિત્વની છાપ એવી ઉડી અને પાદા રંગની પડી કે યુગોની પરંપરા વહી ગઈ છતાં, બીજા જનસમૂહો જોડે અનેક સૈકાના મિત્રજી છતાં, આર્યોનું વ્યક્તિત્વ નીરાળું, ને સર્વોપરિ જ્યાં જોડે ત્યાં હેખાય છે. આ પ્રદેશ ફલકુપ તેમજ વિદ્યાળ હતો; અને જંગલ પર્વતો ને ખીણોથી બરપૂર હતો. ત્યાં પાસે સમુદ્ર હોય એમ લાગતું નથી.

૨

આ સુંદર ને સુરક્ષિત પ્રદેશમાં વસતાં સ્ત્રીપુરુષો ઉંચાં ને સસજ્જ હતાં, સુગંધિત, સ્વેત ને સુકેશી હતાં. તેમનાં અણીઆંગાં નાકમાં છટા હતી; તેમની આંખોમાં કાળા ને બરી બબક આપતી; મરોમાં શકિન ને તેજસ્વિતા

હતાં; સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્યને છટા હતાં. આ આર્યોના ક્રીક વંશજોએ હજારો વર્ષો પછી પૃથ્વરમાંથી સરજવેલી મનુષ્યની શરીરરેખામાં આ અપૂર્વતા હવે નજરે ચડે છે.

તેઓ મુદ્રામાં, ઝાડનાં પાનની ઝુપડીમાં, બારણાંવાળા લાકડાંનાં નાનાં ઘરોમાં રહેતા. ઘણાખણ ખુદલામાં જ રહેતા. ગાયો, ઘેડાં, ને કુતરાંનાં ટોળાં તેઓ પાળતા, અને જંગલી ઘેડા ગમેશને કામમાં લેતાં શીખ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં એમનાં ઘેરોને ચારો મળતો ત્યાં ત્યાં કુટુંબકળીલા સાથે તે વિદરતા.

એક ભૂગુ નામના આર્ય અગ્નિ ઉપજાવ્યો તેના સંરક્ષણ અર્થે રહેલા પુરુષો અથર્વજી નામથી ઓળખાયા.

આ આર્યોનું જીવન સાદું ને સરલ હતું. તે ઘેરનું માંસ, અને વધુ ભાગે ફલ જળ અને દૂધ ખાવામાં લેતા. મીઠાથી તે તદ્દન અચ્છાળ્ય હતા. તે ધણેભાગે નમ્ર હરતા; પણ સમૃદ્ધિવાન ઉત્તરનાં ક્ષેત્રો કે જનવરનાં ચામડાં પહેરતા.

અગ્નિને પ્રતાપે એ સોનું, ચાંદી, તાંબુ ને કાંસાનો ઉપયોગ કરતા. અને મુદ્રમાં દરસી, ધતુષ્ય ને બાણ, બાણ ને હાલ વાપરતા.

હોડીઓમાં ખેસી તે નદી ઓળંગતા; અને ઝાડના થડમાંથી સળંગ કોરી કાઢેલી ધરી ને પેંદાંપર કોઈ એક પ્રકારની ખેસણી બાંધી માર્ક બનાવતા.

આટલી બધી સામગ્રી છતાં, અને ભુદિનેા અસાધારણ વિકાસ છતાં, તેમણે પરિસ્થિતિ સુધારવાને ઝાઝા પ્રયત્નો કર્યા લાગતા નથી. આ સમયે ઉત્તર આફ્રિકામાં વસતો હોમેરીક અને દ્રવિડ જનસમૂહ ભુદિના ક્ષેત્રમાં લગભગ અંધ-કારની દશામાંથી તરત જ નીકળ્યો હતો. તે પૂરું ભેલો શકતા નહિ. સમાજ કે દેવ જેવી મીજ સમજ શકતા નહિ; જાતિના સ્પર્શ એકા બળી, સંસ્કાર ઉપજાવી શકતા નહોતા.

છતાં તેઓએ ગામો સ્થાપવા માંડ્યાં હશે. ઇટિ પછી, કે પથ્થર ફેરી ઘર બાંધવા માંડ્યા હશે એમ તેમની યોગ્ય હજાર વર્ષ પછીની જાહેરાતોથી પરથી લાગે છે. અને તે વખતે શુદ્ધિ સાળાં આર્યોએ ઇટ પાડવાની કે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી નહોતી, ગામ જેવી સંસ્થા ઠીક કરી નહોતી. બહારની પરિસ્થિતિ તરફ આ બે પરવાહનું મૂલ દારણ આર્યવર્તનાં સુખમય લક્ષણોથી લાગે છે. પણ આ બે પરવાહનો આર્યોમાં એક જાતના શાશ્વત સંસ્કારનું સ્વરૂપ પદાર્થ. તેને પરિણામે બાવિ જીવન પર શી અસર થઈ એ પછીના સમય પરથી વર્તશે.

૩

પણ આ સમયના આર્યો પરિસ્થિતિ સુધારવામાં જેટલા બે પરવા હતા, તેટલા જ માનસિક વિકાસ સાધવાને તત્પર હતા. જાપાની ખીલવણી એ એમના અદ્યતન માનસિક વિકાસનું પહેલું પરિણામ હતું.

બોલવું એ આજે એટલું તો સરસ લાગે છે કે ચીશાથી જ પોતાના બાવ દર્શાવતાં માનવ પ્રાણીને સંજોગોમાં મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કેટલી મહેનત પડી હશે, કેટલા યુગો નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં ગાળવા પડ્યા હશે તેનો ખ્યાલ આજેના મુસ્કેડીનું કામ છે.

ગાવ અને વિષય દર્શાવવાની ચીસ; તેને તે બાવ અને વિષય માટે એક જ પ્રકારની ચીસ; આંત્રી ચીસોનો એક જ બાવ-કે વિષય જોડેનો સંબંધ; સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ ને સ્પષ્ટીકરણ; સંપૂર્ણના માર્ગનું શુદ્ધિનો આધિભાવ; અને સંપૂર્ણતાનું બંધારણ અને વ્યાખ્યાના નિયમોની શરૂઆત-આ દરેક બૂમિકા વચ્ચેના અંતરનું માપ યુગોની ગણતરીથી જ કાઢી શકાય એમ છે.

છતાં જ્યારે હિમીટીક અને દ્રવિડ જન-સમૂહ માત્ર ચીશાથી. મનોદશા દેખાડવાની

પ્રાથમિક રિથિતિમાં હતો ત્યારે આર્યવર્તમાં આર્યો, એ વચ્ચે અને ઉપાની પ્રદર્શના કરતાં, પ્રતાપી ભાવા અને સાહિત્યનો પાયો નાખ્યો. તેમણે એ જ પાયો નાખ્યો તે એવો સંગીત હતો કે હજારો વર્ષો પછી પણ, જ્યાં આર્ય ગયો ત્યાં, જુદા જુદા જાનવામાં, અલગ-અલગ જનસમૂહોના સંસ્કારમાં, સદાઓની પરીધીનતામાં પણ તે એ આ ભાવની રચના અને સમૃદ્ધિ જનજીવી શક્યો. જ્યાં પણ આર્ય ગયો ત્યાં આ વાક્યપટુતાને સાથે લઈ ગયો. પોતે તે ખીલવના ગયો, ને ખીલવને રસ લગાડતો ગયો. એ જાનવરને જંગલી, જંગલીને કુદરેલા, કુદરેલાને શિષ્ટ વચ્ચેનો ભેદ વાક્યપટુતા પરજ આપે રચ્યો. એને પ્રતાપે શબ્દધ્વજની પૂજા એ સર્વ દેહ ધર્મ થઈ રહ્યો; એ પૂજાથી જ સમાજ, રાજ્યતંત્ર, જ્ઞાન આજે શક્ય થઈ છે. દરેક દેશમાં દરેક યુગમાં આર્યોની વાક્યપટુતાના પરિપાક રૂપ-વિશાભિત્રો, પાણિનિઓ, કાલિદાસો, હોમરો, સોફોકલેસો, શેક્ષ્પીયરો અને ગીટીઓએ દુનિયામાં એ 'શબ્દધ્વજ'ની સિદ્ધિ કરી આર્યવર્તનું અપૂર્વ વાતાવરણ અમર કર્યું.

૪

આર્યોએ આ સમયમાં સામાજિક સિદ્ધાંતો પણ ખીલવ્યા હેમ એમ લાગે છે. એમાંનો મુખ્ય તો એ હતો કે બાહ્યવ્યવસ્થામાં વ્યવહારમાં ભોલી સંબંધ સાથે વળગી રહેલાં બાળક-સ્ત્રી-પુરુષના દરેક ટોળામાં નાયક અને કેન્દ્ર અને એકલો કર્તાદતા તે ટોળાનો વડીલ પુરુષ, તે કુલતો કુલપિતા.

સંસારની ધંતના પિતૃમૂલ છે એ આર્ય-સંસ્કૃતિએ ધણી જ સ્વાભાવિક માન્યતા બનાવી દીધી છે, પણ સેમીટીક ને દ્રવિડ જનસમૂહોનો સંસાર માતૃમૂલ હતો. આજે એવા સંસાર આફ્રિકાની અને હિન્દમાં મદ્રાસ હિંદીકાની કેટ-

શીકે જાતોમાં હજી જોવામાં આવે છે. જનેતાનો સંબંધ તે જ સગપણનો આધાર ગણાય છે. માતા-કુટુંબની કર્તા હોય છે; અને મામે પાસેમાં પાસેનો પુરુષ સંબંધી મનાય છે. જનવરની દૃષ્ટિએ તો આ જ ધોરણ સ્વાભાવિક છે; અને પાશવ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરતા જનસમૂહને પિતૃમૂલ રચનાના કૃત્રિમ ખયાલ અશક્ય લાગે જ.

પણ આર્યાવર્તમાં હિંમકાલની પૂર્વે આ ખયાલ આખા આર્યસમૂહના મનમાં મજબૂત થોડો હોતો. તેઓએ પિતા, માતા, પુત્ર, અને દુહિતાનાં સગપણ સ્વીકાર્યા હતાં; અને સમાજ-જાલનું કેન્દ્રસ્થાન પિતાને જ આપવામાં આવ્યું હતું.

તે વખતે આ માન્યતાથી અનેક વિચારો, ભાવનાઓ, સંસ્કારો અને સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી હતી, અને સાર પછી જ્યાં જ્યાં આર્યો ગયા ત્યાં ત્યાં એને આધારે જ સમાજની રચના રચી.

પિતાને કેન્દ્રસ્થાન આપવાથી એક પિતાના સંતાનોમાં એકબીજાને જાન પ્રગટ્યું, અને જાતિ-જીવન (tribal life) ની શરૂઆત થઈ. જાતિ, એટલે, એક પિતાના મતાના પુત્રોના સમૂહમાં વ્યક્તિત્વ અને અસ્થિતા આવ્યાં; અને આવા દરેક પુત્રને જાતિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાના અધિકારનાં સ્પષ્ટ બીજ નખાયાં. પિતાનું સત્ત્વ અમર રાખવાના હેતુથી માતાને પિતા સાથે સાંધી રાખવાની જરૂર જણાઈ, અને લગ્નની સંસ્થા પેદા થઈ. લગ્નની સંસ્થા તે સંસ્કારમય સંસારનો પાયો લેખાવા લાગ્યો, અને દાંપત્યજાત ઉપજવી શકાય એવી સામગ્રીઓ ભેગી મળી.

આ માન્યતાના પરિણામે આર્યવર્ષના આર્યોમાં પિતૃમૂલ પણ દાખલ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને પૂર્વજોની પૂજા, જૂનપૂર્વ પૂર્વજોથી માંડી ભાવિ અનુજો-સુધી કુલનંદ એક

અને તુટિરહિત છે એવો જ ખયાલ આપે છે. આજે પણ આપણી ઉત્તરક્રિયાનાં મૂલ્ય પછી તુરત અને વર્ષે વર્ષે કર્યા જ કરવાના પિંડદાન આદિમાં આ કુલનંદની સતતતા અને અનુસરતાની ભાવના સ્પષ્ટ છે. પૂર્વજોની પૂજા સામાજિક ને સાંસ્કારિક અસ્થિતા પ્રગટાનાઈ પહેલું ઐતિહાસિક બલ છે. આસ્થિનાના વિકાસથી જ જાતિ, રાષ્ટ્ર, દેશ અને ધર્મનું બંધારણ બંધાય છે.

આર્યવર્ષના બધા રહેવાસીઓમાં એક જાતિ વરીકેની સાંસ્કારિક અસ્થિનાનાં કાંધક બીજ રેપાયાં હોવાં જોઈએ. તેઓએ પોતાની જાતને આર્ય માનવાની અને પોતાના સક્રિયસંસ્કાર આદિમાં ગર્વ ધારવાની શરૂઆત કરી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

બાલક અને જંગલી માણસના અવિકસિત મગજમાં વહેમનું સ્થાન મોટું હોય છે. અને આ વહેમનું રક્ષણ શ્રદ્ધાથી કરવાનાં સાધનો પણ સાથે સાથે પાકે છે.

આર્યોનું આવું એક સાધન અર્થવર્ણો હતાં. જે અગ્નિ તેમની અસ્થિતો આધાર હતો તે તેમના પૂર્વજ પૃથ્વી પર આવ્યો હતો એવી માન્યતા ચાલતી હતી. તેઓ અગ્નિના સંસ્કાર હતા અને તેને ચેતાવવાનું રહસ્ય જાણતા. તેમની પછીની દારકીર્દિ પરથી લાગે છે કે પહેલેથી મંત્ર, જંત્ર, ને વૈદ્ય એ ત્રણેનો વર્ણ રાશ તેમણે આરંભ્યો હતો. તેમનું સ્થાન આર્યવર્ષમાં ઘણું મોટું હોવું જોઈએ. આગપૂજની શરૂઆત થઈ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી.

આર્યવર્ષના આર્યોની કલ્પનાશક્તિ વિશાળ વ્યોમને જોઈ ઉત્તેજિત થતી અને તેને પ્રતાપ, તેની તેજસ્વિતા, તેમાં રહેલો મોહિનીથી તેમનાં આર્થવિકસિત

રમાં ભક્તિભાવનાં આછાં ફિરણાં સ્ફુરવા માં-
હતાં. આકાશ સર્વવ્યાપી હોવાથી “વરણ” અને
ચળકનું હોવાથી “ઘી”ને નામે ઓળખાતું.

અને આ પ્રમાણે આર્યવર્ષમાં આ-
ર્યોના પૂર્વજોએ સાદા અને સંસ્કારમય હવનની
શરૂઆત કરનાં અનેક સદીઓ વીનાવી.

૨૧

શા. ખ. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી:

કાવ્યાસાધ વિનોદ

એક કવિએ બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખ પુરો-
વરો વિવેક દર્શાવ્યો છે કે બુદ્ધિમાન પોતાનો
સમય કાવ્યના ને શાસ્ત્રની ચર્ચાના વિનોદમાં
વ્યતીત કરે છે ત્યારે મૂર્ખ વ્યમનમાં, નિદ્રામાં,
અને કષ્ટમાં પોતાનો સમય ગાળે છે.

શાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા જેટલી વ્યુત્પત્તિ માટે
ઊંડા અભ્યાસ અને સતત શાસ્ત્રીય ગ્રન્થના
પરિશીલનની આવશ્યકતા છે. આ કામ પ્રાકૃત
પુરુષનું નથી. પરંતુ કાવ્યથી વિનોદ તો સાધારણ
બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ મેળવી શકે છે. ખરેખર,
જે કાવ્ય પ્રસાદશુભુક્ત હોવાથી સામાન્ય સ્ત્રી-
પુરુષો પણ સમજી શકે છે અને જેને વારંવાર
વાંચવાથી રસત પુરવોતે તેમાં નવો નવો ચમ-
ત્કાર ખાસે છે તથા નવો નવો વ્યંગ્યાર્થ
તેમાંથી સ્ફુરતો જણાય છે તે જ ઉત્તમ કાવ્ય
છે. આ જ કારણથી જામદ જેવા ચિરંતન
આલંકારિકે જે કાવ્ય વિદ્વાનથી માંડીને સ્ત્રીઓ
અને બાળક પણ મેટલું કરી શકે તેને પ્રસાદ-
શુભુક્ત કહ્યું છે.

આવિહવદ્ગનાઘાલપ્રતીતાર્થ પ્રસા-
દવત્

કવિની વાણીમાં ને અર્થમાં, બંનેમાં ચમ-
ત્કાર હોવો જોઈએ. સાધારણ માણસના મનમાં

જે વિચાર આવે છે તેને કવિની કલ્પનાશક્તિ
અલૌકિક સ્વરૂપ આપે છે અને એવી મધુર
વાણીમાં વર્ણવે છે કે તે સર્વને હૃદયગમ થાય
છે. પ્રૌઢ કલ્પનાશક્તિ અને અર્થગાંઢીધની
સાથે શબ્દચમત્કૃતિ પણ કાવ્યનું એટલું જ
આવશ્યક અંગ છે. પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિક
રચના વાંચતાં વારને આકર્ષક થાય છે; અર્થનો
વિચાર ત્યાર પછી આવે છે. આથી જ રસ-
ગંગાધરકાર પંચિત જગન્નાથે કાવ્યના લક્ષણમાં
અર્થ કરનાં શબ્દને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપી
કહ્યું છે કે રમણીય અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર
શબ્દ તે કાવ્ય. પરંતુ શબ્દચમત્કૃતિ આપા-
તન: રમણીય છે તોપણ અર્થચમત્કૃતિ કંઈ
ઓછી આવશ્યક નથી. બંને સરખાં જ આવ-
શ્યક છે. એમાં પ્રધાનભાવ કે શુભુભાવ એકનો
કે અન્યનો કલ્પવો એ શક્ય નથી. આથી જ
શ્રીમદ્ ભગ્વત્કથે પોતાના આકરગ્રન્થ ‘કાવ્ય-
પ્રકાશ’માં સંયુક્ત અને સાલંકાર શબ્દ ને અર્થ,
બંનેને કાવ્ય કહ્યાં છે; તેમજ માધના એક
શ્રુતિકારે કહ્યું છે કે ઉપમા તો કાલિદાસની,
અર્થગૌરવ બારવિ કવિનું, પદલાલિત્ય દંડીનું,
પણ માધકાવ્યમાં એ ત્રણે ગુણ-અલંકાર
(‘ઉપમા’ એ અલંકારનું ઉપદક્ષણ છે.)

અર્થગૌરવ, અને પદસાક્ષિત્ય છે.

કવિને વાણી વરા હોતી નેહએ. તાણી-
તોસીને ખેંચેલાં પદથી બેયાર કાવ્યો થઇ શકે
ને તે પણ પ્રકાશએ; પરંતુ જેને સ્વાધીન
પત્નીની પેઠે વાણી વરા છે, અને જેના મુખ-
માંથી કાવ્યની પકિતઓના પ્રવાહ અનવચ્છિન્ન
વહો જાય છે, તેમ જ જેનામાં રસ જમાવવાની
અઘોરિક શક્તિ છે તે જ ઉત્તમ કવિ છે. જે
કાવ્ય વાંચતાં મન આનન્દમાં એવું લીન થાય
કે તે સમયે અન્ય કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય છે
એવો વિચાર જ ત્રાયકના મનમાંથી જતો રહે
તેમાં રસની જમાવટ લોકોત્તર છે એમ સમજવું.
આલંકારિકાએ બરાબર કહ્યું છે કે રસાસ્વાદ
એ બ્રહ્માસ્વાદના જેવો છે. જેમ નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં આત્મા બ્રહ્મચિંતનમાં લીન થાય છે
ને તેને જ્ઞાતા, જ્ઞેય, અને જ્ઞાન એ ત્રણ
ચૈતન્યમય એક જ સ્વરૂપ લાગે છે, તેમ રસની
ચર્ચણામાં મન તેમાં જ લીન થાય છે - અને
તેમાંથી વેદાન્તર વિગલિત થાય છે.

કવિ બહુશ્રુત હોવો નેહએ. તેણે સૃષ્ટિનું
ને લોકવ્યવહારનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરેલું હોવું
નેહએ. એવું કોઇ સાસ્ત્ર નથી કે એવી કોઇ
કળા નથી કે જેની અપેક્ષા કવિને કાવ્યમાં
રહેતી ન હોય. પ્રાચીન આલંકારિક ભામહે
ખરૂં કહ્યું છે કે એવો કોઇ રાજ નથી કે એવો
કોઇ અર્થ નથી, એવો કોઇ ન્યાય નથી કે
એવી કોઇ કલા નથી કે જે કાવ્યનું અંગ થવું
નથી. અહો! કવિનો ભાર બહુ મોટો છે!

આ પ્રમાણે કવિ અને કાવ્યનું અતિ સ્વરૂપ
પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું. હવે પ્રાચીન અને
અર્વાચીન, તેમ જ આધુનિક કાવ્યોમાંથી કંઈક
વાનગીરૂપે વાચકને પીરસવામાં આવે છે અને
મને તેમાંથી કેવો આનન્દ થાય છે તેનું દિગ્દર્શન
દરાવવા હવું છું. આ લઘુ લેખમાં બધાં ઉત્તમ
કાવ્યોનો સંબંધ કરી શકાય જ નહિ, તેથી

ચોડાં જ વાનગીરૂપ આપ્યાં છે. જુદા જુદો
રસજોને એમાં જુદો જુદો આસ્વાદ થશે. જેવો
જે સદૃશ્ય તેવો, તેનો આનન્દ મારા જેવો
સામાન્ય વાચકને જે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો છે;
તે દર્શાવવો એ જ આ લઘુ લેખનો આશય
છે. તેમ જ આ લેખ 'કાન્તભાલા'માં આપેલો
હોવાથી એમાં 'કાન્ત'નાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું
પણ નિદર્શન કર્યું છે.

કવિ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાંથી બધા રસોનાં
દાખલા પુષ્ટજ આપી શકાય એમ છે; પરંતુ
તેમ આ લેખમાં બની શકે નહિ; તેથી એ ત્રણ
દાખલા જ આપ્યા છે.

(૧.) પ્રેમાનંદ

દશમસ્કંધ.

નહીં જાવા દીજો રે, જીવન! નહીં જાવા દીજો-
નહીં દીજો જાવા નાથજી રે, તમને નંદરાયની છેઆજુ;
પાછા વળજો હાર માની રે, તમને જોડી કહું છું પાણું-
નહીં

લલ્લન મૂઝી ગોપીયે રે, બાઇ પ્રેમજી કહો બરતાર
સ્ત્રી યંબને પાલવ બાલો રે, ચુંદરશે સંસાર-
નહીં

અહર શ્રીકૃષ્ણને મંથુરા તેડવા આવ્યાં છે.
શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડવાનું વિરહદુઃખ ગોપીથી
ખમાતું નથી. તે વિરહદુઃખ જે આવવાનું છે
તેનું આમાં ઉત્તમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે આપ્યું છે.
દરેક દલીમાં રાખેલી પુનરક્તિ છે તે પુનરક્તિ
દાય નથી; પ્રત્યુત્થન ગુણ છે. એથી દર્શાવેલાં
વિચારની દૃઢતા સમજાવી છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપી-
ઓએ 'જીવન' - પ્રાણ કલા છે. કાર્યકારણની
એકતા વ્યંગ્ય કરનારી આ લક્ષણ છે. તમારા
ચિન્તા અમારાથી ઝીની શકાશે નહિ, તમે અ-
મારા જીવનના સાધન છો, તમે અમારૂં જીવન
જ છો. શ્રીકૃષ્ણ મધ્ય શકે નહિ માટે તેમને
નંદરાયની આજુ દીધી છે. એ આજુ મનની જ

પડશે, માટે તમારી કાર થઇ એમ માનીને
પાછા ફરજે. છતાં તમારા નિશ્ચયમાંથી ન હળવા
હો તો તમને હાથ જોડીને કહું છું કે પાછા
ફરજે. પછી કહે છે કે હે કદાન ! આ અમારો વિ-
યોગ અમને સ્વસ્થ કાળનો નથી; અમને હમેશ-
નો વિયોગ થશે એમ લાગે છે. અંદરના આ
તમને તેડવા આવવામાં અમને કપટ બાસે છે.
કેમ કે અમારી હૃદ છાતીમાં ફાળ પડી છે. જે
મોડો બનાવ બનવાનો હોય છે તેનાં અનિષ્ટ
ચિહ્ન અગાઉથી જ જણાય છે. અમને અપ-
શકુનો થાય છે, 'માફેરા' - ધણા માફા શકુનો
થાય છે. અપશકુનો ગણાવે છે કે સુર-સૂર્ય
ગગનમાં ઝંખો દેખાય છે જંદાવનમાં દવ સળ-
ગ્યો છે ને યમુનામાં લોહીની રેલ આવી છે.
પ્રેમની દશ અવસ્થા કહી છે:—૧. ચક્ષુ:—
પ્રીતિ, ૨. મન:સંગ, ૩. સંકલ્પોત્પત્તિ
૪. નિદ્રાભંગ, ૫. શરીરની આરામ, ૬. વિપ-
યાન્તરથી ચિત્તની વ્યવૃત્તિ, ૭. લલ્લનપ્રણય,
૮. ઉન્માદ, ૯. મૂર્છા, ને ૧૦. મરણ. આમ
ગોપીઓએ અપશકુન વર્ણવ્યા તેમાં સંકલ્પો-
ત્પત્તિની અવસ્થા દર્શાવે વર્ણવી છે. આગળ
કહે છે કે ગોકુળ સુનું લાગે છે, તમારી ગાય
પથ સૂતી-ધણી વગરની લાગે છે, પ્રેમીને પ્રિયને
અભાવે જગત જીર્ણરૂપસમાન બાસે છે. શ્રી-
રામ સીતાવિયોગે કહે છે કે શ્રાવ્યં મન્યે
જગદધિરતજ્જ્વાલમન્તર્જ્વલામિ । અમે
આહીરણ-નિન્દા આહીરો. નિર્ભાગી છીએ.
અહુ અમારું સર્વસ્વ જે તમે તેને લૂટી
જાય છે. હે સામંજા, અમારે હુંગળુ પ્રયોજને
નથી. સર્વ કુટળમાં તમે જ છો. તમે નહિ
માનો તો અમે તમારી સાથે આવીશું. એમ
કહી ગોપીઓ આઠી થઇને માર્ગમાં સૂતી ને
કહ્યું કે અમારી છાતી પર રથ હાંકીને જાઓ.
તમારો આગ્રહો સ્નેહ સંભારો, શરદ સમયની
પ્રસન્ન ચંદ્રિકાની રાત્રીમાં જે ઉપભોગ સેવ્યો

છે તેનું સ્મરણ કરો. એ સ્મરણ કરીને પાછા
ફરો, નહિ તો લલ્લનનો ભાગ કરી વહે ત-
મારો ચરિત્રો સાંભળે એમ અમે કહી દઈશું.
અમારો શો અપરાધ થયો છે કે અમને તર-
છોડા છો ! એક ગ્રેમી પણ એમજ કહે છે કે
કિમપરાધલયં મયિ પश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥
કેશ છૂટા કરે છે, વસ્ત્ર જમીન પર રેળાય
છે, મોંમાં દસે આંગળી મૂકે છે, એમ ઉન્માદ-
વસ્થા દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે આ વર્ણનમાં
દૈન્ય, સ્મૃતિ, લલ્લન ઉન્માદ, એ વ્યભિચારિ-
ભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

દશમસ્કન્ધ

પ્રજીવ બોલ્યા હો, નયણે જળ ભરી;
કહું મહારા અન્તરગાનનું, દુઃખ હો વીરાણ.
કંઈ ન ફરી દેખું હો આણી આણી આંખારિયે.
ગંઢડી જસોદાનું મૂખ, હો વીરાણ.

x x x x

ગોપીને ગુપ્ત સંદેશો;

ઉદય સાથે કદાવે ગોકુળનાથ, હો વીરાણ. "

શ્રીકૃષ્ણ ઉદય સાથે ગોપીને સંદેશો કદાવે
છે. કહે છે કે મને મથુરામાં દેવકીનું સ્વાદિષ્ઠ
(હમે સસવાળું) બોજન ખાવનું નથી. આંખ
આંસુથી ભરાઈ જાય છે ને શ્રીકૃષ્ણને જસોદા
માતાનું હેત ને જંદાવનમાં કરેલી બાળકીલા યાદ
આવે છે. મથુરાના વૈભવનો રાજસુખનો ને
ગોકુળના પ્રામ્યસુખનો વિરોધ દર્શાવી, ગોકુળ-
માં સુખ ધણું વિશેષ હતું એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે
છે; કેમકે બાલ્યાવસ્થામાં અનુભવેલું સુખ કદી
વીસરાવું નથી. એની મીઠી લહેરો જીવનપર્યન્ત
હૃદયમાં આનંદ રેસે છે. બાલ્યાવસ્થાના મિત્ર
ભાઈભાંડુથી પણ વિશેષ છે. કેમકે કેટલીક ગુપ્ત
વાતો ભાઈભાંડુએને ન કહેવાય તે મિત્રને કહી
શકાય છે.

‘ રણયત ’

" રું થયું એમ કહે સુનાય,

દીઠા પ્રાણુવોણા લક્ષમણુ બ્રાત;
હાહાકાર કરે વાનરા,
પડયા રામ મુર્ચ્છા ખાઇ ધરા.

x x x

હજી મૈથિલી નથી મુકાવી,
તો હતે નિદ્રા કેમ આવી;
ઉઠો ઉઘમી કરો સંગ્રામ,
એમ ઠહી ઠહી રુએ રામ.”

રાવણુની સાથેના યુદ્ધમાં લક્ષમણુ મૂર્છાગત થયા; તેથી રામે કરેલા શોકનું આમાં વર્ણન છે. એમાં કરુણ રસની સારી ઝભાવટ છે. રામનો શોક સ્વાધી ભાવ છે. પ્રાણુવિહીન લક્ષમણુનું દર્શન એ આલંબન વિભાવ છે, વાનરોનો હાહાકાર એ ક્લિપ્ત વિભાવ છે, વિલાપ એ અનુભાવ છે, પૂર્વાવરથાતું રમરણ-મૃતિ, મોહ, વિપાદ, આવેગ, ઔત્સુક્ય એ વ્યભિચારી ભાવ છે. એમ સ્વાધી ભાવ પુટ યથા, આરવાઘ યથા, કરુણ રસ બને છે. કાષ્ઠથી પાપાણુ કાણુ છે, પાપાણુથી લોહ કાણુ છે, લોહથી વજ્ર કાણુ છે, વજ્ર વજ્રથી પથુ માઈ હલ્ય કાણુ છે એમ ઉત્તરોત્તર કાલિન્યતું આધિક્ય કહે છે. નિર્ગુણી શરીરમાં એક મોટા ગુણ છે કે જે જે દુઃખ પડે છે તે તે સહન કરે છે. રામોઽસ્મિ સર્વ સહ્યે-હું રામ છું, સર્વ સહન કરીશ એના જેવો અર્થ છે. લક્ષમણુને કહે છે કે તું બધી વાનમાં મને આગળ કરેતો ને તું મારી પાછળ થતો; પરંતુ તું મને મૂકીને સ્વર્ગ જવામાં કેમ આગળ થયો! હજી તે તારું કાર્ય પરિસ્માસ કર્યું નથી-હજી સીતાને છોડાવી નથી, માટે જાહે તે તારું અધુરું જીવન-કાર્ય સમાપ્ત કર, પછી જા.

પ્રેમાર્નવના આટલા દાખલા બસ છે. હવે આપણી નજીકના સમયના કવિઓનાં કાવ્યો-માંથી થોડાક-દાખલા આપું છું.

(૨) દયારામ

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણાસિંધુ મહેા કર મારો. હરિં ૮૬.
સાંકડાના સાથી સામજિયા, હો બગડયાના બેલી,
શરણુ પડ્યો ખલ અભિન કુકરમી,
તદપિ ન મૂકો ટેલી. હરિં ૧

x x x x

સર્વેશ્વર સર્વાત્મા સ્વતંત્ર, દયાપ્રીતમ ગિરિધારી;
શરણુગતવત્સલ થીજી મારે, મોટી છે એાય તમારી.
હરિં ૬

આ એક ધધ્વરભક્તિનું પદ છે. દયારામની ગરબીએ લલિતપદને ભાવથી રેલાતી હોવાથી ઘણી હલ્યગમ ને લોકપ્રિય થઇ છે. એ બહુ જાણીતી વાન છે, ‘જેવો તેવો’ શબ્દમાં પાપથી ભરેલો, દોષોથી યુક્ત, કામા કરવા અયોગ્ય, એવા અર્થનો ખવન છે. હું તો એવો પાપી છું; છતાં હે કરુણાસિંધુ પ્રભો! તમે કરુણાના સાગર છે એટલે તમે મારાં પાપ તરફ નજર ન કરી દયા જ કરશો, એવી મને ખાતરી છે. ‘કરુણાસિંધુ’ એ વિશેષણ સામિપ્રાય છે. એથી અર્થની પુષ્ટિ થાય છે. ‘સાંકડાના સાથી’ ને ‘બગડયાના બેલી’ એમાં કવિએ વૃત્ય-નુપ્રાસ આણ્યો છે. હે પ્રભો! તમારા પોતાના માણસ, તમારા ભક્તનાં જુઠાણાં ને પાપ તમે જોતા નથી, અભાગીઆને ભાગ્યશાળી બનાવો છો. તો હે વરદ! મારા કોડ પૂરો. તમે વિનાતિ વગર પણ ભક્તનું સ્થાણુ કરો છો ને તેના દોષ સામું જોતા નથી, તમે આત્મના બંધુ છે, હે પ્રભો! તમે શરણુગત પર પ્રેમાળ છો, મારે તમારી જ એાય છે. શુદ્ધ ને સરળ હલ્યની પ્રભુની પ્રાર્થના છે. કાવ્ય પ્રાસાદિક છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ

એધવજી છે અજગીર, વાત એક પ્રેમતણી;
કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બણી.

હીરા રે માણેક જવેરં તજને,
 કથિર સંગાતે મણિ તોળંમારે. રાધા
 મીરાં કંઠે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
 શરીર આપ્યું સમતોલમા રે. રાધા
 એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ મુંદર
 નાનકડું કાવ્ય બંધિતરસથી રેલાઈ જાય છે.
 પ્રભુબંધિત સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એ-
 માંજ તરખોળ રહેતું એજ જીવનનું સાધક્ય છે
 રાધાકૃષ્ણના નામ સિવાય પ્રીતિનું બોલનાર પુરુષ
 કેવો છે તે પછીની પંક્તિમાં દર્શાવે છે. સાકર
 ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તજને લીમડાનો કડવો
 સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે; તેમજ
 ચાંદા ને મૂરજને તજને આગીઆ સાથે પ્રીતિ
 બાંધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે. વળી કહે
 છે કે હીરા ને માણેકને તજ દહ કથિરને પસંદ
 કરનાર, કથિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી
 અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો
 છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય
 ઉપયોગ કરવાને માટે છે. રાધાકૃષ્ણનું નામ મૂકી
 અન્ય નામ બાજનાર માહે આપેલા દાખલામાં
 અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને
 કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ ગ્યજો
 નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. રાધાકૃષ્ણ વિના
 બીજું બોલે છે તે સર્કરને શેરડીના સ્વાદ તજ
 કડવો લીમડો ઘોળે છે, એમ હોય તો નિદ-
 ર્શના અલંકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય
 છે, માટે એ અલંકાર વ્યંગ્ય છે. એ અલંકાર-
 રનો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરરસ તો નર્મદનો જ. તેનાં એવાં વીર-
 રસમય કાવ્ય અનેક છે તેમાંથી એકે અત્ર આ-
 પ્યું નથી. અહિં કુદરતના વર્ણનનું એક ઉત્તમ
 કાવ્ય આપ્યું છે.

તેનાં નિચે કુંગરની અહીંથી,
 ઝંઝો થયો હું મનમાંદિ રંગી;

આહા ! શું શોભા વરણી શકું રે,
 જોતાં થયો સ્તબ્ધ જ છેક હું રે.

× × ×

એ સર્વ જોતાં ચિત્ત તો સમાપ્ત,
 વિસ્મયશાંતિ બિન્નું કેં ન બાળ્યું;
 આનંદમાં નર્મદ છેક દૂખ્યો,
 એવો દિલો બ્રહ્મગિરી જ બોલો."

આ બ્રહ્મગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ
 કહે છે કે જોતાં વારને એની રમણીયતા નિરખી
 હું સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. એની શોભા વર્ણવ-
 વાની મારામાં શક્તિ જ ન રહી. પછી કેવો
 પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે. જેમ
 જેમ જોતું છું તેમ તેમ નવું નવું વિસ્મય ઉત્પન્ન
 થાય છે. માથ દવિએ ખર્ચ કર્યું છે કે ક્ષણે
 ક્ષણે યન્નયતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીય-
 તાયાઃ—પ્રતિ ક્ષણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ
 રમણીય કહેવાય. ગંભીરતાથી મનમાં બધા કિંચન્ન
 થાય છે તોપણ બળતી સાથે ચિત્તમાં સર્વત્ર
 આનંદ આનંદ. ચર્ચ રહે છે. એવો અત્કારિક
 બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી
 છે—ગિરિમાં તપસ્વી પુરોહોનો વાસ છે તેથી
 ગિરિને જ તપસ્વી કહ્યો છે—કે એને જોતાં વારને
 મન પાપથી મુક્ત થઈ નિર્મળ થઈ જાય છે,
 સંસારના સર્વ વિચારો મનમાંથી જતા રહી
 મન એવી લીલા પીવામાં જ રોકાય છે. લીલા
 પી પી કરે છે, પણ ધરાતું નથી. એને જોઈ ઈર્ષ-
 ર્તા એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર
 આવી માઈ ચિત્ત પ્રભુમાં જ લીન થાય છે ને
 આનંદપરાયણ થઈ વિવશ થાય છે, એવો
 અકૌટિક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રજાતતું વર્ણન

"ધંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
 ઉઘોગિ લોડો જન સર્વ જાગ્યા;
 જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,

x x x x
અભિમાન મૂળીને રે ઓધવ ગોપી પાય પડયા,
કહું દયાનો પ્રીતમજી રે, નિથે એક તમને જડયા.

આ ઉત્તમ કાવ્યમાં ગોપીએ ઓધવજીને પ્રેમનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું છે. પ્રેમની ગતિ ન્યારી છે. જે અનુભવે છે તે જ તે જણે છે. પ્રેમ કેવળ નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી. વ્યતિપજ્જતિ પદાર્થાનાન્તરઃ ક્રોડપિ હેતુ નેત્રલુ ચદિરુપાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે। જેમ ભવશ્રુતિએ કહ્યું છે તેમ સ્નેહ ને તે વળી કંઈની અપેક્ષા રાખનાર-એ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પ્રેમ કયો આવતો નથી. એ એની મેળે જ આવે છે. હે ઓધવજી જ્યાં લગી સ્નેહનો અગમ્ય માર્ગ દોડો નથી, ત્યાંસગી જ યોગ અને જ્ઞાન ગોઠે છે. યોગની તેને જ જરૂર છે કે જેનું મન જગતની માયામાં ભમે છે. ગોપી કહે છે કે અમારૂં તો ચિત્ત રસિક શ્રીકૃષ્ણમાં જ રમે છે. જેને જોગ જોઈતો હોય તે ભલે તે લે; અમે તો પ્રીતમ કૃષ્ણમાં જ અમારી પ્રીતિ રહો એવું માગીએ છીએ. આવાં ગોપીનાં વચન સાંભળીને ઓધવજીનું મન જગતની માયામાંથી છૂટ્યું, જ્ઞાનનું અભિમાન જતું રહ્યું, અને તેમનું મન શ્રી કૃષ્ણમાં જડેલું થયું. જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક છે, પ્રેમભક્તિ સર્વોત્તમ છે, એ પ્રતિપાદન કરવાનો આશય છે.

(૩) મીરાંઆઇ

સંસારમુખ ત્યાગ કરનારી શ્રી કૃષ્ણની પ્રેમ-
ભક્તિમાં એકતાન થયલી—

“ મુખડાની માયા લાગી રે,

મોહન પ્યારા,

મુખડાની માયા લાગી રે. ટેક.

મુખડું મેં જોયું તારૂં,

આ જગતડું થયું ખાઈ;

મન માઈ રહ્યું ન્યાઈ રે.

મોહન પ્યારા

x x x x
મીરાંઆઇ બલિદારી તારી,

આશા એક મને ઉરધારી.

હવે હું તો ખાગાડી રે,

મોહન પ્યારા

સંસારમુખથી વિરક્ત થઈ પ્રભુની પ્રેમ-
ભક્તિમાં જ લીન થઈ મીરાં કહે છે કે - હે
પ્યારા મોહન ! આદિ ‘મોહન’ પદ સાર્થક છે.
મોહ પમાડનાર અન્ય વસ્તુથી મન વ્યારૂપ
કરી તારે વિશે જ લીન થાય એવો મોહ પમા-
ડનાર, તારા સુંદર, નાજુક, સદૃશ મુખની મને
માયા લાગી છે. જેવું એ નાજુકડું મુખ તારે
મેં જોયું કે તેવું નિંધ જગત દુષ્ટ જગત મને તદ્દન
ખાઈ—અકાઈ થયું છે. ‘જગતડું’માં લલુનાવાચક
પ્રત્યય ‘ડું’ નિન્દાવાચક છે ને ‘મુખડું’માં
કામલતા વાચક છે. ‘ખાઈ’ એ લક્ષ્યાર્થમાં છે.
ધણું જ અકાઈ એવો અર્થ છે. અત્યંત
અસ્વાદ્યતા વ્યંગ્ય છે. માઈ મન જગતથી ન્યાઈ
રહ્યું, તદ્દન વ્યારૂપ થયું. સંસારમુખ પ્રતિ
અત્યંત વિરાગ સૂચવે છે. સંસારનું મુખ
જાંઝવાના જળની પેઠે ખોડું, માત્ર દ્વંથી લલ-
ચાવનાઈ, અસંતોષરૂપ છે. મેં તે તુચ્છકારી
કાઢ્યું છે. સંસારમાં પરણીને વૈધવ્ય દશમાં
આવવું, તેના દરતાં તારા મુખ સાથે પ્રેમ કરી
તારી સાથે લગ્ન થવું ધણું સુંદર છે કે એમાં
વૈધવ્યનો લેશ પણ સંભવ નથી. ભગવદ્ભગ્ન
સંસારી લગ્ન કરતાં ધણું જ ચડિયાતું છે, એમ
વ્યતિરેક અલંકાર વ્યંગ્ય છે. ભક્તિ-પ્રેમભક્તિનું
આ એક ઉત્તમ ગીત છે.

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,

રાધાકૃષ્ણ વિના ખીલું બોલમા. ટેક

સાધર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,

કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે. રાધાકૃષ્ણ

ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને,

આગીઆ સંગાતે પ્રીન જોડ મા રે. રાધા

હીરા રે માણેક જવેર તછને,
કચિર સંગાતે મણિ તોળમારે. રાધા૦
મીરાં કહે પ્રથુ ગિરિધર નાગર,
શરીર આપ્યું સમતોલમા રે. રાધા૦
એકે એક સ્ત્રીને મુખે ગવાતું આ સુંદર
નાનકડું કાવ્ય ભક્તિરસથી રેલાઈ જાય છે.
પ્રભુભક્તિ સિવાય અન્ય વસ્તુ નકામી છે. એ-
માંજ તરખેળ રહેતું એજ જીવનનું સાર્થક્ય છે
રાધાપૃષ્ઠના નામ સિવાય પ્રીતિ બોલનાર પુરુષ
કેવો છે તે પછીની પંક્તિમાં દર્શાવે છે. સાકર
ને શેરડીનો મધુર સ્વાદ તછને લીમડાનો કડવો
સ્વાદ પીનાર મૂર્ખ પુરુષના જેવો એ છે; તેમ જ
માંદા ને મૂળને તછને આગીઆ સાથે પ્રીતિ
બાંધનાર બુદ્ધિહીન પુરુષના જેવો છે. વળી કહે
છે કે હીરા ને માણેકને તછ દહ કચિરને પક્ષંદ
કરનાર, કચિર જેવી તુચ્છ વસ્તુની માણેક જેવી
અમૂલ્ય વસ્તુ સાથે તુલના કરનાર મૂર્ખ જેવો
છે. પ્રભુએ શરીર આપ્યું છે તે તેનો યોગ્ય
ઉપયોગ કરવાને માટે છે. રાધાપૃષ્ઠનું નામ મૂકી
અન્ય નામ ભજનાર માંહે આપેલા દાખલામાં
અમૂલ્ય વસ્તુને તુચ્છ ગણી નકામી વસ્તુને
કીમતી માનનાર મૂર્ખ પુરુષ જેવો છે. આ રીતે
નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. રાધાપૃષ્ઠ વિના
ખીચું બોલે છે તે સંકેશને શેરડીના સ્વાદ તછ
કડવો લીમડો થોળે છે, એમ હેાય તો નિદ-
ર્શના અલંકાર થાય. એવો અર્થ ગમ્ય થાય
છે, માટે એ અલંકાર વ્યંગ્ય છે. એ અલંકાર-
નો ધ્વનિ છે.

(૪) નર્મદ

વીરરસ તો નર્મદનો જ. તેનાં એવાં વીર-
રસમય કાવ્ય અનેક છે તેમાંથી એકે અત્ર આ-
પ્યું નથી. અહિં કુદસ્તના વર્ણનનું એક ઉત્તમ
કાવ્ય આપ્યું છે.

જેતાં નિએ કુંગરની અહીંથી,
ઝાંઝો થયો હું મનમાંદિ રંગી;

આહા ! શું શોભા વરણી શકે રે,
જેતાં થયો સ્તબ્ધ જ છેક હં રે.

× × ×
એ સર્વ જોતાં ચિત્ત તો સમાપ્ત,
વિશ્વેશમાંને ખિન્નું કે ન ભાવ્યે;
આનંદમાં નર્મદ છેક રૂપ્યો,
એવો દિલો બ્રહ્મગિરી જ ભોળો.”

આ બ્રહ્મગિરીનું ઉત્તમ વર્ણન છે. કવિ
કહે છે કે જોતાં વારને એની રમણીયતા નિરખી
હું સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. એની શોભા વર્ણવ-
વાની મારામાં શક્તિ જ ન રહી. પછી કેવા
પ્રકારની રમણીયતા છે તે વર્ણવે છે. જેમ
જેમ જોઉં છું તેમ તેમ નવું નવું વિરમય ઉત્પન્ન
થાય છે. માથ કવિએ ખર્ચ કર્યું છે કે ક્ષણે
ક્ષણે ચન્નચત્રામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીય-
તાયાઃ—પ્રતિ કણે જે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેજ
રમણીય કહેવાય. ગંભીરતાથી મનમાં ભય ઉત્પન્ન
થાય છે તોપણ ભયની સાથે ચિત્તમાં સર્વત્ર
આનંદ આનંદ. થઈ રહે છે. એવો ચમત્કારિક
બ્રહ્મગિરિ છે. ખરેખર, આ ગિરિ એવો તપસ્વી
છે-ગિરિમાં તપસ્વી પુરોનો વાસ છે તેથી
ગિરિને જ તપસ્વી કહ્યો છે-કે એને જોતાં વારને
મન પાપથી મુક્ત થઇ નિર્ભય થઇ જાય છે,
સંસારના સર્વ વિચારો મનમાંથી જતા રહી
મન એવી લીલા પીવામાં જ રોકાય છે. લીલા
પી પી કરે છે, પણ ધરાતું નથી. એને નેહ ધ્વનિ-
રની એ લીલા કેવી અદ્ભુત છે એવો વિચાર
આવી માઈ ચિત્ત પ્રભુમાં જ લીન થાય છે ને
આનંદપરાયણ થઇ વિવશ થાય છે, એવો
આત્મીક આ બ્રહ્મગિરિ છે.

(૫) દલપતરામ

પ્રભાતનું વર્ણન

“ધંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા,
ઉછોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા;
જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,

મુમુક્ષુ અચાનપણું ઉતારે.

x x x

વિધારથી પાડ ઉઠી દરે છે,

જણે રવીના જશ બિચરે છે;

પ્રભાતિયાં ગાય સુખકા પ્રીતે,

જણે રવીના ગુણ ગાય ગીતે:"

મંસ્તૃતમાં પ્રભાતનાં અતિ મુંદર વર્ણન છે, તે કાવ્યો સાથે તો આ કાવ્યની તુલના થઈ શકે જ નહિ. છતાં આ પદોમાં મુંદર ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકારને ઉત્પ્રેક્ષા સાથે અંગા-ગિભાવ થવાથી સંકર થયો છે. 'જણે' શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાવાચક હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

(૬) કેશવજ્ઞાલ હરિશમ ભટ્ટ

એનાં ઇશ્વરસ્તુતિનાં ને નીતિનાં કાવ્યો મુંદર છે એક નીચે આપ્યું છે:-

"૩ ચિત્તચક્રોર,

નિરખ પૂર્ણાનંદ પ્રકાશક ચંદ્રને,

શીતળ, સાચા, સ્વાભાવિક,

સર્વોત્તમ સુખના કંદને. ૨૬

નથી કાલતણા દરમાં ભાતો,

નથી દ્વંદ્વિત તે યાતો,

ઉદ્ધવાસ્તરલિન અંતે આ તો:-

ચિત્તચક્રોર ૦

x

x

x

તનતાપ બધા તત્કાલ જશે,

નિરવધિ અદ્ભુત સુખ સાંપડશે;

કેશવ કુલજન્મ કૃતાય થશે:-

હે ચિત્તચક્રોર ૦"

સંગ કાણુભંશુર છે, તેનો ત્યાગ કર, દૂર જવાની જરૂર નથી, અંતર્દષ્ટિ કર એટલે તને નિરવધિ આનંદ થશે અને જન્મ સંકળ થશે.

(૭) કલાપી

કલાપીનો 'કેશવ' ધણું જ પ્રાસાદિક અને ભાવનાથી છલકાતું કાવ્ય છે. એનાં ઉત્તમ પદો ધણે રચણે ભાવનાને અતુલ્ય હોય તેને સારી રીતે પેામે છે. એમાંથી માત્ર એક જ દાખલો નીચે આપ્યો છે:-

મીઠા દીર્ઘ પ્વનીવતી વન બધું, હર્યે ભરે કોકિલા

x

x

x

જખમ નહિ સ્જારો, પ્રેમનો કો દિ લાગ્યો.

આ મુંદર કાવ્યમાં કવિએ સંગાર ને દરજી રસ બંને અતિ મુંદર રીતે ઝમાવ્યા છે શિક્ષીએ સારસનો શિકાર કર્યો છે. સારસીની પાસે સારસતું શબ્દ પડ્યું છે. બચ્ચાં ગોતમાં સમ-જતાં નથી તે પાસે ટળવળે છે. સર્વત્ર રમણી-યતા પ્રસરી રહી છે તેવી પરિસ્થિતિમાં આ બિચારું દુઃખી કાણુ હશે? ખરેખર, એ પ્રેમને લીધે શોકથી બળી રહેલું છે. બાપડી સારસી શિર નમાવીને રડે છે. કવિ દહે છે કે આવા મુંદર પદોને આવી પીડા હોય ખરી? બવ-

હૃદયને પણ કોઇ વાર દ્રવિત કરે છે; આવો દેખાવ જોઈને હૃદયમાં કંઈ કંઈ થઇ જાય છે. બચ્ચાં ઝળવળે છે ને માતાના સાથું ઘુએ છે. એ બોળાં નિરપરાધી બાળક મોતમાં શું સમજે? એમનું તો દુઃખ કાળે કરીને જતું રહેશે; પરંતુ એમની માતાને થયેલો પ્રેમનો જલ્પમ રજાવતો નથી. પ્રેમથી થયેલું શોકદુઃખ અસહ્ય છે.

(૮) દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા

એમનું ઇંદ્રિજિત-પદ્ય મદાકાન્ધ સંસ્કૃત શૈલીએ રચાયેલું છે, ને શુદ્ધ છે. એક દાખલો નીચે આપ્યો છે:—

જરી તમે અંતઃ સાથ બાથ,
મણી ધર્મ પાવક મધ્ય દાય.
પડે તમારા સહુ વક પાસા,
તો'યે ધરે આ ક્યમ છન આશ!

x x x

રુવે રુવે રદ્ર રદો નિદાળી,
વસો લંકાટે પણ બંદ્રકળી;
રખે ખુવો લંકનું, પુત્ર! પાણી,
એવાં વદી આશિષ વેણુ રાણી.

ઇંદ્રિજિતે એની માતા મદિહરી લગાઇ

છોડી સીતાને પાછી અપાવી રામને સરણે જવા બહુ સમગતવે છે, પણ તે માનતો નથી. પ્રથમ તો દહે છે કે તમે લોકોએ રામચંદ્રની સપે લગાઇ આદરી છે તે યમની સાથે બાથ બીડ્યા જેવું છે, અગ્નિમાં દાથ મૂક્યા જેવું છે. આમાં નિદર્શના અલંકારનો ધ્વનિ છે. તમારા પાસા વાંકા પડે છે, તોપણ તમે ચેતતા નથી. તમને સતી સીતાના શાપ નડશે જ ને તમે આ પુદ્ગમાં નહિ જ દાવો. સીતાનું દરણુ દર્પું છે તે ઝેરનું બી વાચું છે-વાચ્યા જેવું છે; ઝેરી અભિમાનથી વાણુ વવરાવ્યો છે, એમાંથી મીઠા રજાની વાન જ કેવી! રામચંદ્ર જેવા જે પ્રહ્લા-પડને રચાયે-છે ને ઉચાયે છે એવા સમર્થ દેવની રામા-પત્ની હરી છે તો હવે જીતવાના

સંકલ્પ નકામા શા કરવા? આમ પુત્રનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કરી, બલ્યું કે એ મુદ્ધ કર-શે જ ત્યારે તેનામાં વીરસ ગ્રેરે છે. રજાપુત સ્ત્રીની પેડે મરજો કે મારજો એવો ઉપદેશ કરે છે. હારીને પાણું ફરવું એ અપયશરૂપી મરણ છે માટે રજામાંથી પાછી પાત્રી ન કરતો એમ કહી છેવટે માતા પુત્રને આશીર્વાદ દે છે.

કાવ્ય સરળ ને પ્રાસાદિક તેમ જ ઉત્તમ બાવનાથી બરપૂર છે.

(૯) દાનત

રાજદર્શન

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો, સરસરિત કેં જોતાં જોતાં અનેક જગે રયો; હજિર પણ સજો! પાસે આવ્યું ન માનસ તો દિસે, વિગિનિ કરિ લે માટે આજે હવે રથજ આ વિરો!

x x x x

ક્ષણુ સુખ તાપી આંત્રી પાછી કદાચ મૂળે નહીં, અવર વિસરી એકલે યા તું સાંપ્રતની મહીં.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઉત્તમ અન્યોક્તિનાં અનેક કાવ્યો છે. આ પણ એક અન્યોક્તિનું કાવ્ય છે. કવિરાજ દર્શનો સંજોધી દહે છે કે તું અનેક દિવસ થયાં માનસ સરોવરને પ્રવાસે નીકળ્યો છે; તું ઘણે ઘણે રથજે રયો, પણ દલ માનસ સરોવર આવ્યું નહિ; માટે હવે આનંત થયો છે તો આ રથજે જ વિરામ લે. આ રથજ ધણું રમ્ય છે, પવનની લહેરો સરીરનો ચાક હરી લે છે. ઝરણું ધીમે ધીમે વહી મધુર સ્વરથી કણને આનંદ પમાડે છે. બધી રચના મનને હારે એવી છે. આગળના માર્ગનો તને અનુભવ નથી. આગળ જતાં કદાચ આથી પણ વધારે પરિશ્રમ પડશે, માટે અહિં થોડી વાર વિરામ લે. પાસે કીડા કરવા માટે રમણીય દમજવન છે. લતાઓ પુષ્પિત છે, તેમાં પ્રવેશ કર ને તેની મધુર ગન્ધ સર્વત્ર ફેલાવ. ક્ષણુ પણ સુખ મેળવવાનું આવું રથજ બીજું આગળ કદાચ

નહિ મળે; માટે સાંપ્રત કાળ ને દેશમાં જે સુખ મળે છે તે સેવી લઇ આનંદ પામ.

બહુ હિચ્ચતમ સુખની આંશા રાખી તે માટે તરફદીઆં મારવા કરતાં જે ઘોડું ધણું નિશ્ચિત સુખ માત્ર થયું હોય તેના ઉપભોગ કરી આનંદમાં રહેવું એવો આ અન્યોક્તિનો ઉપદેશ છે.

મતમૂર

નાચે રે બીનો અણભેલો આવી રંગમાં રે!
રયામા સગમાં રે!

વીજળી વ્યોમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ધન શોર કરે છે,
જન્યન જોરે જરે છે એના અંગમાં રે!

x x x

પિચ્છ પ્રદેશ જલે છવરાયો;
ગર્જનનું કરી પાન ધરાયો;
આલી હવે પ્રિય પાસે ભરાયો સંગમાં રે!
ગાર રસનું આ સુંદર વર્ણન છે. મયૂર મત બન્યો છે. એની રતિ એ રથાથી બાવ છે. પ્રિયાનું દર્શન એ આલંબનવિભાવ છે. આકાશમાં વીજળીના ચમકારે, મેઘની ઘોર ઘટા, ને તેલટીનો મધુર, માદક, ને ચિત્તહારક રાગ એ બધા હૃદીય વિભાવ છે. પ્રિયાની પાસે જવાને મોહના ચરણ જાતે બિડતા જ ન હોય એવા ઉતાવળા ચાલે છે. આ ત્વરિત ગતિ, ને એના શુભ પાત્રનું મધુર હસવું ને રંગથી પારપૂર્ણ થઇ જાય કરવું એ અનુભાવ છે. હર્ષ, જલતા, ઔત્સુક્ય. આદિ સંચારી બાવ છે. આ પ્રમાણે રતિથી રથાથી બાવ પરિપુષ્ઠ થઇ સ્વાહુવ પ્રાપ્ત કરી ગાર રસ બને છે.

વીજળી વ્યોમમાં તરે છે. વ્યોમનું સમુદ્ર તરીકે રૂપક ગમ્ય છે. મૂર હર્ષ પામે છે ત્યારે પાપર લે. ચર્ચા મળી જાય છે એ અત્યંત હાસના અનુભાવ છે. તેલનો મનોહર રાગ શ્રવણ કરી મોર છેક પિવડા થઇ જાય છે ને મગ-

વાને આતુર બને છે એ ઔત્સુક્ય રૂપી વ્યભિ-
ચારી બાવ છે.

આપ જ આવા તો જોયા, પિતા પ્રભુ!

આપ જ આવા તો જોયા!

મેં તો માનેલું કે જોયા, પિતા પ્રભુ!

આપ જ આવા તો જોયા!

x x x

પ્રભુની આ ધણી સુંદર રતિ છે. હે પ્રભુ, આપને જ આવા તો જોયા. 'આવા' આ નાનો શબ્દ ધણો વ્યંગ છે. મારા પાપ સામે ન જોતાં અત્યંત દયાળુ એવા એવા અર્થનો ધ્વનિ છે. હું અત્યંત પાપી હોવાથી મેં તો નહીં માન્યું કે મેં પ્રભુની કૃપા જોઇ છે, છતાં આપે મારાં પાપ દરજી કરી તમે જાતે મને દરથી આવતો દેખી રહ્યાં છ્યું, અને મારા પાપરૂપી કાલમાં ખરડાયતા પગ પોતે ધોયા, મારા પાપની ક્ષમા કરી. પાપરૂપી સર્વ ગિર કાલનાં મણે. પોતે સ્વચ્છ કરાને તેના પર ક્ષમાનો લેપ લગાડ્યો. આવા દીનદયાળુ તો આપ જ છો.

સંસ્કૃતમાં આવા બાવનું એક બકતનું સુંદર કાવ્ય છે:—

ઘાઘા નિર્મલયા સુધામધુરયા

યાં નાય શિક્ષા મદા—

સ્તાં સ્વપ્નેડપિ ન સંરપૃશામ્ચમહં—

ભાવાવૃત્તો નિશ્ચય:।

इत्यागः शतशालिनं पुनरपि

સ્થાયેષુ માં રિપ્રત—

સ્વપ્નો નાસ્તિ દયાનિધિયંદુપતે

મત્તો ન મત્તઃ પરઃ—

હે પદુપતિ, તમારા જેવો કેઇ દયાનિધિ નથી ને મારાથી વધારે કેઈ મત નથી. કેમકે તમે મને મધુર, અમૃતમય વાણીથી જે ઉપદેશ આપ્યો તેનું હું સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કરતો નથી. શું કારણ? મારામાં અહંબાવ છે ને હું

નકાટ હું તેથી. આવા, હમરો અપરાધથી
બરેલા મને તમે ગોનાનો માની સ્વીયવર્ગમાં
દાખલ કર્યો, એ બધું આપની અપરિમિત દયા
ને માફ નિઃસીમ અભિમાન ને નિર્લજ્જતા જ
દર્શાવે છે. એવા આ સુંદર કાવ્યનો ભાવ છે.
છેવટે, નીચેનું સુંદર કાવ્ય આપી વિરમું છું:-

મેદમાનો ! એ બદલાં પુનઃ પધાન્તે !
તમ ચમ્પે અમ સદન સદૈવ સુદાયન્તે !
x x x
આ કાવ્ય એવું સરળ છે ને એનો ભાવ
એવો વિશદ ને હૃદયગગન છે કે એના પર કંઈ
ટીકા કે નોંધની જરૂર નથી.

૨૨

૨૩. કૃષ્ણશય સોજાનાથ દિવેદિયા કૃત :

સાક્ષર વિ. નિરક્ષર

(કાન્તમાળા માટે ચોક્કસનાર રા. ધા. વિપિનવિહારી કૃ. દિવેદિયા)

ત્રિમતાગર-આજથી માઈ નવું જીવન આરંભ્યું
છે. પરંતુ ખેદહારક વાર્તા એ છે કે મારી
જીવનસખી નિરક્ષર છે અને હું સર્વથા
સાક્ષર છું. મારી જીવનસખી હોઈ પત્ની-
ને કેવી રીતે સાક્ષર બનાવવી એ વિચારમાં
આજ મારો આખો દિવસ ગયો, પરંતુ
કંઈ માર્ગ સુઝતો નથી. કોઈ મિત્રની
સલાહ લેવા જઈએ તો મારી સ્ત્રીની નિર-
ક્ષરતા પ્રગટ થઈ જાય, માટે એકલાએ જ
પ્રયત્ન કરવો. હાલમાં લોક જ્યારે સ્વરા-
જ્ય માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે, તો મારે એક આટલું કાર્ય તો કરવું.
કોઈ શિક્ષક નહીં !

નર્મદા-ન પ્રવેશ કરીને) કેમ, હવે ક્યાં સુધી
એસી રહેશો ! આ બધું રાષ્ટ્રનું ટાકું થઈ
જાય છે, ચાલો જમવા.

ત્રિમતાગર-જો, મારી જીવનસખી ! તારે આવી
મામ્ય બાપા ન વાપરવી. હું સાક્ષર છું માટે

તારે પણ સાક્ષરને ચોખ્ખા બાપા વાપરી
સાક્ષરની ગચ્છનામાં આવવું.

નર્મદા-જુઓ માઈ નામ તો નરજન છે ને તમે
વળી જીવજીતી શું કામ કરો છો ? અને
વળી નામ તે દેવાય કે ? કરેલું દેાય નો
નરજન કરેલો ને-કોઈ કોઈ વાર-ને બીજું
કોઈન દેાય ત્યારે !

ત્રિમતાગર-નરજન નહિ પણ નર્મદા એ શુદ્ધ
છે માટે નર્મદા ઉચ્ચાર કરજો.

નર્મદા-તમે હવે જમવા ચાલો,

ત્રિમતાગર-હું ભોજન કરીશ નહિ પણ મન
દુઃખપાન કરીશ.

નર્મદા-તમે જમી લ્યો પછી હું પાન કરી આંખીશ.

ત્રિમતાગર-અરે, હું તો દુઃખપાન કરું છું.

નર્મદા-એ વળી ક્યાં પાન છે; જે ધ માં છે
તે કરી આંખીશ. કપૂરી પાન, મલમરી
પાન, એવડી પાન, તો સાંભળ્યાં, પણ તમે

આ કહ્યું હો એ જાતનાં પાન તો સાંભળ્યાં-
એ નથી અને દોડાંએ નથી.

પ્રેમસાગર-અરે દેવી નર્મદા-હું દુધનું પાન
કરીશ.

નર્મદા-દુધનાં તે વળી પાન કેમ કરી થાય ?
પ્રેમસાગર-અરે હું દુધ પીશ એમ કહ્યું હતું.
કાલ સવારથી તું પાણિનીનાં સૂત શીખ્યા
માંડ્ય એટલે બધું સમજાશે.

નર્મદા-સ્વારના પાંચ વાગેથી હસી ને રેજા પાણી
બંદે હું અને હવે શું બાકી છે !

પ્રેમસાગર-અરે, પાણી બરવાનું નથી કહેતો,
પરંતુ પાણિની નામનો ધુરંધર વૈવાહરણ
ચઢી ગયો છે તેનાં સૂત નૈવાર કર્યાં એમ
કહ્યું હતું.

નર્મદા-એ સૂતર ખૂતર નો ધંધો આપણી નાનમા
કોઇ કરતું નથી અને મને વળી તમે
ઘરમાં રેડીયો કાંતવાનું ક્યાં કહ્યું
આવ્યા હો ?

પ્રેમસાગર-અરે, રેડીયો શેનો ? પાણિનીનો
અંથ છે તે પાંચ-

નર્મદા-અરે આ તે ત્વમે કાલા કે ગાંડા ?-પાણિની
વળી અંથ કેવો થાય ! દુધનાં પાન, ને
પાણીના અંથ ! તમે પણ કાંઈ નવું નવું
ધર્તિંગ લઈ ગેસો હો.

પ્રેમસાગર-અરે, વ્યાહરણ શીખવાનું હું તો
કહ્યું હતું.

નર્મદા-ત્યારે પાંચડું બોલોને.

પ્રેમસાગર-એ નર્મદા પાંચડું શબ્દ ધરો જ
આખ્ય છે મારે તેવું આખ્ય બોલવું નહિ.
હું તો સાક્ષર છું અને તું આવું આખ્ય
બોલે તો મારાથી તને કોઇ સમામાં લઈ
જવાય નહિ.

નર્મદા-ખામું બેશ. મારે તો કોઇ સમામાં
આવવું નથી અને વ્યાહરણ પણ શીખવું નથી.

પ્રેમસાગર-વ્યાહરણ બલે ન શીખતી. પણ મૂળ-
કાર જેણે મારે તો શીખીશ.

નર્મદા-એ વળી શું બોલ્યા ?

પ્રેમસાગર-સ્વરવ્યંજનનું જ્ઞાન મેળવીશ ?

નર્મદા-મારાથી સમજાય એવું બોલો તો કીક.

પ્રેમસાગર-હું સાક્ષર છું. તે સાદી ભાષા કેમ
વાપડે ?

નર્મદા-લખતાં વાંચનાં તો મને આવડે છે.

પ્રેમસાગર-તને આવડે છે તેટલું બસ નથી.

ચોગ્ય નથી, પર્ણીત નથી. સાક્ષર પત્નીએ
વધારે જ્ઞાન મેળવવું જ નેહએ શાને
દારસી, ગુરુસીતી, સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી
એ પાંચ ભાષાનું જ્ઞાન દરેક સાક્ષર પુરુષ
અને સ્ત્રીએ મેળવવું નેહએ.

નર્મદા-પણ, આ તમે સાખર સાખર કરો
હો તે શું ?

પ્રેમસાગર-સાક્ષર એટલે જે માણસને ઉપર કહેલી
પાંચ ભાષાનું કાંઈક જ્ઞાન, વાંચવા લખ-
વાનો જ્ઞાન, સમાજોમાં જવાનો અ-
ભ્યાસ અને ત્યાં જઈ ભાષણ કરવાનો
હિસાબ અને વર્તમાનપત્રો અને મારિ-
કોમાં ભેગથી કીક વડે અને ચર્ચાપત્રો
દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની હિતકંઠા.

નર્મદા-હું તો માસિકમાં કાંઈ સમજતી નથી.

- હું તો માત્ર તમારું મન રાખી ઘર સંભા-
ળનાં શીખી છું તે કરીશ. બાકી મારે
તમારા જેવી કોઇ કંઠાકંઠી નથી.

પ્રેમસાગર-ત્યારે શું મારે શુદ્ધજનની તું અને
સાક્ષરજનની ખીચ કોઇ સખી બોળી લેવી
એમ ?

નર્મદા-નમારે કાલે તેમ કરો. મારા જેવી ખીચ
દારી કરશે ને તે સદાયરણી ને મીઠી હશે
તો તેની સાથે હું સહીયણું ખુશીથી
ખાંધીશ.

પ્રેમસાગર-જાણે તો તારી સંમતિ હશે તો તેમ
કરીશ.

નર્મદા-એ તો થાય ત્યારની વાત ત્યારે. અત્યારે તો મ્હારી રસોઇ ત્હાડી પડે છે. ચાલોની જમવા!

પ્રેમસાગર-ચાલ હું ને તું સાથે એક બાણે,

સામસામા કાગિયા બરાતીએ, છે કબૂલ મંજૂર !

નર્મદા-(મનમાં) આ તે આવ્યા કેવા દરે !
~(મોટીથી) વારુ, એમ તો એમ, પણ ચાલોની !

૨૩

૨૧. ૨૧. ગિરિમશાંકર ભગવાનજી બધેકા :

પ્રગતિ

કેટલાએક વિદ્વાનો મનુષ્યની વૃત્તિઓના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ, જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ, આવેશાત્મક વૃત્તિ કે લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ. (Doing-Hand, Knowing-Head & Feeling-Heart !)

આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ આપણા જીવનની પ્રાયઃમિક જરૂરીઆતોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે. પૃથ્વી ઉપર આવી પડેલા માણસની પહેલી વૃત્તિ પોતાનું પેટ ભરવું, તાદનરૂઢકાથી 'પોતાનું' શરીર કેમ બચાવવું અને ખીજ બચોથી કેમ બચવું એ જાણવા છે. આ હાજતને લીધે માણસ જમીન ખેડે ને, વસે જતાવે છે, અને જીજ અનેક રીતે શરીરના રક્ષણ માટે કુદરતના બળો ઉપર કાબુ મેળવે છે. આ હાજત માણસની શારીરિક હાજત છે. શારીરિક હાજતને પૂરી પાડવા માણસ શરીરની શક્તિઓને કેળવે છે અને વાપરે છે. આ હાજતમાંથી અર્થશાસ્ત્રનો જન્મ થયો છે. આ હાજતને લીધે જમીન ઉપર રહેવે અને જળ ઉપર આગખેડો દિવસ રાત દોરવા કરે છે. આ હાજતે આપણને આકાશની સાથે પાતો કરતાં અને માણસોના ચાસને કંઠી

નાખે એવો ધમાડો કાઢનાં મોટી મોટી મીસેનો મોટાં મોટાં જુગજાની બક્ષિસ કરી છે. આ હાજત અંગ્રેજોને દિવમાં મોકલે છે અને દિવ દીને આપ્રોકા મોકલે છે. પણ આ હાજત જુદીના પ્રયોગથી વિરુદ્ધ નથી. આ ક્રિયાત્મક વૃત્તિ સાથે થોડે ઘણે અંશે પણ માણસની જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ અને લાગણીપ્રધાન વૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિયાત્મક વૃત્તિ અને જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિના સદકારથી અતુલ બળવાળા અને અદ્ભુત ધાંત્રિક બળવાળા મનુષ્યશક્તિનાં પ્રદર્શનો જનમ્યાં છે. એ જ સદકારમાંથી ઘરો, ગામડાંઓ, શહેરો અને દેશો વરધા છે ને કુટુંબ, જાતિઓ અને સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પણ માણસમાં રહેલી અતુલ શક્તિ આ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને વર્તવામાં છેક ખર્ચાઈ નથી મઠ. માણસમાં શરીર ઉપરાંત મન છે. અત્યાર સુધી જીવવાને માટે માણસ જ્ઞાન મેળવતો હતો અને જીવન માટે લાગણી રાખતો હતો, પણ હવે જ્યારે જીવનનાં પદ્ધતિ આટલે સુધી ઉકેલાયો છે, માણસ આટલો 'સુધર્મી' છે, સારે ને ઉચે આકાશ તરફ જોવા લાગે છે અને આટલો મોટો બળતો અમિનો ગોળો

ક્યાંથી, આ શીતળના રેશનાર, રેશ રેશ રેશ રેશ નવાં નવાં રૂપ ધરનાર ચંદ્ર ક્યાંથી ને આ અગણિત તારાઓનો સમૂહ એટલે શું અને એ ક્યાંથી એના વિચારમાં મુગ્ધ બને છે. આવા આવા વિચાર તેને પ્રથમથી સ્પુરના ખરા, પણ હવે એ તે તરફ વધુ રાકિન પ્રવર્તારી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યો છે. પોતાના પગનીચે રહેલ જનજના વિવિધ પરામાં ત્યારે તે પેસવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક અનેક અજ્ઞપર્થીઓના બાંકારો અદલિન ગાનરત્નોથી ભરપૂર ભાસે છે. પોતાના જ પેટ માટે વપરાતાં પશુઓ અને વનસ્પતિની દુનીઆ તરફ તે નવીન જ દૃષ્ટિથી જોવા લાગે છે, અને મનને પૂછવા લાગે છે-આ તે બધું શું છે અને ક્યાંથી છે ? પણ ત્યાં તો ધરીકમાં મનની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વિશાળ બનતી ચાલે છે. આ દુનીઆમાં બનના રથૂલ બનાવોના કાર્યકારણનો સર્વંધ શોધવા મન ઉત્સુક બને છે. આપણા પૂર્વજો કોણ અને તે ત્યારે યદ્ય ગયા તેની શોધ કરવા તે ઉદ્બુક બને છે. આપણા શરીરનો સંયો કેવો છે અને તેમાં શી કરામત છે તે જાણવા ઉનાવળું થાય છે. મનની ગાનપિપાસુ વૃત્તિ અહીં જ અટકતી નથી : મન પોતાના જ ધર્મોને શોધવા નીકળી પડે છે, માણસ પોતે ક્યાંથી આવેલ છે અને હવે પંછી ક્યાં જશે તેની મોજ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે. અને છેડે છેડે તો આ બધું કોણે કર્યું કેમ ઉત્પન્ન થયું તે અનુત્તર પ્રશ્નનો ઉત્તર લેવા પંથ તલસે છે. માણસમાં રહેલી આ ગાનાત્મક વૃત્તિમાંથી અનેક વિરાનો પ્રગટ થયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન પણ આ વૃત્તિએ જ આપણને આપ્યું. ક્રિયાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને પોતાના ઉપયોગ માટે વીંખતો હતો, કુદરતના ઉપર કાંચું મેળવવામાં આનંદ લેતો હતો ત્યારે આ ગાનાત્મક વૃત્તિનો માણસ કુદરતને જાણવાને મથે છે; અને વળી આ જ્ઞાનને લીધે પણ કુદરત

ઉપરનો એનો કાંચુ વધે જ છે. પણ દૃઢ મનુષ્ય-ની અંતઃશક્તિનો અંત આવનો નથી. પોતે પોતાના માટે સુખચેત મેળવે છે, પોતાની આસપાસની દુનિયામાં સર્વત્ર કાર્યકારણનો સર્વંધ શોધી કાઢે છે અને છતાં આ ઉચું અનંત ભૂરૂં આકાશ, પેશો પુણ્યપુરાણ યોગી જેવો વનશ્લેષી જટાથી ઘેરાએલો પર્વત, પછે દૂરદૂર રૂપાની ચાદર ઝોરીને યતેશો વિરતીર્ણુ સાગર, એની લાગણીને હલાવ્યા વિના નથી જ રહેતાં. ખગોળ વિજ્ઞાન જેના હાથમાં રમી રહ્યું છે, તેવા મનુષ્યને ય દૃઢ સૂર્યોદય, પૂર્ણિમાની ચાંદની, અને અંધારી રાતના તાન-ઓનો સમુદાય કંઈ કંઈ તાણ તાણ અને નવી નવી વાનો રોજ ને રોજ કહી જાય છે. પેટને માટે ભરડ ભરડ વનસ્પતિને દાનરસાંથી કરવ-તોથી કાપી નાખનાર ખેડૂત કે સુનાર અને ઔપધને માટે વનસ્પતિના અંગ ઉપાંગોની વાટી વાટી વાટીને ભસ્મ કરનાર વૈદ્યને પણ એ જ વનસ્પતિ કોમ કોમ વાર સૌંદર્યનો અપૂર્વ સંદેશ આપી શકે છે. નાદલની ખુશનુમા હવામાં ઉડી રહેલા પતંગીઆઓને પોતાના આદારને માટે કરડી રહેલા આક્રિકાના જંગલીથી માંડીને સૂપ (soup એસામથ) ને માટે તિનરને કે કેપ્પલએનાને ઉકાળનાર રાત્ર મન્દરાગ્નિએ કે જંતુજીવનની રચના જાણવાને પોતાના પ્રયોગોના ટેબલ ઉપર જંતુને યદ્યર્થો વિના કાંપનાર કે ઉના પાણીમાં ઉકાળનાર જંતુદાઓને, પતંગીઆની સુંદર પાંખ કે કોપલને મોટા રવ કે જંતુની અપૂર્વ કુદરતી કૃતિ કોષ નવીન વિચાર-સરણી ઉપર ચડાવે છે. હુધાનૂમ અને જ્ઞાનનૂમ મનુષ્ય ત્યારે ઉચે આકાશમાં અને નીચે પાના-જમાં જુએ છે ત્યારે લાગણી બધું તેનું અંતર પોહારી ઉઠે છે કે અહો :-આ સદ્ધિનું સૌંદર્ય અદ્ભુત છે. તે પ્રહાંડનું દર્શન કરે છે. ત્યારે આ દર્શન વળેતે પોતાનો રથૂલ અને મતિ-

લભ સ્વાર્થ મળી જાય છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં ગૂઢ એવાં નૈતિક અને આત્મિક તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે.

જેમ ક્રિયાત્મક જાત આપણે અનેક રૂપે જોઈએ છીએ, તેમ જ્ઞાનાત્મક વૃત્તિમાં અનેક રૂપો છે, ને એવી જ રીતે આ લાગણ્યપ્રધાન વૃત્તિનાં પણ અનેક સ્વરૂપો છે માણસની નિમ્ન નિમ્ન પ્રવૃત્તિઓ, બિન્ન બિન્ન વિજ્ઞાનો, અને બિન્ન બિન્ન કલાઓ ઉપર તેમ જ તેણે કલાવૃત્તિને બિન્ન બિન્ન કલાઓને જન્મ આપી પ્રગટ કરી છે. કલાના

આત્માને રૂપવિવેક લાગણી છે, ધ્વનિવિવેક લાગણી છે, ને 'સાગા માણસ પર અસર થાય' એ પ્રકારની બંધુતાજનિત લાગણી છે. ત્રણે લાગણી દરેક કલામાં વર્તીઓછી ઓતપ્રોત જોવામાં આવે છે. ઉપયોગી ક્રિયા, જ્ઞાનાર્થે જ્ઞાન, કલ થઈ કલા-એ ત્રણેનો સમતોલ વિકાસ તે જ મનુષ્યની માણસાઈનો ખરો વિકાસ, એ પ્રમાણે "પ્રગતિ (progress)" ની વ્યાખ્યા આપણી આ દુનિયા વિચારધારામાં થી નીતરે છે. એ વ્યાખ્યા દરમિયાન સમુદાય રૂપી જ છે પરંતુ તેને વિશેષધારે સંશોધન કરવા જતાં દિલસૂરીમાં ઉતરવું કે ચલવું-પડે, જે આ લઘુ લેખને માટે તો બહુ બારે થઈ પડે.

૨૪

અ. સો. જરખાનુ મેહરવાનજી કાઠાવાલા :

જગતના મહાન કવિઓ અને કાવ્યરત્નો

કાવ્ય એટલે શું ? શબ્દોને સુસ્વરમાં ગોઠવવા કવિનામય વિચાર જણાવવા, કદવનામય માધુર્ય ફેલાવવું એ કાવ્ય કહેવાય કાવ્યશક્તિ ઈશ્વરદત્ત હોય છે. એવા પ્રકાશમાન અને નુશોબિત અને સાચા શબ્દ બોલવા કે દુનિયા જે કદિ જુવી શકે નહિ, અને એવા ઘણાએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ બાનુઓ અને શૃંગારીની કલમે લખાયાં છે જે સદા અમર રહેશે.

આવા ઘણાં નામાદિત પુસ્તકો છે કે જે આપણે વચવા જોએ જોએ કાવ્ય વાચનાં નથી, તેઓ માનવીની જીવનમાની કેડી મોટી ખુશાલીનો અનુભવ લેના નથી, એનો તેઓને ખ્યાલ નથી સાચી કવિતા એ સોના કરતાં

પણ અધિક મૂલ્યવાન છે. તેનાથી આપણે બહાં થવા શીખીએ છીએ, આનંદી અને આશાનંત બનીએ છીએ અને તે વાચન એટલું ખુશકારક અને વિનોદી લાગે છે કે તેનો ધ્વનિ, તેનો શૃંગાર કરતો નાદ, તેનો મીઠો લેદરી રણકો આપણા દિલને ખુશ ખુશ ચમકથી ભરી મુકે છે.

ઇતિહાસમાં જે વિશાળ ગ્રંથ બનાવે સમાજેલા છે, પૃથ્વી પર જે ચમત્કારિક રણી-આમણા દેખાવે છે, મહાન પુરષોના મગજમાં જે ઉમદા ખ્યાલો છે એ બધાનું વર્ણન કવિતામાં વાચવું અતિ આનંદ ઉપજાવનારું છે.

સુખી અને પ્રકૃષ્ટ જીવનમાં આપણને

કુદરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલ્લસ થાય છે અને ધણીએક ઝમાના પહેલાં ત્યારે આપણા વડ-વાઓ વાંચી લખી નહોતા જાણતા, ત્યારે લશ્કામાં કવિત ગાનારા બાટચોરો તેઓ સાથે જતા અને મુદ્દમાં ક્રોધ મળતાં આ કવિજન ત્યાં ને ત્યાં કાવ્ય રચી ગામ સંભળાવતા અને તે મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ધણી નિર્ગૂન અને ખુશાલી મળતી.

આી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ યએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરપમાં કવિનાની શરુઆત એકરુપની રીતે થઇ છે. યુરપમાં હાર્પ (harp) નામના વાદ્ય ઉપર બારિટ (Bard) લોકો લરકરને ઉત્તેજન આપવા પદ ગાતા અને જાનવના અને આપણા મુલકમાં બારિટ લોક પુંગી અને ધુધરી સાથે ગાતા.

યુરપમાં પુરાતન કાગમાં હોમર (Homer) નામનો એક આદિજો ગ્રીક હતો, જે કાષ્ઠરતી આદસો વર્ષ પહેલાં થઇ ગયો હતો. તેનું મકાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનનો વચ્ચે ચાલેલાં મુદ્દની આખ્યાયિકાઓમાંથી ગુચાએકું છે અને યુરપનું હયામાં હયુ મકાકાવ્ય ગણાય છે.

કાવ્ય ત્રણ જાનનાં હોય છે: નાટ્યરૂપક, વીરરસ કાવ્ય અને કવિના ઉદ્દગાર બદાર પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetryનો નમૂનો શેક્સપીઅરનાં નાટકો છે.

વીરરસ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇ પણ પ્રૌઢ જનાવ કે કોઈ વીર પુરુષની નામના કે જગજાહેર ઐતિહાસિક ખીનાની સીકત અને તારીફમાં પદ રચવાં તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્દગારગાન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ રાજ હાયર (lyre) નામના વાદ્ય ઉપરથી આવ્યો છે. આ ધણું અસલ ઝમાનાનું વાદ્ય છે. જે હાર્પને મળતું આવે છે.

આપણી સારંગી પણ હાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, હાઈકું અને મામકું એ ત્રણનું અનેકું વાદ્ય છે; જે કે ત્રણમાં તાર આદિની ગોડવણ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાસ મળતાં આવવાં જ નેહએ એમ નથી. ઇંગ્રેજમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઈ ઓર છે.

ઇંગ્લાંડમાં સૌથી પુરાણો નામાંકિત કવિ ચૉસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયો, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએકું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શેક્સપીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં થઇ ગયો. તે વખતે ઇંગ્રેજ બાપા ગૌરવ અને નાજુકાઇમાં લગભગ ટોચે પહોંચેલી હતી શેક્સપીઅરનાં નાટકોમાં ગ્રાવીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરનાં ધણાં નાટકો છે. તેમ જ ઇટાલી, હૅલાંડ, સ્કોટલેન્ડ, આદિની કવિપત વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ધણાં ટ્રાજીક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યાં છે.

હવે કેટલીક હુંપી પણ સુંદર કવિનાઓના દાખલા લઇએ. રોયલ્ડ લુઇ સ્ટીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ ફાયર (Armies in the fire) નામે કવિના જુવો. હંડા દેશોમાં જ્યાં ધરનાં જ્યાં બેગાં મળી એસે તે ઓરડામાં સગડી રાખવામાં આવે છે. તેવી બળતી સમ-હીના કોલસા તકતક અવાજ કરી તનણીને તણખા ઉરાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભાં કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્ટીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય નેર્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બળતી સગડીમાં લરકરને ફૂચ કરતાં નેર્યું છે? સ્ટીવનસનને એક વાર આવી ભમણા થઇ હતી જે તેણે રાજોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિશાને ભણનાં ન્હાનાં મોટાં બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

‘ટેનિસનની ધિ બ્રૂક (The Brook)’ એ જુદી જાતનો નમૂનો છે. આપણે તે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય કિલકિલાટ સાથે વચું જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જો એક બ્લેઝિયું પાસે બેસીને આ The Brook યાને “નાળું” કાવ્ય વાંચીએ તો જાણે તે બ્લેઝિયું જ આપણી જોડે કુદરતની બાપામાં વાતો કરી રહ્યું છે, એવી મદાકવિની આ રચના લાગે છે. કુદરતની સુંદરતાના રસનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરો ઉપભોગ આપણને મદાકવિની કવિતા જ આપી શકે છે.

ગ્રીસ નમૂના લંબે અમેરિકન કવિ અને રાજ્યપ્રધારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને “વશીકરણ પહેરણ” એ નામીયી કવિતા જુવો. આ “વશીકરણ પહેરણ” માં એક અસંતુષ્ટ રાજાની ક્લાણી છે જે ધણા ખરાબ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને સર્વેથી સુખી થએલો જોવાને માગતો હતો. તેના એક ચતુર વંદે સૂચના કરી કે જો તે એક રાત એક ધણા સુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી સુવે તો તે ખરો સુખી થવા પામે; તરત જ હલકારાઓ અને ખેપીઆઓએ શહેરને ખુણે ખુણે તેવા એક આદમીની શોધ માટે મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ જે એક જ સુખી આદમી તેઓને મળી આવ્યો તેના આંગ ઉપર કશું પહેરણ જ ન હતું! આ રીતે તે અસંતુષ્ટ રાજાની ખાતરી થઇ કે મોટી માલમીફ્ટન હોવાથી કાંઇ સુખી થવાનું નથી પણ સંતોષ અને શાન્તિ એ જ સુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિચિત્ર દંતકથા કહેવાય છે. જર્મનિમાં હેમલ નામનું એક

ગામ છે ત્યાં જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાલમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજન્મ કરામનની પુંગી મધને ગયો અને તેના ઉપર વગાડવા માંડ્યું. તે ગામના કોટવાલને આ શબ્દો કહ્યું કે તે એવો એક રાહ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉદરો ખેંચાઇ આવે. ગામના લોકો ઉદરના ભારે ત્રાસથી કંટાળી રહ્યા હતા એટલે જો બધા ઉદરોનો નાશ કરવામાં આવે તો કોટવાલે પોતે અને બીજા શહેરીઓ પસંદથી લઇને એક હજાર સોનાના સિક્કા આપવા કમ્પલ કર્યા. તે વિશ્વકાવ્ય મદે એક અદ્ભુત રાગ વગાડતાં ખુણે ખુણામાંથી આ ચોપગા કાગા ન્હાના દેવો દોડ્યા આવ્યા. તે માણસે વગાડતાં વગાડતાં નદીને નીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુછડિયું ટાળું તેની પુંડે ગયું. અંતે બધા ઉદર, ઉદરની આખી મૃષ્ટિ, પાણીમાં કુખી મુઘ. લોકો ચક્રિત થઇ આ તમાસો જોઇ રહ્યા, પરંતુ જ્યારે તે આદમીએ પોતાના હજાર સિક્કા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઇ. તે આગ્રમાણિક અમલદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુકર ગયો.

આ દંતકથાના પાછલા કરજીરસિક્ક ભાગમાં એવું કહેવાયું છે કે પેલા વાદીએ તેનું ધણું જ પુરું જીવલેણ વેર લીધું અને એક એવો રાહ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાનું દોડતું ને ફરતું બાળક તેની પુંડે ખેંચાઇ આવ્યું. મુંદર સોનેરી ઝુલકાંવાળાં, આસ્માની આખોનાં, ચુલાખી સુરખના ચહેરાવાળાં બાળકો બસ, આ પુરુષના અજન્મ રાહને વસ થઇ તેની પાછળ દોડ્યાં. તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઇ ગયો, જે ફાટ્યો, અને આ જાદુગર તથા તેની પાછળની બાળક-આલિસાની સેના તેની અંદર પેદા એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બંધ થઇ ગયો!

ફરતી ગાયન ગાવા જેવી ઉલટ થાય છે અને ધણીએક ક્રમાના ખરેલાં જ્યારે આપણા વડવાંએ વાંચી લખી નહોતા જાણતા, ત્યારે લોકાધમાં કવિત ગાનારાં બાટગારણો તેઓ સાથે જતા અને મુઢમાં ફોતેલ મળનાં આ કવિજન ત્યાં ને ત્યાં કાવ્ય રચી ગાઇ સંભળાવતા અને તેં મનોહર નાદ સાંભળવાથી મનને ધણી નિર્ગન અને ખુશાથી મલતી.

આી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિ થએલી કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરપમાં કવિતાની શરઆત એકસરખી રીતે થઇ છે. યુરપમાં હાર્પ (harp) નામના વાદિત ઉપર બારોટ (Bard) લોકો લસકરને ઉત્તેજન આપવા પદ ગાતા અને બજાવતા અને આપણા મુલકમાં બારોટ લોક પુંગી અને ધુવરી સાથે ગાતા.

યુરપમાં પુરાતન કાળમાં હોમર (Homer) નામનો એક આંધજો ગ્રીક હતો, જે કાંઈકેટલી આઠસો વર્ષ પહેલાં થઇ ગયો હતો. તેનું મહાકાવ્ય ઇલિયડ ગ્રીક લોકો અને ટ્રોજનો વચ્ચે ચાલેલાં યુદ્ધની આખ્યાયિકાઓમાંથી ગ્રંથાએક છે અને યુરપનું ઉચામાં ઉચું મહાકાવ્ય ગણાય છે.

કાવ્ય ત્રણ જાનનાં હોય છે: નાટ્યરૂપક, વીરરસ કાવ્ય અને કવિના ઉદ્દગાર બદાર પાડે તે.

નાટ્યરૂપક એટલે Dramatic Poetryનો નમૂનો શેક્સપીઅરનાં નાટકો છે.

વીરરસ કાવ્ય યાને Epic Poetry કોઇપણ પ્રોંડ બતાવ કે કોઈ વીર પુરુષની નામના કે જગજનહેર ઐતિહાસિક જીનાની સીફત અને તારીફમાં પદ રચવાં તેને કહે છે.

ત્રીજું ઉદ્દગારગાન તે Lyric Poetry કહેવાય છે. એ શબ્દ લાયર (lyre) નામના વાદિત ઉપરથી આવ્યો છે. આ ધણું અસલ ક્રમોનાનું વાદિત છે. જે હાર્પને મલતું આવે છે.

આપણી સારંગી પણ લાયર અને હાર્પના જેવું, તાર, લાકડું અને ચામડું એ ત્રણનું અનેક વાદિત છે; જે કે ત્રણમાં તાર આદિની ગોડવળ જુદી જુદી છે.

કાવ્યમાં અનુપ્રાસ મલતાં આવવાં જ જોઈએ એમ નથી. કૌશલમાં જેને પ્રાસ વિનાની એટલે blank કવિતા કહે છે તેની મનોહરતા કાંઈ જોર છે.

ઇંગ્લાંડમાં સૌથી પુરાણો નામાંકિત કવિ ચૌસર (Chaucer) કરીને થઇ ગયો, જેનું કેન્ટરબરી ટેલ નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય આજે પણ મૂળ લખાએકું તે સમયના જેવું જ તાજું ને તાજું લાગે છે.

શેક્સપીઅર રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં થઇ ગયો. તે વખતે ઇંગ્રેજ બાપા ગૌરવ અને નાજુકાધમાં લગભગ રોયે પકોચેલી હતી શેક્સપીઅરનાં નાટકોમાં ગ્રાવીન ગ્રીસ અને રોમના તેમ ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક વિષયો ઉપરનાં ધણું નાટકો છે. તેમ જ ઇટાલી, હૅલાંડ, સ્કોટલેન્ડ, આદિની કદિપન વાર્તાઓ ઉપરથી પણ એણે ધણું કરજુસ્તિક અને હાસ્યરસિક નાટકો લખ્યાં છે.

હવે કેટલીક ટુંકા પણ સુંદર કવિતાઓના દાખલા લઈએ. રોબર્ટ લુઇ સ્કીવનસનની આર્મીઝ ઇન ધિ શાયર (Armies in the fire) નામે કવિતા જુવો. હંડા દેશમાં જ્યાં ધરનાં બધાં બેગાં મળી બેસે તે જોરડામાં સગડી રાખવામાં આવે છે. તેવી બજતી સમગ્રીના કોલસા તડતડ અવાજ કરી તનજીતે તણખા ઉરાડી જે વિલક્ષણ ચિત્રો નજર સામે ઉભાં કરે છે તેવા દેખાવ ઉપરથી સ્કીવનસને આ વિચિત્ર કાવ્ય જોડ્યું છે. તમે કોઇ દિવસ આવી બજતી સગડીમાં લાકરને ફૂચ કરતાં જોયું છે? સ્કીવનસનને એક વાર આવી બજણા થઇ હતી જે તેણે શબ્દોમાં ઉતારી અને તે

કાવ્ય નિર્માણે ભણતા ન્હાતા મોટા બાળકોમાં અતિ પ્રિય છે.

દેનિમનની ધિ બુક (The Book) એ જુદી જગતનો નમૂનો છે. આપણે તે વચ્ચે છીએ ત્યારે આપણા કાનને એક નાળું રમણીય ક્વિટ્કિયાટ સાથે વચ્ચે જતું હોય એવી જ લાગણી થાય છે. જે એક વેબિયા પામે મેમને આ The Book યાને “નાળું” કાવ્ય વાચીએ તો જાણે તે વેગિયુ જ આપણી નેડે કુદગની ભાષામાં વાનો કરી રહ્યું છે, એવી મહાકવિની આ ગ્યના લાગે છે કુદગની મુન્તાના ગ્યનો આ પ્રમાણે પૂરેપૂરે ઉપયોગ આપણને મદદાવિની કવિના જ આપી શકે છે.

જીવન નમૂના લંબે અમેગિન કવિ અને ગાન્યદારી જોન હે (John Hay) ની ધિ એન્ચેન્ટેડ શર્ટ (The Enchanted Shirt) યાને “વરીકરણ પહેરણ” એ નામીની કવિતા જુવો. આ “વરીકરણ પહેરણ” મા એક અસંતુષ્ટ રાગની કલાણી છે જે ઘણા ખંગમ સ્વભાવનો હતો અને પોતાને મર્વેથી મુખી થએલો જોવાને માગતો હતો તેના એક ચતુર વંદે સૂચના કરી કે જો તે એક ગત એક ઘણા મુખી આદમીનું પહેરણ પહેરી મુવે તો તે ખરે મુખી થના પામે. તત્ત જ હલકાગએ અને ખેપીઆઓએ શરેને ખુણે ખુણે તેના એક આદમીની શોધ માટે મોક્ષવામાં આવ્યા, પરંતુ જે એક જ મુખી આદમી તેઓને મની આવ્યો તેના આગ ઉપર કશું પહેરણ જ ન હતું. આ રીતે તે અમતુષ્ટ રાગની ખાનગી થઈ કે મોટી માવમીકન હોવાથી કાંઈ મુખી થવાનું નથી પણ સતોષ અને શાન્તિ એ જ મુખ આપે છે.

રોબર્ટ બ્રાનિગ નામના પ્રખ્યાત કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું છે જેને માટે વિચિત્ર દત્તકથા કહેવાય છે જર્મનિમાં હિંમલ નામનું એક

ગામ છે ત્યાં જુના કાળમાં ૧૨૮૪ ની સાયમાં એક પુરુષ પોતાના હાથમાં એક અજમ કરા મનની પુગી મધને ગયો અને તેના ઉપર વગાડના માણસ તે ગામના કોટવાવને આ ગામને કશું કે તે એવો એક ગદ વગાડી શકે છે કે જેનાથી ઉંડે ખેચાઈ આવે. ગામના લોકો ઉદગનાખા જે ત્રામથી કંટાળી ગયા હતા એટલે જો બધા ઉંડેનો નાન કુનામાં આવે તો કોટ વાલે પોતે અને ખીજ શહેરીઓ પસેથી લઈને એક હજાર મોનાના મિત્ર આપના કુલ કયા તે વિવશણ મરે એક અદ્ભુત ગમ વગાડતા ખુણે ખુણામાંથી આ ચોપગા કાળા ન્હાના દેવો દોડ્યા આવ્યા. તે માણસે વગાડના વગાડના નદીને નીરે ચલાવ્યું એટલે તે પુઝડિયુ ટાળું તેની પુકે મધ અંતે બધા ઉંડર, ઉદગની આખી મુદ્દિ, પાણીમાં કુખી મુદ્દ લોકો ચકિત થઈ આ તમાસો જોઈ ગયા, પરંતુ જ્યારે તે આંખીએ પોતાના હજાર સિકા માગ્યા ત્યારે કોટવાલની મતિ ફરી ગઈ. તે અપ્રમાણિક અમવદારે પોતાનું વચન પાળવાની ના પાડી અને નામુદ્દ ગયો.

આ દત્તકથાના પાછલા કરુણસિક ભાગમાં એવું કહેવાય છે કે પેલા વાદીએ તેનું ઘણું જ છુરું છુવલેણ વેગ લીડ અને એક એવો ગદ વગાડવો શરૂ કર્યો કે જેનાથી ગામનું દરેક ન્હાતું દોડતું ને કૂલુ બાગક તેની પુકે ખેચાઈ આયુ નુર મોનેરી બુવશવાળા, આસ્માની આખોના, ગુલામી સુરખના ચરેરાવાળા બાળકો બન, આ પુરુષના અજમ ગદને પડ થઈ તેની પાછળ દોડ્યા તે, તેઓને એક મોટા પર્વત આગળ લઈ ગયો, જે કાટયો, અને આ જાદુગર તથા તેની પાછળની બાળક-બાલિકાની સેના તેની અદર પેગી એટલે પાછો અસલની પ્રમાણે બંધ થઈ ગયો!

જ્યાં જ્યાં ક્રેએશ બાપા બોલાતી વંચાતી હશે ત્યાં જે એક ગાયન વિખ્યાત અને સર્વેનું માનીતું થવા પામ્યું છે તે “Home sweet Home.” છે. કોઇ વાર નસીબ અજબ રીતે ફોંટા છે જે આ કમનસીબ કવિની બાબતમાં બનવા પામ્યું હતું. આજ ઝોંટી વરસ થયાં આ ગાયન રચાયું છે અને ત્યારથી મુશ્કેલીઓ મંડળોમાં અને ઘરમાં તે ગવાય છે. કુલ પૃથ્વીમાં ધરને માટે જેટલો પ્રેમ હોય છે તેવો બીજો કશા માટે હોતો નથી. છતાં તે એક જ્ઞેન હાવડ પેન નામના અમેરિકને રચ્યું હતું, કે જે બાપડો ઘર શું તે બાણીતો ન હતો. એની કારકિર્દી વિચિત્ર હતી. થોડોક વખત સુધી તે લંડનમાં એક નાટકકાર દાખલ વખણાયો હતો. અને એનાં રચેલાં નાટક—The Maid of Milan માં આ મધુર ગીત પહેલવહેલું ગવાયું હતું. પણ આ કવિ તેના કિસમતની લીટીએને લીધે પછી થોડાજ વખતમાં રસ્તે બટકનાર બની ગયો. એક ઠંડી ઠાળી ઘેર અંધારી રાત્રીએ જ્યારે તે પોતાના સ્વદેશમાં બટકતો હતો, ત્યારે તેણે રસ્તેથી જતાં એક ન્હાના સુખદાયક મકાનમાં આ તેનું ગાયન ગવાતું, વગડાતું સાંભળ્યું ત્યારે તેને કેવી કેવી લાગણીઓ થઇ હશે! એનું ખીચારાનું નસીબ સુધર્યું જ નહિ. અને તે આફ્રિકાના મુલકમાં પોતાના સ્વદેશથી વિખુરો ધરખાર વગરનો મરણ પામ્યો. એના પોતાના જ શબ્દો એને લગાડી એ “તો an exile from home!”

થીઓડોર દીલટન નામના એક કવિએ તતપુરા જમાનાનાં ધરાનના એક દાનેશમંદ ધરાની શાહ ઉપર એક કવિતા રચી છે તેનું નામ “આ પણ વહી જશે” છે. આ શાહને તે મુદ્રલેખ હતો અને એક વીંટી ઉપર તે કોનરાવીને હાથેશાં પોતાની આંગળીએ તે વીંટી પહેરી રાખતો હતો. જ્યારે તે મળલક ખજાના

ધરાવનાર શાહને ત્યાં હિંમત મિગળાનીઓ થતી, દેશેદેશથી ખંડણી દાખલ ઉટાની અઘરા ઉપર અમૂલ્ય હીરામેતી લદાઈને આવતાં, બાતબાતની મોટાઈની લીલા, રમતની મજા, ખેલખાનવન આવતાં, ત્યારે તે બધા દોરદમામ વખતે આ છુદિમાન રાજ્યકર્તા એટલું જ બોલતો—“આ પણ વહી જશે.” તેના માનાયે એક મોટું કિંમતી પુતળું રાજધાની તેડરાનમાં તેના વખાણનારાઓએ ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે વેદ બદલીને આ શાહ તે જોવા ગયો. એક દૃષ્ટીએ આ પુતળા તરફ જોઈ નહી તે રાજપાટનો માલેક બોલ્યો—કાર્તિ, વિખ્યાતિ એ સર્વે વૃથા છે. આ બાદશાહી પુતળા ઉપરનું કલાકૌશલ એ દીવસ નીરર્થક જશે. ચડની પછી પડતી આવશે જ, “આ પણ વહી જશે.”—જ્યારે લક્યાની ખીમારીથી આ બોલો નામવર શાહ મોતની પથારીએ પડ્યો ત્યારે તે છેલ્લા હમે બોલ્યો, “જીંદગી પુરી થઈ છે અને મોત “તે શું હશે?” તે જ ઘડીએ આકાશમાંથી એક સુંદર ઝગકતું કિરણ તેની મુદ્રલેખવાળી વીંટી પર પડ્યું અને આકાશવાણી લેતું આવ્યું કે “તે મોત પણ વહી જશે.”

ધણીને કવિતા વાંચવી ગમતી નથી. તેઓ જીંદગીની કેવી મોટી મોજથી બકાત રહે છે તેનો તેમને ખ્યાલ થતો નથી. પહોડાની શિખરે સૂર્યાસ્ત જોઈ તમો છક થઈ જાઓ છો, પણ તેનું દિલખુદ વર્ણન એક પ્રતાપી લેખકના પદ લખાણમાં વાંચવાથી કેટલો વધારે જ્ઞાન ઉપજે છે! તે ઉમદા શબ્દો સદા કાળ યાદ રાખી રાકીએ અને જ્યારે મન ચાહે ત્યારે સુંદર દેખાવો મોહક વાણીમાં ખ્યાલી આંખ આગળ ઉભા કરી રાકીએ, એ આપણી હુંક શક્તિ માણસ જાતને માટે શું બોધી છે! વળી મહા કવિઓ આપણી વિકટમાં વિકટ શુચો પણ ઉકેલી આપે છે અને આપણા હૃદયમાંની

ઉંડામાં ઉંડી લાગણીઓને વહેતી કરે છે, કેળવે છે, અને સુધારે છે.

આ ચાલુ જમાનામાં હિંદુસ્થાન તો શું પણ આખી દુનિયાનો એક સર્વોપરિ કવી આપણા સ્વીકૃતનાથ રાગેર છે. આ અર્ધ રાજ-વંશી-અર્ધ ઋષિવંશના બંગાળીની નામના દુનિયામાં એટલી ઉચ્ચ શીખરે ચઢી છે કે ‘ન્દાના’ મોટાં, જાત બેજાત, દેશ પરદેશ બધે બહુલ વર્ગમાં એમનું નામ ધરમયુ-અર્ધ પદ્યું છે. સુરપની લડાઇ આગમજ કવિ દાખલ એ પકાયા અને લડાઇપછી સુરપની હાલત “માફે માફે અને તાફે તાફે” કરતાં જે બપુંકર ચઢ પડી હતી તે વખતે આ મટાન નરે પેદાર ઉઠારી સુમરાહ બનેલાં અશાન આદમીઓને ઈશ્વર પસંદ માર્ગ

ખતાવ્યો, ત્યારે ત્યાંના આદમીઓએ એને Heavenly Messenger યાને ‘આકાશી પપ-ગંબર’ની ઉપમા આપી.

કેવેશ કવિ વડઅર્થ અને ગિદ્દન, ઇટાલિયન કવિ દાન્તી અને જર્મન કવિ ગ-અ-થ પણ, કવિને મળતી ઈશ્વરી પ્રેરણા બદલ કવિએ માણસ જનતને ઉંચામાં ઉંચો બોધમુંદરમાં મુંદર રૂપે કરવાનો છે, એ પોતાની પદવીનું અતિ ઉચું ક્તવ્ય સ્વીકારેલું છે.

દાદાર અહુરમઝ્દે પેદા કરેલી આ અવનિમાં કુદરતનો શી શી તરેહનો ખુમનો ભરાયો છે તે આપણી નજર સામે ખતાવી આપવાનું ઉમદા કાવ્ય એક સાચા કવિની કલમ જ કરી શકે છે.

૨૫

રા. રા. નેકાલાલ ગોવર્દનદાસ શાહ:

દયારામભાઈ અને “રસિકવલ્લભ”

મધ્યકાલીન ગુર્જરસાહિત્યમાં દયારામભાઈનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. દયારામભાઈનું કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. તેમાંથી પ્રકટ થયેલા સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં આપણને જણાય છે કે એ બ્રહ્મ-કવિએ જેટલી સાહિત્યની સેવા કરી છે તેટલી સેવા બીજા કોઈ ગુર્જરાતી કવિએ ભાગ્યે જ

* જુલો (૧) નર્મદ સંગ્રહીત દયારામ કાવ્યસંગ્રહ; (૨) પ્રાચીન કાવ્યમાસા પુરવટ ૧૨ અને ૧૩; (૩) નારાયણસ પરમાર્થદાસ પ્રકાશિત કાવ્યમણિમાસા; અને (૪) બૃહત્કાવ્યદોહન.

કરી હશે. તેમના મંથોમાં+ અનેક કૃતિઓ

+ “રસિકવલ્લભ,” “રસિકરંજન,” “અન-મિલાખ્યાન” “નાનગનિ વિવાહ,” “કલિમણી-વિવાહ,” “સત્યસામા વિવાહ” “લખવદ્ગીતા માહાત્મ્ય,” “મેમરસ ગીતા,” “વસ્તુદર્શ દીપિકા,” “અનુભવ મંજરી,” “ભીરાંચરિત્ર,” “સત્યસંયા” “ગ્રામણ બ્રહ્મસંવાદ,” “ભક્તિ-ગોપણ,” “હરિભક્તિચંદ્રિકા,” “મનમતિસંવાદ” “પ્રભોધગાવની,” “પુષ્ટિપથ રસરસ,” “સારા-વશી,” “રૂપશીલા” “મુરશીલીલા” “દેહ-શ્લોકો” ઇત્યાદિ.

વિધમાન છે. એ સર્વ અવલોકનારને તેમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની અસરો જણાય છે.

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યની (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની.

ગુજરાતી સાહિત્યની અસરમાં ખાસ કરીને ભક્તકવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરાં, ભાલણ, તેમજ વિષ્ણુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની અસરો સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમની ગદ્યશૈલીમાં નરસિંહ, મીરાં અને ભાલણની પ્રેમવક્તૃશૈલી ભક્તિ ઝળકી રહે છે. આખ્યાનોમાં વિષ્ણુદાસ, નાદર તથા પ્રેમાનંદની શૈલીનું અનુકરણ છે. પણ “રસિકવક્ત્રબ” ગ્રંથમાં જાણે અખ્યાની અખેગીતાનું અનુકરણ હોય તેમ જણાય આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યમાં શ્રીવક્ત્રબાચાર્યજીના ગ્રંથો, સુરદાસ, જોષિદાસ, પરમાત્મદાસ છત્યાદિ અષ્ટસખાની વાણી, તથા આણુભાષ્ય ઉપરની “પ્રદીપ” દીકાના લેખક બદ્ધ ધર્મારામની પ્રજાળ અસર થયેલી છે. તેમની કવિતાના વિષયો ખાસ કરીને શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રસંગો ઉપર છે. તેમણે રચેલે રચેલે ભાગવ-ની વટુને જ પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉતારી છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો મર્મ શ્રી વક્ત્રબાચાર્યજીના મુગ્ધાધિનીજી દીકાને આધારે પ્રકટ કર્યો છે, આ બંને પર તેમની કાવ્યશક્તિનો અદ્ભૂત વિજય સૂચવે છે.

પ્રસ્તુત લેખનો હેતુ દયારામની કવિતા વિષે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી, પણ તેમના “રસિકવક્ત્રબ” નામના ગ્રંથમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર એમણે કર્યો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

કવિ પુષ્ટિસંપ્રદાયના હતા. એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી વક્ત્રબાચાર્યજી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ માર્ગનું નામ શુદ્ધાદૈત માર્ગ કહેવાય છે. ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યો છે. વેદવ્યાસ અગર બાદરાયણ વ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો ઉપરનું બાધ્ય

જે વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે તે દેવશાસ્ત્ર નામે ઓળખાય છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યનું વિદિ-દાદૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્ક અને ભારદ્વાજાચાર્યનું દૈતાદૈતવાદ, આનંદતીર્થ અગર શ્રી ગણ-ચાર્યનું દૈનવાદ, અને શ્રી વક્ત્રબાચાર્યનું શુદ્ધ-દૈતવાદના નામથી ઓળખાય છે. દયારામભાષ્યએ એમના “રસિકવક્ત્રબ”માં જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે શુદ્ધાદૈતની સરણિને અનુસાર છે, માટે આ પ્રકારના અદૈત મનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો કયા છે તે આપણે પ્રથમ જોઈએ. કારણ કે ત્યાં સુધી આ સિદ્ધાંતો વાચકના મનમાં બરાબર દૃઢીબૂત થયા નથી ત્યાંસુધી “રસિકવક્ત્રબ” ગ્રંથમાં પ્રવેશ થવો એ ઘણું દુર્લભ; લગભગ અશક્ય છે. સિદ્ધાંતો સંક્ષેપમાં નાચે પ્રમાણે છે.

(૧) જીવ, જગત્, આદિ જે નાનાત્વ પ્રતીતિ જણાય છે તે વસ્તુતઃ અક્ષરૂપ છે અને સત્ય છે. ઘટ, પટાદિ બેદો માયાથી અગર અવિદ્યાથી જન્મ થયા નથી, પણ ઈન્દ્રિયોદ્દેહ ચહુસ્વામ્” છત્યાદિ શ્રુતિવચન અનુસાર અક્ષરની ઇન્દ્રિયોદ્દેહ થયેલા છે. માટે બેદપ્રતીતિ તે આભાસ માત્ર નથી, ગિયા નથી, પણ સત્ય છે-અક્ષરૂપ છે.

(૨) શ્રુતિઓમાં અક્ષરનું વર્ણન સાકાર તરીકે કરેલું છે તેમ નિરાકાર તરીકે પણ કરેલું છે, તેથી કેટલાક તત્ત્વચિંતકોએ શ્રુતિ-ઓમાં પરસ્પર વિરોધ જુએ છે, અને તેનું સમાધાન કરવાને માટે “માયા” તત્ત્વને આગળ ધરી છે; પણ શ્રુતિવચનોમાં આ રીતે વિરોધ જોવો તે યુક્ત નથી. કારણ કે અક્ષ સાકાર પણ છે અને નિરાકાર પણ છે. અક્ષરનો આકાર “આનંદ” છે-રસ છે, આનંદ સ્વરૂપે તે સાકાર છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની અક્ષાનંદ-વક્ત્રીના આકાશ અનુવાકમાં આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કર્યો છે. ત્યાં પ્રથમ અભય, પ્રાણમય, મનોમય

અને વિજ્ઞાનમય એમ બ્રહ્મની વિભૂતિઓનું વર્ણન કર્યું છે. (કોય તરીકે નહિ.) તે વિભૂતિના વર્ણનનાદે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આનંદમય બ્રહ્મ એ સર્વેના આત્મારૂપ છે. માટે બ્રહ્મ એ આનંદસ્વરૂપે સાકાર છે, અને વળી તેમાં પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે નિરાકાર પણ છે. શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે તેનું કારણ કે તે શબ્દનો અર્થ સદાનંદ થાય છે. +

(૩) બ્રહ્મ એ જગતનું સમવાયિ કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી જ જગત્તી ઉત્પત્તિ છે તેમ બ્રહ્મ જ જગત્તો કર્તા છે. જેમ મૃત્તિકા એ ધરનું સમવાયિ કારણ છે, અને કુંભકાર એનું નિમિત્તકારણ છે, એવી રીતે અદિઆ જગતનું સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ બિન નથી એક જ છે. જગત્ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે. બેદ પ્રતીતિ માત્ર વાણીનો વિકાસ છે, વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ છે: “મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે. ઘટાદિ માત્ર વાણીના વિકાર છે-વિકાસ છે.” આ ઉપરથી એવો અર્થ સમજવામાં આવે છે કે જગત્ ઇત્યાદિ બેદો તે તે રૂપે સત્ય છે. બ્રહ્મમાંથી જગત્તી ઉત્પત્તિ તે વૈવર્ન (બ્રમમૂલક) નથી, પણ પરિણામ રૂપ છે. પણ આ પરિણામ સાંખ્યોના વિદ્વન પરિણામ નથી, પણ અવિકૃત પરિણામ છે. દ્વંદ્વમાંથી દ્વિ, ત્રી, ઇત્યાદિ પરિણામ વિકાર-

* જુલો તસ્માદ્વિજ્ઞાનં ત્યાંથી રસો વે સઃ ।

યં લઙ્ઘ્યા આનંદી ભવતિ મુખી.

+ કૃપિર્મૂવાચકઃ શબ્દઃ ણો નિવૃત્તિ-વાચકઃ । તયોરૈક્યં પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણાદિત્ય-મિધીયતે ॥ કૃપ્ એ સનાવાચક શબ્દ છે અને ણ નિવૃત્તિમુખ-આનંદ વાચક છે. તે બન્ને શબ્દોનો સમન્વય સદાનંદનો વાચક છે. માટે કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહ્યા છે. વેદાન્તના બ્રહ્મ શબ્દનો સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ તરીકે વ્યવહાર કર્યો છે.

વાળાં પરિણામ છે. કારણ કે પછીથી દ્વંદ્વના રૂપમાં તે ફેરવાઈ શકતાં નથી. પણ મુદ્ધર્માથી અનેક પ્રકારના અલંકારો કરવામાં આવે છે, છતાં તેને શુદ્ધ રૂપમાં ફેરવી શકાય છે, માટે તે પરિણામ વિકાર વગરનું છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાંથી જીવ તથા જગત્ વગેરે થયેલાં પરિણામો અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે; તે દરેક પાછું શુદ્ધરૂપ બ્રહ્મમાં ફેરવી શકાય છે.

(૪) જગત્ અને સંસારમાં ધણો બેદ છે. જગત્ સત્ય છે, પણ સંસાર મિથ્યા છે. જગત્તી દિર્ઘાંતિ બ્રહ્મમાંથી છે. બ્રહ્મની આ વિર્ભાવ શક્તિથી જગતનું અસ્તિત્વ જણાય છે. સંસાર જીવને તેની અવિદ્યાથી થાય છે. જગત્તો જીવ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી બ્રહ્મમાં થાય છે. જેમ કરોળીઓ પોતાની જાળને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સંકેલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને પોતાનામાં સંકેલી લે છે; પણ સંસારનો નાશ વિદ્યાથી થાય છે.

(૫) જીવને બ્રહ્મનો સંબંધ અંશાંશિભાવનો છે. બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ ધર્મોમાંથી ચિત્ અને આનંદનું નિરોધાન થવાથી સત્ રૂપે-જગત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. ફક્ત આનંદનું નિરોધાન થવાથી ચિત્ રૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. બ્રહ્મનું કેવલ ચિદ્રૂપ તે જીવ કહેવાય છે. તે જીવ આજી છે. તે હૃદયપ્રદેશમાં રિયન છે. તેનું ચૈતન્ય ચંદનની મારક સર્વત્ર પ્રસરી રહે છે. અગ્નિ-વિસ્ફુલિંગ-ન્યાયે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

(૬) જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમાં, ભક્તિ બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ માટે સાધન શિરોમણિ મનાય છે. ભક્તિમાં નવધા ભક્તિનાં નવે રૂપ નહીં, પણ ત્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ એક જ શુદ્ધ સાધન છે.

ઉપર પ્રમાણે શુદ્ધાદૈત મનના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે, અને આ સિદ્ધાન્તોનો શાંકર વેદાન્ત સાથે કેટલેક અંશે વિરોધ છે. દયારામે પોતાના “રસિકવલ્લભ” મંથમાં આ સિદ્ધાન્તોનો

ઉચ્છેષ કર્યો છે. “રસિકવક્ત્રબ” તત્ત્વજ્ઞાનનો અંથ હોવા છતાં પણ કવિએ તેને કવિત્વ રીતિથી રસિક બતાવવાનો પ્રયત્ન ધણો સારો કરેલો છે. આ અંથનું નામ રસિકવક્ત્રબ રાખવાનું પ્રયોજન એ છે કે તે અંથનો અભ્યાસ કરનાર રસિક કહેતાં શ્રીકૃષ્ણને વક્ત્રબ (પ્રિય) બને છે. અગર તે અંથ રસિક પુરુષો-ભક્તિરસને ચલાનારાને ધણો જ પ્રિય છે, અથવા તો તે અંથ રસિક છે તેમ જ વક્ત્રબ (પ્રિય) છે. માટે આ અંથનું નામ “રસિકવક્ત્રબ” રાખ્યું છે. આખા અંથમાં એકંદરે ૧૦૯ પદ છે. દરેક પદનો આરંભ સામેરી રાગના બે શ્લોકોથી કર્યો છે અને પછીથી આઠ શ્લોકોનો એક એવા ઠાળ યોજ્યો છે. અંથનો વિષય જિજ્ઞાસુને સરલ બને તેટલા માટે કવિએ આખું કાવ્ય સુરશિખ્યાના સંવાદમાં મૂક્યું છે. પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરીને તથા અંથવિષયનો નિર્દેશ કરીને, કવિએ શુદ્ધાદૈત્યું સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને પછી કવિએ ભારતવર્ષની જે યાત્રાઓ કરેલી તેનું પણ દિગ્દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. કવિએ પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને યદણ કરવાને કોણ અધિકારી છે, તે સંબંધી કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

પરિપૂર્ણ જ્ઞાની ભક્ષો કે સમન્વયવો ભક્ષો મુખ્ય;
અધ્યક્ષો સુધરે નહિ જેમ સુધરે ન વચ્છું હુધ.

પછીથી જીવનું આલંબિક કષ્ટાણુ સાથી થાય તેના ઉત્તરમાં કવિ “પ્રભુનું ભજન કરવાથી” એવો આશય જણાવે છે. ત્યારપછી ભગવન્-માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું છે. વર્ણન પછી પ્રભુની સેવા શા માટે મુખ્ય છે તે જણાવે છે. સેવાભાવની સિદ્ધિ થવા માટે વિશ્વમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ રાખવો. ભેદએ-સર્વાત્મભાવની સ્ફુરણા કરવી ભેદએ. આ પછીથી સામાન્ય ધર્મ ઉપર કવિએ કંઈક વિવેચન કર્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

વિશ્વ સંકળ છે હરિનું રૂપજ,
એકાંશે વ્યાપક ત્રગ જૂપજ;
કરતા દરતા પોષક સ્વામીજ,
સદુ ઘટવાસી અંનરમામીજ.

દરેક પદાર્થોમાં-વ્યક્તિઓમાં પ્રભુનો વાસો છે, માટે જીવે સંસારમાં કેવી રીતે વર્તવું તો કહે છે—

માટે કોષનો દ્રોહ ન કરવોજ,
હરિ દુઃખાશે એ ભય ધરવોજ;
જે તે રીતે કોષ તનુધારીજ,
શુભી કરતાં ખુશી કુંજવિદારીજ.

ઠાળ

કુંજવિદારી રાજ રહેને દયા સદુ પર હોય;
આત્મા ન કોષનો દુઃખને નવ દોષ કોષનો ભોય.

આ દરેક વ્યક્તિનો સામાન્ય ધર્મ છે. તે પછી કવિ અવ્યભિચારિણી અગર અનન્યા-ભક્તિના વિષય ઉપર આવે છે. આ ભક્તિનો વ્યવહાર કવિ “ટેકની ભક્તિ” એ સબંધી કરે છે. શા માટે કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવી ભેદએ અને અન્ય દેવોની નહિ, તે માટે કવિ નીચેનું લોકિક કારણ આપે છે.

પ્રતિ પશુ પશુએ ચિન્તારો,
પ્રતિ પોણાએ શું મોણ;
સમજી ન દેવા વિસરે,
વડિ વડિ પ્રત્યે મોણ.

ગોવાળાઓ ન્યારે પોતાના પશુઓને બોલાવવા માગે છે ત્યારે, દરેકને જુદી જુદી બ્રમ પાડીને બોલાવતો નથી, તેમ જ દરેક પોણાએ-રોટલીમાં મોણ નાખવામાં આવતું નથી. તેમજ સમજી માણસ વડીઓ થઇ રહ્યા પછી દરેક વડી ઉપર જુદું જુદું મીઠું ભભરાવતો નથી; તે જ રીતે સર્વ જ્ઞાતિવર્દ બ્રહ્મ એ ન્યાયે જે બ્રહ્મનું ભજન થતું હોય તો તેમાં ખીભ બધાઓનું પણ આવી જ ભય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનું ખરૂં સાધન અન્ય-

બિચારિણી ભક્તિ છે. જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સ્વપતિનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકતી નથી, તેમ દરેક રચણે ચિત્તને બટકતું રાખનાર ભક્ત પ્રભુ પ્રેમને પણ મેળવી શકતો નથી.

સપણે સરખી પ્રીત ન સારીછ,
ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીછ;
અજાણા અન્યાજિત ભગવંતછ,
વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતછ.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેનામાં સિદ્ધ થઇ છે તે જ ભક્તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ જ પ્રભુની લીલાદર્શનના ઉત્તમ અધિકારી છે. બાકીનાઓના પ્રયત્ન મૂળજળવત્ વ્યર્થ છે. આ સંબંધી કવિ અનેક દર્શાવેલા નીચે પ્રમાણે યોગ્ય છે.

શ્રી ગિરિધરના ભક્ત મુદાગીછ,
પ્રેમરસ ભક્તિતણા વિભાગીછ;
એ સરછ છે હરિરસ પીવાછ,
જાણુ અધિકારી ન ઉતરે ગ્રીવાછ.

x x x

ભગવદી જન ભગવંત ભજવા, નિત્ય નવલા કોઠ,
જનદયા પ્રીતમ પ્રભાકર દેખે ન આનુરી ઘોઠન

સારપછી શુદ્ધાકૃતના અવિકૃત પરિણામ-વાદથી પ્રતિજિંબવાદ, વિવર્તવાદ, આભાસવાદનું ખંડન કરીને માયાવાદીની વ્યાવહારિક અને પ્રાતિભાસિક સત્તાઓનું મુક્તિપ્રયુક્તિથી ખંડન કરીને ત્રીજી પારમાર્થિક સત્તાનો મર્મ પ્રકટ કરે છે.

જેનું રૂપ જ નહીં તેનું પ્રતિજિંબ ક્યાંથી હોય ! ઉલટ પહે પ્રતિજિંબ છે તો જે મૂળ જિંબનું તે પ્રતિજિંબ, તે પણ છે જ. વળી ચારે દુગમાં સર્પ સાચો છે, માટે સર્પમાં દોરડાની આનંત થાય છે. જે રજણુ નહન

અસત્ય હોય. આકાશના પુષ્પની માફક તો તે કેમ જોઈ શકાય ? તે જ પ્રમાણે જે છીપ સાચી ન હોય, અને તેને જોનાર મનુષ્ય સત્ય ન હોય તો પછી આનંત શી રીતે સંભવે ? વળી મૃગશિક્ષુકા જડના દર્શનમાં પણ સૂર્યનાં કિરણ સત્ય ન હોય તો ધરતીમાં ચમક શાથી થાય ? સૂર્યના કિરણમાં જલ છે માટે જ પૃથ્વીમાં તાર રૂપે દેખાય છે. આ રીતે પ્રતિ-પક્ષીઓના ખંડનપૂર્વક જગત્ સત્ય છે એમ સિદ્ધાંત સાબિત કરે છે.

ત્યારપછી કર્મની અસાધકતા, ભક્તિ-પ્રાધાન્ય, તથા મુક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કવિ કરે છે. કર્મનું ફળ માત્ર “સત્યની શુદ્ધિ છે.” પણ કર્મ કેવી રીતે કરવાં તો કહે છે કે “વીરતાગી થકને.” ખરું કર્મ કયું ? તો કવિ જણાવે છે કે,

“સેવા સદા શ્રીકૃષ્ણ કરી તે જ વર એક કર્મ.”

પછીથી બ્રાહ્મણ અને ભક્તમાં તારતમ્ય શું તેનો નિર્ણય કવિ આપે છે. બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા માત્ર એટલી જ કરવામાં આવી છે કે “જે બ્રહ્મ જાણે છે તે જ બ્રાહ્મણ જન્મ સાચો શુદ્ધ.” જાન અને ભક્તિ તથા ઉત્તમ કર્મોથી જ બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ પૂજન્ય છે.

જે લોકો અહં બ્રહ્માસ્મિ માને છે તેને ઉદ્દેશને કવિ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

હું સાગર છું બોલે લવણુછ,
સત્ય કહે તે વાણી કવણુછ;
છવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયછ,
નદી ઉલરી વહી મૂળ ન સમાયછ.

વળી કહે છે, હરિ એ અક્ષર રૂપે છે અને છવ એ ર વર્ણ છે. આ વર્ણ અક્ષરોમાં આવે છે માટે તે અક્ષરથી ભિન્ન નથી, તેમ જ બ્રહ્મથી છવ ભિન્ન નથી.

હરિના જનને તો મુક્તિ પણ આનંદ આપી શકતી નથી, તે માટે કહે છે—

ક્રમઃત્રેતો કેવળ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે, મર્યાદિત દુઃખાનંદ સરસ્વતીએ વેદોનો જીવી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો પણ એમનો શુષ્ક ઇશ્વરવાદ હૃદયને કે જીવને રચે એવો નથી. દુઃકામાં સ્વીકૃતિઓ જે રીતે આપાત્મિક વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે રીતે, હિન્દુ ધર્મના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, વેદોનું વ્યાખ્યાન કેટલું આવશ્યક છે એ મને ભાવનગરના એ દિવસોમાં વારંવાર લાગ્યા કરતું,

બીજી વાત: કેમકે અને સ્નેહાળુ જીવાત્માઓને આકર્ષે એવું હિન્દુ ધર્મમાં થું છે એ પ્રશ્ન પણ મારા મનને એ વખતે વારંવાર મુંઝવતો હતો. પાછળથી ભક્તિમાર્ગના વિવિધ સંપ્રદાયોનાં વિશાળ સાહિત્યને જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને મનની કેટલીક મુંઝવણ ઉકલી ગઈ. ભક્તિમાર્ગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ધણું સામ્ય દેખાયું. માનવ આત્માની અલૌકિક સ્નેહની શૂષ્ક સંતોષવાની વાસનામાંથી ભક્તિમાર્ગનો તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ લાગ્યું.

જો કે દેશકાળના ભેદને લીધે તથા સામાજિક તેમ જ સાંસ્કારિક પરિસ્થિતિને અંગે આપણા ભક્તિમાર્ગની કેટલીક વિશિષ્ટતા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં નથી અને એથી હલકું ખ્રિસ્તી ધર્મની કેટલીક વિશિષ્ટતા આપણા ભક્તિમાર્ગમાં નથી એ વાત ખરી છે, છતાં આ એવું ક્ષિત્ર બિન્ન દેશકાળમાં આશ્વાસ ધર્મપ્રવાહોમાં સામ્ય પણ ધણું ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ઈશતત્ત્વની સ્નેહસ્વરૂપતા:—ખ્રિસ્તી ધર્મે ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માન્યું છે. Love is God and God is love એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની આકર્ષકતાનું આ માન્યતા મોટું કારણ છે. આ મુખ્ય માન્યતાની આસપાસ બીજી અનેક કેમકે ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. અને ખ્રિસ્તીઓનાં ધાર્મિક સાહિત્ય

ઉપર જ નહિ પણ લૌકિક સાહિત્ય ઉપર પણ આ માન્યતાએ તથા એને વીંટાઓથી ભાવનાઓએ ઘણી બળવાન અસર કરી છે.

આપણે ભક્તિમાર્ગ પણ ઈશતત્ત્વને સ્નેહરૂપ માને છે. રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિ વચનને પ્રમાણ રૂપ માની ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ઈશતત્ત્વને રસરૂપ-સ્નેહ રૂપ માન્યું છે. અને આ એક માન્યતાની આસપાસ ખ્રિસ્તીધર્મથી કાંઈક જુદો જાનની પણ અનેક મુંઝવણો ભાવનાઓનો વિકાસ થયો છે. આ માન્યતાની છાપમાં ભક્તિમાર્ગનું ધણું વિશાળ સાહિત્ય, સંસ્કૃતમાં જ નહિ પણ તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં પણ આજ સુધી વિકસે ગયું છે. પણ ભક્તિમાર્ગની બહાર આપણું લૌકિક સાહિત્ય ઉપર આ માન્યતાએ ઝાઝી અસર કરી જણાતી નથી.

પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન-ભક્તિ:—આ દેશના ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો ભક્તિને જ પ્રભુપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે. ખ્રિસ્તીધર્મની માન્યતા પણ એવી જ છે. આપણે જોને ભક્તિ શબ્દોએ છીએ તેને ખ્રિસ્તી સાહિત્ય પ્રભુ તરફનો પ્રેમ કહે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ પણ ભક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું છે કે:—

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ

સુદૃઢઃ સર્વતોડધિકઃ ।

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્ત

સ્તથા મુક્તિર્નિચાન્યથા ॥

ભક્તિનાં વિવિધ અંગોની આખનમાં બહુ મજતાપણું દેખાતું નથી, પણ પ્રાર્થનાનું તત્ત્વ બનને માન્ય છે. ખ્રિસ્તી ભક્તનું હૃદય પોતાના ઉદ્દેશ પ્રભુપ્રેમના આવેગને પ્રાર્થના દ્વારા શમાવે છે. આ દેશના ભક્તોએ પણ એ માર્ગનો કાંઈ એછો આશ્રય લીધો નથી. બનને

અને કોર્તનો ખ્રીસ્તી માર્ગની સમૂહ-પ્રાર્થનાનું સ્થાન સાચવે છે.

ખ્રીસ્તી ધર્મ મોટે ભાગે મૂર્તિવાદને માનતો નથી એટલે આપણા ભક્તિમાર્ગની દેવમૂર્તિની સેવા જેવું ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કાંઈ નથી. પણ વૈષ્ણવ-ભક્તો માનસીસેવાને ઉત્કૃષ્ટ માને છે. (માન-સી સા પરમાત્મા) અને કમે કમે ચિત્તને માનસી સેવાનો અભ્યાસ પાડવાનો આચાર્યોએ પ્રોત્સાહ કર્યો છે.

અવતારવાદ:-ખ્રીસ્તી ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ બંનેને અવતારવાદ માન્ય છે. પ્રસિદ્ધ મનુષ્ય રૂપે અવતરે છે. એટલી વાત ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે. પણ આપણા ભક્તિમાર્ગે આવેલાવતાર, લીલાવતાર વગેરે અવતારના જે પ્રકારો દર્શાવે છે તથા એનો જે વિસ્તાર કર્યો છે તે ખ્રીસ્તી ધર્મમાં નથી.

ભક્તનું વર્તન:-ભક્તનું વર્તન જેવું હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મળતાપણું હોવાનો સંભવ ધણો થોડો છે. છતાં ભક્તહૃદયની અંતઃસ્થિતિના સામ્યના પરિણામ રૂપ સમાનતા એક બે બાબતમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પડોશી ઉપર સ્નેહ રાખવાનો ખ્રીસ્તી ધર્મે ખાસ પ્રોત્સાહ કર્યો છે. અને એક પિતાનાં બાળકો તરીકે મનુષ્ય માત્ર સાથે બંધુભાવ રાખવાનું સૂચવ્યું છે. વૈષ્ણવ ભક્તો અન્ય વૈષ્ણવોને આત્મબંધુ ગણે છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ જોવાનું લક્ષ્ય રાખે છે:-

सर्व भूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
(भागवत.)

આપણો ભક્તિમાર્ગ દીનતાને ભક્તનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે અને જો કે વર્તમાન ખ્રીસ્તી પ્રજાઓમાં દીનતાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ છે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો તો દીનતા ઉપર બહુ ભાર મુકે છે.

શરણાગતિ:-ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયો

પ્રભુને શરણે ગયા વગર પ્રભુનો અનુગ્રહ ન મળે એમ માને છે; અને થોડે ઘણે અંશે શુરુ કૃપાને પણ આવશ્યક ગણે છે; ઈશુખ્રીસ્તને શરણે ગયા વગર મનુષ્ય ઈશ્વરકૃપાનું પાત્ર ન બની શકે એ ખ્રીસ્તીધર્મની માન્યતાના મૂળમાં રહેલી બાવના ભક્તિમાર્ગની શરણાગતિની બાવનાથી બહુ જુદી નથી. આ માન્યતાનાં પરિણામો પણ સરખાવવામાં આવ્યાં છે. મધ્યયુગમાં ખ્રીસ્તીઓએ અખ્રીસ્તીઓ ઉપર તથા એ જ ધર્મનાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓએ એક બીજા ઉપર અનેકવાર જુલમો શુભંધાર્યો છે. હિન્દુધર્મ આદિન્દુ ઉપર તેને બળાટકારે હિન્દુ દરવા મોટા મોટા પાયા ઉપર જુલમો કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી; પણ વૈષ્ણવોએ શૈવોને અને શૈવોએ વૈષ્ણવોને વારંવાર બહુ દુઃખ આપ્યું છે.

પતિતોનો ઉદ્ધાર:-ગમે તેવા પતિત પણ પ્રભુને શરણે જાય તો પ્રભુ એનો ઉદ્ધાર કરે છે એ માન્યતા ભક્તિમાર્ગ અને અને ખ્રીસ્તીધર્મ બંનેમાં છે. ભક્તિમાર્ગના સાદિત્યમાં પ્રભુનો આ મહિમા બતાવનાર અનેક આખ્યાનો છે. શુદ્રો અને અનાર્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં-એમને ઉચ્ચ સંસ્કાર આપી હિન્દુપ્રજામાં જોળવી દેવામાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ભક્તિમાર્ગે ઘણું કામ કર્યું છે. વૈદિક બ્રાહ્મણમતથી વિરુદ્ધ એવી આ ઉદ્ધારતા ભક્તિમાર્ગના બધા સંપ્રદાયોમાં થોડે ધણે અંશે ઉતરી છે.

છેક ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીજ સતકમાં યવન (ગ્રીક) હેલીઓદોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે. (જુઓ વેશનગરનો ગરુડધ્વજનો લેખ) અને છેક આધુનિક રચામીનારાયણની કેટલાક ખોળાઓ ભક્તિ કરે છે. અલગત વૈદિક બ્રાહ્મણ મતે વારંવાર ભક્તોની આ ઉદ્ધાર બાવનાને દાખી દીધી છે એટલે એનો પાછલા કાળમાં બહુ વિકાસ થઈ શક્યો નથી. પરંતુ સંતભક્તોએ તો પોતાની હૃદયપ્રેરણાને અનુસરી બ્રાહ્મણ

મર્ગદાઓ સામે વારંવાર બંડ ઉઠાવ્યું છે. આવા મતોમાં રામ અને રહેમાનને એક ગણનારા કૃષ્ણીરુદ્ધ સર્વથી આગળ મના જણાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મનો તો પનિતોદારનો દારો અને એ માટેનો પ્રયાસ એટલાં સુપ્રસિદ્ધ છે કે દાખલા આપવાની જરૂર નથી.

કસાપોષકતા—ખ્રીસ્તી ધર્મના અને ભક્તિ માર્ગના મૂળમાં હૃદયની રોદાળ તથા કોમળ શક્તિઓ છે અને આ શક્તિઓ લલિત કળાઓની પ્રેરક પણ છે; કદાચ એ કારણથી કે ગમે તે બીજાં બળોને પરિણામે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ તથા ભક્તિમાર્ગે લલિતકળાને અસાધારણ ઉત્તેજન તથા પોષણ આપ્યાં છે. મધ્યયુગમાં રચાપત્ય, શિલ્પ તથા ચિત્રકળાને ખ્રીસ્તીધર્મની છાયામાં કેવો બન્ધ તથા કેટલો વિકાસ થયો છે એ સુવિદિત છે. સેન્ટીટર વગેરે દેવજો યુરોપમાંથી અદ્રશ્ય થઇ જાય તો ત્યાં જોવા જેવું રચાપત્ય કામ શું રહે ? આદેશમાં ભક્તિપ્રધાન મહાપાન બૌદ્ધધર્મ કરતાં કાંઈક ઉતરતે દરજ્જે પણ બીજા કોઇ પણ બળ કરતાં બહુ બહુ વધી જઈને વૈષ્ણવ તથા શૈવધર્મે રચાપત્ય વગેરે કળાઓને પોષેલ છે. પ્રાચીન કાળ માટે જુઓ એત્રોફ્ટા, એલેક્સા વગેરે ગુફાઓ; પાછલા કાળમાં, બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી અદ્રશ્ય થયા પછી તો વૈષ્ણવોએ, શૈવોએ તથા કંઈક અંશે જૈનોએ આ દેશની રચાપત્યકળાને આજ સુધી જીવંત રાખી છે. દેવમૂર્તિઓ સિવાય બીજાં શિલ્પની તો કદાચ આપણને ખબર જ નહોતી. ચિત્રકળાને વૈષ્ણવધર્મે પાછલા કાળમાં ઘણું પેદાણુ આપ્યું છે. (જુઓ રાજપૂત ચિત્રકળાના નમૂના) આ ઉપરાંત, ભક્તિમાર્ગે દેવિાને ઘણો ખોરાક આપ્યો છે અને સંગીતનો ઘણો ઉત્કર્ષ કર્યો છે. (જુઓ સૂરદાસ વગેરેના દાખલા) સંગીતકળાને જીવંત રાખનારાં

વૈષ્ણવ મંદિરો આજ પણ ઘણો ભાગ બજાવે છે.

આ વિષયનો આથી વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ખ્રીસ્તીધર્મ અને ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે એટલું સિદ્ધ કરવા માટે આટલાં દલાતો બસ છે. કારણ કે આ બાબતો બાબ આજુબાજુ રૂપ નથી, પરંતુ તે તે ધર્મના આત્મજૂત તત્ત્વ સાથે સંલગ્ન છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને લગતી કેટલીક કથાઓ શ્રી કૃષ્ણની કથાઓને કેટલેક અંશે મળતી આવે છે, પણ એ બાબતને હું તો વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિચારદોષો તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ આપણા ભક્તિમાર્ગ સાથે ખ્રીસ્તી ધર્મનું આ પ્રકારનું સામ્ય તરત પકડ્યું હતું અને સ્વાભાવિક સ્વધર્મોભિમાનને વશ થઇ આ દેશના ભક્તિમાર્ગ ઉપર—ખાસ કરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસર થઇ છે એમ માની લીધું. રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને રામાનુજની પણ પહેલાંના દ્રાવિડ સંતો ખ્રીસ્તી ધર્મના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર પછી ઘણે કાળે જન્મેલા હોવાથી એ બધા ઉપર ખ્રીસ્તી ધર્મની અસરને સંબંધિત માનવામાં કાંઈ વાંધો નહોતો. પણ છેડાં વીસ પચીસ વર્ષની પુરાતત્ત્વ વિષયક શોધબોળના પ્રકાશની મદદ વડે પ્રાચીન સંસ્કૃત તેમજ તામિલ સાહિત્યના ઉડા અભ્યાસને પરિણામે હવે તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે ભક્તિમાર્ગનું—ભાગવતધર્મનું મૂળ ખ્રીસ્તી ધર્મથી જ નહિ પણ કદાચ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મથી પણ પ્રાચીનતર છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) આ દેશના સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં પ્રભુપ્રેમને લગતી વાત આવે ત્યાં ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્મને અસર માનવાનો પવન હવે બંધ થઇ ગયો છે; પણ હાલમાં ભક્તિમાર્ગના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ખ્રીસ્તી ધર્મ સામે

સામ્ય બનાવીને ઉપસંહારમાં ખ્રીસ્તી ધર્મને ઉચ્ચતર દર્શાવવાનો પ્રયાસ ધણા વિદ્વાન પાદરીઓ કરે છે!

ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત શનકના વેશનગરના લેખમાં તથા પાતંજલ મહાભાષ્યમાં જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રાચીનતર ભાગવત ધર્મમાં તો નહિ જ પણ પાછળથી વિકાસ પામેલા બકિનમાર્ગના મહા પ્રવાહમાં ક્યાંક ખ્રીસ્તી ધર્મની જે અસર થઈ હોય તો તે અસંભવિત નથી; પણ બકિનમાર્ગનાં પ્રાણુભૂત તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલાં દેખાય છે. ખરી રીતે પરમતત્ત્વની ઝંખનામાં દોડતાં માનવ દૃષ્ટી સ્નેહાળ અને કોમળ વૃત્તિઓનું પરિણામ બકિનમાર્ગમાં અને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં કેટલેક અંશે એક સરખું આવ્યું છે. બન્નેમાં જે અમુક સમાન સિદ્ધાંતો દેખાય છે તે એકની ખ્રીસ્ત ઉપરની અસરનું પરિણામ નથી પણ સર્વ દેશકાળમાં માનવ-હૃદયની સ્નેહાળ વૃત્તિઓ સમાન હોવાનું પરિણામ છે. વળી મનુષ્ય બુદ્ધિએ બકિનના મૂળ તત્ત્વનો પોતપોતાનાં દેશ, કાળ, સંસ્કાર, વિચાર, વ્યવહાર, પરંપરા વગેરેને અનુસરી જે વિસ્તાર કર્યો છે તેમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ અને બકિનમાર્ગ એટલાં જુદાં પડે છે કે એકની ખ્રીસ્ત

ઉપરની અસરનો પ્રશ્ન તદ્દન ઉઠી જાય છે.

બકિનમાર્ગ ઉચ્ચતર કે ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉચ્ચતર એનો વિચાર જ મને તો અસહ્ય લાગે છે. હૃદયમાં ડેરા ઉતરીને લેખએ તો એક પરમાત્મા તરફ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે. અને પરમપિતાની રહેજ પામી ઝાંખી ચતાં બકિનમાર્ગ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ દાંધ દેખાતું નથી. માત્ર એક ગ્રેગરસ સર્વવ્યાપક ચમ્પ વન્ય છે.

તા. ઇ. ૧૮૬૬ના વગેરે મંત્ર ભાગનાં અધિક ભાષ્યો ન હોવાનું કદાચ પાછળથી મને સમજાયું કે ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાને હિન્દુ સમાજના મન ઉપર એટલી ઉંડી અને પ્રબળ અસર કરી કે બધા આચાર્યોએ પોતપોતાના મન સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદો ઉપર મોટાં ભાષ્યો રચ્યાં. આ રીતે ઉપનિષદ ભાગ આગળ મંત્ર ભાગ રચી લાગીને ગોણુ પડી ગયો. પણ આ જમાનામાં મંત્ર ભાગના ઔપનિષદિક મહત્ત્વને લીધે સંસ્કારી હિન્દુઓની નગર એ તરફ વધારે જાય છે એટલે જો કોઈ પ્રતિભાશાળી વેદાભ્યાસી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મંત્ર ભાગનું આધ્યાન કરે તો નિઃસંશય આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમાં ધણો અગત્યનો ઉમેરો થાય.

૨૭

૨૧. ૨૧. પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માણલ:

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી એ નાટિકાનો સાર

[ધાર (પૂર્વેની સુમસિદ્ધ ધારાનગરી)માં કમાવમૈત્રા નામની પુરાતન મસ્જિદ આવેલી છે, જે, પૂર્વે મહારાજા ભોજનું સુમસિદ્ધ “સારદામવન” (ભોજનો દરબાર) હતું અને હવે પણ ભોજરાજાને નામે ઓળખાય છે. આ દરબારને મસ્જિદના રૂપમાં મુસલમાનોએ ફેરવ્યો છે. એ મહાનગર સહસ્ત્રાવધિ શિલાલેખો સંસ્કૃત અને માગધી ભાષામાં હતા, જે મુસલમાનોએ નિમાજ પઢવાની બેડકો પર લારીઓ તરીકે વાપર્યાં અને શિલાલેખો ધસી નાંખ્યા, તેમજ બીંતોની અંદર હાથ આગી દીધા. આ રીતે સંસ્કૃત વાક્યમયનો અખૂટ ભંડાર, જે હંચત હોત તો ધણું અભવાનું પાડી રાહત તેનો નાશ થયો. આ મસ્જિદની બીંતમાંથી એક નાનો પથ્થર પડી ગયો જે તપાસતાં શિલાલેખ હોવાનું જણાયાથી ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના નવેમ્બર માસમાં એ વિભાગમાંથી શિલાલેખો કાઢવામાં આવ્યા. તેમાં એક મોટા પથ્થર પર એક નાટિકા અર્ધી મળી આવી. એ જ બાજુમાં એટલા જ કદનો બીજો પથ્થર હતો જે આ નાટિકાનો બાકીનો ભાગ હોવા સંભવ છે. આ પથ્થર તદ્દન કસ્તી નાંખવામાં આવ્યો છે અને માત્ર એકાદ બે છુટાછવાયા અક્ષરો સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું. ત્રીજા પથ્થર પર ભોજરાજાએ સ્વયં માગધી ભાષામાં સ્વેચ્છ ‘કુર્મરતોવ’ કોતરેલું છે અને એનું કદ પણ ઉપરના પથ્થર જેટલું જ છે. હવે પણ એ દિવાલોમાંથી કેટલાક વધુ શિલાલેખો મળી આવવા સંભવ છે. મળી આવેલ નાટિકાનું નામ “પારિજાત મંજરી અથવા જયશ્રી છે.” શુભરાત પર માણવાના રાત્ર અર્ચનું વર્મદિવે ચઠાઈ દરી અને પવન પવનની લડાઈમાં શુભરાતના રાત્ર અર્ચનિંદ (૧)ને હરાવ્યો અને તેની કુંવરી કેદ પકડાઈ. આટલી આ નાટિકામાં ઐતિહાસિક ઘટના છે. આ નાટકનો ક્ષતી રાજ્યગોર મદન અને પથ્થર ઉપર કોતરનાર શિલ્પકાર સોની કામદેવ છે. આટલી ગાંઠિતી આપી આ નાટિકાનો કુંક સાર નીચે પ્રમાણે સાર કંઈ છું.★]

પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી

અંક પહેલો

લેખની સરસ્વતીનાં વિદાદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કર્યા પછી નાટકની વસ્તુ-રાગ ભોજના જેવા જ પરાક્રમી તેના વંશજ રાજ અર્ચનું વર્મદેવનાં ગુણગાન છે એમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને આખો લેખ બે શિલાઓ પર કોતરવામાં આવ્યો છે.

નાટકનો મુત્તધાર પ્રેમદેવીનું આવાહન કરી, ભોજનાં ગુણ ગાન ગાઇ, પોતાની સ્ત્રી નરીને બોલાવે છે અને તે બંને વચ્ચે થતી વાતચિત

નાટકની પ્રસ્તાવના રૂપે થાય છે. મુત્તધાર બંને દરે છે કે પ્રેક્ષકોએ ચેતનાસ (માર્ચ)ની પૂર્ણિમાને દહાડે રંગભૂમિપર રાત્રયગોર આચાર્ય મદન રચિત ‘પારિજાતમંજરી અથવા જયશ્રી’ નામનું નવીન નાટક અંદની માણક અધિકારનો નાશ કરતો દેવી સરસ્વતીના મંદિરમાં ભજવી બતાવવા આજ્ઞા કરી છે. આ મંદિર ધારાનગરીનાં ૮૪ મોટામાં આવેલાં સપ્તમાં મંદિરોનાં આબુપણ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વિખ્યાત

★ મળી આવેલ નાટિકા મૂળ સંસ્કૃતમાં મેન્દુરદ્રીષ્ટ તથા પથ્થરોનાં 1100000000 અમાસ સંપ્રદમાં ઇ.પૂ. વિ. મા.

કવિઓ, અને ફરદોશથી આવના સમર્થ વિદ્વા-
નોને પરસ્પર મળવાનું સંકેતરચાન છે.

પછી નદી વસંતઋતુનાં વર્ણન કરે છે અને
સમાની ઉત્કંઠા બાણી લઇ સૂત્રધારને નાટકની
વસ્તુ કહેવા વિનવે છે. સૂત્રધાર નીચે
પ્રમાણે વહે છે.

પ્રિયે, મહાન નૃપતિ જોગજનો કુળદીપક-
વંશજ, શરવીરોનો ચૂડામણિ રાજ અશ્વત્થ-
વર્મદેવ અને શુભાનનો નૃપ જયશિંહ એ એ
વચ્ચે લગાઇ સળગી; અને પર્વપર્વન (ધણું
કરી પંચમદાસમાં આવેલો પાવાગઢ)ના પડો-
શમાં બંને નૃપતિઓ વચ્ચે ખૂનખાર સુદ થયું.
જેમાં બંને સૈન્યો તોફાનમાં મદાસાગરના મોખા-
ઓની માફક એક બીજા સાથે અથડાયાં.
દુશ્મનનું લશ્કર હાર પામી રણભૂમિ છોડી નાણી
ગયું. ધારાના વિજયી નૃપેન્દ્ર બાણુવટિ
બંધ કરી; તેના પરાક્રમથી પસલ થયેલા દેવેએ
આકાશમાંથી રાજપર પુષ્પવટિ વરસાવી, અને
તેની સાથે એક પારિજાત (સ્વર્ગચિહ્ન)ની
પુષ્પમંજરી તેના વૃક્ષરથળ પર આવીને પડી.
અતીવ અમત્કારીક રીતે આ પુષ્પમંજરીમાંથી
એક અપૂર્ણ લાવણ્યવતી કન્યા ઉત્પન્ન થઇ
અને તેની સાથે જ એવી આકાશવાણી થઇ
કે તે કન્યાને વરવાથી ધારાનો નૃપતિ રાજ
જોગજનો જેવો સમૃદ્ધિવાન અને સુખી થશે.

આ અમત્કારથી નદી વિસ્મય પામે છે.
સૂત્રધાર ખુલાસો કરે છે કે આ કન્યા શુભરા-
તના આણંદ્ય નૃપતિની કીર્તિ હતી; રણભૂમિમાં
તેના પિતાની હાર વખતે તે મૃત્યુ પામી,
પારિજાતમંજરી રૂપમાં ફેરવાઇ, પાછી સ્ત્રી રૂપે
ઉત્પન્ન થઇ.

રાજ તેણીનાં સૌંદર્યથી મુગ્ધ થયો, પરંતુ,
પડીલોની શરમથી ઝાંઝો વખત તેણીના સાથું
જોઇ શક્યો નહિ; તેણે પોતાના વિશ્વાસુ કંચુકી
કુસુમાકરને તેણીનાં રક્ષણ અને સંભાળ
લેવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

કંચુકીપત્ની વસંતલીલાએ પારિજાત-
મંજરીને ધારાગિરીનાં શિખરપર આવેલાં મુંદર
પ્રમાદવનના મણિમંડપમાં રાખી.

રાજ્યનો કારભાર વિશ્વાસુ મંત્રી નાગણુ
પર નાંખી, રાજ પોતે વસંતોત્સવ જીવને
પોતાના નવીન મનોહર રાજમદાસના દ્વચ્ચત્રમ
ઝોરડામાં જાય છે. રાજ અને રાનીને જોતાં જ
સૂત્રધાર તેમનાં શુભગાન કરવા લાગે છે: “પરમાર
કુળદીપક, સુખટ પુત્ર, અને શુભરાજ સાથેના
યુદ્ધમાં પોતાનું પદાક્ષમ અને શૌર્યની દમણું
જ જેણે પ્રતીતિ આપેલી છે એવા મુદાન
નૃપતિ અશ્વત્થવર કેવા મનોહર છે ! જીવે !
જીવે ! લાવણ્યવતી રાણી કુંતલ (દમ્પણ)-
નરેણપુત્રી સર્વકલા પણ રાજની સાથે જિંદગી
છે. ” આ પ્રમાણે મુખ્ય પાત્રોની યોગળ
આવી સૂત્રધાર જાય છે,

રાજ અને રાણી વચ્ચે વિદ્વપક સાથે
વસંતોત્સવ નિરખી આનંદ અનુભવી રહ્યાં છે.
આ ઉત્સવમાં ધારાનગરીના તમામ લોકો-અખીર
અને ગરીબ-ભાગ લઇ રહ્યા છે. કોઈ ગાય છે,
કોઈ વૃત્ત કરે છે, કોઈ દોડ વગાડે છે, કોઈ
એક બીજા પર ચલાસ અને પાણીની પિચકા-
રીઓ મારી રહ્યાં છે-આ પ્રમાણે ઉત્સવ પૂર
બદારમાં ચાલી રહ્યો છે.

રાણીને આશ્ચર્ય અને માધવીલતાનાં લક્ષ
કરવાનાં છે તે સાંભરી આવે છે અને આ
વાસ્તે તૈયારી કરવાને ધારાગિરિ પર આવેલી
પ્રમદવન નામની રાજવાટિકામાં તેણી જાય છે.

આ બધો વખત રાજના પ્રેમમાં પડેલી
પારિજાતમંજરી એકાન્તમાં રાજ પોતાને ચાહે
છે કે નહિ તે ખબર નહિ હોવાથી વિરહાતુર
અવસ્થામાં ગૂંચે છે. રાજ પણ તેણીને ચાહતો
હતો પરંતુ હજી સુધી રૂઝ તેણીને મળી પો-
તાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની તેને તક મળી ન
હતી. ઉત્સવ જોતાં જોતાં પારિજાતમંજરી તેને

સાંભરી અને તેણીના વિચાર કરવા લાગ્યો; હાં વિદૂષકે ધારાગિરિપર રાગવાટિકામાં ફરવા જવા મથના કરી.

અહીંયાં 'વસંતોત્સવ' નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક બીજો

કંચુકી કુસુમાકર પ્રવેશ કરે છે અને ઉઘા-
નની શોભા અને મધુર વાતાવરણની આલ્લા-
દકતા તથા લગ્નોત્સવ ઉજવતી રાણીનું વર્ણન
કરે છે.

આ વખતે વાટિકામાં લગ્નોત્સવ જોવા
આવેલા ધારાના શોકોની દૃઢ ભાગી હતી અને
આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો અને નર્તકીઓ
મંગળ લગ્નગીતો મધુર સ્વરે ગાઈ રહી હતી.
આ રમનગમતોની વચમાં કુસુમાકરને પારિજા-
તમંજરી યાદ આવે છે અને તેણીની રાગના
દર્શન વાસ્તે ઉત્સુકતા તથા ઉત્સવો જોવાની
મુશ્કા તેને સાંભરી આવે છે.

ઐત્રવામાં કુસુમાકરની પત્ની પ્રવેશ કરે છે
અને પારિજાતમંજરીની વિરહાતુર દશાના
ખચર તેને આપે છે. કુસુમાકર પોતાની પત્નીને
ખચર આપે છે કે માધવીલતાનો લગ્નોત્સવ
નિરખવાને રાગ વાટિકામાં આવવાનો છે અને
પ્રેમગનો લાભ લઈ છુપી રીતે પારિજાતમંજ-
રીને મળવા માગે છે. વધારામાં કુસુમાકર કહે
છે કે રાગની દશા પણ પ્રેમાતુર છે અને આ
ખચરથી પારિજાતમંજરીને આશ્વાસન આપવા
પોતાની પત્નીને મૂચના કરે છે.

રાગ વિદૂષકની સાથે વાટિકામાં આવે
છે અને વાટિકાના મનોહર દેખાવનું વર્ણન કરે
છે. એક જ વૃક્ષપર વિવિધ રંગ ઝુલો જોવાથી
વિદૂષક અચંબો પામે છે અને તેનાં આ
અગાનથી બધાં આનંદ પામી તેની હાંસી કરે છે.

હરનગ નર્તકીઓ અને ગીત ગાનારીઓથી
પરિવેષિત રાણી પ્રવેશ કરે છે.

રાણી માધવીલતા અને આમ્રનું યુગલ
રાગને દાખવે છે. દરમિયાન વસંતલીલાને એક
મુંદર સુક્રિ મુછ આવે છે અને તેને અમલમાં
લાવે છે. તે સુક્રિ એ કે રાણીના કોઈ પણ
આબુપણમાં પારિજાતમંજરીનું પ્રતિબિંબ પાડતું
અને રાગને તે દેખાડવું. પારિજાતમંજરી જે
દશ ધટામાં છુપાઈ હતી તેનાં પાંદડાં તેણી
ખસેડે છે અને મંજરીનું પ્રતિબિંબ રાણીનાં કર-
ણભરણમાં પડે છે. રાગ તે પ્રતિબિંબ જુલે
છે અને રાણીનો કાન ઝાંઝોને આનંદમાન દશા-
માં પ્રતિબિંબ નિરૂપી રહે છે. વસંતલીલા
પારિજાતમંજરીનું ધ્યાન રાણીના કાન તરફ ખેંચે
છે. જ્યાં તેણી પોતાનું અને રાગનું પ્રતિબિંબ
સંજોરે આવેલાં જુલે છે.

પારિજાતમંજરીને દળ શંકા રહે છે કે
રાગનું ધ્યાન રાણીના આબુપણ તરફ ખેંચાયું
છે કે પોતાનાં પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચાયું છે અને
તેનો નિર્ણય કરવાને ઉત્સુક બને છે. વસંત-
લીલા તેણીની મુંઝવણ સમજી જાય છે અને
તેણીને ખાતરી આપવાને પાછી પાંદડાં પાછળ
તેણીને સંતાડી દે છે. રાગ પોતાની પ્રિયાનું
પ્રતિબિંબ અચાનક અદરય થઈ જવાથી
દુઃખ પામે છે. પાછળ નજર કરતાં પાંદડામાં
છુપાયેલી પારિજાતમંજરીની રાગને ઝાંખી
ચાય છે. પારિજાતમંજરી પણ પ્રત્યુત્તરમાં રાગ
તરફ એક મધુર સ્નેહબીનું કટાક્ષ ફેંકે છે.
રાગને પોતે ક્યાં ઉભો છે તે બાન આવતાં
પાછો તે કરણભરણ તરફ પૂર્વની મારફ જોવા
લાગે છે. મરકરો વિદૂષક અને રાણીની દાસી
કનકલીલા રાગ અને પારિજાતમંજરી વચ્ચે
શું ચાલી રહ્યું હતું તે જાણતા હોવાથી
અર્થસૂચક મંદ દારવ કરે છે.

અત્યાર સુધી રાણી રામને પ્રસન્ન રાખવાને પોતાનું મુખ તથા કાન સ્થિર રાખી રહી હતી; હવે તેણી થાકી કંટાળી ગય છે; રાણીની જમણી આંખ ફરકવા માટે છે અને તેણી પોતાની દાસી તરફ ઓચિંત્ત જુલે છે. રાણી દાસીને દાસ્ય કરતી અને રામ તેણીને કાંઈ નિશાનીઓ કરતો દેખી ગય છે. રાણીને આમાં કાંઈ શંકા છે એમ દૃઢ શંકા આવે છે અને ગુસ્સામાં રામને છોડી લાથી ચાલી ગય છે. રામ હવે રાણીને મનાવવા જશે એમ ધારી પારિગતમંજરી અને વસંતલીલા તેઓની સંતાપની જગા છોડી મણિમંડપ તરફ ગય છે. આથી રામ જ્યારે પોતાની પિયનાં મુખ-દર્શન વાસ્તે ફરીથી પાછળ નજર દે છે તે ત્યાં કેઈ માણસ પડતું નથી. વિદૂષકની સાથે રાણી મણિમંડપમાં ગય છે. ફરથી રામ પારિગતમંજરીને ત્યાં જુલે છે. રામ ઘોડાં પુષ્પો ચૂટે છે અને છુપાઇને આગળ જઈ પારિગતમંજરી પર એક પછી એક પુષ્પો ફેંકે છે. રામને પોતાના પર પુષ્પ-ખાણોની વૃદ્ધિ કરતો કામદેવ ધારીને પારિગત-મંજરી સુદૃઢ થાય છે રામ છતો થઇ વસંતલીલાને તેણીને સુદ્ધિમાં લાવવામાં મદદ કરે છે.

બાન આવતાં પારિગતમંજરી ત્યાંથી જવાની હઠ્ઠા દેખાડે છે, પરંતુ રામ એક મહુરું દાસ્ય અને પ્રેમમય દ્રષ્ટિ કરવા વિનવી તેણીને રોકે છે.

દરમિયાન રાણીની દાસી કનકલીલા હાથમાં દરજાભરણુ લઇ ત્યાં આવતી દેખાય છે.

રાણીની દાસીને આવતી જોઈ રામ

પારિગતમંજરીને પોતાની પીઠ પાછળ સંતાડી દે છે. પછી રામ કનકલીલાને રાણીનું સંવન કરવામાં મદદ કરવા વિનવે છે. કનકલીલા રાણી તરફથી રામને દરજાભરણુની બેઠ અર્પણ કરે છે, અને રાણીના કંઈક સંદેશો સંભળાવે છે.

રામ મેલું સમજી ગય છે અને રાણીને મનાવવા તુરંત જ જવા નિશ્ચય કરે છે. બારો સંગીતમાં સંધ્યાનું આવાગમન ગાઇ રહ્યો છે. રામના જવાથી પારિગતમંજરી દિલગીર અને વિરહાતુર થતી ગય છે; વસંતલીલા-તેણીને આશ્વાસન આપે છે. રામ તેણીની પ્રેમાનિદા-યિતાથી વિસ્મય પામે છે અને તુરંત જ પાછો ત્યાં આવવા વચન આપે છે. પછી વસંતલીલાને તેણીની સંભાળ રાખવા બલામણુ કરી રામ ત્યાંથી ગય છે. જતાં જતાં ને પાછળ વારંવાર જોતો ગય છે અને આખરે બારે દિસે ત્યાંથી અદૃશ્ય થાય છે.

દષ્ટિમર્યાદામાં રામ દેખાય છે ત્યાં સુધી પારિગતમંજરી તે તરફ જોઇ રહે છે. રાણી હવે પોતાને મૃત્યુ શિક્ષા કરમાવશે એમ ધારી બીકથી પારિગતમંજરી આત્મઘાત કરવા વિચાર કરે છે. વસંતલીલા તેણીને શાંત પાડે છે. પારિગતમંજરીની દિગ્મુઢ દશાથી વસંતલીલાને તેણીની હાંદગી વિશે શંકા થાય છે અને તેણીના પરબરાગર ધ્યાન રાખવા નિશ્ચય કરે છે.

અર્દાઆ ખીન્ને અંક સમાપ્ત થાય છે.

પૃથરને છેડે એમ દહેવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિ (સ્તુતિ) સિંહકથુવ્ર સોની રામ-દેવ નામના પ્રવીણ શિલ્પકારે પૃથર પર કેત-રેલી છે.

મુમંગલાની માતા, મેટ્રીકા એવી ઘણી સાધ્વી-
ઓનાં રમેલાં કાવ્યો આવે છે, જે બૌદ્ધધર્મી-
ઓ આજ સુધી ગાય છે.

૩

પછીની સ્ત્રીકવિઓનાં સંસ્કૃત બાપામાં
રંચાણેલાં દાવ્યો પણ ઘણાં મળી આવે છે.
અંગદેવી નામે સ્ત્રીકવિ વિજયનગરના રથાપનાર
ખજવાન રાજાની કુવરી હતી એવું જણાયતું
છે. બીજી એક વિક્રમનિનગ્યા નામે હતી
તેનું ચરિત્ર મળતું નથી પણ તેનાં કાવ્યો ગ્રેમ-
સ્પર્શી બરેલાં છે. એકમાં તે નીચે પ્રમાણે એક
સુવાન પ્રેમીને મધુકર સાથ સરખાવી કહે છે:—

“હે મધુકર ! તારૂં બરકતું મન તું બીજા
કુલો તરફ લઇ જા, જેઓ તારૂં વગન ખમી
શકે, અર્થ વિના અને ક-મોસમે તું આ ચગે-
લીની ખોલતી કળીને શા સાર એટલે સતાવે
છે, કે જેમાં હજી રજા પણ બંધાયું નથી ?”
સંસ્કૃતમાં લખનારી એક ત્રીજી પ્રિયવદા હતી
જે મંગલના દેરીદુર જિજ્ઞાસુ રહીશ એક
વિદ્વાન શ્રદ્ધસ્થની દીકરી હતી, અને એક તેવા
જ વિદ્વાનને પરણી હતી; અને પોતાના પિતાને
તેમજ પતિને સાહિત્યનો વધારો કરવામાં તે
મદદ કરતી હતી.

૪

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં તામિલ અને કાનરી
તેમ જ મરાઠીમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ કવિતા કરી
ગઈ છે. અંબવધ નામે એકે તામિલમાં દાવ્યો
કર્યા છે તે હજી તે તરફ ગયાય છે, અને લોક
તેની કૃતિઓને એટલી ચાહે છે કે દર મંગળ-
વારે તેની પૂજા થાય છે. અંબવધનાં માતપિતા
પોતાની બરકતી છાંદગીને લીધે તેને છાંદી
ગયાં હતાં, અને લોકે દયાની ખાતર તેને
પાંજીને મોટી કાંધી હતી, એટલે તેને કંઈ
પણ કેળવણી મળી હોય એવું લાગતું નથી.
તો પણ તે સમગ્રણી થતાં ગાવા અને કવિતા

જોડવા લાગી, જેથી તે લોકને પ્રિય થઇ પડી,
અને તે લોક તેને “ખીરના એક પ્યાલા સાર
એક ગીત ગાનારી” એવા નામથી ઓળખવા
લાગ્યાં. તે ઘણું છાંદી પણ આખી છાંદગી
બરકતને બીજા માગીને પૂરી કરાંતી. તે સારાં
શીખામણનાં વચનો ગાતી હતી. દાખલા તરીકે
એક ગાયનમાં તે કહે છે:—

“સોનાનો પ્યાલો બાગ્યો તો પણ સોનું
તે સોનું જ રચું.

(પણ) માટીનો ધોડો બાગ્યો તો તે શા દામતો
જ રહે ?

(તેમ) સદ્ગુણીનું સર્વસ્વ જન્ય પણ સદ્ગુણી
તે સદ્ગુણી જ રહે, જ્યારે દુર્ગુણીનું તેમ
જન્યું નથી.”

અંદાલ નામની એક તામિલ કવિ હતી
તે જાણપણમાં પોતાનાં માતપિતા સાથ મંદિ-
રમાં જઈ બંધન કરતાં શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અતિ
મોહિત થઈ ગઇ અને વયમાં આવી ત્યારે
માનવી સાથ પરણવાની ના પાડી બેઠી, જેથી
શ્રી કૃષ્ણ સાથે તેનું લગ્ન શ્રી વીષ્ણુપુરનાં
મંદિરમાં કરી આપવામાં આવ્યું. એણે ભક્તિ-
બાધથી ઉછળતાં બળનોનાં બે પુસ્તક કરેલાં
છે, જે હજી વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.

કાનરી બાપાના સાહિત્યને શોભાવી ગયલી
સ્ત્રીઓમાં શૃંગારમ્મા અને હોલમ્મા નામે બે
હતી. તેઓ મૈસૂરના રાજા ચિદ્દેવ રાયાની
દરબારમાં હતી. રાજા પોને વિદ્વાન હતા અને
પણાએક ઐતિહાસિક પ્રયોજના તેણે સંપ્રદ
કર્યાં હતા, જે પાછળથી ટીપૂ સુલતાને બાળી
મૂક્યો. શૃંગારમ્માએ “પદ્મિનીકથાણ”
સંગીતમાં જોડ્યું હતું. હોલમ્મા રાજાના
પ્રધાનની બત્રીજ હતી. પ્રધાને રાજા આગળ
તેની હોશિયારીનાં વખાણ કર્યા તથા રાજાએ
તેને એક કવિતા લખવાનો હુકમ આપ્યો જેને
માન આપી તેણે એક કવિતાનું પુસ્તક રચ્યું

ને “હદીગદેય ધર્મ” એટલે પરણેલી સ્ત્રીના ધર્મ એ નામે ઓળખાય છે.

શૃંગારમાની એક કવિતાના શબ્દો સ્ત્રીનું માન વધારનારા છે. “અરે મુર્ખો! તે ગાય છે “સ્ત્રી સ્ત્રી શું કરે છે? તમારી માતા જેણે તમને જન્મ દીધો તે સ્ત્રી નહિ હતી? અને સ્ત્રી વિના કેણે તમને બાળપણમાં સંભાળી પાળીપોળી મોટા કર્યા? તો સ્ત્રીને તુમ્હ શા માટે ગણે છે?”

“દીકરો જન્મ્યો તો ખુશ થાઓ છો. ને દીકરી જન્મી તો દિલગીર થાઓ છો. એ શું કહેવાય? જે સંતાન સારાં નોકરો અને માળાપને સુખ પગાડે તે સંતાન, પછી દીકરો કે દીકરી.”

“પુત્ર અવતર્યો ને વારસ આપ્યો એ ખરું, પણ જો પુત્ર સારો નહિ નીવડ્યો, સારી કેળવણી નહિ પામ્યો તો માળાપને સુખનું સાધન થતો નથી; તે જ પ્રમાણે પુત્રી બીજા કુટુંબમાં પરણી જાય છે ખરી, પણ શુભવંતી અને સારી કેળવણીવાળી હોય છે તો સાસુ-રિયાને શોભાવે છે અને તેના વંશજને તેને માનથી યાદ કરે છે.”

એ પછી કાનડી ભાષામાં મહાદેવી સક્ષા નામે એક સ્ત્રીનાં કરેલાં સંગીત કાવ્યો પણ ગવાય છે.

મરાઠી સ્ત્રી કવિઓમાં એક જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે તે ચોખ્ખા મેલાની સ્ત્રીને નામે ઓળખાતી કવિ છે. વરવડુ બન્ને જ્ઞાતિએ તુમ્હ ગણ્યતાં મહાર હતાં. પણ વિડોળાની પરમ આસ્થાથી ભક્તિ કરતાં હતાં. બંનેએ કવિતા કરેલી છે એક નમૂનો અહીં ઉનાડું છું:-

“જો અમડાણો તો દેહ અબડાણો-

આત્મા તો શુદ્ધ છે!

એટલું તો સડું મોઢ જોઈ શકે છે કે

અબડાવા વગર દેહ ધારણ કરી શકાતો નથી.

માટે ચોખ્ખાની સ્ત્રી કહે છે કે દેહની અશુદ્ધતા દેહમાં રહેવા લો પણ આત્માને શુદ્ધ ગણો.”

મુક્તાબાઇ નામે એક મરાઠી સ્ત્રી કવિતા કરી ગઈ છે. તેને માટે કહેવાય છે કે તે ચાર રજાનાં ભાઈએનમાંની એક હતી, જેઓ એક વાર વાવથી બહારે એક સંન્યાસીની શરૂઆત બરાયાં. ત્યાં સંન્યાસીએ તેમને આશ્રય આપી વિદ્યા ભણાવી; અને ચારે ભક્તિગાન બન્યાં; અને એક ભાઈએ તથા મુક્તાબાઇએ કવિત્વ-શક્તિ દેખાડી. મુક્તાબાઇ સોળ વર્ષની તો મરી ગઈ એટલે તેણે જે કાવ્યો કર્યા છે તે બાળપણમાં કરેલાં કહેવાય. તેમણે તેમાં એવા શીલમુશીમયાં વિચારો છે અને એવી ભેદી ભાષામાં લખાણ કરેલું છે કે તેની મતલબ ભાષાનંતરમાં જતાવવી મુશ્કેલ પડે છે.

જ્ઞનાબાઇ નામે એક હતી તે. એક કાંવ, નામે શ્રી નામદેવના ધરમાં નિરાશ્રન પડેલી ચાકરદારી હતી. પણ કવિએ તેને વિદ્યા દીધી હતી, અને પંડરપુરના શ્રી વિડોળા ઉપર તેને અતિ પ્રેમ અને આસ્થા હતી, જેથી તેણે ભક્તિભાવથી ભરપૂર અબંગો લખી અસરકારક અને શુદ્ધ ભાષામાં રચ્યા છે જે હજી વિડોળાના મંદિરમાં ગવાય છે.

ખીજી મરાઠી કવિઓમાં અદિનાબાઈ હતી જે કવિ તુકારામની સિધ્ધ હોવાથી તેની કવ્ય ઉપર કવિતા કરી ગઈ છે.

૫

એમ.હીસમી સદીના કેળવણીના ઝમનામાં ધણી મરાઠી સ્ત્રીઓએ કવિતા કરી છે જેમાંની એક શ્રીસ્તીબાઈ, નામે લક્ષ્મીબાઈ નિલકનાં કાવ્યો વખણાય છે.

દ્રાવણકોરના પ્રખ્યાત રાજકવિ રવિવરમન દમ્પતીની દીકરી નામે કૃત્તીકૃષ્ણ તંત્રની મલ-

યાજ્ઞ ભાષામાં ઘણી કવિતાઓ કરી ગઇ છે. એ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જન્મી હતી અને એના પિતાએ એને કેળવણી આપી હતી.

કારમીરમાં લાલદેડ નામે એક સ્ત્રીકવિ થઇ ગઇ છે કે જેનાં કરેલાં કાવ્યોમાંના ચોડાને કાવ્યોમાં તદ્દનુમે કરવામાં આવ્યો છે. એ શિવભાગીની એક યોગિની હતી. એનાં કાવ્યો હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રીસ્ત ધર્મવાળા પ્રાર્થના તરીકે ગાય છે, કેમ ને તેમાં મુખ્ય વિષય એકેધરવાદનો છે. સંસારની ક્ષણભંજરતા વિષે તે નાંચે પ્રમાણે ગાય છે:-

“ એક પગ જેઉં હું તો
એક મોટી નદી વહી જાય છે,-
એક પગ જેઉં હું તો
નથી પૂછ કે તરી.
એક પગ જેઉં હું તો
એક છોડ કૂચથી ભરપૂર છે,-
એક પગ જેઉં હું તો
નથી શુભાગ કે દારો.
એક પગ જેઉં હું કે
સુલામાં ભડકા દેખાય છે,-
એક પગ જેઉં હું તો
નથી સુલો કે ધુમાડો.
એક પગ જેઉં હું કે
પાંડવોની મા દેખાય છે,-*
એક પગ જેઉં હું તો
કુંભારની મારી દેખાય છે.”

૬

હિન્દી ભાષામાં કવિતા કરી ગયલી છ સ્ત્રીઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત મીરાંબાઇ છે, કે જેણે શુદ્ધશક્તીમાં પણ કાવ્યો રચ્યાં છે. એના કૃતાંત બાળે જુદી જુદી વાતો ચાહે છે પણ

* પાંડવો અને તેમની માતા કુંભારી બ્રાહ્મણનો વેરા કઇ એક કુંભારના ધરમાં આશ્રય લીધો હતો તે વિશે આ હસારો છે.

હવે નિર્વિવાદ સાબત થયું છે કે તે મેવાડના રાજકુંવર ભોજરાજને પરણેલી હતી. પણ તે ગાદી આવ્યા અગાઉ જ મરણ પામ્યો. એ પછી થોડે વખતે મહારાણા કુંભને તેના એક જેઠા ઉદ્દેશ્યે મરાઠી નાખ્યો અને પોતે મેવાડની ગાદી લીધી, અને વિધવા થયલી રાજવંશ ઉપર જુલમ મુજતરવા માંડ્યો. જેથી તે ચિતોડ છોડી નાસી ગઇ અને રાદદાસની શિષ્ય બની રાધાકૃષ્ણના પ્રેમની કવિતાઓ કરી લોકને શીખવવા લાગી.

ખીશ એક હિંદીમાં લખનારી સ્ત્રી કવિ રૂપમતી હતી. ગાંતિએ તે હિંદુ હતી, પણ માળવાના મુસલમાન રાજા બાજબહાદુરની બેગમ થઇ હતી. જાને ગાયનમાં ઉત્તાદ હતાં. ઇ. સ. ૧૫૮૦માં બાદશાહ અકબરે માળવા ઉપર ચડાઇ મોકલી. બન્ને લગ્નમાં દિતરી લડ્યાં પણ હાર પામ્યાં એટલે સત્તુના હાથમાં ન જતાં રૂપમતીએ મેરનો પ્યારો પી છવ દાક્યો. તેણે બાજબહાદુરને સંગોધીને પ્રેમનાં ગીતો કરેલાં છે જે હજી માળવામાં ગવાય છે.

ખીશ એક હિંદીમાં કવિતા કરી ગયલી સ્ત્રી જેણે પ્રેમ અને શૃંગારનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે શૈષ્ય રંગેજીજીને નામે ઝોળખાય છે. તે મુસલમાન હતી, અને કપડાં રંગવાનાં ધંધો કરતી હતી.

એવું બન્યું કે એક બ્રાહ્મણ કવિ, નામે આલમે તેને ત્યાં પાધરી રંગવા મોકલી, પણ તેના પડમાં પોતે લખેલી કવિતાનો દાગળનો દટકો હતો તે દાદી લેતાં બૂલી ગયો રંગેજીજી તે જોયો અને તેમાં લખેલાં એક ચરણમાં ખીન્તું પોતે લખી બ્રાહ્મણના પૂછેલા એક સવાલનો જવાબ દીધો, અને પાધરી રંગીને થડી વાળી ત્યારે દાગળ તેમાં પાછો મૂક્યો, અને પાધરી મોકલી આપી. ઉલ્લેખનાં માંહે દાગળ જેવું બ્રાહ્મણે પેલું ઉગેરેલું ચરણ જોયું અને

અમળ થઇ રંગેજીવને પૂછવા ગયો કે આ કોણે લખ્યું. અને તેના જવાબથી પ્રસન્ન થઇ પાંધરીની રંગામણ એક અને અને કવિતાની કિંમત એક હમ્મર મુદ્રા આપી. આમાંથી પ્રેમ બાળ્યો અને બ્રાહ્મણ રંગેજીવને પોતાને ઘેર રાખીને વટલી ગયો.

બીજી હિંદી કવિઓમાં દયાબાઇ અને સહ-નેબાઇ એ બે નામ મળે છે. દયાબાઇનો કરેલો “ દયાબોધ ” ઇ. સ. ૧૭૫૧માં લખાયો હતો.

હાલના વખતમાં થી સરસ્વતી દેવી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હિંદીમાં કવિના કરે છે.

૭

બંગાળી સ્ત્રીકવિઓમાં રામી નામે એક ધોળજીની કરેલી કવિના પહેલી મૂખી શકાય, જે ઇ. સ. ની પંદરમી સદીમાં થઇ ગઇ. કેમ જે તે અગાઉ કોઇનાં કાવ્યો મળતાં નથી. એની કદાણી અજળ જેવી છે. ચંદીદાસ નામે એક પ્રખ્યાત બંગાળી કવિ જે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ સંગારની કવિતાઓ કરતો હતો તેની તે પ્રિયા હતી અને એ કારણથી ને ન્યાન ગદર હતો. બન્ને કવિતા કરતાં હતાં અને તે ઉપર જ તેમનો ગુનરો હતો. ચંદીદાસ એક વાર પોતાનાં સારાં સારાં કાવ્યો લઇ દેનામની આશા-એ બંગાળના તે વેળાના મુસલમાન નવાબના દરબારમાં ગયો હતો પણ ત્યાં તેનો કેવો દેજ થયો તે રામીની એક કરુણ કવિતામાંથી માલમ પડે છે. તે પોતાના પ્રિયતમને સંજોધીને કહે છે:-

“ અરે! કાં તું રાગતના દરબારમાં તારાં કાવ્યો ગાઇ સંભળાવવા ગયો? તેની રાણીએ તારી મધુર વાણી સાંભળી અને તેના મનમાં શુભ લાગણી થઇ આવી તે તે દળાવી શકી નહીં અને પતિને કહી દીધું કે ‘ અરે! આ ચંદીદાસનાં ગાનથી મારા મનમાં તો નવાગા પ્રગટી છે, મારા મનમાં પ્રેમવેદના થાય છે. ”

“ પાદશાહે તરત વગીરને તેડી કહ્યું પકડો આ બ્રાહ્મણને અને કચડી મારો એને હાથીના પગ તળે! રાણીએ ધણી કાલાવાલા કરી કહ્યું, ‘ એ રાજપતિ! આ ગાન સાધારણ નથી. એ તો દેવનાઇ ગાન છે અને એ ગાનાર સાધારણ માણસ નથી પણ પ્રેમનો અવનાર છે તો એના હૃદયે નાશ શા મારે કરે છે? ’ તેટલામાં તો મરન હાથી છૂટ્યો અને માગ પ્રિયતમને કચડી નાખ્યો. મારા પર આરત પડી, હું એક ઝાડની ડાળી પકડી રહી જૂમ પાડી ઉઠી: ‘ ગયો મારો ધણી, મારો પ્રિયતમ! ’ તેટલામાં તો રાણી દોડી આવી ‘ અરે! મને ન તથ જા! ’ એમ બોલી શય ઉપર પડી પ્રાણ છોડ્યો. આતું બેઠ રામી ધોળજી રાણીના શય ઉપર પડવા ગઇ, પણ મૂર્છાગત થઇ ત્યાં જ પડી. ”

આવી મતલબનું એક લાંબું કાવ્ય રચી એ ધોળજી કવિ પોતાનું નામ છેલ્લા પદમાં લાવે છે. બીજી એક બંગાળી કવિ માધવી હતી, જેણે સારી કેળવણી લીધેલી હતી અને ધર્મ ઉપર આતિ આરથા ધરાવતી હતી. એક આનંદામાઇ નામે હતી તેની કવિતાઓ ‘ હરિલીલા ’ નામે ગ્રંથમાં છપાયેલી છે. આ જમાનાની સ્ત્રી-કવિઓ પર આવતાં ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ઢાકામાં જન્મેલી પંકજીની બસુ હતી, જે બુવાનીમાં મરણ પામવા બાદ તેની કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાયો હતો.

એ પછી હાલની કવિઓમાં પ્રિયંવદા દેવી, નિરુપમા દેવી, મિસિસ કામિની રાય, મિસિસ સરોજબાલા વગેરે સ્ત્રીઓ છે. જેઓએ ઇંગ્રેજ કેળવણી લીધેલી છે. તોરુદત અને સરોજિની નાઇડુ જેવી જગતદેર સ્ત્રી કવિઓને પણ આ વર્ગમાં જ ગણી શકિયે.

૮

દારસી સ્ત્રીકવિઓમાં દિલ્હીના મુસલમાન રાગતોના દરબારની સ્ત્રીઓએ પ્રેમ અને અને

સુગારની ધણી કવિતાઓ કરી હતી કેમ કે તે વેળા સ્ત્રીઓને એવા પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવતી હતી, અને તત્કાલ નવું સંગીત-કાવ્ય ગાવાનું સાધારણ હતું, અને ઘણું કાવ્યો થતાં હતાં. આ વગમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીકવિ મુલનાન રજીઆ બેગમ હતી. તે શમસુદ્દીન અસ્તમશની કુંવરી હતી અને પિતા પછી ગાદીએ બેસી આશરે પાંચ વર્ષ સુધી રાજ ચલાવી ઇતિહાસમાં અમર યથ્થ ગણેલી છે.

બાદશાહ જહાંગીરની રાણી મૃત્યુહાતની પણ કેટલીક ફારસી કવિતાઓ લખ ગવાય છે. બાદશાહ જોરંગઝેબની બે બેગીઓની કરેલી કવિતા પણ આપુ છે, જેમાની એક ઝીનન-ઉન નીસાએ પોતાની કથાર ઉપર કેતરાવવા નીચકે. હેબ બનાવ્યો હતો, જે આજે દિલ્હીમાં તેની કથાર ઉપર જેવામાં આવે છે:—

“મારી કથારમાં મને ખુદાની મેહર સિવાય કશીની મદદની જરૂર નથી. દયાનાં વાદળના ધાંપડા સિવાય બીજું હવ મને જોઈશે નહિ.”

લકનોના નવાબ અમીર-ઉદ-દિવાની બેગમ

નામે બાહુબેગમ ઉર્દુમાં કવિતા કરતી હતી, અને રાગપુરના નવાબ યુસફઅલીખાનની બેગમ જે હાલના નવાબની દાદી થાય છે તેની કરેલી ઉર્દુ કવિતા મોતુદ છે.

હાલના જમાનામાં કેળવણીના ફેલાવા સાથે સ્ત્રીઓમાં કવિતા શક્તિનો ધણો ફેલાવો જેવામાં આવે છે, પણ હાલની લગ્ની કેળવણી દરેક હવાથી કાળો દરેકમાં રચાય છે. એ વર્ગમાંની ઉત્તમ સ્ત્રીકવિઓ તોરફત અને મિસિસ રાશેદની નામદૂનાં નામ ઉપર નોંધાયેલાં છે. જાનેની કવિતાઓ દરેક જેવા માનવર શાકિયમાં ઉર્દુ અને કાવ્યમનુ રચાન મેળવી ચુકી છે. તોરફતનું નામુક શરીર નાની વયમાં જ પડી ગયું, ત્યારે મિસિસ નામદૂ લખાણને નરસાએ અલ્લી તંદુરસ્તી ભોળવે છે અને કવિતા ઉપરાંત સંસાર સુધારાની અને રાજકીય લડતોમાં પણ આગેવાની કરી રહ્યાં છે. દરખના પ્રદેશનાં એ કોકિલા રાજકીય અખાડામાં એક સિંદરુના જેવી ગર્જના પણ કરી શકે છે, પ્રભુ એમને લાંબું આયુષ્ય અને દિન પર દિન વધતી શક્તિઓ ગણો!

૨૧. ૨૧, માણુજીવન વિશ્વનાથ પાઠક:

જીવનમાં સમન્વય

શરીર એક જંધન છે એ વિચાર આપણે માટે કાંઈ નવો નથી. 'એણે દેહ છોડ્યો' એમ કહેતાં પણ આપણે જાણ્યે અજ્ઞાપ્યે એમ જ માનીએ છીએ કે એનો આત્મા શરીરથી મુક્ત થયો. આ વિચાર અસહની ઝીક ગ્રીલસ્ટ્રીમાં પણ મળી આવે છે. પીયાગોરાસની પાઠશાળાનું એક નવ્ય એ હતું કે શરીર એ આત્માનું કેદખાનું છે. બીજા પણ કેટલાક ફિલસૂફીએ વિશ્વને દેહી તેમ અદેહી અસંખ્ય વ્યક્તિઓથી ભરેલું માનેલું છે. આત્મા અંદર ગોઠા ગોઠા બાંહે નિયોની યારીઓમાંથી આપણું વિશ્વ લેવા કરે છે. આ સર્વ વ્યક્તિઓનો એક બીજાની સાથેનો બધો વ્યવહાર શી રીતે સધાતો હશે એ સવાલ ધણા ફિલસૂફીએ આશ્ચર્યચકિત બાંધે લેયો છે. કારણ દરેકનો અનુભવ દરેક બીજાના દરતાં જૂદા જ હોય છે. અને આપણે બધા જ આપણા વ્યક્તિત્વની દીવાલોમાં બચાઈ રહ્યા છીએ.

પણ અનુભવમાં બધાં તરવો ગર્ભિત રીતે સમાએલાં છે. અનુભવ એક નદીના પ્રવાહની માફક વહે જાય છે એમાં વિચારના, લાગણીના એવા એવા અનેક તરંગો આવે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે, અને આવી અથડામણોથી ઉત્પન્ન થતાં અને દેહાનાં તત્ત્વ, શીથ, કચરો, અર્ધ જ કાંઈ જાહેર થયે છે. ત્યાં એ બધું વિશ્વના જંજા-રમાં ગૂંકાય છે. બધી વ્યક્તિઓ ત્યાં ઠેરી જમીન ઉપર એકઠી થાય છે અને અદરપરસ વ્યવહાર ચાલે છે. પણ દરેક વ્યક્તિના જીવનનો પ્રવાહ તો અગોચર અને અગમ્ય જ રહે છે. બે ગ્રેમીઓ ગમે તેટલાં એક થવાનું કરે પણ

દમ્પેલાં એક ઝીણી ફાટ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એવી રીતે જાય છે કે એમાં એક અનંત સાગર ધુધવતો હોય એમ લાગે છે. આ રીતે લેતાં બધા બાંધ વ્યવહાર વ્યક્તિનો અધઃપાત લાગે છે. પણ બીજા દૃષ્ટિએ લેતાં વ્યક્તિનો જે કાંઈ ખરો વિકાસ છે એનો આધાર માત્ર એના ઉપર જ છે. કારણ એ બધા વ્યવહારમાં વ્યક્તિ જેટલું હું તત્ત્વ ઉમેરે વા જે કાંઈ નવું તત્ત્વ પોતે ખરેખર અદલ્ય કરી શકે, તેટલો ઉંડો અને વિશાળ એનો વિકાસ થાય. આમ જીવન પોતાનું આપવાની, બદલામાં પૂરી કીમતનું નવું મેળવવાની, મેળવેલું નવું પોતાનું જ કરી શેવાની એક કળા છે.

પણ રસ્તે ચાલતો માણસ કોઈ દિવસ એમ વિચારતો જ નથી કે બર પસતિમાં એ એકલો પૂરાઈ રહેલો છે. સાધારણ માણસ સમજતો જ નથી કે આપણે બધા ભેગા હોઈ એક મહા-સાગરને દૂર દૂર દિનારે પડ્યા છીએ ! દરેક વ્યક્તિ એક અધોર અભેદ એકાન્તમાં પૂરાઈ રહી છે ! સાધારણ રીતે તો દરકોઈ માણસ જૂના જમાનાના જે ચીલા પડી રહ્યા હોય છે તે રીતરિવાજોમાં જ પોતાનું જીવન ગાળે છે અને એમાં જ કૃતકૃત્યતા મળે છે. તે કોઈ દિવસ સવાલ ઉઠાવતો નથી, અને એ રીતે એ મુળી છે.

પણ સોફ્ટીસ કહેતા કે એકં હુકર સંતો-પમાં અને કીચડમાં જીવન ગાળે તેના કરતાં સોફ્ટીસનું અસંતોષી જીવન હમ્મર દરજ્જે સાફ છે. હંમેશાં પ્રગતિમાં જૂનાના નાશનું તત્ત્વ છે જ. કોઈ કોઈ વાર વ્યક્તિના અને સમાજનાં જીવનપ્રવાહને કાંઈ રેતીના અને રિવાજના

ખડકો બંધાઇ નય છે; અને એ બધા જીવનના જીવંત પ્રવાહી તત્ત્વને અમુક જ માર્ગે જલું પડે એમ બાંધી દે છે. કોઇ જીલમ કરતાં બૂતનો આ જીલમ ભારે છે.

હાલના આવા બંધીયાર જીવનમાંથી છૂટીને આકાશ અને વિશાળ પૃથ્વીની સમક્ષ જીવન ગાળવાને ધણા શિલસુકો બન્યા પારી રહ્યા છે. હુનિ ચાતું કાંઇક મૂઠું જ ભવિષ્ય શિલસુકની નજર આગળ તરવરે છે. નિર્મળ આકાશની પ્રસન્નતા જેટલા ઉડા અને મળીર સ્વિન્દનાથ કાકુરમાં પણ આપણે એ જ નેંધએ છીએ. વેદની સ્તુતિઓ આપણને હમેશ જીવની લાગે છે એનું કારણ એ જ હતું કે એ વખતે લોકો જંગલી ધાસ અને કૂંભા ઉગે તેનાથી બહુ દૂર રહેતા નહોતા. અને ગમે તે ઋષિ ગમે તે દેવનું આરાધન કરતો. પાશ્ચાત્ય કવિઓમાં વૉલ્ટ વિલ્હેમ વેદના કોઇ ઋષિએ અર્વાચીન કાળમાં જન્મ લીધો હોય એવો છે.

વ્યક્તિના આ અધાર એકાન્તની એને દગ્ગર રીતે ખચર પડે છે. આત્માના ઉડામાં ઉડા દુઃખ (Tragedy)નું મૂલ ત્યાં જ છે. પણ આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ભાગે એ કરણ ગ્લાનિમયના અમુક રીતે જ આવે છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે જીવન એ એક કલા છે. મનુષ્ય હરદમેશ પોતાની જાનને રીન-રિવાજમાં, આચારમાં કે ધર્મવિધિમાં વ્યક્ત કરતા ઇચ્છે છે. આવી રીતે વ્યક્ત થયેલી સૃષ્ટિ (creation) એના મૂળ સ્વભાવથી જ જડ હોય છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે મનુષ્ય, જેને સર્જન શક્તિ છે, તે ધણીવાર શક્તિહીન સૃષ્ટિને અર્ધીન થઈને રહે છે જીવનનો આદર્શ જડ કૃતિઓથી કચે જઈને, છૂટા પડીને પોતાની જ નહીં સર્જતી કૃતિમાં પોતાની જાનને વ્યક્ત કરવાનો છે. એમ ન-કરી શકનાર વ્યક્તિ

મનુષ્ય થઈ નય અને ધણીવાર એમ બને છે કે મનુષ્યે સુજેલી સૃષ્ટિ જ એની પોતાની જાન વા જેલ થઈ રહે છે. સૌન્દર્યની વ્યાખ્યા આપણે આપવી હોય તો એમ આપી શકાય કે જે વસ્તુમાં જીવનની દરેક બદલાતી રેખા આલેખાયેલી-આલેખાયા કરતી હોય, તે વસ્તુ સુન્દર છે. આ રીતે એ જ સુગમે આપણે સુંદર કદી શક્તિએ કે જ્યારે આખી પ્રજાનો આત્મા એના રીનિવાજને અને ધર્મચાર વિધિમાં પૂરેપૂરો પ્રતિબિંબિત થવામાં વિચર્યો બન્યો હોય. દરેક રિવાજે, દરેક વિચારે, દરેક કૃતિએ, માણસને સ્વતંત્ર અને મુક્ત બનાવવો નેંધએ.

હરકોઇ માણસ જેટલે અંશે પોતાની જાનને આવી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેટલેજ અંશે એ જીવે છે. જે પોતાની જાનને વ્યક્ત કરે તે જ વ્યક્તિ. જીવન તત્ત્વનું સત્ત્વ પણ જુદું જુદું વખતે જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે. પણ એકના એક બીજામાં પડી રહેવું એ જીવનનો ધ્વંસ છે: પ્રવાહનો જીવતો પ્રોડો નહીં પણ મરી ગયેલા પ્રોડાના પોખા રૂપ પ્રવાહ માત્ર છે. મનુષ્યની સર્જનશક્તિ હરદમેશ અવનવું ઉત્પન્ન કર્યા જ કરે એ ક્રિયામાં જ મુક્તિ છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી જ્યારે આપણે આપણી હાલની સ્થિતિને તપાસવા આત્માએ છીએ ત્યારે એક ગંદ સત્ત્વ આપણી નજર આગળ એ આવે છે કે આપણા જીવનના અંગાર ઉપર સુગોષ્ઠથી રાખનાં પડ પડ્યાં છે. આપણા પર જડના પોપડા વળી ગયા છે. શક્તિની આવી અર્થવિહીનતાને લઈને હરકોઇ વિચારક ગમ્ય દરીએ કૂંચેલા વદાણુનો ખલાસી કોઇ વેરાન ટાપૂ ઉપર જઈ ગયો એવો થઈ નય છે. જીવનમાં બધે અભાવ જ અભાવ જીવને ચાગરદમ બાંધી લે છે.

ગ્રાહકોને સૂચના.

૧. 'સસ્તી વાર્તામાળા' ના ગ્રાહકોને કાચા પૂર્ણાંત વાર્ષિક લવાજમ રૂ. બે અને પાકા પૂર્ણાંત રૂ. ત્રણ (ચોરોજ સુદાં) વી. પી. અર્થ ૦-૧-૦ વધુ. દિંદુરધાનનાં ગ્રાહકોએ મનીઓર મોકલવો નહિ પણ વી. પી. થી પુસ્તકો મંગાવવાં.
૨. આફ્રિકાના ગ્રાહકોએ કાચા પૂર્ણાંત રૂ. ૨-૧૦-૦ તથા પાકા પૂર્ણાંત રૂ. ૪-૦-૦ (પુસ્તકો રજીસ્ટ્રી કરીને મોકલવાના ૦-૪-૦ વધુ લેવામાં આવે છે જેથી પુસ્તકો ગેરવસ્તુ જાય નહિ.) અત્યાચ્છ અગાઉ યથેલાં ગ્રાહકોએ રજીસ્ટ્રી ચાર્જની ૦-૪-૦ ની ટીકાટી મોકલવી. દરેક ગ્રાહકે પત્રમાં રજીસ્ટ્રી નંબર, નામ, ઠામ, ઠેકાણું, પોષ્ટ કલેસો વગેરે સ્પષ્ટ અક્ષરે લખવું.
૩. ગાલુ વર્ષમાં વાર્તામાળાનું પ્રથમ પુસ્તક: પ્રમાદધનની પ્રભુતા, ખીલું રાજપૂત કથાકુંજ, ત્રીલું ચક્રવર્તી આપારાવ અને ચોથું બાદશાહી કથાકુંજ આપવામાં આવ્યું છે. અને પાંચમું મહારાજા પ્રતાપસિંહ ઘોડા વખતમાં પ્રકટ થશે. દ્વિતીય વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક અસાદ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિવસેજ બહાર પડશે. પુસ્તકો માટે ગ્રાહક બંધુઓએ પત્રો લખી ઉનાવળ નહિ કરવા વિનંતિ છે. જવાબ માટે રિપ્લાઇ કાર્ડ અવશ્ય મોકલવો. નવા વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક ગ્રાહકોને અનુક્રમે અસાદ વદમાં વી. પી. થશે.
૪. હવે પછીનાં પુસ્તકો વખતસર મળે એવી યોજના રાખી છે. અમારા આ નવા કાર્યમાં જેમ જેમ અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ દરેક સમયે યથા ચક્રશે. કિતર માટે રિપ્લાઇ કાર્ડ અવશ્ય મોકલવો.
૫. અમદાવાદ અને નડીઆદના જે જે ગ્રાહકોએ એજન્ટ માર્ફેને લવાજમ ભર્યું હોય તેઓએ લવાજમ ભર્યું હોય ત્યારથી આઠ દિવસમાં મેનેજરની સહી સાથેની રસીદ મેળવવી.
૬. ઠેકાણું બદલાતાં તરતજ ગ્રાહકોએ અમને ખબર આપવી. પત્ર વ્યવહાર કરતી વખતે રિપ્લાઇ કાર્ડ અથવા અર્ધાં આનાની ટી 12 ખીડવા બૂલવું નહિ. સર્વે પત્ર વ્યવહાર મેનેજરને સરનામે ચલાવે.

મેનેજર.

એ જ્ઞાનાદિ શ્રેયસમક અમુક યથા આમંત્રણની શબ્દ જ્ઞેતાં નથી. જેમ એક આશા છોકરાની ઉપર માના પોતે વાંકી વળી તેને ચૂમે છે પ'પાળે છે, શાંત કરે છે, આનંદ આપે છે, તેવું જ આ વિશ્વ એ પ્રસંગોમાં આચરે છે.

આપણે એક તરફ વ્યક્તિનું ધોર એકાન્ત જોયું. પણ બીજી તરફ આખા વિશ્વમાં એકીકરણની ક્રિયા (process of endocranosis) ગાથા જ કરે છે, એવું એકીકરણ આપણા શરીર અને આત્મા વચ્ચે છે એમ દાલના ફેંચ શિલ્પકર્તા ધર્મસન કહે છે. આથી દૂર જઈ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મા અને તેના બાહ્ય સંજોગો તથા જૂદા જૂદા આત્માઓ વચ્ચે પણ એવું એકીકરણ ચાલે છે. પ્લેટો એમ કહેતો કે સુંદર વસ્તુઓ તમે તમારી પાસે રાખો, અને સુંદર વિચાર કરો, અને એમને જોઈથી આમંત્રો તો તે સૌંદર્ય તમારા શરીરમાં અને આત્મામાં એકત્રીત થઈ રહેશે. (ગ્રીક ભાષામાં સુંદર અને સાફ એ બન્ને માટે એક જ શબ્દ હતો), અને પ્લેટો પોતે "આદલાત" - સુંદર હતો એક ગ્રીક બાઈના ઉપર જ્યારે એક ખરાબ બૂલનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એના વક્રીએ બહુ દલીલો કર્યા પછી એ બાઈની છાતી પરનું કપડું ખસેડી નાંખ્યું અને કહ્યું કે આવી સુંદર છાતી જેની છે એ સ્ત્રી ખરાબ હોઈ જ ન શકે. આવા એકીકરણના પાયા ઉપર જીવનતરવ પોતાની સૃષ્ટિ રમે છે.

જીવનમાં દરકોઈ સમન્વય માટે એકીકરણની જરૂર છે, અને દરકોઈ એકીકરણ માટે સહનશક્તિ અને ક્ષમાના શુભોની જરૂર છે. વ્યક્તિના સંકુચિત એકાન્તના નિર્ગમન દાખ ઉપર ઉભા રહીને કોઈ જો આખી દુનીઆની સામે માત્ર બંડ હતું કરે તો તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ ખોઈ બેસે. ધણી વાર સાધારણ

હોકોના નિર્દોષ આનંદની સામે આપણું મન તુચ્છકારમાં ઉછળે છે. પણ બધામાં આપણે આપણી આ માના પૃથ્વીને સહન કરવી જોઈએ. એક મીઠું વાન હતું છે કે એક રાગ ગીણી પાંખો કરીને બહુ ઉંચે ઉડ્યો તો ખરો, પણ સૂર્યના તાપથી એ પીગળી ગઈ અને તે પૃથ્વી ઉપર નીચે પડ્યો. સદિપ્ત્યુતા એ એક આત્માના ધર્મ તરીકે વિદ્યાસાવવાની છે. તપ કે ક્રોધ સહન કરવાની શક્તિ દાંત્ર માત્ર શરીર તરફની ઉદાસીનતા કે બાહ્ય પીડા સહન કરવામાં જ નથી. તપ એ મનની અત્યુત્ક્રેચી સ્થિતિ છે કે જેમાં મનુષ્ય પોતે બીજાનાં ક્રોધ કે મુખને પણ આલિંગે છે. મનની આ આંતરસ્થિતિ સિવાય હકમાં માત્ર શરીરમન દરવું અને પીડા સહન કરવી એ શોધ તપ નથી. તપતો જે દાંત્ર અર્થ છે, તે વ્યક્તિના આંતર અનુભવને જ અનુલક્ષે છે.

સહનશીલતામાં, તપમાં મનની આંતર સ્થિતિ ગ્રેમની છે. ગમે તે ધર્મનુભવનું સાદામાં સાદું સર્વસામાન્ય સત્ય પણ ગ્રેમ જ છે. મનુષ્યના જીવનને એ માત્ર ઉંડું જ નથી કરતો, સ્થિતિરચાપક જ નથી કરતો, સ્થિતિરચાપકના બંધે ચિરંજીવ જ નથી કરતો, બહોળું પણ કરે છે. ગ્રેમ એ દરકોઈ સમન્વયનું ગ્રાણ છે. વ્યક્તિ સમન્વયનું એક એક પગથિયું સિદ્ધ કરે તેમ તેમ તેનામાં પડીતા વધારે ઉચ્ચ સમન્વયના પગથિયા ઉપર ચડવાની આદાંક્ષા હોય છે અને શક્તિ આવળી જણાય છે.

દરકોઈ જાતનો સમન્વય અનુભવરૂપ હોઈ માત્ર એક દેશી નથી. અનુભવની વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. કારણ બધી વ્યાખ્યાઓ અનુભવ છે તો જ છે. વ્યક્તિના જીવનમાં સમન્વય ધણી રૂપ પકડે છે. અને એ રૂપનો આધાર વ્યક્તિના ગ્રાણ સ્વભાવ પર છે. કોઈનો જ્ઞાનનો તો કોઈનો નૈતિક, કોઈનો ધર્મનુભવનો તો કોઈનો

સાંસ્કૃતિક દોષ હોય છે; કોઈનો ભક્તિમય તો કોઈનો મુક્તિસ્વરૂપ હોય છે, પણ દરેક સમન્વયમાં ધર્માનુભવનું સર્વસામાન્ય તત્વ જે પ્રેમ છે તે હોય જ છે.

ધર્માનુભવનું સર્વવ્યાપી તત્વ સ્વભાવથી જ મનુષ્યના જીવનને વ્યાપક બનાવે છે. શોક, ઉદાસીનતા, પૈરભાવ વગેરે સ્વલક્ષી સ્વમનભાવો મને તેટલા આપણને દુસ્તર લાગે તો પણ તે સંકુચિત જ છે. આરીને જોતાં જેટલે અંશે હાસ્ય માત્ર સ્વલક્ષી નથી તેટલે અંશે એ પણ એક (તીચી) કોટિનો ધાર્મિક અનુભવ જ છે. સ્વલક્ષી ભાવો હંમેશાં આપણી ચેતનાને ક્ષત્રિમ બધામાં મુકી રાખે છે. એમ કહ્યું છે કે દુર્ગણ માણસમાં પહેલવહેલો પેસે છે ત્યારે એ ગુણ રૂપે જ લાગે છે. તેમજ તીક્ષ્ણ અને ઉડા અનુભવ રૂપે મનુષ્યમાં અહંતા મૂલ્યથી જ હોય છે; તેને વિશાળ કરી કરી ખીન્નને અંદર સમાવતા જતું એ જ ખરૂં ગૌરવ છે. યોદ્ધા બિહટમેન એક જગ્યાએ કહે છે-હું વિશાળ છું, ઇકોડકે ઘનુસ્વામ્।

એ તત્વ બહારના વિશ્વની સાથે મનુષ્યનું જીવન એકતાર કરી એને વિશાળ કરે છે અને આમાં જ એને મુક્ત કરે છે. કોઈ એમ કહે કે બહારના વિશ્વની સાથે કાંઈ પણ સંબંધમાં આવવું એ તો એક બંધન છે. પણ સંબંધ એ બંધન છે કે નહિ તે સંબંધના જ સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. એક તાર સંબંધ એ તો સંગીત છે. અને સંગીતમાં જ આ વિશ્વની મુક્તિ છે. નવા-હની વાત એ છે કે જે વિશ્વ આપણા આત્માની આગળ ઉડા રહસ્યથી ખડું થાય છે તેમાં દરેક સંબંધ આત્માને મુક્તિ જ આપે છે. મનુષ્ય પોતાને એકલો માને છે, એ માત્ર અર્ધ સત્ય છે, અને એ અર્ધ સત્યને પૂર્ણ કરી આપનાર ધર્માનુભવનું સાદું સર્વસાધારણ તત્વ જે પ્રેમ તે વડે જ મનુષ્ય પૂર્ણ એટલે ઉત્તરેતર અનપૂર્ણ

અને મુક્ત થાય છે; અને જીવનના સમન્વય એના ઉપર જ બંધાય છે. આપણે અર્નનકાળથી આપણા અપૂર્ણ વ્યક્તિત્વની ઉચી દિવાલોમાં પૂરાઈ રહ્યા નથી. ઉચે આકાશ ખુલ્લું છે અને વિશ્વ પ્રેમનાં પાણી આપણને હરધરી પ્રદાતી ખલ્લાળા આંદ બનાવી રહ્યાં છે.

મુક્તિ માત્ર મનુષ્યને સ્વાર્પણમાંથી મળે છે. ભક્ત છે તે પોતાના ઈશ્વરને પોતાની જાત સોંપે છે. પ્રેમી છે તે પોતાની જાત પોતાના પ્રિયજનને આપે છે. વિજ્ઞાનસત્યશોધક શાસ્ત્રી જે કુદરતનો કે વિશ્વનો એને અભ્યાસ કરવો છે તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પે છે. જેને સમર્પણ થયું હોય તેના તરફથી કતાર મળે છે કે નહિ એ સવાલ જ આવે હૃદયને ઉઠતો નથી. કારણ સવાલ અને સંદેહનાં મૂલ્ય અપ્રદામાં છે, અને સમર્પણનું મૂલ્ય અપ્રદા હોઈ શકે નહીં.

મનુષ્ય જેને પોતાની જાત અર્પે તેના ઉપર એના સમન્વયના સ્વરૂપનો આધાર છે. સ્વાર્પણને આપણે ઘણી ઘણી દૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ. કાંતો મનુષ્યના જીવનના જ દૃષ્ટિબિંદુથી એને જોઈએ. કાંતો ખીજે છેડેથી જેને સ્વાર્પણ થયું હોય તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ. અથવા તો જીવનમાં સમન્વયનો શુદ્ધ અર્થ અને એનું તાત્પર્ય કાઢવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ જોવાય. અહિં આપણે કાંઈ આટલો મોટો પ્રયત્ન આદરવો જોઈ નથી. સમન્વયનાં સ્વરૂપ અસંખ્ય હોઈ શકે, પણ સમન્વયનાં અમુક સ્વરૂપો લઈને તેના ઉપર આપણે જે કાંઈ કહેવું છે તે કહીશું.

નૈતિક વિશ્વના ગર્ભમાં હંમેશાં સારાણોટાનું દેત રહેલું છે. એમાં મનુષ્યના પોતાના જ પ્રયત્નને અંતિમ ગણવામાં આવે છે, અને જે કાંઈ ખરાબ છે એનો સવજો બાર મનુષ્યના ઉપર જ નખાય છે. રાજે રાજના નવનવા પ્રયત્નથી

મનુષ્યવધાય અને ચેતના બહુ તીવ્ર થાય છે. પણ એકથી તીવ્રતા એ કાંઈ પૂર્ણતા નથી. પ્રેમ વગરની તીવ્રતા માત્ર ખાંડાની ધાર જેવી છે. આના જ ભારથી કોઇ વાર ક્યાંક માણસનું મનોબળ અને શક્તિ ભાંગી પડે છે. ત્યારે એને તારણની જરૂર પડે છે. ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી એ તારણ એને મળે છે.

જેને ખાસ (Specific) ધાર્મિક સમ-વય દહીએ તે જીવનને શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કરે છે. અહિં સ્વાર્પણ ઉંડું થાય છે, અને મનુષ્યના બધાં કાર્યોમાં ધાર્મિક વાતાવરણ વ્યાપક હોય છે. મનુષ્યની રખડુ મનોવૃત્તિએ સંકલ્પાદને વિશ્વાનંદમાં (Cosmic emotion) પૂર્ણતાએ પહોંચે છે. જે કાંઈ ભક્તની પાસે આવે છે તે એ વિશ્વના વાતાવરણમાં ઝળેળાઈને આવે છે. અને ખોટાનો નૈતિક કંપ, સારાખોટાનો બેદ-બાર પણ નીકળી જાય છે. કાંઈ કોઇ વાર મનુષ્યને સ્વાર્પણ પોતે દર્શું હોય એમ લાગે છે, પણ ઘણી વાર તો ભક્તિના ઉદા રસમાં તરબોળ થઈને એનો પ્રભુ એની પાસે એવી રીતે આવે છે કે ભક્ત તો માત્ર એના રસને ઝીલવાનું પાત્ર થઈ રહે છે; અને પોતે એવું પાત્ર બન્યો, તે એને કોઇ જાતના ત્યાગ (sacrifice) ને જદ્વે પોતાનાં અહોભાગ્ય જેવું જ વર્તાય છે.

આની ધાર્મિક ભક્તિમાં ઘણી વાર ભય એ રહે છે કે એ એક એવું દિશ્વર સ્વરૂપ પકડી લે છે કે આ વિશ્વના જીવનની બધી જદ્વલાતી રેખા અને રંગો ભક્તને મન એક અભાવરૂપ થઈ જાય છે. એટલા માટે જ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે: હું કદી યતિ નહિ થાઉં અને મારી ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો મારા આત્મા સાથે કદી નહિ બંધ કરું. ખરી ભક્તિ પ્રગતિને પોષક જ હોય છે, અને ઇશ્વર છે, તો એ જેમાં વ્યક્ત થાય છે એવું હમેશા જદ્વલાતું વિશ્વ પણ છે, એ

બૂલપું વા બૂલાતું ન જોઈએ. એક જગ્યાએ બોજાનકવેટ નામે દિલગુજ લખે છે કે સત્ય છે તે પૂર્ણ છે, આપું છે; તો સત્ય મેળવવાને માટે જીવન-તત્ત્વનાં સર્વદેવો આલિંગ્યું જોઈએ. જીવનતત્ત્વ જેમ દરેકની પોતાનું સ્વરૂપ જદ્વે છે, તેમ સત્ય પણ સ્વરૂપ જદ્વે છે, કારણ સત્ય જીવન છે. એક ધીક દિલગુજ, હીરેલાઈટોસ, કહેતો કે-તે દેવોનાં વલ્લ કહે છે. વિશ્વના બધાં જદ્વલાતાં સ્વરૂપો આપણે છોડીને જોઈએ તો આપણને અમુક શાન્તિ મળે, પણ તે માત્ર એકદેશી (abstract) હોઈ જીવનનું સ્વરૂપ જોઈ જોઈએ. ભક્તિમાં પણ જીવન હોયું જોઈએ.

જે માણસ જાન મેળવવા માટે સમગ્ર કુદરતનો અભ્યાસ કરે છે, તે ભક્તના કરતાં વિશ્વનાં જદ્વલાતાં સ્વરૂપોની વધારે નજીક જરે છે. અસંખ્ય રૂપોને એક સંગન સંકલનામાં જોડવાનો નિયમ શોધી કાઢવા પાછળ એ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પે છે.

પણ દરેકને અનુભવ હશે કે ઘણી વાર લખનાં લખનાં એવું બને છે કે એક શબ્દમાં આપણું મન પૂરું થાય છે એ ખીલે જદ્વે જદ્વલાતું પડે છે, અને વિચાર આગળ વધનાં ચટ્ટી પડે છે. શબ્દ તેના વિધિવિધ અર્થના વાતાવરણમાંથી મુક્ત થતાં રાગવત્ થઈ જાય છે. શબ્દ આપણી જ કૃતિ છે, પણ આપણું મન એમાં જકડાય જાય છે. એટલા માટે જ આપણને એક રીતે એમ લાગે કે દરેકનું કામ માત્ર લાગણીને અનુભવવાનું નહિ, પણ એક લાગણી અને તેને વ્યક્ત કરનારા ચિત્રમાંથી ઘણું અંશે પોતાના મનને મુક્ત કરવાનું છે. નિયમની સાંકળોએ બંધી જાગૃતી બંધાયેલા વિશ્વનું ચિત્ર ચિત્તાનશાસ્ત્રીના મનને પણ બદલે છે. વિશ્વના અનિયંત્રિત અસંખ્ય સ્વરૂપોના ઘોર અરણ્યના

જેના જીવનમાંથી રસ્તો કાપતાં કાપતાં અને મુકત થતાં થતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતે જ મૂર્તિમન્ત કરેલા અને સિદ્ધ કરેલા નિયમના રાક્ષસી જાડ-ખામાં ફસી જાય છે. તે ધણી વાર ભૂલી જાય છે કે વિશ્વમાં નિયમ પારખનાર, ઉકેલનાર, સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તો જ નિયમ છે. આ વિસ્મરણ જ વસ્તુ વિશેના જર્ણવાદનું મૂળ કારણ છે. એ વાદે આખી કુદરતને યંત્રવત્ સમજ લીધી, અને મનુષ્યનું જીવન કુદરતમાં જ છે એટલે એ પણ યંત્રવત્ જ દેખાઇ રહ્યું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક કાળે તો એવી મઠ ભૂમિમાં રહેતા કે જ્યાં ભાગ્યે જ પ્રેમનાં પુષ્પો ઉગે. દારવિન એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કવિતાની એક લીટી પણ વાંચી સાંભળી, સાંળી શકતો નહિ. જરૂર, એણે જીવનનું એક દૃષ્ટિબિંદુ ખોળી કાઢ્યું હતું. પણ તે એણે પ્રસન્ન કરેલાં વિશ્વમાં માત્ર જીવવા માટે જ બંધી મારામારી હતી, અને પ્રાણી-ઓમાં હજારો ફેરફારો માત્ર અદ્ભુતમાનથી થતા. જીવનમાંથી હેતુ નીકળી ગયો એટલે એ બધું ખાલી થઇ ગયું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક વિશ્વમાં રહેલા અગાધ ઉંડા સત્યનો અનુભવ કરે છે પણ ધણી ખરા તો નીંજોટશ જેમ-એવું ઝંરચુસ્તનું વચન છે. "એ પુસ્તકમાં કહે છે તેમ એક ગંદા ખાખોચીઆની પાસે બેસી રહી જોવાની જીવાનનો જ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. પણ જીવનમાં વિશાળ અનુભવને માટે સ્વાન-વ્યતી જરૂર છે. અને સ્વનંત્ર વિશ્વમાં જ પ્રેમાનુભવ હોઈ શકે, એટલે કે કોઈ પણ સમન્વય થઇ શકે.

વિજ્ઞાનશક્તિ જ્યારે નિયમની સરદારી હેઠળ વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા માગે ત્યારે વસ્તુઓ તરફની એની દૃષ્ટિ માત્ર ઉપ-યોગીતાની જ થઇ જાય છે. ત્યારે સંબંધ કરવાની બોલુપતા ખુબ વધે છે. અને મનુષ્ય જોખી થાય છે. પણ મુક્તિ આપનાર પ્રેમમાં તૃપ્તિ

હોતી નથી. એટલા માટે જ છુદ્ધ તૃપ્તિને મારવાનું કહ્યું. જે લોકોના જીવનનો સૌંદર્યલક્ષી સમન્વય હોય છે તેમને આ તૃપ્તિ તરફથી બહુ ભય છે. એની સામે એમણે હંમેશા એતતા રહેવાનું છે. જર્મન કિલચુક કેન્ટે કહ્યું છે કે સૌંદર્યને સમજવામાં લાલસાની પ્રાકૃત વૃત્તિને સ્થાન જ નથી. અંગ્રેજ કવિઓ બાયર્ન અને શેલીમાં એ જ ઉંડો તકાવત હતો. એક લંપટ હતો અને બીજો ન હતો. દરેક વસ્તુમાં જે જીવન છે તેના સાક્ષાત્કાર જેમ વિજ્ઞાનના બાલશક્ષી બુદ્ધિવ્યાપારથી રેંસાઇ જાય છે, તેમ જ મુન્દર વસ્તુને લાલસાથી ખરડાએલા દુષ્ટ હાથથી કોઇ અડે તો તેમાં વસતી અનંતતાનો ધ્વંસ થાય છે. જે સંસારવાદન (appreciation of Beauty) આત્માને મુક્તિનું અદકું. અદકું બળ ન આપે તો તે નકામું છે. કારણ તો તો પછી દરેક કળા ખીલીને કુલ થાય છે તે આપણા આત્માને એના સુકુમાર ભારથી ચગદી નાંખે, કારણ જાંધી દે. આમ ધણી વાર પ્રેમ પણ મનુષ્યને બંધન રૂપ આવે છે.

સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો જે લૌકિક પ્રેમ છે તેને પણ આત્મશુદ્ધિ અર્થે જ જોવો જોઇએ. કેટલાકમાં સૌંદર્યોપભોગ પછી લૌકિક પ્રેમ તે ઉડા આત્મિક પ્રેમ થાય છે. તે આપણે પુરુષના ઉર્વશી વચ્ચે અથવા તો ચિત્રાંગદામાં અશુન અને ચિત્રા વચ્ચે જોઇએ છીએ. રામકૃષ્ણ-પરમ-હસેનો એક ઉપદેશ એ હતો કે જે તણુ છોકરાં પછી વર અને વહુએ ભાઇ અને બેન જેમ રહેવું. અને બનાઈ શો કહે છે કે હાલનાં લગ્નોમાં વેરચાટિત પ્રધાન છે અને પોષાય છે. આ આપણા સમાજને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ દરેક વિચારકે જોવાનું છે.

પણ સ્ત્રી-પુરુષનાં સદજીવનને આત્માનાં ઉંડા વિદાસ સાથે કેટલો સંબંધ છે એ ઘણો ગૂઢ વિષય છે. આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર

આવી એટલું જ દહીએ કે પ્રેમ એક ધર્માનુભવ જેટલો જણો ન થાય તો તે મનુષ્યજીવનને સંકુચિત કરે છે. જે એ ભક્તિ ભરેલી આંખો મન આગળ ને આગળ ન તાળે, જે તે દૂરના નક્ષત્રોનો સુધી ન જાય, તો તે હીણો થાય છે. એક જગ્યાએ ક્યું છે કે મોટા વિષય ઉપર બોલકું હોય તો ઉઠી રીતે જ બોલવું અથવા તો મૂંગા રહેવું. તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ જે માનુષિક લાગણીઓ છે તે સાધારણ રીતે વ્યક્ત થતી જ નથી. કાંતો એ મનુષ્યને હેડો પાડે છે, અને કાંતો ઉચ્ચ કરે છે. આથી શુદ્ધ પ્રેમની નજર પાસરૂપ નથી પણ આ હનીઆમાં મનુષ્યને અતિમ ઝોળખાણ અને મુક્તિ આપે છે. નહિ તો બધી કવિના ઉડા અને સન્ધ્યાના રંગોમાંથી ઉઠી જાય છે. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે-ભાઈ, તારી આંખમાં શોકમય રેનેડને સ્થાન આપજે.

નાની નાની ચીજોમાં રહેલું સૌંદર્ય સમજવા જતાં કદાચ મન એમને લેવાને લેખાઈ જાય. એક કુલને તોડવાનું કે ચૂમવાનું મન થાય. પણ કુદરતમાં જ્યાં વિશાક્રતા છે ત્યાં તો બધાના હકો ભેગા મળે છે. સમસ્ત આકાશને કેણુ પૂરી દઈ શકે! કે ચન્દ્રને કેણુ પોતાના હાથમાં કેદી કરી લઈ જઈ શકે! ત્યારે પર્વતો અનહદ સદેહદુઃખમાં પૃથ્વીના આર્તનાદ રૂપે નથી લાગતા, પણ પૃથ્વીનું હૃદય સ્વર્ગનું ગાદ આલિંગન લેવા માટે જરા ઉંચું થયું હોય એમ લાગે છે.

પશ્ચિમની સૌંદર્યપૂર્ણ, અને જે સૌંદર્ય હિંદના કવિને ત્યાગના ગરણમાં ગળાઈને આવે છે તે બે વચ્ચે આ જ તફાવત છે. ધણી અંગ્રેજ કવિઓ જ્યારે નાની નાની વસ્તુઓ ચીતરવી હોય ત્યારે બહુ દક્ષતા બતાવે છે. પણ એક વસ્તુ આત્મા પછી પૃથ્વી બધી સીવી છવાઈ રહે તેને જોઈને, અથવા તો

સન્ધ્યા સમયે આપણામાં જે અનંતતા વસે છે તેના મૂર્ત સ્વરૂપે, તારાઓ એક પછી એક ટોચામાં કાઢતા હોય એવા રક્તવર્ણ આકાશને જોઈને સૂતાં સૂતાં આપણા આત્મામાં જે લાગણીઓ ઉભરાય છે તેને કવિનામાં ઉતારી શક્યા નથી. એવી કુમારી પૃથ્વીને અને એવા અનંત આકાશને આપણા કવિ એક બાળકના જેટલી નિર્દોષતાથી હાથમાં લે છે; અને સૌંદર્યમાં રહેલા કુદરતના સર્વસત્તાક શાન્ત્યનો ભોગવરો સૌ મેળવી શકે એમ તે સૌને માટે ખુલ્લો મુકી દે છે.

એવા કવિનો આત્મા જ સુન્દર છે, મુક્ત છે, અને એવાનો સંગ એ જ સત્સંગ છે.

હવે આપણને ખજાર પડશે કે વ્યક્તિનું એકલાપણું એ એનો એક મોટામાં મોટો વારસો છે. વિશ્વનાં ઉડામાં ઉડા આત્માનાં હૃદયબેઠક દુઃખનાં મૂળ પણ ત્યાં છે; અને ગૂઢમાં ગૂઢ સૌંદર્યનો પ્રદેશ પણ ત્યાં જ છે. બાલ્યાવસ્થાના આદર્શરૂપ સુદમ વિશ્વની એકતામાંથી વિરોધ તરી આવે અને એમાંથી ટાઈ ઉઠું એકમ શોધી કાઢે ત્યાં સૌંદર્ય છે. આ રીતે સૌંદર્ય વિરોધ અને મૂલ્યની નજીક નજીક જ ઉગે છે. આકાશ એથી જ ગમીના રંગોથી પૂરાય છે. અને ટેનિસને જરાના નાના પયરાઓમાં પરીઓ ફેંટી માલુમ પડે છે. બે આત્માઓની વચ્ચે એક ઝીણી ઉઠી ખાઈ એવી રહે છે કે જેને ઝોળગવાને મનુષ્ય હમેશા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. જીવનતત્ત્વનો પ્રવાહ હરદમેશ નવનવા માર્ગમાં વહે જાય છે. મનુષ્ય એકસો છે એ નવાઈનું નથી, પણ નવાઈ એ જ છે કે તો પણ એનામાં પ્રેમ છે. અને આપણે બધા જીવનપ્રવાહમાં આપણી યાત્રા પૂરી કરીએ છીએ. જીવનપ્રવાહ સ્વચ્છંદે આપણામાં અને આપણી આત્માબાહુ વસા કરે છે. વિરોધ પછી જ જીવનમાં ઉચ્ચ

એકીકરણ આવે છે. એથી જ એ પ્રેમીઓ વારંવાર લહે છે. જીવનનરવ વિષ્ણુ દરવામાં જ પોતાનું ઐક્ય સાધે છે.

વિશ્વના આખા તંત્રને ફેંકી દેવાના પ્રેમ-વિદોષા વિચારવશમાં ગેથાં ખાતા ખાતા આપણે યાત્રીને જેઠા હોદ્દાએ ત્યારે પહેલાં આપણે મૃત્યુ થઈ જાય છે છીએ અને પછી ધણા દિવસથી ઉપ ન આવી હોય ને નિરાદેવી પોને જ આવીને આપણને દાસદાસી ગાતી ગાતી સૂતાડે તેમ આપણા આત્માના ઉપર વિસ્મરણનું પટ આવે છે. એ આત્માની ઉપ પછી આપણે પૃથ્વીપર નિર્દોષ યાત્રાકની માફક પસીએ છીએ અને આખું જીવન આકાશના અક્ષરો તારાઓ ગૂંચમાં ગાળીએ એમ થાય છે. વિશ્વનું આખું તંત્ર આપણને ખોળે લે છે. આપણે માનુષિક અદંતામાં મગર થઈ અક્કડ ઉભા રહીએ ત્યારે એ કાંઈ આપણને ખોળે ધરતું નથી. એક તરનની પરણેલી મુઝ્યાની માફક વિશ્વ આપણી અદંતાથી ખીએ છે. પણ અક્કડ મરી અદંતા છોટીએ ત્યારે જ એ આપણને આલિંગે છે.

જીવનમાં દરો સમન્વય ન હોય એ તો એક આત્માની નિર્ધનતા છે. એ વિરોધ પછી ઉગે છે. એનાં મૂળ ઉપર દૃષ્ટું તેમ મૃત્યુ ને

સૌંદર્યમાં છે. હરકોઈ જેને સંગીત આવડતું હશે તે પોતાના રાગઆતના અનુભવને યાદ કરશે. કોઈ રાગના વ્યક્તિત્વને અનુભવવા જાય છે ત્યારે પહેલાં તો આંગળીઓ જૂની પડે છે, અને સાચા મુદ્દર નીકળતા નથી. અધે અંધાધૂંધી થઈ જાય છે; અને તારાઓ પોતાની નતમ નિયમિત જગ્યાએથી ભટ થયેલા લાગે છે; પ્રેમી અને એનાં સ્વજન દુનીયાનાં દાવગાંધી વિષ્ણુ પહેલાં લાગે છે. સત્ય આખું હણાઈ જાય છે અને આત્માનેય બેમરો થાય છે.

પણ ચોરી વાર પછી આત્માના તથા વિશ્વના, ગુનેના ગેબી ઉડાણમાંથી એક ઐક્ય ઉપર તરી આવે છે. એ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ કરે છે. ત્યારે સંગીત આપણી બહાર આપણા જ આત્માના ગિર્જરપ વિશ્વનું પૂર્ણ ઐક્ય ખટું કરે છે. પદ્મ તારાઓ પોતાની જગ્યા લે છે. સત્યમાં અને સંગીતમાં વિશ્વવિરાગ ઔચિત્ય પ્રકાશી ઉડે છે. વિયોગનો દંડ વિશ્વમાંથી નીકળી જાય છે, દારણ પ્રેમી પોતાનો પ્રેમ પૃથ્વીનાં કુલો ઉપર કે આકાશના તારાઓ ઉપર રીંચે છે.

પણ હરકોઈ સમન્વયનું ઉવરનું સત્ય સર્વ વ્યાપી ધર્માનુબન છે.

૨૧. ૧૧. બૂપતરાય ગોપાળજી જહેતા:

બાલ-હૃદયનો આનંદ

શિયાળાની ઠંડકની ઠંડીમાં ઘેરઘેર બાળ માગની માગખુને ગરમ હમ્મો મળતાં જેટલો આનંદ થાય છે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને સવારે બાની સોડમાં બરાબને, બારી આગળ ખેડી દાતણ કરવામાં આવે છે.

રમનીરાણીને કપાળે ચંદ્રો ચંદ્રો કરતાં કોઈ દેવને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં બાના ખોળામાં બમારહી, ન્હાણેલી બાના બીના કપાળે કંકુનો ચંદ્રો કરવામાં મને વધારે આનંદ થાય છે.

પ્રાતઃકાળે ટનટન ટકોરા વગાડી જગતને જગાડવામાં ધડિયાળને જેટલો આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ, પિનાજી ઓદિસમાં ગયા પછી, વાંચનાં વાંચનાં ઉધી ગયેલી બાનું ઓદીકું કરી તેના હૃદયના ધગધગા કાને સાંભળવામાં મને આવે છે.

તે દહાડે સંગીતશિક્ષકનું વ્હાલું દિલ્લેખા કોઇએ અજાણતાં બગાડ્યું હતું; તેના તૂટેલા તાર ફરીથી બરાબર ગોઠવનાં તેમને જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને પવનથી વિખરાયલા બાના વાળને હીક કરવામાં આવે છે.

પુણિમાના ઉગતા ચન્દ્રને કાળાં વાદળાંથી ઢાંકવામાં ક્રૂરનને રમુજ પડતી હશે, તેના કરતાં વધારે રમુજ બાના છુટા ઉડતા રેશમી કાળા વાળથી બાનું મોંદું ઢાંકી દેવામાં મને પડે છે.

વનના કોઇ વિશાળ આંખાની લટકતી લીલી ફેરિને બુલાવવામાં પવનને જે આનંદ આવતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બાના કાનના ડીંગાના ઓરડાને ધડિયાળના લોલકની જેમ હલાવવામાં આવે છે.

વેળા સૂડીયા મંત્રોત્સારથી દેવોની સ્તુતિ કરના બ્રાહ્મણને જેટલો આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બા દૂર દોષ લારે તેની છપી આગળ ઉભા રૂઢી " બા, બોધને, બા ! " ના બચુરા અવાજ કરવામાં આવે છે.

અનંક મંત્રોના હચ્ચાર પછી ઉપાને ઉગતી જોષ મુનિઓને આનંદ થતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ ' બા, બો બા ! ' ની મારી બૂમથી પથારીમાંથી ઉઠતી બાને જોષને મને થાય છે.

તાનસેનના ગાનની મધુરતાથી રાજા અકબરને આનંદ થતો તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ' બાઇ ' નાં દાલરડાં ગાતી બાના મુખની મીઠાશમાં લાગે છે.

કોઇ રાગને ઘેર ગાદીવારસ પુત્ર જન્મતાં આંગળીના વેદા ગણતાં જોશીને આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને વાતાં શરૂ કરતી બાની આંગળીઓના વેદા સાથે રમતાં થાય છે.

ચોરીના મંડપમાં નવી પરચુતી કન્યાનાં પસો હીકાક કરવામાં તેની સાહેલીઓને જે આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને

પિતાજી ગૃહમાં આવે ત્યારે ખાના ઉધાડા રહી ગયેલ માથા પર સાળુ બરાબર ગોઠવવામાં આવે છે.

∴ ∴ ∴ ∴ ∴

ભગવાન રામચંદ્રને અજીઠાં બોર ખવરાવનાં શમરીને આનંદ થયો હતો, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તની બાએ આપેલ મીઠાઈના ટુકડાને અજીઠો કટકો ખાને ચખાડવામાં આવે છે.

∴

ભગવાનની છબી બોળામાં રાખીને ' પ્રભુ પધારોને ' ગાનાં ભક્તને જે આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખાની છબી આંખ આગળ રાખીને ' આ મારી બા ' એમ વિચાર કરવામાં આવે છે.

∴

કોઈ બાકની છંબી ડાળીએ ચઢી હીંચકા ખાવામાં કોણને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખાના હાથના અંગુઠા પકડી ' પાગ લો પા ' હીંચકવામાં આવે છે.

∴

સાતે સમુદ્રના કાંઠાની જૂગિપર પડીપડીને રમના રમના સમુદ્રનાં મોજાને આનંદ થાય, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને ખાના અંગોપર ફેદી ફેદીને પડવામાં આવે છે.

∴

પોતાના મિત્રોની રાજસાહેબ સાથે ઝોળખાણું કરાવતાં દિવાનને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા દોસ્તોની ઝોળખાણુ બા સાથે કરાવનાં થાય છે.

∴

અગાધીમાં સૂતાં સૂતાં કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીને ચન્દ્ર નીરખવામાં આનંદ આવે, તેના કરતાં વધારે આનંદ મને બોળામાં પડ્યાં પડ્યાં બાનું મુખ નેવામાં આવે છે.

∴

કાળચરતથી નાસતા કૃષ્ણને દૈવતકની શુક્રમાં સેનાતાં જેટલો આનંદ થયો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ દોસ્તને રમનામાં વાગતાં તેની માના ધાકથી ખાના વસ્ત્રમાં મેતાતા મને આવે છે,

∴

ચતુર ગાયકની આંગળી પડતાં સારંગીને આનંદ થતો હશે, તેના કરતાં વધારે આનંદ ઘણા જાણુ વચ્ચે ' ભાઈ, પેલું ગીત ગા જોઈએ ' કહેતી ખાની આંગળી મારી દાઢીને અડતાં મને થાય છે.

∴

અતિથિને આમ્રદ કરી વધારે ખવરાવવામાં ખાને આનંદ થાય છે તેના કરતાં વધારે આનંદ મને મારા ભાણુમાં વધેલી ખૂરી ખાને પરાણે ખરચાટી દેવામાં થાય છે.

૨૧. ૨૧. ૨મઘ્યકાન્ત શાંકરમસાદ હેસાર્ક

સર્વસામાન્ય ધર્મ

ધર્મીઓનું એમ માનવું થાય છે કે હિન્દુ-યાના યજ્ઞ ધર્મોમાંથી સારાં તત્ત્વો લઇને એક નવો સર્વસામાન્ય ધર્મ બનાવવો જોઈએ જેથી ધર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિખવાદો દૂર થાય; એટલું જ નહિ પણ એ નવો ધર્મ જરૂર સત્ય ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખે અને મનુષ્યને સાચે માર્ગે દોરે. સારા સારા વિચારકો અને લેખકો આવી માન્યતાને પોષે છે એટલે એ માન્યતાની અંદર રહેલ અસ્પષ્ટતા તરત ખ્યાલમાં આવેલી નથી.

આ માન્યતાની પાછળ એવો એક વિચાર રહેલો છે કે “ગંભીર સત્ય” જાણવું એમાં જ ધર્મના તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્મ એટલે ગંભીર સત્યોનો સમૂહ, જુદા જુદા ધર્મોમાં એવાં જુદાં જુદાં સત્યો જોવામાં આવે છે. પણ દરેક ધર્મમાં કંઈ અને કંઈ ત્રીજો હોય છે. કોઈ એક ધર્મ એવો નથી કે જેમાંથી આપણને પૂર્ણપણે સત્ય મળી આવે. માણસની દૃષ્ટિ ગમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે છતાં અપૂર્ણ રહી જાય છે. સાચે સાચે એવો પણ વિચાર આમાં જણાય છે કે અપૂર્ણ સત્યોને એકઠાં કરવાથી એ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને એક સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે આવશે. મુશ્કેલીમાં જેમ સલાહ લેવાથી માર્ગ સુજી આવે છે તેમ ધર્મવેત્તાઓએ જે પ્રશ્નોના ઉકેલ ક્યાં હોય તે બધા તપાસવાથી જીવનપંથમાં કાંઈ મારવા નહિ પડે.

આ રીતે માન્યતા પાછળના વિચારો મૂકવાથી સર્વસામાન્ય ધર્મની શક્યતા માટે સહેજે શંકા ઉત્પન્ન થાય. તરત જ સવાલ થાય

કે ધર્મ અપૂર્ણ મળી એક સંપૂર્ણ થાય કે કેમ? ખીનું, સલાહો લેવાથી માર્ગ સુજે છે એ તદ્દન સાચું છે? વળી ધર્મવૃત્તિમાં બુદ્ધિનું શું સ્થાન છે અને ધર્મનું તત્ત્વ શેમાં રહેલું છે એવા મોટા પ્રશ્નો પણ અહીં ઉભા થાય પણ તે બધાનો ઉકેલ કરવો સહેલો નથી.

સલાહો લેવાથી માર્ગ સુજે છે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં તરત જાણી શકે કે સલાહ મળ્યા પછી સલાહ લેનાર તેને મળેલી સલાહ ઉપર પૂરો વિચાર કરી શકે તો જ એને માર્ગ સુજે છે. જુદી જુદી સલાહોમાં, સલાહ લેનાર પોતાની વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે મુશ્કેલી દૂર થાય છે. એટલે અન્યે તે માર્ગોમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનું અને તે બાબત જાણવાનો નિર્ણય કરવાનું કામ તો સલાહ લેનારને એકને માથે જ રહે છે. સલાહો તો માત્ર એની દૃષ્ટિને વિદ્યાળ બનાવવામાં મદદ કરે છે એટલું જ. વળી ધર્મી સલાહ લેવાથી કેટલીક વાર માર્ગ સુજવાને બદલે ઉલટી મનની ગુંચ વધે છે અને નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવું ધર્મની બાબતમાં પણ બનવા સંભવ રહે ખરો. બધા જ ધર્મોમાં પારંગત એવો શાસ્ત્રી બુદ્ધિની જુલજુલામણીમાં નહિ પડતો હોય? બુદ્ધિ એક ઉપર આધાર રાખી એક ધર્મના શાસ્ત્રોમાં આવતી અસંગતિઓ દૂર કરવા જતાં માથુસ ખોટા અર્થો કરી બેસે છે. તો પછી જુદા જુદા ધર્મોના શાસ્ત્રો સાથે મૂકવાથી, ઉમા થતા દેખીતા વિરોધોનો ઉકેલ કરતાં જુલાવામાં પડાય તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મોમાંથી સત્યો તારવી કાઢી એક નવો

ધર્મ પાડી કાઢવો એ તો જુદા જુદા લેખકોમાંથી વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેનો એક નિર્બંધ તૈયાર કરવા બરોબર પ્રયત્ન છે. એ વાક્યો ગમે તેટલાં સાચાં હોય અને ભણે આમ ગોઠવવાથી અસંગત ન દેખાતાં હોય તોપણ એ છુટાં છે એમ જરૂર દેખાઇ આવે અને એવા નિર્બંધનો તો બરોબર અર્થ કરવા માંડીએ તો કોઇ દિવસ અર્થ બેસે જ નહિ. દરેક વાક્યને આખા લખાણ સાથે સંબંધ હોય છે. ધારે કે તેને છુટું પાડી આપણે તેનો અર્થ એસાડી શકીએ પણ તેને પૂરું સમજવાને તો આપણી પાસે તે આખો લેખ જોઇએ જ. વાક્યો છુટાં પાડી અર્થ કરવાથી કેવા અનર્થો થાય છે એ તો છાપાં વાચનાર દરેકને ખબર હોય.

ત્યારે જેમ વાક્યોને લખાણ સાથે સંબંધ છે તેમ ધર્મના સત્યને એ ધર્મની પાછળ રહેલી આખી ચિત્ત-વૃત્તિ (attitude) સાથે સંબંધ છે. એક સત્યને સમજવા માટે તે આખી વૃત્તિ પહેલી સમજવી જોઇએ, અને એ ચિત્તવૃત્તિ સમજ્યા વગર સત્યનો કરેલો અર્થ ખોટો છે એમ ન કહીએ તો નકામો છે એમ તો કહેવું જ પડે.

એક માણસ એક જ ધર્મ સમજી શકે અને તેણે પોતાના ધર્મમાં રહેલાં સત્યને જ માનવાં, એવું અનુમાન આ ઉપરથી નથી નીકળતું. ખીજાઓ શું કહે છે તેની દરકાર કરવી નહિ એવું કહેવાનો આશય પણ નથી. વાંધો માત્ર ધર્મનું તત્ત્વ વિચાર્યા વગર જુદા જુદા ધર્મમતમાંથી મનગમતું સ્વીકારી પોતાને ગુણ-ગ્રાહી માની લે છે તેમની સામે છે. એવાઓની મનોદશામાં—“ તમારું કહેવું બરોબર છે: એમાં સત્ય હોવું જ જોઇએ માટે લાવો એ લઇ લઇએ;” અને એ મતનો વિરોધી આવીને કંઈ કહે તો તેને પણ “ તમારું કહેવું પણ બરોબર લાગે છે અને તમારા કહેવામાં સત્ય હોવું જ જોઇએ

માટે લાવો એ પણ લઇએ ” એમ કરવામાં વાંધો આવતો નથી. પણ આવી જાનની મનોદશા એ વિચાર કરવાની શક્તિનો અભાવ બતાવે છે. બધું મૂઢણ કરવા માટે પોતાના મનને clovered door કોરી ધાંએલી પાડી બનાવવાના પ્રયત્નમાં એ કંઈ જ મૂઢણ કરી શકતો નથી. એના વિચારો જીવતા રહેતા નથી. થોડાંએક સત્યો પોપટ માફક ફરી ફરી એ બોલી શકે છે પણ એ વિચારોનો ઉપયોગ રહેતો નથી. એકલા કરેલા જમ્યા માફક એક ખુણામાં પડી રહે છે.

તો પછી ઉદાર વૃત્તિ એટલે શું? ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ એમ તો નથી જ કે જે કંઈ નજરે પડે તે લઇ લેવું. “ આ સત્ય છે. પેલું સત્ય છે, બધું સત્ય છે. ” એમ મનને મનાવવા જતાં માન્યતા જ બોધ બેસવાનો વખત આવે. ઉદાર વૃત્તિનો અર્થ તો ખીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જે દૃષ્ટિએ જુવે છે એ દૃષ્ટિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ થાય. ઉદાર વૃત્તિથી પોતાની દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે એમ કહેવા કરતાં દૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે. “ ગુણગ્રાહી ” એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે એમાં પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ રહેલો છે. પહેલાં તો ગુણ-અવગુણનો ભેદ કરવાની શક્તિ જોઇએ અને એ ભેદ કર્યા પછી ગુણ મૂઢણ કરવો. એમાં બહારથી લેવાનું કંઈ નથી હોતું પણ પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ કરવાના હોય છે. એટલે માનસિક પ્રગતિને સમૂહ કે વિશાળતાની ઉપમાઓ આપવા કરતાં વિકાસ સાથે સરખાવવી વધારે યોગ્ય છે. એ જ રીતે ધર્મના સંબંધમાં પણ કદી શકાય કે પરધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ જ ધાર્મિક ઉદારતા. એ સમજતાં એ ધર્મના સત્ય મૂઢણ કર્યા બરોબર જ છે. સત્યો-

માંથી સુઠી કાઢી “ સત્યસમૃદ્ધ ” કરવાનો હોતો જ નથી.

દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ પોતાની માન્યતાઓ ઉપર નવું અજવાળું પડે છે અને વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થાય છે; તેથી વધારે સમજાપૂર્વક પોતાનું જીવન જીવી શકાય છે. પણ આ પ્રયત્ન કરવો સહેલો નથી. ઘણી વાર એમાં બીજા ધર્મ ગ્રંથો કરી લેવા સુધી જવું પડે, એટલી પોતાની તૈયારી તો અલગત જોઈએ.

ત્યારે સર્વસામાન્ય ધર્મ જનાવવો તો અશક્ય જ છે. સાચોના સમૂહમાંથી નવી ધર્મ-વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? અને વૃત્તિ વગરનો ધર્મ એ કંઈ જાતનો બને ? વળી દરેક ધર્મનાં સાત્ય ગ્રંથો કરવાં એનો અર્થ તો એ થાય કે દરેક ધર્મની પાછળ રહેલી વૃત્તિ પોતાનામાં ઉતારી દેવી. જેમકે ખ્રિસ્તી ધર્મની વૃત્તિમાં નમ્રતા બહાર દેખાઈ આવતી હોય તો નમ્ર બનવું અને ઇસ્લામમાં ઉમ્મતા રહેલી હોય તો ઉમ્ર પણ બનવું. એ બે સાચે કેમ બની શકે ? કોઈ સર્વસામાન્ય ધર્મમાં માનનારા એમ અર્થ બેસાડવા મથે કે નમ્રતામાં જ સાચી ઉમ્મતા છે માટે એ બન્ને ગ્રાહ્ય છે તો એમાં એકે વૃત્તિ સચવાતી નથી. બુદ્ધિથી એની સાચે રમત કરવા જતાં બન્ને ખોઈ બેસીએ છીએ. ધર્મનાં સાત્યો કંઈ છુટાં છુટાં પાડીયાં નથી કે એકબીજા સાચે બેસાડી શકાય. દરેક ધર્મને એક આખું ચણતર કહીએ તો એ ચણતર પણ

એવું હોય છે કે જેમાં સોધ ન જાણાય. રવ. કાન્તના શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વસામાન્ય ધર્મ ચોંટાળનાર ત્યારે જ કાળી શકે કે બે “ શાસ્ત્રની માફક સિદ્ધ કરી શકાય એવાં જ સંભોધી બે ધર્મ થતો હોય, તો એ પડિતો સરળ થઈ શકે. પણ બે દરેક ધર્મમાં એવાં સાત્યો હોઈ શકે તો પણ એ સાત્યોમાં ધર્મનું તત્ત્વ રહેલું નથી. વાંદુદીઓ, ક્રિશ્ચિયનો, મુસલમાનો, બધા એક ઈશ્વરને માને છે. એક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, એ સાત્ય તમને પણ સર્વથી વધારે મદતરનું લાગશે; અને તે છતાં તમારે જાણવું જોઈએ, કે એ દરેક ધર્મનું તત્ત્વ એ સાત્યમાં નહિ પણ ઈશ્વર તરફની વૃત્તિમાં રહેલું છે. સર્વસામાન્ય ધર્મ ! બે કોઈ પણ મનુષ્યમાં સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાની શક્તિ હોઈ શકે, તો ખાનરીથી માનજો, કે એ પુસ્તકો લખનારા અને બધા ધર્મોને સરખાવી તેમનું મૂળ શોધનારા (ખોદનારા ?) દાંબિક પડિતોમાં તો નહિ જ. સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને માટે તો યુદ્ધ અને મહામહાના કરતાં પણ કોઈ વધારે સમર્થ અને દેવાંચી ધર્મવીર પૃથ્વી પર પ્રગટ થવો જોઈએ. ધર્મ દલીલોથી થતો નથી, પણ દર્શનથી થાય છે; સ્વેચ્છાથી ગ્રંથો થતો નથી, પણ ધર્મમૂર્તિ દૃષ્ટિ આગળ હોય, તેના પ્રભાવથી જ દ્રષ્ટાઓના અંતઃકરણમાં સંચરે છે. કાન્તે, સર્વસામાન્ય ધર્મ કરવાને ગયનારાઓને હું શું કહું ? મહા પડિતો મથો નહિ. મંચનથી તમને વિષ માત્ર મળશે; અમૃત મળવાનું નથી. ”

રા. રા. રમણલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક:

કવિ ન્હાનાલાલનું 'રાજર્ષિ ભરત'

સૌન્દર્યપૂર્ણ રવ. કાન્તના સાક્ષર મિત્રો-
રા. બળવંતરાય ઠાકોર, કવિ ન્હાનાલાલ,
રા. રમણભાઈ વગેરે-સાથેના બુદ્ધિવિલાસ તથા
રસરમણો, આશા છે કે કોઈ વાર તે મિત્ર-
મંડળ લખશે; અને એ વિવિધ રંગે રંગેલાં
લલિત રમણોની પરપરાથી શુભરાતને અન-
વાળશે. આપણે ત્યાં એ પ્રકારના સાહિત્યની
ખોટ ભારે જણાય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ઘણો
સમય રવ. કાન્તના ઉર સરોવરમાં દક્ષોલ
કરતાં ગાળ્યો છે. એક ભાવનાપ્રધાન અને
ખીન ભાવપ્રધાન! કેણે કેને શું શું લીધું-
દીધું તે જગત ક્યારે જાણશે? આમ બંનેનો
પુણ્ય યોગ સુંદર હોઈ, આ પ્રસંગે કવિવર
ન્હાનાલાલના સદ્ગુણો વિકસના કીર્તિકમળની
એક સુંદર પાંખડીનું રસદર્શન પ્રીતિભાવે કરીશું
તથા તેની ઉરસુવાસ અમિનંદિશું તો અથોગ્ય
નથી. આ લઘુ લેખનો હેતુ નથી 'અહો!'
બુદ્ધિથી કેવળ સૌન્દર્યનાં યશોગાન ગાવાનો,
કે નથી નિરંતર 'દલ'કદદિ'થી દોવેલું હોંસ-
પૂર્વક શોધન કરવાનો. હું તો ઘણીવાર ઇચ્છુ
હું કે આપણા યુવાન વિવેચકો ધણા પ્રેમભા-
વથી ને દંદક પૂજ્યભાવથી સાક્ષરોના યશઃ-
શરીરનું દર્શન કરે, તેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિપુક્ત સિખ્ય-
ભાવથી સમજે તથા તેનાં ઉચ્ચ તેજસ્વી તત્ત્વો
પૂર્ણ પારખી લઈ, એ યશઃશરીરના ઉત્તમ આત્મા
સાથે, એક જનનની સાયુજ્ય સમાધિ અનુભવે.
આથી કોઈપણ સારા લેખકનો સુખ્ય આશય,
જીવનભરનાં સિદ્ધાંતો, આદર્શો ને નિયમોનો
સંગીત અભ્યાસ આવશ્યક છે.

કવિ ન્હાનાલાલને યુવાવસ્થાથી જ શેક્સ-

પિયર માટે અતિશય માન કે પ્રેમ છે જ
નહિ. પોતે માને છે ને કહે છે કે-એ પ્રતિ-
ભાસ'પત્ર કવિયે માનવજાતિનું જીવંત પ્રતિબિંબ
અદ્ભુત સુંદર-રીતે આલેખ્યું એ સત્ય. પરંતુ
યથાસ્થિત વર્ણનમાં કરી મદત્તા નથી. જે
કવિરાજો ચિરંજીવી ગગનચુખી ભાવનાઓ
જગત કને રજુ ના કરી, કથનાત્મક સ્વર્ગીય
વાતાવરણમાં જગતને ધારે ધારે ઊંચે ચઢતાં ના
શીખવ્યું, અથવા જેણે કુદરતની સંપૂર્ણ સુંદર
લીલાના નિરૂપણથી જગતને શાંતિ ને ઔદાર્યના
પાઠ ના શીખવ્યા તે કવિ એમ કવિ શી રીતે
દહેવાય? માનવભાવોની યુગયુગની કરણ
કથનીમાં કે દારૂચરના અમિત કુવારામાં શું
સર્વોત્તમ કવિત્વ વસેલું દશે? એકાદ મિરેન્ડા-
સરજ કે એકાદ છટલિની સુંદર પૂર્ણિમામાં
તારા-પ્રહેલું સનાતન સંગીત સજીવા પ્રયત્ન
કર્યો-એમાં શું કલાની પૂર્ણતા દશે? x x
એટલે, કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રિય કવિ લોકવંદ્ય
શેક્સપિયર નથી પણ ભાવનાશાળી સુમધુર
શેલિ છે.

આ પ્રશ્નોનો મહાપ્રશ્ન એવો તો ગહન
છે કે સમર્થ વિવેચકો કે તત્ત્વશોધકો પણ તેના
પાર ના પામી શકે. શેક્સપિયરની પ્રશંસાનું પુરાણ
એટલું તો વિસ્તારવાળું છે-એના પક્ષમાં કહે-
વાનું એટલું બધું છે-કે તેનો સાર પણ અદિ-
કલો જાય તેવો નથી. ઉપર ચર્ચામાં ઉતરવા
કરતાં, આવા મંથનમાંથી શું નવનીત તારવી
શકાય તે વિચારિયે: કવિ ન્હાનાલાલ પોતે
પ્રકૃતિથી જ ભાવનાપ્રધાન છે; પોતાનાં કાવ્યો-
ને નાટકોમાં જગત આગળ આદર્શો ખડા કરવા,

ભક્ષેલા જગતને ઉન્નતિના સુંદર પંથ, શૈલિ તથા ભાષાના અમત્કાર દાખવવા તેઓ પ્રયાસ કરે છે. કવિતાનાં આદર્શો ને આલેખનની વિધિ-યોમાં એમના માર્ગ તદ્દન નિગનિરાળા છે. તેા પોતે કેવું અદ્ભુત વાનાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, કેવાં કથનાનાં પૂર વહેવડાવે છે તથા કેવી કલા વિસ્તારે છે તેનું આપણે પ્રીતિભાવથી ચિત્ર આલેખિયે.

કવિ ન્હાનાલાલના સંગીતકથ્થ નાટકો, Lyrical Dramas સામાન્ય રંગભૂમિ માટેનાં દૃશ્ય નાટકો નથી; પણ શ્રાવ્ય જ છે અથવા કથનાપ્રભાવની ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જ દૃશ્ય છે. આ નાટકોમાં પાત્રાલેખન, વસ્તુવિકાસ, કાર્યપ્રવાહ વગેરે પણ સુખ્ય નથી. રા. કવિ 'નંદનવનના પ્રસાદોની ટોચથી' મધ્યુજન મધુર કેદથી જગતને નિયંત્રે છે. પોતે આપણને કથનાત્મક મોહક વાતાવરણ (Romantic Atmosphere) માંથી હિમાલય સમા ક્ષેત્ર પર્વતની ટોચપરના નંદનવનમાં લઇ જાય છે. એ પુષ્પ-ભૂમિમાં ગમનચુંબી વિકટ ભાવનાઓ સાથે લલિત માનવભાવોનાં ઉજ્જ્વળાં માનસરોવરે પથુ છે; ત્યાં સંગીતકથ્થ કાવ્યોની મધુરી મેળ-રાત્રી વેલો છે જેની સુવાસથી બધું વાતાવરણ સુગંધી ને મુરખ બને છે. પડે પડે કાવ્યમયતા તથા અપૂર્વતા છે. એ સ્વર્ગીય ભૂમિમાં, દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ, ગન્ધર્વો, ગન્ધર્વકન્યાઓ ને અપ્સરાઓ વિહાર કરવા ઉતરે છે. ત્યાં કુદરતનાં સર્વ કક્ષી શકાય તે સૌન્દર્યો ક્રૂર્યાં ને ક્રૂર્યાં છે; ને સમગ્ર વાતાવરણમાં જાડુ મોહનીની કક્ષી જ મણા નથી. ત્યાંનાં ગિરિવાસીઓ પણ યશ-પંખાળાં ને સુમહેડાં વલ છે. આ નંદનવનમાં 'અમિત ભાર્ગવના કુવારા' નિરંતર સૌન્દર્ય ને પ્રકાશ સિંચે છે. લાડને કોનો સાગર મોતીની હોળે ઉછેળે છે.

આવા સ્વર્ગીય ઉદ્યાનમાં કશું જ તીવ્ર દર્દ કે દુઃખ નથી; ઉડાં માનવદેહને અવકાશ જ નથી; છવનના મહા પ્રભો છેડાતા જ નથી; છતાં હૃદયનું શોધન કરે તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી. કવચિત્ દૃશ્યો-દાનવો-વામ-ભાર્ગવો જગતનાં સૌન્દર્યો લુટવા કે બટ કરવા ઉતરે છે; પણ દેવો-આર્યો-વીરપુરુષોના પ્રભાવથી જગત પુષ્પશાળી અને સુખી બને છે. એટલું જ નહિ, પણ ધોગીઓ, બ્રહ્મચારીઓ, મનધારીઓના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ નિત્ય નવો બોધ પામી આગળ ધપે છે. રા. કવિની કલાની સરળતાને એક અંશ એ પણ છે કે સૃષ્ટિનાં અનિષ્ટ સત્ત્વોને તેઓ એવી રીતે આલેખે છે કે આપણને તેમને માટે તિરસ્કાર થાય. આથી એમની કલાનું નૈતિક ગળ જાગે છે, ને વાનાવરણ સંસ્કાર પામે છે.

આવા 'રમવા સરખા' નંદનવનમાં વસતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ વીરો ને વીરંગનાઓ એ અમર-વાડીના પારિગ્ગતકના કુલહિન્દોળે જૂથ્યાં જ કરે છે. ત્યાં વીરત્વની અવધિ છે, સૌન્દર્યની પરિ-સીમા છે ને રસરમણની પરાક્રમ છે; ત્યાં કાન્તિકુમારી, જયા, વસુન્ધરા ને શેવતી સખી ઉર્જવળ ભાવનાસાગા સૌન્દર્યદેવીઓ પીયૂષનું હાસ્ય હસી રસઅંગુલિથી અધિકારી મંડળને પોતાની સમક્ષ પ્રેમથી નિયંત્રે છે આ મનહર દૈવ ભૂમિમાં નિત્ય નિત્ય નવલાં રસસૌન્દર્ય વિલસે છે. પણ આ કવિની અલૌકિક કલાનો ભોક્તા કોણ! રાજકવિ કલાપી કહે છે તેમ- 'કલા છે ભોજ્ય મીઠી ને ભોક્તા વિષય કલા નહીં.'

કદાચ એ કલાના ભોગી વિરલા હોય; પરંતુ અધિકારી મંડળની સંખ્યા માટે સંદેશવાહી આત્માઓ કે મસ્ત કવિઓ ભાગ્યે જ દરકાર કરે છે. કોહિલકાંઠી પક્ષીઓ જ્યારે મનહર ગીત ગાય છે ત્યારે ઓનાનો વિચાર ભાગ્યે જ

કરે છે. ઉપરાંત, કેટલાક સમર્થ કવિઓ એમ પણ માને છે કે ધર્મ નાનું, પણ સર્વથા યોગ્ય, અધિકારીમંડળ મર્મવાળો રસટલુકો ઝીલે તો પોતાની કલાની સફલતા! કેટલાક ભરત કવિઓ સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યોને પુષ્પદિન્દોળે રમવાનું લાડિલું રમ્ય સ્થાન સર્જી પોતાના આત્માને કૃતકૃલ માને છે! પૂર્ણ અધિકારી હોય તો એ નંદનવનનાં સૌન્દર્યોના સંપૂર્ણ ઉપ-બોગ કરે; નહિ તો, કલાપુત્રક તરિકે આત્મ-વિકાસ સાધી ક્રમે ક્રમે અધિકાર કેળવવો રહ્યો. રા. કવિના ઉન્નત કાવ્યોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાને, કેટલીક રીતે, હાલના સ્નાતકો (graduates) યોગ્ય કરે છે. કવિ દલપતરામ સમજવા જેટલા સહેલા છે તેટલા જ રા. ગોવર્ધનરામ કે રા. ન્હાનાલાલ મુરકેલ છે. એમના ઉરના અંતર બાગમાં પ્રવેશ કરવા માટે કશી લાગવગ કે શ્રીમંતાર્થ કે પદવી દામમાં આવતી નથી. અમુક જાતની ઉચ્ચ કેળવણી પછી આત્માનાં રસિકત્વ, સંસ્કાર, તથા દૃષ્ટનાંબલના વિકાસની આવશ્યકતા રહે છે.

આવા અપૂર્વ સુંદર વાતાવરણમાં ગન્ધર્વ-કુમારો તથા અપ્સરાઓને રમવા સારૂ વિલક્ષણ પ્રકારનાં સુંદર રમકડાં (કાવ્યો) કવિ પોતાની પ્રતિભાચકિતથી સરજે છે. સાથે સાથે, ભવ્ય શિદ્ધપદ્ધતિના પ્રભાવથી ચાર સુંદર જીવનમૂર્તિઓ (નાટકો) પણ સરજે છે: એ ચારે રસ ને બાવનાની મૂર્તિઓનાં સૌન્દર્ય તથા ઉજમાળા પ્રકાશ સર્વ રસિકોનાં ચિત્ત હરી લે છે. આ ચાર નાટકોમાં 'રાજર્ષિ ભરત' એક જ ઐતિહાસિક નાટક હતી શકાય; ઇતિહાસ એટલો પ્રાચીન છે કે પૌરાણિક કે દંતકથા પણ તેને માની શકાય. છતાં, ભારતના પિતા ભરતદેવને શ્રદ્ધાળુ લોકો જરૂર ઐતિહાસિક માને. રા. કવિને આ નાટકની વસ્તુ બહુ અનુકૂળ છે: તેમાં કાલિદાસના દૃષ્ટાન્તરે

રંગેલી રાજમાતા શકુન્તલા તથા મહર્ષિ કણ્વમુનિ પુણ્યપ્રભાવથી પ્રકાશે છે. રાજર્ષિ ભરત એ અપ્રતિમ ધર્મરાજ. શુદ્ધ આર્થત્વના મુકુટરાજ સમા, કાર્તિપ્રભાથી, પ્રેમયોગથી અતિમ વિકાસ પામે છે; અવન્તીનાથની સર્વાંગ સુંદર પુત્રી, કવિના સર્વ કલ્પનાવિભવથી લાડિલી દલાનો અવતાર સમી વસન્ધરા 'જીવનનો વિકાસ પ્રેમ' સંપૂર્ણભાવથી પામે છે. ભરતદેવ નામક તથા અવન્તીનાથ પ્રતિનામક બંને આદર્શપાત્રો એવાં છે કે આપણને યાચ કે વૈરભાવ હોય તો આવો નિર્મળ હજી! શુદ્ધ યાઓ તો આવાં ધર્મયુક્તો મંડાળે! અને ભરતદેવ અવન્તીનાથને ત્યાં પધાર્યા તે પણ પુણ્યયોગ જ કહ્યો!—

‘શ્રીકૃષ્ણ ધર નંદકે આયે

સિનારા (કિતારા) હો તો એસા હો!’

રા. કવિ પોતાનાં સંગીતરૂપ નાટકોમાં આવાં આદર્શો સાથે, રચે રચે અપૂર્વતા (superlateness) ના ચમત્કાર દેખાડે છે; તથા વિવિધરીતે દૃષ્ટનાનાં ગગનગામી ઉદુપનો-માં દુનિયામાં વ્યાવહારિક સત્યો સાથેના સંબંધ ત્યાગ્ય ગણે છે. કવિવર શૈલિના ચંડોળ પદ્ધતિની માફક તેઓ સંસારનાં બંધનોથી એટલે જાણે આત્મપ્રકાશમાં વિહાર કરે છે કે આપણને લાગે કે શૈલિની માફક પોતે પણ ભાવનો તથા દૃષ્ટનાનાં શિખરો ઉપરથી મહશીર કરી, પોતાની રીતે ‘આહલેક’ પુકારી, જગતના ઉન્નત આત્માઓને સ્વાતંત્ર્ય, ઉદારતા ને આર્થત્વના પાક પહાવવા, એ જ એમનું જીવનમત છે. ઉપરાંત, રા. કવિની વિશિષ્ટતા એ છે કે લલિત ભાવોનો જમાવ એવો મુખનોહર કરે છે કે રસનિષ્પત્તિ પદે પદે સુંદર સંધાય છે. આ લલિત ભાવોનો વિકાસ કવિ કેવા વાતાવરણમાં સાધે છે તે આપણે જોઈ ગયા; અને એવા વાતાવરણના સર્જનમાં કુદરતનો અનહદ પ્રેમ કેનાથી અનુપયો

હશે! રા. કવિ જે જે ચિત્ર આલેખે છે તેમાં ભાવનાની ઉચ્ચતા, ભાવની ક્રમશઃતા, કુદરતની મધુર લીલાનો સમાવેશ થવા વિના નથી રહેતો. ઉપરાંત, આર્થત્વની છાપ પ્રત્યેક રચણે વ્યક્ત થાય છે. તેમાં પ્રજા ગુજરાતનું ગૌરવ અનેક રીતે એવું તો સચોટ સિદ્ધ બને છે કે કવિનું ગુજરાતીત્વ આપણને માન ને પ્રેમથી ભરી દે છે. પણ આ ગુજરાતી તરિકેનું યોગ્ય અભિમાન વિશાલ ને સુદૃઢ દેશપ્રેમનું ને આર્થત્વનું એક ઉપયોગી અંગ છે. આપણા આર્થત્વનો ઇતિહાસ એવો સર્જનમૂલો ને સુમહોદ્ધવલ છે, આપણા દેશનાં નર ને નારીરત્નોના કીર્તિચન્દ્ર એવો તો અઘાપિ ઝળહળે છે કે-

‘હલો એ મહોરાનો મગજન રહે દેશ નવ કાં ?’

આપણે વિચારી ગયા કે આવા ભાવનાપ્રધાન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક નાટકમાં વસ્તુના ક્રમશઃ વિકાસ તરફ કે સચોટ પાત્રનિરૂપણ તરફ કે આલેખનની પ્રયત્નિતરીતર આપણે મુખ્યાંશ દૃષ્ટિ રાખવાની નથી; અને કદપનાત્મક, ભાવના-સાક્ષી ને સંગીતકદમ વાતાવરણ આપણું મન પ્રથમ હરી લે છે. આ સત્ય પારખ્યા પછી, વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સ્થાનાત્મક, પ્રસ્તુત નાટકનો વિકાસ તપાસીએ તો વિશેષ પ્રકાશ પડશે:-

‘ભરતવંશની મહાકથાનું આ ગીત’ જેમાં ‘ઇતિહાસ’ આલેખેલો છે તેવું વસ્તુસૂચન પૂર્વ રંગમાં કરી, રા. કવિ, પ્રથમ અંકમાં, પુરનગરીના એકપણ્ડ મહેલના વિશાલ ચોકમાં, ભરતદેવની ચતુરંગ સેનાનાં દર્શન કરાવતો પડેલો ઉપાડે છે. સુભટપતિ મંત્રીશરને કહે છે કે-અશ્વમેધની સફળતા માટે ‘તથા દેશ’ વણજીત્યા છે હજી સિન્ધુદેશ, મધ્યદેશ ને ગંગાદ્રાર. ત્યાં તો સમગ્ર થયેલો ભરતદેવ પધારી પેતાની ધર્મભાવના વ્યક્ત કરે છે; નૃપાલ ને ખૂપાલ થવા કાળે (રૂપતિ ને

રૂપતિ નદિ), સાર્વભૌમત્વ મહાધર્મ વાંધું ધું, તથા આજ્ઞા કરે છે કે: ‘અબ્રહ્મણ્ય ને અનાર્થત્વ હોય, સુભટપતિ, ત્યાં ત્યાં જઈ જતજો...’ જીજ્ઞા પ્રવેશમાં અપ્રતિમ નાયિકાનું રસદર્શન છે. કાવ્યની ભરતી ને યૌવનનાં પૂરને અજળ હજીલો છે. મન્ધવતીના વિશાલ સરિત્-કુંડમાં, મનોહર સાયંકાળે, પુષ્પનાં આમૃતપથ ને ખાણ્યાપથી સન્ન અવન્તીરાજકુમારી, રૂપરસ યૌવનના ત્રિવેણીસંગમમાં ભરત બનેલી, વસુન્ધરા, સુભટપતિ ચન્દ્રિકા તથા બટકોલોલી માલતી (શી નામની પદ્મંગી!) લલિત વાક્યુદ્ધ (Repartee) કેવાં સુંદર આદરે છે! ‘મોહું તો થયું છે, તારા જીવનમાં ને અત્યારેય તે.’ પરંતુ, નાયિકાનાં બુદ્ધિતેજ સહુ સખીમંડળને ડગલે ને પગલે મહાન કરે છે. સરોવરના મીઠાઈના જળમાં મીઠી રમતો રમાય છે: વસુન્ધરા કમળો ઉઘાડીને પૂરાયલા ભરતને હરાડી મૂકે છે. ભરતદેવ-જે ક્ષિપ્રાના તટ ઉપર પોતાની સેના સાથે પંચાર્થ છે, તે-સાથે નાયિકાને પ્રથમથી હરની લગની લાગી છે; ત્યાં તો જળક્રીડામાં રસમસ્ત વસુન્ધરા ને વિમાનમાં રસચક્રિ ભરતદેવની મળી દબોદબ! એ પ્રથમ રસ-દૃષ્ટિમાં કવિએ કેવું અમૃત ને સાથે વિવચતા બર્ધા છે! ‘વસુન્ધરાએ લગ્નમની ઝીણી છાયાઓદણી ઓરી.’

ભરતદેવમાં એવું તે શું દોહું કે સોજે કળાયલ લમભાવ વિકસી શક્યો? રા. કવિ ‘જ્યા જ્યન્ત’માં, ‘કન્દુકમાર’માં, આર્થ-લમભાવના ઉપર રસમીમાંસ બહુ જ સુંદર રીતે લખે છે. લમ-આદર્શોના એ રસિક-શાસ્ત્રીય ભાષ્યકાર છે. ‘લમ એ પ્રાણવિકાસનું મન છે’ એમ પોતે માને છે એટલું જ નહિ પણ એ ‘ઉચ્ચનમ આર્થભાવનાં તેમની ક્ષાનાં પ્રાણરૂપ અને ઘણી રીતે લાગે છે...સંખીમંડળ પ્રસ્ન-પરંપરા પૂછે છે, પ્રેમ? રૂપાંજી, ચુલુખા

પરાસી છે; એટલું જ નહિ, પણ 'ભરતદેવ એક પ્રેમના ધડા છે.' આ પ્રસંગે, એક ગીત બહુ સુંદર છે:

‘સહિયર! ઝીણને રે

સવૃણાં જીવનનાં સ્વપ્નાં’-

આમ ભ્રમરે સાથે વસુન્ધરા કહુમિષ્ટ રમતોની રંગી અને છે, ત્યાં અનાર્થમંડળ દસ્યુઓ સાથે અધેરનાથ ગંગાદારના નરમેધમાં આ ‘પદ્મણી’ના હોમ માટે તેનું દરણ દરવા આવે છે; પરંતુ વીરાંગનાની દષ્ટિમાં કાટિ બાનુ છે, તેના આપગમમાં જાદુ એવો છે કે બધા ભાગી છૂટે છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં, યુદ્ધસભા ને વ્યૂહરચના છે: આમાં પણ દવિના ઉચ્ચ આદર્શો તથા ભાવનાઓ પડે પડે છે; અને એવા દૃષ્ટાન્તર વાનાવરણમાં જેવું યથાર્થિત વર્ણન ધારીએ તેવું છે. સામગ્રાના અને ઋષિબાળકો, ભરત-ભૂમિની શુભશાયા ગાય છે. ચોથા પ્રવેશમાં, માલિનીતીરના તપોવનમાં, ‘એકવેણીબદ્ધ, વદક-લધારિણી, શાંતિની મૂર્તિ સખી, તપસ્વિની શકુન્તલા, ‘કુંજપટમાંથી પધારી’, યૌવનનાં સ્મરભરણોની કલા વિસ્તારે છે: એ એકાદિનીના હૃદય આપણા હૃદયનાં ઉંડાણોને સ્પર્શ કર્યા વિના નથી રહેતા:-

અરે રે લાંબા આયુષ્ય એટલે શું

સ્નેહસૂત્રાં જીવન! x x

સંસારની પંખિણીઓ સરિખરી

સખીઓ એ ઉડી ગઈ.

પ્રેમનો કલાધર મોરલો,

સંસારવનમાં નાચી-નચાવી,

કલાઓ દરી આયમ્બો.

જીવનમાં વિધવિધરંગી, પુષ્પો ખીંચ્યાં,

દરબાયાં ને ખરી પડ્યાં. x x

તપ જ તપવાનાં છે ત્રણે વયમાં.

તપોવનમાં ઉઠેલાંને ખીલું શું હોય?

ઉચ્ચતમ કવિઓ અદ્ભુત, સૂચક, જીવનના કશું મત્રો ઉચ્ચારે છે તેવી અને આ મર્મ-સ્પર્શી પંક્તિઓ લાગે છે. સારસ વિનાની સારસી તપોવનમાં ઝૂરે છે ને પોતાના ભરત-દેવ કાળે જીવે છે: રાજ્યમાતા શકુન્તલાને ય શું શું થતું હશે!-હરના એકાંત કેવા બઠકે બળે છે!-

“રમણો!-મા-સતાવો; હું બહારી”-એ ગીતમાં અલંકાર પરંપરા સાથે સૂચનો મર્મ-સ્પર્શ ને મધુર છે.

માતા, પુત્ર ને કુપ્તમુનિનું ત્યાં મિલન થાય છે. માતાના હરના કોડ મુગ પુત્ર દેશી જાય છે; પણ-

‘માતા!-મ્હારું વન છે, દિગ્વિજય પહેલાં નાં પરણવું.’

કુપ્તમુનિ જેવા તપોવનને પણ કાણમર સ્વાભાવિક અકથ્ય માનવભાવ પ્રદર્શે છે. પુરાણા સંસ્કાર જાગે છે-‘સેવં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં, સર્વેરનુજાયતામ્ ।’

ખીજા અંકનો પડો વિધ્યાદેવિના મહા-વનને તીર અન્દાનન સરોવરનાં ઉપવનમાં, મૌરી-ઉત્સવના જાગરણની. પાછલી રાત્રે ઉઘડે છે. વસુન્ધરા સખીમંડળ સાથે સંનાદકડી રમે છે. નાયિકા દાવમાં એકવી પડતાં હૃદયદેશો પોતાના પ્રિયતમને શોધે છે; સખીઓ આવી ખૂંચગમન કરે છે ને મોગરાની કળિઓનો માર વસુન્ધરાને મારે છે. એ પુષ્પધન્યાના ગલિપતિ દરતા પ્રહારમાંથી હસતી હસતી, હસતાંજલિમાં મુખ-અન્દને બચાવતી નાયિકા મર્મવાક્ય શું કહે છે!-
“કોણે જે જાગ્યું છે કહી જીવનનાં સ્વપ્નાંઓમાંથી, કે મહેને જ જગાડશે એકને?”

સખીઓ મહાત થઈ. ત્યારબાદ સખીમંડળ શસ રમે છે; તેવામાં સરોવરમાં જળાક્રીડા કરવા પ્રાનઃકાળમાં દાથી-દાયિણીઓનાં જૂથ આવે છે. ભરતદેવના સુભટો દાથીઓના શિકાર (પકડવાના)

માટે ત્યાં આવે છે. વંસુન્ધરા કોધે ભરાય છે, ત્યાં ભરતદેવ એકાએક પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને વિચિત્ર સંયોગોમાં મધુર મિલન થાય છે. રાજેશ્વર પ્રેમ ને નત્રતાથી કહે છે: સૌન્દર્યના ને જળક્રીડાના ઉપવનોમાં અણુતેડયા અતિથિ છીએ આપણે.” સાક્ષાત્ પુણ્ય દર્શન થતાં ‘આશ્ચર્યચકિત દર્શન-મુગ્ધ, વાચાળદ્વ જેવી વસુન્ધરા ચમકે છે.’ સામ્રાજીપદને શોભે તેવાં સૌન્દર્ય તથા વીરત્વ નિહાળતાં ભરતદેવના હૃદયસાગરમાં અપૂર્વ ભરતી આવે છે, પણ પોતાનાં જીવનવ્રતનું સ્મરણ કરી સંયમરસીએ ખેંચે છે, ને વિદાય થાય છે. થોડી ચારે મુગ્ધાની પ્રેમ સમાધિમાંથી જાગી નાચિકા સખીઓને પૂછે છે: “ગયા?” સખીમંડળ ‘દિલના પીજરમાં પૂરાણી પ્રેમની પંખિણી’નું ગીત ગાય છે; ને ચન્દ્રિકા ધણુંજ સુંદર પ્રેમરહસ્ય તારવે છે, “આપ્યા ત્યારે હૈન્યરીયે નહીં, ને ગયા ત્યારે દિશાઓ શોધશો દહે”-આવી નાચિકાની પ્રેમપરવશ નિઃશસ્ત્ર સ્થિતિમાં દરયુઓ ફરીથી આવી એ પંચિનીનું હરણ કરી જાય છે.

ખીજા પ્રવેશમાં વ્યાધાત્મજરધારીના વેશ બજવાય છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં અમરકંટકના આદર્શ-યોગીરાજ કહ્યા છે. વાધ ને વાધણ બે બાબુ છે ને વૃક્ષાવરયામાં પણ એવો યૌવ-નતો તેજઅખર કે ચક્રવર્તીનાં રત્નો પણ અખવાય છે. શિષ્યભાવે આદેશ માટે ભરતદેવ ત્યાં આવે છે. ગોત્રસમાસનો જીવનમંત્ર શુરુજી રાજરાજેન્દ્રને આપે છે; અને લોકકલ્યાણનું જીવનલક્ષ્ય નિરંતર રાખવા પ્રભેષે છે. આ પ્રસંગે, જીવાટવિના માર્ગે મારે, વાતસલ્યયુક્ત સુંદર શીખામણ આપે છે.

જગત્પતી બૂલબૂલામણીમાં

રખે! બાપુ બૂલો પડતો;

જજે સર શી, જીવન પન્થે સીધો,

ધતિહાસને પડતો.

નંદીનું આ-પહે ઝરણું,
કિરણ ઉનરે પ્રભાવરણું;
સંગન! એ બાગ્યનું ભરણું,
અમૃતનો એધ બે દેડતો.
જગત મુણ! બે! પુકારે છે,
શું આવે કો? ઉમારે છે?
કરજ એ આર્થ! ત્યારે છે,
યુગોયુગને હરે કડતો.
વરસ એ મેઢુલે ત્યારે,
બીજવ જગને સુધાધારે:
જીવે તુજ વાટ ભવઆરે,
જીખ્યાંતરસ્યાંના આત્મન તો.”

પ્રયુક્ત રાજર્ષિ માટે સનાતન સુંદર રહસ્યોથી ભરેલા આ મનોહર ગીતમાં સૌન્દર્યના ચમકારા કેને નહિ જણાય? ચોથા પ્રવેશમાં રંગ-અખાડાનું દ્રશ્ય છે. પુરાણી જતાંય નવસી રાજ-રમતો બને પક્ષના યોધરાજે રમે છે. વીરો એક એકથી સવાયા છે.

પાંચમા પ્રવેશમાં ગંગાદારના અહલુન કુંદરતના સૌન્દર્યમાં માનવ કૂરતા ને દસ્તુના દાવાનળ છે; ત્યાં ભરતદેવ આવી ગંગાદાર જીતી વસુન્ધરાનો ઉદ્ધાર કરે છે: પ્રેમીઓનો પ્રેમ સુદૃઢ દેવપ્રેમ બને છે. દેવાંગનાઓ સર્વ રીતે અંતરીક્ષથી મદદ કરી નીચલું લલિત, આર્થ ભાવેથી રસાદ ગીત પડે! પડતાં ગાય છે:-

પ્રીછને એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

આપ ચન્દ્રદેવ, એ ચતુરા છે કે ચોર.

x

x

x

આંકું જૂવે, પાકું જૂવે, સંકારે સાણકાર;
અણુભોલી કિડની કહે આંખહલી મહારોર;
પ્રીછને એ પ્રેમને, હો પૌરવકુલ મોર!

ત્રીજા ને છેલ્લા અંકમાં. મહાકાલેશ્વરની સાધનારતી સમયે પડે! ઉપડે છે. આ પુણ્યમંદિરમાં યોધરાજે એકત્ર થયા છે, તે પ્રસંગે અવનતીનાથ મુકનકંઠે આદર્શ અરિ. પૂજ્ય ભરતદેવની

પ્રશંસા કરે છે. ખીજા પ્રવેશમાં, બ્રહ્મવર્તમાં બ્રહ્મસભા મળેલી દેખાય છે. ઋષિકુમારે ઉપનિષદનાં ગાન ગાય છે, આચાર્યપદે કૃષ્ણમુનિ તથા રાજમાતા શકુન્તલા ઉભય વિરાજે છે; તેઓ આર્યાવર્તની ઉત્તમ એક જ ભાવનાનો પ્રબોધ સરસ કરે છે: "શાસ્ત્રો એક છે, ધર્મ એક છે, સાહિત્ય એક છે, સંસ્કૃતિ એક છે, ભાવનાઓ એક છે, જીવનવિધાન એક છે:" બે પ્રશ્નો અર્થાય છે: 'આર્યાવર્તનું' ધર્માસન ક્યાં સ્થાપવું? અને વિન્ધ્યાટવિ ઓળંગવી કે નહીં?' એમના નિરાકરણ પછી બ્રહ્મસભા ભરતદેવને 'રાજધિ'નું મહાબિરદ અર્પવાનો નિશ્ચય કરે છે. ત્રીજા પ્રવેશમાં, ઉદ્ધિયિનીનો નગરચોક રાણુગારવાની તૈયારીઓ રમઝટ ચાલી રહી છે; ત્યાં દેવાંગનાઓ પણ ઉતરે છે. વસુન્ધરાનું પ્રીતિપાલન કરનારી દેવાંગના એને જીવનનો મોઢો યંત્ર પકાવે છે એ આખો પ્રસંગ જીવનરહસ્યો ને ઉચ્ચ ભાવનાથી જોતપ્રોત છે:-

"વસુન્ધરે ! શકુન્તલાના મનોરથો અનુસાર દેવભોમનાં દેવજીવન તને દાખવ્યાં.
રસિકાઓની રસવિશુદ્ધિ, જીવનના ઉજાસ ને આનંદ,
કલાધરોના કલાવિધાનની પવિત્રતા,
ધર્મના વિધિવિધાન, સરસ્વતી ઉપાસના;
ઉદારતાની ભવ્યતા, બલિદાનનું વીરત્વ:
કુલહિત, દેશહિત, લોકહિત,
સેવાના ગહન-ધેરા રાજમાર્ગ;
દેવોનાં દેવત્વનાં મૂલતત્ત્વો
નમણે નિરખ્યાં, આધુન્યમાં ઉનારજે;
દિલને દાખવ્યાં, સંસારમાં વિસ્તારજે."

આ પ્રમાણે, 'રસયોગીની' યવાનો વસુન્ધરાને જીવનઆદેશ છે. આ જ પ્રસંગે આર્ય સ્ત્રીત્વની પ્રશંસાનું દેવાંગનાઓનું ગીત ધણું જ મુંદર છે: "અધિ ! શુણિષલ કુલરસિકાકેરો અમ ભારતરત્નો !" એ નગરચોકમાં જ મસ્ત ગાંડો હાથી તોફાન મચાવે છે તેનું ચિત્ર તાદશ છે.

અંતે ભરતદેવ એ જયલોકને વશ કરી શકે છે. ચોથા ને છેલ્લા પ્રવેશમાં, અવનતીનો સ્વયંવર મંડપ કવિની કંઠપનાના અદ્ભુત મુંદર રંગે રંગાયલો છે. નાયિકાની બધા રાહ જુએ છે; ત્યાં પ્રદુઃસ્વેલી નંદનવેલીઓ સમી દેવાંગનાઓની વચ્ચે ફૂલ દિન્ડોળા સમી વસુન્ધરા ડોલતી હોય છે; અને દૈવી ગીત ગવાય છે:

"સંકેરી આમ કેરી ઝાલરો

મુંદરી ઉતરે સંસારમાં:"

અંતમાં, રાજધિ' ભરત સ્વયંસ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે કે તરત જ વસુન્ધરા પોતાનું સર્વસ્વ વરમાળા સાથે સમર્પે છે: "મહારે યે હૃદયસિંહાસને, હૃદયનાથ ! અખંડ એમ વિરાજ રહેજો..." પડો છેલ્લો પડતાં, આર્ય-સેના-"હો ! આર્યોના આર્યાત્વનો ઝુંડો !" એ આર્યભાવવાના સનાતન વિજયનું, તે વિશ્વ-ભાવનાથી જોતપ્રોત એવું મહાગીત ગાઇ રહે છે.

x x x

આ કંઠપનાપ્રધાન ઐતિહાસિક નાટકની સમાલોચના કરતાં, રા. કવિની ગમનચુબી ભાવનાઓ, કુદરતના વિલાસમાં અનહદ પ્રેમ, તલસ્પર્શી માનવ રહસ્યોનું પ્રસંગે પ્રસંગે સૂચન, અપૂર્વતાના ચમત્કાર, પદે પદે ગીતો-રાસોદારા ઝરતા રસ વગેરે તત્ત્વોની આપણે કંઈક ઝાંખી કરી ગયા. જ્યારે કવિની કંઠપનાનાં પૂર શૈક્ષ્યાં શૈક્ષ્યાં નથી ત્યારે ઘણાં ભયસ્થાનો રહે છે. કેટલુંક અરવાભાવિક, અસમંદ્ર કે વિચિત્ર પણ ઘણાં લાગ્યા વિના નથી રહેતું. કંઠપનાનાં પૂરને સંયમમાં રાખવાના અનેક માર્ગો છે-વસ્તુ તથા શૈલિ પરત્વે. વાર્તા ઇતિહાસમૂલક હોવાથી, અપૂર્વતાનાં ઉડપનો હોવાં છતાં, કવિની કલમ ઉપર કેટલોક સંયમ કેળવાયો છે. શૈલિમાં પોંતે બે સામાન્ય વૃત્ત કે છંદનાં બંધનો સ્વીકારે તો તેમની કલા કદાચ ઘણી વધારે લોક-

પ્રિય બને ! 'પરંતુ' એટલે સિદ્ધાંતથી પણ અપ-
વાગવમાં માને છે; ને 'રેલ્મ' (Rhythm)
દાબ્યશૈલિનો આત્મા છે-એમ કહે છે. આ
પ્રસંગે વિવાદમાં સમય ખોવા કરતાં, શું સત્ય
શક્તિ થાય છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે.
રા. કવિની પ્રતિભાશક્તિ બાટે એ મત હોય જ
ના શકે. પ્રત્યેક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ નવા માર્ગો
ચોણ બાંધ્યા ને સાહિત્યનો નવલ વિકાસ સાધી
શકે છે; છતાં એ પણ સત્ય છે કે કવિની
પ્રતિભા વિનાના ધણુના આવા પ્રયાસો કેવળ
હાંસીપાત્ર જ નીવડ્યા છે. બીજું, રા. કવિનો
આત્મા કલ્પના ને ભાવનાથી જોતપ્રોત (Rom-
antic) હોવા છતાં, કલાની દૃષ્ટિથી, આલેખ-
નવિધિમાં એક શિષ્ટરીતિ (Classical
method) પસંદ કરે છે; -એટલે કે, પોતાનાં
કાવ્યો, નાટકોના બાગને, રસમાળાની માફક,
સુંદરમાં સુંદર બનાવવાને વર્ષોનાં વર્ષો સુધારા-
વધારા કરી, પોતાનાં ઉચ્ચ આદર્શોને સંતોષવા,
બગીચ પ્રવર્તનો કરે છે. આથી અપૂર્વતા સાથે
શિષ્ટ રીતિનો સંયોગ, શ્રી-સરસ્વતી સભો કે
ગંગા-યમુના સભો પવિત્ર ને સુંદર બને છે.

ઉપરાંત, રા. કવિના બધા આદર્શો આર્યત્વ-
ની સનાતન સુંદર ઉન્નત્યલ ભાવનાઓ ઉપરથી
ઘડાયા છે. આપણાં શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો તથા
ગીતાજીના ભાવો ને ભાવનાઓ, શ્લોકો ને વાક્યો
તેમની કૃતિઓમાં આપણને પુરાણી પુણ્યતાતું
સ્મરણ કરાવ્યાં જ કરે છે. દેશભક્તિ તેમના અંગે-
અંગમાં છે. સર્વજન જૂની આર્યભાવનાઓ તથા
મંત્રકારો, -લગ્નભાવનામાં, આર્યસ્ત્રીત્વના ભાવમાં
કે આર્યત્વના વિજયી કીર્તિધ્વજમાં-આપણામાં

શુદ્ધ પ્રીતિ ને માન ઉત્પન્ન કરે છે. સાથે સાથે
કાલિદાસ, ભવભૂતિના ઉત્તમ અંરકારો પણ
પ્રસંગે જગાવી, આપણને એ રસસ્મરણોની તાજી
પીછાન કરે છે. આલેખનવિધિમાં, કાણે કાણે
પલટાતા (Everscent) આવોના નિર્ણ-
ણમાં રા. કવિ અર્વાચીન સાહિત્યમાં એકીની
માફક ઘણે હોયે સ્થાને વિરાજે છે. રાજ્યમ-
ત્કૃતિમાં, સુયોગ્ય શબ્દોની મનોહર દૃષ્યશ્રવણી-
માં, રા. કવિ કવિશ્રી દ્વારામ પદ્મી સર્વોત્તમ
છે એમ હું માનું છું.

ઉપસંહારમાં, રા. કવિની કવિતા, અવનતી-
ની હવેલીઓની માફક, 'આભથી વાતો કરે
છે; ' અને એમની શૈલિ પણ, 'વર્ષ-વૈભવવન્તી
વિશાળપટશાળી શિપા' ની માફક ગંભીરભાવે
વહે છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં, આર્યત્વનું એકલ
તથા લોકસંપ્રદાનો મહાન આદેશ-એ સુખ્ય
તત્ત્વો છે. છતાં, કવિનો હેતુ વિદ્વાન રસિક
મંડળનું મનરંજન કરવાનો પણ છે. કારણ કે
રસ ને સૂક્ષ્મ માવોનું સુંદર આલેખન મોઢ
પમાડે તેવાં છે. આ પૌરાણિક વસ્તુ કરતાં પણ
રા. કવિને વધારે જગરજસ્ત સંયમની આવશ્ય-
કતા રહે છે. અને હાલમાં, રા. કવિને મોગ-
લોનો ઇતિહાસ આદ્યુત જાદુથી મોહી રહ્યો
છે, તો તેનું પરિણામ ઘણુંખડું ઘણું જ સુંદર
આવશે; ને મહાનુભાવ અકબર તથા રસરાસી
નૂરજહાંનાં કીર્તિ ને સૌન્દર્ય રા. કવિનામાં એવો
તન્મનાટ મયાવશે ને એવાં શાસ્ત્રીય બન્ધનો
રચશે કે કદાચ કવિવરની ક્રેષ્ઠ કૃતિયો તરીકે
'અકબર' તથા 'નૂરજહાં' નાટકો હિંદ-
મશહૂર થશે ! અરતુ.

શ. શં. રામલાલ યુનીલાલ ઝોઢી:

પાટણુસ્થાપનાનાં તારીખવાર તિથિ

આવડાઓના ઇતિહાસ સંબંધી ચોક્કસ વિગત મળતી નથી. કેમ કે એ વંશના રાજાઓને લગતો કેાઇ સિલાલેખ સિક્કા કે તામ્રપત્ર મળ્યાં નથી. વળી જે ગ્રંથોમાં એ વંશને લગતી દ્રષ્ટીકત છે, તે કેાઇ જોધ્યે તેટલી જૂની નથી; જૂનામાં જૂનો મંથ પથુ એ વંશ યદ્ય ગયા પછી ત્રણસો કરતાં યે વધારે મર્પ પછી લખાયો છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી પાટણુની સ્થાપનાની તિથિ પથુ ચોક્કસ ન મળે એમાં નવાઈ નથી. સ્થાપનાનાં તારીખવાર વિશે આપણને આજ સુધીમાં નીચેના છ આધાર ન મળે છે, જેમાંની વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ રાસમાળામાં ૨ એક કવિતને આધારે, પાટણુ સ્થાપનાનાં સાલ, માસ, તિથિ, અને વાર:—

વિ. સં. ૮૦૨, માધ વદ ૭, શનિવાર.

૨ પાટણુમાં ગણપતિમંદિરમાં ઉમામાહેશ્વરની મૂર્તિ નીચેના લેખ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, ચૈત્ર શુદ્ધ ૨, શુક્રવાર
(પથુ આ લેખની ક્ષિપિ નવમા સૈકા જેટલી જૂની ન હોવાથી તે બનાવટી મનાય છે.)

૩ પ્રબંધચિંતામણિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર.

૪ ધર્મારણ્યક પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, આષાઢ શુદ્ધ ૩, શનિવાર.

૫ રાજવંશવલિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૦૨, આષાઢ શુદ્ધ ૨, સોમવાર.

૬ વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે—

વિ. સં. ૮૨૧ વૈશાખ શુદ્ધ ૨, સોમવાર હવે આ તિથિએ પ્રમાણે વાર મળે છે કે નહીં તેનું ગણિત ન્યોતિપ પ્રમાણે રા. રા. મંચેરજી પેશુતનજી ખરેવાટ એએ સાહેબે મહારી નિનંતિ ઉપરથી કરી બોધું, તેનું પરિણામ નીચે મુજબ છે—

વિ. સં. ૮૦૨=ઈ. રા. ૭૪૬

માધ વદ ૭ મંગળવાર = જાન્યુવારી ૧૮ મી.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ રવિવાર = ફેબ્રુવારી ૨૭ મી.

વૈશાખ શુદ્ધ ૨ સોમવાર = માર્ચ ૨૮ મી.

આષાઢ શુદ્ધ ૩ શનિવાર = એપ્રિલ ૨૮ મી.

પ્રથમ આષાઢ શુદ્ધ ૨ શનિવાર = જૂન ૨૫ મી.

દ્વિતીય આષાઢ શુદ્ધ ૨ રવિવાર = જુલાઈ ૨૪ મી.

વિ. સં. ૮૨૧=ઈ. રા. ૭૬૫

વૈશાખ શુદ્ધ ૨ શુક્રવાર = માર્ચ ૨૮ મી.

જ્યો. વિચાર કરી જોતાં, બનાવને નજીકનો

અને વિશ્વસનીય આધાર મળી જાય ત્યાં સુધી,

આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ જે વૈશાખ

શુદ્ધ ૨ સોમવાર એ દિવસે સ્થાપનાની ધર્મ-

ક્રિયા યદ્ય હશે, અને તે વખતે શરૂ કરેલું

યતનું સત્ર જે માસ આશુ હશે. તથા લોકો

ખરેખર આષાઢ શુદ્ધ ૩ શનિવારથી ગામમાં

રહેવા આવ્યા હશે. મિશતે સિકંદરીમાં પથુ

અખાતીજ નજીવેલી છે. અને પાટણુમાં લોક-

વાયકા એમ છે કે તે શનિવારે વસેલું છે. શનિ-

વાર અને આષાઢી ૩ ખરા વસવાટના આરં-

ભનો દિવસ હશે અને અખાતીજ ને સોમવાર

મુહૂર્ત પ્રમાણે ધર્મક્રિયાના આરંભનો દિવસ

હશે એમ જણાય છે.

ટિપ્પણ.

- ૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૮૧ નવેમ્બરના અંકમાં વનરાજનું જે તાત્રપત્ર છપાયું છે તે ખનાવટી સાબીત થયું છે.
- ૨ રાસમાલા (ગુજરાતી), આદિતિ ૩ જી, પૃ. ૪૧.
- ૩ આ પ્રંય મોહમાતિડ ઓફિસ તરફથી છપાય છે.
- ૪ ફોર્સસભાના હસ્તલિખિત પ્રંયોની વિગતવાર માત્રી, પૃ. ૫૧.
- ૫ વિચારશ્રેણી પ્રતો રાજકોટ પોસ્ટલન મ્યુઝીયમમાં, મુંબઈ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં, અને પૂના લાઇબ્રેરી ઓરિયન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સરકારી સંગ્રહમાં છે.

૧. સ. રા. મોદીની સૂચના ઉપરથી છેલ્લી પ્રત મેં
લેઈ છે. તેમાં રામવલિમા નીચે પ્રમાણે છે:-

તદનુ સંવ૦ ૮૨૧ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૨
સોમે જાડજાવંશોત્પન્નઃ શ્રીવનરાજઃ શ્રીઅળહિલપુરં
અસ્થાપયત્ ॥

આ પછી એ પુસ્તકમાં આડા વંશના રામ
આઠ, તે બધાનો મળીને રામવંશકાલ ૮૨૧ થી
૧૦૧૬ સુધી ૧૯૬ વર્ષ, મૂલરાજ છેલ્લા રામનો
દૌહિત્ર ૧૦૧૭ માં ગાદીએ આવ્યો વગેરે લખ્યું
છે. શ્રીજયસિંહદેવ સુધીની ચાલી, આપણી અર્વા-
ચીન દબે કોઠા બાધીને નોંધિયે તો નીચે પ્રમાણે
બધી વિગતો ગોડવાય છે:-

વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે કોઠા.

વંશ	રાજાનું નામ	આગલા રામ સાથે સગપણ	રામવંશનાં વર્ષ	વિ. સં. કંઈ સાલથી માંડીને કંઈ સાલ સુધી
આડિડા આઠ રામ	વનરાજ	—	૧૯૬	૮૨૧ થી ૧૦૧૬-૧૭
	યોગરાજ	—	૬૦	૮૨૧ થી ૮૮૧
	રત્નાદિત્ય	પુત્ર	૯	૮૮૨ થી ૮૯૦
	વૈરસિંહ	—	૩	૮૯૨ થી ૮૯૩
	ક્ષેમરાજ	—	૧૧	૮૯૩ થી ૯૦૩
	ચામુંદરાજ	પુત્ર	—	૯૦૩ થી ૯૪૩
	ધાપડ	પુત્ર	૨૭	૯૪૪ થી ૯૭૦
	—	પુત્ર	૨૭	૯૭૧ થી ૯૯૭
ચૌહાડય	મૂલરાજ	દૌહિત્ર	—	૯૯૮ થી ૧૦૧૬-૧૭
	વલ્લભરાજ	—	૩૫	૧૦૧૭ થી ૧૦૫૧
	દુર્લભરાજ	પુત્ર	૧૪	૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫
	ભીમદેવ	ભાઈ	૧૨	૧૦૬૬ થી ૧૦૭૭
	શ્રી કર્ણદેવ	ભાઈ નાગિલનો પુત્ર	૪૨	૧૦૭૮ થી ૧૧૧૯
	શ્રી જયસિંહ	પુત્ર	૩૦	૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦
		પુત્ર	૪૬	૧૧૫૦ થી ૧૧૯૬

કોઠાના આઠા અને પાંચમા ખાનામાં જે
ખાંકડા ગોઠા લીધા છે તે સંખ્યા અને
તે સાલ વિચારશ્રેણિમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે; ખીજા
સાડો આખી ગણતરી ઉપરથી ઉપખંડોને ઉમેરેલી છે.
ખાંડજુની સ્થાપના અને વનરાજના રામવંશ

આરંભ ૮૦૨ માં ગણિયે, અને વનરાજે ૮૦ વર્ષ
રામવંશ કર્યું એ અસંભવિત માનિયે, તો આરંભે જ
વીરા વર્ષનો ફેર પડે છે, તેને લીધે આ કોઠામાં
ખીજા કોઠા: અને કયા કયા ફેર માંમ થાય ?

અન્યકર્તા.

અ. સૌ. હીલાવતી શેઠ:

સુજનજૂનાં સ્વપ્નાં

બાળપણમાં જોયેલાં સ્વપ્ન તમે ફરી કંઈ યાદ કર્યા છે! એ સ્વપ્નાં જોતી વખતે બાળપણને સદજ આસા અને શ્રદ્ધાના સ્વર્ગીય પ્રકાશને તેમાં ઓપ ચડતો. મોટપણે એ સ્વપ્નાં કરતાં ૫ સરસ વસ્તુઓ તમે મેળવી શક્યા હો, તેણે એ પ્રકાશને ઓપ બોયો તે તો બોયો જ.

ધારો કે તમે નાનાં છો-પણ નાનાં છો. માનાં બોળામાં બેસી પેલા તારાઓની ઉદાસ મીઠી થતી ઝીણી ઝીણી પાંખોને જોતાં તમને પણ એવી પાંખો મળે તો ઉડી જવાનું મન નથી થયું?

તમે મુંદર છો તેની તો તમને ખાતરી જ છે. અને જે તમને 'આ છોકરી બહુ મુંદર અને હોંશીઆર છે.' એવું કહે તેનું બધું કામ કરવા તમે તૈયાર છો. તમને એ કહેનાર માણસ ગમે તેવું હોય તો યે ચોડું ધણું તો જરૂર ગમવાનું જ.

તમે જગીયામાં જઈ ચોડાંક કુલો છાનાં માનાં ચુટી વનદેવીની માફક તમારી જાતને ડાઘવાર શણગારી નહોતી કે? અને પેલા હોજમાં જઈ તમારું પ્રતિબિંબ તમે જ્યારે જોતાં હો, ત્યારે પેલી જળદેવીઓ તમારાથી વધારે મુંદર છે એવું ડાઘએ તમને કહ્યું હોત તો તમે તેનું કહ્યું કંઈ માન્યું હોત ખરું?

મોટાબાઇનું તમારા પર ધણું જ હેન હતું, ને તમને પણ મોટાબાઈ ધણું જ ગમતા અને ભાઈની સાથે વાંચવા આવતો પેલો મુરેશ પણ જરીક જરીક ગમતો. એ મુરેશને ચીક-વવાની કેવી ગમત પડતી? એના ચાળા પાડતાં તમને કે અજબ આનંદ આવતો. એ આંખો

કાઢે ત્યારે તમે હસી પડતાં. એ તમને કંઈ શીખવવા આવે ત્યારે તમે તોફાન કરતાં. એને ખચર ન હોય ત્યારે એક વાળ તોડી એના મુખ ઉપર ગણી ગણી કરતાં, ને એ બૂલમાં માખી સમજી તમારો મારે તે જોતાં તમને ઘણી જ મગ્ન પડતી.

તમે એને બને તેટલું પગવતાં પણ એ ન આવે ત્યારે તમને ગમતું નહીં. એ તો કેમ ચીંજવવાને નહીં મળે તેથીરતો.

ને બાપા જે દહાડે તમને નાટકમાં લઈ જવાનું કહે ત્યારે? આખો દહાડો તમે કેટલા ઉમંગથી દોડાદોડ કરતાં? ને બાપા તમને સારાં કપડાં-પહેરવાનાં આપે તો તો તમારા આનંદને પાર જ ન રહેતો.

નાટકમાં રાગરાણી સારાં સારાં કપડાં પહેરી વાતો કરી જાય ને ગાયન ગાઈ જાય તે તમે ખૂબ આતુરતાથી જોતાં. તમે પણ મોટાં થશે ત્યારે તમારા વર જોડે એમ જ વાત કરવાનાં, પણ બાપા ને બાપા તો એમ કંઈ કરતાં નથી; પણ જો એ નાટકમાં જ રહેવાનું મળી જાય તો તમને કેવી મગ્ન પડે? પછી તો પૂછવાની વાત જ નહીં. તમે રોજ ગાયન ગાયા કરો ને સરસ સરસ કપડાં પહેર્યાં જ કરો ને નિઘાળે જવાની બધી વેડ પણ ઉતરી જાય.

બીજા દિવસે સવારે તમે ઉઠો ત્યારે પણ નાટકનાં સ્વપ્નાં તો તમને આવ્યા જ કરે. ને બાપા વડે એવી પેલી બેચાર લીટીઓથે છાની છાની દરતાં દરતાં તમે ગણગણ્યાં જ કરો ને મોઢ ન જોતું હોય ત્યારે આરસા આગળ જઈ તમારા કપ્પાના રાજકુમારને લાંબાં ઉભેલા કંઈ આગવી

રાતે જોયશે. અભિનય પણ તમે કરવા મંડી પડો. પણ અરે ! પેલી નાની બાબી તડમાંથી જોઇને હસે છે તેનું તમને ક્યાં ખાન છે ?

બાબી મોટાબાઇને માટે રોજ કુલ ચુટે છે. પણ પેલું સરસ ગુલાબ તો તમે ક્યારનું ? પેલેલાં વહેલાં વહેલાં જઇને ચોરી લીધું છે. એ તોડતાં દતાં ત્યારે તમને પેલો કેવો સરસ વિચાર આવ્યો હતો ? જાણે તમે આમ કુલ તોડતાં હો, ને તમારો. રાજકુમાર એકદમ પાછળથી આવીને તમારી આંખો દાખે ને તમે સરમાઈ જાઓ-બાબી સરમાઈ જાય છે-ને પેલું કુલ તમે તમારા રાજકુમારને આપો ને પછી તમે ખને દાખમાં દાખ નાંખીને પેલા તળાવની પાળે ખેસીને વાતો કરો. રાજકુમાર દૂર દેશ જવાનો હોય ને તમારે માટે શું શું લાવશે એ તમને કહેતો હોય ! કેવું સરસ ! અજબ !

ને પછી તમે મોટાં થશો ને રાજકુમાર સાત સમુદ્રની સફર કરી પાછો આવશે ને પછી તમે ખને પરણશો. ખરું કેની ? એ તો જાણે નક્કી જ વાત, એમાં વળી પુછવાનું શું ?

રોજ રોજ કુલ તોડતાં તમે આવા વિચાર કરતાં ને એ રાજકુમારની વાટ જોતાં. પણ કોણ જાણે કેમ. એ કોઇ દિવસ આવતો જ નહોતો. ને પછી. તો તમે કંટાળતાં ને જરા ગુસ્સોએ આવતો. એ ન આવે એવાની રોજ રોજ વાટ કોણ જુવે ? ને વળી બા તમારા વિવાહનીએ વાત કરતી હતી.

તમને છબી પડાવવાનું થાણું જ મન થતું. પડોશની ચંદાએ તો એ વાર છબી પડાવી છે. એકવાર વીણા વગાડતાં ને એકવાર માલણની માફક કુલ ઊભા લઇને જતી હોય તેમ. તમે છબીમાં કેવી રીતે શોભશો ? કોઇ ન જુવે તેમ ખેસવાની થોડી ધણી ઢબ અજમાવી જોઇ હોય તો કેમ ? પણ બા જાણે તો શું ?

એક વાર તમારી બહેનપણીએ એના વરને

કાગળ લખ્યો. જે તમે કશું કે મને એનાથી પે સંસ કાગળ લખતાં આવડે છે. નિશાળની નોટશુકમાં તમે એને કાગળ લખી બતાવ્યો. પણ બાપા એક દહાડો ભૂલેચૂકે એ કાગળ જોઈ ગયા ત્યારે તમે કેવાં સરમાઈ ગયાં દતાં તે યાદ છે ?

હવે તો બા કહેતી કે 'છાદરી મોટી થઇ છે' જે તમને ય એમ લાગતું કે હું મોટી થઇ છું. હવે સુરેશ આવે છે ત્યારે તમે પહેલાં જેટલું એની સાથે તોડાન કરતાં નથી. પણ તમને એણે લખી આપેલી કવિતા વાંચવામાં હવે ધણી જ રસ આવે છે. પણ તે તો એ કવિતા સરસ હતી. તેમાં પણ એનું નાક ધાણું જ લાંબું છે. તમને એ ખેંચી દાદવાનું મન થયા વગર રહેતું નથી. અને એને એક ગીઠી વડુ મળવાની છે એવું જોઈ મહારાજ થઇ કહેતાં. એ તમે યાદતાં નથી. ને કાળી પણ ખરી જ, જે એવું કહેતાં કહેતાં તમે મોટાં થયાં છો એ વાત ભૂલી જાઓ છો. ને જરા આંખો નચાવી દેતી લઇ સુરેશ ખીજવાય તે પહેલાં તો તમે નાસી જાઓ છો.

પણ પેલી અંધારી રાત યાદ છે ? નાનો બાણુ મરી ગયો ત્યારે તમે બાની કોટે વળગી કેટલું પે રડ્યાં દતાં તે ? તમને પણ તે દિવસે મરી જવાની કેટલી ખીંક લાગી હતી ? મરી ગયા પછી શું શું થતું દશે ? સારાં કામ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય ને નારાં કરે તે નરકમાં જાય એવું બા કહેતી હતી. બાણુ સ્વર્ગમાં ગયો દશે કે નરકમાં ? બાણુ બહુ સારો છોકરો હતો. પણ તમે એની સાથે બરાબર વર્તતાં ન હતાં. એક વાર તમારી નોટ એણે ફાડી નાંખી ત્યારે તમે એને ગુસ્સામાં. એક તમારો ચોટી કાઢ્યો હતો ને એકવાર તમારી બહેનપણીને ત્યાં જતાં એ પાછળ પડ્યો ત્યારે તમે એને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. તમને આ બધું એ રાતે કેટલું

સાધતું હતું? બાપુ ફરી જીવતો થાય તો તમે એને કેવી સારી રીતે રાખો? તે દિવસે સારા થવાના કેટલા બધા નિશ્ચયો તમે કર્યા હતા? બાપુ ફરી એક જ વાર જીવતો થાય તો?...

પણ તે વખતે તમે બાળક હતાં તેથી આ શોક તમારા મનમાં બહુ ટક્યો નહીં, ને થોડા દિવસમાં મારીને ત્યાં રૂમનાં લગ્ન વખતે તો ફરી પાછાં તમે આનંદમાં આવી ગયાં, ને રૂમા ધરણું પહેરી ગોઝગ પાસે બેઠી હતી ત્યારે ને લગ્ન પછી એકા એકા રમતી હતી ત્યારે તમે શા વિચાર કર્યાં તે કહી દઉં કે? જાઓ નથી કહેતી.

હવે તમે કેમ મળવા આવે તો પહેલાંની માફક બહારના ખંડમાં એકદમ દોડી નથી જતાં પણ આવનામાં એક છુપી દિપ્તિ ફેંકી જરા વાળને દીક કરી લ્યો છો, ને તમે જરા સાચાં દેખાઓ છો તે જોઈ થોડું મનમાં જ હસી લ્યો છો. ન્યાતમાં સરલા રૂપાળી કહેવાય છે પણ તમે ય કંઈ એનાથી ઉતરતાં નથી, ને તમે હસો છો ત્યારે તો તમે એનાથીએ વધારે સાચાં લાગો છો. ન્યાતમાં કેટલા વર તમારી વાટ જોઈને કુંવારા રહ્યા હતા? પણ તમને પેલો લાંબા નાકવાળો સુરેશ જ-અ-રાક વધારે મળતો. ખરી વાત ને? શરમાઈ ના જશો. નહીં તો હું ખીલું પણ કંઈક કહી દઉં.

તે દિવસે માણેકદારી પ્રજિમાની સાંજે તમે બધાં વાડીમાં જમવાનાં હતાં ત્યાં ચે તમે સુરેશ સાથે શું કરતાં હતાં? પેલા હોજની પાળ પર બેસી તમે બેઠાં બેઠાં ચંદ્રમા જોતાં હતાં ને પાણીમાં બિંબ કેમકેનો પડાયો દેખાયો ત્યારે તમે કેવા ચમક્યાં હતાં! પણ એ સુરેશ છે એમ જણાયું ત્યારે તમે જાણે જાણતાં જ નથી એમ દાઢથી પાણી હલાવવા માંડ્યું હતું. સુરેશ પુછ્યું વાસંતી! અહીં શું કરે છે? તમને સીધો જવાનું મન થયું પણ વળી તમારો તોફાની

સ્વભાવ આડે આવ્યો 'તમારે શી પંચાત' કહી તમે બીના હાથે સુરેશ પર પાણીના છાંટા ઉડાડ્યા. સુરેશ જવાને બદલે તમારી સાથે પાળ પર આવીને બેઠો. એણે પૂછ્યું

“વાસંતી! તારો વિવાહ થવાનો છે?”

“મને શી ખબર?”

“મને મોટા બાઇ કહેતા હતા.”

“તે હશે, થવાનો હશે તો અમે પરણીશું” તેમ જરા બેદરકારીથી પણ આડી આંખે સુરેશને જોતાં જવાબ દીધો.

“તું પરણી ને શું કરીશ?”

“મારા પરના માથા પર આમ પાણી નાંખીશ” તમે બોલો ભરીને સુરેશના માથા પર પાણીની ધાર કરીને નાસી ગયાં ને સુરેશ માથું ને કપડાં ખંખેરતો. “હબી રહે! આલું તોફાન કરે છે કે?” એમ કહેતો દોડ્યો, તમને દોડતાં પકડી પાડી. તમને શી શિક્ષા કરવી એ વિચારમાં જરા એ બોલો. પણ તમારી હસતી આંખો જોઈ તમને એણે છોડી દીધાં. ને તમે “ચીખી બાબી! ચીખી બાબી” કરતાં ફરી પાછાં દોડી ગયાં. આ બધું યાદ છે કે ખુશી ગયાં?

ને પછી થોડે દહાડે બાએ સુરેશ સાથે તમારો વિવાહ કરવાનો છે એમ કહ્યું ત્યારે શરમ, તોફાન ને લુચ્ચાઈથી તમારી આંખો કેવી ચમકી હતી? તે દિવસે માથા પર પાણી નાખી તમે એને ચીડ્યો હતા પણ તમે એને મનાવી શકશો એવી તમને ખાત્રી નહોતી? પણ હવે તો એ આવે ત્યારે તમે નાશી જતાં ને એ તમને ન જુવે ત્યારે છાને છાને તમે એને જોઈ લેતાં. થોડા દિવસથી એણે તમારી સાથે ખોટું ખોટું અતડાવણું શરૂ કર્યું હતું. ત્યારે તમે એનું ધ્યાન ખેંચવા કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કરેલા? તમારી પાસે એ ખીચારાનું બળ કેટલો વખત ચાલે?

પેલી ચંદા તમને મુરેશનું નામ લઈ લઈને
બહુ જ ખીજવતી. પણ તોય તમને એ ગમતી તો
બહુ જ, ને મુરેશના કાગળમાં કંઈ સંસ્કૃત
શ્લોક કે અંગ્રેજી કવિના લખ્યાં હોય ત્યારે
તમે એ ચંદાને પેર દોડી જઈ નીતિશતક ને
અંગ્રેજી શબ્દકોષોનાં પાનાં કેવાં હિચકાવનાં ?
ને તમે જાને સાથે બેસી એનો અર્થ બેસાડવાની
માયાકૂટ કરતાં. પણ કોઈ આવી જાય ત્યારે
ચોરી કરી હોય એમ કાગળ સંતાડનાં સંતાડતાં
તમારા મોં પર ધરમના શેરડા પડતા ને
આવનાર બધાં દસનાં દસનાં ચાલી જતાં.

તમને વરસાદનાં ફેરાં ઝીલવાં બહુ જ
ગમનાં. એક દિવસ અગાશીમાં તમે વરસાદનાં
ફેરાં ઝીલતાં ત્યારે મુરેશે પાછળ આવી “ આ

ઝીલેલાં અમૃત ઢાને દેશે વાગેલી ! ” એમ
પુછ્યું ત્યારે શરમ અને ગમરાટથી તમારા હાથ
છુટી ગયા. એ છુટેલા હાથમાંથી જળ વેરાઈ
જાય તે પહેલાં તો મુરેશે તે ઝીલી લીધાં.
ને પછી.....? કંઈ નહીં.

ને પછી તમે વરસાદનાં.

x x x

જીવનમાં તમને મુખ મળ્યું હોય કે
નિરાશાના અંજાવાન તમારે ખમવા પડ્યા હોય
પણ કોઈક અકેલી ધરીમાં આ બધાં ચિત્રો
ધરીવાર તો તમારી રોગની દુનીઆથી દૂર
તમને જરૂર લઈ જતાં દશે. સાદાં અને મૂળ-
જૂતાં છતાં જે થદા અને આશાથી એ બધાં
જીવનભરનાં અમૃત બને છે તેટલો રસ પછીનાં
ચિત્રોમાં દેદી આવતો દશે ?

૩૫

રા. રા. વિજયરાય કચ્છાણુરાય વંદ્ય :

સાહિત્યમાં કલાતરવ: કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

[ઉત્તરચિનીના...

* [ઉત્તરચિનીના વસતીવાળો પ્રદેશ
જ્યાં પુરો થવા આવે છે તેવા ભાગના એક
પ્રાસાદની અગાશીમાં શરદના એક સાયંદાજો

* આ કાવ્યનિક સંવાદનો મુખ્ય હેતુ સાધવા
માટે તેમાં વર્ણનાં અંતર વિધિની દ્રષ્ટિકો સાથે
પુષ્કળ છૂટ લીધી છે. પહેલા સતકના કવિને
આક્રમાના કવિ સાથે ચર્ચામાં ઉતરતો લખ્યો છે.
સંવાદ લે સફળ થાશે તો આ છૂટ-અસાધારણ
છે છતાં—જાણુ બહુાય એમ સહુ કંઠામેમાં
સ્વીકારશે.

કાલિદાસ આસન વાળાને બેઠા બેઠા બૂર્જિવ
પર લખે છે.

વિશાળ અગાશીમાં મૃદમયૂર્તુ નેહું થન-
થને છે. નીચેથી વહી આવના ધૂપનો સુગંધ
વાતાવરણમાં આડલાદ બરે છે; ને દૂર આવેલા
મહાકાલેશ્વરમાંથી આરતીના ઘેરા ધંટાનાદ
સંભળાય છે.

આ રસલીલાથી વિશેષ સમૃદ્ધ એવી આસ-
પાસની પ્રમતકારી નિસર્ગને કવિ ધોડી ધોડી
વારે નીદાળે છે ને તે સર્વ સાથે અજળ એકનાં
માણે છે.

૩૫

ભવભૂતિ (કે'ક જુસ્સામાં)

હતીશ્વર ! પુરાણપ્રસિદ્ધ નારાયણમુનિ પણ
વેદાભ્યાસજરૂર હતા છતાં વાસવની વારાંගનાઓને
પણ લગવે એવી રૂપાળી ઉર્વશી એમની જ
સાજેશી નહોતી ?

કાલિદાસ (સરિખન)

હં હં...ત્યારે તો તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં
પણ અત્યારે કેમકે ઉર્વશી ઘસાઈ રહી છે.
ક્યારે તેને અક્ષરસૃષ્ટિમાં અવતારીને સાહિત્યને
અધિક શોભાવે છે ?

ભવભૂતિ

એ તો થાય ત્યારે. બાપી આપણને એ
વાતની અધીરાઈ શી ?

કાલિદાસ

નહીં જ. તમે આત્મા ત્યારે હું પણ એક
એવો જ વિચાર કરતો હતો. તમને પણ નથી
લાગતું કે સર્ગનની કાણું ને જીવનાનસની
લહેરોમાં હોયતું કલાવૈભવથી ભરપૂર સંવેદન
કવિહૃદયને પ્રકુલ્લોલિત કરે છે ને અનિર્વચનીય
આનંદ વર્તાવે છે. તે જ તેની સાચી અમરતા-
તે જ તેના સર્ગકે આસોજીવાસની સાર્થકતા ?
(તેના પ્રભાવંતા વદનને ભવભૂતિ નીરળી
રહે છે.) ધરીકે રહીને-

ભવભૂતિ

બરાબર કહ્યું, કાલિદાસજી. કવિના આત્માની
ઉચ્ચનમ તપ્તિ એ જ, પણ...એ સંવેદનમાં
કલાવૈભવ જ પ્રધાનપદે વિલસે ?

કાલિદાસ

હાસ્તો.

ભવભૂતિ

તો પછી કાવ્યકૃતિમાં તત્ત્વશાસ્ત્રનું સ્થાન ક્યાં ?
કાલિદાસ (અતિ સૂક્ષ્મ દટાક્ષયી)
તત્ત્વશાસ્ત્રનું એટલે દર્શનોનું ? સાંખ્ય,
મીમાંસા ને વેદાંતનું ? યોગ, વેદેશિક અને
યાયનું ? ચાર્વાક-ચાણક્ય-બરતમુનિનું ?

ભવભૂતિ (દટાક્ષ નદી સમગ્રતાં)

ના, ના. તમે સ્વૂચાર્ય જ લીધો. કવિને
પણ સ્વકાય તત્ત્વદષ્ટિ હોય છે, એ તમે
જાણો છો.

કાલિદાસ (ટોક ધામેથી નમાવનાં દા દહી)

અમુક પ્રકારની.

ભવભૂતિ

એ દષ્ટિના પ્રભાવથી કવિ મનુષ્યોના હૃદ-
યમાં તલસ્પર્શી અને છે, તેનાં ચલનવલન ને
વિકારો બોમિયો થાય છે અને કુદરતનાં
દર્શનોની અમોઘ ભવ્યતાને પણ યથાદત્ત ઝીલી
શે છે.

કાલિદાસ

ખરું

ભવભૂતિ

અને એ દર્શન અને અવલોકનને તે
આનુરૂપ શૈલીમાં વણવે છે.

કાલિદાસ

એ પણ બરાબર. પણ એ શૈલી કલાત્મક
ન હોય તો-

(' દન ને ખીમઓ ખાનપાનના પદાર્થો
યોદાં પાત્રોમાં લાવીને કાલિદાસને જમણે
પરખે મુકી જાય છે.)

-તો કવિના કરવાનું પ્રયોજન ક્યાં રહ્યું ?
સર્ગનનો આનંદ એટલો જણો જ અનુભવાવાનો.

ભવભૂતિ

કલાત્મક તો હોય કે ન ચે હોય. કવિનું
લક્ષ્ય કલાનિર્માણ કરનાં ભાવનિરૂપણ વધુ અશે
હોતું જોઈએ. સત્યનિરૂપણમાં વિન્યયનો આનંદ
અધિકારીને મારે શો જણો છે ?
કાલિદાસ (ઝીણી આંખે તેના તરફ જોઈ)
તમને એમ લાગે છે ?

ભવભૂતિ

લાગે છે તો શું, પણ કાવ્યની કે નાટકની
આના કરનાં જુદી ભાવના મારા મગજમાં
ઉતરે તેમ જ નથી.

(કાલિદાસના મુખ પર ઉપદાસની આછી રેખા અંકાય છે; તરત તે એને વાળી લે છે, અને-)

કાલિદાસ

ભારે, શ્રીકંઠ, કવિ અને કવિતા ઉભયની તમારી ભાવના એટલી અપૂર્ણ લાગે છે. ઉત્તર-વયમાં તમે એ વળતે પૂર્ણ ને સર્વાંગસુંદર કરશો. ભવભૂતિ (અનાસ્થા ભરી વદન છાયા સહિત)

કોણ જાણે.....પણ એ તો થાય તે. હમણું તો તમે જ તમારી દૃષ્ટિએ આ વિષયનું નિરૂપણ કરો તો મને કેંક વિચારવાનું મળે.

કાલિદાસ

હા, કરીએ. પણ પહેલાં (પાત્રો તરફ નજર કરતાં) આ ઉપાહાર લઇને શરીર ને મન ઉભયને પ્રકુલ કરીએ.

(હાથ લંબાવીને ફળકુલનો થાંજ પાસે લે છે, ભવભૂતિ આગળ તે સુકે છે અને કળશ-માંથી સોનાના કોરામાં દુધની ધાર કરે છે. તે જોઇને-)

ભવભૂતિ

કહેલા કરતાં સાદું દુધ અને વધારે અનુ-કૂલ આવશે.

કાલિદાસ

કેમ? કેં-

ભવભૂતિ

નહીં. ખીન્નું તો શું કારણ હોય? ઇન્દ્રિય-સુખને પોણે તેવી ભોગવિલાસની વસ્તુઓ મને રચ્યા નથી.

કાલિદાસ

હવે તમારો કલાસૌંદર્ય અને સત્યનિરૂપણ વચ્ચેનો વિરોધ કંઈક સમજાય છે.....વારુ, એ વાત પછી. ત્યારે આ સીનાર્ણ કે અમૃતફલ-

ભવભૂતિ

ના. કદલીફલ એકલાં ચાલશે.

[એક જ ટેલું લે છે. કાલિદાસ અનુચરને બોલાવીને સાદું મોણું દુધ લાવવા કહે છે તે આવે છે ને સાથે મુખવાસ પણ આવે છે. ખાવાપીવાનું પૂરું કર્યા પછી મુખવાસનો પણ ભવભૂતિ અચીકાર કરે છે તે જોઈ-]

કાલિદાસ.

તમે તો ઉચ્ચ દેહદમન માંડ્યું જણાય છે. ને તે આટલી વયમાં જ! પણ મારું. જીવન જીવ્યો. સાહની ભરતીમાં આવ્યા છતાં હું ટકે ટકે સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઉપાહાર પણ આનંદ આવે છે, માદક સુગંધો ને મીઠાં સંગીત ઉપર મોહી પડું છું, નયન મુંદરીઓ નીરખતાં યાકતાં નથી, અને ઉપા-સંધ્યાની વાયુ લહરિના સ્પર્શથી વધુ આહ્લાદક વિશ્વમાં કેં જ નથી એમ નિત્ય અનુભવું છું. વધુમાં, 'ઋતુસંહાર' હજુ પણ મારું પ્રિયતમ કાવ્ય છે.

[જાણે તેની મરજી વિરુદ્ધ ફરકતું હોય તેવું સ્મિત ભવભૂતિના મુખ પર દેખાય છે ને વળતી પળે ઉડી જાય છે. તેને લાગે છે કે આ મુખપૂજક જડવાદી કવિની લોક-પ્રિયતા, વાક્યોના ગોઠક વણાટ પર જ અવલંબે છે; કાવ્યનો આત્મા-શાન-તેનામાં આછરે જ, પ્રાકૃત જન ઝીંઝી શકે એવો જ.

કાલિદાસ તેની આ મનોદશા કેંક વરતે છે પણ તે વખત એ વાત કોટતા નથી ને વિષય બદલે છે.]

કાલિદાસ

તમે મારી કાવ્યભાવનાં નિરૂપવાનું કહેના હતા, નહીં? સાંભળો. સુકેમાર પુષ્પ કે મુંદરીના સોહાગ કે જનહૃદયનાં હર્ષશોકાદિભાવો સાથે તન્મયતા સાધતી કવિની પ્રતિભા પ્રેરણા કાવ્યોમાં પોતાના રસસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર

છે. એ દર્શન-એટલે ક્લાસ'વેદન; તેનું સ્ફુટ અંગરંગસમેત વિધાન એટલે ક્લાસ'યોગમ.

ભવભૂતિ

પશુ કૃતિ જન્મ્યા પહેલાં તેમાં કલા શી રીતે આવે ?

કાલિદાસ

કેમ ન આવે ?

ભવભૂતિ

જુઓ, તમે જેને ક્લાસ'વેદન કહો છો તેને ભાવસ'વેદન કહીએ એ વધુ યથા બેસે છે.

કાલિદાસ

શી રીતે ?

ભવભૂતિ

મને તો સાક્ષાત્કાર હંમેશાં રસસ્વરૂપનો નથી થતો.

કાલિદાસ

ત્યારે ?

ભવભૂતિ

જનહૃદયની કે પ્રકૃતિની લીલામાં તદુપ થઈને તમસરૂપા સૌંદર્યનો સૂક્ષ્મ અનુભવ કરે છે. હું પણ વિરોગ ઝોળખનાં પાત્ર સાથે કે કુદરત ચીતરતાં તેનાં અંગાંગ સાથે એકત્વ અનુભવું છું. પણ એ ભાવસ્વરૂપનું એકત્વ સૌંદર્યદર્શન તે સમે નથી થતું, પણ ભવ્યતાની અવાકૂ કરી મુક્તી છાયા આત્મા પર પથરાય છે.

(કાલિદાસ સકોતુક તેની તરફ જોઈ રહે છે. પસવાર એકે જાણુ કેં બોલના નથી પછી-

કાલિદાસ

તમે કવિની તત્ત્વદષ્ટિ કહેતા હતા તે આ જ અનુભવ કે ?

ભવભૂતિ

હા. અને કવિના આવા અનુભવો વ્યક્ત

કરવા પુરતું જ કલાતત્ત્વ-અર્થ'કારાદિ-ગૌણરૂપે કાવ્યમાં આણવાનું.

કાલિદાસ

'આણવાનું' ?

ભવભૂતિ

હા-ના...એટલે એમ કે કલાવિધાન ઓગમ આણુ ને સાદામાં સાદું જ જોઈએ.

કાલિદાસ

પણ સમૃદ્ધ કલાત્મકતા જો સ્વયમેવ કૃતિ માંથી તેની સાથે જ, પ્રગટે તો શી ખોટી ! મૂળ ભાવના જ રસવૈભવ ને કલાગુણથી ભરી હોય,-

મેં ક્લાસ'વેદન કહ્યું તેમાં જ બીજારૂપે વિધાનકોરાલ વસ્તું હોય તો કલાતત્ત્વને ગૌણ કે પ્રધાન ગણવાની વાત જ ક્યાં રહી ! (ભવભૂતિ જુલવાડામાં પડી જાય છે એટલે અનુતર રહે છે.)

કાલિદાસ

તમે વાણીને અર્થથી સ્વતંત્ર દેવનારૂપે કહી છે ખરું ?

'અમૃતામ્' 'આત્મનઃ કલામ્'- એવી ?

ભવભૂતિ

હા. અર્થથી છેક સ્વતંત્ર તો નહીં પણ આત્માની પુણ્યપાંદરી સમી એ શુભદેહધારિણી, અવિનાશી વિરંચીકન્યા-

કાલિદાસ

જરા રહો. એ શુભ શબ્દ આપણને દિશા સુગ્રાહકો.

ભવભૂતિ (કંક ખરીઆણો પડીને)

શી રીતે ?

કાલિદાસ

કેવળ શુભતા એ દેવીના સ્વરૂપમાં તમે જુઓ છો. એટલે તમારી કાવ્યશૈલી પણ રંગ-વિહીન, એકવિધ, ને ભાવાત્મક બને છે.

ભવભૂતિ

તેમાં શું જોઈ ?

કાલિદાસ

જોઈ તો શું ? હું માત્ર એ પ્રકાર વર્ણવતો હતો.

ભવભૂતિ

હ—હ. પણ કવીશ્વર ! આટલું તો તમે ય સ્તીકારશો કે રંગસમૃદ્ધિ ભારી સૌંદર્યમાં આછી, તેટલાં મારાં રેખાઓનાં અંકન પ્રભાવપ્રકિતિઓ વડે પડે છે.

કાલિદાસ

હા. પણ રંગ ને રેખા ઉભય પર પ્રભુતા દાખવતી, મેં કહી તે સંનદ ચિત્રશૈલી કરતાં એનું સ્વરૂપ જુદું છે.

ભવભૂતિ

એને કાવ્યની શિષ્ટપદ્ધતિ કહીએ તો ચાલે.

કાલિદાસ

ચાલે. પણ શિષ્ટપદ્ધતિ જાણના, ગતિહીનતા આદિ ઉપર ભાર મુકાયે નહીં, તથાપિ પેલી માનવહૃદયને જેટલી સરસતાથી વશ કરે તેટલી આ એકલક્ષી, વિચારપ્રભાવથી જ પ્રકાશતી શૈલી નથી કરી શકતી.

ભવભૂતિ

એ તો ન પણ દરે.....

['દત્ત અગાસીના આરમાં આવી, પગેક ઉભો રહી, પાછો જાય છે. તેના આવવાને ભોળા વેળાનું ચિન્ત જાણી કાલિદાસ ઉઠવાની તક શોધે છે.

દરમિઆન ભવભૂતિનું સંભાષણ ચાલુ જ છે.]

આ યુગના, અથવા, ખરું કહું નો, તમારા યુગના લોકોને રસરાજ શૃંગારનો આલેખક, કરુણરસિક કવિ કરતાં પ્રિયતર થાય એ સમજવું અપરં નથી.

કાલિદાસ

(વંદીએ જ જુવાનો તરફ દરી શકે તેવું

સ્થિત કરીને) નથી જ. ને તમે સૌ હવે શૃંગારને પણ સાંકેતિક ને રૂઢ પ્રથાથી જ વર્ણવી શકો છો એટલે કાવ્યમાંથી રસ ને કલા જવાનાં.

ભવભૂતિ

ને તેનો આત્મા-જ્ઞાન-તેમાં ફરી અવતરશે.

કાલિદાસ

જીવનરસને ભોળે એ જન્મ થશે એટલે તેનાં આયુષ્ય ને વ્યાપકતા એવાં જ રહેવાનાં; ને શી શોકની વાત કે તમ સરખા એ સંપ્રદાયના પ્રણેતા થવા અંખો છો ?

ભવભૂતિ (ક્ષોભથી)

કવિકલાવત્સ ! હું પદવીનો લોભી નથી. સાથી નમે મને એવો માની લ્યો છો ? જે એક જ કાવ્યશૈલી મને સાચી લાગે છે તેને અનુસરવામાં પણ પાપ થાય ? મારા સ્વભાવને ત્યજીને હું ક્યાં રહું ?

[તેનાથી વધુ બોલાવું નથી. આંખો ક્રોધમાં અધિક ગદનતા પામે છે, બાહ્યેશ પર વિરલ ચમકાર જણાય છે. તેને છતવાની આશા રહેતી નથી એટલે—]

કાલિદાસ (સૂક્ષ્મ કટાક્ષથી)

એ ખરું; હું ભુલ્યો. પોનાના સ્વરૂપનો—ભાવ સ્વરૂપનો—સાક્ષાત્કાર માણ્યો એ તો કવિનો પહેલો ધર્મ.

ભવભૂતિ

એમ જ.

[કાલિદાસ ઉઠીને ઉભા થાય છે એટલે એ પણ, ઉભા થઈ ઉત્તરીય સરખું કરીને સ્વસ્થ થવા માંડે છે. ત્યાં કાલિદાસનો નાનકડો પુત્ર પિનાકપાણિ મહિમય કદલીઓ ને કંટિએખલાથી સમજીત થતો આવીને પિતાને વળગી પડે છે.

પિનાક

ચાલો, ચાલોને, પિતાજી ! વખત થયો જન્મવાનો. રંગાળીઓ પુરાઈ ગઈ ને—

[કાલિદાસ ને તે ચૂમિ લેતા, મોટે બ્રાહ્મી,
- છાંતી પર લટકતો રાખીને શ્લોક ગણુ-
ગણુના, ડોલતી ગતિએ અંદર નળ છે.
બંને તરફ ગદન - આંખે જોતો અને

પોતાની પવિત્ર મદતો પશુ અનુભવતો
ભવજૂતિ તેમની પાછળ ધીમે ધીમે ઘડનાં
ચંદ્રિકાજલના હોળ સમી અગામીમાંથી
અદરશ થાય છે.

૩૬

અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ :

ભાષાન્તર

દરેક ભાષાસાહિત્યમાં પરમાપામાંથી થએલાં
ભાષાન્તરોનો જોછોવધતો સમૂહ હોય છે.
ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ ભાષાન્તરોનું
સાહિત્ય છે અને તેમાં પુષ્કળ ઉમેરો થતો
જાય છે. તો તે સંબંધે કાંઈક વિવેચન કરવું
અનુચિત નહીં ગણાય.

ભાષાન્તરનો મુખ્ય હેતુરવભાષાને પરમાપામાં-
થી કાંઈ યોગ્ય સાહિત્યસામગ્રી અર્પણ કરવાનો
હોય છે. આપણે બહાર ગામ જતીને નેત્યાં કંઈ
નંધાઈની વસ્તુ-આપણા ગામમાં ન મળતી-
વસ્તુ જોઈ આપણા ગામ માટે અગર કદુબી
માટે લઈ જવાની ચેતી તીવ્ર ઇચ્છા જેવી એ
ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા કાંઈક અંશે હોય છે.
પોતીકોને કાંઈક અવનવું આપવાની શુભાકાંક્ષાથી
ગ્રેષ્ઠોએ સાહિત્યનો આ વિભાગ ગણુના યોગ્ય
છે. એ તો નિઃસંશય છે. ભાષાન્તરકારો ઘણી
વાર લેખક થવાની ધૂનમાં, પૈસા કમાવાની
દૃષ્ટિથી અને ઘણીવાર કાંઈ પણ વિચાર કર્યા
વગર ગુણુવાળું, ગુણુહીન અને ગુણુહીન એક
વગરનું સાહિત્ય પોતાની ભાષામાં ઉતારી દે છે.
આવા પ્રકારનાં ભાષાન્તરો દરેક ભાષામાં હોય છે

અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ થાય છે. તથાપિ
શિષ્ટ લેખકોના હાથે લખાએલાં ભાષાન્તરો
સાહિત્યનાં ઉપયોગી અંગ છે એ સ્વીકારવું
જોઈએ.

ભાષાન્તરોને સાહિત્યની, ભાષાસંસ્કૃતિની,
સૈદ્ધાંતની તથા જ્ઞાનની દ્રષ્ટીએ તપાસવાં
આવશ્યક છે.

સાહિત્ય કોને કહેવું એ વિશાળ પ્રશ્ન
ખાણુ પર રાખતાં, દરેક ભાષામાં જે પુસ્તકોની
સાહિત્યમાં ગણુના થાય છે તેમાં ભાષાન્તરોનો
સમાવેશ થાય છે. શ્રીક તથા લેટીન ભાષામાંથી
અંગ્રેજી ભાષામાં નાટકો, કાવ્યો, સંવાદો વગેરે
ઉતારાયાં છે તે અંગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ સાહિત્યમાં
ગણાય છે. અલગત રચકસ્થિત (Original)
સાહિત્ય કરનાં તેનો દરજ્જો કાંઈક ઉતરતો
હોય જ. કારણ કે લેખકની તે વિચારસૃષ્ટિ
નથી; માત્ર બીજાના વિચારનું દર્શન કરવાનો જ
પ્રયત્ન તેમાં હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ
સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે
અન્ય ભાષામાંથી તરજુમા થઈ ગુજરાતી
સાહિત્ય સમૃદ્ધ થતું જાય છે એ વાતની ના

પ્રકાશ તેમ નથી. મૂળ પુસ્તકો જેમ બધાં જ સારાં હોય તેમ. બનું નથી તેમ ભાષાન્તરો પણ સારાં ખોટાં હોય, પરંતુ સારાં ભાષાન્તરો વડે સાહિત્યમાં વધારો થાય છે અને શાકુંતલ કે ઉત્તરરામચરિત, અસંખ્ય અંગ્રેજી પુસ્તકો, ટાગોરની કૃતિઓ, છુલ્લસીકૃત રામાયણ, ગીતા-રહસ્ય વગેરેનાં ભાષાન્તર થયાં ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય એટલું ઉછરવાળું રહેત એમાં કાંઈ શક નથી. તે જ પ્રકારે શિષ્ટ ગ્રંથો આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરાય, તેટલો સાહિત્યને લાભ જ છે એમ સમજવું જોઈએ. કાઠપણ સાહિત્ય ભાષાન્તરના સાહિત્યની પુરણી વિના આ જમાનામાં અપૂર્ણ જ ગણાય. દરેક વિષયનાં અને દરેક જાતનાં પુસ્તકો એક ભાષામાં ન હોય, અને વિવિધ ભાષામાંથી તેના અનુવાદ કરી ખોતાના સાહિત્યનો સંભાર વધારવો એ પ્રત્યેક સાહિત્યસેવકનો ધર્મ છે. જેઓ મૂળ લેખ ન લખી શકે તે કુલ નહીં તો કુલની પાંખડી-એ ન્યાયે સાહિત્યવિદ્યાસમાં ભાષાન્તર દ્વારા સદાયના કરી શકે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગ્રીક, લેટીન સાહિત્યના અનુવાદ ન હોત, એપ્રમેન કે પોપનું ધર્મીઅડ, દલાન તરીકે, ન હોત તો જગતનો મોટો ભાગ એવા એક કાવ્યથી અજાત રહેત. દરેક સાહિત્યનું પુસ્તક તે જે ભાષામાં લખાયું હોય તેમાં જ તેની ખરી ખુબી રહેલી છે એ સત્ય છે, પરંતુ દુનીઆમાં બધી ભાષાઓ બધા શીર્ષો શકે નહીં અને બધી ખુબી, નહીં તો, ખુબીનું ઘોડે દોલે અંશે દિગ્દર્શન થઈ શકે તેણે સાહિત્યને લાભ છે : અને ભાષાન્તર-શરૂનો પ્રયત્ન સદા થયો રહેવાય. શંકરપી-અરનાં કાવ્યોના પુરોપની બધી ભાષામાં તર-જુમા થયાં છે. શાકુંતલ-જર્મન, અંગ્રેજી વગેરે ભાષામાં ઉતારાયું છે અને એ રીતે ભાષાન્તર દ્વારા સાહિત્યના ગ્રંથો જગતમાં પ્રસિદ્ધ પામ્યા છે. સાહિત્યની અધિષ્ઠિત તથા પ્રસિદ્ધિને

અર્થે ભાષાન્તરોની જરૂર છે અને ભાષાન્તરો સાહિત્યની ક્ષેત્રીએ ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ આવશ્યક છે.

ભાષાન્તરોથી ભાષાને પણ અસર થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. એક પુસ્તક અન્ય ભાષામાંથી ઉતારતાં આપણી ભાષાના શબ્દોને મૂલ અર્થે દર્શાવવા કાંઈક ફેરવવા પડે છે, કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષાની નજીની ભાષામાંથી લેવા પડે છે અને મૂલ ભાષાના શબ્દો પણ કોઈવાર તેનો અર્થ વિસ્તારથી સમજવી રહેવા દેવા પડે છે. ભાષાનો કોય આથી વિસ્તાર પામે છે-ભાષાના શબ્દોના અર્થમાં પણ વિવિધતા દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દોમાં આછાપછું અને ધંધતા પ્રકટ થાય છે. વિચારનું પાંડુત્ય થતાં શબ્દ-કોષમાં શબ્દોની સંખ્યા તેમજ તે જ શબ્દોનો પ્રભાવ વધે છે એમ દરેક ભાષામાં થાય છે; અને ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધતા, પ્રભાવ અને શબ્દસંખ્યામાં જે દિનપરદિન વધારો થતો જાય છે તેમાં ભાષાન્તરોએ, ખડું અમત્યનો ભાગ લીધો છે.

પર ભાષામાંથી અનુવાદ કરવામાં સૌથી અસરકારક ન જ રહી શકે. ગુજરાતી ભાષામાં અમુક પુસ્તક સંસ્કૃતમાંથી ઉતાર્યું છે કે બંગાલીમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી કે હિંદીમાંથી તે સૌથીના એક પરથી. ભાષાન્તરકારના ગમે તેવા પ્રયાસ છતાં જણાઈ આવેલા વગર રહેતું નથી. ભાષાન્તર-દાર મૂલ લેખકના વિચારને જેમ અને તેમ સ્વભાષાની સૌથીમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ કેટલાક વિચાર, કેટલાક ઉદ્ગાર, કેટલાંક વચનો એવાં હોય છે કે કાંઈવા છતાં બહાર પડી જાય છે. ભાષાન્તરનું સાહિત્ય પરભાષામાંથી એક પણ વિચાર છોડી દીધા વિના સ્વભાષાની શૈલીમાં તે ઉતારવામાં અપ્યવે રહેતું છે. સ્વ. ભાષા અભિવ્યક્તરો અભિપ્રાય આ

સંસ્કૃત કાંઈકે જુદાં હતો. તે અને જણાવવો
અપોગ્ય નહોતો ગણાય. તેઓ એમ માનતા કે
ખીજ બાપાની સૌથી એમને એમ રહેવા દધને
બાંધાંતર કરવું. તેને મરડીમગડીને આપણી
સૌથીના ખીજાંમાંથી બહાર પાડવાની જરૂર નથી.
જેમ પરબાપાના સાહિત્યમાં દર્શાવેલા વિચારનો,
તેમ જ પરબાપાની સૌથીના પશુ આપણી બાપા
જાણનારને પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. સ્ત્રી-
હનબોર્ગ લેખકના અનુવાદ કરવામાં તેઓ આવી
ધૂંટ લેતા. તેઓ કહેતા કે માત્ર ગુજરાતી જાણનાર
પશુ રહતે રહતે એ સૌથીથી પરિચિત થશે અને
સમજવા લાગશે. મૂળ લેખકના વિચારપ્રદર્શન
માટે દેહાત્વ આ મંતવ્ય યોગ્ય ગણાય. પણ
પરિણામે આપણી બાપાનું સ્વરૂપ કેવું થાય એ
જોવાનું છે. હાલ પશુ અંગ્રેજીમાંથી બાપાંતર
કરી નહીં લખનારા લેખકો પણ ભારોભાર
અંગ્રેજી સૌથીમાં લખાણ કરે છે અને કેટલાક
પ્રયોગો તે દ્વારા એટલા રૂઢ થઈ ગયા છે કે
તે મૂલ્ય શુદ્ધ ગુજરાતીના પ્રયોગો નથી એમ
જ્યારે વિચાર કરીને જોઈએ ત્યારે જ જણાય
છે. પ્રશ્ન એ રહે છે કે-આ સ્થિતિ સાહિત્ય
અને બાપાસૌથી માટે હિત છે કે કેમ? સૌથીમાં
વિવિધતા અને સામર્થ્ય દેહાત્વ તેથી આવે
નયાપિ નિર્મલતા, શુદ્ધતાનો લોપ થાય છે જ.
પરબાપાના રાષ્ટ્રોના વ્યવહાર કરતાં પશુ
શુદ્ધતા જવાનો આમાં વધારે સંભવ છે. દારણ
કે રાષ્ટ્રો તો સંસ્કૃત જાણને જડે તેમ પર-
બાપાના જોણ વપરાય, પરંતુ બાપાની સૌથીનું
વલણ એક વાર રૂઢ થયા પછી બદલાવું મુશ્કેલ
છે. બાપાસૌથી એ પ્રજાના સંસ્કારનું એક પ્રકારનું
જાણસ્વરૂપ છે અને તે સંસ્કારિતા શિષ્ટ
સાહિત્યદ્વારા જળવાય એ આવશ્યક છે. તેની
વિવૃદ્ધિ એ સંસ્કારના ધોરણ પર જ રચાય એ
હિત છે. તેને સંકુચિત કે સદા કાળ માટે મર્યા-
દિત રાખવી એ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પરંતુ

તેમાં કઈશતા અને સંસ્કારવિહીનતા ન
આવવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી નુદ ન રખાય તો
ગુજરાતી બાપાસૌથી ધસડાતી ધસડાતી થઈ
જઈને અટકશે તે કદી શકાતું નથી.

૨૧. અભિજ્ઞાંતર સમર્થ વિદ્વાન હતા,
ગુજરાતી બાપાના મોટા રોવક હતા, સાહિત્યના
લેખક હતા, અને નેમજી અનેક બાપાંતર
ગુજરાતી સાહિત્યને અર્થે કર્યા છે એટલે તેમના
સરખા સાક્ષરના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આટલું
નમ્રતાથી દર્શાવવામાં જો કંઈ ધૂંટતા હોય તો
તે માટે દરગુજર કરવા વિનંતિ છે.

છેડી બાપાંતર જાણની છે. જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન
નરીકે બાપાંતરનું મૂલ્ય જોઈએ તેટલું જોઈ
છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપરાંત જ્ઞાનની શક્તિ
બાપાંતર અનેકવિધ કરે છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો,
ઇતિહાસ, ધુગોળ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર,
અર્થશાસ્ત્ર અને ખીજ અનેક નિધાઓનું જ્ઞાન
સમયને અનુસરતું જ્ઞાન પરબાપાના પુસ્તકોના
અનુવાદ કર્યા સિવાય કેવી રીતે મેળવી શકાય?
પ્રાચીન સમયમાં પશુ જે વિદ્યાઓ આપણા
પૂર્વજો જાણતા હતા તે સર્વ સંસ્કૃત બાપામાં
છે. તેમનાં બાપાંતરદ્વારા જ આપણે તે પ્રાપ્ત
કરી શકીએ તેમ છે. વિદ્યુર્ધર્મનાં રાષ્ટ્રો પણ
સંસ્કૃત બાપામાં છે. પ્રજાનો મોટો સમૂહ તે
બાપાનું જોઈતું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરી શકે, કે મૂળ
અથવા વાંચી શકે, અને બાપાંતરો થાય તો જ
તે અંધોતો અજ્ઞાસ તેઓ કરી શકે અને
જ્ઞાનને લીધે જ અનેક અનર્થો ધર્મના વિષ-
યમાં થાય છે તેમાંથી મુક્તિ શક્ય થકે.
અનેક બાપાઓના અજ્ઞાસ કરી તે દ્વારા જ્ઞાન
પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ પ્રજાવર્ગના યોગજ લઈ શકે,
માટે વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતે જે જ્ઞાન
મેળવવા બાંધશાળા થયો હોય તે પોતાના
દેશી બાધો માટે રચનામાં ઉતારી તેમની
સમક્ષ મુકવું. આ રીતે પ્રજાના જ્ઞાનનો ભંડાર

વધારવો એ સુશિક્ષિત મનુષ્યોની ફરજ છે. આત્મનિષ્ઠિ કરી ખેરની ન રહેતાં ન જાણનારને માટે જ્ઞાનનાં દ્વાર ઉઘાડવાં એ ઉદારતા દર્શાવવાનું કાર્ય છે. ભાષાન્તર કરવાનું કાર્ય ધણીવાર કંટાળા ભરેલું હોય છે. વિચાર ધરાવવાની સુરક્ષીથી ધણીવાર શુદ્ધિશાળી લેખકો તે તરફ આકર્ષાતા નથી. પરંતુ એ ધર્મ છે એમ ક્રિસ્તાલપૂર્વક માન્યતા રાખવાથી તેમાં સુગમતા થાય છે. ભાષાન્તરો સ્પર્ધા વિદ્વાનોને હાથે થાય તો જ સફલ થાય છે.

પરભાષા ન જાણનારને જ માટે ભાષાન્તરો હમેશ હોય છે એમ નથી. પરભાષા જાણના હોય તેમનામાંથી ધણીથી તે પુસ્તક મૂલમાં ન વંચાય અને સ્વભાષામાં સહેલાઈથી વંચાય એમ અને છે-અનુલું જોઈએ. જેમ સારાં પુસ્તકો, વાંચી તે વાંચવા બલામણુ કરીએ તે જ રીતે સ્વભાષામાં અનુવાદ કરી આપવાની બલામણુ એ જ પ્રકારની જો કે અતિ મોટી બલામણુ કરવા બરોગર છે. પરભાષા જાણનાર અને ન જાણનાર બધા વાંચે ને રસ લે એવા ઉદ્દેશથી અને એવા પ્રકારે ભાષાન્તર થવાં જોઈએ.

વિદ્વાનોને હાથે થઈ શકે તેટલાં ભાષાન્તર ઉપરાંત પણ સામાન્ય મહેનતુ ઉત્સાહી સિદ્ધિન-જનો પણ એ કાર્ય ઉપાડી શકે તેમ છે અને તેમાં ભાષા વગેરેની ઉણપ વિદ્વાનોની સહાયતાથી પુરી પાડવામાં આવી શકે, જેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ભાષાન્તરો પોતાનું કાર્ય પધારે પ્રમાણમાં અને પધારે વેગથી કરી શકે. આ જમાનામાં એક દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં સાહિત્યનાં ભાષાન્તરો દ્વારા વિચારોની આપ-લે થઈ શકે તેમ છે. પરદેશ સાથે પણ એ જ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે તેમ છે-એવાં સાહિત્ય અન્ય પ્રાન્તો અને અન્ય પ્રજાઓનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવવામાં સહાયક થાય

છે. જનસમાજમાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચેની, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેની ગેરસમજૂત દૂર કરી શકવાં માટે પણ એ સાધન બની શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સુકાર્ય જનજીવનને સાહિત્યના આ અંગની તરફેણમાં આવેલું દેશ પછી એ કહેવું જોઈએ કે પરભાષામાંથી જ્ઞાન વા સાહિત્ય મેળવવાથી પર્યાપ્ત ન માનવી જોઈએ. એ તો એક અંગ માત્ર છે. અને કોઈ પણ પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ થવા માટે તેનામાં પોતાની જ વિચારસુધિની રચના થવી જોઈએ. તેની વિચારપ્રવૃત્તિ પાસથી સુડીથી ન ચાલવી જોઈએ. વિચારનું બંદોબ વધારવા અને શિષ્ટ મર્યાદા રચાવા તરફ સર્વ સાહિત્ય-રસિકોનું લક્ષ દોરવું પધારે જરૂરનું છે. ભાષાન્તરો જ રચાયે જાય ને મૂલ મર્યાદા ન લખાય; તો સાહિત્ય તેમ જ પ્રજાની પ્રગતિ મંદ જ રહેવાની એ સ્વીકારવું જ જોઈએ; અને તે જ કારણથી સાક્ષરો તરફથી શરીયાદ સંમળાય છે કે માત્ર ભાષાન્તરો ભાષાન્તરો જ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ ન ચલાવવી અને સાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો કરવા મૂળ મર્યાદા લખવા. સુગમતા ભાષામાં તેવા મર્યાદાની ખરેખરી ખોટ છે અને સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે આપણાં વિચારો દરમિયાન પેદા નથી થયા, એવા વિચારો કાંઈ યત્નદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તે સાર તેનાં આ કારણ છે તેનું વિચારપૂર્વક શોધન કરવું જોઈએ. સુગમતામાં શુદ્ધિ નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. ભાષાન્તરો થવાથી મૂળ લેખ લખાતાં અટકે છે એમ તો ન જ પ્રતિ-પાદન થઈ શકે. ભાષાન્તર વિચારસુધિનાં બાધક અને એમ ન હોય. કદાચ બીજાનું મેળવી તેથી અથોઅ સંતોષ માની લેતા થવાય એ મંતવ છે, પરંતુ મેજે વિચાર કરવાની આજકાલથી પાડવામાં નથી આવતી એ જ આપણા સિદ્ધિની ખામી હોવી જોઈએ.

સંવૃદ્ધ થઇ ન જતાં આદર્શ મદાન રાખવો એ પણ જરૂર છે અને શિક્ષણનાં દ્વાર સર્વેને માટે ખોલવાં, જેથી આપારે અનેક મનુષ્યો-જને તેક મળી હોત તો મદાન વિચારકો ચાત-તે અંધારામાં રહી જાય છે તેમ ન બને. સાહિત્ય, કલા, એ પ્રગતી પ્રગતિનાં કેટલેક અંશે ચિન્ન-રૂપ છે. જેમ જેમ ગુજરાત પ્રગતિ સર્વતોમુખી પ્રવૃત્તિમાં આગળને આગળ વધશે તેમ તેનું

સાહિત્ય ચરીઆની ઢાળીનું ચશે એ વાત પ્રગત્યોના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થએલી છે.

આ સમારકના નાપક જેવા માત્ર સાહિત્ય સેવક, કવિની દર દરની એ પણ દેશના સાહિત્યના ઉદ્ધારનું શુભ ચિન્ન છે. આ મન-એવા ઉદ્ધારના સાધનરૂપ બને એવી શુભેચ્છ સાથે વિરમું છું.

૩૭

૧૮. શ. સંપ્રજ્ઞાલ કવેરી પંડિત:

ગુજરાતનાં ખંડેરો ક્યારે સચેતન બનશે? *

ખંડેરોમાંથી પ્રેરણા શોધવાને, તેમા ફરતા પડછાયા નેવોનો શોખ હજી આપણે ડેળવ્યો નથી. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, પ્રેમાનંદની ખડકી, નર્મદાસંકર અને દલપતરામના નિવસો, કલાપીના ઉપવનો, મુન્દરગિરિનાં શિખરો જ્યાંથી દેખાયાં તે ગોવર્દનરામની મેટી એ સર્વ હજી ગુજરાતીઓનાં યાત્રાના ધામો બન્યા નથી. છૂટક છૂટક જગતિઓ ઉજવાય છે પરંતુ એ

ઉત્સવોમાં પ્રગત્યો આત્મા પ્રકટનો નથી, ઉત્સવો પ્રગત્યો બનના નથી. કેઈ એક ઉત્સાહીને આવા ધામોમાં રખડવાને શોખ હોય તો તે અતુલ્યતાઓને અભાવે તમ થતો નથી. ધર્મના સંપ્રદાયો વિના બીજા પ્રદેશોમાં અંગત સમારકોનું મૂલ્ય હજી આપણે સ્હમજના કે ડેળવતા નથી. પોતાના સાહિત્ય માટે નમના મોળી હોય ત્યાં સાહિત્યવીરોનું પૂજન ન હોય એમાં આશ્ચર્ય

• આ સેખ વાંચનારને કદાચ નાચિના ઉતારામા રસ પડશે.

I ask anybody who is in the habit of taking long walks in London or in other Cities, whether it is not an immense relief to come on some tablet which suggests a new train of thought, which recalls to the mind the career of some distinguished person, and which takes off the intolerable pressure of the monotony of endless streets:—Lord Rosebery: Speech at unveiling of tablet on Macaulay's house.

જેવું કાંઈ નથી. સમસ્ત દુનિયાના સાહિત્યોની પરિપક્વ બરાબ ત્યાં રચાત હોવા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એ બધામાંથી ગુજરાત મોક્ષી શકે એ અભિમાન, એ અસ્મિતા દરમિયાન આપણામાં જન્મ્યાં નથી. આ રિચતિમાં મદાન લેખકોનાં પ્રગટકીય સ્મારકો તો ક્યાંથી જ હોય ?

વર્ષે વર્ષે શેક્સપિયરનો જન્મોત્સવ ઉજવી અંગ્રેજો એ શ્રેષ્ઠ નાટ્યકારનું એટલું પૂજન જ નથી કરતા, પરંતુ તેની કૃતિઓમાં સામાન્ય જનતાને અવનવીન રસ લેતી પણ હરે છે. ત્રણ ચાર અઠવાડિયાં એ ઉત્સવ એના જન્મ-સ્થલ સ્ટ્રેટ્ફર્ડમાં ચાલે છે ત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરુષો ત્યાં ભેગાં મળી સાદા મીઠા આનંદો ભોજવે છે, અને સાથે સાથે તેના સંપર્કથી તીર્થસ્થ બનેલાં સ્થલો અને નિવાસોમાં રખડતાં એ વિશ્વવિખ્યાત નાટ્યકારનાં સ્મારકોને અંગલિ અર્પણ કરે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડનાં ખંડેરોનું ઐતિહાસિક એતન આમ અખંડિત રહે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડ અંદર પણ છે. પાસેની એવન નદીનો જલવિસ્તાર અને તેને બંને દિનારે ઝુકતી લીલી કુંજો વિશ્વકર્માની સનાતન રંગભૂમિ હોય તેમ, યૌવનથી ઉછળતાં યાત્રિકોને, નાટ્યકારે આલેખેલાં અનેક રસિક દ્રશ્યો યોજવાની અનુકૂળતા કરી આપે છે. ગંબીર અભ્યાસીઓને શેક્સપિયરનું જન્મમંદિર, એ નાની ઝૂંપડી, હોલી ટ્રીનીટી ચર્ચ (Holy Trinity Church) અને તેનું કથસ્તાન, મેમોરિયલ થિયેટર (Memorial Theatre) સ્મારક રૂપે બાધેલાં રંગભૂમિ અને પુસ્તકાલય, એ સર્વ સ્થલે નાટ્યકારની સાક્ષીરૂપ બનેલી સૃષ્ટિનો અંગત નિકટ પરિચય કરવાનો પ્રસંગ મળી શકે છે. સ્ટ્રેટ્ફર્ડનું વાતાવરણ જ રોમેન્સથી (romance) આનંદદાયક થી ઉભરાય છે. યાત્રિકોને કચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ વાતાવરણમાં ભળવું પડે એવું એનું આકર્ષણ છે. નાટ્યકારના

જન્મખંડની નીચી ઘટ ઉપર અને તેની જુની બારીના ઝાંખા દાંચ ઉપર કાર્લાઈલ (Carlyle) રકોટ (Scott) અને ડીકન્સ (Dickens) જેવા પણ પોતાના નામઃક્ષરો કેતરવાની ઉર્મિ દબાવી શક્યા નહોતા, તો સામાન્ય પ્રવાસી કે નવ્ર યાત્રી એ વાતાવરણની મોહકતામાંથી કેમ મુક્ત રહી શકે ? કાર્લાઈલ અને રકોટ જેવાના ભક્તમંડલમાં પોતાને ઉભેલો જોઈ બાવાઈ પ્રવાસી પ્રેરણા કેમ ન મેળવે ? કૃતાર્થતા કેમ ન અનુભવે ? ગુજરાતમાં આવું સ્ટ્રેટ્ફર્ડ ક્યાં છે ?

વીસમી સદીની પ્રગટિઓથી ઉભરાતી લંડનની ફ્લોટ સ્ટ્રીટ (Fleet Street) દરમિયાન જોન્સન (Johnson) નાં સ્મારકો જળવી રહી છે. જ્યાં જોન્સને એનો પ્રખ્યાત શબ્દકોષ રચ્યો હતો તે જ ઘરમાં લગભગ તેજ વાતાવરણમાં સાહિત્યનો અભ્યાસી કેટલી મૂલ્ય પ્રતો જોઈ શકે છે ! નર્મકોપનાં કર્તાનું સ્મારણ એમ જાણવાય તો કેવું સાઈ ? જે પચિદાશમો-ગ્રન્ડમાં જોન્સન અને ગોલ્ડસ્મિથ (Goldsmith) મળતા, જ્યાં જોન્સન પોતાના શિષ્યમંડલ, બર્ક, (Burke) ગિબ્બન (Gibbon) રેનોલ્ડસ (Reynolds) આદિ સાથે બેસી સાહિત્યનાં શાસનો જાહેર કરતો, એ મંદિરોની સંજાળ લંડનનાં નગર-મંદિરો બહુ સાવધતાથી અને મમતાથી રાખે છે. પ્રેમભર્યા પોતાના શિષ્યમંડલને ક્યાં મળતો તે આપણે જાણીએ છીએ ?

કાંઈ કવિઓ એક કાવ્ય લખવા જન્મે છે અથવા એક કાવ્યથી અમર બને છે. એ (Gray) એ જે કથસ્તાન-ચર્ચવાર્ડ-માં પડે પડે એની અમર એલેજ (elegy) લખી તે જ સ્થલે બેસી સંખ્યાકોલે રસિક જનો એ કાવ્યનો ગંબીર ભાવપ્રવાહ—‘લ’ખાવેલા સ્વર મધુરથી વ્યોમમાંહે ભરે છે.’ કવિયાની અને વસંતવિજય ક્યાં લખાયાં, કેમ લખાયાં,

તે શુભરાત જાણે છે ? સનાતન રસધી, નરી
ગીકારાથી નીતરતા, દિલ્લીલાઇ દાથીદાન-
તસવીરો જેવાં કલામય, કાન્તનાં આ અમર
કાન્તો ક્યાં જાન્યાં તે રથસોનું પાણી રમરાણું
શુભરાતીઓ નહિ રાખે ? કે એ રથસો ખરેર જની
કાલની કરાલ દંડમાં અવાઈ નિ:શ્વેષ જની જશે !

x x x x

વાંધી પહેલા કાલખાદેવીના એક માળામા
કાન્તને મળવા એક મિત્ર લઇ ગયા ત્યારે
તેમની મનોદશા જાણ્યા છતા પૂછાઇ જવાયું

૩૮

શા. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ હવે:

મૃત્યુ

મૃત્યુ, મરણ, મોત-કેવો ભયંકર શબ્દ !
કેવો ભયંકર વિચાર ! અને આ ભયંકરતા
દર્શાવવાને જ આપણા પૂર્વજોએ મૃત્યુદેવ ચમ-
રાજને માટે પાડાનું વાદન કર્યું. છત્ર વરસતી
ટાશીને પણ મૃત્યુનો વિચાર બાગ પમાડે છે.
મરવાને કોઇ જ રાગ નથી, કોઇ જ તૈયાર
નથી.

શુદ્ધિહીન જેથી દેખાતી કુદરતના મસ્તક
પર વિરાજનાર તે મનુષ્ય, શુદ્ધિમાન મનુષ્ય
પ્રકૃતિમાંની હનર જાતિઓથી ભિન્ન છે, શ્રેષ્ઠ
છે; અને તેનું કારણ તેની શુદ્ધિ છે. પરંતુ
મનુષ્યશુદ્ધિ કુંડિન કરે એવા બે પ્રસંગો છે.
જીવન અને મૃત્યુ. પ્રથમ વૈરાગ્યનિષ્ઠતા પણ જીવન
પર દોર નથી; મદાસમર્થ શિલસુદ્ધ મૃત્યુને
એક કાણુ પણ બટકાથી શકતો નથી. જીવન

પર મનુષ્યનો અંકુશ હોત, તો વિશ્વમાં વન્ધ્યા ન
હોત; મૃત્યુ પર માનવીનું ચક્રણ હોત, તો કોઇ
પરિપરાયણ વૈધવ્ય ન પામત.

માટે જ મૃત્યુકેળી આદ્યજનનાનું સાચું સ્વરૂપ
પારખવાની ને સમજવાની જરૂર ઉદ્ભવે જની
થાય છે. મૃત્યુ પછી કાંઇ નથી, મૃત્યુની સાથે
જ સર્વ જગત મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પછીની
ચિન્તા વ્યર્થ છે, નકામી છે; માટે જીવનભર
ગુપ્તચેનમા રહેવું-એ આર્વાકમન, એ જરૂર
હવે વિચારશીલ મનુષ્યના મનજમાં જાગી વાર
રહી શકતો નથી એ અનુભવની વાત છે. ખાણું
પીણું ને મોજ માણુવી; દેવું કરીને પણ મિલકત
જમવા અને છેલ્લી પરી મુખી ગુપ્તચેનથી રહેવું,
કેમ કે ચિનાગ્નિમા રાખ થઇ ગએલો આ માન-
વદેહ બોગાર્થ શરીરથી મળશે નહિ;—આ દુઃ

બાવના, સદ્ગામે, બહુ માણસોની જોવામાં આવતી નથી. મૃત્યુ એ પરજીવનની બારી છે, આ જીવનમાંથી અન્ય જીવનમાં જવાનું ન્હાનું દાર છે, આ લોક ને પરલોકને જોનાર અકોશરૂપ છે-આવી સાંગી સમગ્રજીવિવે દિવસે વખતી જાય છે, અને અનેક જીવાત્માઓના ઐદિક જીવનને સુખ અને આરામથી પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે. મૃત્યુનું આનું સ્વરૂપનિરૂપણ સાચું અને તત્ત્વદર્શી હોય આ લોકની અનેક દુર્ધટ વિગત-તાઓ, અનેક આકસ્મિક બાસનાં સુખદુઃખો, અનેક નિર્દોષ બલિદાનોનો સત્વર અને સાચો ઉત્તર કરાવે છે. પરંતુ એ સર્વ કોઈને ગમે કેમ જીવે? કવિજ્ઞપના અને કવિની ઉદાર સદાનુભૂતિ આવે વિદ્ય રચાને ઉપયોગી બને છે: આપણા કવિવર શ્રીમદ્ ગાંધી સાચ કરે છે:

પુત્રવત્સલ માતા બાળકને બોળામાં ધવસાવતી બેસી છે. એક થાનમાંનું દૂધ લગભગ પૂરું થયે, બાળકના જ હિતને ખાતર, તેને એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફેરવે છે. દર્મિયાન, નિર્દોષ પણ અજ્ઞાન બાળક સીમેન્સ પારી રહે છે. બીજું થાન મોંમાં મળતાં જ શાંત થઈ જઈ આનંદથી ધાવવા મંડી પડે છે. આમ અનેક વાર થાય છે.

આ દૃશ્યનંત આપણને મૃત્યુનું સાચું સ્વરૂપ નહિ સમજાવે તો કોણ સમજાવશે? આત્માની ઉત્પત્તિને અર્થે, અધૂરી રહેલી ઉત્કાન્તિને અર્થે, પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને અર્થે, વત્સલ પ્રભુ આ જીવનમાંથી આપણને નવીન જીવનમાં મૂકે છે; અને એ ક્રિયાને માટે આવશ્યક દારુભન-સાદી વાળીમાં મૂકીએ તો મરણ-શું આપણને બધ પમાડશે? પેલા અજ્ઞાન બાળકની પેઠે આપણે પણ રોકશું? કે હમને મોંએ એ ન્હાની બારીમાં બેસી અધિક ઉત્પત્તિ આનંદથી

સ્વીકારી લઈશું? મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ " એમ બે વાર નહિ લલકારીએ?

આ પ્રમાણે મૃત્યુની દિલસૂઝી બગાડ સમજાય, તો જીવનના અનેક પ્રશ્નો, અને તેને અંગે મદાય કરવાના માર્ગો, આપોઆપ સરળ થઈ જાય; મનુષ્યનું દલિગિન્દુ જ બદલાઈ જાય, અને આ જીવનપ્રવાહનો અંતિમ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દેખાતાં અનેક હૃદયોમાંથી બહુ સહેલાઈથી જળી જવાય. કવિ કાલિદાસે તો સમજાવ્યું છે, કે મરણદયા એ જ માનવીની પ્રકૃતિ-સ્વાભાવિક રચિત છે, અને ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનું આ જીવન તે તો માત્ર એક-વિકારરૂપ છે, માટે આ લાંબાટૂંકા આશુર્ય માટે પ્રજનો પાટ માનવો. આમ મૃત્યુનો દર જોડો, થતાં માણસ મૃત્યુને માટે સજ્જ થઈ રહે છે, અને મૃત્યુને માટે દરકોઈ પણ તૈયાર એવો મનુષ્ય ધન્ય છે. મૃત્યુ જાણે બાળકસાદી ઉભું છે એમ સમજે, તે જ ધર્મથી વિમુખ થાય નહિ. જીવનજર પોતાનો ધર્મ, અન્તઃકર્ણનો આદેશ, જેણે પાળ્યો છે, અને તેથી જ મૃત્યુના દારની વિકટતા જેને માટે મરી ગઈ છે, તેવા સન્તોને દ્વેશીને ગાનારે ગાયું છે, કે "મરવાં સોભલાં રે, સન્તો સુણે જગતથી જાશે."

મૃત્યુની બીનિ મરતાં ધર્મચરણ સહેલું થાય છે, અને ધર્મચરણ સહેલ થતાં મૃત્યુની બીનિ આપોઆપ ગળી જાય છે. આમ અન્યો-ન્યાય સ્પષ્ટ છે. આત્મા અમર છે અને મૃત્યુદારથી એ અમરત્વ અવિચ્છિન્ન આગળ ચાલ્યું જાય છે એમ સમજાયા પછી, મૃત્યુ પાછળનો શોક, ખેડ, રોકકળ, અધર્મોદ ને નિર્લજ્જ દેખાવો કેટલાં બધાં નકામા કરે છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર સદ્ગત વ્યક્તિના શુણ્ણ સંભારવા ને તે આપણમાં જીનારવાનો ચલ કરવો એટલું જ કાર્ય બાકી રહે છે. એ જ હેતુ આદાંજલિનો છે.

મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતાં એક નવું દર્શન થાય છે. રા.ય કે રંક, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, પુનિત કે પતિત મહુ કોઈને મૃત્યુ-નિદ્રાની પેઠે-સમાન બતાવી દે છે, અને આ રીતે માનવતાની એકના સાબિત કરી દે છે. સુપ્રસિદ્ધા તેમ જ મરણશ્યામાં સર્વ કોઈ સમાનતા અનુભવે છે, અને તે જોતાં અભિમાનીનાં અભિમાન ગળી જાય છે.

મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે, માટે જીવનનો જેટલો સદુપયોગ થઈ શકે તેટલો સત્વર કરી લેવો એ ફરજ પુત્રી જ છે. પ્રાણિવિદ્યા કહે છે કે કાગડો સો વરમ જીવે છે. ભર્તૃહરિ કહી ગયા, કે કાગડો પણ લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે અને પેટ ભરીને કાગલામ ખાય છે ! શંકરાચાર્ય બનીસ વર્ષે ગયા, જીસસ પણ બહુ

જીવ્યો નહિ. -પણ તેથી શું ? જેણે જીવનનું ખોય પ્રાપ્ત કર્યું તેનું જ જીવનું સફળ છે. 'બેટા, સો વરમનો ચન્ને' એવા દાદીખાનો આશીર્વાદ બહુ યુક્ત છે; પરંતુ દીર્ઘાયુષ્ય એ સાધ્ય નથી, માત્ર ઉપશરિતાનું સાધન છે, એ બૂલવું જોઈએ નહિ.

બાલક નયિકેતાએ મૃત્યુદેવ ચમરાજ પાસેથી મૃત્યુદ્વાર ઓગળ્યા પછીની આત્મશ્યા બહુ આશ્વસ્ત્રપૂર્વક જાણી લીધી એ આપણુ પામર જીવેને માર્ગદર્શક થાઓ એટલી પ્રાર્થના છે. હવે, એક અગ્રેજ કવિના શબ્દમાં આ ન્દાનકરો નિર્બંધ સમાપ્ત કરું છું :

આપણું લાંબું જીવન પણ દૂંકું જ છે,
પ્રસાંત જીવન પણ કલેશાન્વિત છે,
વિશુદ્ધ જીવન પણ પાપભાગ્ય છે.

૩૯

“ સાહિત્ય-ત્રિય : ”

નીર-ક્ષીર-વિવેક

જેમ કોયલ કઠિઓની માનીતી છે, તેમ હંસ પણ માનીતો છે. વર્ષાતકાળમાં મધુર અને તીવ્ર ટુંકુદાર વડે રસિયોનાં મનને રંજિત કરનાર કોયલ તે નર છે કે માદા છે તેની ચર્ચા સારી પેઠે થઈ છે. અને કોકિલકૂળનને અર્થાત નર કોકિલને એ મધુર ટુંકુદાર મારેનું ગાન અપાયું છે; પરંતુ એ ચર્ચા કેવે કોયલના ટુંકુદાર વિષે અનેક કવિતાઓ લખાઈ અને ગવાઈ

ગઈ છે. ભ્રમર-કમળના યોગ વિષે પણ ગુજરાતી ભાષામાં કવિનાઓનો તોટો નથી. પરંતુ એ યોગનો આસ્વાદ એ કવિનાના બધા લેખકોને પ્રલક્ષ પ્રાપ્ત થયો હશે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેથી જ રીતે હંસના નીર-ક્ષીર-વિવેકની વાતોનો ઉલ્લેખ પ્રશ્નકરોએ અને કવિઓએ અનેક પ્રસંગે કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે હંસ એક જ રસેલા દૂધ અને પાણીને જાડાં

કરી નાંખે છે એટલે કે તે દૂધ પી જાય. છે અને પાણીને પડ્યું રહેવા દે છે: આ નીરક્ષીરનું પ્રયક્ષણ કેવી રીતે થાય છે તે વિશે કોઈ નગરે જોનારનો અનુભવ હજી મુખી જાણમાં આવ્યો નથી.

સંસ્કૃત કાવ્યોમાં તેા દંસનેા નીર-ક્ષીર-વિવેક સારી પેઠે જાણીતો છે. હંસો હિ ક્ષીર-માદતે તન્નિધા યજ્ઞયત્યપ: અર્થાત્-દંસ દૂધ પી જાય છે અને તેની સાથે મિશ્રિત થએલા પાણીને છોડી દે છે.

હંસઃ શ્વતો યકઃ શ્વેતઃ

કો મેદો યકહંસયોઃ ।

નીરક્ષીરચિમાગં તુ

હંસો હંસો યકો યકઃ ॥

અર્થાત્-દંસ શ્વેત છે અને બગલો પશુ શ્વેત છે, પરંતુ દંસ અને બગલામાં બેદ એટલો છે કે દંસ નીર અને ક્ષીર-દૂધના વિભાગો પાડી આપે છે અને બગલો તેમ કરી શકતો નથી.

એ ઉપરાંત મહાભારત આદિ મંથોમાં પુષ્કળ સ્થળે દંસની આ શક્તિ વિષે તેા ઉલ્લેખ નગરે પડે છે; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે દંસમાં એ શક્તિ કેવા રૂપમાં રહેલી છે અને તે શક્તિની પ્રતીતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

ચતુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના બીજા અધ્યાયમાં એક વાક્ય છે કે જે રીતે કૌંચ પક્ષી જલ અને દૂધને જૂદાં પાડીને દૂધને પી જાય છે તે રીતે ઉદ્ધ પશુ જલમાંથી સોમરસને અલગ કરીને તેનું પાન કરે છે. આ મૂળ વાક્ય ઉપર આપનાચાર્યે ટીકા કરી છે તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે-ક્ષીરપાત્રે સ્વમુખે પ્રક્ષિપતે સત્તિ મુચ્ચગતરસસંપર્કાત્ ક્ષીરાંશો જલાંશ્ચોમૌ વિવિચ્ચતે ॥ અર્થાત્-જલ-મિશ્રિત દૂધના પાત્રમાં જ્યારે દંસ પોતાની ચાંચ નાખે છે, ત્યારે તેના મુખની અંદરના કોઇ

પ્રકારના રસને કીધે જલ તથા દૂધ જૂદાં પડી જાય છે અથવા જૂદાં માલમ પડે છે. આ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે દંસના મુખની અંદરના કોઈ રસવિશેષના પ્રભાવથી દૂધ અને પાણી જૂદાં પડી જતાં હોવાં જોઈએ. એ રસ-વિશેષમાં અમ્લતા-ખટાશ હોય છે. એવું પણ કેટલાક માને છે. એ અમ્લતાના કારણથી દંસના મુખમાં દૂધ જતાં જ તે દહીંના રૂપમાં ફેરવાઈને તેના ઉદરમાં ઉતરતું હોય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ પાત્રમાં બરેલા જલમિશ્રિત દૂધમાંથી દંસ દૂધને જૂદાં પાડીને કેવી રીતે પ્રલય કરતો હશે તે સમજી શકાતું નથી. પ્રો. લોંગમેન નામના એક અંગ્રેજ વિદ્વાને જલમિશ્રિત દૂધ દંસને પાછને તેની પરીક્ષા કરી પરંતુ તેમાં દૂધ-પાણી જૂદાં કરવામાં દંસ નિષ્ફળ ગયો હતો. અમેરીકાના એક ડાક્ટરનો એવો અભિપ્રાય છે કે દંસના મુખની બનાવટ એવી છે કે જ્યારે તે કોઈ વસ્તુ ખાય છે ત્યારે તેનો રસમય પાનજો અંશ મુખમાંથી બહાર ઢળી પડે છે અને તેનો કટુતાયુક્ત અંશ તેના ઉદરમાં ચાલ્યો જાય છે. અતિ રસમય વસ્તુ ખાતી વેળાએ રસ બહાર વહી જાય એ સંભવિત છે, પરંતુ દૂધમાં કાંઈ કટુતા નથી એ જાણીતી વાત છે, એટલે એ અભિપ્રાય બાગ્યે જ કોઈ માન્ય રાખી શકે.

દંસનું અતિપ્રિય સ્થાન માનસરોવર છે, જો કે બીજાં સરોવરોને કિનારે પણ દંસો રહે છે ખરા.

અસ્તિ યદપિ સર્વેષાં નીરં નીરજમણિમા રમતે ન મરાલસ્ય માનસં માનસં વિના ॥

અર્થાત્-ત્યારે પાસે કમળથી સુશોભિત જળ બરેલું હોય, તોપણ દંસનું મન માનસરોવર વિના અન્ય કોઈ સ્થળે પ્રસન્ન થતું નથી. અત્યારે પણ માનસરોવરને કિનારે દંસોનો નિવાસ રહે છે. જ્યારે બરફ પડે છે અને

ચીપાળો સર થાય છે ત્યારે હિમાલયમાં રહેવાનું
હંસોને ફાવતું નથી, એટલે તેઓ દક્ષિણ તરફ
ચાલ્યા આવે છે; પરંતુ વિધ્વાયળથી આગળ
તેઓ વધતા નથી. હિમાલય અને વિધ્વાય-
ળની વચ્ચેના કમળવાળાં સુંદર સરોવરોને દિનારે
તેઓ રહે છે અને પુનઃ ચૈત્ર-વૈશાખ માસમાં
તેઓ હિમાલયમાં જાય છે.

જો હંસ દૂધ પીતા હોય તો તેમને એ
દૂધ મળે કયાથી ? વળી કહેવાય છે કે હંસ
તો મોતી ચરે છે ! માનસરોવરમાં કાંઈ મોતી
પાડતાં નથી કે હંસને તે ખાવા મળી શકતા
હોય ! માછલાને લોટ કે મમરા ખવરાવનારા
જોયા તથા સાંભળ્યા છે, પરંતુ હંસને મોતી
નીરવા જનારા કોઈ સાંભળવામાં આવ્યા નથી.
નિર્મળ જળને મોતીની ઉપમા અપાય છે અને
માનસરોવરનું જળ અત્યંત નિર્મળ છે એ
કારણથી મોતી સમાન જળ પીનારા હંસોને
લોકોક્તિમાં મોતીના ચારો મળ્યો એમ કહેવાય
એ સંભવિત છે.

હંસને દૂધ મળતું નથી, મોતી કોઈ આપતું
નથી, ત્યારે તે ખાય છે શું ? સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
તે વિશે ધણે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે.

હંસી વેત્તિ પરાગપિઞ્જરતનુઃ

કુપ્રાપિ પદ્માકરે ।

પ્રેયાન્મે વિસકન્દલીકિસલયં

મુદ્દે-હયં નિર્વતઃ ॥

‘ મેધૂત’માં કાલિદાસ કહે છે:-

આકૈલાસાદ્ વિસકિસલય-

ચ્છેદગથેયચન્તઃ ।

સમ્પત્સ્યન્તે નભસિ મયતો

રાજહંમાઃ સહાયાઃ ॥

નૈવાચરિતમાં પોનાને પદ્મનાર નળ રાગને
હંસ કહે છે કે-

ફલેનમૂલેન ચ ચારિમૂઢાં ।

મુનેરિવેત્ય મમ યસ્ય વૃત્તયઃ ॥

આ અને બીજા અનેક અવતરણોથી
જેમ શકાય છે કે હંસ ફળ, કંદ, કમળ,
કમળદંડ, કમલસૂત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો ખાય છે
અને તે ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. હંસો કમળ-
પૂર્ણ સરોવરોમાં રહેવાનું વધારે પ્રસન્ન કરે છે
તેનું કારણ એ છે કે એ સરોવરોમાં તેને જોઈ-
તો ખોરાક મળી રહે છે.

કમલસૂત્ર અને કમળદંડ હંસોને બહુ બાવે
છે. કમલદંડની ગાડોમાંથી એક જાતનો રસ
નીકળે છે અને તે પાતળા ફૂંના જેવો સંદેહ
હોય છે. એ રસ પણ દીર અથવા દૂધને નામે
ઓળખાય છે, અને તેમાં કાંઈક મીઠાઈ પણ
હોય છે. ચોરના સંદેહ રસને પણ સૌ ચોરના
દૂધ તરીકે ઓળખે છે. કમળદંડ પાણીમાં હોય
છે અને એ દંડમાંથી દૂધ જેવો સંદેહ રસ
નીકળે છે, જે રસ હંસ પીએ છે. આ પ્રકારે
હંસ પાણીની અંદરથી કમળદંડમાંનું દૂધ પીએ
છે એમ જો માનીએ તો હંસનો નીર-દીર-
વિવેક મિલ થાય છે. પાંડિતો પહેલાં આ
પ્રકાર જાણતા હોવા જોઈએ, પરંતુ ધીરે ધીરે
લોકોમાં એ પ્રકાર વિસરાઈ જઈને જલમિશ્રિત
દૂધમાંથી હંસ દૂધ ચૂરી લઈને પાણીને રહેવા
દે છે એવી સમજ પ્રસરી હોવી જોઈએ, એમ
બીજા પુરાવાઓને અભાવે માનવું પડે છે.

પંડિત મુખલાલજી:

પ્રામાણ્ય સ્વતઃ કે પરતઃ

જે વિષય જાણુ જ થોડાને પરિચિત છે, તે ઉપર હું કેમ લખું છું, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો પ્રસ્તુત લેખની પ્રસ્તાવના થશે. લગભગ આડેક વરસ પહેલાં ભાવનગર આત્માનંદ સભામાં વિદ્વાન્ કવિ કાન્તની સાથે પહેલપહેલું મળવાનું થયું. તે વખતે તેઓએ મને જે પ્રશ્ન પ્રથમ પૂછ્યો અને મેં જે ઉત્તર આપેલો, તેને જ થોડું પશ્ચાત્ત આને વ્યવસ્થિત કરી લખી દઉં તો- એક દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા અને કવિ કાન્તની યાદી એમ બે અર્થ સરે.

કાન્તે મને “પ્રમાતૃત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્યં” એ કારિકાનું પાઠ સમજાવવા કહ્યું. આનો ઉત્તર નીચે લખું તે પહેલાં ઉક્ત કારિકાની ખાસ માહિતિ અને તેનો વિષય જાણી લેવો યોગ્ય છે.

સાહિત્યદર્પણ અને ગૌતમમૂલત્તરિના લેખક બંગાળી વિદ્વાન્ વિશ્વનાથ તર્કપંચાનન (ઇ. સ. નો સત્તરમો સદૈ) ની રચેલ કારિકાવલી-(અથવા બાળાપરિચ્છેદની) ૧૩૬ મી કારિકાનું ‘પ્રમાતૃત્વં ન સ્વતો ગ્રાહ્યં’ એ શીર્ષનું પાઠ છે. એની થોડી વ્યાખ્યા તો યંચ-કારે પોતે જ પોતાની મુક્તાવલિ નામક ટીકામાં આપી છે. મીમાંસક દર્શન પ્રામાણ્યને સ્વતઃ રોપ માને છે. તેનું નિરાકરણ નૈયાયિક મતથી એ પાઠમાં કરેલું છે અને તેની દલીલ તરીકે તેનું ચોથું પાઠ “સંશય્યાનુપપત્તિઃ” આવે છે. આ કારિકાની વ્યાખ્યા કાન્તના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મેં આપી.

આ વિષયની પક્ષવાર માન્યતાઓ અને તેનું ઐતિહાસિક ગૂઢ એ બે ખાગનો આ લેખમાં મુખ્ય

જણાવવાની છે પણ તે જણાવ્યા પહેલાં પ્રસ્તુત લેખમાં વારંવાર આવનાર કેટલાક શબ્દોની સંક્ષેપમાં માહિતિ આપવી હીક ગણાશે.

(૧) પ્રમાતૃત્વ=જે જ્ઞાન-વચાર્થ હોય તે પ્રમા કહેવાય છે અને જ્ઞાનની વચાર્થતા (સંસતતા) એ-પ્રમાતૃત્વ.

(૨) પ્રામાણ્ય=આ સ્થળે પ્રામાણ્ય અને પ્રમાતૃત્વ એ બંને શબ્દો એકાદર્શક હોય પ્રામાણ્ય શબ્દનો અર્થ પણ જ્ઞાનનું ખરાપણું છે.

(૩) સ્વતઃ=જે શુદ્ધિમાં જ્ઞાનનું ભાન થાય તેમાં જ જ્ઞાનનું સંસતત્વ પણ ભાસિત થાય છે, એમ માનવું તે સ્વતઃ.

(૪) પરતઃ=જ્ઞાનનું સત્યત્વ એ જ્ઞાનને-જાણનાર શુદ્ધિ કરતાં-જૂઠી શુદ્ધિથી જાણાય છે, એમ માનવું તે પરતઃ.

(૫) અનબ્યાસદશા=વારંવાર પરિચયમાં આવવાની સ્થિતિ.

(૬) અનબ્યાસદશા=જ્ઞાનાથી ઉત્પન્ન.

(૭) વ્યવસાય=કોઈપણ વિષયનું નિઃપ્રયાત્મક જ્ઞાન.

(૧૧) વિસંવાદ=આથી ઉત્કંઠ.

(૧૨) પ્રવર્તકજ્ઞાન=જે જ્ઞાન પછી તે જ્ઞાનના વિષયને યદ્યપ્યુ દરવા અથવા છોડવા પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રવર્તકજ્ઞાન.

સ્વતઃ કે પરતઃની ચર્ચાનું ઐતિહાસિક મૂળ-વેદના સંહિતા (મંત્ર) ભાગ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દંડ જામી હતી અને તેથી જ અનુક્રમે તે ભાગનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં ચલા લાગ્યો. જળપ્યે કે અજળપ્યે કર્મકાંડનાં વિધિવિધાનો, જેમ દરેક સંપ્રદાયમાં બને છે તેમ, જટિલ અને ગુપ્ત થઈ ગયાં. અને તેમા વાસ્તવિક ધર્માનુભવનું તત્ત્વ ધરી ગયું. હિંસા જે સામાન્યરૂપે અધર્મ ગણાતી તે વેદવિહિત ચત્તાં ધર્મનું કારણ બનાવા લાગી. આ રીતે કલ્યાણના જ્યોતિર્ભય માર્ગમાં ધર્મનું આવરણ જોઈ 'કરુણામૂર્તિ' પ્રતિભાશીલ અને સ્વાવલંબી ધણા મહાત્માઓનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું. તેઓએ તે કર્મકાંડની હિંસાને પણ અધર્મના કારણ તરીકે જણાવવા માંડી અને વચ્ચે વેદનો પ્રશ્ન આવતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, જો વેદ મુદ્દાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તેને ખરા વેદ ન માનવા. આવી સ્થિતિમાં એક વર્ગ એવો ઉભો થયો કે, જે હિંસામય યજ્ઞ અને તેને ટેકો આપતી યુતિઓને અપ્રમાણુ ઠરાવતો હતો. ન્યારે બીજાને વર્ગ એવો થયો કે, જે જરાયે ટીકું મૂક્યા સિવાય દરેક પ્રકારના યજ્ઞ અને સમગ્ર વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યો. છેવટે પ્રધાન ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે લોકોમાં રૂઢ થયેલ વેદોના પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો જ પ્રશ્ન બને વર્ગો વચ્ચે ચર્ચાંતો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો. અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરનાર વર્ગ એમ કહેતો કે, શાસ્ત્રને રચનાર પુરુષો હોય છે. કોઈ કોઈ પુરુષ કદાચ નિર્દોષ અને જ્ઞાની હોય પણ દરેક કાંઈ તેવા હોતા નથી. તેથી એકાદ યોગાધ્યાય સ્વાર્થો કે યોગાધ્યાય અજ્ઞાની

પુરુષ દ્વારા શાસ્ત્રમાં એવો ભાગ પણ દાખલ થઈ જાય છે, કે જેને પ્રમાણ માનવા શુદ્ધ શુદ્ધિ તૈયાર ન થાય. બીજાને વર્ગ એમ કહેતો કે એ વાત ખરી છે; પણ વેદની બાબતમાં તે લાગુ પડતી નથી. વેદોમાં તો પ્રામાણ્યની શંકા લઈ શકાય તેવું છે જ નહીં. કારણ એ કે, પુરુષો વેદોના રચયિતા જ નથી. તેથી તેઓના અજ્ઞાન કે લોભને લઈ વેદોમાં અપ્રામાણ્ય આવે જ ક્યાંથી? આવી રીતે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યની ચર્ચામાંથી વેદના પૌરુષેયત્વ અને અપૌરુષેયત્વનો વાદ જન્મ્યો. અપૌરુષેયત્વવાદમાં એ કાંટા પડ્યા. બનેલી માન્યતાનું સમાનત્વ એ કે, વેદો પ્રમાણ છે. તેમાં અપ્રમાણ્ય ભાગ જરાયે નથી. પણ બંનેમાં એક મતભેદ જન્મ્યો. એક પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે વેદ શબ્દરૂપ હોઈ અનિત્ય છે, તેથી તેનો કોઈ રચનાર તો હોવો જ જોઈએ. પુરુષો (સાધારણ જીવાત્માઓ) સર્વથા પૂર્ણ ન હોવાથી વેદોને તેઓની કૃતિ ન માની શકાય, એટલે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની રચના રૂપે વેદો મનાવા જોઈએ; ન્યારે બીજાને પક્ષ કહેવા લાગ્યો કે, વેદ બધે શબ્દરૂપ હોય પણ વેદ એ નિત્ય છે અને નિલ એટલે અનાદિસિદ્ધ. તેથી વેદને પુરુષોની કે ઈશ્વરની-રચના માનવાની જરૂર નથી. આ રીતે પૌરુષેયત્વ-અપૌરુષેયત્વ-વાદમાં વેદના અનિત્યત્વ અને નિત્યત્વનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા લાગ્યો. વેદનું પ્રામાણ્ય મૂકે મહોએ ન સ્વીકારનાર પક્ષ તો તેને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનતો જ; પરંતુ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર પણ એક પક્ષ તેને અનિત્ય માનતો થયો. વેદને અનિત્ય માની પ્રમાણ માનનાર પક્ષ નિલત્વવાદીને કહેતો કે, શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના રચનારની પૂર્ણતાને લઈને છે, તેથી જો વેદ કોઈની રચના ન હોય તો તેમાં પ્રામાણ્ય કેવી રીતે ધરાવી શકાય? આનો ઉત્તર બીજા પક્ષે

આપો કે પ્રામાણ્ય એ પરાધીન નથી. પરાધીન તો અપ્રમાણ્ય છે, તેથી જે શાસ્ત્રો કોઈના સ્થાયેલાં હોય તેમાં અપ્રમાણ્યનો સંભવ ખરો, પણ વેદ તો કોઈની રચના જ નથી એટલે તેમાં પુરુષોત્તમની સંક્રાંતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન અપ્રમાણ્યનો સંભવ ન હોવાથી વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ છે. આ રીતે અનુક્રમે સ્વતઃ પ્રામાણ્ય અને પરતઃ પ્રામાણ્યની કલ્પના જન્મી.

વિષય અને સાહિત્યનો ક્રમિક વિકાસ-પહેલાં તો ઉપરની કલ્પના વેદ અને તેને લીધે મુખ્યપણે શબ્દપ્રમાણ્યના પ્રદેશમાં હતી. પણ ધીરે ધીરે વેદનિત્યત્વવાદીએ સમગ્ર પ્રમાણ્યમાં તે કલ્પના લાંબાવી અને કહ્યું કે, પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ કે અન્ય કોઈ પણ જાનનું જ્ઞાન હોય તે દરેક સ્વભાવથી થયાર્થ હોય છે. જે આગતુક હોય ન હોય તો તેમાં અપ્રામાણ્ય આવતું જ નથી. અનિત્યત્વવાદીએ પણ પોતાની કલ્પનાને લાંબાવી કહ્યું કે, સાપ્તિક જ્ઞાન હોય કે અન્યજ્ઞાન દરેકમાં પ્રામાણ્ય દાંર્ઢ્ય સ્વાભાવિક નથી, તે તો રક્ત કારણના શુભ્રથી આવે છે-જેવી રીતે કારણના દોષથી અપ્રામાણ્ય. આ રીતે શબ્દપ્રમાણ્યમાં જન્મેલી સ્વતઃ પરતઃ ની કલ્પના સમગ્ર પ્રમાણ્યના પ્રદેશમાં ફેલાઈ. તેવી જ રીતે પહેલાં સ્વતઃ—પરતઃ ની વાદશ્રમિ મુખ્ય ભાગે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ હતી. તેનો ધીરે ધીરે વિકાસ થતાં પ્રામાણ્યની સમિતિ અને તેના દાર્ઢ્ય સુધી તે વિસ્તરી. તેથી અત્યારે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચા પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ, સમિતિ અને દાર્ઢ્યના વિષયમાં જોઈએ છીએ.

જેમ જેમ ચર્ચાના વિષયની સીમા વધતી ચાલી અને તેની વિશદતા પણ થતી ચાલી તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ વિકસ્યું. આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપનિષદના પ્રાચીન જમાનામાં સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચાના શબ્દનું નિત્યત્વ

અનિત્યત્વ જેવા કેટલાક અંશે માત્ર છુટાંછવાયાં નિરુક્ત જેવા અર્થોમાં અસ્પષ્ટ રૂપમાં મળે છે. ક્રમે તેનો વિકાસ થતો ચાલ્યો પણ છેક ચોથી પાંચમી શતાબ્દી સુધીમાં એ ચર્ચાનું સાહિત્ય બહુ નહોતું વધ્યું. સ્વતઃ પક્ષમાં શબ્દસ્વામીનું શાબર ભાષ્ય અને પરતઃ પક્ષમાં બૌદ્ધાચાર્ય દિર્ઘનાગના, જૈનાચાર્ય સિદ્ધસેનના તથા સમ-તબદના અને નૈયાયિક મુખ્ય ઉદ્યોતકરના અર્થો એટલું જ સાહિત્ય ત્યાર સુધીમાં આ વિષયને લગતું મુખ્યપણે કહી શકાય. પણ કુમારિલના શ્લોકવાર્તિકમાં સ્વતઃ પક્ષની ખુબ ચર્ચા થતાં જ બૌદ્ધ, જૈન અને નૈયાયિકો તેની વિરુદ્ધ ઉતરી પડ્યા. શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ અને નાલંદા-વિદ્યાપીઠના તત્ત્વના અધ્યાપક કમલશીલની (આશરે ઇ. સ. ૭૧૦) તે ઉપરની ટીકા સિવાય આજે મોટા મંસ્કૃત બૌદ્ધ અર્થો આપણી સામે ન હોવાથી, તે વિષે મૌન જ હીક છે. પણ જૈન વિદ્વાન વિદ્યાનંદે પોતાની અદ્ધ-સદસી, શ્લોકવાર્તિક આદિ કૃતિઓમાં તથા પ્રમા-ચંદ્રે પોતાની પ્રમેયકમલમાર્તક, ન્યાયકુમુદ્યદ્રોહ્ય આદિ કૃતિઓમાં તે વિષે જરાયે કંટાળ્યા સિવાય ખૂબ લખેલું આપણી સામે છે. આવી જ ચર્ચામાં નૈયાયિકો તો કુશળ હોય જ એટલે તેઓનું સાહિત્ય પણ તે વિષે ઉભરાવા લાગ્યું. દશમાં સદા દરમ્યાન અબખરેવે સમ્મતિતકે ઉપરની પોતાની ટીકામાં સ્વતઃ પરતઃ પ્રામાણ્યની જે ચર્ચા કરી છે અને તેમાં માંમાં-સક, બૌદ્ધ અને નૈયાયિકોના અર્થોનો આધાર લીધો છે, તે જોતાં તે વખતે આ વિષયમાં દાર્શનિક વિદ્વાનો કેટલો વધારે રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે. દાર્શનિક શિરોમણિ વાચ-સ્પતિ મિશ્રની સર્વતોગામિની પ્રતિભામાંથી પસાર થયા બાદ ન્યાયાચાર્ય ઉદયન અને નવીન ન્યાયના સૂત્રધાર ગર્ગશ તથા તેના પુત્ર વર્ધમાનના દાયે આ નિયમ ચર્ચાઓ. તેથી તે

વિષયનું સાહસ્ય થયું જ વધી ગયું. છતાં જે કાંઈ ઉપપદ્ધતિ હોય તે મીમાંસક પાર્થકાર્ય-મિત્રની શાસ્ત્રીપિકા અને વિદ્વાન વાદિદેવમુનિના વિશાળકાવ્ય સ્વાદ્વિરલાકરે પૂરી કરી. અત્યાર મુખીમાં સ્વતઃ પરતઃ ના સાહિત્યનું એક મોટું મંદિર તૈયાર થયું હતું. તેના ઉપર તાર્કિક ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય પ્રામાણ્યવાદ સ્વીકરણ ચલાવ્યો, અને જૈન તાર્કિક શ્રોત્રિય ઉપાધ્યાયે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચ ઉપરની પોતાની રીકામા આ સાહિત્યમંદિરનો પ્રામાણ્ય ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે અદ્વારમા સૈકા મુખીમાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતું જેટલું સાહિત્ય સ્થાપેલું ઉપલબ્ધ છે, તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, મધ્યમ કાળમા દાર્શનિક વિદ્વાનોની આ વિષયમા રસગતિ ખૂબ વિકસી હતી. એની પ્રુટિમાં વિધારણ્ય વિચિત્રશંકર દિગ્વિજયમાંથી મંડનમિત્રનું ધર પૂજનાં એક બાધએ શંકરસ્વામીને આપેલો ઉત્તર ઠાંકવો બસ થશે.

“સ્વતઃ પ્રમાણ પરતઃ પ્રમાણ
કોરાક્ષના યત્ર ગિરં ગિરન્તિ ।

દ્વારસ્થનોઢાન્તરસંનિરુદ્ધા
જાનોદિ તન્મણ્ડનપણ્ડિતોઃ ॥ સં ૮
શ્લો. ૬

સ્વતઃ પરતઃ ના દાર્શનિક પક્ષોનું વર્ગીકરણ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમાં ફક્ત બે જ દર્શનો આવે છે; પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા. પરતઃ પ્રામાણ્ય માનનાર વર્ગમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ઉપરાંત ચાર વૈદિક દર્શનો આવી જાય છે; ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ.

ઉપપત્તિ-વેદ ઉપર ચતા આલેખોનું સમાધાન અને શ્રુતિઓની પૂર્ણપર સંગતિ કરવાનું બુદ્ધિસાધ્ય કામ જૈમિનીય દર્શને લીધું, તેથી તેણે સ્વતઃ પ્રમાણની ડુંકીને ટચ કરસા ઉપપત્તિ ઉપસ્થિત કરી. વેદાંતદર્શનનું કાર્ય, વ્યવસ્થિત થયેલ વેદમાંથી અલ્પનું તાત્પર્ય

બતાવવાનું હતું; તેથી તે જૈમિનીય દર્શનની સ્વતઃ પ્રમાણની દૃષ્ટતાને ચર્ચા કર્યા સિવાય માની લે તે સ્વાભાવિક જ છે.

વેદના પ્રામાણ્યમાં વાંધો લેવા જૈન અને બૌદ્ધદર્શનને પરતઃ પ્રામાણ્યની બુદ્ધિગમ્ય દૃષ્ટતા સ્વતઃ કર્યા સિવાય ન ચાલે. તેથી તેઓનો તે પક્ષ પશુ સદજ જ થયો. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો તર્કપ્રધાન હોઈ બુદ્ધિગમ્ય તકનો વિરોધ ન જ કરી શકે તેથી તેઓએ પરતઃ પ્રામાણ્યનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. પશુ તેમ છતાંયે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવી વેદનું પ્રામાણ્ય સાચવ્યું. સાંખ્ય અને યોગ, એ આખા વિષયમાં બહુધા ન્યાય અને વૈશેષિકને અનુસરતા હોવાથી તેઓને તેથી જૂદા પાડી શકાતા નથી. આ રીતે દરેક દર્શનનો પક્ષબેદ પોતપોતાના સાંખ્ય પ્રમાણે સ્વતઃ પરતઃ ની ચર્ચામાં ચોગ્ય જ છે.

અને પક્ષકારોની મુખ્ય દલીલો અને તેનું તાત્પર્ય

ઉત્પત્તિ-ઉત્પત્તિના વિષયમાં સ્વતઃવાદીનું મુખ્ય મંતવ્ય એ છે કે, જ્ઞાન જે સામગ્રી (કારણ-સમૂહ) થી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સામગ્રીથી જ્ઞાનમાં સત્યતા પણ આવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા નથી. આથી ઉલટું જ્ઞાનની અસત્યતા માટે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત અન્ય કારણની અપેક્ષા રહે છે. -તે અન્ય કારણ દોષરૂપ સમજવું. જેમ અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રી ઉપરાંત દોષની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ પ્રામાણ્ય કોઈ અધિક કારણની અપેક્ષા નથી રાખતું. તેથી જ જ્યારે જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમાં દોષો ન હોય ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા સાથે જ પ્રામાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સ્વતઃ ઉત્પન્ન કહેવાનું જોઈએ.

ઉત્પત્તિમાં પરતઃ વાદીનું કહેવું એમ છે કે,

જેવી રીતે અપ્રામાણ્ય એ પોતાની ઉત્પત્તિમાં દોષરૂપ અધિક દારણની અપેક્ષા રાખે છે, તેવી રીતે પ્રામાણ્ય પણ અધિક દારણની અપેક્ષા રાખે જ છે; આ દારણ તે ગુણરૂપ છે. જેમ જ્ઞાનોત્પાદક સામગ્રીમાં દોષ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્ય ન આવી શકે, તેમ તેવી સામગ્રીમાં ગુણ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય પણ ન આવી શકે. દોષ જે અપ્રામાણ્યનું ખાસ દારણ છે, તે જો ભાવરૂપ પદાર્થ હોય દારણકોટિમાં ગણી શકાય તો ગુણ પણ દારણકોટિમાં ગણાવા યોગ્ય છે. ગુણને માત્ર દોષને બાવ કહીને તેનું નિરાકરણ કરવું યોગ્ય નથી; દારણ કે તેમ કરીએ તો તેથી ઉદ્ધત્ત્વ એમ પણ કહી શકાય કે ગુણ જે પ્રામાણ્યનું ખાસ દારણ છે, તે પણ અભાવરૂપ છે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, ગુણ અને દોષ બન્ને સ્વતંત્ર છે, અને તેથી જ જો સામગ્રી સાથે ગુણ હોય તો પ્રામાણ્ય અને દોષ હોય તો અપ્રામાણ્ય આવે છે. માટે જેમ અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિમાં પરતઃ તેમ પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ મનાવું જોઈએ.

મીમાંસકો દોષને ભાવરૂપ માની તાત્ત્વિક માને છે અને તેથી તેની દારણકોટિમાં ગણના કરે છે; પણ ગુણને તેઓ ભાવરૂપ કે તાત્ત્વિક ન માનતાં માત્ર દોષાભાવરૂપ માને છે અને સાથે જ અભાવને દુષ્ટરૂપ માની તેની દારણકોટિમાં ગણના કરતા નથી. જ્યારે નૈયાયિક વગેરે પરતઃવાદીઓ ગુણને પણ દોષની પેઠે જ તાત્ત્વિક માની દારણકોટિમાં લે છે. તેઓ કહે છે કે, જેમ મુખ દુઃખ એ બન્ને એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહીં કે એક બીજાના અભાવરૂપે-જે કે એકના સહભાવમાં બીજાનો અભાવ હોય છે પણ તેથી તે બન્ને કંઈ માત્ર અભાવરૂપ જ નથી તેવી રીતે દોષ અને ગુણના સંબંધમાં પણ સમગ્રતું જોઈએ. આથી મીમાં-

સકમનું તાત્પર્ય એ છે કે, દોષ એ માત્ર આગતું છે, જો તે ન હોય તો સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન સદજ રીતે જ શુદ્ધ જન્મે. જ્યારે નૈયાયિક વગેરેના મનુષ્ય તાત્પર્ય એ છે કે, દોષની પેઠે ગુણ પણ આગતું છે અને તેથી તે સામગ્રીમાં હોય તો જ પ્રામાણ્ય જન્મે. જ્ઞાન, ઉત્પન્ન થતી વખતે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બન્ને રૂપથી શૂન્ય હોતું નથી. કંતો તે અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે કંતો તે પ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જો અપ્રામાણ્યયુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અપ્રામાણ્યને દોષાધીન માની પરતઃ માનીએ તો પ્રામાણ્ય-યુક્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રામાણ્યને ગુણાધીન માની શા માટે પરતઃ ન માનવું? મીમાંસકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે, પ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાદગ્રિક રૂપ છે. જ્યારે જ્ઞાન જન્મે છે ત્યારે તેમાં પ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. માત્ર અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનનું સાદગ્રિક રૂપ નથી; તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી દોષને કારણે તેમાં અપ્રામાણ્ય દાખલ થાય છે.

શ્મિ-શ્મિમાં સ્વતઃ વાદીઓનું કહેવું છે કે, જ્યારે જ્ઞાન ભાસિત થાય છે ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ સાથે જ ભાસિત થઈ જાય છે. જ્ઞાન અને તેના પ્રામાણ્યનો ભાસ બિન્ન બિન્ન શુદ્ધિમા થતો નથી, તેમ માનવું જોઈએ. જો બિન્ન બિન્ન શુદ્ધિથી ભાસ માનવામાં આવે તો અનાવરણ થાય. તેજેવી રીતે કે, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે વિદિત પણ થયું; છતાં તેનું પ્રામાણ્ય તો બીજા સંવાદક જ્ઞાનથી કે અર્થ-ક્રિયાજ્ઞાનથી માનવું પડે. હવે જો જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય-આદક માનીએ તે પણ જો સત્યરૂપે નિશ્ચિત થયું હોય તો પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય શી રીતે નિશ્ચિત કરી શકે? જે પોને જ અનિશ્ચિત હોય તે બીજાને નિશ્ચય ન કરી શકે. આથી પ્રામાણ્ય-આદક રૂપે માની લીધેલ બીજા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય

નિશ્ચિત કરવા 'ત્રીજું' જ્ઞાન, અને તેનું પ્રામાણ્ય નિશ્ચિત કરવા એથું' જ્ઞાન એમ અનુક્રમે દર્શના વધતાં અનવસ્થામાં જ પરિણામ પામે. તેથી એમ જ માનવું યોગ્ય છે કે, કોઇ પણ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે તેની સાથે જ તેનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રકાશિત થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં પરતઃ વાદીનું કહેવું છે કે, જેમ અપ્રામાણ્ય પરતોચાલ છે, તેમ પ્રામાણ્ય પણ પરતોચાલ માનવું જોઈએ. કોઇ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે મિથ્યા હોય તો તેનું અવયાર્થત્વ કાંઈ તે જ વખતે જણાવું નથી. પણ કાંતો વિસંવાદ થવાથી કે પ્રતિષ્ઠા નિષ્ફળ જવાથી કાલાતરે તેનું અવયાર્થત્વ માલુમ પડે છે. તેવી રીતે યથાર્થત્વના સંબંધમાં પણ માનવું જોઈએ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તે આસિત પણ થયું છતાં તેનું યથાર્થત્વ સંવાદ અગર પ્રતિસાદ્યથી જણાવાતું. આમ માનનાં અનવસ્થા થવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી; કારણ કે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પરિમિત હોવાથી બે ત્રણ ઉપરાઉપર થતાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્ય સુધી તે લ'આષ પડી, પણ એમને એમ તે જિજ્ઞાસા પ્રામાણ્યના વિષયમાં જ રહે એમ ખતવું નથી. બીજી વાત એ છે કે જો પ્રામાણ્યને જ્ઞાનના નિર્ણય સાથે જ નિર્ણયિત માની લેવામાં આવે તો જે વિષયને વારંવાર જોવાનો અભ્યાસ ન હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે જે સંદેહ થાય છે તે સંભવી ન શકે; કારણ કે, જ્ઞાન થયું કે તેનું પ્રામાણ્ય નિર્ણયિત થઈ જ ગયું પછી માફ આ જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય એવા સંદેહને અવકાશ ન જ રહે. તેથી પ્રામાણ્યને અપ્રામાણ્યની પેઠે પરતોચેય માનવું યોગ્ય છે.

સ્વતઃવાદીનું વલણ પ્રત્યેક જ્ઞાનમાં એક સામાન્ય નિયમ માની લેવા તરફ છે, તેથી તે

કહે છે કે, પરતઃ પક્ષમાં આવી પડતી અનવસ્થા દૂર કરવા જો પરતઃવાદીને કોઈ પણ જ્ઞાન સ્વતોનિર્ણયિત માનવું પડે તો પછી તે જ રીતે પ્રથમનાં બધાં જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય સ્વતોચેય શા માટે ન માનવું? સ્વતઃ વાદીનો પક્ષ અભ્યાસદશાના અનુભવમૂલક છે; તેથી ને કહે છે કે, જે વિષય જોવા જણવાનો બહુ પરિચય હોય તે વિષયનું જ્ઞાન થતાં તેના પ્રામાણ્ય માટે કોઈને કદી સંદેહ થતો નથી. તેથી સમગ્રપણે છે કે તે પરિચિત વિષયના જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય જ્ઞાન સાથે જ નિર્ણયિત થઈ જાય છે. દરે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો એક જ પ્રકારનું હોય તેથી અભ્યાસ કે અનભ્યાસવાળા દરેક સ્થિતિના જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સંબંધમાં એક જ નિયમ માની લેવો ઘટે છે. આથી જિજ્ઞાસ પરતઃવાદીનો પક્ષ ચિત્તવ્યાપારના અનુભવ ઉપર અવલંબેલો છે; તે કહે છે કે, દરેક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યમાં કોઈ સંદેહ થતો નથી. જ્યાં સંદેહ ન થાય ત્યાં સ્વતોચાલ છે જ, તેથી અનવસ્થાને અવકાશ નથી. પણ એક જગાએ સંદેહ ન થવાથી સ્વતોચાલ માનીએ એટલે તે પ્રમાણે જ્યાં સંદેહ થતો હોય ત્યાં પણ સ્વતોચાલ માની લેવું એ અનુભવ વિરુદ્ધ છે. જે વિષય જણવાનો બહુ પરિચય નથી હોતો તેનું જ્ઞાન થતાં વેત તેના પ્રામાણ્યની બાબતમાં જરૂર સંદેહ થાય છે. તેથી માનવું જોઈએ કે તેવા સ્થિતિમાં પ્રામાણ્ય સ્વતોચાલ નથી.

જ્ઞાન-આ વિષયની ચર્ચાનો વિદ્વાસ થતાં સ્વતઃ-પરતઃની ચર્ચા પ્રામાણ્યમાંથી આશ્રય વધી કેવળ જ્ઞાનમાં ઉતરી. સ્વતઃવાદીઓમાં ત્રણ પક્ષો પડ્યા. એક એમ માનતો કે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ હોઈ પોતે જ પોતાને જાણે છે, આ પક્ષ શુદ્ધ (પ્રમાદર) નો છે; બીજો પક્ષ મદ (કુમારિક)નો છે. તે એમ માનતો કે જ્ઞાન

સ્વપ્રકાશ તો નથી પણ પ્રત્યક્ષકાર્ય એટલે અન્ય જ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય પણ નથી. માત્ર પરોક્ષ હોય અનુભૂતિ દ્વારા જાણી શકાય છે. ત્રીજો 'પદ' મુરારિમિશ્રનો છે. તે નૈયાયિકાની પેઠે એમ માનતો કે જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; પણ તે સ્વપ્રકાશ નથી. પદ્માદ્ભાવિજ્ઞાનઅનુવ્યવસાયદ્વારા પૂર્વ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ ત્રણે પક્ષો જો કે, જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં એક મત નથી છતાં તેઓ મીમાંસક હોય સ્વતઃ પ્રામાણ્ય પક્ષને વળગી રહી પોતપોતાની જ્ઞાન-સ્વરૂપની કલ્પનામાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યને ધરાવી લે છે અને તેથી જોગ કરેલું જોડજોડે કે આ ત્રણે પક્ષ પ્રમાણે જ્ઞાન યા તો સ્વદ્વારા શ્રુત થાય યા અનુભૂતિદ્વારા યા અનુવ્યવસાય દ્વારા, પણ જ્યારે તે જ્ઞાન શ્રુત થાય ત્યારે તેનું પ્રામાણ્ય પણ તેની સાથે જ શ્રુત થઈ જાય છે.

કાર્ય—કાર્યના વિવિધમાં બન્ને પક્ષો આશય જણાવ્યા પહેલાં પ્રામાણ્ય અને તેનું કાર્ય એ જો તરફે થું અંતર છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રામાણ્ય એટલે વિવિધ વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રવૃત્ત કરવાની જ્ઞાનની શક્તિ. અને કાર્ય એટલે એ શક્તિદ્વારા પ્રકટતો વિવિધતા યથાર્થ બાહ્ય. આ કાર્યને ઘણીવાર પ્રમાણનું કાર્ય પણ કહેવામાં આવે છે. કાર્યના વિવિધમાં સ્વતઃવાદી કહે છે કે, પોતાની સામગ્રી ઉપરથી પ્રમાણ કલ્પન થઈ કે લાગવું જ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય તે પોતાનું પ્રવૃત્તિ કાર્ય કરે છે. આમ માનવામાં તેઓ એવી દલીલ આપે છે કે, જો પોતાનું

કાર્ય કરવામાં પ્રમાણને કારણ ગુણોનું જ્ઞાન અગર સંવાદની અપેક્ષા રાખવી પડે તો જરૂર અનવરથ થઈ જાય. ત્યારે પરતઃવાદી કહે છે કે, પ્રમાણ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સંવાદની અપેક્ષા રાખે જ છે અને તેમ છતાં અનવરથાનો જરૂરો બચ નથી. કારણ એ છે કે, સંવાદ એટલે અર્થક્રિયાજ્ઞાન. આ જ્ઞાન 'શ્લેષ' હોય તે બીજાની અપેક્ષા સિવાય જ સ્વતઃજ્ઞાનિત અને સ્વતઃકાર્યકારી છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પોતાનું કાર્ય કરવામાં અર્થક્રિયા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે તેથી અર્થક્રિયાજ્ઞાનને પણ પોતાના કાર્યમાં અન્ય તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ એવો એકાંત નથી. ખાસ મુદ્દો તો એ છે કે, જાણવું કાર્ય માત્ર અર્થનું જ્ઞાન પ્રકટાવવું એટલું જ છે. હવે જ્યારે પ્રમાણના કાર્યમાં જ્ઞાન સામાન્યના કાર્ય કરતાં વાસ્તવિકતાને ઉમેરો થાય છે ત્યારે એટલું જ્ઞાન જોઈએ કે, પ્રમાણના કાર્યમાં કોઈની આ વિશેષતા કોઈ કાર્ય હોય લીધે આવેલી હોવી જોઈએ; તે કારણ એ જ સંવાદ. તેથી પ્રમાણનું કાર્ય પણ પરતઃ જ્ઞાનનું પડે.

આ બન્ને પક્ષની માન્યતાનો આધાર જામતી પડે છે; એટલે કે સ્વતઃ પક્ષની મનો-વૃત્તિ એક કોઈ સાર્વત્રિક નિયમ જેવા તરફ છે, તેથી તે દરેક જ્ઞાનને સ્વતઃકાર્યકારી માની લે છે; જ્યારે પરતઃવાદી મનોવૃત્તિ અનુભવને સામે રાખી સ્વતઃ તરફ છે. તેથી તે કોઈ એક નિયમમાં ન બંધાતાં જ્યાં જ્યાં અનુભવ થાય ત્યાં તેનું માની લે છે.

૮૧

સ્વ. સુરસિંહજી (કલાપી)નો

સ્વ. ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીને કાગળ

(કાન્તનાલાને માટે આપનાર: રા. રા. નરહરશામ માધવશામ ત્રિપાઠી.)

લાઠી,

તા. ૩૦-૧૨-૯૨.

‘રા. રા. ગોવર્દનરામબાઇ, *

આપનું તા. ૨૬ નું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. દર્શન માત્રથી આનંદ થયો. પણ આપના કુટુંબમાં વ્યાધી છે એ જાણી રનેદ અર્દતા [x આદતો] મુશ્કેલ ખેદ થયો. કશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ રાગજો તો આપના અતુલ આભારી છે. [પૂ. ૨ ભૂં] કોઈ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જેવા ઉદ્યમી ગૃહસ્થોએ જુદું છે એમ સાબીત કરી આપું છે. “અધિરા-જનું જનરાન્ય” અમને ભોધ આપનાં યશ અને “સરસ્વતીચંદ્રનું મનેરાન્ય” એ નામ જ બનાવી આપે છે કે સરસ્વતીચંદ્રે કહેલ વાક્ય “જહાંગીરી કપીરી એ લજાટે છે લખાની મેં” સાચું પડશે, કશ્વરમાં મંથસપાસિ થશે, [પૂ. ૩ ભૂં] ચંદના કર કુમુદને પિંક્કાવડે નહિ, ચંદકાંત દ્રવતો જ રહેશે.

“જેના માર્ગે જુદા દત્તા; દિશા એક હતી. અનેક આંખો એમની. પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગે શોધતી હતી. પણ દૈવની ઇચ્છા કેઈ દિશામાં ફેરે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી.”

* આ પત્રમાંથી ચોટાક બાજુ રા. રા. રૂપ-રાંકર ઉદયરાંકર એમના ‘કલાપી’ સાક્ષરલખન એ નિબંધમાં પ્રકટ થઈ ગયેલો છે

માર્ગે શોધતી આંખો ઘણી છે, અને દિશાની માત્ર કલ્પના જ છે; દૈવની ઇચ્છા જાણવા ધાગા આતુર છે માટે ગોચ્ય લાગે તે કરવું.

“નવસમંધાવર્તી”નો દેટલોક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને જીવનકથા વાંચી આપની ઉદ્દાત્તાથી આનંદ પામ્યો છું. દુર્દન સાથે જન્મભરે [પૂ. ૪ થું] ગાળ્યા કરનાં સજ્જન [x સન્નજન] સાથેની ધરીને જાણિદારી છે. તે જીવનકથા મને મોહકશો-આપ મને સંભારો છો-તેથી હું ઉપકૃત છું.

રાજકુમાર કેલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે, તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કલેજ બંદાવે તેટલું જ બાબુનાર તો જાણુ જ થોડું બધું છે. આ કલેજમાં બાબુનારને વિદ્યાર્થી બાળે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશનાં નસીબની વાત છે. લશ રાગજોની આંખ ઉપડતી નથી. કુમારેની નથી સાગી સોગળ મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મહારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો [પૂ. ૫ થું] હતો. પણ રાગજો અને અસ-સીઆ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. પાંચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધીથી હું હેરાન હતો. માત્ર અડધી કલાક વાંચી શકતો. મુંબાઈના ટામ્પર મેકનાનાઈટી દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્ડુલેશનની વ્યાધી મને છે. દવા નિયમિત રીતે જરૂરી વાપરવી પડે છે. હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકું છું અને તેટલું વાંચું છું પણ મહારી આશા હવે પુરી થશે નહિ.

[૫. ૬ હું] દરરોજ એક કલાક કાપદાનો અભ્યાસ કરું છું. એક કલાક ઈંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચું છું. હાલ સ્માર્કમના પુસ્તકો વાંચું છું. ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચું છું. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કોલેજ છોડ્યા મને એક વરસ થયું, ત્યારમા “હુદુદી”નું પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમા લીધું છે, અર્થાત્ મેં ઈંગ્રેજી વાંચ્યું હમણાં જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ત્રણ પુસ્તકો વાંચી ગયાં, એટલા [૫. ૭ મુ] વાંચ્યા છે કે ગુર્જર ભાષાના મારાં પુસ્તકોમા એવું બાળે જ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય પ્રેમ અને પયંપક પુસ્તકો મને અતી પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આસુ કાપે છે, દ્વિશેષાંશી વાંચવી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિગથી

સંતોષ ન થયો તેથી શિલેસોશી માટે ઈંગ્રેજી અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે. સંસ્કૃત “પ્રેમ માટે” કેમકે સંસ્કૃત દ્વિશેષાંશી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે બાપામા મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકા બરેલું છે. [૫. ૮ મુ] ગુજરાતી વાંચન તો જતરી જ ગેરમે ગુજરાતીમા હમણાં હું ગ ગ. મણિલાલ બાલકૃષ્ણ “મિહાંતમાર” વાંચું આપ જે જે વાંચવા મને સુચનશે તે અવશ્ય વાંચીશ. આપ આવો એકલાલ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?
અત્ર મર્ચ્યા કુરલ છે ત્યાં પણ તેમ જ હશે.

નિ. આપના મુનિંદના

સચ્ચિદાનંદ ગરજાપૂર્વક નમસ્કર.

દીપ્તજી - આ પદેશનો એક અને પછીના બે એમ ત્રણ કાગળ માટે ત્રણે મમાલોચક માસિક, માર્ચ ૧૯૨૪.

૪૨

ચિ. “હિમાંશુ” :

“સરસ્વતીચંદ્ર” અને “જયા અને જયન્ત”

રા. રા. કવિ નહાનાવાય અને ગ. માહારવ્ય ગોવર્ધનરાગ ત્રિપાઠીની અનુપમ કૃતિઓને પ્રસ્તાવનાની ખાસ જરૂર ન હોય. “જયા અને જયન્ત” ને “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુર્જરમાહિત્યની મદાન કૃતિઓમાં છે અર્ધા આપણો ઉદ્દેશ એ બે કૃતિઓ વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવવાનો છે. આ સામ્ય બન્ને કૃતિમા આવના લક્ષના વિચારમા રહેલું જોવામાં આવે છે. “જયા અને જયન્ત” મા કવિએ શુદ્ધ દરેકો વિચાર ધણો ગદન છે. કવિ આ વિચારને આત્મવશ દે છે. કવિને ઉદેશ “સ્નેહ કેટલે દેવતામના નહીં પણ તેનાથી પર કેટલે નિર્ભંગી આત્મભાવના” છે, “સ્નેહના-

અભ્યર્થના ગીત” બંધાવવાનો છે. એ વિચારમા “બીમવૈગ્ય ધારીને” દેવતામના તજવાની છે. અર્ધા સ્નેહ અને અભ્યર્થનું સંકલન છે. કવિ તેને સ્નેહયોગ કહે છે. આ પણ એક યોગ જ છે. યોગથી બે મંસાર તરાય છે તો આનાથી તે છતાય છે. અર્ધા પણ સંયમનિમ્મલ કેળવવા પડે છે. યોગમા વિચારનહિત નો અર્ધા વિહાર-રહિત થવું જરૂરનું છે. કવિશ્રીએ આ વિચાર નાટકમાં અદ્ભુત રીતે ખીલવો છે. નાટકના નામમાથીજ અર્થ મળે છે. જયા અને જયન્ત બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત જિ(જય) - જનનું પદ્યો યોજેલા જણાય છે; જયા અને જયન્ત દેવતા

સ્થૂળ બંધોથી પાર જઈ શકે છે, માટે જ આનામે પદાર્થ જ છે. શરૂઆતમાંથી જ “પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ” ગીતં પ્રેમની ઊંડી મીમાંસા સમજાવે છે: જગત સઘળું પ્રેમમય છે. પ્રેમ જગતના હિદાય અને આધારરૂપ છે. આ એક મહાન પ્રેમરૂપી શક્તિમાંથી પાંગરતી જૂદી જૂદી શાખાઓ કવિ જગમાં પરવરતા જૂદા જૂદા પ્રેમના પ્રકાર સમજાવે છે અને આ વટવૃક્ષની શાખાઓ જેમ એક જ ધારમાંથી ટાપળીઓ છે, તેમ આ જૂદા જૂદા પ્રેમ પણ ઘાવાપૃથિવીથી પરવરતા આકાશ-વિરાળ એક જ પ્રેમના વિભાગરૂપ છે. દમ્પતી-પ્રેમ પણ આમાં આવી જાય છે, અને એ બન્ધુપ્રેમોના જેમ આ નિર્ભય નિઃકામ વિશુદ્ધ હૃદયની બાવના જ છે. કવિ આ પ્રેમમાં મોહ ને રોદના અને સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મના ભેદ બાણે છે.

પ્રેમ ત્યાં ન હોય કામવાસના

પ્રેમમાં નથી દેહની વાછનો.

આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કવિ લખે છે:

જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં શરીર

નથી એવું કંઈ જ્યાંડગીમાંસાનું ન્યાયમય

દેહ ત્યાં આત્મા અંબવે પણ આત્મા હોય ત્યાં દેહ હોય જ એવું કંઈ નહિ. આત્મા દેહ વગર તેમ જગ્યા અને જગત્તનો પ્રેમ પણ વાસના વગર ટકી રહે છે.

હવે આપણે “સરસ્વતીચંદ્ર” માં આ વિચારનું સામ્ય કેટલે અંશે છે તે જોઈએ, અને સાથે સાથે વિચારનું સ્ફોટન પણ નિદાળના જઈએ. પહેલાં જ ભાગ ૪ થામાં સંસારના ઉચ્ચ પવને તપેલાં અને તવાયલાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ “હૃદયના બેઠનું” સાગનું ” નામે પ્રખ્યાત પ્રકરણમાં મળે છે, ને જીવનના આ મદન પ્રશ્ન પર વિદ્વાતભરી ગોષ્ઠિ આરંભે છે. સુન્દરગિરિના પવિત્ર સાધુજનોએ સંપૂર્ણ વિચાર થોડો પછી આ બન્નેને આત્મનિર્લુપ્ત માટે પંચ

શક્તિ આપી છે અને તે દ્વારા ગોવર્ધનરામ આ વિષયની મીમાંસા ઉકેલવી શરૂ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ત્રણ જનના યત્ન ગણાવે છે- તારામૈત્રક યત્ન, એકાગ્નિ યત્ન અને પરોક્ષ વેદી. આમાંથી છેલ્લું તેઓને સૌથી વધારે ધર્મ્ય છે, અને વિદ્યારૂપી અને ચન્દ્રાવલી પણ એનાં જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. નૃપાનાકાલનો વિચાર કદાચ છેડી દોડિમાં આવી શકે. આમાં પણ દેહનો સ્પર્શ વર્ત્ય છે, પણ આત્માનું અદ્વૈત છે, અને ક્રિયાગિનીની વ્યવ્થાઓ એક જ દિશામાં બળ્યા કરે છે. પછી ગોવર્ધનરામ કૃષ્ણના સૃષ્ટિમાં વિચરે છે, ને એ સ્વપ્નદૃશ્યમા સિદ્ધલોકના યાત્રા-પંથે બન્નેનું સૂક્ષ્મ અદ્વૈત સધાય છે. ભૌતિક બદેશીની સૂક્ષ્મ છાયા જ આ લગ્ન કરે છે અને બન્નેની પાછળ અદ્વૈત રૂપે દેખાતા તેજના હેરા નાખે છે. આમ સરસ્વતીચંદ્રનો પિતૃયજ પૂરો ધર્મ પ્રીતિયત્ન આરંભાય છે. વળી આમાં “નવાનું” એ છે કે વચ્ચે દિગ્ગત જાય છે છતાં સ્વયં અધૂરું રહ્યું હતું ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. આ સ્વયં દરમ્યાન તંઓ દેહની વાસનાઓ પર જય મેળવી શકે છે, અને “સૂક્ષ્મ પ્રીતિનાં અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિનાં તેજ શક્તિનાં સંવેદન પણ અદ્વૈત” પામે છે. બન્ને વાસનાની આરવકતા અનાવશ્યકતા ચરે છે ને સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે- “વિષયની વિરમ્ભિતિ, સંકલ્પનો સંકેય, સંદિગ્ધારનો દિવ્ય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હરે છે તે ખરી. બાહ્ય તેના નાશનો ક્ષાય સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સસિદ્ધિ જ છે.” તેઓ વામનાના સનાતન તથા વિરોધ ધર્મ પણ ચર્ચે છે, ને વાતાવરણનુસાર સનાતન ધર્મ જ દ્રવ્યરૂપ ગણી, બન્ને દેહવાસના વર્ત્ય ગણે છે આતે કુમુદ-પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી?—એમ પૂછતાં સરસ્વતીચંદ્ર જરાય દે છે- “સકાલ વાસનારૂપ પ્રીતિ ને વામના છે. તે કામથી ઉત્પન્ન છે અને કામથી

દીપ્ત થાય છે નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાતારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચંદ્રની વચ્ચેના પરસ્પર શુદ્ધતાદર્શિણના જેવી સદ્યાર સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. ”

મહાન કષ્ટસહન પછી જેમ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર પાછા મળે છે, તેમ જ્યાં અને જયન્ત પણ “ વિતરૂની વધાઈઓ ” વીત્યા પછી મળે છે, ત્યારે આવો જ પ્રસંગ ઉભો થાય છે તેઓ પણ છેલ્લો મહાન નિઘ્ન ચર્ચે છે, ને જ્યાં કુમુદની જેમ જયન્ત પાસે છેલ્લી દીપ્તિ મળે છે

શિશ્યસ્તેહ શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ।

પણ જયન્ત સરસ્વતીચંદ્ર જેમ જ્યાંને જ તેનો પોતાનો નિશ્ચય પૂરે છે, આ તે પ્રભાણે વર્તવા કરે છે. અહીં જન્મે જગોએ પુરની ન્યાયશુદ્ધિ મળાવી છે, પણ તે સ્ત્રીની ઇચ્છાના પાયા પર જ ચણાયતી છે એક એકથી સતત જતા અદ્વૈત રૂપે છે જયન્ત જ્યાંની ઇચ્છા પૂરતા કહે છે

ભમ કે ધર્મ ?

કામ કે મોહ ?

સંસાર કે મના ?

એ દેહના ખડા છે મનુષ્ય

તું નીકળ એકની નેગશુ ચક્ર

તારી મને ઠોડા છુ અનખ જગાવના

સરસ્વતીચંદ્ર આમ જ કુમુદની ઇચ્છા પર ‘ અનખ જગાવના ’ તરખ છે, ને લોભાપવાદ મારે મુકીને સ્વન સમાગમ માટે પણ તૈયાર છે આના જ પ્રસંગ પર ઉપરની પંક્તિઓના જવામમાં જ્યાં કહે છે

હવે દેહની કથા ન કરી જયન્ત ।

x x x

આજ સુધી આગને અડધા નથી

હવે એ અંગને અમરગીરીશ ?

વિષય ભોગ્યા નથી, નિરખ્યા છે,
વિચોમાં તો વિદા છે, જગનના

જયન્તનો નિશ્ચય પણ મનનીય છે તેમા આત્માની લોકોત્તર નાતિ ને શુદ્ધિનો નિશ્ચય ઉત્કર્ષ નજરે પડે છે

જ્યાં ! પરુથીએ માનની પામર ?

ગેરે હતો ને દેને હતો

તે કામને નહીં હતે માનની ?

પ્રેમ તદ્દા ન હાલ કામનામના

પ્રેમમા નથી દેહની વાગના

x x x

નત્તારી કામને અતરશે

નિના બહુભોમ દીપ્તે તદ્દારે,

આમ આ જોડુ પણ દેહના સ્વપ્નને વળ્યું ગમવાનો નિશ્ચય કરે છે જ્યાંને મા તો ‘ વિચોમાં તો વિદા છે જગના ’ જ્યાં ‘ મત્કર્મની સન્મામિની ’ થઈ, “ સ્નેહમગે વૈરાગ્ય વમાવે છે આ સૂક્ષ્મ મરોગ પણ સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના નિર્ણય જેવો છે. કનિ તો આત્મનમ કહે છે, ને ગોસ્વર્નગમ સદમનમ કે હૃદયનું અદ્વૈત કહે છે જ્યાં અને કુમુદ તેમ જ પતિની ધર્મપત્નીઓ છે, ઠહિણીઓ નથી સદ્વર્મચાગિણીઓ છે, ખારીઓ નથી કુમુદ જ્યાં સરસ્વતીચંદ્ર માયુ જોગામાં લેના સૂની સયમ કેમી શકે છે, તે સમયે વિચારશ્રેણિમાં પડે છે “ પત્નીનું અર્ધાગના સ્વરૂપ પણ પ્રકારે સધાન છે જે મહાન કાર્ત્ત એમને આરબતુ છે તેમા હું એમની. નાસી થન્શ, અનેક ક્લેશ બરેની એમની લોકનાત્રામાં એમના મનને અતુલ ચક્રશ્રીએ કરનાના સર્વ કાળો દરીશ ’ એ મર્વ વાતમાં એમની સ્ત્રી છુ તે થાશ, માન ગયનકાગે ગભા યનાનો નિરોધ છે ”

આની મીમામાં પછી હવે આપણે આ ઉચ્ચ વિચારનું મન્ત્ર નિદાગીએ આત્મનમ

કે સૂક્ષ્મલક્ષ્મીનો ઉદ્દેશ ધણો ગંભીર છે. સંસારમાં સ્ત્રીનું રથાન ધણું ઉચ્ચ છે. સ્ત્રી વગર સંસારપત્રા અસક્ય છે. સ્ત્રી વગર પુરુષનાં કાર્ય આખં અધુરું છે. સ્ત્રીઆ જગ "અધઃ કારની ગુહ્યો અખંડ અગત્યાજે" છે. "આત્માનાં ઓજસ્વિલસાવે" છે, ને "દસ્યાધુ-પત્યની પ્રેરણાઓ" પ્રેરે છે. સ્ત્રી ઉત્કર્ષ એટલે જગ ઉત્કર્ષ; સ્ત્રીપૂરણ એટલે સંસારપૂરણ. સ્ત્રી પુરુષની શક્તિરૂપ છે; પાર્વતીએ શક્તિશંકર-ચક્ષુષા દર્શાવે છે. તેનો મહિમા પણ પ્રકૃતિના જેમ અખંડ અને અનાદિ છે! પ્રકૃતિ પુરુષ ચૈવ વિદ્યચનાદિ ઉભાધર્મિ સ્ત્રી જગત્ જીતે છે, ને પુરુષને દોરે છે:

A perfect woman nobly planned,
To warn, to comfort and command.

પુરુષ આવેશીકારી છે; સ્ત્રી શાન્તિમય પ્રેરણા છે. જગ્યા અને જગ્યન્ત વચ્ચે પણ કવિએ આપણે આલેખ્યો તેવો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રભાવશાળી સંબંધ બતાવ્યો છે. જગ્યન્ત એમ જ માને છે કે:

જગ્યા ધરાવશે જગ્યન્તને મારે
જગતના જગ્યનો મુગુટ.

જગ્યન્તને મન "જગ્યાને પુણ્ય પગલે જ જગતના જગ્યાનાં સહવાર" ઉગવાનાં છે. જગ્યાને જગ્યન્ત પ્રાર્થે છે, કે "જગ્યા તું જીતી જીતનાં શીખવ." જગ્યા જગ્યાને જગતના ચોકમાં જગ્ય-ધ્વજ રોપવાનું દેહે છે, ત્યારે જગ્યન્ત જગ્યાનું દે છે:

એટલે હાથે ? નહિજ જગ્યા ?
કે જીતું નથી, કે જીતશે નહીં
પુરુષને પ્રકૃતિની ખેલડીજ
નવચક્ષાંડ સરજે છે.

સરસ્વતીચંદ્ર તરફ વળતાં આપણે જોઈએ

છીએ કે તેને જગ્યાવાર ને સંસારકલ્યાણના પડેલેથી જ ઉદ્ધારણ દત્તા. જગ્યના કુખનર પ્રસંગોથી ઉદારીન મદાત્મા અદાલતે જગ્યાને છે. પણ

ઉંડી જોળી રહી અધૂરી, ન તત્ત્વ પણ બીજાનું:
જડ્યો પણ સ્કોડમાં સાચી, જગ્યાઓ મુઠું અદાલતે!

ઉન્નતગિરિનૃગોમાં તે વિચરે છે. સનાતન સાગ આદરે છે. યદુનૃગની સ્વર્ગાય વિભૂતિમાં દ્વિત સંસારને પણ જાડી જગ્યા પ્રયત્ન કરે છે. પણ ત્યાં જે તેને ઉચ્ચ ઉચ્ચ જગ્યાય છે. મુન્દરગિરિથી દૂર દૂર ધારના સાગરમાં તેને જળે જળનાનાં હુણોદધિના બાણકાર વાગે છે. જાને તેને પણ જગ્યન્તના જેમ ધ્વનિ થાય છે:

જાણ નર્દાં જીતે આપ વિના
પળી છે એક પંખાણું અપંગ

તેનો આ ભેદ મુવિખ્યાત સ્વપ્નદ્રશ્યમાં ઉદેશાય છે. અન્દલક્ષ્મીની છાયા જનને એક એક પાંખ આપે છે, ને સંસાર તરવાનું દેહે છે. આમાં એજ જીવાનું છે, કે જનને એક એક પાંખ મળે છે, ને એક એક ને એમજ બે પાંખે તેઓ ઉડી શકે છે; એકજ ઉડવા વાળ તો પડી જાય.

પણ તેનાં જે તપ નિર્ચય નથી. સરસ્વ-તીચંદ્રને મુન્દરગિરિનાં દિવ્ય વાતાવરણે જ એ ઉચ્ચ આદર્શ સજે છે; અને પિતૃયજ્ઞરૂપે તપનાં પરિણામે અને કૃમ્દને પ્રમાદ સાયેનાં દેહલક્ષ્મીને પેદી પર તપ તપવાથી આટલી કહિન આત્માની નિર્મળતા મળી શકે છે. જગ્યા અને જગ્યન્તનાં 'વિતંકો' પણ તપરૂપે છે. "જડ્યો પણ સ્કોડમાં સાચી" એ તપ પછીજ. પવિત્ર યજ્ઞ ને પછી જ જગ્યાને પવિત્ર કરી શકાય.

આમ કવિ. નહતાલાલ અને સા. શ્રી. જોષધનરામના આ વિરલ વિચારનાં મીમાંસા

અને મદત્વ ઉદ્દેશવા પ્રયત્ન કરી આપણે વિરમશું.

કેમ્પ દ્વારા કુસુમના લગ્નનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરો. પણ કુસુમનાં લગ્નના વિચારને “જ્યા અને જયન્ત” સાથે મેંગલ ન હોવાથી નિર્વર્થક લાંબાણુ ઉચિત ધાર્યું નથી. કુસુમના લગ્નનો ઉદ્દેશ નિરાશોજ છે. ચન્દ્રકાન્ત કહે છે તેમ જગન કુમુદને મૃદમ નહિ લેમ શકે;

જગન આધેનું છે. અને વળી સ્ત્રી-સુદ્ધિદારા કરવા ધારેલા લોકદૃષ્ટ્યાણુમા અવિવાહિત સંસ્વતીચંદ્ર નિષ્કુળ થાય. કુંવારું જગનની સ્મૃત્ત દૃષ્ટિએ અકારૂં થઈ પડે છે. એ પણ ખરૂં કે કુમુદને સંસ્વતીચંદ્રનાં “લખ હૃદયમાં હવે અલખ જગાવવાનો અધિકાર” નથી. સંસ્વતી-ચંદ્ર રૂપી કૃષ્ણની મેરવી કુસુમ યાવ ત્યારે જ જગન એ અલખનાં લખ પાન કરી શકે.

કાન્તમાલા
પદ્ય

૨૧ ૨૧ અવદેશર કરામણ અખરહાર:

કાન્તનું સ્વર્ગપ્રયાણ

(દિવ્ય)

સ્વામીના સેવક વહાવા, ઓ ગુર્જરોના મણિ કાન્ત,
 મધુના અમૃતરસ પ્યાવા તે પી પાવા મરણાન્ત,
 ટુંગ આત્મ-માર્ગ નિરાળા કયા શોધ્યા આખર, શ્રાન્ત-
 છોડી જગપથ નમાયા કયા જઈ પામ્યો એકાન્ત ? ૧

બહાવા, ટુંગ હૃદયસિતારે જ્યા છેકયા પૂર્વાસાપ,
 મૃદુ ઝરતી અમૃતધારે પળ ભૂલ્યા સૌ જગનાપ,
 ટુંગ અંગુલિ તારે તારે ઝરતી માધુર્ય અમાપ,
 કયા જઈ શોધુ જંગમ્યારે ટુંગ અદ્ભુત ગાનપ્રનાપ ? ૨

ઓ બંદુ. ગરો તું ચાતી ક્ષરતશ્ચ દરવા દર;
 લાગ્યાં શુ અમ ઉર ખાતી યોગમ હૈયે ચક્રચૂર ?
 સંભારી સ્વર્ગે બહાવી અહિં વાળ્યાં આશમન ?
 ત્યાં ચાલ્યો ગાવા મહાવી શુ ગાન પરમ રસપૂર ? ૩

ટુંગ હૈમાની ખસિહારી અહિં જોઈ અમે કંઈ એર,
 ટુંગ રતેલવસંતે ભારી લયના મૃદુલાભર મ્હોર,
 કંઈ કંઈ ધારી અણધારી ટુંગ હૈયે તપી બપોર
 ન્યારી, બહાલા, રે ન્યારી ટુંગ કુસુમ સમી ઉરોર ! ૪

ડોલી બહુ ત્હારી કીરતી ભવભાગરને તોફાન,
 જોળા દરતી ને નીરતી તું રોજ રજો હેરાન,
 ટુંગ નજર કદી નવ ખસતી જ્યા અગતું દર નિશાન,
 ટુંગ સફર સફળ થઈ દિસતી અવામીકર દષ્ટ ચુકાન. ૫

શું ' નદી ઇશ્વર હુ ખાતો ' ? શું ' કન્યા કૃતિ દુર ' ?
 જ્યનભર તો સ્ત્રામીનો હું, બંધ રજો જગમ પલ !

- ને લેવો દાન અમીનો, તો વિષ પાન પીનું શરઃ
જો ગદાપિના પ્રભુજનો છે પ્રેમવિલાસ ૧૧૨. ૬
- માયું તે આજ મળું છે, શોયું તે ૧૮૫ અવેર.
રોક્યું તે પાન ઉપયુ છે ઓ વ્હાલા, પ્રભુની મંદર !
ત્યાં દેવ ૧૨૨૫૨ પૂછે દારે કાલા રસમેર,
એ આજે સ્વર્ગે શું છે ?- રસદેવ, પધારો ઘેર ! ૭
- કુનિયાએ અળગો કાપો, તે કરવા પ્રિય વધુ આજર,
વ્હાલાંએ ધા ઉર દાપો, તે સુખન કરવા દાનઃ
તેં સોદમુધારસ પીધો, લઈ પ્રભુ પેલાંનો સાનઃ-
વે, પ્રભુએ ખોલે લાધો ને ચિર મૂક્યું ચુતાજ ! ૮
- જા-મે જા-મે ઉર દસતું એ છે વિધિની શુભ નેમ,
જોવા અધારે મસતું, લેવા ખોલું જગ દેમ;
કુનિયામાં કુએ દસતું ને સુખમાં રાપું તેમઃ
વ્હાલા, નિશુકરમાં વસતું તું સમજ્યો સાધી પ્રેમ. ૯
- દિનકરની શોખા ખોલે ચૂપારને બર આકાર,
જીવન જ્યાં રહતું એલે ત્યાં આત્મા બરે મિદાઃ;
નમગંગા પૂરી લેલે જ્યાં આંત્રે આંખ આભાસ,
જીવન અવસાને ખોલે, ને પૂરે પ્રભુજ આલ. ૧૦
- વ્હાલા, પ્રભુપદ તું ખેલે છેડી તુજ વીણાતાર,
અદિ' વદતી રસમર રેશે મધુરી પીરી સ્વરધાર;
રેતી ઉપાર ઉકેલે ગુર્જરી તુજ ગાનપ્રકાર,
ધા રંગ દશે સુરમેલે ?- મુજ આંખ ઉડે જગપાર ! ૧૧
- ઉગશે રવિ ને આયમશે, રૂંદશે સત્ય જા. ને રમેદ,
આગળ પાછળ નમ નમશે જન્મે તપશે રવિદેહઃ
તુજ ગાન ધિનાકર સમશે, બરશું ઉર જો રસલેહ,
ત્યાં તુજ રતિધન, ધમધમશે, વ્હાલા, અદિ' જ્યોતિર્ગેહ ! ૧૨

૪૮

જહન કીર્તિદા દિવાનજી:

સ્મરણો.

(સિખરિણી).

પિના ને માતાના મુખ સુખ સર્વા અંક મહોંજે,
વસંતી સ્નેહે જો હજિય મુગને ના વિમરણ;
ફરી છુછા ચાતીં મુજ હૃદયમાં ગાય બનવા,
મહને વ્હાણાં લાગે સ્મરણ ગનકાલીન મધુરાં. ૧

સખી જહેનો વ્હાણી રમત ગમતે સાધી સરવે,
પળા ભાંડુ બંધુ, રતિવિનિમયે સંગ ઉછર્યા;
ચયાં છૂયાં તો યે દાણુ હૃદયમાંથી ન ખસનાં,
મહને વ્હાણાં લાગે સ્મરણ ગનકાલીન મધુરાં. ૨

મટી ના બાધ્યા ને સ્વશુર મૃદુમાં જૈ વસોં, તપહાં
ખમ્યા જંઝાવાતો, હજિય ઉરમાં ચિદ્નઃદોસનાં;
કસોટીના ઘા એ પણુ મૃદલ બાવે તરી રણ,
મહને વ્હાણાં લાગે સ્મરણ ગનકાલીન મધુરાં. ૩

અને પેરે પેરે મુજ હૃદયમાં એવન બધું,
અહા જેના સ્પર્શે કામમય બધું હૃદય થયું,
મોહી તે યુવાના વિસરોં શકું શું વ્હાણુ રૂંઘાં,
મહને વ્હાણાં લાગે સ્મરણ ગનકાલીન મધુરાં. ૪

— — — — —

૪૫

૨૧ ૨૧ કુમ્ભમસાદ ચિરિભાસંકર વૈદ્યઃ

કવિનું સમણું

(૫૬)

સમણું ફરનું ફર	રહે એ !	
સમણા વાસે દિવાને બન્યો હતું, એટલે અકચૂર-		
સમણું ફરનું ફર	રહે એ !	મુવપદ.
આશા અંતરમાં ઉભરાતી,		
ભાવરસે ભુલિ છલકાતી,		
રાખકમાળ હઠે મુંચાતી,		
તો ય ન આવે ફર !		સમણું.
સપુષ્પોની સેજ ગિછાવું,		
ઉરદિંદોળે પ્રાણ મુલાવું,		
આમંત્રણ ફરિ ફરિ દમ આપું,		
તોય ફરે છે-અચૂર !		સમણું.
નાવે તો ય ન છુપતે ચાથે,		
દગસીએ ફરિ ફરિ જંખાથે,		
કદિ કદિ તો પગલી સંભળાથે,		
બળે આ આવે-જરૂર !		સમણું.
આશનિરાશથી હંફ્ય સ્હોરાથે,		
મનઃ વ્યાકુલતામાં અકળાથે,		
નૂતન ક્ષીકુંડ સગિર પમાથે,		
તો સમણાના-પૂર !		સમણું.

* શ્રીતી કુંક, દિવ્ય પ્રેરણા, inspiration. નૂતનશ્રી કવિનું તખ્તસ ૫૭ ૯.

શ. રા. દેશવ લ. રોકઃ

મહિલાત્રિપુટીના મનોભાવ

[સારદાણિમાની રાતે સરોવર કાંઠે શિવાલયમાં દરાન કરીને ત્રણ સાહેલીઓ સરોવર પાણે ત્રણ પાસે પાસે ઉગેલાં ઝાડ-આંખો, કેરો, પીપળો-આવી રક્ષાં છે, ત્યાં જરા થાકે છે અને કાવ્ય-માનું સંભાળવા પાવ છે. અંગારી “અંગારવદ્ય” હોઈ તેનું રૂપક પીપળો છે, ઇચ્છાગૌરી સંતાન-વાંછ છે, એનું રૂપક કેરો ગળુચ, અને ત્રીજી તે પુષ્પાવતી.]

(વસંતતિથક)

અણખિના હર સમું અતિ રવચ્છ રૂંડું,
દીમે શિવાલય કને સર શાન્ત ઉડું;
નિરમ વ્યોમ શરદે-દુ થપી મુહાવે,
એકાન્ત ભોમપટ ચન્દનીમાં ન્હવાવે.
ત્યાં આંખ ને કરોર, પીપળ નામવંતી,
ત્રિપુટી પાદપંથી સીત છાંય દેતી;
તે કુંજમાં યુવતીઓ ત્રણ ત્રિપુટી થી,
ધીમા સમીરસમ દ્વે નિજ આપવીતી.

પુષ્પાવતી

(૫૬)

“ જો ! સખી ! જો ! જળ સરવસિયાનાં,
“ ચન્દની સહ કલ્પલ કરે !
“ હવન હવનમાં અમૃત સિંચી,
“ શશધર રસ-તરબોળ કરે !
“ કુદરતખેળે અમીવર્ષણમાં,
“ વિશ્વ બધું અધોળ કરે !
“ સમંમુખી સમ વિશ્વાલુ કયમ-
મુખડું ? અન્તર ખેલ અરે : ”
ઇચ્છાગૌરી

“ ટમ દહું ? નથી વાચા હરને,
દિવદુઃખ વ્યર્થ મુખે કથનું;
“ કળે ન અન્તરને અન્તર તો,
“ પૂછો જાણવા શીઠ મથનું !
“ વસન્ત ફાલે; વનવન ખીસે,
“ હિરે લીલાં રજ કૂદાં;
“ આમ્રમંજરી રસ પી ટાયલ;
“ ગીત મુણાવે અંબુમુલકાં :

“દનમાગી શિર કરીર શૂંકે,
 “પૂન, ફૂલ ફળ નહિ રશું!
 “જોમ ચાપ હેન્દુ ય ત્યજ બચ,
 “કરીરશી જામ વને વશું!
 “નવપરિણીત હું પ્રમદા તહેવે,
 “દનમાગી સન્તાન દીધી!
 “શૂને બચ મોડે, જમમ રાતે-
 “મોરની સરવર કમલિની.”

પુષ્પાવતી

(વસંતનિશ્ચય)

“મા શાયતી કમલિની રામ, પુન-કોટે,
 “શાને દનાસ થઇ જન્મ તથા વખોડે?
 “અગ્નિ અગમ્ય, તદપિ સદુ દાદ્યાં છે,
 “ઉનાવજે ફળ ફળ્યાં શું અનૃમત્યાં છે?
 “બ્રહ્માણી અમરવેલ શી વેસદીને-
 “સંયુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે પડી છે;
 “તે વેર્ણનાં મન-તપોબળની પ્રજામાં,
 “ઋષિ, મહન્ત, મુનિયો ફળ સિદ્ધિ પામ્યા.
 “ને ફેડે સખી! મુજનમાં જ શું મુખ દોડું?
 “શું પુન, પુત્રી, પદ્ધિતાર ન સૌ ફણીતું!
 “દીડા ઉછેર સદુ કુળ ઉત્તમતાસા!
 “છે દૂરથી જ નવત્રા નબ-તેજ તારા.

(૫૬)

“સરવર-જળ પર તરતું નાચ તે
 “તારે કે જરાડે જો!
 “કાશ્ચિતરને અનળ તેજ દે
 “કે નિકંદન ફેડાડે જો!
 પૂલવ કે ચૂંચાચ મલિનકર-
 “કુમ્ભ, માળી ઉગાડે જો!
 “પેટ પટે પરચર કે દીરા,
 “કળાવા કિરમન આડે જો!

(વસંતનિશ્ચય)

“હેડે પિદગ મગને ઉમના પ્રભાતે,
 “તું ચે સ્વતંત્ર મુગશી પ્રિય સ્વામી સાથે;
 “જગજન-જળ ગનની, ખર મોદ માયા,
 “તું તેજ, પુત્રવર્તી હું સખી! ગ્યામ છાયા!

મણી અનુભવ દેડુ, મન મિટનાયી,
 ધીમી ધીમી ધડકતી જરી ચોંટી છાતો;
 નિઃશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખો મૌન સેવે;
 ગંગા વદે વિમલ ગંગાદી, મન્દ બેઠેલે:-
 ગંગાગૌરી

(૫૬)

“અવતારે સૌભાગ્યવતી હું,
 “કર્મે થઈ વૈધવ્ય દશા !
 “સરવર પરના કમલ સમોપક
 “માણ્યા નવ ભવભોગ દશા !
 “કમલ જાપડું સરવરવાસી,
 “સૂરે જળ સોડયાં સજની !
 “મધુકર દિગો, રવિ પોપણ દે,
 “દટિ દવે ત્યાં, દિન-રજની:
 “દનાશ દેડું, દહાય દહીં તો,
 “આશભરી સોડાગચું હું;
 “દશા અકાળે કરમાયસી હું-
 “દગ્ધ, રવિતમ નેગચું છું:
 “જોડું, રોડું, જંવન જવડું,
 “જડું આઘ્યાં ત્યમ, એકાગ્રી;
 “અને જવ સૌરે મંસારે,
 “પાંખ તૂટે શું રહું બારી ?”

(વસંતતિલક)

ઈન્છા, મમુજવલ-કરે બરબાવિ આશા !
 પુષ્પાવતી - સુત છતાં-નિતરે નિરાશા !
 “ગંગાવરૂપ” સખો ઉપ્પુ મરે નિસાસા !
 દેડે વિચિત્ર વિધિ શા મનુભાટ પાસા ?

(ઉપનતિ)

“ધન્ધાગળે છે જવડું ય દટ,
 “ખપે પરાયે ફૂલ તે વિશિષ્ટ;
 “ગંગાવરૂપે થવું વિશ્વગંગા,
 “આનન્ધ વિધિએ એ રંગ રંગ્યા,”

(વસંતતિલક)

મન્દેશવાદક સમીરણ ગડ રીતે-
 બેટી સખી-ત્રિપુટીને નિજ મંત્ર ફૂટે !
 ને થઈ પ્રકુલ ફૂલશી તથા સુવતી ત્યાં,
 શાન્તિ ત્રિરે રજનીએ પથ નેત્ર મિચ્યાં.

૪૭

૧. ૨. કૌશિકરામ વિધનહરરામ જહેતા:

સવૈયા

૧—સતીશત્ર સાવિધી

શ્વશુરજનકકુલતું આણુમોહું ધરેણું ઝમઝમતું અતિશુંદર,
 વિનીત, વીરસથી ભરપૂર પવિત્ર ભભકથી પ્રેશકમલદર,
 ધર્મવચનના પ્રચંડ પાસથી પાસધારીને કસાવનારું,
 પતિદૈવત તે દૈવત વાવચ્ચ ચંદ્રદિવાદર લલ્ય અમારું.

(પતિદૈવત તે દૈવતઅનિને દેવ ગણુનાર તે દેવી, સાવિત્રી, પાસધારી=યમદત.)

૨—રૂપચંદ્રેષક ઈકૃષ્ણ

શ્રુતિ શ્રુતિશિર જેની સ્તુતિ ગાયે પુરુષોમાં પદ જેનું ઉત્તમ,
 આણુધી આણુ, ગોટા મોટાથી, યરા સર્વત્ર નજેનો અનુપમ,
 જેનું ચરણામૃત મૃતિભંજન ભાગીરથી ભક્તિથી માગે,
 આણે પખાળ્યા વિપ્રચરણુ તે ઈશવરે પાંડવમૃત માગે !

૩—કૃષ્ણ ચશેહા

સતત પરિશ્રમથી પરસેવો શીતલ વળતાં શરીર આખો
 —આ ન દિ. આ ન દિ—એમ કહી ઉપનિષદો જે વર્ણવતાં યાકે;
 તે પરમહંસ સ્વયં ધવકાવતી વળિધમકાવતી, તેડતી કટિથી
 બાંધતી દોરથી, ધન્ય ચશેહા તે સતકારું સચ્ચિત નતિથી.

૪—આ { દર
 ચર
 મર
 કર

આ કરી દર કર: આંદની સરખી સેજ ઉપર ને કાંતિ ધરે છે;
 આ કરી ચર કર: ઉત્તર દક્ષિણ પૂરવ પશ્ચિમ પથ પસરે છે;
 આ કરી મર કર: મહીપતિશિરપર ધારી શોભા ભવ્ય કરે છે;
 આ કરી કર કર: કર જોડીને ધણીનું ચીંધું કામ કરે છે.

(કરી=લખીને. કર=લખ.)

૨૧. ૨૧. ગોઠુજીદાસ દ્વારકાદાસ રાયસુરા:

સોરઠ

(૫૬)

દેશ દેશમાં વ્હાણે સોરઠ:

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ:

સર્વ રીતે રહિયાળો સોરઠ:

કૃષ્ણગીતે મનવાણે સોરઠ:

ગોરસરસથી રસમર સોરઠ:

સીમહિયુથી સુંદર સોરઠ:

સરિતાતીરે મનદર સોરઠ:

ગ્રામ્યજીવને મુખદર સોરઠ:

પત્થર પત્થર ખોલે સોરઠ:

શર ઇનિદાસે ડાલે સોરઠ:

માનવ મહત્તી ખોલે સોરઠ:

વીર પ્રગળે તોયે સોરઠ:

પંખીતણા ટપોલે સોરઠ:

તુલ્યે મયૂરી ડાલે સોરઠ:

રામેશ્વર રસ ખોલે સોરઠ:

જાતીનિજ દિલ ખોલે સોરઠ:

દૂદા નિન લલકારે સોરઠ:

રામ રમે દલકારે સોરઠ:

નયન નયન પલકારે સોરઠ:

પ્રીતિમુખ મલકારે સોરઠ:

શરૂવીરતા જગતાજે સોરઠ:

કાવ્યગીતારસ રાજે સોરઠ:

પ્રાચીનતા પૂર આજે સોરઠ:

સંસ્કારિતા ગાજે સોરઠ:

સતીત્વતેજે રાગે સોરઠ:

કુદરત નિર્દાન નાગે સોરઠ:

સ્વામી રમેલી સાગે સોરઠ:

હેન હયાના યાગે સોરઠ:

દેશદેશમાં વ્હાણે સોરઠ:

લીલોછમ હરિયાળો સોરઠ:

સર્વ રીતે રહિયાળો સોરઠ:

કૃષ્ણગીતે મનવાણે સોરઠ !

૪૯

૨૫. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી:

સ્નેહમુદ્રાનું અપાર્ણ *

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. શા. રમણીયરામ ગા. ત્રિપાઠી]

(સર્વેયા)

- જે ઉર સ્નેહવદ્ધી ચિહ્નરૂપું, બોલ્યું જ જે ઉર શુદ્ધ રસોમાં,
જે ઉરનું રસવું હસવું જગ જોઈ શક્યું ન, ન જોયું જનોમાં;
ગાઇ રહ્યું ઘડી વાંસ મુખે, વિજને મુખ્યું તે રસની જ છટામાં,
વહ્યું મુખ્યું કરી એક સુવાદી દીધો જીવને લયવૃત્તિઘટામાં; ૧
- મુખમાં દુખમાં ઉરબેદ વિકેદી રહ્યું લપટાઇ ઘડી પર-સોડે,
દૃષ્ટિસીમા રચી મિત્રમણી અનુ- કંપનું કંપન કંપન જોડે;
અભિલાષ વિલાસ ધયાં કંઈ મિત્ર- ઉરે ધરી ખંત નચાવી ધરાવ્યા,
તે ઉરને જ સરસ્વતીજનક ચહે મુજ આ રમતો રમી રહ્યા. ૨
- દાટ કરો ન કરો જન અન્ય નદી મુજ મંથ પ્રિથે પ્રીત તેની,
તાળી પડાવી મુખું બહુ 'વાહ!' ન વૃત્તિ લગાટ લખી મુજ એવી:
સ્નેહ તણા શુભ સામનું ગાન રહું ઉર-આગમ વૈદિક હું તો,
બ્રહ્મમુખેથી અર્પા રતિજન્મ જનું શુભ તે સક, શ્રાવિય, તું કે: ૩
- તે દુઃખ જીર તણે ઉર પેસી રમી રચી ચિત્ર પ્રભેદપ્રભા, એ
હારશીવે મુજ જીરની વૃત્તિ શું એ દિન ધારી રચી કવિતાને.
એ કવિના ચોળાય ઉરે દુઃખ ચંદનવત્ જની રીત મુગંધી
માળ જની લપટાય કુસુમની એ અભિલાષ ધરી ધરી અર્પા. ૪
- એ કવિના દુઃખ જીરની વાત કંઈ દુઃખ આગળ જિર્ણા ઉભી થોડે,
નિજ દુઃખ શુદ્ધ સ્વરૂપ ખસાં કરી મોહની તહારી થઈ થઇને રૂઝે:
એમ સ્વયંવરથી વરીને દુઃખ જીર વસે મુજ એ હૃદિતા,
એ અભિલાષ થઈ ઉર પહાર કરી-કર કોણ તણે પસવા? ૫

* સ્નેહમુદ્રાને આરંભે 'નિષાપાંગસિ' છે, તે ચોપડી છાંય છે તે રૂપમાં પ્રકટ કરવાનો નિશ્ચય થયો તે વખતે લખેલી; તે ખેલ્યાં સ્નેહ અને રતિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ઉપરનાં કાવ્યોની માલા રચતાં રચતાં, એ બધા મહાકાવ્યોને માટે અર્પાંગના પણ એકથી વધારે મહાકાવ્યો જુદે જુદે વખતે લખાયા હતા, જેમાંનો એક ઉપર આપ્યો છે તે; ઘણું ફરીને ૧૮૮૨માં લખેલો.

૫૦

૨૧. ૨૧. અંદકાંત મંગળજી ઓઝા:

રસમાળી કવિઓને

(હરિગીત)

જગવંદિની વાગ્દેવીના હે એકનિષ્ઠ ઉપાસકો !
 શશિશુદ્ધ વર સૌંદર્યના છે જીવનભરના આશકો;
 ઉણપ અમેને ભાસતી, ગાંભીર્ય ત્યાં અવલોકતા,
 કટુતા વિષે જે મિષ્ટતા પીયૂષપુર પરિપોષતા.
 મંસારની સર્વે દિશાતું સક્ષમ અવલોકન કરો,
 ને તત્ત્વસંપ્રદ સત્ત્વના ભદ્રાર્થ, ભાવે વાપરો;
 મૃદુ મલપતાં સરે અરણ્યમાં, બાગે બગીચે મહેકતાં,
 બારીક આંતરદૃષ્ટિથી પ્રશુભા પુનેતી જેખતા.
 ઔદાર્યથી છલકાય ઉર, સ્નેહદાર્દ્ર, સેવાશુર છે,
 જગજગિત આમમના અભયબ નેત્રનમણી નૂર છે;
 નિત્યે નિખાલસ, કમલકોમલ, અમલ, ઓર પ્રકુલ છે,
 પ્રોત્સાહભર, સન્માર્ગ પ્રેરિત ગીતમાં મશગૂલ છે.
 રાહત પેરે વાતસલ્યથી સંતપ્ત દિલ સંતર્પવા,
 તત્પર રહે છે સર્વને મધુરી મજાઓ અર્પવા;
 સુરતાંજવન્ત બળવતા જ્યાં આપ અનુપમ બંસરી,
 વિસરાય કલહકલાન્ત જ્વાન્ત, રહે છે શાંત અરમરી.
 જંજીર જગજંજળની ના આપને સ્પર્શી શકે,
 કમનીય કાવ્યજલકે જગે અધાર ત્યાં ક્યાંથી ટકે ?
 ખુદમસ્તિના રસતાનમાં મસ્તાન આડે જામ છે,
 પ્રિયવીપચિક સહુ રસિકના અંતર તણા આરામ છે.
 દોરો જગતના તંત્રને ત્યમ સઘ એ દોરાય છે,
 ઉપદેશતા આદર્શ જે જનતા-જિગરને માણ છે;
 આદેશ ને ઉદ્દેશ ઉત્તમ જે ઉતારો કાવ્યમાં,
 એ ઉદ્ભવે સુખસાગર માનવજીવનના સૌભાગ્યમાં.
 અંતરઅમીયી ઉમળકા જે આપ આલેખો ભવે,
 રસઘૂંટડાં, જન, હામના, પીતાં ન તૂમિ અનુભવે;
 પીલ ય વધુ જ્યમ શેલડી આપે અભીષ્ટ મોહાશને,
 સંસર્ગ યોગ્ય થતાં વધુ સંગીત રમ્ય સુવાસને.
 અય શાયરો ! નૂરે ખુદાનું ખલકને પાનાર છે,
 સૌંદર્ય, શૌલ સૌજન્ય, ને શ્રેષ્ઠવના આધાર છે;
 છે આલિયા, અલિયાં ઇલાહી દુલ્મના ઉસ્તાદ છે,
 આખાદ રહેા મસ્તો ! અમારા જીવિતના રસસ્વાદ છે.

—૩૩૬—

૫૧

૨૧. ૨૧. ચિત્રનલાલ લોગીલાલ ગાંધી :

ચંદાને

(હરિબી)

અમિત સડે ખંચુબહેનોને પ્રસૂત કરી, સખી
મુખદ છુગ રસમીની રેસે પ્રસન્ન વિરાગતી;
અધિક દિવસે આજે તંત્રી જરા અણુણી રહે,
સદય છુગ વાતસ્યે હૈયું નવોદય કે લહે. ૧

હૃદયતાઈએ જેએતી મુરતી સુદર સરી જતી,
પટ પટ પ્રવેશાંતી શાંતી સુખંગલ લાગતી;
જગતજડતા બૂલું, મદાલું સજીવ પ્રકાશમાં,
નવલ ઉગમે રેણું—શ્રદ્ધા રહને છુગ વ્હાલમાં. ૨

છુગ સમ, સખી, ક્યારે વિશ્વે પ્રસૌખ્યદ નીવડું,
અતુલમુદ્દતો ક્યારે ચિત્તપ્રસાદ હું રેલવું ?
નવ—નવતમાં* સત્યો અર્પી કરું મનરંજન,
દુષ્પિત ભગિની ને વીરિનાં વળી ઉરસાંતન? ૩

છુગ ધવલતામાં હું હૈયું પટે પડ ધોઈ છું,
પ્રિયતમ પિતાના કર્ણોને સુયોગ્ય બનાવું છું;
છુગ વદનની આકર્ષે છે પ્રસન્નગબીરતા,
મુખદુષ્પ વિશે હું યે તેવા સમસ્ય બનું કદા ? ૪

મુગ હૃદયની ઉડી યગ્ગા—પવિત્ર રહું સદા,
ઝલતુ પ્રણયમાં, ને વાણીમાં બળે છુગ હું મુધા;
દૃઢતમ રહું કર્તવ્યોને પ્રભુકૃતિને વશ,
પરજનહિતે વાધે હૈયું સદૈવ સમુદયત ! ૫

(અતુલમુદ્દત)

પ્રેરણા આપને જોર કૌમુદી સમ બિજળી,
શાંત મીઠી વહે સંધે, ઊવતી પશુ દૂમળી. ૬

* નવ, નવતર, નવતમ.

૫૨

૨૧. ૨૧. સુનીલાલ રામચંદ્ર રોલત:

આમંત્રણ

(૨૧૨)

૨ંગ રમવાને આવે હો રસિકડી
 એ...આપણે ઊડાવશું મોતને વરી: ૨ંગ૦
 વાંકી ચુંકા ખીણું ને ઉડેશં કેતરાં,
 ખડખડા હુંગરા ને ચોવાણં ખેતરાં,
 એ...તેના હૂબશું આનંદે ધડી: ૨ંગ૦
 છીજલાં નાળાં દટે ખળખળતાં,
 પંખી ચટે સેલે આમ કલોલતાં,
 આહિર ને ગોધણુ નમ દાસ્યાં રોલતાં,
 એ...નાળશું ખડકોની પાટે ચડી: ૨ંગ૦
 બાપુકી માલકીનાં ઘેટાનાં ટોળાં,
 હિતારી બિન તેના વણશું પટોળાં,
 એ...નાળુકડી ગોજડી મખમલ મઢી: ૨ંગ૦
 તૃણુના કમરખંધ, તૃણુમણિમાળા,
 ધાટીલાં અંજે સોણે રાં રૂપાળાં,
 એ...ગ્રેશું પ્રવાળ ને ચણોહડી: ૨ંગ૦
 મુખિયાં આહિરડાં નાચડાં પાડશે,
 ઘૂમરીએ ગાશે ને ઘેરાં વગાડશે,
 એ...રીઝે બે ઇંદરના ધરની પરી: ૨ંગ૦
 મીઠી મનક મઢીં વાતુંની ટાપશી,
 બડકું શિરાવશું ને ખાશું કદી લાપશી,
 એ...પોચી શી ખીચડી ને દલિની કઢી: ૨ંગ૦
 કુલોની સેજમહીં કુલોનાં પોઠણાં
 કુલોના પંખા ને કુલોનાં એડણાં,
 એ...મુંબવાને ઝહોતેરી કુલની છડી: ૨ંગ૦

૨૧. શા. છોટાબાલ નવલેરામ બટ્ટ:

શરદ્દર્શન

(વસંતતિલક)

આ કાસ^૧ નિર્મલ તણાં શુભ વસ્ત્ર ધારી,
 આ ચક્રવાક^૨ ધ્વનિ નૂપૂરને સમારી,
 ધાન્યો નવાં દદ દદ અતિસાર^૩ નારી
 જો જો ઋતુ શરદ સાસરિયે પધારી.
 પૈલોની ડાયળોડૂપી બચકો ભરીને,
 રોગીનો કાયનણી રોમલતા દરીને,
 મંદાગ્રએ પ્રમિત ભોગનને કરીને,
 આવી ઋતુ શરદ સાસરિયે કરીને.
 મંદામિથી ઉદર, વાયુવટે શરીર,
 ખાંસીથી દંઠ, ગરમીથી તમ શિર,
 રૂચિવિના મુખ, વિના બલ પાપ, -ગાત્ર
 રોએ ત્યાં શરદમાં ચમત્કોટ પાત્ર !
 સૂતાં પલંગ, બહુ માણસ સેવવાને,
 રૂડો રત્નછગણ દાઢ બચાવવાને,
 પૂજાય વાર બહુ 'ભોગન શું બનાવે !'
 —ગળદિનું મુખ શરદ સહુને બતાવે !
 પીવા દિરાતજલ મુંદર રોગ જેવું,
 ખાવા કિવનૈન સરખું શુભ શુભ લેવું,
 ઉંઢકાર શબ્દ મુખમાંથી માત્ર દૂહોવો,
 —હાતો નથી શરદનો કુણ હામ લેવો
 ખાવાનો તો જરૂર જાય જરૂર જોયી,
 જવાનું જાય મટી 'કં ધર' આંગણેથી,
 સૂવાનું ચાપ મુખથી કરવું ન હામ,
 —પૂરે નહીં શરદ મુંદર કેનો હામ !

ટિપ્પણ:

૧ કાસ: કાસરો અને સૂકી ખાંસી, જે થ અર્થ.

૨ ચક્રવાક: પેપી અને ચક્ર ચક્ર વાણી, જે થ અર્થ.

૩ અતિસાર: રોગ અને અતિ સારી, જે થ અર્થ.

૫૪

૨૧. ૨૧. જન્મશંકર—લલિત:

રસર્ષિ કાંતનાં સદર્શન

૧

શરણુ જ મને તો' લીધો ને અનુમદ 'કે' ફળ્યા:
 મુજ પ્રણયના રસિમ જેવા મને મુહરો મળ્યા!
 મુજ હિદયના તારાયોએ જીલાવી રણા ત્વરા—
 પ્રબલ કરવા જો! આબા એ સખિ! કવિ કાંત આ:

૨

ટહુકી ધુમના લાડિલીના કલાપીની કુંજમાં—
 સૂરમયૂરના પેખ્યા પહેલાં રસત સમાજમાં—
 કરણ મધુરાં કાવ્યે જેની મુદ્રાપ રસાર્દતા—
 સ્વકીય પ્રણયે દાંતા પૂજે જુઓ! સખિ! કાંત આ!

૩

નિરખી તમને 'ઉમિલા' માં 'સીતાવનવાસ' માં—
 'જીવનજલ'ની ગીતા માધ સદૈવ મુદાવિયાં!
 લલિત કવિતા મહારી જેને ગમી તમ પ્રેમની—
 મુહુરમણિએ કલ્યાણુચ્છા જીતો સખિ! કાંતની!

૪

લહરીમય કે, કઠે શુંજે! દગે વદને જૂલે!
 મનમર ન શું મહુરીએ મધુ જન્મતે રૂલે?
 નહિ જડી થકે જ્યાં ત્યાં જેની સખિ! મુકુમારતા—
 દીન અધીન એ અશુભીના રસર્ષિ જ કાંત આ!

૧૯૭૮ વૈશાખ

જૂનાગઢના જન્મતીર્થે

૫૫

૨૧. ૧૧. જયન્તીલાલ ચક્રવર્તી ભટ્ટ:

રામરાજ્યાભિષેક અને વનવાસ

(એ લાંબા કાળમાંથી પ્રથમ અંક, સ્લોક ૧૬) . . .

(અનુષ્ટુપ)

લોકના રામનો આજે યૌવરાજ્યાભિષેક છે,
 વસે આનંદ સર્વત્ર, સીતાને લાં વિશેષ છે.
 હર્ષના સૌ પ્રસંગો એ દેવતી કરુણા જ છે:-
 માનતાં-વર્તતાં સીતા, સીતાની ગણહાસિ એ.

(છદ્ધવચ્ચ)

હર્ષસ્ય પેદ્યાં પ્રભુમંદિરે તે,
 ધ્યાનસ્ય ધ્યાં બે ઘડિમાં પછી તે;
 પ્રત્યક્ષ હૈયે જગનાથ, યાતાં
 આનંદ આનંદ રમી રહો ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ)

સીતાના મહેલમાં આજે માણસો ઉભરાય છે,
 દસે છે સર્વનાં હૈયાં હર્ષનો અંવતાર છે.

(શિખરિણી)

રમે છે ઉલ્લાસે પરિવન બધાં સ્વસ્તિક રડી,
 મુચે છે કેા ખીજા સુરભિ કુલની શ્રેષ્ઠ રચના;
 કરે છે તૈયારી કુશલ જન સૌ તોરણતૃષ્ણી,
 દિસે છે જ્યાં ત્યાં સૌ સમય રચતી કાર્યસરણી.

(અનુષ્ટુપ)

ન જાણે જાનકીનાથ પ્રભાતે શું થવાનું છે,
 ક્યાંથી તો જાનકી જાણે ધડીમાં શું થવાનું છે.

(શાસ્ત્રલેખિકીરિત)

સીતાના શુંબ મહેલમાં દૃઢ કંઈ શીરોમ આંચ્યાં ખરા,
 કિંતુ કાંઈ ન બોલતાં નયનને નીચાં નમાવી ઉભા;
 છૂટ્યો સ્વેદ બધે, વિવર્ણ બનતાં ગોઠું મ ઝાંખું પડ્યું,
 અંતઃશોક વિરોધવા બહુ મર્યા કિંતુ ન આવી સાધ્યું.

(અનુષ્ટુપ)

સીતાને કેમ કેવાશે, બીરને, પ્રેમરૂપને,
 ફક્ત એ દારણે પિલ મુદ્રા શીરોમની બને,

(સાફલવિદિહિત)

જેતાં વેંત જ વ્યાકુલેન્દ્રિય બધી શ્રીરામની ખેદથી
પામ્યાં શોભ અથાગ અંતર્વિશે સ્નેહાત્મની સ્નેહિની;

(અનુરુપ)

“શું છે નાથ? પ્રભો શું છે? શો છે આ ખેદ આપને?”

શોકસંતપ્ત પછે છે સીતા શ્રીરામને દવે.

(ઉપવતિ)

“મુદ્ધર્ત આજે અભિયેકનું છે,

નક્ષત્ર પુંખે શુરુ ચંદ્રમા છે,

આનંદ આનંદ બધું રહે છે,

ત્યાં શોક અર્થે પ્રભુશું ઘરે છે!

નથી ધરણું કુપતિ જન માર્યો?

નાનાખતું ચોમરો કોઈ અર્થે?

-બેદીમનો ક્યાં સંધળા ગયા છે?

કોઈ નથી સેવક કેમ સાથે?

-મોળા પગે અત્ર મુઠ્ઠી પધાર્યા?

હાથી અને માવત કેમ નાંવ્યા?

જોડણ અચ્ચાર મહાશ્વ જેને

ન તે તહમરો રથ કેમ આજે?

-હહા અને માહિકપુંક્ત નીરે

તીર્થસ્થભોના કળશો ભરીને

ખોલાવતા આદ્યાણ કેમ આજે

નથી તહમેને પ્રદશાંતિ કાળ?”

(માતિની)

વચન વિનય વાળાં ઉચ્ચર્યા આટલાં જ્યાં

હડ હડ હડ ચાલી અશ્રુની ઉંચુ ધારા;

હૃદય મહોં ધુંટાયો શ્વાસ ઝાઝો સોંતને,

કશું નવ પછો ખોલી ત્યાં શક્યાં રામને એ.

(અનુરુપ)

કરીને એકકું ધૈર્ય શમાવી શોકવહિનને,

ધમધામી મહા રામ સોંતને દગવે કહે.

૫૬

૨૧. ૨૧. જયશંકર અવનશમ જોશી:

ભાવોની ભરતી

(૫૬) *

ભાવોની ભરતી ધૂમે રે !	ક્રુપ.
ધૂમે ધૂમે ને જોયી લીછો,	
ન્હાનકડા હૈયામાં રેટલીક મામ રે-	ભાવો०
ગીતો ગ્રીષ્મોમાં લલકારિયે,	
તેના પદ્યમાં રાગિયા સુણાય રે-	ભાવો०
વ્હાલી બગવિયે વાંસળી,	
હૈયાં લીછો લીછો ને મુંઝાય રે-	ભાવો०
રંગો લીધો છિંચાળના,	
સુખ દોરિયે ને વેદના ડોકાય રે-	ભાવો०
સંસાર શો ખારો ભાસતો,	
ક્યાં ય લીધો આશા એમ થાય રે-	ભાવો०
જાળ્યે લીધો બેભાનતાડીએ ?	
કે ગીરિયે સાયર, જાડાઈ રે-	ભાવો०
ભમિયે ઉપાસ્યા સાયમાં ?	
કે લપાઈયે વ્યકે રચણીમાઈ રે-	ભાવો०

૫૭

ઝહેન ન્યોત્તરના શુકલ:

મીઠી યાદ

(ખંડ સિખરિણી)

કદા મધ્યાહને કે

મધુરી સંધ્યાએ

કદા પીયૂષાંશુ-કિરણ શિતળે સ્નાન કરતાં,

કદા પુષ્પોદ્યાને, કદિકે રસકુંજે વિહરતાં:

(વસંતતિલક)

સૌંદર્યસ્નેહમય રમ્ય નિસર્ગ જોતાં,

માણ્યું -મધુરું સદૃશ્યન યોગવેળા;

તેલું ન શું, પ્રિય ! ફરી કદિ માણવાનું ?

સ્વચ્છંદ શું કદરતે નવ ખેલવાનું ?

૧

કદા રાત્રીભિરે

કદા ઊષકાલે

કદા એકાંતે કે કદિકે પ્રિય મિત્રો સહ; સખે !

દૌધો લીધો રેઠચો હૃદયરસ, ભીંજ્યાં દિલ, સખે !

ભૂલ્યાં કદિકે નિયમો, તપ, બાનં ભૂલ્યાં,

ક્યારેક સંગીતરસે જગન્નત-ભૂલ્યાં:

ક્યારેક કાવ્યસરિતે હુમિયાં તણાયાં,

એલું શું એલું, પ્રિય ! ના ફરી માણવાનું ?

૨

કદા હર્ષોગ્રહાલે

કદા આનન્દોદયે

મુખી સામાસામાં નયનજલ તાપો શમવતાં

અહા, માણ્યું કેલું સહૃદયન એ ધન્ય જગમાં ?

એવા મુધન્ય હૃવને, પ્રિય ! યોગવેળા

આનન્દ ઓધ પર ઓધ હતા વહંતા !

-એ ભોગસ્નાન, પ્રિય રે ! ક્યમ વીસરાયે ?

ના શું મીઠો સમય એ શરિ વાર આવે ?

૩

—૩૩૩—

૫૮

૨૧. ૨૧. રાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેશમરી:

ના શક્યો

(હાસિયત)

તારા પ્રભાવે તેજના મિટ માંડી ન્યાળી ના શક્યો,
 તારી પુકે બમતું ધવણ હૃદય ખાળી ના શક્યો;
 તારો હજુર બંદો બની દિનરાત રહી હું ના શક્યો,
 ઉભરા દરોહો હેતના દિલ ખોલીને કહી ના શક્યો.
 તારી અતોખી મરતો, એ અમેલી, સંદી ના શક્યો,
 મનહરણી મારી કાંઈ ગુણ ગાધ તારા ના શક્યો;
 મીઠી મદીરા પ્રેમની તારી હું નિરવી ના શક્યો,
 ઘુજ નાજને બિલાવવા વરી તક હું મેળવી ના શક્યો.
 તરછોડીને મધુરી, જતી અટકાવી હું તો ના શક્યો,
 આનંદ તારા વગર મુજ દિલનો ટકાવી ના શક્યો;
 અધિ જિગર, અધિ મુજ પ્રાણ, તારો વિરહ સાંખી ના શક્યો,
 મનમાં પડી ગઈ જે નિસા હુઝારી ખાળી ના શક્યો.
 તારા મનોહર નેનને સુરખાવી કે શું ના શક્યો,
 એ નેનની સેને મને થયરાવિયો જ્યાં ના શક્યો;
 તારા પ્રણયના કોપને કેમે નિવારી ના શક્યો,
 નિશદિન તારી યાદ ચાતી, વહાલિ, વારી ના શક્યો.
 ઘુજ ખ્યાનમાં ગુલતાન બનીને બાન રાખી ના શક્યો,
 હુઝારીયણું બુંદું વિકટ ઘુજ માન ટાળી ના શક્યો;
 અન્યા બનું નહીં સ્વપ્નમાં, પણ વ્હેમ ટાળી ના શક્યો,
 તું તું જ મારી, એ અમેલી, ટેક એ ભુલી ના શક્યો.

૨૫. ત્રિભુવન પ્રેમશક્તિ કવિ:

સોરઠા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ગોરધનદાસ ગિરધરલાલ વહેરા)

(સોરઠા)

- દિશોરવસ્થાળાં^૧ જ અવલમ્બન બીડી ગયાં,
સંસારી મુખ સાજ અમરસોદ વહેતાં થયાં. ૮૧૧
- સાવલમ્બન શન્ય^૨ એકાકી મુજ આતમા
પ્રભુ પ્રેમનાં પુન્ય મળેલ દત્તાર્યો માનતો. ૮૧૨
- ઝેરી, વિપમ જવાળ મનુલોકે પગ મૂકતાં
સાવ કરી કંગાલ ચેતનને શોધી જતી. ૮૧૩
- નિર્જન ચેતનદીન મનુજગંધ મૂકી પરે
એકાકી દિલ દીન કુદરતમાં જાતું જરી. ૮૧૪
- ત્યાં તો અતિ-આનંદ, જૂના સોળતીસમ, મળે
બીડી અંગેઅંગ, ચેતન પુનઃ જગાડતો. ૮૧૫
- માનવ મુકુંદ માની સ્પર્શનથી છૂટે થતો,
કુદરત દીક્ષાજનની વધુ વધુ તેમ વધાવની. ૮૧૬
- આતશના અંગાર પદ ભરું ત્યાં જન પાયરે,
દુઃસદ અપરંપાર દુઃખે જઈ ચરચરી. ૮૧૭
- કુદરત સ્થાને સ્થાન વસંતકુંડલાં વેરતી,
જરીક પદ ભરતાં જ તૂટીએ જઈ દવી. ૮૧૮
- પ્રથમ ધાવ ગંબીર રૂઆવો નહોતો જરી,
ત્યાં તો છોડી તીર કાળે બેઘાં કાળજી. ૮૧૯
- નિર્મળ રમ્ય સુવાસ કુદરતમાં કલિ કરે,
ત્યાં આ આસોચવાસ સદાય મુખકર છૂટતા. ૮૨૦
- મુખેય વગડાવાસ, ઇંદિરા ઉત્સંગ લે,
—રંધાવરનો રાસ ! —મુક્તદશામ્બજ માણતો. ૮૨૧
- અહાપિધાના^૩ ભાવ જાગ્રત થાતા જોગના;
પાડે પગલાં પાવ પરમ પ્રેમના પંથમાં. ૮૨૨
- બીને નયને, પ્રાત, દૂરથકી દેખુ બધું
ક્ષતિલ દરશે^૪ ધ્યાન્ત પુનરપિ છો ને પીડતો. ૮૨૩
- બેજુ અક્ષર થાય દુરિજનના દેવારથી,
—શા રીતે સ્હેવાય રજનીપતિથી રાહુને ! ૮૨૪

અવશે અસકા	શૂન વચનપ્રદારની	વેદના,	
હેવાનેલી	દૃઢ હરદમ દિલમાં	સાંધતી.	૮૨૭
માનવ કંટકે	બાન દૂર કરી આ	દેહથી	
લીધી	વગડાવાટ ચેતનને	મુખ આપવા.	૮૨૮
અવશે મંગલ સુર	કોઈના કલરવ કરે,		
ભરી અમી ભરપૂર	દેહમાન બુઝાવતી.		૮૨૯
પંખી પારાવાર	રમતાં ચોગી રસિકડાં,		
દિલાવરી— દિલદારી	સંગત એવાં સાધુની !		૮૩૦
ધનન ધનન ધડિયાળ !	ધમ ધમ વાગે ધૂધરા !		
જાલરના જયકાર !	સનાર સુરોંઘા છૂંતા !		૮૩૧
વડી વિશ્વનાં વાલ	અમરભોમનાં વાલ એ,		
છે રે એ સૌ સદ	સ્વર્ગપંથની સુચના !		૮૩૨
મેરવી મીઠી વાય,	મૂંઝે મીઠાં તાન દે,		
ઉદ્ધિસ્વર અલપાપ	સંગીધનિ જરિ છૂંતાં.		૮૩૩
જો ને જાકઅમા	ઉજ્જવલના આમે તરે !		
દમકત વિધુનમા	વિમાન એવું ઊરે !		૮૩૪
નંદનવન સમ બામ	ઉદ્ભવન સમ ભવનમાં		
અમરસમાં અંગાંગ	વચ્ચે વનિતા ઠો પડી !		૮૩૫

• ટિપ્પણ.

૧ કિરોર અવગ્રા. ૨ સાલ અવસંબન શૂન્ય. ૩ ઘસનિલા. ૪ દુરયો વડે. ૫ આધારે, આધાર થાય. ૬ કુદઆવનિ ગિરિના પવનને માટે કવિએ વાપર્યું લાગે છે. વગેરે, વગેરે.

તે ચોપડામાંથી આ સોરઠા લીધા છે, તેમાં ૧૧૦૨ સોરઠાની નકલ છે; વિષયોના મુજબ, ૩ એક વિષય પૂરો થાય અને બીજો આરંભાય તેટલું સુચન, કે એણે કશું જ છે નહીં; કવિએ એ બીજી વાર લેવા જ નથી; એટલે ઉપલા પસંદ કરતાં સંબંધકર્તાએ અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે, અને એ છોડી લીધા છે, તે દર્શાવવાને દરેક સોરઠાની જમણી બાજુએ તેનો ચોપડામાંનો જ આંક મુકેલો છે. એક એ ઠેકાણે અર્થ પ્રમાણે સખ્ત, ભાતિ, વગેરેનો; પછી કિંચિત્ ફેરફાર કર્યો છે. ટિપ્પણમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે બીજો ઠેકાણો ઠેકાણે પછી કેટલુંક વાંચનારે ભલે બેસાડી શકાય છે.

૬૦

૨૫. ત્ર્યંબકલાલ મહિશાસર વિદ્વલજી:

છપ્પા

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જીગતરામ શાંકરપ્રસાદ વૈદ્ય)

૧

પ્રભુની મોટાઈ કાઈ ગણેથી ગવાય નાહી,
લેખણે લખાય નાહી—કાલાવાલા કરવા !
પ્રભુને ભૂલના નાહી કામ કરો શુભ કાઈ,
પ્રભુની સહાય સાહી,—નીકળવું ફરવા !
પ્રભુતણા ઉપકાર ગણ્યા તો ગણાય નાહી,
પ્રભુગુણ મુઝે તેવા—ચિત્ત વિશે ધરવા !
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ પ્રભુ ન વિસરવા !

૨

પાપી પડે પ્રભુ તારૂં એક વાર લીધું નામ,
તેવા પ્રભુ ગયા તરી, એ તો વાત નહીં છે:
અપવાસે ઉગરે અનાયાસે કર્યા પુણ્ય,
તેવા પ્રભુ તાર્યા તમે, ખાતરી એ પછી છે:
હું તો પ્રભુ તારાં ધણાં ધરી ધરી નામ લઉં,
એકાદું તો સાચું દશે, એવી કાંઈ વધી છે:
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુકૃપાએથી ખ્યાલ,—
વ્યવહાર કર્યા જાઓ—તરવું તું—ચક્રી છે.

૩

તાવવાની તરખડ પ્રભુ તારે તણ દેવી
સહન ન થાય કળિ—યુગ કેરાં જનથી:
ખીચરી ચડતી હોય એક દાણો દાખી જોતાં
ચઢી ઠાચી જાણાય છે તુરત એ કણથી:
તેવી રીતે લાલતણે એક દાણો દાખી જોજો
તારા તરફ છે કેવો તન મન ધનથી:
કહે છે ત્ર્યંબકલાલ—પ્રભુ કૃપાએથી ખ્યાલ,—
તાવવાનું તજ, કહું વીનથી વચનથી.

કવિ શ્રી દયારામ:

શામળી સખી

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. નટવરલાલ ઇન્દુલાલ સ્વ. દેસાઈ)

(૫૬)

ખારી મનાવાને કારણે રે	મોહને મનમાં વાત વિચારી;	
પ્રભુજી પોતે પધાર્યા રે	મુંદર રૂપ મુંદરીનું ધારી.	૨૬.
નવસાસ વરસમાં, નવતમ જ્ઞેષ્ઠન,	સ્વરૂપતણો નહીં પાર રે,	
અંગ અંગ પ્રતિ અમિત માધુરી,	શું વર્ણુ શુંગાર !	ખારી ૦ ૧
પીળી પટાળી પ્રેમદા, ને	માંછ કંચુકી કાળી રે,	
સુનિજનને મન મોહ ઉપજાવે	એવી આંખ આંજી અણિયાળી	ખારી ૦ ૨
નખશિખશોભા શી પેર વરણું,	આબ્રણુનો નહીં અંત રે	
અનુપમને ઉપમા શી આપું,	પાર ન પાગે અનંત:	ખારી ૦ ૩
એવે અદ્ભુત રૂપે રામા	રાધા સમીપે આવ્યાં રે,	
ચકિત થઇ વૃષભાણુનંદિની	ભાવ સહિત જોલાવ્યાં:	ખારી ૦ ૪
ક્યાં, રહેા છો, સાખ, ક્યાં જાઓછો,	શું છે તમારું નામ રે ?	
બૂદ્યાં સરિખાં શું શોધો છો,	કહો કોનું છે કામ ?	ખારી ૦ ૫
શામળી સખી છે નામ આમારું,	ને વસિયે નંદગામ રે	
જોવાને અર્થે જાશું અમો જ્યાં	નટવર મુંદર રચામ:	ખારી ૦ ૬
કામિની મન-છાંછ કપટેહું ખાણું	નહીં તો નિથ્રે એ જાશે રે,	
સુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી,	દેખતાં લાલ લોભાશે:	ખારી ૦ ૭
રાધા કહે, સખિ, એ કારજ તમે,	ભુલ્યાં કદાપિ નવ કરશો રે,	
મળતામાં મોહન જુરકી નાખશે,	પૂંછળ પૂંછળ કરશો !	ખારી ૦ ૮
આપણે સાચો સ્નેહ ખાંધિયે,	લીજે પરરપર કોલ રે,	
તમો કહો તે કહું અમો,	તમો પાળો અમારો જોલ:	ખારી ૦ ૯
ફરી જોવાના સમ ખાધા,	ને વચન પરરપર દીધું રે;	
પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું જે	અતુરપણું મેં કીધું !	ખારી ૦ ૧૦
શ્યામા કહે, “ હું એ માણું તમે	શ્યામ સમીપે ન જાશે રે; ”	
સખી કહે, “ હું એ માણું તમે	તેની ઉપર ન રીસાશે;	ખારી ૦ ૧૧
ના કહ્યા ના સમ ખાધા છે	તે પાળો વચન યથ રાજ રે: ”	
—એમ કહી નિજ રૂપ પ્રકાશ્યું !	જોતાં જીવતી લાજ:	ખારી ૦ ૧૨
પ્રભુએ પ્રમદા પ્રસન્ન કરીને	પ્રેમાલિંગન દીધાં રે;	
વિજેગતાપ ટળ્યા, અધરામૃત	ખન્યો પરરપર પીધાં:	ખારી ૦ ૧૩
છુટ્યું મન, એકરસ યથ જોશં,	આનંદ ઉર ન સમાય રે;—	
એ દંપતીની દાસી થવાને	દાસ દયો ગુણુ ગાય:	ખારી ૦ ૧૪

૨૧. ૨૧. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર :

ક્ષિતિજ

(તોડક)

રસથુંજી . ગોડડિયો કરતાં,
 હરથી ઉર મેળવાને વસતાં;
 કેંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયા;
 અળગાં નહિ અન્તર તોય થયાં.
 અયિ ? બોમવમુમતી વ્હાણભર્યા!
 તમ એકય અનુપમ ઉત્તરવલ આ;
 હરખી ઉર નેહભર્યો નિરખું,
 પણ કાંઈ રહસ્ય નહીં પરખું.
 કેંઈ ગોડ વસે તમ અંતરમાં ?
 વળી મંગુલ મંત્ર કયો કરતાં ?
 સ્વર એકે કદી અવણે ન પડે,
 કેંઈ ભાવ નહીં વદને વિલસે.
 દિનનાથ ભસે ભ્રમણે ભટકે;
 રંગનીપતિની ગતિ ના અટકે;
 નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
 નહિ મેધ તણું મન વેગ ત્યજે.
 પણ સ્વાસ્થ્ય ખડું તમ અંતરમાં,
 નહિ મીઠ મળે પળ એકે અહા ?
 તમ મંત્ર શુણી જન કોઈ જશે,
 ભય એ પણ અંતરમાં ન વસે.
 પ્રણયી ઉરને ભય હા ! ન હશે !
 નહિ જે ઉરમાંહિ વિકાર વસે;
 નહિ હોડ ભલે જરીએ રરકે,
 પ્રણયી ઉર તોપણ ગોડ કરે.
 વદને ન વદે પણ એ જ વદે,
 અવણે ન શુણે પણ એજ શુણે;
 જગથી અળગાં ઉર એ કંમથી,
 સમજાવી રહ્યાં શુચિ અન્તરથી.
 પણ પાર હશે તમ ગોડ તણા ?
 તમ મંત્ર થશે કદિ-પુણું ખરા ?

ઉર સ્વાર્થ નહીં, તદિં પાર નહીં,
 રહીં પાર શકે કલસિદ્ધિ મહીં.
 જગનાં સહુ શ્રાસ સમાપ્ત થશે,
 પણ 'પ્રેમપુરાણ' ન પૂર્ણ થશે;
 કંઈ વર્ષ પરે વહીં વર્ષ ગયાં,
 અધુરી પણ એ રહીં પ્રેમકથા.
 કવિઓ કહીં કાવ્ય અનેક ગયા,
 રસિકો પણ કૈંક નિમગ્ન રહ્યા;
 પણ એ રસ તો નહિ શુદ્ધ થયો,
 નવલો-નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.
 ઉર ભારતીયું નહિ બેદ લહે,
 કવિ પૂર્ણપણે પછી કેમ કહે ?
 રહીં એકજ અંગ રમી જનતા,
 પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.
 ઉર એ તમ સંગતિથી સમજું,
 નહિ બેદકુતુહલ કાંઈ મળું;
 રસગોહીં એ જ કથીં કરજો,
 હૃદયે કંઈ ભાવ ભર્યાં કરજો.
 પણ સ્થાન અરે ! તમ અંકુશમાં,
 નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
 કંઈ ચલ કહું તમને ગ્રહવા,
 પણ દૂર જ-દૂર દીસો હસતાં.
 તમ મંત્ર સમું તમ મેલન એ
 રહીં નિત્ય સમીપ હો દુગને;
 અધિકાર દશે નહિ અન્તરને,
 રથલ સંગતિનું પણ કેમ જરૂ ?
 ઉરમાં અભિલાષ ન એ ય ધરૂં,
 તમ પાર કદી ગ્રહવા ન કહું;
 રસબેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
 પ્રણયી ઉરમાં દિનરાત વહો.
 લઈ શિક્ષણું કે તમ દર્શનથી,
 કંઈ પ્રેમમહત્ત્વ શકું સમજી;
 કળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
 પછી અન્ય નહીં અભિલાષ રહે-

અ. સૌ. હીપકબા દેસાઈ:

રાજા દશરથની અંતઘડી

(શાદ્દલવિકીરિત)

“કૌશલ્યા, સખિ, આજ આ હૃદયના ચીરા અરેરે થયા—
 પ્હેરી વસ્ત્રલ રામ, લક્ષ્મણ, વધુ સીતા વને સંચર્યા !
 પૂર્વે ચે ગયું ઘોર કૃત્ય મુજથી, તે, હાય, આંખે તરે—
 સાધુ દમ્ભતાની વરાળ ઉરની, હા દેવિ, આજે ફળે !

૧

(વસંતતિલક)

હું યૌવરાજ્ય પદ ભોગવતો હતો, ને
 રાને જ કાળ વહતો જઇ સ્થાનસ્થાને;
 લેઇ ધનુષ્ય મૃગયા રમવા જતો હું,
 ચિત્તા કરિ સુવરને હણી મોજ માણું.

૨

(ઉપભતિ)

જલે ભરાતો ઘટ હોય જેવો
 દૂરે સુણ્યો ત્યાં કંઈ શબ્દ મેં તો;
 હું મૂર્ખથી તે કળી ના શકાયું,
 મહિય ધારી ઝટ બાણ છોડયું.

૩

(અનુહટ્પ)

‘ અરેરે ! ઓ હરી ! ’—એવો શબ્દ ત્યાં શ્રવણે પડ્યો,
 બન્યો હું બહાવરો, દેવિ, દોડી સત્વર ત્યાં ગયો.

૪

(શિખરિણી)

અને શું ત્યાં દોહું—દિગ્મૂંઢ ખરે હું બની ગયોઃ
 બિચારો કેાઇ ત્યાં કુમળો કદળા શો દર્શો પડ્યો !
 પડ્યો છે ધા ઉડે, અરર વહતી રક્તસરિતા—
 ગળામાંથી બોલે કરણ વચનો, ‘હા ! થયું શું આ !’
 ‘ પિતામાતા મહારાં મુજ વિણ અરે મૂર્ખો મરશે—
 જઇ વેલા દો ને જલ, જલ વિના કેમ હંવશે ?
 પિતામાતાને લે તિરથ કરવાને નિસરિયો,
 વિધિ ગૂંચે ત્યાં તો,—હત વૃષતિ ! તે આ હંવ હયો ?

૬

(અનુહટ્પ)

હીધો મેં અંક સુવાડ્યો, અંગેમાં કે વળી કળ,
 ફરી ધર્મશ એ બોલ્યો કબે કાઠી જીણા સ્વર:

૭

‘ બહે મૃત્યુ થતું મહારું કર્મયોગે સંહુ
અંધ માતાપિતા કિંતુ અરેરે ઘોર અ
પ્રભો, મોંપું ત્હને ચિંતા તું સાચો વિ
ધાર્યું તે તે જ યાવાનું, મિથ્યા માનવ

(માલિની)

મુરપતિશુણ્ય ગાઘ વત્સ સ્વર્ગે રિ
શરમભહોં ડુબાડી આત્મ મહારો હે
જલ લધ પછી છાતું જૂદની પાસ
-“ કયમનદિ મુખ નિહવા કોણુ છે રે ? કહે

(લલિત)

દુઃખદ વાતને ઠેલવી પડી,
જરક એ ગયાં સાંભળી છળી.
બહુ બહુ હું તો માફો માગતો
કરગરી વઘો આંસુ સારતો:-
‘ અરર પુત્ર તો ના શકું દમ્,
પણ રહું જ હું પુત્ર તો ચમ્;
ગણું પિતાજનેતા સમાં સદા
-વચનના ખરા રાધવો સદા. ’

(અનુહટ્પ)

‘ આશાતંતુ તુટયો, રાગ, કહે સું છવવું
અગ્નિપ્રમા અધિળા ધાનો રોષ ના ધરિયે ।
કિંતુ કર્મ કરે જેવાં તેવાં ફલ જ ર
દામા અમારી ના માલે, તું યે મુતવાંસે :

(શાલિની)

ના-ના પીકું અંધ યુગે જ વારિ,
ના સતકારી યાયના ભેશ મહારી.
નીસાસામાં એ ય ત્યાં પ્રાણ ત્યાગે,
ત્રણે સાથે કાલ એ અર્પી આગે.૨

(અનુહટ્પ)

ધણું વર્ષ વલાં, દેવિ, વીસયોં એહ શાપને,
આજે વીસરોં એ વર્ષોં ફરી એ જોઈ પાપને.૩

(શિખરિણી)

ખરે છે આ શય્યા નાનપત મુજ મૃત્યુતણી હવે
અરેરે ભગનાશાં ઉર, તવ હવે શાંતિ ન હવે

“क्षमा अगारी ना यावे तुं ये सुतवांसे भरे”

श. प्रि. प्रेस.

"ક્ષમા આમારી ના ચાલે તું થે મુતવાંસે મરે"

શુ. પ્રિ. શેષ.

હું શાને કાળે કદિય ફરો જો રામ ન મળે ?
અણુ આસે, આસે, - દરું અંત યમાસિંગન^પ મળ્યે !”

૧૬

(અનુરૂપ)

મધ્ય રાત્રી વૌંતી ચાલી રાય સ્વર્ગ સિધાવિયા:
અમળપ્રેયે ચૈ ગયો^{તે} ધા તો યે આ દ્રલ પામિયા.

૧૭

(સિખરિણી)

‘કરે તેવું પામો !’ જગતપતિને -યાય સવળો,
દરો દારી બીજાં અવર દુભવો તો દુઃખ રજો;
પ્રભુ પોતે જોને શિશુ બની પિતા પૂજ્ય ગણિયા,
ન તેને યે કાળે નિયમ દહતામાં લવ ચાલ્યા.

૧૮

૬૪

૨૫. દેવરાંકર વૈકુંઠજી બદ્ધ :

અજીર્ણઆરતી

(કાન્તમાલાને માટે મોકલનાર રા. રા. સંતોષરામ દેવરાંકર બદ્ધ.)

(આરતી)

જય શૂરમેશ્વર ચાહક, જય લાડુબટજી,
 મહારથી મહાનસના, અરજ સુગોઝાજી—જય દેવ ! જય દેવ !
 પ્રસિદ્ધ લુકપંથ, છે ચેપલી માતા
 સેવન કરતાં ચાતા અતિ રાતામાતા—જય
 સુણી ચોરાશી નામ દરખજ બહુ પામે,
 આગળતાં બે ટંકો જમવાનું વામે—જય
 અધમોદારજી માટ રરતો રાખ્યો છે,
 ત્રિપિંડીથી ત્રણ લોક મોક્ષ જ દાખ્યો છે—જય
 એક થકી દસ પાંચ લાડુ દાળ વિના
 આપ જમો છો પ્રીતે કુંઠણાયુત ધીના—જય
 વીશે અર્ધોદાર આપતણો જાણું,
 પાણી પી પચ્ચીશે ભરે ફરી ખાણું—જય
 પાપડ સાક અચાણું જમવા નહિ રાજી,
 ગુણી “વિગ્રેને લાડુ” મળો છો ગાજી—જય
 ધીંગાણું ધણી સાથ બાય ભરી કરતા,
 પ્રસાદ નવ રે પાછળ ચિંતા નથી ધરતા—જય
 ચાતાં પૂર્ણોદાર તાણુ કરે ડોષ,
 પાંચ જમો છો પ્રીતે તેથી રહું મોહી—જય
 પંપાળીને પેટ મોહીયાં ફરી ઉઠો,
 ઘેન સહિત નયણાથી આપ અધિક ગુઠો—જય
 પાચન પગમાં થાય એ શક્તિ ભારી,
 જહરાગિનના બળ પર જલ્લ બલિહારી—જય
 મોહક વાર ત્રિપિંડી તિથિનું મત કરશે,
 પરમેશ્વરને મજતાં સહજ ઉદર ભરશે—જય
 આ આરતી જન કોઈ લાડુ જમી ગશે,
 અજીર્ણ તો નહિ થાશે, યૌવન લંબાશે—જય
 ઘૂત સાકરની સાલ માસ શ્રાદ્ધ આપ્યો,
 ગોધૂમપૂજો તિથિએ મહિમા પ્રસરાવ્યો—જય

૬૫

૨૧. શા. રસજાલ પરમાર

વિવાહ છાયા

(-અનુક્રમ)

અણના ઢગલા ઊડી આવરે અવકાશને,
સ્મૃતિની ડાબમોલાઓ રીખવે રસ-આત્મને.

સારી યે સૃષ્ટિ આ હૈયે ઉત્સવે રમતી હતી:-
ગધં એ!-એકલા 'હું'ની શી ભયંકરતા રહી!

પડયા આ સહસા પંથે એળા ઘેર વિવાદના,
અટૂલું ચિત્તપંખીડું દેખે લેસ ન સાંતવના.

કુલકું તુલતાં એક સ્ત્રી નિસ્તેજ પશ્ચિની,
અધૂરો સ્વપ્નની સંગી જ્ઞતાં મહારીય એ ગતિ.

વાયુવટાળને કોપે ભાગ્યું છેક વિમાન જો!
કટંગા કટકા લાખ છૂટા ને હેતુહીન હો!

અનિદ્રા ના, સુષુપ્તિ ના, ના આ અંતર-જાગ્રતિ,
પ્રેમના પ્રાણ વિહોણી આપે ગળતી જાતડી.

સૂર્યની તેજધારાઓ વર્ષતી સ્થિર નૃત્યમાં,
વધે ધટે શમે પાછી જાગે નિયતિચક્રમાં.

જાણું જો જાંચઠા આજે કાલે રમ્ય ઉજાસ તે:
ધડીના સૌ વિકારો એ મહારો નિત્ય વિકાસ છે.

પૂરવા કલ્પનાસૃષ્ટિ વધતી આત્મ-શિદ્ધિમાં
મથું છું હું સુખે હુખે સાચી જીવનશિદ્ધિમાં.

૬૬

૨૫. નમંદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ:

શાપસંભ્રમ

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. ચંદ્રબલ્લાલ પ્રભુરામ ભટ્ટ.)

(વસંતતિલક)

આ તર્ફ મળુંલ રવે રમણું વહેણું,
સામે બપંકર અગોચર ગીચ જાડી;
મેદાન લીલું વચમાં પડ્યું વિસ્તરેલું,
ઊંચે હિમાલયનણાં શિખરો ગુલાબી.

(અનુહત્)

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુર મધુર ક્યાંથી વિદગો પથ ગાય છે.

(શાદ્દલવિકીરિત)

આવી ત્યાં મૃગયુગ્મ બાલવયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે જાડળબિંદુડાં તણુથડી, સાનંદ ફેરે ફેરે;

(સગંધરા)

ત્રીવાભંગે નિહાળી અવર ગમ અને ચિત્તમાં દર્પ પામે,
સુંગો સુંગોની સાથે ભરવો ભરવોને થાય છૂટાં, ઉગામે.

(અનુહત્)

ચથો ભિન્ન મનોભાવ તણાયાં રસરેલમાં,
બદલાવા ધોમે લાગી કીડા આ રતિખેલમાં.

(શિખરિણી)

વિશેષીને દૂક્યો વિકૃતિવિવચ રૂપર્શ કરવા
ખસી ત્યાંથી લાગી અસમજવથી કાળભરવા;
પડ્યો ખૂંડે આ એ જ પ્રિયતમાને પકડવા,
નથી દેતો છેડું અધિક હતું તેનાથી પડવા.

(અનુહત્)

અસાતયૌવનાએ તો લગ્ન પામતી બાલિકા
કામલાંગી હતી જેવી સુકુલિત મૃણાલિકા.

(શાદ્દલવિકીરિત)

દોડી નીર જરા તણે પ્રરો પ્રરી મેદાન જાડી વિશે,
વારંવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પહાડી વિશે;
નાખી પાછળ દષ્ટિ તો હજી સુધી પીછે નથી છોડતો,
દોડો મારતવેગ આગળ વખો ઉત્સાહથી દોડતો.

(અનુહટ્પ)

મુકમાર બિયારી હા ! એ તો ચાકી ગઈ હતી,
નિરુપાય પછી ઊભી સ્વસ્થાને જ રહી હતી.

(દ્રુતવિવર્ણિત)

અવિરત અમથી બહુ હાંકતી,
શરમ ને ભયથી કંઈ કાંપતી;
નિકટ આવો ઉભો મૃગ ફક્તો,
વિનયથી મદની મહોં સુલતો.

(અનુહટ્પ)

ભય સંકેત ને લક્ષ્ય થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સંસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યા ઉભા સિન્ધુસ્રોતને

x

x

x

(અનુહટ્પ)

મુસવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની
ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટીમહોં પહાડની.

(શિખરાળી),

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસચક્રિન,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે નર વિકલ નિઃશ્વાસસહિત;
કલેજનું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણમૃગનું,
શકાયે ના જોઈ અહહ ! દૂયની દૈન્ય દગનું.

(અનુહટ્પ)

સોહામણો શિકારી એ ઝાડીમાંહોંથી નીકળ્યો
ઉનાવળે પડે એ તે મૃગયુગ્મભણી વળ્યો.

(શાદૂલવિકીડિત)

મૃત્યુદાર સમીપ એ હરિણોને નિઃશ્વાસ નાખી જીવે,
જો કે વાર્ણી નથી મનુષ્ય સરખી, અસ્પષ્ટ તોયે રવે;
આંસુ ગળ વણાં બધાં નયનથી ચોધાર, તે કેા હલુવે ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હૃદય આ બેદાઈ જાતું ખુવે.

(અનુહટ્પ)

તૂટતા ત્યાં રહ્યા જોઈ છેલ્લા શ્વાસ જ એવના,
ગંધ જામી અને તેના અંતર્માં તીવ્ર વેદના;

(વંશરથ)

‘ કરી શરે આ મૃગનું વિદારણ
થયો અદે દંપતીનાથકારણ;
વિચાર કીધો નહિ મેં નરાધમે,
અર્પન જોયો જ નહોં કુરંગમે !

મને ઘટે છે મરવું જ સર્વથા,
 ન પામશે આ શમ હેયું અન્યથા;
 સદૈવ ઉપજ્યાશ્રુ અરે પ્રભાવશે,
 છપાયું છાતીમહીં નેત્ર ભાવશે !”

x x x
 (વસંતતિલક)

“ દુઃખાગ્નિમાં દયિતપ્રાણુ હરી હુખાવી-
 તારી પ્રિયાતણી ચન્ને સ્થિતિ આર્ત આવી!
 શરી કથોં જખમ તીરથોં કાળજમાં—
 રે પામજો મરણુ તું પણ આ દશામાં ! ”

(મંદાકાંતા)

‘ જતાં જતા નર સહ સતી શાપ આપ્યો પ્રમંડઃ
 પાપાત્મા આ મમ સદશને એ જ છે યોગ્ય દંડ ! ’

x x x
 જાગી જોતાં નવ કથું દીઠું, હસ્ત મૂક્યો કપાસે,
 ‘સાયુ’ શું આ ?—ખમર ન પડે—કે દુગ્ધો દિવનલે. ?’

(અનુક્રમ)

ગરકાવ વિચારમાં માંડયું ત્યાંથી જવા હવે,
 લૂછતાં સ્વેદનાં ટીપાં શશાંકવંશસંભવે રં

(વસંતતિલક)

આ તઈ મંજુલ રવે રમતું વહેળું
 સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
 મેદાન લીહું વચમાં પડયું વિસ્તરેહું;
 ઊંચે હિમાલયતણું સિખરો રુપેરી ૩

ટિપ્પણ

૧ હરિણીની હમ આત્મિના અસલ દરય તળે હુખી ગયેલો, શિકારશ્રમથી થાડેલો, શિકારી
 કંડા વિપાદમાંથી સરીને અળખુતાં જ ધરી નિદ્રાવશ થતાં તેને સ્વપ્ન થયું; હરિણી જાણે તેને
 શાપ દેતી હોય એમ તેણે “દુઃખાગ્નિમાં...” એ શ્લોક સંભળ્યો; છેલ્લા શબ્દો સંભળતાં તેને પોતાને
 એમ પણ લાગ્યું—ખરે એ જ દ્વારા જેવાને યથાયોગ્ય શિક્ષા, પછી તે પડે જાગ્યો...૨ આ
 શિકારી કોણ ? રામ પાંડુ, અંદ્રવંશી. ૩. ખેલા શ્લોકમાં ગુલાબી-પ્રાતઃકાલનાં; અહીં રુપેરી, અંદ્ર
 હમી ગયો હતો.

આ ક્ષર્તા વિ.સ. ૧૯૩૦માં જન્મી ૧૯૫૫ સુધી જ છળ્યા હતા. એમણે આટલી ન્હાની ઉંમરમાં
 પણ ઘણી કવિતાઓ લખી હતી પરંતુ તેમાંની ઘણીખરી મોત ખેલાં શોશ વખત ઉપર પોતે જ
 ફાટી નાખી હતી. અભિલાસ નબ્રામણ, હરિલાલ હર્ષદ પ્રુથ આદિ તંત્રીઓનાં વીનવણાંથી તેમને
 ને મોહલેલી અને તેમાંથી એમનાં માસિકોમાં ને પ્રકટ થવા પામેલી તે ઉપરાંત કોઈક જ રહી
 હશે. એ સર્વનો સંગ્રહ ખદાર પડવાનો છે.

* પ્રકટ થઈ ચુકેલું કંઈ પણ કાન્તમાળામાં ન હોયું, અપ્રકટ જ છાપયું, એ નિયમ તોડીને પણ
 આ કવિતા અહીં દાખલ કરી છે, કાન્તકૃત વસંતવિજય સાથેના એના સંબંધને લઈને.

“ હરે કૃ, ભથ પાણી કૃ નેહને આજ આપને ”

વસન્ત વિજય

કુ. પ્રિ. પ્રેસ.

૬૭

૨૧. ૨૧. નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા:

કુન્તી અને દિવાકર

(અનુષ્ટુપ)

‘આવશે દેવ, હૃદિતર, મંત્રજપ કર્યા થકી’,
પીડતું એ મુનિવાક્ય બાલાના મનને બહુ.

(મંદાકાંતા)

ધીમે વાયુ ફરફર વહે વિશ્વની પાંખ હાલે
વિકાસીને વદનકંઠે સૂર્યજ્યોતિ નિહાળે;
વીતું દિવ્ય સ્મૃતિ જગવતું સૌખ્યભીનું પ્રભાત,
આનંદથી અધિક વિકસે અંતરે પ્રાણી માત્ર.

(શિખરિણી)

ઉભી બાલા હૃદ્યે ધડિ ધડિ વિચારે મન વિશે-
ઠઠાપિ શું એવું મુનિવચન સાસું હૃદય શકે!
અરે, આદિત્યો શું કદિ મ મનુ-આવાસ ઉતરે?
અને એ તર્કને લગુ હૃદય વારી નવ શકે.

(અનુષ્ટુપ)

પરિણામ વિચારે ના, શાંતિ સંકાતણી ચહે,
કુમારી મુગ્ધ બાલા એ સહસા કાર્ય આદરે.

(વસંતતિલક)

સ્નાને પવિત્ર થઇ આસન વાગી બેસે,
ભાનું તણે પુનિત મંત્ર ધીમે જપે છે;
પૂરો હતો નવ થયો જહિ મંત્રજપ
લાં તો ધર્યો હૃદયમાં ભયનો પ્રતાપ.

(શાદૂર્લવિકીડિત)

વાયુ સ્તંભો ગયા, જલો સ્થિર થયાં, પત્રે ય હાલે નહીં,
વ્યાધું કેવલ તેજ તેજ સંધળે, આ તે થયું શું અહીં!
સંકેલાઇ સમસ્ત તેજ ક્ષણમાં બાલાતણા વાસમાં;
તેજસ્વી જન કે ઉભો જઇ દિસે મુગ્ધાતણી પાસમાં.

(શિખરિણી)

મિયાયાં નેત્રો ને સહન કર્યો એ તેજ ન શક્યાં,
છુટયાં અંગાંગેથી અપરિમિત બિંદુ જલતણાં.
ભુલી આત્મા જાણે નિમિષભર ખાલા જડ બની,
શુનિ ચમ્પુ દેયે વિકલ પશુ સંસાર ત્યજે નહોં !

(અનુષ્ટુપ)

જોઇ એ સ્થિતિ મુગ્ધાની સવિતા સાંત્વના કરે,
મધુરી વાણીથી શુભ ખાલાને મંત્રદાન દે.

(ઉપમતિ)

કંઈક કાલે ભય દૂર થાય છે,
લજ્જાતણા વર્ણ મુખે ભરાય છે,
ના તે લહે કે સુરમંત્રમર્મને,
તોયે શ્રુતિ એ મધુરી જણાય છે.
વાતાયનેથી જરિ જ્વાર જોતાં,
પુખ્તો ખોલેલાં નજરે પડે છે;
કેલિ તથા શું જન બુંગ કેરું
મદોર્મિને પોપણ દે અનેરું.

(દ્રુતવિલંબિત)

રવિ વદે, “ અલિ, જો કમળો બધાં
વિકસતાં નિરખે પ્રિય બુંગ જ્યાં;
કમલિની, રસપાન કરાવની—
ભ્રમર આ હું ઉભો અધોરો બની !

(અનુષ્ટુપ)

મુગ્ધતા તજે, સુત્રોણિ, હૃદયોર્મિ વહાર્યો દે,
આમંત્રિત અતિથિના અંગાંગે રસ છાઇ દે.”
ખોલી ત્યાં શું રાકે મુગ્ધા લજ્જાવર્ણી ઉભી રહી,
યૌવનોર્મિય ઉજળા દેવદંટિ ફળી રહી.

(માલિની)

કદિ ન અનુભવેલો ભાવ દેયે ભરાય,
રસ રસ કપહિંથી યે અંગમાં ઊભરાય;
રુધિરસુરખ તેજે ચંદ્રનું બિંબ સોહે,
હૃદય ધબકે જાણે સુંદરીવદ્ધ મોડે !

(પુષ્પિતામ્રા)

જડ દગ ચળક્યાં રિમતાંશુહાસે
રવિ દગ તેજ વિશે વણાં વિલાસે;
અમર પલુ બન્યો અધીર લુપ્ધ
કર સુગંધે લલના મહી વિલુપ્ધ.

(ઉપનતિ)

ચંદ્રાનને. રંગતરંગ ચાલે,
વિલોલ શાં લોચન મત્ત મહાસે;
કપોલકંઠે ક્ષિત સામસામા
થયા, ગયા, યે મધુરી છટામાં.

(અનુહટ્પ)

આખરે અધરે! બેના એકમેક રણા પીડી,
હૃદયો જે હતાં બે તે એક બાવે ગયાં ગળી.
મહત્તા સર્વ ભૂલીને લધુના ગ્રેમને વરે,
ધન્ય! કૃન્તિ મહાભાગે! સૂર્યનું હૃદયે હરે!

૨૧. ૨૧. “ પશ્ચિમે ”:

સોનબા

સાત સાત બાઈ તો પરદેશ બ્યા 'તા,
 પરદેશાં બાબાપ હાશી બ્યાં 'તાં,
 બાઈની મારેલી બ્લેનડી,
 બોનલની રંગેલી ચૂંદડી,
 વગડાયા સોનબા એકલાં !

(અનુષ્ટુપ)

હાશીક્ષેત્રે દરી યાત્રા કૃપા આહ્વાણઆહ્વાણી,
 ધણા યે પ'થને કાપી યયાં પાસે સ્વગામની.

(વસંતતિલક)

રરતે હનૂં અખડ ખેતર વામ બાણુ,
 ખૂણે હનૂં વહતું વૃક્ષ વિશાળ તાબું;
 તાપાર્તનાં સકલ તાપ શમાવવાને,
 જાળું ઉદાર ધ્યનું ગુમ છત્ર નણે.
 તેના પુરાણ પણ મુંદર થાળ પાસે,
 એકાદ બે ઉપર ડાળ દહ ઉભેલો;
 કારણમૂર્તિ સમ આઠ હતો ઉગેલો,
 જે એતપુષ્પ કુમખાંથી હતો બરેલો.
 મધ્યાહ્નનો સમય હાલ થઈ રહ્યો 'તો,
 આકાશમાં શિર પરે રવિ જે રહ્યો 'તો;
 ને તેથી તાપ ઉકળાટ અર્તિ થતાં, ત્યાં,
 ચાકેલ એ રથવિર વૃક્ષ તળે વિસામ્યાં.

(વપનતિ)

થડે અટલી દિજ કાંધ બેઠો,
 સમારો લીધાં પછો દોરો લોટો;
 સ્તના કુવાથી જલ ખેંચો લીધું,
 તૃપાર્ત બેએ મધુર જ પીધું.
 તૃપા શમી, શાંત થયાં, છતાં એ,
 રથાને થતાં વ્યાકુલ તો જણાએ;
 રમશાન શું આ રથલ માસતું હા!
 જ્યાં હાલ દીધા પ્રિય પ્રેમીઓના.

સંબંધો કે શબ્દ કરે વિલાપે,
કુખી સ્થિતિ વર્ણવતું બળાપે,
એવા અહીં કે બહુકાર વાગે,
છાતી વિશે શો અરાર બાગે !

(હસિયા)

વટતુ રહે ? કુવાનાં કે રહે જલ ? ખોલમાં
ગરોબ વિસમ્યાં પારેવાંના દશે શું વિલાપ વા ?
વટ ઉપરનાં પંખી કુખે ફરી ફરો શું લવે ?
અરર રડતું થાણું આ કે શું આદ-તરુ રહે ?
ધડિબર કરી એવી એવી ઉરે કંઈ કલ્પના,
કહિન પણ એ દૈયાં જૂનાં જુવે નવ સાંત્વના;
નયનજલનાં વૃદ્ધાગાથે સર્વાં દય ગિંદુગં,
અધર ધરડા ધીમું તો ચે વઘા-‘મુજ સોનખા !’

(મંદાકાંતા)

એ ભેડાંને આત પ્રિય હતી સોનખા એક પુત્રી,
સૌથી છેડી, પ્રિય પણ બધાથી પિનામાત કરી;
પરેપરાં ઉભય ઉરનાં લાડમાં ભિરૂરી એ,
ભાઈ આડે તણીં વિવિધ ને મોડીથી ચાકરીએ.
માત્રા કાજે વડીલ નોકળ્યાં તે કણે ચૌદવર્ષ,
આજે વીત્યાં ઉપર વરસો એ વધુ સોનખાનાં;
જણે વૃદ્ધો ગૃહ પુર્ણો જઈ લાજ લેએ જ તેનાં,
એ માટે તે મુગલ હૃદયો નિત્ય ચિંતા કરતાં.
શું જણે એ નર્થી જગ પરે સોનખા આજ પુત્રી,
શી રીતે એ કલર્પો જ શકે કે અહીં એ દટાઈ !
ના ના છૂપી પણ જગતમાં બિચડે કેંકે વાતો,
છૂપાં પાપો અકળ વિધિએ થાય આપે છતાં તો !
વૃદ્ધા બહી ગઈ સર્મોપ ત્યાં આક્રમી, ને પછીથી,
પુત્રો કુળાં જરૂર કરથી સ્પર્શવા જેવી લાગી;
શબ્દો ત્યાં તો કરણ કરણે સાંભળી ધૈર્ય દારી,
દૈયે ત્રી સ્વર વળી લીધા પુત્રી કેરા પિજાની.

સાત સાત લાઈ તો પરદેરા ગ્યા 'તા,
ધરડેરાં માળાપ કારી ગ્યાં 'તાં,
લાઈની માદેલી ખેનડી,
સોનખાની રંગેલી ચૂંદડી,
'વગડામાં સોનખા એકલાં !

(મંદાંતા)

શબ્દે શબ્દે અવશ્ય કરતી સ્તંભતી ચોંકી વૃદ્ધા,
 બેસે આશું ? કવશ્ય ? ન કહે ! આંહિ હા ! સોનખા ક્યાં !
 ત્યાં તો વૃદ્ધે પશ્ય કર જરા આઠપુષ્પે અડાડ્યો,
 એ વાચા, એ સ્વર પરિચયે તે ય પૂરો ડબાયો.
 બે યે વીલાં હૃદય સમજ્યાં સોનખાનું અનિષ્ટ
 બને ઉઠ્યાં ઝટપટ જવા ઘેર, ને જાણવાને
 પૂરેપૂરું શિર પર હાલું જે કંઈ તેલ કટ,
 —ત્યાં તો વાયુલહર ધુજતી હચ્ચરી વાણીં સ્પટ !

(સિખરિણી)

અરે માટી તહાઈ કદિ જ નહિ વાત્સલ્ય વિસરે,
 લડાવ્યાં જે લારો નહિ ભુલું પિતાજી કદિ ઉરે;
 થઈ મોટી સૌના ઉરપર હતી ડોમલ બની,
 કસાઈ ના કાયા તમ સહ તણા સ્નેહ અતિથી.
 તમે ને એ બધું વડોમ ખસિયા સાત, પછીથી
 રલાં હું ને બધું લલિતમ, હતો જે ત્રિયમતિ.
 વધુએ તેને તો કળવી કળવી આળ ભરવી
 બમાવી મૂક્યો ને મુજ બની ગયો એ ફૂર અરિ.

(હરિણી)

વધુ વધુ દોષાં બધુભીએ સલાં સહ કહ તે,
 મૃદુલ કરથી કાણે બેઠે વલાં જલ કૂપથી;
 વગર રસીએ એકે એકે વલાં, પ્રભુ, કાષ્ટ મેં,
 દિવસરજની બેઠે ગાળે દબ્યાં દળણાં મધી.

(અનુકૂપ)

ગૌરીના મતમાં આપું બાબીએ ચીર પ્હેરવા,
 સડામુખે ગર્યું કાંઈ કહે બાબી, 'ધૃત દોણ્ય' આ.'

(હપમતિ)

અને ગુન્હો એ શિર મેલી ભારે,
 અપ્રીતિ ભારે ઉછળાવી સારે;
 ખીન્ને બરાધ ધુધવાધ ખાતે,
 કશું પ્રિયાને, 'હલ્લ દંડ કહે તે.'

(હરિણી)

નિજ સમય એ સાધી કોલે ભવાન્તરવૈરિણી,
વહો અધમ, “ આ રંગો એને રધિરંજ ચૂંદડી. ”
અરર વદતાં એવું એની ન જીભ છુટી પડી !
અરર મુજ બ્રાતા કેરી યે મર્તિ ગણતી બુડી !

(શિખરિણી)

કરી આજીજીઓ પણ કરો શકી કાર ન જરી,
બધી યે મારી ત્યાં કરો વિનવણી વ્યર્થ નિવડી;
હતી ઉભી માથે ત્રિય નહિ જ એ કાકણુ છુંડી,
મને બંધુ ભાભી ઉભય મળ્યાં છુંડી પુરો કરી.

(અનુષ્ટુપ)

ખેનના રક્તથી રંગી બંધુએ બધી ચૂંદડી,
પૂરાયા કોડ ભાભીના, દાઢયું દિલ રહે અહીં.

સાત સાત લાઇ તો પરદેશ બ્યા' તા,
પરદેશ માખાપ કારી બ્યાં' તાં,
ભાઇની મારેલી ખેનડી,
બેભનની રંગેલી ચૂંદડી,
વગડામાં સોનબા એકલાં.

રા. રા. પરમાનંદ મહિપતેશ્વર ત્રાપજાકર :

વસંતની કોયલડીને

(મિશ્ર હરિગીત)

કોકિલ ! બેળ ખોલજો !

હલકે અનિલ અમોગજો !

મધુરસ ભરી,

મુદ મન ધરી;

હરમાં આખી રસ ઢોળજો !

જન કૈક દુઃખાધિમહી રૂપી ગયાં,

ભગવાયથી દુઃખ જીવનપથે થયાં;

ત્યાં હોગતાં મુખભાત જેવી, આશને અગ્રકાવજો !

પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂંજનથી, મુદ મનસદનમાં દ્રાવજો !

વાસંતિ વાસુ બહાય છે,

પરિમળ વહી પ્રસરાય છે;

વન કુલ કુલે,

મદમર ઝૂલે,

જગ રમ્યતા સુહાય છે;

હર નૂતનરંગ-હિમંતથી ઇલકાય છે,

ધ્વજ વિજયનો ક્ષણકાંઠામાં પ્રરકાય છે;

તેમાં રસાળની ઢાળથી, તું મધુર સ્વર જકારજો !

પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂંજનથી, ત્રાપુરાજને સત્કારજો !

દેવી દિશા હિમંતથી:-

રંગી અનેરા રંગથી,

સરસર સરે;

જગપટ પડે,

ઝોપી પ્રભામય અંગથી;

રાચી રમે રાસે અનુપ વિલાસથી,

અગદળ વિભળ, જળસ્થળ કરે ચોપાસથી;

દેવીતણી પદતાર્જીમાં, સ્વર તાલ ત્હારો પ્રેરજો !

પ્રિય કોકિલા ! તુજ કૂંજનમાં, મધુ દિવ્ય સંગીત રેલજો !

નંદનવનેથી ઉતર્યા,
 દેવી વસંત પ્રભભર્યા;
 રસ રેલતાં,
 નમ્ર ખેલતાં;
 ઉદધિ તણા ઉદરે સર્યા,
 પદ્મોપ જનમન, ગગન તટ વ્યાપી રહ્યો,
 રસપૂર્ણતાના કિરણે, રવિ વિશ્વમાં દીપી રહ્યો;
 હું કંઈનો મંજુલ પવન, ઉદ્દાસપૂર્ણ વહાવજો !
 પ્રિય કોકિલા ! હું જ ફૂજનથી, અર્ધોરસ ઉરે ઉછળાવજો !

શિશિરને હંશાવતી,
 ગગનાંગણે ધૂપાવતી;
 શીતતા હરી,
 લલિતા ભરી;
 જગને વસંત દીપાવતી,
 રસ ચેતને જો ! દિવ્ય જ્યોતિ અળદળી,
 તરુ, પક્ષવો, ફૂંજો, લતાને કળ વળી;
 ઉત્સાહ વ્યતન પૂરવા, મધુરવ તહીં રેલાવજો !
 પ્રિય કોકિલા ! હું જ ફૂજનથી, મુહુતા બધે રેલાવજો !

સાહિત્ય સંગીત અંગનાં,
 ગુન્જરવો હા ! ભંગનાં;
 મધુરસ ભરે,
 રસપ્રસ કરે,
 કલરવ મોહા વિહંગના,
 આશિર્વાચનથી સૌ વસંત વધાવતાં,
 નિજ રવથકી રનેહાદ્રભાવ જગાવતાં;
 કવી સ્તોત્ર દિવ્ય વસંતનું, હું જ ઉર્મિઓ અળકાવજો !
 પ્રિય કોકિલા ! હું જ ફૂજનથી મનુહરવને ચળકાવજો !

પ્રેમી અરે ! રીખાય છે,
 અંતર દુઃખે દુભાય છે;
 નીર ખુબ ભરી,
 નયને ઝરી;

કુમળાં હૃદય કરમાય છે !
 આશા નિરાશા મધ્ય પ્રેમી લટકતાં,
 અખમી જિગરમાં દુઃખ કંટક ખટકતાં;

દુઃખી હૃદયના દુઃખના સંતાપ તું વિસરાવજે !
પ્રિય કેહિલા ! તું જ દૂનમાં, પ્રણયાર્દ્રતા પ્રસરાવજે !

મુદ અમ હૃદયમાં છાઈ દે !

સંગીત રસ બસ પાછ દે !

મધુરવ બરી,

અમીરસ ઝરી;

આનંદઝેરી વધાઈ દે !

સૌ જનહૃદયને પ્રેમપાન કરાવોને;

તું જ ટહુકડે શાન્તિ અનેરી ધરાવોને,

સ્વર્ગીય મંત્રુ સ્વરચક્રી, જગમાં મધુરતા છાવજે !

પ્રિય કેહિલા ! તું જ દૂનથી પ્રભુતા પ્રકાશ પ્રકાશજે !

૭૦

સ્વ. પ્રાણીકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રી:

ચિત્તસ્વભાવ

(કાન્તમાલા માટે ગોકલનાર રા. રા. અમૃતલાલ પ્રાણીકર વૈદ્યશાસ્ત્રી)

(૫૬)

હરિષુ મન માફ રે ભવાટવીમાં બટકે
 સદ્ગુણથી બાંધું રે ત્યાંથી પાછું છટકે ! કુવ.
 યૌવનનું અંધાઈ ભારે તેમાં શું દેખાય ?
 સન્મારગને સાવ તજીને વિષય વિરે લપટાય
 હરિષુની સાથે રે રમે લાખો લટકે ! હરિષુ૦
 મૃગનૃપ્ત્યા દેખીને તરસ્યું જળ પીવાને જાય
 હરિયું કાઢી હેરાન થતાં પશુ પાણી ક્યાંથી પીવાય ?
 હજી હડકાયું રે જીવે ને ક્યાં અટકે ! હરિષુ૦
 લીલું ખડ દેખી લલચાણું આંખ મીચીને ખાય,
 પાણી વિનાનાં ઉંઠા કુવામાં પડતાં પછી પરતાય,
 વેલાને વળગી રે અધર બાંધું લટકે ! હરિષુ૦
 મારે છલંગ નિસરવા બાહિર તેમ વધુ સપડાય,
 કાટિ કંટક કાયામાં ભામે થાય પીડા હાય હાય !
 મુખ ક્યાંથી પામે રે-કાંટા રગ રગ ખટકે ! હરિષુ૦

૭૨

૨૧. ૨૧. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર:

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

ક્યાંય હર ચરપે* નવ મ્હારું, ૨ પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર દારું!

ઝરઝર ઝરઝર આ ઝરી રૂહે છે વાદળિયું હર બોળાં;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળાં:- પ્રભુ ૧ફૂળે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળું;
મ્હોર કળી કુલ સિન્ધુ વેલ તરુ બંદે ન વહે મદ વારુ:- પ્રભુ ૨સંધ્યા, તુજ આ ભભક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે;
સૂતલ કુરંગી વસસું ગેલતી રમતિસણકા સજકાવે:- પ્રભુ ૩હાથ! દિવસ આવો જ દતો એ સાંઝે આમ ખીલીંતી;
અમે ચાંદની તે પછી ઉઝળી નદીવાંકે ખીલીંતી:- પ્રભુ ૪છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોકિલ;
એ સૌંદર્ય અમી પથુ-જાતાં એક-બ-યું વિખ ઠાતિલ!
પ્રભુ હું તે-કેમ જિગર દારું ૨ ક્યાંય હર ચરપે નવ મ્હારું! ૫

* ટિપ્પણ, પૃના, ૧૯૧૭; ફાગણ માસનું આવડું રહવારે કરાં સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સંધ્યાકાલ સુધી આવાણના સરવણિયાં ભેલું.

અરપે, દક્ષિ પામે. કાઠિયાવાડી બજનોમાં આ સખ્ત બેવામાં આવે છે; કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ નૂતની હોય.—મદ, આમોદ; વારુ, રુચિકર; સાંઝે, સાંઝ પથુ.

૭૨

કવિશ્રી બાલણ :

કાદંબરીમાં પ્રકાશતો અનુભરણુનો ઉત્સાહ.

(કાન્તભાલા માટે મોક્ષનાર રા. રા. કેશવલાલ હ. મુવં)

(૫૬) *

ચંદ્રાપીઠ દીઠું ગતપ્રાણુ, ધૃત્વી પરિયું મૃત નિર્વાણુ.
 દેખી સદસા 'આ શું?' કહિ, ધૂનિ તને, વિરહિ વપુ દહિ.
 કોધિ મુખિ પડિ તે જિહાં, મદલેખાધ્ર જાલી તિહાં.
 પત્રલેખા જોધ અડવટી; મૂર્છા ખાઈ અવનિધ પડી.
 મદલેખા ધ કરિ આક્રંદ; દીન ધામણી દીસિ મંદ.
 'હા હા નાય?' કરી નિરોધ; સ્વામીના મુખ સાહામું જોય.
 કાદંબરીનિ વડી સાન. નિશ્ચલ મૂઢ થઈ રહી સ્થાન.
 રાના મુખ ઉપરિ મુખ ધરી સ્તંભી દષ્ટિ રહો સુંદરી.
 નીસાસુ જાણી પીસયું અથવા ક્રોધ તે ઉપરિ કહું.
 અરણ્ય વદન જાણી શું શશી રાહુ રણુ છિ પૂરણુ અસી.
 પરશુષ્ઠ છેદી વલ્લી જિમ, અધરપલ્લવ કરમાણુ તિમ.
 જાણી શું લિખી પૂતલી, સ્ત્રીની ચંચલતા ધ ટલી
 એ દેખી સખીની રીતિ મદલેખા ધમ જોલી પ્રીતિ.
 જોલી, સખી ! કાં થઈ અચેત ? અકસ્માત કે વલણુ કેત ?
 નવિ જોલિ. આંસુ નવિ પડિ. ઠીણુ જાગ્યુ તુજ હૃદયઅડિ.
 ફાટિ અતિશિ ભર્યું તડાગ, તિમ ફાટરિ તે સહસિ ભણિ.
 એહ સાંભલી મદિરા માર. ચિત્રરથ જીવી શું કરિ ?
 કુલ ખેદનાં, જાણુજી, નથી, તુર્નિ ધણું શું કહીધ કથી ?
 એહવાં વચન હૃદય માંહિ વસી કાદંબરી જોલિ કાંઈ હસી.
 ગિહલી ! એ શી કિહિ છિ વાણિ ? હૃદય કિહાં શાટિ પાપાણુ ?
 વજ્રસાર એ કિમહિ નવિ ડવિ; કેટિ પરિનાં દુઃખ અનુભવિ;
 જે જોધ આ દુઃખની જાલ સહસ્રખંડ ન થયું તતકાલિ.
 જીવિધ તેહનિ માત નિ તાત; મરણું તુ કહું નિ શી વાત ?

* રાગ વિસાદી, એકતાલી તાલ.

સહીરો આત્મા નિ પરિજન મરતાં સંભારવાં નહિ મન.
 પામ્યું વશલ તણું શરીર એ આધાર ધર્યું ચિત ધીર.
 જીવતાં તુ સુખસંભોગ, મુઠ અનુભવસંયોગ,
 તે હં પામી છું એકાંતિ બહુ પ્રકારિ દુઃખની શાંતિ.
 માહારિ અર્થિ આવતાં રાય પ્રાણુ છાંડિયા; મેહેલી કાય.
 બાર એ વડુ મુઝ શિરિ ધર્યું; માહારુ આત્મા અતિ ગુરુ કર્યું.
 જી હં હવિ સદન આદરું, તુ તાં આત્મા હલુક કરું.
 પિજોનિ રવગિં ચાલતાં માય ! રોહો તુ અપશુકન થાય.
 મુરપુરિ જાતુ જોઈ નાય હં હરજિ જાઉં છું સાયિ.
 આનંદની વેલા જી ઇમ, ઉચ્છવ માંદિ રોહો કિમ ?
 હજીય શં રોવાનાં કાજ ? સધલાં દુખ ગયાં મુઝ આજ.
 માહારિ અર્થિ છાંડ્યા પ્રાણુ તે સાયિ કરવું પિયાણુ;
 તુ તિ શું ગિદિલું એ કલું ? રોવું મુઝ મન માંદાં નવિ રહ્યું.

(૫૬) *

આજ જીવવું તેહ મરણુ રે, મરણુ તે જીવિત બાણુ,
 રોહ કાંઈ મુઝ શં કુંધ તુ તે એણી પાર આણુ,
 માહારુ વાહાણુ હો એકલુ પરિ જાય ?
 જીવી શું સુખ ભોગવું, જી એહાન સુખ કાય ? કુવપદ.
 તુ તું તે પિરિ કરજે, ખાઈ, જમ માત નિ તાત
 માહારિ શોકિ પ્રાણુ ન છાંડિ; તેહવી કિહિજી વાત; માહારુ
 સહીરો પરિજન જે ધરી આવી મુઝ દેખી નિ રાય,
 તેહવી પરિ તું કરજે, બાઈ, દુઃખી ન ચાઈ કાય. માહારુ
 આંગણિ આંખાજી સુત જે, સજની, ચન માંદાં ધરજે;
 માધરી લતા સંધાતિ તેહનુ વિદિવા ચીંતઈ કરજે. માહારુ
 ચરણુ તલિ મિં અતિ લકાણુ અશોક મુંદર વાન;
 કાનિ ધરવાનિ પણિ અર્થિ રમે ચૂંદુ એક પાન. માહારુ
 માહારી જીછેરી માલતી, તેહનાં પુષ્પ જ જેહ,
 દેવાચનનિ અર્થિ લેજો અવરિ મ લેજુ તેહ. માહારુ
 આત્રણ જે રિવઠ મિં રોપુ, એહનિ પાણી દેજો;
 ફલ ચાઈ તિમ ચલ જ કરજો; તેહ તણુ શલ લેજો. માહારુ
 મંદિરિ માહારિ જે જીશીસિ કામ તણુ પટ પ્રદ,
 તે લેઈ નિ ફાડી નાંખજો. હં અ રાખતી ગૂંદ. માહારુ
 પંજર માંદિ જે શુકે સારિકા કોલિંદી પરિહાસ,

એ બાપડાંનિ મેહેલી દેખ્યો. ધમ્માં ગળ વનવાસિ.	માહાર૦
નકુલિકા નામિ જે હરણી સૂતી મુઝ ઉચ્છંગિ,	
તેહનિ તું ખૂલિ બધસારે. અતિ છે મુંદર અંગ.	માહાર૦
બાલ હરિણ મિં જે પાશ્યુત્ત, મેહેલુ ટિહી તપોવન.	
હસે મરિ નહિ તિમ મેહેલજી સર વાપી જલ ધન.	માહાર૦
કીડાપર્વત જે તાં માહાર, ફરજે તાપસ શર્ણિ.	
આશ્વિનિ તાં દાનિ આપજે, માહારાં જે આબર્ણ.	માહાર૦
વીણા માહારી અતિ જે વાહાલી. તે તું ધરજે, બાધ.	
યથાયોગ્ય વિહિચી નિ આપજે, બીજી જેહ સમ્મધ.	માહાર૦
દં આ દેહનિ અંદન ચરચી સારી સવિ શણગાર	
વાહાલાનિ કંડિ વલગી નિ 'મેહેલ' અમિ મુઝારિ.	માહાર૦

૭૩

૨૧. ૨૧. “મજનુત”

છેલ્લો ચુકાદો

(ગજવ)

આજે ગણી તહારી કૃપાનું પાત્ર હાથ હવે મહે છે !
વીતી ગયેલી વાતની યાદી હજી આ દિલ દહે છે.

તહારી કસોટીના બધા દરિયા તરી હું પાર આવ્યો !
એ ઝુલ્મની ફરિયાદ કરવાનું હવે ખાતરી રહે છે.

ભોળા ખિચારા આશકો, શતરંજના લાચાર પ્યાદા,
તહારા તરંગી દાવમાં કદમે કદમ જાપમો સહે છે.

આશા નિરાશા એક કરી એ રાહમાં હું ચે ભમ્યો 'તો,
રમરણો ચતાં તેનાં હજી આ નયનથી જરણાં વહે છે.

x x x x

પાંપણુ હવી રિમત વિરમયે છેલ્લો ચુકાદો દાખવે છે :—
એ આશકોની રીત-સો ! એમાં મહને તું 'શુ' કહે છે !

૭૪

૨૧. ૨૧. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર:

રમણીય અચપણ

(અનુક્રમ)

નદીની બેખડો સ્હામે, જૂંપડી એકલી હતી:
આંગણે રમતી બાલા, નાચતી ખેલતી હતી.

(વસંતતિલક)

સંધ્યા સલણી, કંઈ તારલિયા ઝગે છે,
“પી, બાપુ! પી,” શ્રવણ એ અચકાય શબ્દ:
નહાનું એક દીસતું મૃગલું રૂપાણું,
ને પાસ છે રમતિયાળ કુમારિકા એ.
અંગાંગ કોમલ, સુકોમલ શીંગડીઓ,
ખાતું હજી નવલ કુંપળ મંજરીઓ;
નહાતો હતો કુંસુમ-મંડપ ત્યાં લતાનો,
બાંધ્યું થડે ધુધરીમંડિત દોરડીએ
બાલા નીચે નમી પછી પગ ટેકવીને
મોંમાં ધરે કવલ ભોજનના ધીમેથી:
પંપાળતી દિલ લીમું કર ફેરવીને,
બાંધુસમી પરમ વ્હાલ થકી જમાડે.
એ આમ વ્હાલ ભરી જ્યાં ખવરાવતીંતી
પેલું કુદે ધડી ધડી પુંછડી હલાવી:
‘પી, બાપુ! પી’ ફરી વહી મધુરી મિઠાશે,
ને રાત રમ્ય રટતું ફરી ખોલ હોંસે.
ખાલી ફરી જલ બાંધું જતીંતી જ બાલા,
વાંકાં નચાવી તિરછાં દગ લોલ દીર્ઘ:
ચોડાં ભરી દગ વળી અટકી ઉભી એ,
થેરા અગમ્ય મુખભાવ તરી રજા કે.
કેં બ્હીકે, કેં ફિટરથી ગભરાઈ બોળી
પાછી ફરી હરિણ પાસ ઉભી અધીરી:
લૂછી ગરીબ નયનો નિજ પાલવે ને
ખોળા મંદો લઈ પુછે મૃગને દયાથી:-
“શું થાય બાપુ! કંઈ ખોલ, ત્હને શું થાય?
હાં દોરડી પ્રતિ પળે છુગની તણાય ?”

અસ્વસ્થ છું ? તુલુ નથી અથવા જ લીધું ?
 શું થાય આજ, ક્યમ છે મુખ વ્હીધું વ્હીધું ?
 તું આવ બેશ, દિન એ ભુલી તું ગયું કે-
 ખીજાં હતાં ધણ બહુ તાંદી ટેકરીએઃ
 ત્યાં કે દોડું દુર થઈ છુગને પિતાએ
 તું એકલું બટકલું હતું ત્યાં નમાયું !
 લાગ્યા હને ઘર બહુ અતુકમ્પથી ને
 (છુગ ધન્ય એ દિવસ હો !) મુજનું થયું તું !
 તો કાં પછી અહીંથી આશવા જવું છે ?
 વા કૈંદ ઓછપ દીસે મુજ ગુટ્ટુપામાં ?
 જોને ભલા ! દિવસમાં ત્રણ વાર લાવું,
 પાસે વહે જરણ ત્યાં થઈ નીર ચોકખુંઃ
 દુર્વા છુપાર ભાની તું ફરતું ચરે ત્યાં,
 હું લાવતી ગરમ દૂધ તણે દોરો,
 હાવાં થશે છુગ બધાં બલવાન ગાત્ર
 જોડીશ ત્યાર પછી હું મુજ ગાડલીએઃ
 ચોરાડીને ઝલતી એક પછેડી અંજો
 જોવા જવા નદીતટે ઉગતો દિનશ.
 કાં તું અધીર-ઉદ્ધીવ બની જુવે છે ?
 માની મુંવાળી હુંદ-સોડચળ સાંભરી છે
 તોશન કે ગગડતી વરપા—ઝડીના
 કે કે ખીજાં સ્મરણથી હબકી જતું તું ?
 મા ખીશ, બાપુ ! નહીં બાધ કરી રાકે કેં,
 તું છું સુરક્ષિત અંદી ઝુંપડી નજીકઃ
 કાં ચારડે ? પ્રતિપજે ક્યમ દોર તાણે ?
 મુખ જા, રહવાર પડતાં ફરી હું મળાશ,
 —એવે પહેલે અરર સિંહ દરાલ કાળ !—
 એ ગર્જના થઈ અરણ્ય બધું ઝુળે છે !
 માથેલ સિંહ અહીં—ત્યાં વિદ્યેયો ફરે છે,
 ને કેં શિકારી તણું જૂંડ પુઠે પડ્યું છે.
 “ એ આવશે, અરર બાપ ! પ્રભુ બચાવો ! ”
 એ એકમેક વળગે ધરી બાથ કઠેઃ
 બાલા છળી, મૃગલું ખીકથી ચરચરે છે
 બને લપાય મુખ ઢાંકી જ આડણીમાં.
 એવે થયો સુસવતો શરનો ધસારો,
 ત્રાડી પડ્યો ધૂપવતો વનરાજ સિંહઃ

ખૂંચો બધી વનમહીં ધડી મહાંય ફેલી
 ને પાણું ત્યાં થઇ રહ્યું સહુ શાન્ત શાન્ત !
 આઠાશમાં ચમકતી હતી ચન્દ્રલેખા,
 ચોપાસ શાન્તિ નબધી વરસી રહી છે;
 ત્યાં કામડી લઇ ખભે હતું આવતું કે
 જ્યાં એકમેક વળચાં ધરી બાથ ક'ઠે.
 ઢંઢાળીને કહ્યું, " અહ્યાં ! ક્યમ બહી ગયાં છો ?
 હું જાણું કેમ અહીંયાં બહુ વાર લાગી:
 ચાલો હવે, વન થકી સહુ બો ગયો છે,
 ચાલો હવે ઝુપડીમાં જાયે નિરાંક. "

ચાહ્યાં ત્રણે વિતકની કરતાં જ વાતો,
 મતાં નજીક કરી તાપણું ત્યાં હૂંફાળું:
 બાલા અને મૃગની એક પથારી કીધી,
 કિન્તુ હજી ઉંધ મહીં ચમકી ઉઠે એ.
 ઉગ્યું રહવાર નવચેતન અર્પતું ફેં,
 જાગ્યું બધું વન અને મૃગ બાલિકા થે;
 જૈ રાતની બહીક સમજી સુલી ગયું છે,
 ચોપાસ ત્યાં કુદતું એ દુરવા ચરે છે.

(અનુક્રમ)

ધરો ના કોઇની ચિંતા, મૃગ તો દોડતું થયું;
 બાલાના રનેહવાસલ્યે, સઘ મોટું થઈ ગયું.

૭૫

૨૧. ૨૧. મૂલશંકર હરિનંદ કવિ :

જેમાં નિર્દોષ ચમકશોભા બૂલી પડી પ્રકૃતિખેળે રાત ગાળે છે અને
સ્થવારે પાછી માતાને જઈને મળે છે.

એક મનહર સાંઝ ઉતરતીતી,

રવિઝરસુરખી ઉર ધરતીતી,

સુરધુનિજાણુ ઝરમર ઝરતી ઝરતી

આકાશે તરવરતીતી.

એક પંખિણી કલરવ કરતીતી,

મધુભર તરુવર પર ફરતીતી,

સુકુમાર મુકુલગોઠા સરખાં મધુસં

નિજ અચલાંને અનુસરતીતી.

એક અનિલલહર શરશરતીતી,

વનકુલ પરિમલ પાથરતીતી,

શીતલ સ્પર્શે સ્પર્શે શ્રમ હરતીતી,

વસંધા પર વિસ્તરતીતી.

એક લલિત સરિતા સરતીતી,

રેતીપટ પર પસરતીતી,

વાયુ વેશ્યાં તટકુસુમો

નિર્મલ જલવેણીમાં ભરતીતી.

તે વેળા નાનુક ચમકશોભા ફરતીતી,

હગમગ હગમગ હગ ધરતીતી,

નદીમાં છબજબિયાં ફરતીતી,

આછે જલે ઉતરતીતી.

એક માછલી જલમાં તરતીતી,

ખાલા શરતી તરવરતીતી,

હસતી હસતી મદવા ધસતી

અવર પલ ખાલા વિસરતીતી.

એક મીઠી વેલ પમરતીતી,

આછી કુલટ્ટિ ખરતીતી,

કુલ ખેળે ભરતી ભરતી ખાળા

મૃદુતર જલપર ઊવરતીતી.

એક છીપ નદીતળમાં ચળકે,

જળખળકે રંગઝરા ઝળકે,

હલકે હાથે જો મુકુમારી,

પલકે પલકે મુખડું મલકે.

છીપ જલકુલ સહ વાતો કરતી

વળી વાળુની મૂઠી ભરતી

હલતી હલતી વાવલતી

નચવતી મુખ તેમ તેમ અલકવેણી બૂલતીતી.

ઉઠતી, પડતી, ફૂટી ફરતી,

ધરતી માને ચુપન કરતી,

તાળી પાડી ખિલખિલ હસતાં,

ઐચિંતી મા સાંભરતીતી.

આતુર નગરે યોગમ જોતી,

આઘ્યાં નયને અમુલાં મોતી,

આઘાં પાઘાં હગલાં ભરતાં

ધરતો મારગ ન શકી ગોતી.

ફરી ફરી માડીને સંભારે,

ઐ! બા! ઐ! બા! મુખ ઉચ્ચારે,

પોકારે વળી વળી, -શુણે કેણુ પણુ ?

સ્થડે કેણુ ઐની વ્હારે ?

શાકી જગજનનીને ખેળે

સૂતી ખાંખા હૈયે. બોળે,

નિદ્રાપંખાળે, તારા ચોખી કરે.

વનાંગનાઐ વ્યજન ઢોળે.

(અનુકૃત)

વિરમીતિ તિમિરે ડૂબી સૃષ્ટિ સારી શમી ગઇ,

રાત્રી ઝમઝમી ચાલી મીઠે વહેને પહો ગઇ

વિમલ ચમકશોભાને આંચ આવી ન રાતમાં,

તાજાં જલશી માતાને પુત્રી લાધી પ્રભાતમાં.

૭૫

૭૬

૧૧. ૧૧. મનહરરામ હરિલાલ મહેતા;

શારદાભુવન

(રામદંડ)

અત્ર વાતાવરણ પરમ આનંદનું,
 પ્રકૃતિ દસી રહી.
 સર્વ કો વસ્તુઓ ત્યાગી માયાતણાં આવરણ
 સમ્યક્દાનંદ રૂપે પ્રકાશે અહીં.
 સર્વ હો જ્યોતિમય રહિત છાયા થકી.
 સુંદર શુભાખ ને મોગરા જૂથ ને જાંબ ને
 પ્રકટતાં નિત્ય સૌરભ અપાર્થિવ અહીં.
 કોદિલા કૂજતી વિરલ સંગીત અહીં ધધરી.
 અત્ર છે કો ન નિસ્તેજ કે દુર્ગંગા,
 કો ન કંપ કે કૂખડો,
 સર્વ સૌંદર્ય ને સતત યોવન વડે યુક્ત
 તેજસ્વી પાવક સમા.
 નદ આશાતણી અહીં નદી વેદના,
 ફિકર ચિંતા અને હદય-હોઝ ના,
 અહીં ન સંસાર સંતાપ છે,
 અહીં ન દાંત્રિયનું પાપ છે,
 શોક કે રોગ નહીં,
 કોઇ યમદંડનો ભોગ નહીં,
 અદ્યપણી જરાયુક્ત કો વ્યક્તિ નહીં;
 પ્રકૃતિ અત્ર વર્ણી રહી સર્વથા
 સર્વને સૌમ્ય મીઠી જમેતા સમી.
 સ્વાર્થ કે લોભ નહીં,
 ક્રોધ કે કોપ નહીં,
 જુદમ કે જોર નહીં,
 સર્વ છે દિવ્ય ગ્રેમે ભર્વા
 સદય બિદાર ઉર નિર્મળાં.
 કામરૂપ ધારતા,
 ઈંદ્રધનુ પર ચૂહી ગાન લલકારતા,
 દસમુખા ખેલ ચંદા સહિત માંડતા,
 મેઘના દલથકી કુસુમ વરસાવના,

ગિરિ ગણી બીનકંઠક બિહાજતા,
 ઉદધિ તોફાનને સાનથી ખાળતા,
 અંતર અગાધનો સહજમાં કૂદાડતા;
 અકળને કળી જતા, ગદનને ગદી જતા,
 અત્ર સૌ લોક સ્વેછાનુકૂલ વિચરીને
 ભંટના પરમ આનંદને.

- આગળ જતાં દીઠું એક સરવર તરી.
 પરમ સૌંદર્ય આ વિરલ સરવરતાણું નિરખતો
 હું ઉભો સ્તબ્ધ થઇ.
 ૧૦ વિમલ જલ રિથર થયું મહત્ત વિસ્તારમાં ૪૦
 નિરખી નિજ મુખ રજૂ નીલ આકાશ
 નિજ રચિર નક્ષત્ર નેત્રો વડે.
 શીત કરમય શશી શુદ્ધ આ સલિલમાં
 અચલ થઇ વિલસતો
 માધુના હૃદયમાં જ્યોતિમંડલ સમો.
 શાંત નિષ્પંદ પાદપલતા,
 અચલ સૌ કમલ સરવરતાણાં.
 રિથર થઇ હું ઉભો.
 ૨૦ કે સમય વીતનાં શ્રવણ મ્હારે પડ્યા
 અહ્યુત અપૂર્વ મંજુલ મુરો વિરલ સંગીતના, ૫૦
 મુગ્ધ થઇ હું ગયો તે તરફ.
 એક દર્શન મ્હને પરમ અહ્યુત થયું.
 નીલ સરવર કેપર
 એક દીઠું અહા! અતુલ તેજસ્વી મેં નાવડું.
 શારદા પુનમની મધ્ય રાત્રી થતાં
 અપ્સરાના ગણે શુકતારા ધરી મોખરે
 આ ધડયું નાવને ચંદ્રકિરણો વડે.
 -તેમની મેં દીડી
 ૩૦ લલિત લાવણ્યની મધુર મૂર્તિસમી સુંદરી,

વિમલ જ્યોતિવડે અમકતી,
અપ્રતિમ ધવલ દિવ્યાંબરે ઓપતી,
વિલસતી ગુહિતસોદંત આ નાવ પર
અચલ હિમશૈલના શિખર પર શુકતારા સમી.
મદલુ કરમાં કરી
મૃદલ મુકુલો વડે સુરભિ નાગુલ વીણા,
સનત કલ્યાણમય વચન ઉચ્ચારતા ઓપથી
નિસરતા નિઃસ્વતો
પરમ મંજુલ પુનિત ભૈરવી રાગના.
શાંત સુકુમાર મુખ તાપસી
શોભતી પાર્વતીના સમી.
દર્શન થતાં મ્હને આ મહાદેવીનાં
ઉભય કરજોડ વિધિયુક્ત કીધી વંદના.

મસ્તકે ઉડાવ્યું કે દશ્ય અદશ્ય આ
પરમ વિસ્મિત થઇ નિરખતો નિરખતો
પ્રેક્ષણીય પ્રદેશે હું આગળ વધ્યો,
ઐતલે એક દીઠ તહીં મંદિર મહાન મેં.
ભવ્ય મુખદ્વાર આગળ મુકેલા હતા
અદ્ભુત અપૂર્વ કૌશલ્યથી કેતવ્યાં
રક્તપાપાણના વિપુલ ગગરજાળ જે.
અંદર પ્રવેશ કરતાં, દીઠાં ભીંત પર
અપ્રતિમ ચિત્ર મેં માધવચરિત્રનાં.
એકમાં ગોળાને ફોડીને
ઉભય કરથી પીએ તક નવનીત
સૌ બાળગોપાળ મકંડ સહિત લાલછ.
એકમાં શારદી ચંદ્રમા ગગન મધ્યે ઉભો,-
રાસ ચમુનાતરે
નંદનંદન કનૈયે રચ્યો.
ખંજરી અમકતી, ઘૂંધરી ધમકતી,
ચંગીની સંગમાં મંજુલ મૃદંગ વળી ઢમકતી;
વાંસળી વાજતી, તાલ બહુ ગાજતી,
ગીત મનદરજી મનમોહિની ભાખતી;
તેમહીં પરમ પ્રેમાળ પ્રજામાળ સહ
લાલ ગોપાળ દર્શ તાલ થઇ થઇ રમે રાસમાં

૬૦ એકમાં પરમતત્ત્વત શ્રી કૃપ્યુ ભગવાન
ગય દાંકતાં સુદમાં
પાદ દે પાર્થને તારણપ્રાપ્ત કર્તવ્યના.
આમ આ ચિત્ર અતીં ભીંત પર ચીનર્ધા,
હેમ ને રજત વળી વિવિધ રંગે ભર્યા;
કલ્પનામય કલાકારના હૃદયના ૧૦૦
હેંસરાગે પુર્યા,
ભમકતા માનુષિક સર્ગશકિત તણા
વિજયના વાવટા!
આગળ જતાં ગયો રંગમંડપ મહીં,
૭૦ કૃષ્ણલીલાતણાં વિવિધ જ્યાં અદ્ભુતો
કોતરેલા મહા બાર સ્તંભો ઉપર
વિપુલ ધુમટ હતો.
અચિર ધુમટ તણા ઘેરમાં
કોતરી અતુલ કૌશલ્યથી
વિરલ પ્રજ્ઞનાર નટવરતણી ૧૧૦
રાસલીલા હતી.
કોતરું પુષ્પ સિત કમલનું મધ્યમાં,
તે ચક્રી લટકતું
રાતરાતસહસ્ર વાટોતણી જ્યોતથી અમકતું,
રજતની રૂખલાએ જડતું
૮૦ હેમનું એક ઝુમ્મર મહા.
અચિર દર્શન પરમ ઉચ્ચ આગસ જડયા
રંગમંડપતણી મધ્યમાં
કેક બેઠા હતા
પુરુષ ઉત્તમ મહાત્મા મહર્ષિ સમા.
તંબુરથી નિસરતા ૧૨૦
પદજમ્બમતણા સતત જણકારથી,
અદ્ભુત વિરંગી સારંગીના
અપ્રતિમ મીડમય મૃદલ રણકારથી,
વિરલ લઘુ હરતથી વાજતા
૯૦ મંજિરા ને વળી મંજુલ મૃદંગના તાલથી,
વ્યાસ સંગીત હાયામદી
ધૂન ગોરી રહી
રાગિણી રસમય વસંતની.

ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન ગાઇ રવા

ભક્ત તે પરમ ભક્તિતાણા.

૧૩૦

સન્મુખ વિરાજતી,

શ્રેષ્ઠ રત્નો જડિત

[સિંહાસને,

જર્જરવલિત ન્યોતથી જગત્તા સુધટિત સુવર્ણ

ઉત્તમોત્તમ અલંકારથી સજ્જ, તે

અદ્ભુત અદ્ભૂત સૌંદર્યમય

ભક્તિ શીકૃષ્ણ રાધાનણી.

અગર ચંદન અને મુખના ધૂપની

ઉત્તમ શુભાખ ને જોગરા પુષ્પની

મસ્ત પરિમલ મુખમરી રહી.

ભવ્ય આ લલિત ગૌરવભર્યુ ભવન, ૧૪૦

પરમ માયામયી ભક્તિ મનકરન,

વિવિધ ચિત્રો વળી ચાર ચિત્રકરણ,

દિવ્ય સંગીત અતિ શ્રવણ સુખકરણ,

ભક્તિભાવે ભર્યા ઉત્તમ કવિત્વમય ભજન,-

પંચ આ દિવ્ય સરિતાણાં વિરલ સંગમ મહી

સ્નાન કરતો પરમ પુનિત થઇ

અનુભવી મુખ ગ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ હૈં

પરમ આનંદવર્ત.

૧૪૮

૨૧. ૨૧. મોહનદાસ મકનદાસ જહેતા:

ત્રેમસમર્પણુ સ્મરણો: એક દિલ દિલની તવારીખ

(ચક્ર)

હજીતી બાળહરણી શી મધુર મસ્તી ભરી બાલા
નિગરમાં આ કરી શું ગે, જરા તુજ ખેલ જોતી જા !
હતી મુજ કોઇ નહીં કામે, બની તું શું ગજ આજે !
હવનમાં આ ભરી શું ગે, જરા તુજ જીત જોતી જા !
જુવે મુજને છતાં જો નહીં અને જોઇ રહે ખીજે,
મગર મહારી તરફ દુખા નજરઅપકાર અમી જા !
નદીતટ પર નિહાળું હું જાતું પનિહારાતું ટોળું,
હુબી રૂઢે ને ય અખાયા દુદ્ધ પંચમ ગજવની જા !
કુણાં તાબાં ખીલેલાં ગુલ હુખાવી છેલ્લે લાવી.
પલક એકાંતની અડધી હસી મુજને અરપતી જા !
સહીયર-સાય વીણા દુલ નિહાળું હું બની મગધુલ,
'મજાનાં!' કહું તપહા તો 'લો!' કહી ચંચલ હલવતી જા !
રહી દૂરે રૂં મુજથી ધરે આખે ફરે ધુમતી,
કરે બીધી જવા ત્યાં તો ઇસારે રોકતી તું જા !
કહો 'આ આવી' તું પહોં જા વળી આવી વળી પહોં જા,
'અધીરા એવ શું આવા!' કહી વળી રોકતી તું જા !
હરો સવળું ય જાણીને અગર ફાલું ? ન જાણી એ
રહે દિલ ગૂંચમાં અખી જરા તો સાફ કહેતી જા !
ખીજા બહુ બોલ બોલી રૂઢે મગર તુજ પ્યાર બોલી નહીં,
નથી બસ બોલવો એ, તો જરા સુખન તું દેતી જા !

x

x

x

હોધું સુખન પ્રિયે તેં આ, દઇ દીધું બધું એમાં:
હવે 'નહિ, ના' કહી નાહસ નિગરમાં-ધાવ તું દર મા !
ન ધર તું હવે આ આડા, ન દિલકું વેગળું લઇ જા:
પરમ અદ્વૈત ખાસમાં જુદાઇ કાંકરી ભર મા !
કહું હું ને કરે તું કુલ. જાનાં આ આંખડી વ્યાકુલ:
દઈ દઇને દઇ દર તું ? દિલે મુજ દઈ એ ભર મા !
દિલે તું ત્રેમપરવશ ને મહું હું વાસનાપલ તો:
પ્રિયે રે ! એવી સંકાએ કલંકિત તું મહેને કર મા !

નયન તુજ ઘેલું ને રમતું, છતાં છેલું નિભાવે તું:
 દહી તુજ પોત ઉડેલું, ખટક મુજ શીઠ ના દર આ !
 અરોઅર આવીં બેસી ગે, છતાં આ લટી ચોરી રૂઢે:
 પૂરો વિશ્વાસ જાગ્યો નહીં, હણપ મુજ શીઠ ના ભર આ !
 અરપ આખું ય આ ધડિએ હૃવનભરતી બને ધડિ એ:
 દહી કુલ, ના લજીં જરિયે પ્રિયે, લે છે વચન મુજ આ !
 મુણી આ તું ખસી જરિ ગે, મોહું વાંકું દસી જરિ રૂઢે,
 ઉજળતી આવીં બેસી રૂઢે, વદી સંધું લીલો તુજ આ !
 છુપાવ્યું છાર્તામાં મુખડું,- સૌમતેથી શું શું ન ચુમ્યું
 ચુમી ચુમી શરી ચૂમ્યું ગયો બૂલી વચન કાણમાં !
 ટળા શંકા, શમ્યા તકો, ખોલી અદતની જ્યોતિ:
 કરી ચૂરી હૃવનતું તું મદને, પૂરું સમર્પણ દા ?

x

x

x

પરમ મુખનો સમય આવ્યો સ્વપનસમ એ ગયો આવ્યો:
 અચાનક તું ગઈ જિહી પ્રભાતે પ્રેમજીવનના !
 જતાં તું જે રહ્યો રસ તે રસે જીવન ગુનાઈ છું:
 વીત્યા જુગ તો ય છે મધુરા સ્મરણ તુજ એ સમર્પણનાં !

૭૮

૨૧. ૨૧. રમણિક કીસનલાલ ગહેતા :

પધારો !

(પદ)

પધારો પ્રભુતણાં પ્રિય બાળ ! પધારો પૃથ્વીનાં રસમાળ !

કેમલ સરીખડું મુખડું જ્ઞેતાં આવે સૌને વ્હાલ,
દિવ્ય લલાટે સૂર્યકિરણ શા અળકે ઝાકઝમાળ ! પધારો

સોનેરી ઝુલ્ફાં ઝુલ્ફે કંઈ અનિલતણે દિન્ડોળ !
નયનતારલા શુભલ વચ્ચે ચળકી રહ્યા વિશેષ ! પધારો

કેલવડીના સરખા મીઠા કાલા તમ મરખોલ !
વદને કંઈ કંઈ મરકલડાંનાં રસકુલડાં જ અમોલ ! પધારો

ને શી રીત જ વર્ણવી શકિયે દિલડું કુણું રસાળ ?
હૃદયકુંજ વહે અરણ્ય સ્નેહનું પ્રકુલ ઉર સરમાળ ! પધારો

૭૬

૨૧ ૨૧ રાજારામ રામરા'કર બદ્ધ:

નિવાપોદક

(ગોરહની મુશળી)

મદિદને વમળે પડ્યો જોઈ ચતુર્દિશ બહાવરે
 છુટવા કંઈ ન્યા મથન ત્યા ચક્રે ચક્રું વિણ આશરે;
 કંઈ કથન એ આપત્તિનું નિર્ણય બતાવે કે શુરુ,
 નહિં તો નિરાશાસાગરે વિમ્બરણ—ગાંધારે પડું.

રાત્રે સુતો બર જીંધમાં તો જોઈ મહારો પ્રિય મણિ
 જીભો સમીપે રનેહનિર્ભર કાન્ત વાણી મણુગણી
 પણ મધુર સ્વર ઉઘડે નહીં; છે સુમનગુચ્છ હાથમાં,
 તે દિવ્ય મિટ મુગધમય અર્પી રૂને લેઈ બાથમાં
 ટપકાવતો નિજ નેત્રમાથી અશ્રુ—તે અક્ષર થયા
 પુછતા રૂને—“ કહે કલાપી ને કાન્ત તારા ક્યાં ગયા ?”

મેં કહ્યું: “ ઉભયે સાથમાં મમ હૃદયકોટરમાં વસે.”
 ત્યાં છુર્ત અશ્રુસિનગ્ધ પટ એ દષ્ટિપથ મુજથી ખસે—
 શું જગત આ તે સ્વપ્ન, કે શું સાચું એ સ્વપ્ન જ હશે ?

૮૦

૧૧. ૧૮ રૂપશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા:

નૂરે ખુદા

(ગરબ)

ખુદાનું નૂર છે પ્યારાં: ખિરાદર છે બધાં મહારાં:
 જિગરથી ના કઈ ન્યારાં: ખુદાનાં વારસો વ્હાલાં.
 બલે લિંદુ, મુસલમાનો, બલે ખ્રિસ્તી, અહુર્મઝદી,
 મલે હો ખુદ જિન બકતો, ખિરાદર છે બધાં મહારાં.
 બલે હો ખાલકો છોટાં, બલે સ્ત્રી, મર્દ, કે ગોટાં,
 બલે પ્રાણી ખીયામાંનાં, ખિરાદર સર્વ છે મહારાં.
 બલે હો રંક, કે રાણા બલે ઘેલાં, બલે શાથી,
 બલે હો મરત, મતવાલાં, ખિરાદર સર્વ છે વ્હાલાં.
 બલે હો ખૂતપરતીમાં, બલે હો ઇશકમરતીમાં,
 ગમે તે કાલમાં વ્હાલાં, ખિરાદર છે મ્હને પ્યારાં.
 બલે અકલ્લે, ન વટલાયું: બલે છેટાં ય તો યે શું:
 ખુદાને ગિરતરે ભેળાં ખિરાદર કૃમળાં કાલાં.
 ખુદા માનો, ન માનો યે: નધી તેની કશી પરવા:
 ખુદાદિલતખ્ત રમનારાં ખિરાદર છે બધાં મહારાં.

૮૨

૨૧ રા. વામુદેવ રામચંદ્ર શેલત

રસિયાજીને આમંત્રણ

(રાસ)

ગોકમાં ખીવે છે ચાર ચાંદનીને રેલતો, પૃથ્વીમાં પ્રજ્વલ રમ્ય ચંદ્રે,
 હો આવજો રસિયાજી રે.
 નીતરેલ રેણુ રવચ્છ સારદી મોહામણી, વાતો વાણુ હોર થી સુમંદ રે, હો આં
 રનેહના સુધારસે સિંચેલ સો સાહેલરી, સૌખ્યથી મુદાગી સર્વ સાજ રે, હો આં
 પ્રેમને કૃપાપીયૂપથી ભરેલ ગોપ સૌ, લાવજો સખાતો સૌ સમાજ રે, હો આં
 મહિમાંની ગોરમી અમીરમે ભરેલ છે, લ્હાઈશું સુમિષ્ટ એની લ્હાણુ રે, હો આં
 માણુશું આ પ્રાણુપ્રિય ! રનેહની ઉમ્મણીઓ, પીયું પાછને પીયૂપપાન રે, હો આં
 દોહીશું નવીન દ્વધ પ્રાણુને પીવાડવા, વ્હાલમા ! અમારે ઘેર ઘેન રે, હો આં
 સૌમ્ય રનેહ-દ્વધમાં અમીની ધાર સિચશે, ચેતના જગાવી ચાર નેન રે હો આં
 મિષ્ટ કર્ણુપ્રિય પ્રાણુ છેડજો સુધાભરી, મોરલી મુરીલી થી મધુર રે, હો આં
 સર્વના સુભાગ્યની સીમા છે રનેહી સાથમાં, પ્રાણુ છે કૃપાલ ! જીવન-ગર રે, હો આં
 રનેહના સૌભાગ્યચંદ્ર, કુંજના દલ્લોલરાજ ! રંગમાં રંગીશું રમ્ય રાસ રે, હો આં
 કોડથી ભરેલ આજ આવી સર્વ ગોપિકા, વ્હાલમા ! ન મૂકશે નિરાશ રે, હો આં
 આગણે અમારે આજ પ્રાણુને નિમંત્રવા, ઉરમાંહી દહજે ઉમંગ રે, હો આં
 પ્રેમ-પૂણ્યથી પુનિત પૂજ્યને પધારવે, વ્હાલમા ! વહેશે મોહ-ગંગ રે, હો આં

૨૫. વિજયાલક્ષ્મી ત્રીવેદી:

અમારી લગ્નતિથિ

(શિખરિણી)

સખી, આજે મદારા લગ્નવ્રતની મંગલ તિથિ,
 દૌધાંતાં આજે મેં ઉર મન તને સર્વ અરપી;
 લૌધીંતી આજે મેં પ્રણયતપદીશ્યા અનુષમ,
 સહર્ષે સ્વામીએ પ્રદ્ધોર્તા કરે ભિક્ષા હું અધમ.
 વડીલો રનેલીઓ-સ્વગન વર્ણો વિપ્રો ત્યાંદિ દના,
 હતી અભિવેદી, રવિહિરણ તામ જ કુટના;
 ધ્રુજ'તો મૂકીને કરે દદ કરે મંગલ કરી,
 ચેતા મંત્રોચ્ચારે, જરિ નવ તદા અર્થ સમજ.
 કરી છું તે ફેરા પ્રિય પતિ સહે આજ શરોતે,
 રવિ અગ્નિ સાક્ષે પુનરપિ બધા મંત્ર ભણુને:
 પ્રતિજ્ઞાઓ મીઠી, દય હેવનનું ઐક્ય મધુર,
 ત્રિયાઝરણીનું એ પુરુષનદમાં પૂર્ણ ભળવું:
 વિશેષે બનેનું પરસપર આર્ષણ ચૂર્ણ,
 વિલાસોમાં સાથે દિવસરજનીનું વડો જવું:
 ન એ કું તે કાળે સમજે શર્કોંતી બાલહદયે,
 ભણી મંત્રો આજે જહું છું ઉર તે હર્ષ જ સહે.
 કરે આજે પાછી તન મન તણી પૂર્ણ શુચિતા,
 વરે આજે પાછી પ્રણયમયતાની અધિનતા;
 ચહ આજે પાછી પ્રણયિ ઉર ફેરી જ મહતી,
 પૂજૂં ને સંતોષૂં ભવભવ-પતિ ધૃષ્ટિ હરખી.
 પ્રબો, દે બનેને વિમલ મતિ, પ્રીતિ અચલ, ને
 સદા ચે સત્સંગો, દદ રતિ સદા હિર્વગમને;
 દયાબીનાં બને હૃદય કરજે, માંદિ વસજે,
 બોજૂં તો શંયાચૂં, શિશુપણ શિશુનું સહોજજે.
 સખી, સ્નેહે મેં તો હૃદયસદને નાય જ પૂર્યો,
 મળ્યો મુક્તિપે, ભવ સકલ બક્તિમય થયો;
 સમર્પી સર્વે હું અધિકઅધિક મેળવી રહી,
 અહો આત્માકેરે સહચર અનેરો હૈનું ગર્ભ.

૮૩

સા શ વિઠ્ઠલરાય ચન્નદેવ આવસરથી :

અગતિ ગમન

(હડમાવિની)

ગરમ ઝલ્લુ વિરાળે,
મધુર શિતય સાળે,
અનિલ લહર આળે કંક ગભીર ગાળે,
કં ધેનતું અજન નેન આળે.

મનદગ ગિગિ ઓથે,
તરુવર દર ગુથે,
નિદર વસા હૂં માથે ખેલતા વેલ માથે,
ને વેરતા પુધ્ય છગ સાથે

શિતય રજનિ ગણી,
ધવલ રથ મુહાણી,
મધુર રસિક શાણી વાળીમા છુપાણી,
વદે ધસારા સદ મિષ્ટ વાણી.

મૃદુલ અનિન હેરો
ત્રનથુ રમિક ઘેરો
મધુર વચન ફેરો અર્ધ ફેરો ધણેરો,
આ કણુને અહલુન ઠારનારો —

“રસિક” ગતિક’ મહારા
ગિરિ ઉપર જનારા,
શિખર નિવસનારા” — એમ ચૈતન્યધારા
ફેરે અભિષેક શરીર મહારા’

વિમલ મન ચલાથી,
પુતકિત તનમાથી,
પુરુષ પ્રકૃતિમાથી,
રસિક પુરુષ ત્યાથી — ખીણુથી જગ-ત્યાથી,
— ચદાનજી શિતય રમિ માથી, —
ઉપર ઉપર જતા,

પ્રદિપ તિમિર યાતાં કે અવિચ્છિન્ન રંગે,
વિચ-અવનત યાતાં એક-ભૂમિ અભંગે.

(અનુક્રુપ)

સામ્યાવરથા હવાત્માની શાન્ત યૈને અનુભવું,
બેદનો છે યાતાં ને અભેદાનંદ ભોગવું.

(દોહરો)

હર હરતો સંજ્ઞ આ, હવનો પરમની સાથ,
જડ શરીર જાણે નદિ ચેતન ચેતન વાત.
ઘોર તિમિર આધ્યું ગયું, અદ્ભુત પ્રકટ્યો બાણુ!
રસિલીને પગથાર હું પાથરતો આ પ્રાણુ.
રસભાવિક રસિલીતણી, શ્રેયભગન આધીન,
હૃદ્ય મિલન માટે સ્તવું, રસજલ ને રસમીન.

(પુષ્પિતાગ્ર :)

અપિહિત મુખમંડલ, પ્રિયે ! કાં ?
હર છુરખો કર, રેલ સત્ય ધારા !
હર વિનિમયથી નિરંતરાગા
રસવહને મુખ સૌમ્ય ઓગસાળાં !

૮૪

૨૧ ૨૧. વ્યોમેશ જનાર્દન પાઠકશ્રી:

તે કહેશે ?

કયમ પડે નાથ વિણુ એન મને તે કહેશે ?
 કયમ રડે આજ મુજ નેન તે મને કહેશે ?
 કયાં જડે હૃદયની શાંતિ તે જરી કહેશે ?
 શું નડે કંઠની માલ તે મને કહેશે ?
 નવ સૂએ કામ ને કાજ કેમ તે કહેશે ?
 નવ રહે ચિરહ્રદય કેમ હજી તે કહેશે ?
 શું કંઈ નાથ વિણુ હવે જરા તે કહેશે ?
 ક્યાં રોડે બધું મુજ દુઃખ હવે તે કહેશે ?
 શું સહુ પ્રેમીઓ દુખી હશે તે કહેશે ?
 હું સહુ તેમ સૌ સહે ખરે તે કહેશે ?
 દુખી થતાં છતાં સૌ ચહે કેમ તે કહેશે ?
 શું હશે પ્રેમમાં એવું કંઈ તે કહેશે ?

૮૫

૧૧. ૨૧. “ શાકત ” :

દર્શન

(અનુષ્ટુપ)

માયે મધ્યાહનનો સૂર્ય તાપથી દીકને દોડે,
સ્વેદથી આર્દ્ર છે પાન્ય નીસાસા નાખતો ભરે.

(દ્રુતવિક્ષિપિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મરે તો દહતો હતો;
મૃદુલભાવભાંની સ્મૃતિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી.
વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
‘ ટહુકો દોયલ આશ્રયગ્રાસકી,
પથિક આમ તણી હરતી ધૃતિ.

(વસંતતિલકા)

વાયોત્યહો અનિલ આર્દ્ર સરિત્તરેથી,
દોડો વિશાળ સહકાર ભરેલ મહેરે,
બેડો જઈ વિવશ પાન્ય રસત પ્રેમી
નખી સમાધિ હૃદયે રસિકેશરીની.

(મંદાકાંતા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વે ના આવી છે દી
જેમાં મૃતિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી બેઠો જંગલ ભરના વ્યાપો હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તરવમાંથી.

(અનુષ્ટુપ)

રસલીન થનાં તે તો બેઠબાન બુઝી ગયો,
પ્રમૃતિરૂપને પામી શક્તિને સરજે ગયો.

(દ્રુતવિક્ષિપિત)

ત્રિપુરમુંદરી ત્યાં કમલાનના
લલિત બાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુર મૃતિ રસેશ્વરોની સ્વયં !

૮૫

વિસદ્ બાવ પ્રભામય દેવોનું,
 સુભગતા જગતી તિલકે મરે,
 નયન નેહમુદા ગંગાવના,
 અધઃ મોહક, મૂર્છક, વર્ણના ।
 ધવલ અશુક છાદિત દેવીના
 મહાભર્યા ઉગ્ને સુ ભગવ એ
 મહાનના જિતનાઃ જિત્સાથકી
 ગવથી વિવરે શુ પ્રભાવ એ ?
 અવક પુષ્પ ભર્યા, અભિવાયથી
 પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે ગમે ।
 કુસુમમળિત દેવો કસીશ્વરી
 મધુર દર્શન બદન દિવે દિવે.

(અનુક્ર્ ૫)

‘ દેવીના દર્શને મોહો, આત્મમાન ભુરી ગયો
 ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસારવાહ દઈ ખસે... ’

(વસસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વહે
 “ સતીશ શી રીત વિયોગદેવિ ! હુ ”
 રૂપાણુ દેરી કરુણાર્દ્ર કંઠથી
 સુશ્રાવતી તસ્વ નિગૂઢ વિશ્વના ।

(અનુક્ર્ ૫)

“ વિશ્વમા સર્વવ્યાપી હું, ભૂતપ્રલય પ્રાણીમા
 મૂર્તિ મહારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતંગમા
 કલાથી રીઝનારી હું જલાધરેા મને પ્રિય
 સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા
 રસમા રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
 આનન્દ દટિથી દેખે, ગસિકો કવિઓ મહને
 પ્રેમને ભમ્મિ હુ જ્ઞેષ્ઠ, રીઝું છુ આજ તારી
 અમેાવ દઈ છુ દટિ, કયાઆનન્દની તહને । ”

(પુષ્પિનાગ્રા)

પ્રમુદિત ચર્ચ ને સુણી ગહે એ
 અનુભવનો કંઈ ભાન એ નવીન.
 અરિદ્ધિન ગતિથી સરે ય દેવી
 અકલકલા કવિ એ રહે નિદાણી

૮૬

૨૧. ૨૧. રયામણ ગાયક બહેન

વિદ્યા

(ગાયિકી)

અહા પ્રભાકર થઈ અર્ધાટી પ્રકાશમય પૂરણ વિદ્યા;
 સૂર્ય રૂપ છે બાહ્ય પ્રકાશક, અન્તર્બાહ્ય બધું વિદ્યા.
 અમૃતમય દિરણોથી ઈંદુ બાહ્યતાપશામક સુખદા;
 બાહ્યાભ્યન્તર તથા મુક્તથી તાપ ત્રિવિધરાગક વિદ્યા.
 સર્વભક્ષી પાવક છે તદપિ ન વિનાશક અધનો જ કદા;
 અમિત બલો ભવકેશ સંચિત પાતક ભસ્મ કરે વિદ્યા.
 કલિમલહારક અધમેહારક નદીઓ છે સુરસરિતાધા;
 પાવનને પાવન કરનારી પવિત્રતાસરિતા વિદ્યા.
 અન્ન તૃપ્તિકર ગણાય તદપિ ક્ષણિક ફરજ નિજ કરે અદા;
 અનંત શુભની અગણિત પક્ષ અખંડ તૃપ્તિકર વિદ્યા.
 અમર નાશ પામે ક્ષપાન્તે સુધાપાન કરતાં ય સદા;
 શ્યામસંસ્પતિનાશક એક જ ચિદાનન્દરસ તે વિદ્યા.

શ. શ. શીખસાદ ગિરિભાસંકર વૈદ્ય:

સ્થિતિભાન

(મંદાકાંતા)

ધાર્યું 'તું' કે જગતમંદિ. આ સ્વસ્થ સંપૂર્ણ રહેશું,
ધાર્યું 'તું' કે દિદિ ન મનમાં કલેશ નામે સહેશું;
ધાર્યું 'તું' કે સ્થળ સ્થળ જાણ મીઠી વાત કહેશું,
સંબંધીના સુહૃદગણના હાર્દના દ્વાપ લેશું,

ક્યાં છે કિન્તુ મનમંદિ અરે સ્વાસ્થ્ય-એ શાંતિ ક્યાં છે ?
મોંઘેથી ક્યાં ? સહુદગણ ક્યાં ? મીઠી વાત ક્યાં છે ?
જ્યાં જોશું ત્યાં નજર પડતાં દેખ ને ફરતા હા !
જ્યાં જોશું ત્યાં હૃદય બળતાં કલેશના કારસામાં !

ભારે લાગે હૃવન પણ આ, દિલ જનેલાં શ્રમિત,
દુઃખાગારે મગજ બનતાં માનવોનાં ભમિત;
જોખે પામે સુખદ મલ ક્યાં ? આત્મવત્સવ' ભાસે,
પૂછે કેને પય, પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે !

રોવું ક્યાં નૈ ?-રુદન કરતા સર્વ જ્યાં ત્યાં નિસાસે,
હ્રેવું ક્યાં નૈ શ્રવણ કરવા કાન જ્યાં કે ન પાસે !
મૃગા મૃગા સદન કરવું એક બાકી રહ્યું છે,
રહેવાનું જ્યાં સકલ જનને, -રહેવું તે માણવું છે !

રોતા રોતા દિલ ભરી સહુ એક સામાન્ય દુઃખ,
હ્રેતાં હ્રેતાં દિલ અવરને, એ બની જાય સુખ્ય !
આવું આવું સમગ્રી મનમાં બાપડા માનવીને
સંતોષાવું નિજ દિલ મરી યેન કેન પ્રકારે !

પૂરાયાં છે અખુટ નિધિના કર્મના કોઇ શાપે,
સોંપાયાં છે તમસપતિનાં બાનકાં કોઇ પાપે !
હામાયાં છે વિધિદુનમદી દેવના દુર્વિચારે,
રહેવું તેથી ધૃતિ ધરી બધું-તરફદારે કે ન પાકે !

સહેવાનું છે સકલ જનને વિશ્વમાં આયુ આયુ,
 નેવાનું છે અણુ નિધિનું કર્મ કૌટિલ્ય આયુ !
 અંગારા થે વિધિદુતતણા શીન યાથે પટ્ટીથી,
 આદુતિઓ પુરી થઇ જતાં દુઃખકેશં દલિની.
 આયો જાશે તમસપતિ થે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશથે,
 સતોખાશે પરમ પ્રભુ થે પાપનો દોષ કાપ્યે;
 એ ને એ આ જનહૃદય ત્યારે બધે શાંતિ બેશે,
 એ ને એ આ જગમંદિ તદા સ્વર્ગનું મુખ્ય દોશે.

૮૮

૨૧. ૨૧. “સ્નેહરશ્મિ”:

અણદીઠ જાદૂગર

(૨૧)

રજનીના ઓળા આવે, સાહેલડી ! અંધકારના દર પાયા પડે:
 રુદનની વેણ ક્યાંક વાગે, સાહેલડી ! વિશ્વને ઉર શોકધાયા ઢળે. ધ્રુવ,
 કંપે વાયુ વ્યોમ ને કંપે જગતું ઊર,

સાગરનાં જલ કંપતાં,

મહાઈ કંપે છે દૈત્ય આતુર, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૧

ગાન્ઠે કાળાં વાદળાં, ગાન્ઠે કાળાં નીર,
 ગાન્ઠે ગેબી ગીત કો,

મહને બોલાવે ગાડું તિમિર, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૨

કાયા ચથરે ખડાવરી, દીન ચથરતું ઉર,
 ચરણો ચીર રહે નહીં,

મહને ખેંચે અણદીઠ કોષ દર, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૩

ફર-ફર ત્યાં નાવડી આવે, સખિ ! આ તીર,
 મુજ કાન્ઠે બેસી રહે,

કોષ ખેંચે ગ્રહી મહને શીર, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૪

મનું મહાઈ દીલકું, સૂતી સાગરવાટ,

સૂતી પથું છું એકલી,

નવ જાણું પથું કયે ઘાટ, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૫

અદીઠ કો જાદૂગરે કરી કામણ તાણું ઊર

અવર કથું ય લહું નહીં,

અહા ! જાઉં છું ફર ફર દર, રે સાહેલડી ! અંધકારનાં ૬

—૦૦૦—

૮૯

૧૧. ૨૦. હરગોવિંદ ગ્રંથશંકર કવિ:

વહી જા

(ચમક)

જરા તિરછી તું તારી આંખ લગાવી વહી જા :	
મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાણિ, વહી જા.	
હિછાળે ચાંદ્રિકા આ રંગ રમે દરિયાતણી જો—	
અરે આ કેકતા ખૂન ઉપરે રેલી વહી જા.	૧
ઉરે આસ્માન કેવા રંગ ઊમટતું મગાના—	
ઉરે મુજ રંગ નાજુક છુજ ઝમાવીને વહી જા.	૨
જમીને આસમાને આ રમાતી રાસલીલા—	
મુને જો લીલમાં સામિલ બનાવીને વહી જા.	૩
શુભે પુલખૂણ લેટે જાન ભૂલી કંટકોનું—	
જહાંના કંટકો કાપી, સનમ, મુખ્યે વહી જા.	૪
કમલ ભીડે છ દૈયે ભંગને સાથંગ જોતે—	
મુને યે હરકમળે દહ હુઆરીને વહી જા.	૫
નિશા દે પાછ એવો હોય દૈયે તું દિ તું—	
મટે હું-ધું-પણ આ, જો સમક પડતી વહી જા.	૬
જરા તિરછી તું તારી આંખ લગાવી વહી જા :	
મુને વેચાણ તારો તું કરી, વ્હાણિ, વહી જા.	

૯૦

૨૧. ૨૧. હરણ લવણ દામાણી:

એક હા !

(ગજલ)

મેં હજારો હા કહી છે, એક તારી હા નહીં ?
 ગર હા નહીં તો કઈ નહીં, એ તો કહે કે ના નહીં !
 સમજાવતાં સમજે નહીં ત્યારે કવે હું શું કહું ?
 લાખો વખત દિલને કહ્યું કે “ એ તરફ તું જા નહીં ”
 દિલ આ રહ્યું, આ પ્રાણ છે, જે આપ તે લઇ લે ભણે !
 હૃદય ત નકામી શું કરે છે— ‘ આ નહીં ને આ નહીં ’ !
 તકરુ છે હું ખજાર તમે બેરકમ તું એ તો કહે—
 “ ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ગમરા નહીં ! ”
 હું પુરાનશીથી જાણુને જો એમ પણ કીધું હતું—
 “ દુનિયા ભણે આવે બધી પણ એક આ શયદા* નહીં ! ”

* આ કતાનું તખલ્લુસ હોવાથી કાળા પીઆચાં કાપ્યું છે.

૬૬

૨૫. હરિસિંહજી રૂપસિંહજી રાવળ (વરળ દરબાર) :

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા, અંક ૨ જો, વિદૂષકનો બળાપો

(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર, રા. રા. સુનિકુમાર મણિરાંદર ભટ)

(૫૬)

આહા ! પ્રભુ, તેં મને ક્યાં ફસાવ્યો જાંપ જરા નવ મળતો ધડી રે ! ધુવ.
 આ રહ્યો મૃગ, ને આ રહ્યું હક્કર, આ રહ્યો અહીં વળી વાધ પડી રે !
 આ વનથી વળી તે વન બટકું, થાક્યો હવે હું તો ઠાઠી નહી રે ! આહા
 પાન પડીને સડી જે રહેલાં, ગંદાં એવાં જલ પીઈ બળી રે !
 તાપતાઈું વળી શું અહીં કહેવું, શરીર બધું આ રહ્યું તતડી રે ! આહા
 જમવાતણા તો વળી અહીં વાંધા પેટ ને મુખ રહ્યાં છ લડી રે !
 તેમાં હતું વળી શું એ અધર્મ, વૃપને હુતારી અહીં કે જડી રે ! આહા
 ના ના હવે નહીં અહીંથી ખસે એ, મહેલ બધી તે તો રહે છે સડી રે ?
 કામીજનોને દયા વળી કેવી, ભાઈ જીવે રા રહ્યાં છ નહી રે ? આહા
 રાતે ધડી નથી નીંદરે લીધી, રોડે લગાડી શું જાગડી રે ?
 હાય ! હવે ના સુએ કાંઈ બારી, હેલુ અમે, દિલ રહ્યું અચડી રે ! આહા
 (૪૫ પ્રવેશ કરે છે)

ઓ રે પદજે પણ ખૂલતા આવે, નાખી કમાન ગળામાં વડી રે !
 દીલાં કરી અંગ, હાથમાં ટૂંડો રાખી, ઉભો રહ્યું હું લખડી રે ! આહા

૬૨

૨૧. ૨૧. હંસરાજ હરખજી પ્રસાદશુઃ

પ્રભુને' ચોકાર

(૫૬)

હરિ આવો રે.....

પ્રભુજી પધારો રે.....

તમારે ગેર અંધારું દોર—

ગુણે ગુણે ખાનર પાડે ચોર !

હરિ આવો રે ! ક્રુષ.

રાજ હુંદારો, સાજ હુંદારો, હુંદારો સ્વજનસંમાજ,
રૈયત અણુધણિયાતી કરીને માહાલો કિયાં મારાજ ! હરિં ૧

દાસજનો દરબાર બનીને ચોર ચલાવે દોર,
આપ વિના એ ઉદ્ધત કેરા કેણુ ઉતારે તોર ! હરિં ૨

મોહસુરાનું પાન કરી કરી ઉન્મત્ત જાવકુલ,
જડુપતિ ને જાતે ન પધારો,—દારામતિ આ દૂલ ! હરિં ૩

ધરવળગાડયું ગળે વળી ભગવું આહું ને અવળું બહાર ?
રખડૂ ગોડે^૧ રમવાં હનાં તો રીદ માંડ્યો સંસાર ! હરિં ૪

હર સિંહાસન સૂતાં પડ્યાં, અમઢાવે અસુર મંદિર,
ત્રિભુવનન્યોત ઝગો તનડામાં, સઘ હરોજી તિગિર ! હરિં ૫

પુણ્યપ્રજા પટરાણી તમારી કરી રહી દરપાંત,
જ્ઞાનગુરુના બોલ ન માને ન કાને ધરે વેદાંત ! હરિં ૬

આવો પ્રભુ મુખ મેરલી વાતા મસ્તકે અજકત મોડ,
દીન સ્વજન પર રીસ ન હોયે, હંસ * સ્તવે કરજોડ ! હરિં ૭

૧ ગોડે. પ્રમાણે, ચેડે.

* કવિનું નામ પણ દેવાથી સહી તરીકે દાખા બીજામાં આપ્યું છે.

૯૩

અ. સૌ. હંસા ગ્રહેતા:

પ્રણયીને

(તોટક)

મુજને ગણનો પ્રિયજો પ્રણયી,
અભિલાષ વડે મુજ દ્રવ્ય તણી,
તદપિ પ્રિય સાગરને ગણુજો
ધનવાન બહુ રતનાકર છે.

ગમતી મુજ મુંદરતા ઘુમને,
સશી કેરી પ્રભા વધુ મુંદર છે
મમતાન તને ઠદી પ્રિય દશે
બહુ પુસ્તક જ્ઞાન નણાં મળશે.

મૃદુતા પ્રિયજો ગણુજો મુજમાં
બહુ છે કુલાં મૃદુને કુમળાં.
મમ આત્મ વિના નવ પ્રિય કશું
અરધું તન ને મન દ્રવ્ય બધું.

—૬૬—

૯૪

૨૧. ૨૧. હિંમતલાલ જાગરાય પંચોળી :

યૂસુફ-ઝુલેખાં

(ખંડ હરિગીત)

રંગનોં રમ્ય વસન્તની
 પ્રિય શશીકરને મહી,
 આજ રસધેલી બની,
 શું ઊતરી રમવા અદિ ! ૧
 ધવલ ઉર્જવલ પદ ધરી
 વ્યેમ—કર શી વિરમી
 ગમનગંગા સિમનભરી,
 આખે હયાન-ઝરાં સખી. ૨

(સિખરિણી)

વહી જતાં ધીમે ગદન સલિલો નીલ નદનાં,
 શશીની નયોત્તનામાં સિમતઅગણિતે શાં મલકતાં !
 વહી ધીરે, મીઠી અનિલ લહરી શીકરભરી,
 લણવે જ્યોતિ કુસુમિત લતા, પીગળ કરી. ૩

(દ્રુતવિલગ્નિત)

સરિતતીર શશીકર ચૂમતું,
 વર્જીરમંદીર રમ્ય વિરાગતું.
 ગિરિતણા બ્રમમાં પદ ગ્રેમથી,
 સલિલથી સરિતા શું પખાળતી. ૪

(ખંડ હરિગીત)

હેમ— દીપક— નયોતથી
 ભુવન-અંતર ઝગહળે
 સ્ફટિક-નિર્મળ ભીંતથી
 પ્રતિબિમ્બ કંઈ બિંબે બળ. ૫
 અમૂલ હિંડોળે તદિં,
 ધવલ ચીનાંશુકે ધરી,
 શશિકલાશી નભમહિ,
 બેઠી ઝુલેખા સુંદરી. ૬

તેજ	ઉર્જાવળ	અંગથી,	
સકળ	દિશમાં	સંચિતો,	
દીસતો	યુધ્ધ	તનિ	
ચન્દા	સંગી	શુદ્ધો.	૭
દીનતા		દાસત્વની	
ના	પદન	લહેને	દશી.
દુઃખ	ઉરનાં	અવગળી,	
સૌન્દર્યરાશિ	રત્નો	દશી.	૮
રૂપ	અનુપમ	રસભરી	
વણ	નિમેષ	નિદાળની,	
દરણ	સ્વરથી	સંદરી	
સુંદરું	કંઈ	બોલતી.	૯
“મિસરની	બૂમિ	મદિ	
આપણે	મળશું	શરી.	
વચન	એ	સ્વપ્નાં	મદિ
મુળને	દહી	તે	છેતરી !
			૧૦
ગુજ	વચન—	વિશ્વાસથી,	
હું	અહીં	આવી	રહી.
પણ	મર્જીર—	ઉરશું	રતિ
મુજ	ઉરમાં	પ્રકટી	નહિ.
			૧૧

(વચનતતિલક)

આરામ	એક	ઉરથી	ઉરને	મળે	લે.
થાયે	પ્રસન્ન	કયમ	અન્ય	સમાગમે	તો ?
ખીલે	સરોજ	યદિ	સ્પર્શ—	કરોગુલિથી,	
તેની	શશીકર	વિશે	કદિ	થાય	પ્રીતિ ?
					૧૨

(ખંડકરિણી)

વિભવની	નવ	ન્યનતા	
મુખમંથા	ધરમાં	અહીં;	
પણ	વિયોગ—	દરિદ્રતા—	
આ	ચળ	શી	સાલી રહી.
			૧૩
ઉવનતા		અધારમાં	
આશ	એકે	ઢગા	રહી.
આજ	પ્રજા	દર્શન	થનાં,
નિર્ભળ	પ્રભા	ઝળઝળી	રહી.
			૧૪

દીન વદને . હું કને
પ્રેમભિશા યાયતી;
દગ્ધ આ મુગ ઉરને,
કર શાંત પ્રીતિ નીરથી. ૧૫

રમ્ય રજની રજખની;
લે દે મજા તેમાં ભરી.
જિંદગી દિન ચારની,
વીતી નહિ આવે ફરી. ૧૬

દિલર દુનિયા—દીલની,
જાહે બધી યે વીસરી;
મધુર લાલ શરાખની,
મુજ સાથ ખાલી પી, ભરી. ૧૭

વચન એવાં હચરે,
મદન જેહ શિખાવતો;—
ધીર ગંભીર સ્વરે,
સૂચક તેશું બોલતો. ૧૮

“ ક્યાં વિભૂતિ વઝીરની ?
અધન દું સુધામ ક્યાં ?
ક્યાં મુતા હું ભૂપની ?
પ્રીતિ અપારે થાય ના. ૧૯

હું મદનવિદ્યુલ બની,
અધમના આ ચિંતવે ?
વિભગ હુજ ચારિત્રની,
કીર્તિ કલકિત કાં કરે ? ૨૦

બોગ નધર વિશ્વના,
મુજ હદયને ના ગમે.
ભક્તિ—રસમાં ઈશના,
એ દિવ્ય હશક વિશે રમે. ૨૧

વેણુ એમ કંઇ વટી,
ત્વરિત તે ત્યાંથી જતો,
સુંદરી—ઉરની બધી;
આશા—કળી ઉઘટેતો. ૨૨

“અમ્ માહે રાખ—અફરોઝે મન
 અમ્ મન ચરા રંછડહ ?
 અમ્ દિગરે મન, જાને મન,
 ચઈ બેરહમ જાયે કદિ ? ” ૨૩
 એમ વર્ડો એ રોડતી,
 વસ્ત્ર યૂગ્મરતું મહેઃ
 ખેંચતાં બળથી અતિ
 ફાટી કરે ખંડ જે રહે. ૨૪
 થઈ નિરાશ નીચે પડી,
 વસ્ત્ર—ખંડ કરે મરી.
 વચન મહમદ રોડે રહી
 નિજ હૃદયશું ખોલી રહી. ૨૫
 “ જા, જિગર, તૂટી તૂટી !
 કવમ વિલમ્બ કરે વૃથા ?
 જોઈ, તુજ વિલ્લ કલ વિધિ
 ક્યાં રાખતો દુઃખ આ બધાં ! ” ૨૬

દિપ્પલુ—કહી ૨૩ નો પર્વાઈ રોખ સ્નાનીનો છે. આખી કહીનો અર્થ:—ઝહારી રાત્રિને અર્ધ-
 નાજનાર વંદે ! તેં ઝહારાથી કેમ નારાજ યાય છે ? ઝહારા હૃદયહર, મદારા પ્રાણ, તેં (આમ)
 બેરહમ થઈ લય છે ક્યાં ! એકથી કહી નીચેના અપભ્રંશ કુહા પડ્યો છે:—

દિબ્બલ, કુદ્દિ વસતિ કરિ કોલે ફખેર. કઠે !

ગેએ વાહવિલ્લ કદિ કવમ હથવિલ્લ કુશ્મ સયાઈ ॥

કાન્તમાલા
કાન્તવિભાગ

ફેરો લાડી રાધે, મિયતમ
 મહારોને જોતો વિકસિત થત.
 અનેકું લેકુંલે શ્રવણ કરતો ધાર.
 મથૂરોની કેફા ધનિત ધરતી બેઠાં ગગા.
 તરંગોનાં સ્વપ્ન સિમેલ સચિત માં બેઠાં વિલસતા.
 વિલો કીને લેયો વિમલકુસુમો જોગણ ધને
 સારી આલ્યો તે તો રસિત રમણી જા ઉર પરે,
 અનેત્યાં પાકોના તરવર રસ્યા હિતરૂત બની
 હરી સ્થાને સ્થાને કુદરત બધીને આનુભવી
 કરાઈ હિહારો: તે બહુ બહુ દલામાં બહિગયા,
 સખે, ધોડા પાણી ગરબ મહિં તોયે રહિગયા,
 કલાશીની છામાં સુદિત ગરબાને અહિં લડું,
 અને લેને આલે તરસ ધનં લાડા સરણમાં
 ગમેતો રની કારે ગત સમય કે રા સમરણમાં.

કાન્ત.

કાન્તનાં અપ્રકટ કાવ્યો

૧

(પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન)

(પુષ્પિતામા)

“ અરર મુજ હશે નરીયા કેવું
નયો મળતું ક્યંદિ માન, દાય ! ” - એવું
કહ્યું પછી ચરણો વિશે પો છે,
પ્રિય કવિના મુજ વેગથી રહે છે,

(દ્રુતવિલંબિત)

ગદુ જ વિશ્વમય ખેદ મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂઠ બની ગયો;
પણ પછી જ્ઞ સાન્ન જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી લહો ધરી.

રડો પણ મધ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું ચાઉં એમ માની;
મુજ મુખ ભણી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આત્મ અરે પછી કહે છે:-

“ દિલ દયા ધરો માફ કરો મને
દુખો થઈ કરું છું દુખો આપને;
અરર જીવન આમ બસે જાનું
સદન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

મુજ નયો મુજમાંલિ એક સારો
નિજ મનમાં, પ્રિય પ્રાણ, એ વિચારો;
તદપિ પ્રણય શીદનો કરો છો,
મુરખ પ્રિયા પર ચાહના ધરો છો !

વિધમ દેવ પટ્ટી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે!
શુભ વિના પણ કેમ જ એ મળે?
મક્ત નિર્જળતા ચઢ્યો શું વળે!
નર્થો નર્થો નર્થો ગોઝ્ય હું તમારે,
હૃદય તર આ નર્થો રાખવું જ મારે;
મનર્થો લઈ રજા હવે મરું છું,
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું."

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય શબ્દ કહો ક્યમ આ સહે?
વચન તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુખ્તન મેં દળવે કર્યું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધારજ રદી મુજની ય સાવ જાતી;
વદનકમલ જોધને. કહું છું
નજર કરાવો ત્યાં જાં જ કહું છું—

"કદર અવર શું જનો પિછાને?—
મન મહીં એ ધરી શોક મોણ આણે;
હૃદય મળી મને ખુશી કરે છે,
પર પરવા શોદ અન્તરે ધરે છે."

મધુર શબ્દ ચક્રી ખુશ મેં કરી,
દીલગિરી મનની સમજાઈ દરી;
કરો વીદાય કહી બહુધા અને,
વીરહથી 'બળતી વનીતા' કને.

ટિપ્પણ. મણિસંકરની આ પહેલાંની એક કવિતા—“ખરી મહોબ્બત અથવા શુભાશરું
કુલ” એમાંની કે બીજી—પ્રકટ કરવા જેવી નથી. આમાં પણ શીખાઉપણાનાં લક્ષણો છે. (૧) સ્ત,
પ્ર, રવ, આગળનો લઘુ ઠેકાણે ઠેકાણે લઘુ જ રહ્યો છે; હ્રસ્વ મુરખ, ખી; છી, છ, થી, રી, હી, પણ
ધણા છે; (૨) અરર અવિત આમ ભલે જવું, એમાં ‘આમ’ એટલે તદ્દમારી બાળુમાં, બીજાઓની
આગળ જઈ જઈને તેમનાં ટીકાણે સાંભળવામાં નહોતો; મક્ત નિર્જળતા, એટલે કરા મોંબદલા
વિનાની એકલી નિર્જળતા; તમને મુક્ત કરું છું, એટલે નિર્જળતા અને શુભહીનતા અને સાથે
માન મેળવવાની અતિસોભિયણુ ઇચ્છા, એ દોષ નંદારા જ છે, તદ્દમારા નહોતો, હું મરું છું એ દોષોને
હીધે, તદ્દમારે જરા મનમાં ન આણવું; ધડક ધડક થાય છાતી, —જોની; હૃદય, એટલે તું અને
નંદારી મિયા વેય; (૩) મુજની, કરી વિદાય કહી બહુધા અને, એવી રચના—મણિસંકરની કલા

પદ્ય થતાં તે આવા છંદોપ, રચનાદોપ, અને આર્થદોપથી વિલક્ષણ પ્રમાણમાં યુક્ત બની, શબ્દાર્થની વિશુદ્ધિ અને શિષ્ટતામાં નંખૂનેદાર બની રહી.

ઉગતા કવિઓમાં આ અતિમાનની વાસના હોય છે, જે ખોટી છે. કોઈપણ કવિની કલાપ્રગતિ એ સામર્થ્યને છતીને જ, પોતાના દોષ જોતાં શીખી, દૂર કરતાં શીખી. શીખીને જ, શક્ય છે,—એવો સાર આ કવિતા કષ્ટ સુકુમારતાથી હશે છે; વિષયનિરૂપણ અને વૃત્ત અન્યોન્ય ચોષક બની આ સુકુમારતાની માત્રા (tone) આદિથી અંત સુધી સમરેખ સાધે છે; કવિતાના દોષ સ્પૂર્ણ કોટિના અને ક્ષતિય ત્યાંદે એના શુણ્ણ જે છે તે સૂક્ષ્મકોટિના અને મૃનનીય છે; એટલા માટે અભિસંકરે પોતે ઊડી હીવેલી તથાપિ એને પ્રકટ કરવા ચોખ્ખ ગણી છે.

એક વખત કોઈએ એક સુધારો સૂચવ્યો હતો;

અરર છવિત આમ જ ને જવું,

સહન, નાથ, ન તો મુજથી થવું.

શું સહન ન થવું ? આણું જ નથ તો તે છવિત. છવિત, જણું, થવું નો આ પ્રકારે પ્રયોગ અત્યાદે શૈને તુરત ખેસી નથ એટલો સામાન્ય થઈ ચૂક્યો હતો; પરંતુ ૧૮૮૮ કે ૧૮૯૦ માં બાષાની છટ એટલી ખીલેલી નહતી. વળી ઉક્ત ફેરફારમાં જાળોજ આવે છે, ‘આમ જ છવિત’ એમ ઉલ્લાવતાં પછી જની જન રહે જ,—અને અભિસંકરના જેવી સૂક્ષ્મસ્વાદ્ધ કૃતિને એ ન જ કહે.

અરર છવિત આ જ ભલે જવું.

એ પર્વાય પણ વિચારી લેયો હતો. ‘હવે મરું છ’ ઉકિતને આતે આવે છે, તે આમ આરંભમાં જ સૂચવાઈ નથ તો અસર નબળી પડે એ કારણથી તે સ્વીકારાયો નહતો. (રવ. ચણ્ણિત-રામના કે ખીલ કોઈના કાગળોમાંથી ખીજ નક્ક નીકળે, અને તેમાં આ કે ખીલ કોઈ પાઠ જોવામાં આવે, તો તે સ્વીકારી લેતાં ખેલાં વિચાર કરી જોવાનો છે, એટલી ચેતવણીને માટે આ ઝીણી જેવી વિગત પ્રસંગાપાત્ત નેંધી છે.)

મયાળે છાપેલું કવિનાનું નામ કર્તાનું પોતાનું ન હોવાથી કેંસમાં રાખ્યું છે.

૨

(અંતિમ પ્રાર્થના)

(૫૬)

ઊઝાં પાણી મને આ સતાવે પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સરવર ઉદ્ધારી હ્યો !
 કેંક નારકી દસ્ય બનાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દ્યાર્યો તારી હ્યો !
 મારી હોડી ખગબામાં તૂટી ગઈઃ
 મારી જોડી હાં ! માયા તે લૂટી ગઈઃ
 મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઈઃ
 પ્રભુ તારક ! સરવર ઉદ્ધારી હ્યો !
 મારાં પાપ તણો અરે ! પાર નથીઃ
 મારાં અન્તરમાં કશો સાર નથીઃ
 ભવસાગરે અન્ય આધાર નથીઃ
 પ્રભુ તારક ! સરવર ઉદ્ધારી હ્યો !

૩

ચંદાનો સંદેશો

(૫૬)

આવો, અંદર આવો, વહાલાં, વાસમા !
 સંદેશો ગો લાવો, ચંદા જહેન જો ?
 કોમલ શીતલ મધુર સુધા વરસાવના
 સ્નેહ ભરેલાં નમ્ર તમારાં નેન જો : આવો
 “ હૃદય સરોવર જીવન સમગ્રી પોષણે :
 જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો :
 પ્રગટ પિતાના પવ્વ પુરાડનાં પંથમા
 સિનધ પરસ્પર કરજો મેલ કર્મ જો ! ”—આવો

ટિપ્પણ. સરખાવો એક બાજુએથી ચંદાને સંબોધન, બીજી બાજુએથી વહાલાંઓને ઉપદેશ,
 અને ત્રીજી બાજુએથી વહાલાંઓને પ્રાર્થના.

૪

રેવાગીનો દિવસ, મહુવા. ૩૦-૫-૧૯૦૯

સામ (Psalm) ૨૬: ૪-૫

(સગિણી આશાગીરી)

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પયો શિખાવ દયાના !

દોર મને તર સત્યની માંદી, શીખવ વિશ્વસયાના ! મને તવં માર્ગોં
 તું જ પ્રભુ મુજ તારણકરો દિનભર તુજ પર યાના ! મને તવં માર્ગોં

ટિપ્પણ. આમાનું વિશ્વસયાના એ 'સામ (psalm)' માં કોઈ ઠેકાણે નથી; વળી
 જો કે મહિરાંકરે વિશ્વસયાના એ શબ્દ અને તેમાના વિચારગુચ્છ પોતાની કવિતામાં એકથી વધારે
 ઠેકાણે રાખ્યાં છે, તથાપિ લગભગ ૧૮૮૮-૮૯ ની સાલથી માંડીને,—કાલિદાસને જોડેલા કોલરિજ
 જેવાનાં ખ્રિસ્તી પૈનથીઈકમના ચક્રુરાગ (જુઓ કાલિદાસ કૃત સ્ફુર્તિગના જીવનચરિત્રમાં એનો
 ઉપહાસ, જે મહિરાંકરને અત્યંત પ્રિય હતો), તેટલો મહિરાંકરને હિંદુ વેદાંતનો; એવો એક
 સ્વિચાર જતાં બીજે જ સ્વિચારે ઉપહું ગીત નીચે મુજબ કરી લખ્યું.

માપુજ, ૧૩-૬-૧૯૦૯

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પયો શિખાવ દયાના !

દોર મને તવ સત્યમાં, શિક્ષણ આપ દયાલ !

તું સ્વામી તારણતરો દિનભર તુજ દિ ખયાલ ! ચાર્ગોં

પ

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાધન ! શાંતિ
સંકટો સંકટો આપો, કૃપાધન ! શાંતિ

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રગલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાધન !
સેવક હોધ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જાણો નથી જાણો ! કૃપાધન
સ્થાન બચાટવી, ગાન પશ્યો,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાધન

ટિપ્પણ. લોકો સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી રતવન, હંદાર, હર્ષિતા આદિ પસંદ નથી કરતા તે સારી રીતે જાણતા હોવાથી મહિમકર આમાં 'સદાશિવ' છે એવી રચનાઓ જાણીને જ વાપરતા હતા; લોકો ભણે એને આજુ એક વિશેષ નામ ગણે, પોતે તેને જુદા જુદા બે શબ્દ ગણી શિવ = સદું કરનાર ઈશ્વર એમ ઈશ્વરનું વિશેષ નામ ગણીને અર્થ કરતા.

૬

આંતર સમ્પત્તી

(૫૬)

આ પિતા, કર્યાં કરે કર્મોઃ
હણ્યાં મર્મોઃ પડ્યો; રડ્યો; પડ્યો ! પડ્યો !
મને ન હતી આશાઃ
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !
તેમાં અચાનક ગંભીર ગર્જરે
દિવ્ય સુચરિત જ્યોતિ જ્વલન !
સ્નેહવસ્તુ! જ્ઞાનરૂપ ! અનનત !

ટિપ્પણ. સમ્પત્તી એટલે સાત પદ્ધતિનું જીન.

૭

નયન આર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજ દોરો હવે મને

આપ૦

રોતો હું આપનો છોરો હવે૦

જંગલમાં બટકયો બહુ ઘાટે, વાટે મળ્યા કારા ચોરો—હવે૦ રોતો૦

અર્જ બધે પડતો ઝડકાતો આવી શકું નહિ ચોરો—હવે૦ રોતો૦

ટિપ્પણુ દુહિતાઓ ભેડેસેમની. સ્વામી પોતે મારો ભરવાડ, એવાં સ્પષ્ટ ખ્રિસ્તી ગીત, સામો (Psalms) અને બીન્ડ ખ્રિસ્તી ગીતકાવ્યોના અનુવાદ, અને શ્રુતિ આર્થના (નાદ ઇનાયત દીને એ નાયજ), આવાહનગીત (તાર્ક તાલ, પધારો દયા કરી), અને બીન્ડ એ ત્રણની નકલો મળી છે પરંતુ તે અર્ધાં કતાર્યાં નથી; આવા બીન્ડ પણ કેટલાક ટુંકા ગીતો અને અનુવાદ કે અનુકૃતિઓ ખ્રિસ્તી ગાયો અને મિત્રો ઉપરના કાગળો વગેરે પૂરેપૂરાં જોવામા આવે તો જાહેર થરા.

૮

[ટિપ્પણુ પ્રાસંગિક હેતુગારો, ગીતો, આદિ પણ અભિરામકરે સંખ્યાબંધ લખેલાં, અને તેમાંથી પૂર્વાવાપમાં જણીને જ બહુ થોડાં સંગ્રહેલાં છે તદ્દરે તદ્દદક્ષિને; ઔદક્ષણ્ય આર્થના; સાધક આર્થના; ઉદ્ધિ આર્થના; સખે, કુમકુમે લીધું તારું અંગણું કે લેણ, વગેરે પૂર્વાવાપમાં નથી તે મને તો અચોક્ક્ય નથી લાગતું

કોઇ ખાસ સંબંધી વા સંબંધીઓને અથવા તેમને વિશે લખાયેલા કટાર, ગીત, કે કવિતા પણ બધા જ પ્રકટ કરવા જેવા હોતા નથી આ જગતની કૃતિઓમાંથી નીચેનાજ નમૂના અર્ધાં આપવામાં આવે છે.]

મહુવા, ૨૫-૫-૧૯૦૧

બિરાદરોને આર્થના

(સગિણી આશાગેરી)

સ્નેહ કરો ન સતાવો, બિરાદર ! સ્નેહ૦

અન્ય અર્ધો નહીં લેવાવો, બિરા૦

એક પિતા.પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કર્મ બતાવો.-બિરાદર૦

પ્રાણુ પદાર્થ કરી પુરપાપણુ મ્મેશ વિશેષ પતાવો.-બિરાદર૦

ટિપ્પણુ: જે લાઇને કાગળમાં આ આર્થના બારેલી તેની સાથે જ બહાલાંઓને ઉપદેશ (પૂર્વાવાપ, પૃ. ૮૧)ની નકલ પણ બીડી હતી અને હર્મેયુ હર્ડ-“માગ પત્રોથી કંઈ ખોટું જાણ્યું હોય તો ક્ષમા ચારું છું...ગોપનાયક નીચેના એ ઉદ્દેશો નીકળ્યા છે...”

૯

ખડસલિયા, ૨૬-૬-૧૯૦૬

(૧૬)

બ્હાલાંઓ, શા માટે સનાવો ?
 બાંક કશે નો હોય તો બતાવો !
 પરમેશ્વરમાં પાપ પતાવો
 માગું એ હાવાં !
 વિશ્વપિતાનાં આપણુ બાળોઃ
 સાંકડમાં તો સાથે ચાલો !
 વસુધાની વાડીમાં ખાલો
 માગું એ હાવાં !

૧૦

મવેખર-૧૯૦૩.

(૧૬)

પોકાઈ ખેસી બારણે, બ્હાલાં, ઉધારો દાર
 બ્હાલાં ઉધારો દાર, ઓ બ્હાલાં, પોકા
 હંયું દેવાલય ખડે દીનદયાનું દાર
 મનમાને માનવ બધા સાગનો એ સાર
 ઓ બ્હાલાં, શાને લગરો છે વાર,
 ખેલો દાર, આવો ખદાર, પ્રાણુધાર ! પોકા

૧૨

શીખાવડ, ૧૨-૬-૧૯૦૬

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૧૬)

અત્યારે અખધડી મળાએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 હૃદય પરપર મળાએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે
 લમે થયાં તે આપણે પ્રભુપરમાં સદખન્ધ,
 રમરણ કરી, ભોલી તરી 'સિગ્ને સોધ્યું રકન્ધ' ! અત્યારે

ટિપ્પણ. સરખાવો ૧૮૯૭ માં લખાયેલી યજ્ઞો, પુરાની અંત (પૂર્વાદાપ પ. ૬૬)

અને આશાગીત (પૂર્વાદાપ, પ. ૬૭)

૧૨

[ટિપ્પણ. એમનાં નાટ્યમાના ગીત કે નાટકોમા મુકવાના મૂળ હંસદાથી રચેલાં હોત અહીં આપના વિચાર નથી એટલે ઉપર આપેલાં સર્વથી જુદી ભાવના નીચેના નમૂનાઓ હતાદીને જ આ વિષય સમાજ દરવામાં આવે છે.]

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવિ ! દેવિ ! દેવિ ! બોલાવી એ ના શકું;

તાશું હૃદયનાં દ્વાર ખેલાવી એ ના શકું.

મલિન કર્ણુ હૈયું દશ નહીં તવ આસન પાત્ર,

,વક્ત્રના પશ્ચાત્તાપમાં શુદ્ધ દશ નહીં ગાત્ર ઓ દેવિ.

૧૩

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

આવો, આવો, આવો, આવો, દેવિ !

આવો, આવો, આજ !

માગું આવો, આવો, આવો, દેવિ !

આવો, આવો, આજ !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ

સાગર ગાય મુદામહું હૃદયે પ્રકટે આશ :

સ્વામીનાં દયાળુ દેવિ ! કરશે ના નિરાશ

માગું, કરશે ના નિરાશ

દેવિ ! આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આવો, આજ !

—૨૬૬—

ટિપ્પણ આ બે સાથે સરખાવો ઘવાદહો. ખુલ્ખુલ (પૂર્વાભાષ, પૃ. ૮૧).

સ્વર્ગસ્થદેવીને પ્રાર્થના એ ૫૬ સાગર અને શરણી (પૂર્વાભાષ, પૃ. ૬૦) ના સમયનું છે.

૧૪

નાના ગોપનાથ, ૧૧-૫-૧૯૦૩

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, ઓ નાથ, દીન

વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન

દીન છતાં અમે બધાં તમારાં કરુણાસુધારમ ઝરજો, ઓ પિતા, કરુણાં દીન
ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયનમાંહીં ભરજો, ઓ પિતા, ભર્ગ દીન

—૨૬૭—

૨૧. ૨૧. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠઃ

મણિશંકરનું હૃદય અને એમના કેટલાક આશય

મણિશંકરના અવસાન પછી પ્રેક્ષકે અક્ષરવંતરાય કથ્યાણરાય દાકરની સૂચના અનુસાર મણિશંકરના મારા ઉપર આવેલા દાગળો શોધી કાઢી મેં એકા કંવા માંડ્યા. આજ સુધી જે જડ્યા છે તેમથી થોડી પ્રસાદી અહીં આપું છું.

‘ There are born children of melancholy, pessimists in philosophy, with hearts over-sensitive, whose spirits seldom soar higher than the evel of placid satisfaction. To these persons it is an inherent constitutional necessity—to love and be loved. Their gloom is the result of their not being adequately loved by those around them. Their satisfaction, when they feel that others have sincere sympathy for them, is deeper though serener than the ecstasy of others.

I belive, I am one of them. And your kindness (pray excuse the word. I know you are pained by my humble tone. But dejection feels it so.) has enlivened my spirits, soothed and solaced me. “ And I again am strong.”

(Mahuva, 15 May 1890)

ભાવાર્થ: ‘ કેટલાંક જન્મથી આનિર્ભાવિત હોય છે. તત્ત્વચિન્તનમાં તેઓ નિરૂપણવાદી હોય છે. તેમનાં હૃદય હદ વાર લાગતીવાળાં હોય છે. તેમના અદ્ભુત શાન્ત મંતોષની સપાટીથી ઉંચા ભાગે જ ચડે છે. આ મનુષ્યોના સ્વભાવના બંધારણના અંતરમાં એવી જરૂર રહેલી હોય છે, કે પ્રેમ કરવો અને પ્રેમના પાત્ર થવું એ તેમને આવશ્યક થઈ પડે છે. આસપાસનાં માણસોના તેમના પ્રત્યે બેઠકે તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે. જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે બીજાઓના તેમના તરફ અત્યંત સ્વર્ગીય સમભાવ છે ત્યારે તેમને જે સંતોષ થાય છે તે બીજાઓના ઉત્સાહ કરતાં વધારે શાન્ત પણ વધારે ગંભીર હોય છે.

“ હું મારું હું કે હું આવા માણસોમાંનો એક છું. અને તમારા માયાળુપણથી (એ સમ્મતી ઉપયોગ માટે કૃપા કરી ક્ષમા કર્યો. હું દીનચિત્તિ ધારણ કરું છું ત્યારે તમને કેટલું દુઃખ થાય છે તે હું જાણું છું. પણ વિવાદથી એવી લાગણી થાય છે.) મારા આત્મામાં ઉત્સાહ જાગૃત થયો છે, સાન્ત્વના પ્રાપ્ત થઈ છે અને દિવાસો મળ્યો છે “ અને પાછો હું શક્તિમાન થયો છું.”

(મહુવા, તા ૧૫ મી મે, સને ૧૮૯૦.)

‘ I am here with Balavntrai for the present, I am gratified

in the consciousness of friendly sympathies and feel myself equal with occasion sent to me. A spirit of deep resignation has come over me and my existence seems to be a burden bearable enough for the sake of some survivors. Please do not be anxious for me.

‘What work remains for me to do, I will do uncomplainingly. It is a pity though that in this Nineteenth-Century India, one cannot be free from certain things the idea of which would hardly have troubled his great grandfather I assure you I am well.’

(*Rajkot, 6th November 1891*)

ભાવાર્થ: ‘દાલ હું અહીં બેવત્તનરાય માથે છું. મૈત્રીવાળા સમભાવના અનુભવથી હું તમ ચાઉં છું, અને આવી મરેકો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર હું હંમેશાં વશ થઈ રહેવું એની ર્જાત મારામા ઉડી જામી શકી છે અને મારૂં બારૂંપ લાગતું જીવન જે કેટલાક દયાન છે તેમના ખાતર સહી શકાય એવું લાગે છે. મારે માટે ચિન્તા કરશો નહિ.

‘જે કામ મારે કરવાનું રહે છે તે હું કરીશ અને તે માટે ફરીયાદ નહિ કરું. પરંતુ એ શોચનીય છે કે ઓગણીસમા સૈકાના આ દિન્દિ-સ્નાનમાં માણસ એવી કેટલીક વસ્તુઓથી છટો થઈ શકતો નથી કે જે વસ્તુઓ માટે વિચાર કરવાની તેના પ્રપિતામહને બાએ જ તરફી ભેવી પડી હોત. હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે મારી પ્રકૃતિ સારી છે.’

(*Rajkot, તા. ૬ ટી નવેમ્બર, ૧૮૯૧.*)

ગ્લાનિ અને નિગરાના વાદળાં મહિશંકરના ચિત્તને વખતો વખત ઘેરી લેતાં, પણ એકનું એક કિરણ આવતાં એ વાદળાં ખસી જઈ પ્રમત્તનાતો પ્રકાશ પ્રકટ થતો. તોપણ એ પ્રમત્તનાથી થતો સંતોષ ચિત્તમાં વમેલા ગાંભીર્યના બારને કીધે સંપૂર્ણ ઉપાસ પામી શકતો નહિ; એ સ્થિતિનું રેખાચિત્ર આ પત્રોથી પ્રદર્શિત થશે. એ રીતે થતા બાવાર્થના બરતી-ઓટ બહુ હૃદયગમ રૂપ ધારણ કરતા.

‘I know not how dear you had grown to me during my last sojourn at Ahmedabad, till I came here and found myself very solitary. You will be sorry to learn that my sprain still continues painful. But one result of the illness is that a mellowness has come over my memory of Ahmedabad, and at this moment my heart has all its affectionate springs overflowing with unsuspected kind reminiscences of the past.

* * *

‘I do not want to be eulogistic in this letter of mine. But need I be afraid if praise is sometimes the expression of affection ? If I call you my ever sweet and gentle friend, or tell you that you have taught me a new phase of human excellence and made one better than I was,

પૃ. ૨૬૦ સામે

શ્રી મિત્રેશ

they being my first attempt. The opening lines refer to a couplet I addressed to you when we were not acquainted. " (Postcard, Baroda, 30 th. January 1895)

ભાવાર્થ:—

માગેં નિદાળી મેં તને કશું એકદા મુજ ચિત્તને,
'આ જાણ છે તહિં મુજ સખા, જે દાલ છે ટોળા મહીં.'
મુજ લાગણી કહેવા વધી મેં હામ ત્યાં તો ના ધરી,
પણ મેં દિધું મુજ વૃત્તિએ કંઈ થોડું શું અભિનંદન,
સ્વીકાર તેં તેનો ક્યોં તેથી થયો સંતુષ્ટ હું,
મુજ મિત્ર હે! તે વેળા હું ના જાણતો કે એક દિન
કાળખળથી આત્મ મુજ તુજ અતિ નિકટ જોડાઈને
આનંદથી હા ! ધન્ય બનશે ગાઠ અન્યોન્યારે,
ને ગાઠતર જે પ્રેમ તેમાં મગ્ન થઈ મુખ માણુશે.
ને આજ લાગે એમ કે કદિ આપણે નહોતા જુદા,
પણ સર્વદા ગતિ સાથ કરતા દશ્ય દેખું એવું હું.
આત્મા અમરને આત્મજનની પ્રાપ્તિ યાતાં તેમના
જીવન મહીં ત્યોં વિતે તે સહુ ક્ષણો સમ લાગનાં,
ને ભૂત જે વૃત્તાન્ત તે સહુ વર્ણુચું જ્યાં જાય ત્યાં
સ્વર્ગીય જીવનની અમર જે અનિયો વધુ દડ બને
આ આપણા સૌહાર્દથી પ્રત્યક્ષ થાતું એ મને.

આવો કંઈક ભાવ મુજરાતીમાં દર્શાવવા
કેટલાંક અકવાલીઆંથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો
અને તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હતો. ગઈ કાલે
હું નવરો બેઠો હતો તે વેળાએ ભાવ અત્રિજ-
માં દર્શાવ્યાં મેં પ્રયોગ ક્યોં અને પરિણામે
જે લખાણું તે હું તમને મોકલું છું. પંક્તિઓ
ઘણા દોષવાળા છે, પણ, એ મારો (ઇત્રેજ
પદ લખવાનો) પહેલો પ્રયાસ છે એ કારણથી
તમને સ્વીકાર્ય થશે. આપણને ઝાળખાણ થયું
નહતું તે પહેલાં મેં તમને એક શ્લોકમાં
સંબોધન કરેલું તેનો આરંભની પંક્તિઓમાં
નિર્દેશ છે. "

(પોસ્ટકાર્ડ, વડોદરા તા. ૨૦ મી
જાન્યુઆરી ૧૮૯૫)

વ્યક્તિમયિની ઉગી નીચી થઈ વધતી

ઉર્મિમાળનું કાંઈક દર્શન ક્યોં પત્રી સાર્વજનિક
વિષયો સંબંધી મણિચંદરની સચિઓના દર્શન
તરફ વળીશું.

" It sometimes seems to me that it would be better for me to take up some such subject as physical education, and be eloquent on old old truisms, since I can't be a hermit and devote my heart and soul to Religion. I am afraid my friends have already finished their search and cannot help me.

I wrote to you in clear terms that some of the sayings of old Indian sages created a powerful

impression upon my mind. I felt them to be great men. I am convinced that our race must have some inheritance for us and that our task of working for its greatness will be much easier if we thoroughly understand the past. x x x x I do not believe x x that what the ancients say is true, but I am x anxious x x to find out what they believed and why they believed. I am anxious to connect the present with the past and remove all opposition between sincere patriots. I am convinced that lives of English great men, for instance, cannot be so fruitful to us Indians as to Englishmen. I am convinced that the business of education is first of all to focus all the best elements in a nation on the formation of an individual. I see great danger in our exclusively English education. The thoughts

તું તારો ધર્મ સંભાળ-નડેળ પાપ તારું પ્રકાશ
તારી બેડલી ખૂણા નહિ દિહી-નડેળરે

Such songs are numerous and they are current among the masses. If you collect them you will find that the Indian heart has an intensity, a depth and a love expressed in these religious utterances which is beyond all praise

and feelings of our masses are different from them and they have little sympathy for us. But a reform from within can be brought about only when they can respect us. If we know all that is important in our art's, all that is beautiful in our poetry, all that is sublime in our philosophy, all that is valuable in what the past has left for us, we shall be nearer our brethren and can lead them better. It is for this that x x I advocate the necessity of giving prominence to the national element in our education.

* * * *

I don't know whether I ever recited to you a song which I once casually heard, The speaker is a woman-તેરવડે-asking her love to confess his sins to her if he wants salvation--

તેરવડે ? છે etc.

and which we do not know simply because we are estranged from the people. Even વેદા has a popular side and many pious people see the working of God in every thing without consciously laying aside their individuality.

I have never looked upon Religions as only a set of doctrines coming under a category of true and false. I rather think that being an outcome of human faith and reverence they only come under the category of good and bad. They are living things—very complicated; and performing an immeasurable but vital function in society. Religious phenomena thus require great time and patience and search for a true estimate of their operation. And I think that in Religion controversy is rather out of place. If we have a better idea of the Godhead and our life, let us preach it and bring men to our idea rather than trying to pronounce upon the merits of other systems.

I hope from all this beating about the bush your sympathetic soul can understand what I am driving at. I wish you to help me in finding out the good from the past. You said that if Theism was true, Pantheism must be false. Not so. Pantheism is not one proposition but a system of thought. It might have some truths and some untruths. Pantheism as Martineau will tell you, errs only when it denies the individual will. He will also tell you how

sublime its spirit is and how it errs only by over-zeal. I understood all that when I wrote against Vedānt, but I was not sufficiently serious and did not take in the immense value of the work done for the system in the country.

We are monotheists but the Religious instinct is one everywhere and development of that instinct deserves study. I am sure we shall be better in our faith and worshipful love if we know all that kabir and ચૈતન્ય and all the prophets have done and said in the past.

* * * * *

I have told you in self-disparagement that I was very impressible. Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters; I mean that I can hear true pious utterances full of profound love withal coming from different sources. But I don't think I write with sufficient clearness. Kindly read my letter to Vidyagauri also and let

her also assist you in making out sense from my chaotic sentences.

To sum up I wish you to take up the attitude of a wise sympathetic rapt monotheist, who can see the finger of God even in the political articles of an Atheist who can find estimable emotions even in hearts apparently rough-and who by the very strength of his પ્રાર્થના which is the સ્થાયિભાવ of ધર્મરસ can absorb many things and get nourishment from them.

Lastly let me ask you to have faith in me as in a friend and as in one who will never accept anything except the beautiful wherever it may be found. My pursuit is not after propositions with their logic but after beliefs with their spirit."

(Boroda, 17th July 1895.)

ભાવાર્થ: " મને કેટલીક વાર એમ લાગે છે કે શારીરિક કેળવણી જેવો કોઈ વિષય હું લઉં અને જુની જુની સ્વતઃસિદ્ધ વાતો વિશે છટાથી ભાષણો કરું તો સાફ કારણ કે હું યતિ થઈ ધર્મના વિષયમાં મારા હૃદયને તથા આત્માને વ્યવૃત્ત કરી શકું તેમ નથી. સત્યની શોધમાં હોડો રસ પડે છે; પણ મારા મિત્રો તો પોતે શોધ પૂરી કરી રહ્યા છે અને મને મદદ કરી શકે તેમ નથી એથી મને નિરાશા થાય છે.

મેં તમને ૨૫૮ શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓનાં કેટલાંક વચનોની મારા મન ઉપર ગાઢ અસર થઈ છે. એઓ

મદાપુરનો છે એમ મને લાગ્યું છે. આપણે તેમના તરફથી શો મંદેશો મળે છે તે શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું. મને પ્રતીતિ થઈ છે કે આપણી પ્રગ્નનો આપણે માટે કંઈ વારસો હોવો જોઈએ, અને આપણે જૂતકાળ સંપૂર્ણ રીતે સમજીએ તો આપણી પગના કુદર્ષ માટે પ્રયાસ કરવાનું આપણું કાર્ય થઈ વધારે સહેલું થઈ પડશે. * * * પ્રાચીનો કહે છે તે ખરું છે એમ હું નથી માનતો. પણ તેઓ હું માનતા અને શા માટે માનતા તે * * * શોધી કાઢવા હું ઉત્સુક છું. વર્તમાનને જૂતકાળ સાથે જોડવા અને સાચા અંતઃકરણના દેશવત્સલ જનને વચ્ચેનો સર્વ વિરોધ દૂર કરવા હું ઉત્સુક છું. ઉદારવાર્ધ, મારી પ્રતીતિ થઈ છે કે મહાન ઇંગ્લેન્ડનાં ઇવનયરિત નેટલાં ઇંગ્લેન્ડને ફળદાયક થાય તેટલાં આપણું હિંદોએ ન થાય. મારી પ્રતીતિ થઈ છે કે કેળવણીનો પ્રથમ હેતુ એ છે કે પ્રગ્નમાંના સર્વ ઉત્તમ અંશે એકત્ર કરી વ્યક્તિનાં જીંધારણમાં તે કામે લગાડવા. ઈંગ્લેન્ડ કેળવણી જ આપણામાં આવે તેમાં મને થઈ જોખમ જણાય છે. આપણા સાધારણ લોકસમૂહના વિચાર અને ભાવ આપણાથી જુદા છે. તેમને માટે આપણને સમભાવ જુગ છે અને આપણે માટે તેમને જુગ સમભાવ છે. પણ તેઓ આપણે આદર કરી શકે ત્યારે જ પ્રગ્નની અંદરથી સુધારો ઉપગમી શકાય. આપણા શાસ્ત્રોમાં જે કાંઈ મહત્ત્વનું છે, આપણી કવિતામાં જે કંઈ સુંદર છે, આપણા તત્ત્વદર્શનમાં જે કાંઈ ઉદાત્ત છે, જૂતકાળે આપણે માટે મૂકેલી વસ્તુઓમાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણા બંધુઓની વધારે સમીપ થઈશું અને તેમને વધારે સારી રીતે દોરી શકીશું. આપણી કેળવણીમાં પ્રગ્નત્વના અંશને મુખ્ય કરવાની આવશ્યકતાનું હું સમર્થન કરું છું તે આટલા માટે.

એક ગીત મેં એક વખત અઠસ્રમાત્ર સાંભળેલું તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે કે કેમ તે મને ખબર નથી. એમાં બોલનાર તે તોરલદે નામે જી છે. તે પોતાના કાચુકને કહે છે કે તારે મુક્તિ મેળવવી હોય તો મારી આગળ તારાં પાપ છુટા કરે—

તું તારો ધર્મ સંભાળ-ગડેગ-પાપ તારાં પ્રકાશ તારી બેડલી ખૂડવા નહિ દિર્ઘ-ગડેગરે

તોરલ કે' છે-દત્તાત્રિ

આવાં ગીતની સંખ્યા ઘણી છે અને લોકસમૂહમાં છે તે પ્રચલિત છે. આવાં ગીત એકાં કરતાં માલમ પડશે કે આ ધાર્મિક વચનોમાં દર્શાવી છે તેવી ગાદના, ઉડાણ અને ગ્રેમ દિન્દીના હલ્લમાં રહેલો છે. તેની પરિપૂર્ણ પ્રશંસા થઈ શકે તેમ નથી, અને આપણને તેનું જ્ઞાન નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે લોકોથી જુદા થઈ ગયા છીએ. વેદાન્તમાં પણ લોકોપયોગી આગ છે, અને ઘણા ધર્મશીલ માણસને દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરની ક્રિયા દેખાય છે, અને તે વખતે પોતાનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ બાજુએ મૂકી દીધાનું તેમને જ્ઞાન થતું નથી.

જુદા જુદા ધર્મો તે રૂઝ સાચા અને જૂઠાના વર્ગમાં આવે એવા સિદ્ધાન્તોનો સમૂહ, એમ મેં કહિ ગયું નથી. હું તો એમ માનું છું કે મનુષ્યની શક્તિ અને પૂર્ણ જુદાને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેથી નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમાં જ ધર્મનો સમાવેશ થઈ શકે. એ જીવતી વસ્તુઓ છે-ઘણી સંકુલ છે-અને જનસમાજમાં ધર્મો અપરિમેય પણ પ્રાણુભૂત કાર્યો કરે છે. આ રીતે ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આંકવા માટે ઘણો વખત, ધીરજ અને શોધની જરૂર પડે છે. અને હું ધારૂં છું કે ધર્મના વિષયમાં વાદ-વિવાદ અસ્થાને છે. ઈશ્વર તત્ત્વ વિશે અને આપણા

જીવન વિશે આપણને વધારે સારો વિચાર પ્રાપ્ત થયો હોય તો આપણે તેનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ અને લોકો પાસે આપણા વિચાર ચલણ કરાવવો જોઈએ. પણ બીજી પદ્ધતિ-એના ગુણદોષ વિશે વચનો કહેવામાં પડતું ન જોઈએ.

હું આશા રાખું છું કે આ બધી આસ-પાસની અપ્રસ્તુત જેવી વાતો ઉપરથી તમારા સમભાવશીલ આત્માને મારા કહેવાનું તાત્પર્ય સમજાશે. પ્રાચીનમાં સાફ થું છે તે શોધી કાઢવામાં તમે મને મદદ કરો એવી મારી છૂટા છે. તમે કહેતા હતા કે એકેશ્વરવાદ ખરો હોય તો અદૈતવાદ ખોટો હોવો જોઈએ. એમ નથી. અદૈતવાદ (Pantheism) તે એક સિદ્ધાન્ત નથી, પણ વિચારની એક પદ્ધતિ છે. તેમાં કેટલાંક સત્યો હશે અને કેટલાંક અસત્યો હશે. માર્ટિનોના અન્યમાંથી તમને માલમ પડશે કે અદૈતવાદની ભુલ એટલી જ છે કે પૃથક્ વ્યક્તિની છૂટાશક્તિ (will) નથી હોતી એમ તેમાં માન્યું છે. માર્ટિનો એમ પણ કહે છે કે અદૈતવાદની ભાવના તત્ત્વમાં ઘણી ઉદાત્ત છે, અને ઉત્સાહમાં બહુ ખેંચી જવાયાથી તે ભુલમાં પડે છે. વેદાન્ત વિરુદ્ધ મેં લખાણ કર્યું ત્યારે આ બધું હું સમજતો હતો પણ મારામાં યથાર્થ ગાંભીર્ય નહોતું અને એ પદ્ધતિ માટે દેશમાં જે પ્રયાસ થયો છે તેનું અત્યંત મૂંઝવે મેં ધ્યાનમાં લીધેલું નહિ.

આપણે એકેશ્વરવાદી છીએ પણ ધર્મની સ્વાભાવિક શક્તિ બધે એની એ હોય છે અને એ શક્તિના ઉદ્ભેદ અભ્યાસ કરવા સરખા હોય છે. મારી ખાતરી છે કે કબીર અને ચૈન-ચ અને સંકુ પેગંબરો જૂનકાળમાં જે કહી ગયા છે તે બધું આપણે જાણીએ તો આપણી

અદા અને આપણા બક્તિપૂર્ણ પ્રેમમાં આપણે આગળ વધીશું.

* * * *

એક વેળાં આત્મ-અવમાનના કરતાં મેં તમને કહેલું કે મારા ઉપર હાપ ધણી જલદી પડી જાય છે. ધણી અને વિવિધ વસ્તુઓ તરફ હું આકર્ષાઈ છું અને કેટલીક વખતે એક બીજાથી કલદી વસ્તુઓને હું વખાણુનો દહશ. પણ હું ધારું છું કે આ એક લાભ છે કે મારા કેટલાક મિત્રો કરતાં વધારે વિપયો તરફ હું સમભાવની દૃષ્ટિએ જોઈ શકું છું. અને વળી એમ કરતાં જુદી દિશાઓમાંથી સચિદ્ર ત્યુ તર સંનિગાય છે ત્યારે લાગણી વધારે સમૃદ્ધ થાય છે. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાંથી ગાદ પ્રેમભર્યા ધર્મપરાયણ ઉદ્ગારો એક સામગ્રી આવતા હું સાંભળી શકું છું. પણ હું નથી ધારતો કે હું પુરતી સ્પષ્ટતાથી લખું છું. કૃપા કરીને મારો પત્ર વિદ્યાગૌરવને પણ વંચાવશે અને મારાં અવ્યવસ્થિત વાક્યોમાંથી અર્થ બેસાડવામાં એમની મદદ લેશે.

સારાંશ કે મારી કન્યા એવી છે કે તમે કાલા, નમનાવશીલ અને નહીં જાહેરનાની વૃત્તિ ધારણ કરશે, રાજકીય બાબતો વિશે નાસ્તિકના લેખોમાં પણ દુષ્કરની આંગળી પારખશે, પુરુષ દેખાતાં હૃદયોમાં પણ આદરણીય અન્તર્ભાવ રહેશે જોશે, અને ધર્મરત્નો સ્થાપીભાવ-જે પ્રાર્થના-તેના બળ વડે જ અનેક વસ્તુઓનો તમારામાં સ્વીકાર કરી લેશે અને તેમાંથી પોષણ મેળવી લેશે.

છેવટે હું વિનંતિ કરું છું કે માગ દપગ અદા રાખશે કે હું મિત્ર છું અને સુંદરના જ્યાં જ્યાં પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી તે ગ્રંથ કરવા સિવાય બીજું હું કાંઈ અર્થ નહિ કરું. હું સિદ્ધાંતોનું અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ

નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની બાવનાનું અન્વેષણ કરું છું."

(વડોદરા, તા ૧૭ મી જુલાઈ ૧૮૬૫)

આમાના કેટલાક વિચારથી જુદા પડતા વિચાર મલિશંકરે આ પેટાં અને પછી ધારણ કર્યા હશે. પણ તેમની સરળતા, તેમની પ્રમાણિકતા, સત્કાર્યો તરફની તેમની ઉત્સુકતા, તેમની ગાદ દેશભાંડેન. તેમની ઉડી દુષ્કરપરાયણતા, તેમની નમ્રતા, તેમની મધુરતા તેમની ઉદારતા, તેમની તત્ત્વદર્શિતા એ સર્વનું આ વિસ્તારી ઉતારાથી કાંઈક દર્શન થયા વિના રહેશે નહિ.

બીજાને એકજ ઉતારો આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

"We enjoy many luxuries which we can do without and are therefore sinful. Enjoyment of luxuries is not something bound up with life. If we give up expensive dress and food &c. we need not starve or commit suicide x x x Asceticism may not be a duty but temperance is. x x x Fortunately I have not saved a rupee till now and it won't be difficult for me to become poor. I once lamented with you the absence of the clerical profession in our Country."

(Baroda, 19 August 1895)

મરવાની કે આપણાત કરવાની બરોબર નથી. * * * વૈરાગ્ય એ ફરજ નથી પણ મિનાચાર એ ફરજ છે * * * સુખાગ્રે દલ સુધી મેં એક રૂપીએ પણ બચાવ્યો નથી અને મરીય થયું એ મને મુશ્કેલ નહિ પડે. એક વખતે તમે ને મેં એક દર્શવેશો કે આપણા દેશમાં નિયમસર ધર્મોપદેશ કરનારના

ધર્માનો અભાવ છે. (વડોદરા, તા. ૧૯ એપ્રિલ ૧૮૯૫)

હવે ભાવનાઓથી ઉભરાતું અને રસિકનાથી પરિશ્વર આ અતિ મૂલ્યવાન જીવન ભવિષ્યની પ્રગતે માર્ગોપદેશક થશે અને ઉત્કર્ષની અનેક પ્રકારે જાંખી કરાવશે એમાં સંશય નથી

૯૫

૨૧. ૨૧. લાભશંકર પ્રજુરામ ભટ્ટ:

૨૧. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

એમના જીવનની દૃષ્ટી રૂપરેખા

લગભગ સાત વરસ અગાઉ બાપ રણજીત-રામ વાતાબાઇનું અવસાન થયું ત્યારે મને એમ ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેમનું મરણ થયું તે કરણ સંયોગ કરતાં વધારે કરણ સંયોગોમાં મુરખીબાઇ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું અવમાન આમ અચાનક થશે. આ બંને સાક્ષર મિત્રોનો કોઇ અજગ સંબંધ હતો. મણિબાઇને એક અથવા બીજા કારણે એમના બાપપણના મિત્રોથી માંડી ઘણાખરા રોદસ-બંધીઓ સાથે ગેરસમજ જીવન ચલાવતા અનેક પ્રસંગો આવતા, પરંતુ લાઇ રણજીતરામબાઇ સાથે તો એમનો સંબંધ દરેક જાણે એક ધારે જ રહ્યો હતો. મરણમાં પણ તેઓ મિત્ર જ રહ્યા છે એમ મને ભાસે છે. એકનું એવી જાતના બાળ સાથે મરણ થયું કે “સ્તાન કરી દમણાં પાછો આવું છું.” બીજાને “આ દીલ્લી રહું, આવી તખી-યતમાં ત્યાં જરૂર પહોંચી જઈશ.” આમ

આશા સાથે બન્ને ક્રાન્ત દાળના ફાંસામાં સપડાઇ ગયા છે.

બંનેની મારા કપરની પ્રીતિ સંભાઈ છું ત્યારે તો આંખમાંથી આંસુ ચાલે છે. રણજીત-રામબાઇએ મરણ પામવા અમાઠની રાત્રિએ પોતાનાં પત્નીને મોટે મારે મોટે કેટલીક વાત કરી હતી; મણિબાઇએ મરણ પામવા અગાઉ પાંચ છ દિવસે જ મારા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો કે “તમારૂં સ્મરણ વારંવાર થાય છે.” સામાન્ય રીતે મણિબાઈ પત્ર આવે તેનો ઉત્તર જ વાળતા. આ પ્રસંગે તેમણે જ પત્ર લખવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ પત્રનો જન્માળ વાંચતા તેનો સ્પષ્ટ દેહ રહ્યો નહિ તેથી ઘણા અફસોસ થાય છે.

જન્મ અને કેળવણી:-મણિબાઇનો જન્મ સં. ૧૮૨૪ ના દર્શિક વદી ૮ ના રોજ દાડીઆવાડમાં લાડીયા ત્રણ ગાઉ દૂર

આવેલ આંવડમાં થયો હતો. તેઓ જાતે પ્રમોગના નાગર; તેમના પિતાનું નામ રત્નજી મુકુંદજી; માતાનું નામ મોતીબાઈ. જેઓની હાલ ૯૨-૯૩ વરસની ઉંમર છે, અને હયાત છે. મણિભાઈના મોટા ત્રણ ભાઈઓમાંથી હાલ એક જ-રા. હરજીવનભાઈ હયાત છે. સૌથી મોટા ગૌરીશંકરભાઈ આજથી નવ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેઓ એક કુશળ વૈદ્ય અને હરિકથાકાર હતા. સ્વ. હાકતર ત્રિભુવનદાસના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક શારીર અને વૈદકશાસ્ત્રની રચનામાં તેઓ મુખ્ય સહાયક હતા. બીજા ભાઈ માધવજીભાઈ-ગ્રે. હરિલાલ ભટ્ટના પિતા-એ ત્રણ વરસ અગાઉ જ મરણ પામ્યા છે. તેઓ ગુજરાતી શિક્ષક હતા અને કેળવણી ખાતામાં આખું જીવન ગાળી પેન્શનર તરીકે જીનાગઢમાં રહેતા હતા. ત્રીજા રા. હરજીવનભાઈ અને સૌથી નાના મણિભાઈ. તેમને બે બહેનો હતાં. એક બાળવિધવા-દયાબહેન હાલ હયાત છે. બીજા પ્રાણીબહેન રા. ભગવાનલાલ ગિરિનંદરનાં માતૃથી આજથી ત્રીસત્રીસ વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

મણિભાઈના કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી. વળી મણિભાઈની બાળવયમાં જ તેમના પિતા મરણ પામ્યા હતા. ગુજરાતી અવ્યાસ રા. માધવજીભાઈ પાસે માંગરોળમાં આરંભાયો હતો. અંગ્રેજ અવ્યાસ ગોંડળ તથા રાજકોટમાં રહી ક્યો હતો. મેટ્રિકની પરીક્ષા રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાંથી આપી હતી; તે વખતે તેમના સહધર્મીઓ અને મિત્રોમાં રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને રા. હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટ હતા. રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એક ધારણ પાછળ હતા પરંતુ વિદ્યાર્થી તરીકે તેમને મણિભાઈ સાથે પીછાન હતી.

રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં એ વખતે હેડમાસ્ટર

મિ. દોરાજીજી એલજી ગીમી હતા. મણિભાઈ ઉપર તેમનો ખાસ પકડપાન હતો. ભાવનગર હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો દુહો બ્યારે સ્વ. જમશેદજી ઉનવાળાએ છોડ્યો (ઇ. સ. ૧૯૦૫) ત્યારે તેમને માન આપવા એક્ટ્રિન થયેલા મેળાવડામાં રા. મણિભાઈએ ભાણુ કરતાં હતું હતું કે “ મારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં અમે બે મહાન હેડમાસ્ટરો સંબંધે સાંભળેલું. એક ગીમી સાહેબ અને બીજા ઉનવાળા. બંને ખરેખર મહાન શિક્ષકો છે એમ મારો અનુભવ થયેલો છે.” મુખ્યમાં ઇ. સ. ૧૯૦૬-૧૦ ની સાલમાં મણિભાઈના એક ભાણુ પ્રસંગે ગીમી સાહેબ પ્રમુખપદે હતા, ત્યારે મણિભાઈએ હતું હતું કે સૂચન દેખી જેમ કમળ ખીલે તેમ ગીમી સાહેબને બેતાં મને થાય છે. ગીમી સાહેબે પોતાના અંગ્રેજ લેખોનો મંમદ મણિભાઈને આપ્યો હતો. ભાવનગરના મહારાજ સાહેબના આશ્રયથી તે છપાવી આપતા મણિભાઈની ધારણા હતી પણ તે સફળ થઈ નહોતી.

મણિભાઈએ કોલેજનો અભ્યાસ મુખ્યમાં રહી એલફી-સ્ટન કોલેજમાં કર્યો હતો. સ્વ. ભગવાનલાલ ઇંદજીની વગથી મણિભાઈ, પ્રભાશંકરભાઈ પટ્ટણી અને હરિલાલ ઝીણા ભટ્ટને ગોડગદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમાં રથાન મળ્યું હતું. એ સમયે અમારી જાનિતી રીવજ પ્રભાણે દંતર માહાજીવર્ગની રાંધેલી રમોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો તેથી આ કુવાન વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મુશ્કેલી નડતી. ઘણી વખત કોઈ જ ખાતા. દુધનાં પોતૈયાં રસોઈઓ કરે અને દાળભાત મેળે કરે એવી સ્થિતિ પણ ચાલતી. તે એમના આનંદના કે મુશ્કેલીના દિવસોની ઘણી વાર મણિભાઈ વાત કરતા. એક પ્રસંગે કોલેજમાંથી આવ્યા પછી બુખ ઘણી લાગેલી અને ખાવાનું ઇંદ તૈયાર નહોતું

તેથી સુલાનો દોષ કાઢી-અમારી ગેરદાનરીમાં તે કેમ કાંઈ રાંધ્યું નથી-એમ સુલો બાંગી નાખ્યાની વાન કરી દસાવવા.

મણિભાઈ લોજી અને મોરલ ફિલસુફીનો એચિજી વિષય લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૮ ની સાલમાં બી. એ. માં બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. અમારી જ્ઞાતિમાં એ પ્રથમ જ એન્સુએટ થયેલ હોવાથી જ્ઞાતિ તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું.

કોલેજમાં મણિભાઈનો નંબર હંમેશાં ઉંચો રહેતો. લૉર્ડ હેના અમલ દરમિયાન એક પ્રસંગે એક્ઝી-૨૨૮૦ કોલેજના એ સીનીયર વિદ્યાર્થીઓને ગવર્નમેંટ કોલેજમાં લેવીમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ થયું હતું. તે માટે મણિભાઈ અને બીજા દેશપાંડે એમ બે પસંદ થયા હતા. પાછળથી દેશપાંડે ગયા નહોતા અને રા. વિશ્વનાથ વૈદ્ય દેશપાંડેની જગ્યાએ ખડા થઈ ગયા હતા.

એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થ હતા અને ફિલસુફીના પ્રોફેસર એકિમજન હતા બન્નેની મણિભાઈ ઉપર કૃપા હતી. તે સમયના ન્હાના વર્ગમાં પ્રોફેસર બી. એ. કલાસના ધણીખરા વિદ્યાર્થીઓના અંગત સંબંધમાં આવતા. એકિમજન તો એવા સંબંધ રાટ કરવા અને કેળવવા માટે ખાસ અને મદતિસર શ્રમ લેતા. દર આઠવાડીએ એક દિવસ સાંજે પોતાની લાંબી વોલ (walk) માં સાથે એક કે બે વિદ્યાર્થી હોય જ. વળી તે વખતના પ્રોફેસર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તેઓ કોલેજ છોડીને જાય તે પછી પણ પત્રવ્યવહાર રાખતા. પ્રો. વર્ડઝવર્થ સાથે મણિભાઈને આ પ્રમાણે કેટલાંક વરસો સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. વર્ડઝવર્થ એ વખતમાં લગભગ ઘરડા હતા, પરંતુ મણિભાઈ તેમના ચહેરાનું અને હૃદયનું

વર્ણન કરતાં કહેતા કે- તે કાંઈ અંદાંના આપણા ઘરડાં પુરુષ જેવા સુધ્ધ ઘરડા નહોતા. એ અવસ્થાએ પણ એક જીવાનને સંરખાવે એવા " પ્રેમી " હતા. તેમના સંસ્કૃતના શાસ્ત્રી રામરામ બોડાસનાં વિદ્યાર્થીઓ કેવાં ટીખળ કરતા એ પણ મણિભાઈ, પછી, યજ્ઞા વખત સુધી કોલેજજીવનનાં રમણીયોમાં પ્રસંગોપાત વર્ણવતા.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેમને રા. રમણભાઈ તથા પ્રો. કાશીરામ સેવકરામ દવે સાથે મિત્રતા જેવો સંબંધ જાગ્યો હતો. ' વસંતવિજય ' ઉપર રા. રમણભાઈએ વિદ્વતા બરી ટીકા લખીને એ કાવ્ય જીહ્વિપ્રકાશમાં પ્રકટ કરાવ્યાનું સુવિદિત છે.

લક્ષ્મ:—મણિભાઈનું પ્રથમ લક્ષ્મ ચૌદ પંદર વરસની ઉંમરે કુંડલાના પેદરાજ જટાશંકર કેવ. જરામની પુત્રી નર્મદાકુંવર સાથે થયું હતું. આ બાઈ ધણી જ સુશીલ અને સ્વરૂપવાન હતાં. તેઓ એક પુત્ર નામે પ્રાણુલાલ (જન્મ. ૯-૨-૯૦) સુધી બરબુવાવસ્થામાં સં. ૧૯૪૭ ના ચોમાસામાં સ્વર્ગવાસી થયાં. મણિભાઈની એમના ઉપરની આહવાની તો સીમા નહોતી તેથી વિધુર થવા સારે, તેમની વિહવળના પણ હૃદ વગરતી હતી. નાની ઉંમરમાં મણિભાઈએ વિદ્યા અને સૌજન્યથી ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી અને તેમના જેવા સમજી જીવાનને આટલો સીમા વગરનો શોક થતો તે જોઈને ધણી સગાં-સંબંધીઓને નવાઈ લાગતી. પરંતુ એ શોક લૈશ્વિક નહોતો. સ્વ. નર્મદાના અવસાન પછી વીસ એકવીસ વરસે એક પ્રસંગે મણિભાઈ પોતાની કવિતાઓ તપાસના હતા તેમાંથી

" નયન નમથાં, મીવા યોગી, લલાટ સુદામણે "

એ લીડીઓ વાંચનાં તેમની આંખમાં આંસુ ભરાય આવ્યાં અને અમે જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં તેમને મોઢે તેમના સૌન્દર્યનું અને સદ્ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગમી શકે જ થયો હોય !

કદી સ્મરણ આપતાં રુધીર નીર નેત્રે ઝરે;
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહી સ્વજન એ સખી, સ્વજન એકલી પુ' હતી.
સહસ્રશત શબ્દમાં હૃદયની પથારી થતી.

આ લીડીઓમાં તેમણે પોતાની ખરેખરી લાગણી ઉકેટ રૂપમાં બતાવી.

મણિભાઈનું બીજી વખતનું લગ્ન જામનગર નિવાસી શંકરલાલ જેઠાભાઈનાં બીજાં પુત્રી નર્મદા સાથે ખંભાળીયામાં સં. ૧૯૪૮ માં થયાં (રા. બહુભાઈએ અં. સૌ. નર્મદા ભટ્ટ નામના કાવ્યમાં “ ખંભાળે રહેતીંતી નાની ” એમ પ્રયોગ કરેલ છે બાબીનું નામ નાની પણ હતું) તેમનાથી મણિભાઈને થયેલ પ્રજામાં અત્યારે માત્ર બે પુત્ર ને એક પુત્રી હયાત છે. એક પુત્રી નામે અં. સૌ. હૃદય-લક્ષ્મી (જન્મ સં. ૧૯૬૦) એક પુત્રી મૂકી બે વરસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયેલ છે. એ સિવાય ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ બાલ્યાવસ્થામાં ગુજરી ગયેલ છે.

મણિભાઈના બાલકો તરફ ધણો સ્નેહ હતો. પ્રથમ પત્નીના પુત્ર પ્રાણલાલ તરફ તો હદ વગરની એમની ચાહના હતી. લગભગ દસ વરસની ઉંમરે એ સ્વર્ગવાસી થયો ત્યારે એને અંગ્રેજ તથા ગુજરાતીનો મણિભાઈએ પોતેજ

મણિભાઈની કવિતાઓમાં ધણી કવિતાઓ તેમનાં આ સ્વર્ગવાસી પત્નીને ઉદ્દેશી લખાયેલી છે. વિધુરકુરંગ, વિમ્બોગ, તદ્દરે તદ્દવંદનિ વગેરેમાં શોક તથા ગ્રેમના જે ભાવો મૂર્ત થાય છે તે આપણા સાહિત્યમાં તો બીજે મળી શકે તેવા નથી.

સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તેને પ્રલક્ષ શિક્ષણ આપવાનો એક પ્રસંગ-મેં જે સમયે મણિભાઈને પ્રથમ જ બેંચા તે-વાદ આવે છે. એ વખતે મણિભાઈ વડોદરામાં નોકર હતા. પ્રાણલાલને બાલ્યાવસ્થાથી શહેરમાં રહેવાનું થયેલ હોવાથી ગામડાનાં વાડી, કુવા, વાઢ (શેરડીના) વગેરે કાંઈ તેણે જોયેલ નહિ તે બતાવવા માટે ખાસ મણિભાઈ અમારે ગામ પ્રાણલાલને તેડીને આવ્યા અને એ બાળકને અતિશય પ્રેમથી શેરડીના વાઢમાં જઈ ચીંચોડા (ડાહુ) ની માદિતી આપી. પ્રાણલાલને કિશીના વ્યાધિ થયો હતો. તેમાંથી નેની આંખો પણ મંદવાડમાં ગઈ હતી. મણિભાઈ પથારી પાસે બેસી એ બાળકને પ્રભુની વાતો કહેતા અને સિતાર વગાડી એનું મન રંજન કરતા. મણિભાઈને સંગીતનો ધણો શોખ હતો. પોતે છેવટ સુધી સારું માઈ શકતા. સિતાર બજાવવામાં પણ તેમનો દાવ સારો બેઠેલો હતો. પરંતુ પ્રાણલાલના મરણ પછી એમણે કદી સિતાર બજાવ્યો સાબળ્યો નથી.

મણિભાઈનાં બીજી વખતનાં પત્ની અં. સૌ. નર્મદા બાબી ધણાં માયાળુ હતાં. એમનો ગુજરાતી અભ્યાસ સાન ચોપડીનો હતો અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યા ત્યાં પણ ઘરકામને લીધે અને શરીર નમળું એટલે એમને કુરસદ મળતી નહિ અને મણિભાઈ એ બાળકમાં આમલી નહોતો

● અને પહેલી અથવા મોટી નર્મદા તે નહીં પ્રો. હરિલાલ બટ્ટનાં માતૃશ્રી એટલે મણિભાઈનાં બાબીનું નામ પણ નર્મદા. એમના કુટુંબમાં એ એક સૌથી મોટાં નર્મદા જ પોતાના આખા નામનાં અધિકારી ગણાતાં.

છતાં તેમનું વાચન ઘણું સાઈ હતું. બાગવત, રામાયણ, ઉપરાંત વાર્તાની તથા કવિતાની ઘણી ચોપડીઓ તેઓ વાંચતાં. એરિસ્ટેટસના નીતિશાસ્ત્રનું ભાષાંતર મણિબાઇ કરના ત્યારે તેઓ પોતે બોલતા ન્યા અને અં. સૌં નર્મદાબાબી લખે એવો ક્રમ કેટલોક વખત રાખ્યો હતો.

૨૫૦ નર્મદાબાબીનું જીવન મણિબાઈથી જુદું ન હતું. કોણ કેવું પૂરક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. બાબીએ સુખ પણ એટલું માણ્યું હતું. પિપ્પિત્તિઆ પણ એટલી જ વેડી હતી અને અનેક વગસોના સદજીવનને અંતે તે બન્નેમાંથી એક વિષ્ણુ પડે ને બીજું સહન કરે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી. ૨૫૦ બાબીનો બાંધો બહુ મજાજી નહોતો તેમાં અનેક ચિંતાઓને લીધે વારંવાર શરીર બગડી આવતું. એક મંદવાડ ધણો મોટો ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં આવેલો તે સ્મરણમાં છે. એ મંદવાડને અંગે ભાવનગરથી હવાફેર અર્થે બોટાદ રહેવું પડ્યું હતું, ત્યારે મણિબાઇએ જે ચાકરી કરી અને સંભાળ લીધી તે કદી વીસરી શકાય તેવી નથી. દિવસ રોત પથારી પાસે પોતે બેસી રહે. ઉગ્ગરો કરવાનો હોય મોટે જગે પણ નહિ. વખતસર દવા આપે નાની પુત્રી તો માણસને સોંપે પરંતુ હૃદય અને બાજુ એ જે બાળકોને અનેક રીતે રીજવી ખુશી રાખે. એ દિવસોમાં પણ પોનાનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ હોય. એ મંદવાડમાં ટ્રેનિસનની કવિતાઓમથી *Idylls* નું મંદવાડની પથારી પાસે બેસી ભાષાંતર કરી બાબીને નિરંતર સંબળાવતા અને કરુણ વિભાગે આવતાં આંસુ સારતા મણિબાઇ મને અત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મણિબાઇ સામાન્ય રીતે બડ અથવા નીર પુરુષ ક્ષી શકાય તેવા હતા. સાધારણ વિષ-તિઓથી તેમને કદી ક્ષોભ થયો જાણ્યો નથી,

પરંતુ બાબીના મંદવાડ કે કોઇ બાળકનું મરણ એ પ્રમંગે તો એમનું હૃદય કોમળ બની જતું. -ખરેખર કોમળ જ હતું, પરંતુ બધાને તે આવે પ્રસંગે જ પ્રત્યક્ષ થતું. બાબીના એક મંદવાડ વખતે મણિબાઇએ કવિતા કરી:—

કુસુમ માઈ કરમાય,

અરર ! હૈયું ભરમાય,

x x x

સખે શું કરે ?

ઇ. સ. ૧૯૧૮ સંવત ૧૯૭૪ ના શ્રાવણ વદી એકમના રોજ સૌં નર્મદાબાબી સુવાવડમાં અચાનક ધનુર્વા થવાથી સ્વર્ગવાસી થયાં. મણિબાઇને માથે અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું પરંતુ ધૈર્યથી તે સહન કર્યું. આ બનાવ પછીથી તેમનું ધ્યાન કોઇ કામમાં ચોંટ્યું જાણ્યું નથી. એમના જેવા ખાવાપીવાના શોખી ત્યાર પછી જે હોય તે, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઇ લેતા; એમ જ કહેતા કે “માઈ સુખ તો બધું ચાલ્યું ગયું, માઈ જીવન કેટલું બધું *dependant* પરવશ હતું ?” રાત્રે ઉંઘ ન આવતી અને કહેતા કે “ન સમજી શકાય તેવી અંત-રમાં ચચરાટી થયા કરે છે, કોઇ વસ્તુમાં ચિત્ત લાગતું નથી !”

વ્યાવહારિક જીવન: ૧ વડોદરા:—

મણિબાઇનું વ્યાવહારિક જીવન તેઓ બી. એ. પાસ થયા પછીથી જ એકવીસ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં શરૂ થયું. તા. ૪-૨-૮૯ ને રોજ સુરત સરકારી કાઇરકુલમાં આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર તરીકે દહે કાશીરામ સેવકરામને બદલે નીમાયા, પગાર રૂ. ૭૫-હતો.

મુગ્ધમાં થોડા માસ કામ કર્યા પછી વડોદરામાં તા. ૧૫-૯-૯૦ ના રોજ કલા-ભવનમાં સાહિત્યશાસ્ત્રના અધ્યાપક તથા શિક્ષણપદ્ધતિશાળા (ટ્રેનિંગ કોલેજ)ના મુખ્ય ગુરુ (હેડમાસ્ટર) તરીકે નીમાયા તે વખતમાં

વડોદરામાં કલાભવનની સ્થાપના થતી હતી અને તેના મુખ્ય મુકાની ગૃન્જર સાહેબ હતા. તેમની સાથે આ વખતથી જ પરિચય થયો અને ગાઢ સ્નેહમાં પરિણમ્યો. આ બંને અસાધારણ વિદ્યાલુતાવાળા પુરુષોના સમાગમથી ગુજરાતને અનેક રીતે લાભ થયો છે. મણિ-ભાઈમાં શિક્ષણશાસ્ત્રી જે યોગ્યના આવી, તે શાસ્ત્ર સંબંધે તેમણે જે વાંચ્યું અને વિચાર્યું તે સર્વ પ્રસંગ ગૃન્જર સાહેબના યોગ વિના આવવો અસંભવિત હતો. જે તાજાં શ્રેણીઓએ એ સંસ્થામાં એ વખતે કામ કરતા તેમાં મણિભાઈ પોતાની યોગ્યતાથી દુરત આગળ આવી શક્યા, અને 'શિક્ષણના ઇતિહાસ' ની રચનાથી બધાઓને સ્પષ્ટ થયું કે મણિભાઈ પોતાના જમાનાના એક સારા વિદ્વાન, પુખ્ત વિચારશીલ લેખક અને શિક્ષક છે.

“શિક્ષણના ઇતિહાસ” એ સામાન્ય ભાષાંતરનું પુસ્તક નથી. અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકોના વાચન અને મનનથી અર્પિત થયેલા વિચારો અને અનુભવના પરિણામે રચાયેલો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. હું ધાર છું કે એ પુસ્તકની કદર હજી તો ગુજરાતને કરવી બાકી જ છે.

વડોદરાની નોકરી દરમિયાન એક વખત ગાયકવાડ સરકારના સ્વર્ગવાસી રાજકુમાર જય-સિંહરાવના શિક્ષક તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા હતા, જે કે આ શિક્ષણ બદલ જુદો ખજાર મળતો નહિ. વડોદરાથી તેઓ રેલ્વેથી જ છુટા થયા હતા. ગૃન્જર સાહેબ નીકળી ગયા અને કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલી નાખવામાં આવ્યું એટલે તેઓની રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં જ ઇન્સ્પેક્ટરની શ્રેણીમાં નીમણૂક થતી હતી પરંતુ શ્રેષ્ઠ ઉત્તરતો આવતો હોવાથી મણિભાઈ રજા નહિ.

આ રીતે વડોદરા રાજ્યની નોકરીથી આઠ વર્ષો નિવૃત્ત થયા, અને મણિભાઈના જીવનનો

એક પૂર્ણ વસરથી અંત સમાપ્ત થયો.

વડોદરાનું એમનું જીવન પ્રત્યક્ષ જોવા બાંધવાનો મને અનુભવ નથી. પરંતુ એ જીવનની ઘણી વાતો મુ. ભાઈ પાસેથી તેમજ બીજાંઓ પાસેથી બાંધી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઈએ જે જીવનમાં મુખ્ય ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. શુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે લ જ ભોગવ્યો. ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આશોચના યદ્ય શકી કે નથી એ શુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા.

મણિભાઈ એક આજન્મ શિક્ષક હતા. એમની પાસે શિક્ષણ લેવાનો જેમને પ્રસંગ આવ્યો છે તેઓ બધા તેમની વિદ્વતા તથા સમજાવવાની પદ્ધતિની મુકતકંઠે પ્રશંસા કરે છે. વિષયનો ઉડો અભ્યાસ કર્યા પછીથી જ તે વિષય શિખવવાની તેઓ સરખાત કરતા અને એ ટેવ એમણે છેવટ સુધી જાળવી હતી.

વડોદરાના એમના જીવનની અને શિક્ષણની કેટલાક સુવાતો ઉપર સંયોગ અસર થઈ અને એ અસરના પરિણામ રૂપે રા. કેરુણ-રાંદર તથા શિવાભાઈ અને દેવચંદ જેવા કેટલાકનાં જીવન ઘડાયાં છે. આમાંના કેટલાકને મણિભાઈ સાથે અન્યો-અન્યે ઘેર આવીને પ્રતિ-વર્ષે એક જે વાર થોડા દિવસ સાથે સમાગમમાં ગાળવાનો સુંદર વહીવટ ઘણાં વર્ષ ચાલુ રહ્યો હતો.

૨. ભાવનગર:--વડોદરા છોડ્યા પછી ભાવનગરનાં કેળવણી ખાતામાં તા. ૧-૧૨-૯૮ ને રોજ તેઓ દાખલ થયા. વચ્ચેના છ માસ તેઓએ પોતાના વતનમાં તથા લાહી, કુંડગા, વગેરે સ્થળે ગાળ્યાં હતાં. એ વખતનો એક પત્ર નીચે પ્રમાણેનો મળ્યો છે.

“મારી હાલ એવી સ્થિતિ છે કે ઘોળો નહિ કરવો જોઈએ. નામ-કામ-કામ બધાની

હાનિથી હું અસ્વસ્થ રહું છું અને સ્નેહીઓને
લખી શકતો નથી. કાઢિઆવાડમાં જ રહેવાનો
હું એટલે વહેલો મોડો મળીશ. માત્ર ક્યારે
તે કહી શકતો નથી. સ્નેહીઓ આટલી ચિંતા
રાખે છે એ સમજું છું પણ તે દૂર કરી શકતો
નથી." તા ૨૧-૮-૯૯

“અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના દાર,
જીંદગી કેરા આધાર બહાર આપ ક્યાં ગયા ?
અમાગણી હું જ નાર, અશ્રુ કેરી છુટે ધાર,
દુઃખ છે અપાર કાં લગાર ન આવી દયા ?
હે ગુલામી વર્ણમાર પ્રજામ કઈ દગ્ગર
વિયોગનો મારી માર કેમ અળગા થયા ?
અરે હાય કંપે હાય નથી આપ દિલમાંહી
શોક કર સંન્યાસીને કાંઈ ન આવી મયા ?”

દેવયાની અને ધર્મતવિજયના લેખકને એક
વખત દલપતસિંહી ઉપર કેટલો મોહ હતો
અને એ શૈલી કેટલી એમને ગ્રામ્ય હતી એ
જણાવવા પુરતું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. બાકી
આ લીટીઓ રચતી વખતે મણિભાઈની ઉંમર
બાળે જ ચૌદ વર્ષની હતી.

ભાવનગરમાં આવ્યા પછીથી તેઓ સ્થિર
થઈને ત્યાં જ રહ્યા. લગભગ પચીસ વર્ષ ત્યાંજ
ગાળ્યાં. (બાપ્તિઝમ લીધા પછીથી ભાવનગરની
નોકરી તા. ૨૫-૪-૧૯૦૦ ને રોજ છોડી
હતી અને ૧૮-૧૦-૧૯૦૦ ને રોજ ધરીથી
તે જ જગેએ નીમાયા હતા. અમદાવાદ
મિશન સ્કૂલમાં રહેવા વિચાર કરેલો પણ પગાર
ઓછો હોવાથી રહ્યા નહિ. વિદ્યાવત જવા
વિચાર કર્યો હતો એમ પત્રો ઉપરથી જણાય
છે.) એ વરસોમાં અનેક બનાવો એવા બન્યા
કે એમના જીવનનો પ્રવાહ માત્ર જુદી દિશામાં
વહેવા માડ્યો. કેટલાક પ્રસંગો એવા બન્યા
જેમણે એમની અતિ વિષમ કસોટી કરી. એ
બધું સહન કરતા એમનું સાદિત્યજીવન ઊજ-
ભિજ થઈ ગયું.

નામ--દામ-કામ બધાની દાનિ એ વખતે
ખરેખર થઈ હતી. આવી પ્રાસાનુપ્રાસવાળી
શૈલી મણિભાઈની ખાસ હતી. ઉત્તરાવસ્થામાં
એ શૈલી છોડી દીધેલી હતી પણ બાલ્યકાળમાં
તો તેના ધણો ઉપયોગ કરેલો દેખાયો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ:-મણિભાઈ ભાવનગરમાં
દાખલ થયા અગાઉ ખ્રિસ્તી ધર્મ વરફ વળ્યા
હતા. ભાવનગરમાં એ અભ્યાસ વધાર્યો અને
ઇ. સ. ૧૯૦૦ની શરૂઆતમાં તેમણે ખ્રિસ્તી
ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકાર્યો. એ સ્વીકારથી
એમના ઉપર ગાંધિ અને સ્નેહી મંડળ તરફથી
ફિટકાર વરસતામાં તો મણા રહી નહિ પણ
જાહેરપત્રો, દૈનિક, અઠવાડિક અને માસિકોએ
પણ સખત આક્ષેપો કર્યા. વૈદક વિષય ચર્ચા
નાર વૈદકદંપનમાં પણ ‘મેનિઆ’ એ નામના
રોગની ચર્ચા કરતાં પ્રત્યેક ગાંધિના બે એકજ
નામરાશી^૧ શ્રદ્ધેથી ધર્મના મેનિઆ લાગુ
પડ્યો છે એમ જણાવ્યું હતું.

આ બધી નિંદા સહન કરવા પુરતું ધૈર્ય
અથવા જડના મણિભાઈમાં નહોતાં. અત્યંત
કોમળ સ્વભાવ હોવાથી પોતાના અંતઃકરણ-

૧ ખરી મોહબત અથવા ગુલબાસનું કુલ,
રચનાત મણિશંકર રત્નજી બાપુડેકર. સં ૧૯૩૮,
૨ મણિશંકર વિઠલજી અને મણિશંકર રત્નજી

થી જે વાન સત્ય માનના તેનો સ્વીકાર નીભાવી શક્યા નહિ. છેવટ સ્થિતિ એવી આવી કે તેઓ આર્થ થયા, પરંતુ અંતઃકરણથી ખ્રિસ્તી જ રહ્યા. આ શબ્દપ્રયોગ હું ઘણા જ વિચાર-પૂલક કરું છું-મણિભાઈનું અંતઃકરણ કાય સમાન શુદ્ધ હતું. ગમે તે વસ્તુનું પ્રતિબિંબ તુરત પડી શકતું. તેમાં મલિનતા હોય તોપણ ભુલસાધ જતી અથવા બીજાઓને તુરત પ્રત્યક્ષ થતી. તેમણે વેદ, ગીતા, કુરાન, વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો ધ્યાનથી વિચાર્યા હતાં; પરંતુ એ બધામાથી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુકૂળ જણાતી વાતો જ એમના મગજ ઉપર ચીતરાઈ જતી અને શાશ્વત અસર એ સિવાય બીજાની રહેતી નહિ. આપણા સમાજમાંથી તેમના ધાર્મિક વિચારો તરફ સમભાવ બતાવી શકે એવા થોડા જ માણસો મણિભાઈને મળ્યા- તે પણ તેમના સિધ્ધો. એ સિવાય બીજાઓ તો નિન્દા કરનાર અને પજવનાર છે એવી તેમને ખાતરી થઈ હતી; તેથી જોળા સ્વભાવના હોવા છતાં આ એક બાજુનામાં તેમણે દૃઢ મત કહ્યો હતો કે કોઈ સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કે ચર્ચા ન કરવાં. અલગત જેમની ભૂમિકા ઉંચી જણાતી તેમની સાથે તો આ બાજુનામાં એ ઘણા જ નિષાદસપણે ચર્ચા કરતા. એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ મોહની લાગી, તે કેટલી સન્નજડ હતી તે નીચેના પત્ર ઉપરથી જણાશે. પોતાનું મનન્ય આંટલું દૃઢ અને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં પાછલા વર્ષોમાં મેં મણિભાઈને કદી જોયા નથી.

“ પરમ દિતૈયી.....

આપનો તા. ૧૨ મી નો કાગળ મળ્યો. આપનો સ્નેહ હજી છે સવિસ્તર વિતર લખું છું. ઘણા વખતથી હું ધર્મનો અભ્યાસ કરું છું તે તમે જાણો છો. કેટલાક વખતથી હું એવું જાહેર કરું છું કે મને પરમ સત્ય મળ્યું છે. તેની

પણ તમને ખબર છે બાઈ લક્ષ્મીશંકરને મેં તે જણાવ્યું છે અને માર્ગ પણ જણાવ્યો છે. પણ મેં જે વાંચ્યું છે તે વાંચવાનો શ્રમ લે એના આ દેશમા ઘણા થોડા છે અને એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે મારા બધા સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ મારો સાગ કરશે કારણ કે સ્વર્ગનો સુસાદર સ્વીડનબોર્ગ હશે છે કે જસસ ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી. આ દેશના લોકો ક્રાઇસ્ટને નામથી જાણે છે પણ તેના ધર્મ ગંબીરીયું ન જાણવા છતાં તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેના ધર્મના સ્વરૂપ સંબંધી તો આ દેશના ક્રિશ્ચિયનોમાં પણ કોઈને ખબર નથી. એ સ્વરૂપે મેં જાણ્યાં છે અને માન્યાં છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે મેં બ્રાહ્મણનું ચિન્હ ઉપનયન દૂર કાઢ્યું છે અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મંડળમાં પ્રવેશ કરીશ.

મારા કુટુંબમાં હજી બા અને મહેન વગર ઇતરને આના ખબર નથી. તેમના દુઃખથી હું દુઃખી થાઉં છું પણ જે સત્યો મેં જોયાં છે તેની મદદથી હું સર્વ સહી શકું છું. જાનિના મનુષ્યો અને મૂર્ખ, ‘દુષ્ટ’ દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું તે પણ હું સહન કરીશ; પણ જેથી મને અનિશય ખેડ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો સાગ કરશે. અસ્તુ.

હું જોકે છું કે જગતમાં બધાં મનુષ્યો એક ઈશ્વરના ફરજદ છે. અને આ દેશની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ જ્ઞાનિઓ છે. આ બંધન હું તોડું છું એટલે બંધનની અંદર રહેલા મારા સ્નેહીઓ મારા શબ્દો પણ સાંભળશે નહિ અને ઈશ્વરને માનતાં છતાં ઈશ્વરને માર્ગે જે આગળ ગંધેલો છે તેને પચાં મારશે! નોદરી હજી સુધા મળી નથી અને હવે

આ રાત્રીની નોકરી કરવા પણ ઇચ્છા નથી. ઈશ્વર જ્યાં લઈ જશે ત્યાં જઈશ. આ માસની આખર સુધી માત્ર અહીં રાહ જોઈશ. મને ધનની ઇચ્છા નથી. માફ શુભરાત થાય તેટલું કોઈ પણ સ્થળે મળી રહેશે.

બધું ! આ જાણીને પ્રથમ તો તમને રડવું આવશે એ હું જાણું છું. કારણ કે તમારું હૃદય રેતી અને સરલ હોવા છતાં તમે સ્વનંત્ર થઈ શકો તેમ નથી. માત્ર મારી સાથેના આંતર સંબંધ ખીણકુલ તોડી નહિ નાખો; અને મને છું તેવા સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.

ભાઈ વિચિત્રાય સદારામનો એક પત્ર હતો. તેને હું ઉત્તર લખી શક્યો નથી. આ હકીકત આપ જ તેને જણાવવાની કૃપા કરશો. હું નહિ લખી શકું.

ધણા એમ કહેશે કે જરા રાહ જોવી જોઈએ. ઉતાવળ ખોટી. આપણા ધર્મમાં બધું છે, ક્રિયાઅન ધર્મમાં કશું નથી-ઇત્યાદિ. પણ તેમને હું શો ઉત્તર આપું ? હું સર્વને એટલું જ કહું છું કે-બંધુઓ ! હું કહું છું તે બધું ખરું છે એમ મૃત્યુ પછી તમે બધા સારા છો તે જાણશો. દાસ પણ મેં જે વાંચ્યું છે તે વાંચો તો જાણો. વાંચ્યા વગર સલાહ આપવાથી શું ફળ ? સદન કરવું પડશે તેની તો મને ખબર છે પણ તે હું પોતાની ખાતર નહીં પણ દેશની ખાતર સદન કરીશ. કારણ કે આ દેશમાં ધર્મનો લોપ હોવાથી જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સ્વામીએ નવો પ્રકાશ આ તરફ મોકલી આપ્યો છે. હું કાંઈ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલું બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઇશ્વરી છે. દેશના લોકો જે સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે.

સાંભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો,

ઇત્યાદિ દાસ વધારે લખતો નથી. મારી ખાતર રડશો એમ જાણવા છતાં આ હું તમને લખું છું. ઇશ્વર તમારાં આંસુઓ લુછે અને તમને પોતાને શાન્તિ આપે.

વડોદરા તા. ૧૭-૬-૯૮

તમારો સ્નેહાધીન મણિશંકર.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા અગાઉ મણિભાઈએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે ઘણું વાંચ્યું હતું. એ વાચનની છાપ એમના મગજ ઉપર હંમેશાં રહી હતી. મણિભાઈના મોટાભાઈએ આ બધાં પુસ્તકો પોતાની પાસે રાખી લીધાં હતાં, અને ફરીથી મણિભાઈને એ ન આપવાં એવો નિર્ણય કર્યો હતો. મણિભાઈએ પુસ્તકો વિના અસદાય જેવા થઈ રહ્યા હતા. તેવામાં રા. ગૌરીશંકર ભાઈનો પત્ર આવ્યો કે બધાં પુસ્તકો રેત્રે પારસલથી રવાના કરી દીધાં છે. એ ખબર મળ્યા ત્યારે મણિભાઈને ઘણો હર્ષ થયો અને પુસ્તકો આવ્યા પછીથી એકેએક પોતાના જ હાથથી સાફ કરી એક તદ્દન નવું કપાટ તે જ દિવસે ખરીદી તેમાં ગોઠવતાં ગોઠવતાં ખરેખર પોતે રાયા. એ એમનાં વહાલાં પ્રાણ સમાન પુસ્તકો વરસ બે વરસ પોતાનાથી છુટાં હતાં તેને મેળવતાં બાળકોને મળ્યા જેટલો તેમને હર્ષ થયો હતો.

મિત્રમંડળી:—મણિભાઈનું મિત્રમંડળ બડોણું હતું. એમનો સ્વભાવ મજાતાવડો હતો; વળી ઉદાર પણ હતો એટલે પોતાના અનુભવમાં ન્યાંસુધી સામા માણસની અપાત્રતા કે શકતા ન આવે ત્યાંસુધી ગામે તેવા માણસને પણ પોતાની પાસે આવવાની ના ન કહેતા. પોતાના બાલપણના વિદ્યાર્થી મિત્રો જીવનમાં તદ્દન સાધારણ સ્થિતિ જોગવતા હોય એવાને પણ જ્યારે મેળાપ થતો ત્યારે લેશમાત્ર સંકોચ કે આડંબર વગર તેમની સાથે મજાતા. પોતાની સાથે શુભરાતી ખીજત્રીજ બજેલ એક લુવાર

હતો તેનો દાખલો મને યાદ આવે છે. મણિ-
ભાઈથી ઉંમરમાં બેચાર વરસે મોટો હતો અને
૪૦-૫૦ વરસની ઉંમરે આર્થિક સ્થિતિ કંદેહી
થતાં મણિભાઈ પાસે આવ્યો. મણિભાઈએ
તેને ગુજરાતી નિશાળમાં આસિસ્ટન્ટ રખાવ્યો,
પરંતુ તેની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં તેમને “પ્રિય
ભાઈ” અને ‘તમારો મણિશંકર’ એ વ્યવહાર
રાખતા. બિચારા હુવાર માસ્તર આ પ્રેમપ્રદ-
ર્શનથી ઝોઝાઝોઝા થઇ જતા.

વડોદરાના મિત્રમંડળમાં ગજગજર સાહેબ
તો મુખ્ય, પરંતુ એઓ ઉંમરમાં મોટા હતા
અને મણિભાઈ હંમેશાં તેમની આમન્યા રાખતા.
ગજગજર સાહેબને મણિભાઈ તરફ ધણી પક્ષ-
પાત હતો પણ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બાળ-
કને ખંખેરી નાખે તેમ ધણી વખત મણિભા-
ઈને પણ ખંખેરી નાખતા. પાછળથી સ્વભાવ
શાન્ત પડતાં ખરા જીગરથી માથી ચાલતા.
મણિભાઈ તેમને તથા જમશેદજી ઉનવાળાને
હંમેશાં મુરબ્બી તરીકે જ માન આપતા.

વડોદરાના જીવનમાં રા. રાજરામ રામ-
શંકર શાસ્ત્રીનો પરિચય વધારે દૃઢ થયો. ઝોળ-
ખાણુ તો ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલ-
લમાંથી જ થયેલી. આ જન્મેનો પરિચય દૃઢ
મિત્રતામાં પરિણામ પામ્યો. રાણુભાઈના રસિક
અને આનંદી સ્વભાવથી મણિભાઈ ધણારંજીત
થતા અને એ મિત્રનાં અનેક વખત અમારી
પાસે વળાણુ કરતા. એ રત્નેશમાં મણિભાઈએ
ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે આંચ આવી, પરંતુ
જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં મણિભાઈ રાણુ-
ભાઈને અસલ માફક ચાહવા માંડ્યા હતા.

મણિભાઈના જીવનમાં મિત્ર તરીકે પ્રથમ
સ્થાન પામનાર તો હું જાણું છું ત્યાંસુધી
પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકેર. શિક્ષણના
દ્વિતીયાસની પ્રથમ આટ્ટિની પ્રસ્તાવનામાં
બલુભાઈની સદાય માટે મણિભાઈએ ગોઝ

સ્તુતિવાક્યો લખેલાં છે. એ મને મિત્રોએ
જીવનમાં એકબીજાને ધણી સદાય ઠરી અને
એ મિત્રતા કેટલોક વખત તુટી હતી તેન તુટી
હોત તો આપણા સાહિત્યને ધણી પોષક નીક-
રત. હું મણિભાઈને જ્યારે પ્રથમ મળ્યો ત્યારે
બલુભાઈનો સંબંધ તુટેલો હતો. એમનું નામ
સુદ્ધા ઘરમાં કોઈથી લેવાતું નહોતું.—એ વાત જ
કોઈથી કરાય નહોતી.—પછી એમની સાથે પત્ર-
વ્યવહાર કે એમના ખરખર પુછવાનું તો
એમના ઘરના કોઈ માણસથી રી રીને બની
જ શકે? આ વિરોધ પણ મણિભાઈ ખ્રિસ્તી
થયા એ કારણથી થયો હતો. તોપણ બલુભા-
ઈના સાચા ગુણો માટે પણ મણિભાઈની
આસપાસ બેસનાર કોઈ નિંદા કરે અને
મણિભાઈ એ સાંભળ્યા કરતા એ તો વાળ્યી
નહોતું જ. એમનામાં એ નિર્બળતા હતી કે
બીજાઓને તે પ્રમાણે બોલતા અટકાવી ન
શકતા. પહેલાં બલુભાઈનું નામ ન લેવાતું; ૪૩
સ્થિતિ એવી આવી કે બલુભાઈની નિંદા થવા
માંડી. (મણિભાઈ આવે પ્રસંગે મૌન જ રહેતા.
બીજાઓ બોલે તે સાંભળે પગતુ એ પણ ઝોઝો
હોય નહોતો). ત્યારપછી કેટલાક મિત્રો અને
કુટુંબીઓના આગ્રહથી બે મળ્યા અને પાછો
સંબંધ શરૂ થયો. એકબીજાએ એકબીજાને
દામા આપી—દામા માગવાનો કે આપવાનો
આત્મ રત્નેશમાં અવકાશ હોય તો—અને બન્નેએ
આ નવો સંબંધ કુદરતને બોલે મુક્યો તે કુદરતી
રીતે વધતો ગયો.

મણિભાઈની કવિતાઓમાંની કેટલીક જેમ
તેમનાં પત્નીને ઉદ્દેશીને લખાયેલી છે તેમ તેમના
આ મિત્રને ઉદ્દેશીને પણ થોડી કવિતા લખા-
યેલી છે. પૂર્વાભાષનો ઉપહાર જે હમણાં પ્રકટ
થયેલ છે તે કાવ્ય લગભગ ત્રીસ વરસ અગાઉ
લખાયું હતું અને શાનદર્શન નામના તે સમયના
એક માસિકમાં છપાયું પાણુ હતું.

મણિભાઈના સાક્ષર મિત્રોમાં રા. બહુ-
ભાઈ ઉપરાંત સ્વ. કલાપી અને રા. નાનાલાલ
દવિનાં મુખ્ય સ્થાન છે. કલાપી સાથેના એમનો
વિશુદ્ધ રેત્ત યોડો કાળ જ લાંબાયો અને
કલાપીના અકાળ અવસાનથી એ મિત્રતા ટુટી
પડી. એ રેત્તસંબંધ ચારેક વરસ જ રહેલો,
પરંતુ કલાપી ઉપર મણિભાઈના વ્યક્તિત્વની
અસાધારણ ધાપ પડી હતી, અને એ હૃદય
મણિભાઈ પાસે કોઈ અજળ રીતે ખુલી ગયું
હતું. મણિભાઈએ જે યોડા પત્રો પ્રકટ કરેલા
છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. બીજા
અનેક પત્રો મણિભાઈ પાસે પ્રકટ કરેલા જેવા
હતા અને છે. સૈલીને ગાટે તેમ જ વરણને માટે
એ બધા ગુજરાત સમગ્ર ધરવા જેવા છે.
મણિભાઈના બધા મિત્રોમાં કલાપીએ તેમને

“હૃદયવનના તોડા બોલા મુસાફર હંસલા !

વિપુલ જલના વાસી ભોળા ! ન માનસ હોય આ !”

એ અન્યોઅન્યની રિયતિ દર્શાવનારી
યુક્ત લીટીઓ છે. ન્યારે સડું પહેલાં
કલાપી અને મણિભાઈ મળ્યા અને છુટા
પડ્યા ત્યારે કલાપીએ કહ્યું કે “આપણે બન્ને
અગાઉ કોઈ વાર મળ્યા હોઈએ અને ઘણી
વાર સાથે રવા દોહાએ એમ લાગે છે ” અને
આ “જનનાંતર સોહદ ” તે પછી અપાટા
બંધ ખીલ્યું હતું. કલાપીના બકાળ સ્વર્ગવાસથી
મણિભાઈને ઘણું દુઃખ થયું એ પછી શોક
અંતરમાં અને અંતરમાં ઘણો કાળ અપ્રકટ
રહ્યો. કોઈક વાર જ એ રેત્તની વાત બહાર
કાઢતા. “ મુરતાની વાડીના મીઠા મેરલા ” એ
કવિતા એ બન્નેનો રેત્ત અમર કરવા પુરતી
એક જ ઝીજ બાકી રહી છે.

કવિ નાનાલાલ મણિભાઈથી કમરમાં
નાના છે પરંતુ મણિભાઈ ન્યાં યોગ્યતા બેતા
ત્યાં પૂર્ણ નમ્રભાવે દળીમળી રાકતા. પ્રેમભક્તિનાં
કાવ્યોમાં મીઠાસ અને લાલિત્ય એમને કાંઈ

પડતી સદાય કરી હતી. મણિભાઈએ ખ્રિસ્તી
ધર્મ સ્વીકાર્યો તે વાતથી માંતિના તેમ જ
બીજા રેત્તીઓએ તેમને ન્યારે ત્યાગ કર્યો
હતો ત્યારે આ રાજવી મિત્રે તેમને આશ્રય
આપ્યો હતો. તેમના તરફ પ્રીતિભાવ અને
અનુકંપાથી અને ધર્મવિષયક નિખાલસ ઉદાર-
તાથી ‘સ્વર્ગ’ અને ‘નરક’ નામના સ્વીડનબોર્ગના
પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ S. T. G. એટલે
મુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહીલને અર્પણ
થયેલ છે. સ્વ. કલાપીએ પણ ‘ગિયામુ’ની સદીથી
સ્વીડનબોર્ગના ધર્મસિદ્ધાન્તો ઉપર એક પત્ર
બહાર પાડેલ હતો. કલાપીની કેટલીક કવિતા
મણિભાઈને સંબોધી લખાયેલી છે. ‘નૂતન સખા
પ્રતિ’ અને ‘એક ચંડોલને.’

અજળ લાગેલું અને એ કવિતાના લખનાર
સાથે સંબંધ બંધાયો ત્યારે તેના વ્યક્તિત્વમાં
પણ કાંઈ અદ્વિતીય લાગી. આ કાંઈ સામાન્ય
પત્રવ્યવહારનો જ સંબંધ ન રહ્યો; જેને ધરવટ
કહેવામાં આવે છે, એકના મુખે બીજો મુખી
અને એકના દુઃખે બીજો દુઃખી એવો સંબંધ
દ્રઢ થયો હતો. દવિના કેટલાક દુઃખીઓ સાથે
અને ખાસ કરીને ભાવનગરમાં નોકરી કરતા
એમના મેટાભાઈ છોટાલાલ સાથે પણ મણિ-
ભાઈને સારો રેત્ત જાગ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મ
સ્વીકાર્યો પછી મણિભાઈની દૈનુમ્બિક રિયતિ
ઘણી અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી અને સં. ૧૯૫૮
માં ન્યારે ચિ. જયંતકુમારનો જન્મ થયો
ત્યારે કુટુંબનાં કોઈ સગાં સંબંધીઓએ નહીં
પણ રા. કવિનાં પત્ની અંબ સૌંદર્ય એક-
બહેને મુલાવડમાં હાજર રહી ધરને બધો
વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. મણિભાઈ આ ઉપકા-
રકાર્ય કદી વિસર્જ્યો નહોતા.

સં. ૧૯૧૯ ની શરૂઆતમાં ન્યારે કવિ સાંદરા કોલેજમાં નોકર હતા ત્યારે તેમને મંદવાડ થઇ આવ્યો અને મણિભાઈને તાર્થ ખખર મળતાં ઘરેલ સાંદરા ગયા. કવિને માંદા માંદા આખા કુટુંબ સાથે ભાવનગર લઇ આવ્યા અને પોતાને ત્યાં રાખ્યા. આ સમયે મણિભાઈ પોતે અમલદાર હતા; ઘેર નોકર ચાકર હાજર રહેતાં છતાં કવિની સેવા તનથી પણ કરતા એટલી એમની નરભિમાનતા હતી. કવિ ત્યાર પછીનાં કેટલાંક વરસો સુધી રજામાં ભાવનગર અથવા તો મણિભાઈ ત્યાં ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હોય ત્યાં ઉનાળામાં આવતા. કવિનો સ્વભાવ અત્યંત સરલ હોવાથી ઘરમાં બધાં માણસોની પ્રીતિ એમના ઉપર રહેજે થતી અને મણિભાઈ સાથે ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ફરતાર એમનાં અંગત માણસો તો કવિની સાથે પુરી છુટ પણ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલની આખરમાં મણિભાઈ ડીસ્ટ્રિક્ટમાં હતા ત્યારે ત્યાં કવિ મળવા આવ્યા. એ વખતે 'વસંત' માસિકમાં 'કુલડાં કટારી' ઉપર રા. નરસિંહરાવની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. વાતપ્રસંગે આ ટીકાનો પ્રત્યુત્તર આપવા કોઈએ કહ્યું એટલે કવિએ જવાબ આપ્યો કે "નરસિંહરાવ મારા પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી એમની વિરુદ્ધ લખતા; હવે મારા વિરુદ્ધ લખવા માંડ્યા છે. જવાબ શો હોય?" "કેસરબીના કંચ" એ કવિતા આ અરસામાં કવિએ લખેલ એમ યાદ છે. કવિનો કમજર એવો હતો કે કવિતા લખે એટલે એક નકલ તરત મણિભાઈ ઉપર તપાસવા માટે રવાના કરે.

આ કવિ-મિત્રાની એક રીતે પ્રકૃતિ સરખી ગણી શકાય. તેમની પ્રીતિ કે અપ્રીતિ બંને અત્યંત તીવ્ર. જેમની સાથે સ્નેહ બંધાયો તેમના હાસ થઇને રહેવાની ટેવ મણિભાઈની હતી; પણ અભાવ આવ્યો એટલે દંડ

ન રહે; એટલે ખીજાઓની ધાર્મિક માન્યતા સંબંધે મણિભાઈ દંડી દરજ્જે ઉચ્ચારવા નહીં. પોતાની માન્યતામાં કોઈ આડે આવે તે હરગીઝ સહન ન કરી શકતા. કવિ સાથે અણબનાવ થયો હોય તો તે આ એક જ બાળત માટે. જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં એમણે કવિ સાથે કંઈ વ્યવહાર નહોતો રાખ્યો. મનમાં વસવસો કદાચ રહ્યો હશે પરંતુ સ્વ. બાબીના મરણ પ્રસંગે કવિ મણિભાઈ પાસે દિવાસો દેવા આવ્યા એ વખતે મણિભાઈનો બધો વસત્તો દૂર થઇ ગયો.

ભાઈ રણજીતરામ સાથે મણિભાઈને, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં સાહિત્ય પરિષદના રાષ્ટ્ર એ અગાઉ એક કે દોઢ વરસે પત્રવ્યવહારથી પ્રથમ ઓળખાણ થયું હતું. ગાંધીજી સાહેબ પાસે રણજીતરામભાઈને મણિભાઈએ જ એ પછી રખાવ્યા, અને ૧૯૦૮ માં રણજીતરામભાઈ ભાવનગર આવ્યા ત્યારથી તો એ સંબંધ ગાંધી મિત્રનામાં ફેરવાઇ ગયો હતો. રણજીતરામ એક કે બે દિવસને અંતરે નિયમસર મણિભાઈને અવરજ મળતા કવિ આવ્યા હોય ત્યારે તો આ મંડળ જનમેલું જ રહે. મણિભાઈની પ્રકૃતિ હંમેશાં વિચારમગ્ન અને ગંભીર જ રહેવાની હતી, તે આ ભાઈઓના સહવાસમાં ઘણી વાર જાહેલાતી અને સાહિત્ય અથવા છતર ચર્ચામાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા.

"સ્વર્ગ" નાં પુસ્તકો લખનાર રા. અમૃતલાલ મુંદરજી પટિયાર જેઓ બાવાજીના નામથી આ મંડળમાં જાણીતા હતા તેઓને ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં મણિભાઈ સાથે પ્રથમ પીછાન થયું. * સ્વર્ગનાં પુસ્તકોમાંના કેટલાક

* પ્રથમ મુદ્રાકાત કેટલાક વર્ષ પહેલાં, મુંબઈમાં મણિભાઈને વ્યાસજીએ ન્યારે ગાયત્રીજીય કરાવી જનોઇ પાછું પહેરાયું તે વખતે રા. અમૃતલાલ મણિભાઈ પાસે પોતાની 'આથ' વિધવા' એ,

વિચારે સંબંધે મહિષાસુરે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને બાવાજીને ભાવનગર બોલાવ્યા. બાવાજીની પ્રકૃતિ શક્તિ હતી. બાવાપીતાના શોખીન, એકાંતમાં રહેનાર, અને પોતાનું લેખન-કાર્ય નિયમિતપણે ચલાવનાર. ભાવનગરમાં તેઓ મહિષાસુરના અતિથિ તરીકે ઘણી વખત રહેતા. બાવાજી નિષ્કાલસ હતા અને મહિષાસુર ઉપર ગાઢ પ્રીતિ રાખતા. તેમના કુટુંબના એક સ્વમ્મન જેવા થઈ રહેતા. આ પરના તના અને સાહિત્ય પ્રીતિથી થયેલાં મિત્રોની યાદીમાં ગણાવવા રહી ગયેલાઓમાં મુખ્ય બે કવિ ભાઈઓનાં અહીં માત્ર નામ ઉમેરી લઈ છું -- (૧) ૨૫. કવિ ત્રિભુવન ગ્રેમશંકર (૨) રા. રા. હરગોવિંદ ગ્રેમશંકર

સાહિત્યસેવા—મહિષાસુરની એક અસાધારણ વિદ્વાન તરીકેની છાપ મારા મગજ ઉપર પડી રહી છે. ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય તો એમના જેટલું વાંચનાર ભાગ્યેજ ખીજી હશે. પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યના પણ એ તો પરમ ઉપાસક હતા. વડોદરા, ટેનીસન, મીક્ટન, શેક્ષ્પીયર, બાયરન, કીટસ, બર્નેસ, રોબર્ટ ક્રાઉનિંગ અને ગીસીસ ક્રાઉનિંગ એ એમના માનીતા કવિઓ. એમાંથી એક અથવા બીજા કવિનો અભ્યાસ ચાલુ જ હોય. એમની વિદ્વતા શિષ્ટ લેખકોમાંજ સમાપ્ત થતી. ન્યુસપેપર વાંચવા તરફ એમને કદી આકર્ષણ નહોતું. કોઈ એ સંબંધે વાત કહે એટલે માત્ર સાંભળે; પણ એ કોલાહલવાળા સાહિત્યથી તો એ દૂર જ રહેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની આખરમાં જ્યારે “દિન્દ અને બ્રિટિશ વિક્રમ” પત્ર ચલાવવા માંડ્યા ત્યારથી જ તેમણે ટાઇમ્સ અને કોનીકલ વાંચવા માંડ્યાં. અંગ્રેજી સાહિત્યના જેમ તેઓ ઉપાસક હતા તેમ સંસ્કૃતના પણ હતા. કોઈ સારા શાસ્ત્રી કે પંડિત મળવા આવે હવે-બૂલાઈ-ગયેલી ચોપડી લઈને આવેલા તે ઉપરથી.

તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાત કરનાં. અંગ્રેજીનું ગુજરાતી બાયાંતર એમના જેટલી સરલતાથી કરનાર યોગ્ય હશે. કેમ અંગ્રેજી ગ્રંથ પોતે વાંચના હોય અને ખીજાઓને સંભળાવવાનો હોય તો જેમ વાંચના હોય તેમ પુસ્તક તરફ નજર નય અને ગુજરાતી બોલતા જાય. સાંભળનાર માણસને ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં લખેલો છે કે ગુજરાતીમાં એની ખબર ન પડે. અંગ્રેજી એક દરજ્જે પણ એટલા સિવાય ગુજરાતીની જ ધારા ચાલે!

આવા વિદ્વાન તેમ જ તેજ લેખકને સાહિત્યની રણબુમિ ઉપર મુદ્દોના પ્રસંગ આવેલા હતા. એ મુદ્દોમાં મહિષાસુરે જેટલીક વાર અસાધારણ પાણી ખતાવ્યું હતું. સૌથી મોટા ચાર પાંચ પ્રસંગો અને સ્મરણમાં આવે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રસંગ રા. જટિલ સાથે. જટિલ એક વિવેચક હતા. કવિતાઓ પણ પોતે સારી લખતા. ‘ચન્દ્ર’ માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછીથી એમણે રસચર્ચા મોટે ભાગે શરૂ કરી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનું અમરશતકનું બાયાંતર પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેનું અવલોકન ‘ચન્દ્ર’માં રા. જટિલે લખવા માંડ્યું. બાયાંતર સાફ છે તેની કોઈ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ અવાસ્તવિક પ્રશંસાથી તો કંટાળો આવે. જટિલે લાંબી લાંબી પ્રશસ્તિ લખેલ તેમાં “અમરની ભારતી આકાશમાં ઉડવાની” વાતો હતી. વાક્યોમાં કાંઈ અર્થ નહોતો. એટલે મહિષાસુરે સખ્ત ચર્ચાપત્ર ‘સુદર્શન’માં લખી મોકલાવ્યું. જવાબ શું હોય? છાપનારની ભુલ અને કાંઈ ખીજાં બે ચાર ખલાનાં ખતાવાયાં.

(૨) બીજો પ્રસંગ ‘સિદ્ધાન્તસાર’ના અવલોકનનો. કુદરતી રીતે મહિષાસુરનું સ્થાન સુધારક લેખકોમાં આવી ગયું હતું. નરસિંહરાવ, રમણભાઈ વગેરે એ મંડળના નાપકો સામે

તેઓ દીપી નીકળે એટલી ચક્રિતવાળા હતા. મણિભાઈએ એ અવલોકન પત્રરૂપે 'જ્ઞાનમુદ્રા'માં શરૂ કર્યું અને કેટલાક પત્રો ધણી સરસ લખાયા; કેટલાક આશ્લેષો અત્યંત માર્મિક અને સચોટ થવા માંડ્યા. અવલોકન ચાલુ હોય ત્યાંકુમ્ભી સામા પક્ષ તરફથી જવાબ શી રીતે મળે? છતાં 'સુદર્શન'માં ગ્રંથાવલોકનના વિભાગમાં આ અવલોકનનું અવલોકન આવ્યું. તેના લેખક સ્વ. મણિલાલ તો નહોતા. એમાં લાખી ટીકાને અંતે નીચેના અર્થનું વાક્ય વાંચેલું સ્મરણમાં છે—જે રા. કાન્તને સાહિત્યની કાવ્યવાદીકા છોડી વેદાન્તના શુદ્ધારણ્યમાં જ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ હોય તો અમારે કહેવું પડે છે કે—

મસ્ટ્રણ ચરણપાતે ગમ્યતાં મો સદર્ભાઃ ।
'સિદ્ધાન્તસાર' નું અવલોકન છેવટ પુરું ન થયું. રા. મણિલાલ સાથે વડોદરામાં જ ગાંધી સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો જ. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં નડિઆદમાં સ્વ. મણિલાલના અતિથિ તરીકે પણ મણિભાઈ રહ્યા હતા. સ્પીડનબોર્ડ અને પ્રિસ્ટી ધર્મ સંબંધે વાંચનની પ્રથમ માહિતી આ અરસામાં સ્વ. મણિલાલ મારફત જ થઈ એમ મને ખબર છે; ખાતરી નથી.

(૩) ત્રીજે પ્રસંગ આ સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનને જ અંગે ઉભી થયેલ એક ચર્ચાથી આવ્યો હતો. અવલોકનના પહેલા ખીજ પત્રમાં કાન્તને ઉદ્દેશીને લખ્યું હતું કે—તમે 'ભાગિની-બૂપથ' ગ્રંથ વાંચીને ફેંકી દીધો એ સાંકે કર્યું. એ કે એવા અર્થનાં વાક્યો હતાં. શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્ય કે ખીજ પત્રવાળાઓ તરફ અગ્રિય વિષા બણેલા માણસોની જે વૃત્તિ હોય છે એવી વૃત્તિ જ મણિભાઈની હતી. વડોદરામાં જ પોતે રહેતા હોવાથી આ પંથ સંબંધે વિશેષ જાણવાનું મળ્યું હોય એટલે વિદ્વાનની દૃષ્ટિ આટલું લખાણ કર્યું. અને જુઓ પછી

ખજાબખાટ! 'ભાગિનીબૂપથ'નાં નવીન ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં હુદ કાન્ત અને હુદ કાન્તાઓ ઉપર ગાળોના વરસાદ! મણિભાઈએ ઉત્તર રૂપે એક સચોટ ચર્ચાપત્ર નામથી જ 'જ્ઞાનમુદ્રા'માં મોકલી આપ્યું. અને એમાં જણાવ્યું કે એ સોનેરી છોળાંવાળાઓ સાથે ગાંધીપ્રદાનની સરસાઈમાં ઉતરવાની મારી યોગ્યતા નથી.

(૪) એથી પ્રસંગ પ્રથમ સાહિત્ય પરિપક્વતાં એમણે વાંચેલા નિર્બંધ ઉપરથી ઉત્તો થયો હતો. એ નિર્બંધમાં સ્વ. મણિલાલ નહુભાઈના નામ સાથે બહુનિષ્ઠ પદ નોડવામાં આવે છે એ જાણત તે વખતના 'સુદર્શન'ના તન્ત્રી રા. આનંદચંદર ડ્રુવ ઉપર આશ્લેષ હતા. આના જવાબરૂપે રા. આનંદચંદરમાઈએ અમદાવાદના પ્રમુખધુમાં ચચા ચાલુ કરી હતી.

(૫) પરંતુ આ બધા પ્રસંગોને ભુલાવે એવો એક પ્રસંગ તો બાકી હતો. રાજકોટ પરિપક્વતા પ્રમુખની પસંદગી ઉપર ચર્ચા ઉભી થઈ. એમના જીવનમિત્ર બહુભાઈ સાથે આ કપાળપીનો બહેર પ્રસંગ હતો. પરિપક્વતા પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ થવા નોંધએ એમ મણિભાઈ માનતા. પરંતુ રાજકોટમાં અંબાલાલભાઈની સુટણી થઈ. મણિભાઈનો દિવાન બહાદુર સાથે કાંઈ જ અંગત વિરોધ નહોતો. પરંતુ મણિભાઈનો શુદ્ધ સાહિત્યપ્રિય આત્મા આવી પસંદગીથી દુખાનો હતો. હજી મને આટલાં વરસે પણ મણિભાઈનું અને રણજીતરામભાઈનું દૃષ્ટિગિન્દુ વાસ્તવિક લાગે છે. પરંતુ બહુભાઈ માત્ર સાક્ષર નથી. વ્યાવહારિક અનેક દૃષ્ટિગિન્દુઓ લક્ષમાં લઈ ચાલનારા છે. એ પરિપક્વ માત્ર લેખકો કે વિદ્વાનોની નહીં પણ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજાની જનાવજા એમની ધારણા હતી. એક પરિણામ અત્યારે આપણે નોંધએ છીએ. સાહિત્યમાં સર્વથી ઉત્તમ સેવા કરનાર કે વિદ્વાનની આપણે પ્રમુખપદ માટે

પસંદગી નથી કરતા પરંતુ વૃદ્ધ અને વડીલને એ પદ માનચિન્હ તરીકે આપીએ છીએ એ અખાલાલભાઈની ચુંટણીનો જ અવશેષ છે.

આ ચર્ચાએ ઘણું કંઈકું રૂપ લીધું હતું. મણિભાઈ રાજકોટ ન ગયા. પરિપક્વ પ્રત્યે એમને કાંઈ વિરોધ નહોતો, ઉલટો આદર હતો. પહેલી જ પરિપક્વમાં હાજર રહી લેખ વાંચ્યો હતો. ખીજામાં પણ હાજર જ હતા. ચોથી પરિપક્વ વખતે રણજીતરામભાઈએ કથું અને મણિભાઈએ હાજરી આપી.

મણિભાઈએ લખેલાં બધાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. બાઇબલના કેટલાક ભાગો અને એકાદ નાટક અપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એમના નામ વિના એમની ઘણી કૃતિઓ છવાઈ ચુકી છે. સ્વ. મહારાજ ભાવસિંહજીએ હોરોશયસ, ઇલીયટ અને ગીતાંજલિ મણિભાઈ પાસે જ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તેમજ સંગીત નીતિવિનોદ નામનું એક પુસ્તક રાજકુમાર કોલેજમાં પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય એ હેતુથી તેમની પાસે જ કરાવેલું હતું. સ્વ. મહારાજને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. તેથી નવી નવી તરજો ગાયકો પાસે તૈયાર કરાવી એ તરજોમાં મણિભાઈ પાસે કવિના રચાવના. મણિભાઈ શીઘ્ર કવિ હતા; છતાં શક્તિનો આવી રીતે ઉપયોગ થતાં નવીનતા જતી રહેતી અને ઘણી વખત છેક સાધારણ કૃતિઓ બનતી.

પણ મહારાજના બંધનમાંથી છુટી શકાય તેમ નહોતું અને મહારાજનો સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ હતો, તેથી વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી આ પરાધીન જેવી સ્થિતિ ચાલુ રહેતી પરિણામે મણિભાઈ શુદ્ધ સાહિત્યની સેવા ન કરી શકતા.

પૂર્વાશ્રય દાલ પ્રકટ થયેલ છે એ પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ અગાઉ એમને એકથી વધારે વાર થઈ હતી. પરંતુ એ કામ હાથમા લેતા અને વિદ્ય આપતાં

અટકતું. છેવટ પણ પુસ્તકાકારે તો એ જોઈ જ ન શક્યા. વિધિની એ પણ કરતા. ઘણાને પુસ્તકના નાના કદથી અસંતોષ થાય છે. એમની માહિતી માટે જણાવવું જોઈએ કે મણિભાઈએ પોતાની બધી કવિતાઓ એમાં નથી સંગ્રહી. એક પ્રસંગે વાત કરતાં એમણે કહેલું કે “જ્યારે મેં સૌથી પ્રથમ ડેન્ડી વાંચ્યો ત્યારે મેં મારી લખેલી પાંચસો સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેનો નાશ કર્યો. મને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોકકથાં જ જોડનારા છીએ. ખરેખર કવિ તો ડેન્ડી જેવા જ ગણામ.”

મણિભાઈની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. આ શાદી નાખેલ કવિનાઓમાંથી પણ કેટલીક પ્રસંગોપાત બોલતા ત્યારે મને તો દાલ જે એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે તેનાથી કાંઈ ઉતરતી ન લાગતી. એકાદ વખત એઓ બોલવા માંડ્યા અને મેં ઉતારવા માંડ્યું પણ એ વખત ‘પ્રિયા કવિતાને’ એ નામની માત્ર એક જ કવિતા લખાવી અને તે પણ શાદી નાખી.

એમના પત્રો તો લેખ જેવા છે. એ પત્રો એક બે રચણે બહુ જતનપૂર્વક જળવાઈ રહ્યા છે. જ્યારે એ છપાશે ત્યારે ઉચ્ચ સાહિત્યમાં વિરલ સ્થાન બોગવશે.

મણિભાઈ સ્વભાવથી જેમ કવિ હતા તેમ વક્તા પણ હતા પોતાનું વક્તવ્ય એટલી સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ શૈલીમાં મુક્તતા કે સાંભળનાર એમના વાણીના પ્રવાહમાં તરબોળ રહે. એમનાં ઘણાં બાપણો મેં તો સાંભળ્યાં છે. આરોપ કરવાની એમને ટેવ હતી તેથી ઘણી વખત શ્રોતામાં ખળભળાટ થતો. પરંતુ જ્યારે વિષય ચર્ચાસ્પદ ન હોય ત્યારે તેઓ આખા શ્રોતામંડળને મધુર વાણીથી મુગ્ધ કરી દેતા. મુજરાતી ભાષામાં એટલી મીઠાશવાણાં બાપણ કરનારા વિરલ છે.

મણિભાઈની લેખનની તેમજ બોલવાની શૈલી એક જ હતી. બોલતી વખતે બાપાનું ધોરણ એમની લેખન શૈલી જેટલું જ ઉચ્ચ રહેતું. અને તેથી ધણા પ્રાકૃત માણસો તો એમના કહેવાનો સાર ન મેળવે શકતા. શ્રેય અથવા વ્યંગમાં બોલવાની તો એમને ટેવ જ નહોતી. બધી યાત તદ્દન સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કરતા. આવી મધુર શૈલી માટે પણ આપણા લેખકોમાંથી કોઈકને શ્રીઆદ કરવા પ્રયોજન મળ્યું છે એ નવાઈની વાત છે. સ્વ. કલાપીના સંવાદો અને કાસમીરનો પ્રવાસ રા. રૂપશંકરજીઓના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેના આદિ લેખમાં રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ કાન્તની આ 'શૈલીને-હુંકાં હુંકાં વાઢ્યો વાળીને 'ચાંપણી' શૈલી કહેલી; પરંતુ એ શૈલી નૈસર્ગિક હતી, કૃત્રિમ નહોતી એમ રા. ચન્દ્રશંકરને મણિભાઈનો પરિચય હોત તો અવશ્ય જણાત. વળી 'ચાંપણી' એ પ્રયોગ પણ દૂષિત છે. ખોડીગતા ચાલતા માણસને અને કાઠિઆવાડમાં તો ચાંપણો કહીએ છીએ. રા. ચન્દ્રશંકર અરચિ બંતાવવા જે સમ્મ વાપરવા માગે છે તે 'ચાવળી' અથવા કાઠીલી છે. અને એ વિશેષ તો મણિભાઈની શૈલી કરતાં રા. ચન્દ્રશંકરની પોતાની શૈલીને વધારે બંધ બેસતું આવે એમ છે.

ઉપસંહાર:-મણિભાઈના વ્યાવહારિક અને સાહિત્ય વિષયક જીવન વિષે ઉપર પ્રમાણે નોંધ સ્મૃતિમાં રહેલ છે તે પ્રમાણે લખી છે. ગયા જમાનાના જે વિદ્વાનો યુજનમાં થઈ ગયા તેમાં તેમનું સ્થાન ક્યાં છે એ નિશ્ચિત થઈ ગયેલ છે.

એમનું ખાનગી જીવન ઘણું શુદ્ધ હતું. કોઈની પંચાતમાં પડવાનો એમનો સ્વભાવ જ નહોતો. પોતાની ઉપાધિઓથી હંમેશાં એટલા વ્યાજ્ઞ રહેતા છતાં ખીજાઓને સહાય

કરવા હંમેશા તત્પર રહેતા. અધિકારી તરીકે તાજાના નોકરો ઉપર એટલી બધી મમતા રાખતા કે એ તેમના સ્નેહનો ગેરલાભ પણ કોઈ વખત લેવાતો. છતાં ઉદાર અને મોટું દીલ રાખી નીચેનાં માણસોના દોષ નજરે ન લાવતા. એ એવા સંગોગોમાં ઉપરીપદે રહ્યા હતા કે જ્યારે નવું કરી બતાવવાનો અવકાશ જ નહોતો. પરંતુ આખા ટેળવણી ખાતાના માણસોને પાછળના અનુભવથી મણિભાઈ માટે ચાલના રહી ગઈ.

મણિભાઈનો સ્વભાવ ધણો ઉદાર હતો. ધનસંચય તરફ લક્ષ જ નહીં. બાળી ન હોત તો મણિભાઈ બાવનગરમાં જે ઘર કરાવી શક્યા તે પણ ન થાત. ખાવા પીવાનો શોખ તો એમને અસલથી જ હતો. કોઈ પણ ઓળખીતા કે મહેમાન આવે તેમની પરીણામન પૂર્ણભાવથી કરતા.

એમને જેવી જમવા ઉપર પ્રીતિ હતી એવીજ જમાડવા ઉપર પણ હતી. ભાવનગરમાં તેઓ શરઆતમાં રહેતા તે ઘરની નજીકના બાગમાં જ ગામીરી તાતિનાં ઘણાં ઘરો આવેલા હતાં. સવાર સાજ મિત્રો તેમજ તાતિઓ બેઠા જ હોય. મણિભાઈની આદત જમવા બેસતી વખતે કોઈ નહીં અને કોઈને સાથે બેસારવાની હતી. એક ઉન્હાળાના બપોરે ઘેર આવ્યા અને જમવા બેસતા હતા ત્યાં પોતાને એકને માટે જ પાટલો નંખાયો. કોઈ બીજું સાથે જમનાર નહોતું. અખોડીઆ સાથે જ સામેની શેરીમાં મણિભાઈ શોધ કરવા ગયા કે કોઈ ભાઈ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી સાથે જમવા બેસવા બોલાવું.

આટલા બાવવાળા માણસને વરસો સુધી જીંદગી પુરી થઈ ત્યાં સુધી એકલા જ જમવું પડ્યું એ કેટલું અસભ્ય થઈ પડતું તે જોવાનો જેને પ્રસંગ આવેલો છે તે જ જાણે છે.

શાંતિથી બહિષ્કાર પામેલ હોવાથી મહિ-
ભાઈ ક્યાંહી શાંતિના સમૂહમાં જઈ ન શકનાં.
એમના 'મોટા પુત્રના' યજ્ઞોપવીનનો પ્રસંગ
આવ્યો તે વખતે તેમના રોહી સંબંધીઓએ
મહિભાઈને ઓછું ન આવે એમ ધારી હાજરી
આપી હતી. આ પ્રસંગે શાંતિભાગ્ય વખતે
પંક્તિ જમવા બેસતી ત્યારે મહિભાઈ સામે

દૂર પુરથી ઉપર બેસતા. એક દિવસે શ્લોક
બોલતી વખતે સૌએ મહિભાઈને બોલવા કહ્યું
કે-આપ શ્લોક બોલો. એટલે પંક્તિમાં પોતાના
બાલપણના રોહીઓ જ બેઠા હતા તેમને
સંબોધીને કહ્યું હોય કે પોતાની રિયતિ પ્રત્યક્ષ
ચતાં કહ્યું હોય, પણ

પુરા સરસિ માનસે વિકચસારસાલિસ્વલત્,
પરાગમુરમીકૃતે પયસિ યસ્ય ચાર્ત વયઃ ।
સ પલ્વલજલેઽધુના મિલદનેકભેકાકુલે
મરાલકુલનાયકઃ કથય રે કથં વર્તતામ્ ॥

એ શ્લોક બોલ્યા અને બોલનાં બોલતાં
કંઈ ગદ્ગદિત થયો. એમને પોતાની રિયતિ
કેટલી અસહ્ય લાગતી તે આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ
થશે.

મહિભાઈનો દેખાવ રૂઆબદાર હતો.
શારીરિક બળ પણ સાફ હતું. એ બળ કોઈક
ઉપર અજમાવાતું પણ ખરું. એમને ઘેર એક
રસોઇઆને ધણી ખરાબ આદત હતી. રસોઇ
કરતાં કરતાં ખાવાની ટેવ હતી. મહિભાઈને
કોઈએ વાત કહી. બેયાર દિવસ વીત્યા અને
એ ક્રિયા કરતાં રસોઇઓ પકડાયો. કાંઈ પણ
પુછ્યા કર્યા સિવાય મહિભાઈએ રસોઇઆનો
દાન પકડી એવો તમાચો ધરી દીધો કે તે
વખતે તો રસોઇઓ રાંધી ન શક્યો અને
વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો.

ભાવનગરમાં ઘણાં વરસો અગાઉ એક મુંગા
બાવા હતા બોલના નહીં. કામકાજ સ્વેદ ઉપર
લખીને આવે. દેવ તો મદ્રાસીને હતો પણ
ગુજરાતી બાવા ઉપર સાફ પ્રભુત્વ હતું. તેઓ
નીડર હતા તેમ ખટપટી પણ હતા. એમને
મહિભાઈ સાથે સંબંધ બંધાયો. બનતાં સુધી
સાધુ સંત તરફ મહિભાઈ ચાલના રાખતા, -
એમની અપાત્રતા ન જણાય ત્યાંસુધી. આ

બાવાજી જરા વિચિત્ર હતા. મહિભાઈની ગેર-
હાજરીમાં એમની પેટીમાંના ખાનગી કાગળો
વાંચના મહારાજ પકડાયા. કાંઈ જવાબ માગ્યા
સિવાય જ મહિભાઈએ તમાચો મારી હાથમાં
લાટ્ટી આપી મહારાજને પાછળને બારણેથી
વિદાય કરી દીધા. ફરી વખત મહારાજ દેખાયા
નહોં. કેટલીક ગુજરાતી ચોપડીઓ વાંચવા લાઇ
ગયા હતા તે પાછી લેવા હું એકાદ વખત ગયો
હતો પણ મહારાજ આપી નહોં.

સામાન્ય રીતે મહિભાઈ કોઈ જાતનો
શારીરિક શ્રમ ન લેતા. ડરવા જવાની ટેવ
જુવાનીમાં હતી, પછીથી એ બધું યદ્ય ગદ્ય.
દિવસેના દિવસે સુધી ઘરમાં પણ બેસી રહેતા.
કેળવણી ખાતામાંથી દીવાન ઓફિસમાં નિમણુક
થયા પછીથી રાજ્યનું કામ ઓછું રહેતું.
મહારાજ સાહેબનું અંગન કામ રહેતું અને
તે માટે સવારમાં અથવા રાત્રે મહારાજની
હજુરમાં હાજર થવું પડતું. આવી બેંસાઈ
અકૃતિ હોવાથી એમના શરીરમાં મેદ વધી
ગયો હતો અને તેને અંગે સ્ફુર્ન ઓછી રહેતી.

વાચન અને સંગીતના શોખ ઉપરાંત
ખીમ ખાસ શોખો તેમને નહોતા. કોઈ જાતની
રમત રમતા તો મેં તેમને કહી જોયા નથી.

શેત્રંગ સારી રમતા એમ સાંભળ્યું છે. ઘણા આનંદમાં હોય તો માત્ર મધુર દંઠથી ગાતા હોય.

; બહુ બોલવાની કે વાતો કરવાની તેમને એવ નહોતી. ખરેખર અધ્યભાષી કે મિત્રભાષી જ હતા. મંડળ મળેલ હોય ત્યારે આખો વખત બીજા માણસો વાતો કરે તે સાંભળ્યા જ કરે. પરંતુ એ વાત અમુક મર્યાદામાં રહીને જ થાય. મર્યાદા સુધીને વાત કરનાર તરફ તે એટલી સખ્ત દૃષ્ટિ ફેંકતા કે ના કહેવાપણું રહે જ નહીં, અને અસભ્ય વાત કરનાર ઉઠીને ચાલતો જ થાય.

સ્વ. બાબી ગુજરી ગયાં એ વખત અગાઉ વરસેક દિવસથી મણિભાઈની સ્થિતિ બધી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ હતી. જ્ઞાતિ બહાર પોતે તો છેવટ સુધી હતા પરંતુ બન્ને પુત્રોને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાંથી કન્યાઓ મળી ગઈ

હતી. અને પોતાની પુત્રીનાં પણ લગ્ન છી નાખ્યાં હતાં એટલે જે ભાર અને આનંદ સાંસારિક વિપત્તિઓથી એમના મગજ ઉપર રહેતાં તે દૂર થયાં હતાં.

છ. સ. ૧૯૨૩ ના વરસમાં જ એમની બાવનગર રાજ્યની નોકરીને પચીસ વરસ પુરું થતાં હતાં અને તે મુદત પછી સ્વેચ્છાથી પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત થવાનાં એમનો વિચાર હતો. મુસાફરીનો તો એમને શોખ હતો એટલે દારૂખીર જવા કોઈ દુર્ભાગી પળે એમણે વિચાર કર્યો ત્યાંથી પાછા ફરતાં અચાનક લાહોર રોડન આસપાસ તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૨૩ ને રોજ એમનો દેહ પડી ગયો. આ કહેણ સંધે ગોથી મિત્રો અને સંબંધીઓના હૃદયને ઘણું આઘાત થાય એ સહજ છે. પરંતુ આ નશ્વર દેહ પાછળનો વિલાપ માત્ર વ્યર્થ છે. પરમાત્મા એમના આત્માને અગત શાન્તિ અર્પે.

૯૬

૨૧. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય :

સ્વ. મણિભાઈ સંબંધી

(૧) મ્હારી ૨૦ વર્ષની વયે કાઠીઆવાડમાં માંગરોળ જવાનો મ્હને પ્રસંગ આવ્યો. આ મહમદીય રાજ્યમાં તે સમયે શેખશ્રી હુસેન-મીઆં સાહેબ રાજકર્તા હરતના જ ગાદીએ આવ્યા હતા. પોતે સરલ ઉદાર અને વિદ્યા-પ્રેમી હતા. મ્હારું સ્વાગતકાર્પ રા. માધવજી રત્નજી-મ્હારા રવજાતિ સંબંધી અને રા. મણિભાઈના વડીલ ભાઈને સોંપાયું હતું.

તેઓ પણ વિદ્યારસિક સંશોધક શૈલિના મેહતાજી હતા.

માંગરોલ અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક શહેર છે. તેની આસપાસ ખૂબી તેમજ રમ્ય પ્રદેશો છે. કામનાથ મહાદેવ ત્યાંથી આશરે ૪-૫ કોસ પર, સારણ નદીના કાંડા ઉપર છે. ત્યાં અમારે જવાનું હતું. પ્રાતઃકાલમાં રા. માધવજીભાઈનું કુટુંબ ગયું અને જરા મોડા ગયા. થોડા સમય

ચાલતાં એક સ્થાને ઉડી પશુ બહુ ન્દાના પટની સારણુ નદી આવી. તેને કુદી જતાં નદીમાં પડી મ્હારે તો યુડવા વારો આવ્યો. પરંતુ મ્હને પાછો ખેંચી કાઢ્યો. એવાં તરબોળ કપડાં સાથે કામનાયના મંદિરમાં જતાં છોકરાંએને ગમન પડી, પશુ મહેતાજીની એક હાકલ સાથે તેઓ અદસ્ત થયાં. અમે કામનાયના મંદિરના શિલા-લેખો વાંચવામાં પડ્યા.

શિયાળાની ઋતુ હતી તેથી મધ્યાન્હે પશુ સૂર્યતાપ પ્રિય લાગતો હતો. હું મંદિર-માંથી નિસરી નદી તરફ ગયો. થોડે છેટે ઉડાણુ તથા જાડી જતી રહેતાં છિછૂં પાણી અને કાણુ નકર પથરાના પલાણુમાંથી નદી વહે છે. થોડે દૂર કેતકીની જાડી અને કેવડાની આવતી સુગંધ, અન્ય તરફ મોટાં ફળનાં વૃક્ષો, વચમાં જ ન્દાના પથરના બેઠ સરખો ગોળ પ્રદેશ અને તેમાં જળજળ કરતી ઝીણી નદી પશુ વેગવતી હતી. આ રમ્યતાથી રંગિત ચષ્ઠ હું ત્યાં બેઠો અને અતુલ આનંદમાં કષ્પનામય જગત ચિતરવા માંડ્યો.

ત્યાં થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંધક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતાં ચમુઓ સળવળ ચતાં, ભરેલી નાસિકાવાળું પરંતુ સરલ ગોળ ઉત્સુક મુખવાળું. એહેરા ઉપરથી ઓળખાણુ પડયું કે ભાધવજી ભાઈના ભાઈ મણિશંકર હોવા જ્ઞેષ્ઠએ. અતિ શરમાળ બાળ ધામે પગલે આવી બાળુના પથર ઉપર બેસી ગયું. એને જોડાવવાનું કાર્ય મ્હારે શરૂ કરવું પડ્યું.

‘અહો, આવો ભાઈ, તમે મણિશંકર?’

‘હા’

‘શું બણો છો?’

‘રાજકોટમાં હાઈસ્કૂલમાં છું.’

‘બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પશુ અભ્યાસ છે, નહિ?’

‘છે ખરો પશુ બહુ સારી નથી કરી

શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં બાધા યોગ્ય લાગતી નથી.’

‘અને તેવું છે. જ્ઞે કષ્પના કથા જ્ઞેઓ છો તો તે બાધા વિના શી રીતે આવે છે?’

કોકડું શું ચવાયું.

‘ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કષ્પનાથે જ્ઞેષ્ઠએ તેવી નથી આવતી.’

‘કુદરતીની મદદ લ્યો. આ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. મ્હને બહુ આનંદ આવે છે. મ્હને પશુ કષ્પના આવે છે, પરંતુ મ્હે તો અભ્યાસ જ નથી. કયો એટલે પદ્યમય લેખ નથી સૂઝતો. તમે અભ્યાસ કર્યો છે માટે આજે પશુ અજમાવો જ્ઞેષ્ઠએ.’

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્દાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના સ્વમાં મુરકેલી પડી, અને સમગ્ર કુદરતને જ જોલાતી:

‘ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું.’ એવો ભાવ લાવ્યા. આ મ્હારી પ્રથમ મુલાકાત. તે સમયે જ્ઞેમેલો સ્નેહ આખી જીંદગી મ્હો.

(૨) અમે કોલેજમાં સાથે ચષ્ઠ ગયા. હું ઠોઠ નિરાળોએ હતો. સંસારિક ઉપાધિઓથી પશુ હું પરીક્ષામાં પછાત પડતો. પશુ ન્યાય અને તત્ત્વશાસ્ત્રના ગ્રન્થો, તે સાથે બ્રહ્મ ઉપર લખાએલા ગ્રન્થો તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર જરા પ્રેમ ખરો. અમે વારંવાર પ્રોફેસરોની મરકરી કરતા તે તો હવે આટલે વર્ષે શું નોંધવી!

એક સમયે લૉડ રેએ આગ્રહ કર્યો કે એલરીન્સ્ટન કૉલેજના સારા વિદ્યાર્થીઓને રાજમહેલના મેલાવડામાં મોકલવા. હાલના સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, મિ. આપ્ટે, મિ. દેશપાંડે, મણિભાઈ વગેરેનું હરણુ થયું. મિ. દેશપાંડે બહુ સ્વનંત્ર મગજના ત્યારે હતા અને આજે પશુ છે. તેમણે ધર્મને ના જ પાંડી. મ્હને પકડવામાં આવ્યો. છેવટે વખતે દેશ-પાંડેને નામે મ્હને ધુસાડ્યો. આરિયન્ટલ

ટ્રાન્સલેટરે મૂળે ગવરનર આગળ દેશપાંડે નામે
ઓળખાવ્યો. પધારામાં કહ્યું કે હું બેલગામ-
કેન્ધારવાડનો રહેવાસી છું. ગવરનર સાહેબે તો
ત્યાંની વાત માંડી. હું ચમક્યો અને બધી હા
થે હા અને એકાદ ના કહી છુટ્યો. પછી
મણિભાઈનો વારો આવ્યો. ગવરનર સાહેબ
હજી કાઠીઆવાડ ગએલા નહિ એટલે એમનો
છુટકો જલદી થયો. તેમણે મૂળે પૂછ્યું કે હું
કેમ વાત કરી શક્યો. ત્યારે કહેવું પડ્યું કે
ખીજો શો ઉપાય? એટલે ડાશી-નાર્તામાં આવતું
તેમ એક હા ને એક ના કહી. એ બહુ હસ્યા
અને તેને લીધે મિ. નારાયણ ચંદાવરકર
ખસીઆણા પડ્યા. તેમણે કહ્યું કે “છોકરાઓ,
આ રાજમંદિર છે, કેલેજ નથી!” જાણે કે
કેલેજ એટલે તો તોફાનનું જ સ્થાન! આ
વખતે મણિભાઈએ એક બે સુંદર શરીર યથા-
યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી અને ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં
અતીવ સુંદર જોયાં, તેની છાપ તેમની સ્મૃતિમાં
વર્ષો સુધી અમકતી રહી.

ત્રણ વર્ષમાં તે પાસ થઈ ગયા. અને
પછી થોડા વખતમાં વડોદરે ગ્રે. ગવર્નરના
કલામવનમાં ગવર્નરના મિત્ર મિ. ચિમનલાલ
સેતાલવડ અને મણિભાઈના મિત્ર મિ. બલ-
વંતરાય ઠાકોર એમ સાંકળ સંઘાતાં વાહસ-
પ્રિન્સિપાલ થયા. ત્યાં તેમની વિધાનો તથા
કંપનામય જીવનનો સારો ત્વરિત વિકાસ થયો.
એમણે કેટલાક અન્યો લખ્યા અને કાન્તના
નામથી કાવ્ય પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. પરંતુ તેમનું
કંપનામય વલણ પણ વધ્યું અને તેમને ઘસાલી
ધર્મઅન્યો વાંચવામાં દોરી ગયું. જોતજોતામાં
તો સ્વીડનબોર્ગના કંપનાપ્રધાન તર્કવિલાસમાં
તે જઈ પડ્યા. ઠિથિઅન ધર્મવિચાર સ્વીડન-
બોર્ગે આપેલા રૂપમાં ધર્મ અને શિલસુરી
માત્રના સત્યસાર જેવા મનાઈ રહ્યા.

લોકમાં હાલાકાર થયો. જાનિ જાણે

રસાનલ જવા બેઠી. સંબંધીઓ રડવા લાગ્યા
અને નાતમાં તે સમયે હંગામી કેગવણી હજી
વિરલ હતી, તેના ઉપર ડાઘ આવ્યો. વડોદરેથી
તેમને મુખ્ય બોલાવી મ્હારે ઘેર રાખ્યા. ગ્રે.
ગવર્નર અદિ જ હતા તેમણે બહુ સમજાવ્યા
શ્રીયુત ડા. મોરેશ્વર ગ્રે. દેશમુખે પોતાને ત્યાં
બે દિવસ રાખી યૌગિક ક્રિયાઓ સમજાવી
આર્યધર્મની અત્યુત્તમતા દર્શાવવા અનેક પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું. મણિ-
ભાઈ આ સમયે અમને ઘણાખરાને (સ્પષ્ટ
કહું તો) ગાંડા જેવા લાગતા હતા; અને હું
બનતાં સુધી એમની સોજતમાં જ રહેતા.

મ્હારાં પત્ની સૌ. અંબાલક્ષ્મી મણિભાઈમાં
શબ્દનાં દીકરી બહેન થાય. આ ઉભય ભાઈબહે-
નને બહુ બનતું. જે કાર્ય વિદ્વાનો અને સિદ્ધાંત-
ચર્ચા ન કરી શક્યાં, તે કાર્ય બહેનનાં
આંસુઓએ કર્યું. એમના એકના અત્યલ ક્લેશ
ઉપરથી મણિભાઈને ખીજા રેનેહીસંબંધીએને
પોતે ખરે જ દેટલો ક્લેશ આપે છે તેનો પણ
કંઈ સાચો ખ્યાલ આવવા પામ્યો હશે. એક
અધ્યયનના કાર્યથી સ્વજનોને આટઆટલો
ક્લેશ શાને દેવો એવા વલણ તરફ એમનું કોમલ
હૃદય વળ્યું, અને તે સમયે અમારામાં પ્રૌઢ
વિચારશીલ અને ધર્મચુસ્ત પરંતુ હદાત
અંતઃકરણના ચાતિજનો હતા, તેમણે મણિ-
ભાઈનું કાર્ય અવિચારી ગણી વિદ્વાનોને બેળા
કરી તોડ દાડ્યો. તેમને પુનઃસંસ્કાર કરી
ફરીથી યજોપવીત ધરાવી બ્રાહ્મણ કર્યા. અને
એ સ્થિતિમાં તેઓ વડોદરે ર્યાં. પરંતુ ત્યાં
તેમની તરફ નેહાએ તેવી ઉદારતા અન્ય બ્રાહ્મ-
ણોએ વાપરી નહિ. અને પોતાના સ્પષ્ટ
વક્તૃત્વના ગુણનું આ વિપરીત પરિણામ થયું
કે દેખાતા મિત્રોએ શત્રુની ગરજ સારી. તે
સમયે તેમને આશ્વાસન દેનાર ત્યાં માત્ર રા.
રા. સમર્થ (પછીથી થએલા દિ. બા. ૭

સમર્થ) હતા. પરંતુ-દક્ષિણી કટાક્ષ જાણે થયો. વળી કલાભવનની ડામાડોળ સ્થિતિ ચાલતી જ હતી, અને તેમાના બહારથી આણેલા માણસો વધુ પગારે આણેલા અને તેમને પ્રોત્સાહનો પણ વધારે મળી ગયેલાં એટલે ખાતામાં જૂના નોકરો અને આ નોકરોનો, કોઈને અન્યાય ન થાય એમ સમાસ કરવો એ કામ દુર્લભ હતું. મદારાજ સર સચાજીરાયે હજુમાં બોલાવી આજ્ઞાસન દીધું, પણ મણિ-ભાઈનું પોતાનું જ દિલ વડોદરાથી છેક ઉડી ગયું હતું.

શુભરે ૧૮૯૮ ની આખરે તેઓ ભાવ-નગર ગયા. તેમના હાથરૂલના સમયમાં મણિ-ભાઈ, મિ. હરિલાલ ઝીણુભાઈ અને મિ. પટ્ટણી વચ્ચે ગાઢ સખ્ય થયું હતું. મિ. પ્રભાશંકરના પ્રયાસથી આ વખતે તે ભાવનગરની નોકરીએ સ્થળાંતર કર્યા, પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલેક સમય તો દુઃખી જ રહ્યા. કેલેન્ડરનું કામ એઓને કેટલેક સમય સોંપેલું ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉચ્ચ આશયોને સમજી ન શકે, -તેમ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપવાની કલા પ્રાપ્ત થાય એટલે વખત તેઓ એ કામ ઉપર રહ્યા નહિ; પણ ચારે તરફ તેમની નૈસર્ગિક વિદ્વત્તા વખણાઈ.

મદારાજ ભાવસિંહજી સુગઢ પરીક્ષક ઉદ્દાત્ત હૃદયના આનંદી હતા. તેમને સંગીત અને કાવ્યનો શોખ હતો. નર્મભાવ એ એમનો સ્વા-ભાવિક ગુણ હતો. કોઈ માનસિક નિર્ભયતા ઉપરથી જ ન દોરાવતાં પુરુષના ગુણને પ્રધાન-પણે જોઈ તેને યોગ્ય સ્થાને રાખવાને તેઓ તત્પર રહેતા. ઉચ્ચ આશયોમાં મગ્ન રહેલા કલ્પનામય પ્રદેશમાં જીવનારા મણિભાઈ તરફ તેમણે સ્નેહ દાખવ્યો. મદારાજ સાહેબ હોરે-શિયસ, ઇલિયડ આદિ વિદેશી કાવ્યો ગુજરાતી પાંચનારાને આકર્ષક બને એવા રૂપમાં ઉતારવા

માગતા હતા અને મણિભાઈની આવા કાર્યને માટે વિશિષ્ટ યોગ્યતા જોઈ, એ કામ તેમની પાસે હોવા લાગ્યા. ભાવનગરની નોકરીમાં જોડાયા તે અગાઉથી જ મણિભાઈ લાડી નરેશ સૂરસિંહજીના મિત્ર થયા હતા. આ સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વ. મણિભાઈ નજીભાઈ અને અમારી જ્ઞાતિના સ્વ. પ્રજુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી હશે. પણ મુખ્ય કારણ સ્વ. કાકોરશીના અસાધારણ સાહિત્યકલાસૌંદર્યનુરાગને જ ગણું છું. મણિ-ભાઈના આ પછીના જીવનમાં અનિયમિત કલ્પનામય મનોરાજ્ય અને નિયમિત નિયંત્રિત વ્યવહારમય જીવન-એ એ વચ્ચે એમનો આત્મા હોંચકો લે છે એમ મને લાગવા માંડ્યું અને અમારો સંબંધ કુદરતી રીતે ઘટવા લાગ્યો. લાડી અને ભાવનગર વચ્ચે તેમણે દોડાણો ચડાવ્યો. અનિયંત્રિત કલ્પનામાંથી વિદ્વલતા આવે ત્યારે મદારાજ ભાવસિંહ સુવૈદ્ય થઈ એ કલ્પનાના ઘોડાની લગામ વાળે. વળી પોતે ગુજરાતી રંગમંચના ઉદ્દારાર્થે સારાં નાટકો રચવારચાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમાં પણ મણિભાઈની શક્તિએને વિકાસનો યોગ કરી આપ્યો. “ જાલીમ ટૂલીઆ ” તથા બીજાં નાટકો આ રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. એ નાટ-કોમાં આત્મા મદારાજને કુલેલો. વસ્તુ, પાત્રો, પ્રવેશોના વિષય અને અનુક્રમ, અમુક સ્થલે સંગીત તેને રાગ અમુક, વગેરે લગભગ નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે મણિભાઈ રચના જાય. દરેક પ્રવેશ એકથી વધારે વાર આદિથી અંત સુધી સુધરે ફેરવવામાં આવે અને એ પ્રમાણે આખું નાટક મદારાજ સાહેબની દેખરેખનો ધણે લાભ પામતું. નાટકનું સ્તર રસિક રીતે ચકાવવું એવી કલા મણિભાઈની બીજી કોઈ કૃતિઓમાં જોવામાં આવતી નથી.

આવા જીવનમાં તેમણે વર્ષો ગાળ્યાં. સૂર-સિંહજી મયા એ પહેલો ધકકો, મદારાજ ભાવ-

સિંહજી ગયા એ બીજો બેઠ. પોતાનાં પ્રિય પત્ની અને પછીથી પોતે પોથી મોટી દરેકી બાલા હૃદયનું અવસાન-એમ વય વધતું ગયું અને શરીર શિથિલ પડતું ગયું તેમ તેમ એ-મના હૃદય ઉપર બેઠેલા જાર પણ વધતો જ ગયો. પુત્રો મોટા થઇ તેમની ગુઝૂપા આદિયા પાછું કંઈક સ્વાસ્થ્ય આપી શકે તે પહેલાં તો એમનો દેહ પડી ગયો. એમનાથી મોટાં એક બહેન, એક ભાઇ અને એમનાં અતિ વૃદ્ધ માતા હજી બેઠાં છે. મણિભાઇ પ્રવાસે નીકળ્યા ત્યારે એમણે કે કોઇએ પણ નહીં જ ધારેલું કે તેમનો

દેહ પાછો વતન, દેશ, અને બંધુ આદિને નહીં જ જોવા પામે. એ દેહ એકલો આગગાદીમાં પડી ગયો. પોતાની પ્રિય કવિનાઓનું પુતક 'પૂર્વાકાપ' પ્રકટ થયું તે જોવા જેટલું પણ ન થોભ્યો; અને બીજી પણ એવી વિગત જોઈ બની ગઈ, કે આવા દુષ્પનામય પ્રાસાદિકે કવિ અને મૂલ બંધુના જીવનનું છેલ્લું પાતું, અતિ કઠણ લગભગ દારણ રંગ રંગનાર દૈવના ડિર્વિ-લસિત જેવું, આ જમાનાના મણિભાઇ સાથે અંગત રતેહસંબંધમાં આવેલા કોઇને પણ અત્યંત શોકમગ્ન કર્યો વગર રહે જ નહીં.

મણિભાઈની પત્રધારા *

પત્રો તારા ગતસમયનાં સ્નેહબહેનો રસીલાં,
રહતાં ધીમે, } -સકલ ગતિમાં તેજ તારાં ધરતાં
ધીમે પડતાં,

વર્ષા ગ્રીષ્મો અકળ ખમતાં,-હાય તે શુષ્ક હાવાં !
ફીફી સાહી, તુલિત ન રહ્યાં હાથમાં પાંતરાં આ !

૧

ગુબાઈ, ૨૬-૧૧-૧૮૮૭

... કવિતા સંબંધી તમારી ટીકા ખરી હતી. ધણા દિવસથી ને કામ મેં મુકી દીધું છે, તે એકદમ બહુ સાફ તો ન જ બની શકે... expressions [શબ્દો] બેચાર ઠેકાણે સારાં છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે badly [અનલ-ફૂન] છે. લખતાં લખના છેવટના ભાગમાં હું ચાકી ગયો છું, અને છેડી ગીતિમાં ને

* ને ને સ્ટેડીઓએ અહીં સંગ્રહવા (અને બીજા ધણા ધણા) કાનગો ગંને લેવા અને કાનગોવામાં ઉતારા આપવાને માટે ગંને આપ્યા છે, તેમણે ગદારી સમઘણિનો ને બારે વિશ્વાસ કર્યો છે, તેને લીધે જ આ પત્રધારા પ્રકટ થઈ શકે છે.

“હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા-Heart of India હિંદુનું હૃદય” એ ત્રિભાગિદમાના પત્રો અહીં લીધા નથી; “પુરુષબધુ” ત્રિભાગિકમાં ‘એક ગિરિકાના પત્રો’ છપાયા છે, તેમાંથી કોઈક ન લીધો છે, ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી કે બીજા કોઈ વિષયની ચર્ચા નિમિત્તે મણિભાઈના જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં માસિક, સાપ્તાહિકાં આદિમાં પ્રકટ થયેલા પત્રોમાંથી એકે અહીં લીધો નથી. મણિભાઈએ હિંદુ બહારના મિત્રો, ત્રિજ્ઞાનુઓ, આદિને લખેલા ઇમેલ પત્રોના સહ હજી આપવામાં છે, એમના

અભિપ્રાય અને force [આવેશ] આલુઓ હતો, તે આવી શક્યો નથી. ફક્ત તમે દેહો છો તેમ taste [ચુસ્તિ] અને picture [ચિત્રમયતા, આખું ચિત્ર] બરેબર poetic [દૃશ્યગમ] છે; બાકી બહુ માલ નથી.-ખીચ થાય છે તે બે દિવસમાં મોટલીરા...

ગુજરાતી એટલી સંબંધીઓ અને પત્રવ્યવહારે એમની સાથે સંકળાયેલા બાકીઓ ઉપરના એમના કાનગોમાંથી હજી પાચપંદર સહ ગદારા લેવામાં આવ્યા નથી, અને એમાંના એકથી વધારે નહીં કદાપિ બતાવવામાં નહીં આવે, એ બધું હું આ પત્રધારા મણિભાઈની પ્રકૃતિની ને દેખાઓ બચ્ન કરે છે, તે ઉપરાંત—તેમ તેમાં બાત પાટે એવી-કેટલીક મદદગારી ગેખાઓ, આ ગંને અગ્રાત અને અગ્રાપ્ત મટોમાં હોતી લેંઝે, એ પણ બધું હું એટલે, ને શુદ્ધ અને પૂરતા ન્યાયનો બચ્ન માત્રને હજી છે, તે ન્યાય મણિભાઈને ય મળી શકે તેને માટે વિનંતિ કરતી પ્રાપ્ત થાય છે, ને વાંચનારે આ પત્રધારા ઉપરથી જ અભિપ્રાય બાંધી દેવા ન પડે, ઉપર સુચવેલા સટોમાંથી પણ ધણાખસ પ્રકટ થવા પામે ત્યાં મુકી ગઈ ગેતી થઈ, અને

વળી કોઇ કોઇ ગંભીર તેમ નાનુક બાબતો એવી હોય છે કે તેને લગતી બધી હકીકત કોઇ કાળે પણ પ્રસિદ્ધ થાય જ નહીં; એટલું સદૈવ ધ્યાનમાં રાખવું પડે.

કાગળોમાંથી ઘણાને લગતી, તે કોના ઉપર લખાયેલા એ હકીકત, આ ઉતારા બંને પ્રકાર કરી દે એવા નથી. એટલી અમ્-કરતા—એટલો પડદો થોડા સમય સુધી તો રાખવો આવશ્યક લાગે છે. કાગળોમાંનાં વિરોધનાંમે જ્યાં એવો દોષ પડદો અત્યાદે પણ જરૂરી ન લાગ્યો, ત્યાં જ છાપ્યાં છે. વળી સંગ્રહને બનતાં સુધી નહોતો રાખવાને તેમ એક બાજુને પ્રાધાન્ય મળી ન હય એવા હેતુથી, ગહારા ઉપરના અને નિકટના સંબંધીઓ ઉપરના કાગળોમાંથી અવશ્ય આપવા પડે એટલા જ ઉતારા આપ્યા છે.

અમાને અમાને કેટલીક સમર્થ લુહિ અને સુકોમલ હૃદયની વ્યક્તિઓ મહામંથનમાં પડી જાય છે, અને આપણાં તુચ્છ ત્રાજવાં માપી ન શકે એટલું બેઠે છે. તેમનો લગભગ આખો જીવન-કાલ તોમ હર્દમય જ રહે છે. પછીના અમાનાઓના કોઇ અનિર્વાચ્ય મહાદં હિતને માટે આમ બનવું

હરો, કે એનો રો બેદ હરો, તે તો આ મનુષ્યજીવનને હસ્તામલકવત્તે એવા જાણવાનો દાવો કરનારા સર્વજ્ઞ એવા દિલસુકો દાવ્ય જાણતા હોય તો જાણતા હોય! કવિ નમંદે એના સમયમાં આવી મહામંથનનિમ-ન વ્યક્તિ થઇ ગયા. ગહારો મિત્ર મહિરાંકર ઈ. સ. ૧૮૬૫થી ૧૮૨૦ સુધીની પચ્ચીશીનો એવો જ એક “મેટો હણ” હતો; કુદરતે બક્ષેલી રાજિ-ઓમાં મેટો; એની આંતર વ્યથામાં મેટો; જે પ્રશ્નની સાથે એણે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત મહા-ભારત મલ્લકુસ્તી કર્યા જ કરી, તેની મોટાઇ વડે પણ મેટો. એણે જે જે સદન કર્યું છે તે દેવપના-ચક્ષુ વડે જે કોઇ થોડું ધણું પણ પ્રત્યક્ષ કરી શકશે, તે માણસ હરો, તો તેને આંખુ આવ્યા વગર નહીં રહે. આવા બેચુમાર વીતકોવાળાં મત્યોં માટે ખરે જ મૃત્યુ તે સાતિ છે.

+ આ કવિતા પૂર્વાલાપમાં નથી.

ઉતારાઓમાં જે જે રાખ્દ [] એવા કૌંસમાં મુક્યા છે, તે સંગ્રહકર્તાએ ઉમેરેલા છે. ઇમેજ કાગળોનું અને શુજરાતી કાગળોના ઇમેજ રાખ્દો આદિનું શુજરાતી સંગ્રહકર્તાનું છે, અને તેમાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો આગમ જ રાખેલો છે.

૨

સાંવડ, ૭-૩-૧૮૮૬.

I am sorry I shall have to disappoint you even this time, for I have little leisure. Tomorrow, I am starting for Surat to take charge of a place of Rs. 75....

૩

સુરત, ૫-૪-૧૮૮૬.

.... you know that I am writing some thing. You know it is a poem.. You know I am very sorry for that, its subject also. It is becoming very lengthy. I have

contracted a bad habit of under-valuing my productions for some days after their birth. I must therefore send it to you after it is finished

[ત્વમે જાણો છો કે હું દાલમાં કંઈક મળે એક કટોર પડી છે, કે મ્હારી કૃતિઓ લખું છું. ત્વમે જાણો છો એ એક કાવ્ય છે. * જન્મે પછી શોડા દિવસ સુધી તેમને હું હું બહુ દિલગીર છું કે ત્વમે તેનો વિષય પણ [ધરે તે કરતાં] ઓછી મૂલ્યું છું. એટલે પૂરી જાણો છો. એ કાવ્ય બહુ લાંબું થતું જાય છે. યશો પછી મ્હારે એ ત્વમને મોઢલવી પડશે.]

* 'વમતવિનય,' ૮-૪-૧૮૮૯ અને ૧૧-૪-૧૮૮૯ના કાગળોમાં પણ એ કાવ્યને વિશે છે.

૪

સુરત, ૮-૪-૧૮૮૯

.... My poem is not yet completed. I am afraid it will not be completed till you leave Bombay. I am so much engaged now-a-days. The poem will be somewhat peculiar in our language. But I fear it will not take the first class. My power is somewhat blunted. And I am compelled to labour for making my imagination

vivid....

[મ્હારું કાવ્ય હજી પૂરું થયું નથી. કદાચ ત્વમે મુંબાઇ છોડશે સાંસુધીમાં ન ચે પૂરું થાય. દાલમાં મળે ઘણું કામ રહે છે. એ કાવ્ય આપણી ભાષામાં વિશિષ્ટ યશે. પણ મળે શંકા [પણ] રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મ્હારી શક્તિ જરા ખૂટી પડી ગઈ છે. અને મ્હારી કલ્પના [નું નિરૂપણ] તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મંથન કરવું પડે છે.]

૫

સુરત, ૧૧-૪-૧૮૮૯.

...I am glad to let you know that my poem is finished. I have made no haste. I am not conscious of having spoiled it. I shall hand it over to you on the station. Of course, I do require your 'poor' criticisms. Not piecemeal remarks, however. I will have you to write a general verdict upon the poetry, you will have to give it rank in the scale of aesthetic productions. Again, as I fear I shall cease to be a poet in a few years, you will have to find out

whether I am making progress or retrograding. And a lot of other things....

.... I cannot accompany you to--. Our examination begins on the next Monday. Nor can I join you at any previous station, since you intend to come in the passenger train. We can only remain together for half an hour...

[ત્વમને જણાવનાં આનંદ થાય છે જે મ્હારું કાવ્ય પૂરું થયું છે. મેં જરાય ઉતાવળ કરી નથી. એને મેં અગાધું હોય એમ મળે તો નથી લાગતું. રોજને એ હું ત્વમને હાથો-

દાય આપીશ. બેસક, ત્હમારી 'રંક' ટીકાઓ મ્હને જોઇયે. પણ છૂટક છૂટક [શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર] નહીં. એ [દાખ્તની] કવિતા વિશે હું ઇચ્છું છું જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય લખી જણાવે; હું ઇચ્છું છું જે કલાકૃતિઓનાં વર્ગમાં ત્હમારે એનું સ્થાન નક્કી કરવું. વળી હું આગળ વધું છું કે ઉલટા પાછળ પડતો જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે, કેમ જે મ્હને ધાસ્તી રહે છે કે હું ચોક્કસ વર્ગમાં

તો કવિ મરી જવાનો. અને એવું એવું બીજું ધણું.

હું ત્હમારી સાથે-નહીં આવી શકું. [અહીં] અમારી [દાઘરદ્દલની] પરીક્ષા આ સોમવારે શરૂ થશે. વળી કોઇ આગલા રોશન [સુધી આવીને લાં]થી હું ત્હમારી ગાડીમાં આવી નહીં શકું, કેમ કે ત્હમે પેસેન્જરમાં આવવાના છો. આપણે [મુરત રોશન ઉપરનો] અર્થો કલાક જ સાથે ગાળી શકીયું.]

૬

૧-૮-૧૮૮૬

તમારું પ્રકાશપત્ર મળ્યું. ઉત્તરમાં વિશ્વંજ થવાનું કારણ તો એટલું જ કે હાલનો વ્યવહાર કાંઈ ખુબ આનંદદાયક નથી. આનંદદાયક થવાની તૈયારી હતી ત્યાંજ “વસંતવિજય”ની કવિતાએ ધણુ વાળ્યો. -ખેર.

તમે તો મને ખતાવવું ઘણા દિવસથી બંધ કર્યું હતું પણ મારે બંધ કરવાનું તો મુખ્ય કારણ એ જ કે મેં હોંસથી મોકલેલી કવિના વિષે મને અભિપ્રાય ન મળ્યો. મને મારા શબ્દો પાછા લખી ખતાવવા અને એ બધું છાંદરવાદ લાગે છે. મેં તમારી એક કવિતા પર ટીકા કરી છે, તેના ઉપર પાછી તમે પણ કરેલ છે. મેં તે માંગેલ છે પણ તમે ખતાવેલ નથી. મારી પણ હું નહોતો. મોકલતો પણ ફક્ત તમારા આમંદથી મોકલવી પડી. તો એથી કરીને હૃદયની વૃત્તિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય

એ ખરા સહૃદયનું લક્ષણ નથી. બલવંતે “રમા”-ને કેવલ નિર્માણ ગણેલ છે, પણ મને હુઝનથી લાગ્યું. બીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો. મને મારા હૃદય ઉપર આરથા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુલાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. “ઉભય મળી મને ખુશી કરે-છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરે છો?”-એ વાક્ય મેં ઘણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી વુદ્ધીજી બીજ છે. આમતાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મેં મારી ચોપડી ઉપર આજ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે-

The field is universal and allows

Scope to all such as feel the inherent glow.

Lord Byron.

...કવિતામાં તો ઈંગ્લિશ ભાષાના જેટલી બીજા કોઈ સમૃદ્ધિવાન હશે, એ મારી કલ્પનામાં નથી આવી શકતું. માથું દલાવે એવી

કવિતા સંસ્કૃતમાં પણ છે, પણ વાંચતાં હૃદયમાં vibrations [આંદોલનો] થઇ જાય, એવી તો મેં ઈંગ્લિશમાં અને તે હમણું જ જોઇ.

એ સુખને હું એટ માનું છું અને તેમાં મરત છું

* બને વચ્ચે ગાળપત્રાદિનો

+ આ ૧૦૫ 'પૂર્વાવાપ મા નથી' નાંતના અપ્રમદ માંથી એ વિધયમાં અહીં પહેલું મુકે છે તે એ

x ચોતાની વિતાઓની સાફ ન જોની નોટણ આધારનમાના સત્તવાક્યનો અર્થ—

એત્ર મવ' માટે ખુ ડુ છે અને છટ છે

તેવા સૌનેય અદર પેસવાની, જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિશ્વાસ હોય, કે ચોતાનામાં
સ્વયંભૂ તેજ વિવરે છે

૭

મુખાઈ, ૩-૩-૧૯૮૦

...આની અવસ્થામાં પણ મારી કવિતા વાચનાનો થ્રમ લીધો તે જોધ અને મુ થતું હશે !—પણ તે તમારી સ્થિતિને અનુકૂલ જણાવીને જ મોકલી હતી હું ન્યાની કે દયાળુ કોઈ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી પ્રણય મા જ સુખ હું સમજું છું અને તે આ જગ તમા સુખી છતાં દુખી વધારે કરે છે

પક્ષિયુગનના સુખવર્ણનનું હાર્દ તમે સપૂર્ણ રીતે સમજ્યા, એ જોધ મો પરમ મંતોન થશે ખીજ એકમે ખામીઓ પણ મને વિચારવા જેવી જણાય છે

આ કવિતામાં મારા વિચારો સપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શક્યો નથી માટે કવચિત્ કવચિત્ વાચનારોએ તે જોગી રીતે સમજે છે “અધારના પ્રમલ જલથી યામિની પૂર્ણ ઘેર,”—એ તે વખતનું વર્ણન નથી, પણ સાજ છતાં પ્રણયી યુગનને જે ભાસ માત્ર—rascals—થાય છે, તેનું વર્ણન છે “અનુભવે, ન છતાં, કણ એક તે,”—એ પરથી એમ દર્શાવવાનો

આશય છે, કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રમલ છે કે કણ વાગ તો યામિની, દુખ, કાલ, પ્રાણીઓની કટાગ ચીસો, વગેરેના સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે એટલે પછીના વાક્યોમાં તમને જે વિરોધ જણાય છે તે નહીં જણાય પણ વધારે ખુનાસા કરવા જેવું માફ હાન મન નથી તેમાં કેટલાક ફેરફારો મે ક્યા છે અને હજી કરવાનો છું તેમાં મારી શિલોસોશી પણ ગર્ભિન રહી છે, જે તમે યોગ્ય વખતમાં જોશો. બનન તરાય આ કવિતા ઉપર ની લખી ગહેશે, ત્યાં પછી તરત તે કોઈ મામિકમાં આનશે.

આવે વખતે વાદળોએ તણાય નહીં, એ પોષ્ટ મને બહુ ગમ્યું ધણ કરીને તમે સત્ય છો હું વિચાર કરીશ કારણ કે indif-ferent observer (નિરીક્ષણમાં ખેરકર) કેવો છું એ તમે જાણો છો *

* આ વખતે મણિરા ૨ એમના મિત્ર લખીરા ૨ મોગરજી ભા. (ગ્રાન્ડ મેડિ કોનેજમાં વિદ્યાર્થી હતા તેમની) જોડે વિ મરિયા ટેનિસ ઈન્સ્ટ્રુક્ટર (નંની એડિન્સ્ટન પેનેજ) અને મહાનમ્મી ઝંગન વચ્ચે આવેલી કાઠો કુશાળા આપાછનામે માન ની એક આવડા ગહેતા હતા, અને એન એન ની માં અભ્યાસની માથે વિતા ગને રિવનુકીના પૂના અથો વાચતા હતા

૮

મહુવા, ૧૫-૫-૧૮૯૦

...Recently coming in connection with an earnest theosophist, I am almost convinced that Occultism is a true science and members of occult brotherhoods true friends of mankind. There are many hypocrites among the theosophists no doubt, but the whole establishment is not an imposture. I wish you to know more of them. They will make converts of us, I believe. Their ideal, at least, is no less higher than our own, and their tenets not strictly opposed to our expe-

rience. What do you think of the society at present?...

[યોદ્ધા થયું એક આગ્રહી થીઓસોફિસ્ટના સમાગમમાં આવનાં, મને લગભગ નક્કી લાગે છે કે રેડસ્યવાદ સાચો છે અને શુભ આત્મહત્યાના સભ્યો માણસગતના ખરા મિત્રો છે. બેશક, થીઓસોફિસ્ટોમાં પાખંડીઓ પણ ધણા છે, પણ આખી સંસ્થા ધર્તિંગ નથી. ત્હમે એમના વિશે વધારે જાણો એમ છપ્પું છું. હું ધારું છું, એઓ આપણને પોતાના મતવ્યો સ્વીકારના કરી દેશે. તેમની ભાવના તો આપણી ભાવના દરતાં નીચી નથી જ, અને તેમના સિદ્ધાંતો સામાન્ય અનુભવથી ચોક્કસ વિરુદ્ધ પણ નથી. એ મંદગ વિશે હાલ ત્હમે શું ધારો છો?]

૯

મહુવા, ૨૮-૫-૧૮૯૦.

...Your objections are quite natural and go to the root of the matter. When my belief is fully confirmed, I shall try to reply to them.

Here are some of my recent pieces.+ They are the effusions of weakness, and retain the spirit of their fountainhead. They have little force I know. But they are genuine, even as tears are...

[ત્હારા પ્રતિવાદક કુદરતી છે અને વિષયના મૂલને ભેદે છે. જ્યારે ત્હારી માન્યતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ થશે, ત્યારે હું એ પ્રતિવાદોનો ઉત્તર દેવા યત્ન કરીશ.

આ સાથે ત્હારી હાલ થયેલી કેટલીક કૃતિઓ+ [ચોક્કસ છે] એ સ્પષ્ટતાકરના ઉદ્દેશ [માત્ર] છે. અને પોતાના જનનસ્થાનની પ્રકૃતિથી અકિન છે. એમનામાં બળ નહીં જેવું છે તે જાણું છું. પરંતુ એ સાચા ઉદ્દેશાર છે, આંસુ [સાચાં નીકળી] પડે તેવા.]

+ આ કાગળ સાથે 'અશુભે આવાહન' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૫૨), 'કામલ ઉપાવન' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૨૨), અને 'ઉદ્દેશાર' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૪૮), એ ત્રણ કૃતિઓની નકલ છે; ત્રણે મંબાદરવા દત્તા તે દશમિયાન રચાયેલી, એકે કે 'અકાંક મિથુન'ના સમયની. 'તેયું મે' ન મળ્યું મને નયનનાં' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૩૪) પછી લખાયું અને તેને 'ઉપાવન' નામ આપ્યું, ત્યારે 'વનોના

*Poor Ariel sends this silent token
Of more than ever can be spoken*

પ્રેમને' એવું મૂલ નામ ('કામલ ઉપાલ') ફેરવવું પડ્યું, અને એને 'સ્નેહસંકેત' નામ આપવામાં આવ્યું.

* યીઓસોફી વિરુદ્ધ.

૧૦

મુંબઈ, ૧૭-૭-૧૮૯૦

....And when even you do not consider my ચક્રવાકમિથુન superior to its predecessor [વસંતવિજય], who else is to welcome the improvements that I carry on in the same line ? But I will try; you go on knocking and eventually, I trust, get admittance. My only want is that of co-operation, of sympathy. I do not like to sing, to work, alone. I have the faith but not the heroism for solitary work....

[અને જ્યારે ત્હમે પણ મ્હારા 'ચક્રવાક-મિથુન'ને 'વસંતવિજય'થી સ્વદંતું નથી ક્ષેપતા,

ત્યારે એ જ દિશામાં હું નવી વિશેષ સુંદરતાઓ સાધું તેનું સ્વાગત ખીજે કેણુ કરનારે ? તથાપિ હું મથીશ; મંડયો રહીશ; અને પરિણામે, એટલે વિશ્વાસ છે તો ખરો કે [મ્હારી બાવનારૂપ] વિજય મેળવી ચક્રીશ. [આવું પરિણામ આવવામાં] મ્હારી [મ્હને તો દેખાય] છે એક જ ખામી: સદકાર [વગર], લાગણીભર્યા કિતજન [વગર હું થોડું જ કરી શકું એમ છે]. [હું એવો જ છું;] એકલા ગાવું. એકલપડે જ કર્તવ્ય કર્યા જવું, મ્હને રહે નહીં. એકાકી મંથનને માટે [જે] શ્રદ્ધા-બલ [આવશ્યક છે તે તો [મ્હારામાં છે, પણ [એવા વિગ્રહ જેવા આરોહણને માટે જે] વીરત્વ [પણ આવશ્યક છે, તે] ન મળે.]

૧૧

વડોદરા, ૨૩-૬-૧૮૯૦.

....I have already written to you about my appointment in Mr. Gajjar's ક્ષામવન as Professor of Literature. At present the salary is only 100 British, but Mr. Gajjar is very shortly going to raise it to 150. I have not altogether given up...LL. B. Only before entering such a practical career, I have taken up such a place to finish to some extent my study of Literature, which otherwise I

could not have done. And again I had some enthusiasm for our Gajjar's scheme, and thought it my duty to help him if I could. Let me know if you think I have acted imprudently on the whole.

[મિ. ગાજ્જરના 'ક્ષામવન'માં સાહિત્યના આચાર્ય તરીકે મ્હારી નિમણૂક વિશે હું ત્હમને લખી ચુક્યો છું. હાલ પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદારનો જ છે પણ મિ. ગાજ્જર બહુ જ યોડામાં, તે વધારીને ૧૫૦ કરવાના છે. મેં એલ એલ. ખી.નું...નંદન માંડી વાળ્યું નથી. માત્ર એવા

વ્યવહાર રોજગારમાં પડતા પહેલાં સાહિત્યને
મહારો અભ્યાસ કેટલેક દરજ્જે પૂરો કરવા ને
આવી જગા સ્વીકારી છે, જે વિના તે અભ્યાસ
મહારાથી ન જ થઈ શકત. વળી મિ. ગાજગરની
યોજનાએ પણ મને કંઈક આકર્ષ્યો, અને

મને થયું કે મહારાથી બની શકે તો એમને
મદદ કરવાની મહારી ફરજ છે. એકંદરે લેતાં
આ મહારૂં હુગયું ત્હમને અવિચારી લાગતું હોય
તો જણાવશો.

૧૨

૧૯૦૬, ૧૬-૧૦-૧૯૬૦.

x x x x

બ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મંથિ સેથે જમકતો.

—And in the course of the
બ્રમણ (of દેવયાની) the સેથે જમકતો સુભગ
મંથિ stopped for a moment when
it saw the Moon, so infinitely
charming in her fresh beauty.
The word અટકતો is not merely
hyperbolic. You can imagine the
મંથિ to be really at rest for a few
moments, though દેવયાની may be
moving all the time.

When the verse occurs again
it is not a mere repetition, as
you can see, now that I give
you the punctuation

બ્રમણે ત્યાં અટકતો

શશાંક, પ્રેક્ષીને સુભગ મંથિ સેથે જમકતો.

...Even the beautiful Moon
stopped in her બ્રથમ, when she
saw the blazing lustre of the gem.

All critics are creators, and
you have a right to take what-
soever meaning you think best;
but as all creators are critics
also, I beg to submit that my

interpretation of my Art is the
most beautiful that can be based
upon it....

... I had a very interesting
controversy with—, for the propri-
ety of the whole of the latter
portion. My only answer is that
I think myself justified in mak-
ing “ unlawful divorces of
things,” if but I can thereby give
you something that is really beau-
tiful. If I ever finish this poem,
the catastrophe, I am afraid,
will be a most unexpected ana-
chronism. For the same reason
you will excuse me if I free
myself from the trammels of
mythological accuracy and place
શુક's abode beneath the moon....

[—અને દેવયાનીના બ્રમણ દરમિયાન એ
સેથે જમકતો સુભગમંથિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા-
નંદન સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઈને,
હાથ અટક્યો. આ ‘અટકતો’ શબ્દ અતિશ-
યોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. ત્હમે કલ્પના
કરી શકો કે મંથિ ચોટી હાથ ખરે જ થઈ
જાય, જો કે દેવયાની બધો વખત ગતિમાં
હોય તથાપિ.]

એ શ્લોક ખીજી વાર આવે છે ત્યાં તે માત્ર પુનરુક્તિ નથી. ‘અટકતો’ પછીનું અસ્પ-વિરામ કહાડી નાખો, ‘પ્રેક્ષીતો’ પછીનું કહાડી નાખો, ‘શશાંક’ પછી એક નવું અસ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો. એ મુંદર ચંદ્ર પણ પોતાના જમણમાં મણિનો ભ્રમૂકતો જમકાર જોતાં ચંબી રહે છે.

બધા વિવેચકો સદા છે, અને તદ્દમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે. પણ બધા અદ્યાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રમ લઉં છું જે મહારી કલાનો મહારો અર્થ મહારી પંક્તિઓનો મુંદરમાં મુંદર અર્થ છે....

આ કાવ્યના આખાય પાછલા ભાગના ઔચિત્ય વિશે મ્હારે—સાથે બહુ રસિક વિવાદ

+ અવતરણ એકન (Bacon)ના Advancement of Learning નામે ગ્રંથમાંથી છે.

૧૩

વટોહરા, ૨૧-૧૨-૧૮૬૦

.... Can you not come on one of these Saturdays? I invite you because Ravivarma is here with his best portraits. As for —'s poem, I keep it not for my second perusal, but for Balavant's who would come here in a day or two....

But is there any necessity of condemning him; i. e. Manilal? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and every body else alone, and devote ourselves to

the cultivation of our literature?

[એકાદ શનિવારે તદ્દમે અહીં આવી ન શકો? હું તદ્દમને આમંત્રણ છું એટલા માટે કે રવિવર્મા એનાં ઉત્તમ ચિત્રો લઇને આવેલ છે. —નાં કાવ્યને તો હું [હજી] રાખું છું, મ્હારે ફરી વાંચવાને માટે નહીં; પણ બલવંત અહીં એક બે દિવસમાં આવશે, તેને વંચાવવા સાર....

પણ મણિબાઈનું [કે કોઈનું ય] ખંડન કરવાની જ રીત અગત્ય? એના મંતવ્યોને માન આપનારા મ્હને તો નથી લાગતું કે ધણા હોય. એ અને ખીજા સૌ ભરે ને પોતપોતાને માગે વહે, આપણે શું? આપણે આપણા સાહિત્ય પાછળ જ મંડિયે, એમ કરવું બેદતર નહીં?]

૧૯૬૧, ૨૬-૧-૧૯૬૧

.... Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them. But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds....

...I know how difficult it is to write poetry in this our infant stage. I myself am altogether hopeless. But the study of English poetry which has given me so much diffidence, has also given some very strict canons of criticism, and judged by that standard very few poems in Gujarati satisfy me. Indeed, I have come to regard a great deal of even Sanskrit poetry as trash, and I think it can be very easily proved that Premanand was not a poet but a mere versifier....

* આ ઉદ્દેશર તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ચાલી રહેલી બપાણાપીને ઉદ્દેશીને છે.

પૂના, ૧૮૬૧, સોમવાર, બપોરે બે વાગે (ચેમાસા દરમિયાન)

I am trying to find out some records of your recent experiences but do not light on any. The boxes are both of them unlocked and still I am disappointed. Well; I go. And you may be-

[સત્યનો વિરોધીઓ તરફ સ્થાયીભાવ દેખ ન હોય, કૃષ્ણ જ હોય. વિરોધીઓ જાણીને લખાડી, વિતંડાવાદ, તોફાન આદિ પ્રવર્તે તે તો તેઓને આપણે ધિક્કારિયે તે બરેબર; પણ તેઓની આ પ્રમાણે શક જેવી વર્તણૂક, ન હોય, ત્યાંસુધી તો એઓની અવધાર્થદર્શિને માટે આપણે એમના તરફ દયા અને દિલગીરીનો ભાવ જ ધરે*....

આ આપણી દુશ બાદ્યવાવરથા ચાલે છે, તેમાં કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેને હું જાણું છું. હું પોતે છેક આશાદીન છું- મ્હાંકે ચરિત્રિયિત લખાણ કશી આશા આપે એવું નથી. પણ ઇંગ્લેન્ડ કવિતાનો અભ્યાસ, જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, તે કવિતા-પરીક્ષણના કેટલાક અતિ દુરક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતાં ગુજરાતી કવિતાઓમાંથી બહુ જ યોદી મળે સારી લાગે છે. ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું, અને હું ધાંકું છું કે એમાનંદ કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ જોડનારો હતો, એમ બહુ સહેલાઈથી સાબીત થઈ શકે.]

lieve that I do not understand you and that all human relations are worthless. I am only sorry. +

[તમારા હમથાંના [દુઃખદ] અનુભવો [નો સ્વરૂપ કારણ આદિ સમજવાને માટે તે વિશેની] કંઈ નોંધા નિશાનીઓ એવું એવું મેં

ખડુ હુંદયુ-એકે યે મળી આવતું નથી. [તુંભારી]
 બે ય પેટીઓ અમથી વાસેલી છે [તે આખી
 ભેદ વળ્યો] અને તોપણ નિરાશ ન થયો છું.
 અસ્તુ; હું [જેવો અત્તાન અહીં સુધી જંગલ-
 વાને માટે ખાસ આવેલો તેવોજ અત્તાન]

પાછો જાઉં છું, અને ત્હમે માન્યા કરો જે હું
 ત્હમને સમજું એમ નથી, અને વેળા માનવે
 સંબંધ બધાય વ્યર્થ છે એમ પૂછું. [એટલું જ
 લખી જાઉં છું જે] દિલગીર છું, પ્રેરણા.*]

* આ ઉતાવળે સીસાપેનથી ચીતરી દહરેલી ચિટ્ટીજ છે. એટલે તેનો ભાવ અને અર્થ સ્પષ્ટ
 દર્શાવવાને માટે અનુવાદમાં સચોટ પ્રમાણે થયું હોયરતું પરે એમ છે.

૧૬

૨૧/૬/૨૮, ૧૨-૧૧-૧૮૬૧.

...અવિધ્ય માટે મારો હજી કશો સિદ્ધાંત
 થયો નથી. ચિ. પ્રાણલાલની* હંચાતી અને
 સુખ સિવાય મારી બીજી કશી રપૂઠા નથી,
 કશું જીવિતપ્રયોજન નથી. દુનિયાના સુખથી
 હું બેદરકાર છું. જે વર્ષ એકાદથી, વેરાગીનાં
 વચન તંમે મારે મોંએ સાંભળ્યા છે તે વાણી

માત્ર નથી. એવી જ મારી વૃત્તિ છે. એ
 વૃત્તિને હજી મેં સ્થિર રૂપે આપ્યું નથી. જે
 નિશ્ચય ટકા ન શકે અથવા ખોટું રૂપ પકડે
 તેને દુનિયા દબોં કહે છે. તેવું ન કહેવાય માટે
 હું વિચારું છું. બને તે ખંડ...

* પ્રથમ પાત્રીથી એમનો પુત્ર. 'વિધુર કુરંગ' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૧૦) માંનો 'શાવ;' 'જ્ઞાન
 વિમાન' (પૂર્વાશાપ, પૃ. ૭૭) માંનો 'કલહસ.' 'વિધુર કુરંગ' અહીં આ દિવસોમાં જ લખાઈ હતી.

૧૭

વડોદરા, ૪-૧-૧૮૬૨

I am unhappy—very unhappy
 to know that you are not well.
 Unforeseen causes have superve-
 ned in my arrangements, and I
 have been altogether unable to
 do anything for my suffering
 friend. I know that he is in a
 place where the fountain of all
 natural affection has dried up.
 I know that he is in the midst
 of humanfaced creatures that have
 no idea of his miseries, his

thoughts, his anxieties, his powers,
 his limitations, his everything. I
 request my friend to make my
 house his own. He can very well
 appreciate the miserable impo-
 tence of his sympathetic human
 friends, I know that his cup is
 now full to the brim. But in
 this our strange world no one
 can take another's portion. I
 hope you have courage. I fear
 you have none left. Perhaps... if

you like you might even go to Dewgadli. But for heaven's sake leave that cursed Morvi. You will not be so unkind as not to write to me because I have proved such a weak powerless man.

[હું હુખી છું, અતિ હુખી છું, ત્હમને સુવાણુ નથી એ જાણીને. અણુધાર્થી કારણેએ મહારા ગોઠવણો ફસડી પડી છે અને મહારા જ્ઞાનિમાં હુબેલા મિત્રને માટે હું કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. હું જાણું છું તે જો સ્થલે છે, ત્યાં કુદરતી રનેલનો કુવારો છેક સુકાઈ ગયો છે. હું જાણું છું તે એવાં પ્રાણીઓની મધ્યમા છે, જેઓના ગેહરા ગ્રાણીસાઈ છે ખરા, તથાપિ જેઓને એનાં હુખ, એના વિચાર, એની ચિંતાઓ, એની શક્તિઓ, એની મર્યાદાઓ,

એની દષ્ટી જ પ્રાપ્તતું ખાન નથી. મહારા મિત્રને હું વિનવું છું, કે તેણે મહારા ધરને પોતાનું જ બનાવવું. પોતાના સમભાવી માનવ મિત્રોની તુચ્છ કમનાકતનો ખ્યાલ એ બાંધી ન શકે એવો એ નથી. એની ગમીનો ખ્યાલો જલાજલ બરાઈ ગયો છે, તે જાણું છું. પણ આ આપણી વિચિત્ર દુનિયામાં કોઈથી પણ ખીચી કોઈનાં દિસમત પોતાને માથે લઈ લેવાતાં નથી. હું આશા રાખું છું કે ત્હમે દિંમત દારી નહીં ગયા હો, પરંતુ મ્હને બીક લાગે છે કે હવે ત્હમારામાં જરા પણ દિંમત અવશેષ રહી નહીં હોય. દેહાય... ત્હમને એમ કહવું બહેતર લાગે તો કેવગદ જાઓ. પણ, બાઈ, ખુદાની ખાતર, એ નાપાક મોરખીને તો છોડોજ છોડો. હું આવો નબળો શક્તિહીન નીવડયો તેથી ત્હમે એટલા બધા દૂર તો નહીંજ બનો, કે મ્હને કાગળ સરખો ન લખો.]

૧૮

૧૯૦૬, ૧૯-૮-૧૯૦૨

.... When I spoke of want of reverence &c. in my last letter, I referred to the graduates that I see around me here. They have no respect for any human being either of their own country or another. They have no humility, no desire to learn, no consciousness even that greater and better men than themselves might exist. This lamentable circumstance I attribute to our degraded education and the absence among us of men really great....

I am entirely of your opinion on the fruitlessness of all stereotyped organisations. I also trust only individual effort. But let the individuals get the approval of their friends. Let them not put undue trust in their own single judgments. Let all of us be united and keep—preserve the wholesome fire in our bosoms.

I would like very much to devote my poor little life to the service of our literature. For instance, I would like to take up

such a place as the secretaryship of the Gujrat Vernacular Society some day. I shall have no objection to accept ever-lasting poverty, after some time. But.... I must see that I have got co-workers, if possible even leaders.

But I have not so far been able to express to you all my views. Please excuse me, I will do it some other time....

....Meanwhile I may translate some of the most thrilling dialogues of the Lord Buddha on this subject. Mankind has not seen a humaner figure than Gautama Buddha and an abler enemy of caste.

[મેં મહારા છેલ્લા દાગળમાં પૂર્યબાવ આદિના અભાવ વિશે લખેલું, તે અહીં મહારી આસપાસ ઐશ્વર્યોદો જોવામાં આવે છે તેવાં એને ઉદ્દેશીને હતું. શું પોતાના કે શું કોઈ બીજા દેશના કોઈ પણ માણસને માટે તેઓને માન જ નથી. તેઓમાં નથી નમ્રતા, નથી શીખવાની ઇચ્છા, નથી એટલી પણ ગમ કે પોતાના કરતાં મદત્તર વ્યક્તિઓ હોય તો શકે ! આ દયામણી સ્થિતિનું કારણ હું હાલની અધમ કેળવણીને ગણું છું, અને એનું બીજું કારણ આપણામાં ખરેખર મોટા માણસ નથી તે છે.

જડીબૂત સંસ્થાઓની નિષ્ફળતા વિશે હું ત્હમારા જ મતનો છું. -હું. પણ [આપણો ઉદ્ય ઉપજવી શકનાર બળ તરીકે] વ્યક્તિ-પ્રયત્નને જ માનનારો છું. પણ [એ પ્રયત્ન કરનારી] વ્યક્તિઓએ પોતાના મિત્રોની સં-મતિ તો મેળવવી જોઈએ; પોતપોતાની અલગ પ્રતીતિઓમાં હદ ઉપરાંત વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નહીં. આપણ સૌએ એક જૂથ થવું ઘટે, આપણા દૈયામાંનો પાવક [અ-યોન્ય ઉદ્દેશોધન અને સહકારવડે] નવજાત રાખવો ઘટે.

મહારી હુંકી નજીવી ઝિંદગી આપણા સાહિત્યની સેવામાં અર્પી દેવાનું મને ઘણું ઘણું મને છે. દાખલા તરીકે, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી જેવું પદ પણ હું એક કાળે સ્વીકારી લઉં. થોડો સમય વીત્યા બાદ એવી કાયમની નિર્ધનતા સ્વીકારી લેવામાં મને મુદ્દલ આત્મકાની નથી. પણ...મહારી સાથે સહકારીઓ હોય, મળ્યા શકે તો નાવકો પણ હોય, એટલી શરત તો ખરી.

પરંતુ આટલે મુખી લખી ગયો છું તેમાં મહારા વિચાર હજી હું ત્હમને દર્શાવી શક્યો નથી. હું બીજો કોઈ વખતે ફરી ચલ કરીશ, હાલ મને માફ કરશો....

દરમિયાન આ વિષય ઉપરના બગવાન બુદ્ધના સંવાદોમાંથી દિલને અનજબ ઉત્તેજનારા કેટલાકના અનુવાદ હું કદાચ લખું. માણસ-જાતિમાં જૌતમ બુદ્ધથી વધારે દયાળુ હૃદય કે ગતિભેદનો વધારે સમર્થ થતુ પાડ્યો જ નથી.]

* આ પછીના દાગળમાં ખુલાસો કરે છે:-‘સત્’, ‘વિનય’, અને ‘અભિધમ’ એ ત્રણ સંપ્ર-દોમાં આવેલા; પોતે “સંકેટબુદ્ધસંપ્રદાય” એ સંપ્રદાયમાંના તરજુમાંના તાન જ આવેલા; “શિક્ષણનો દત્તિહાસ” રચના મદિના એક મહત્વના સાધન તરીકે.

૬૩૦૬૨, ૧૦-૫-૧૯૬૩

.... Let its title be અદિદર્શન and let it be sent in company with અગતિગમન on the next page.

[મને એનું નામ “અદિદર્શન” રાખો;

અને [આ કાગળને અંતે] છેલ્લે પાને [હમણાં રચેલી ઉતારી છે તે] “અગતિગમન”ની સાથે મને મોકલી દો [જ્ઞાનદર્શન માસિકમાં પ્રકટ થવાને.]]

૬૩૦૬૨, ૧૪-૬-૧૯૬૩.

My life is dreary, more dreary than that of any friend of mine. All routine is narrowing, but I have to undergo perpetual mental strain besides routine. I find that my head is seldom or never cool enough to allow me to write a line of poetry.

My History is completed, but it has prostrated me. I don't and can't read any poetry. I can read only educational work's. How then can I write to my friends as I ought to?

For some months past I have been constantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much, that vedantism is the annihilation of all morality. If સુખદુઃખે and લાભલાભો and જયાજયો are સમે, તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્ય is absurd....I wish to write either in the form of a review of the “સિદ્ધાન્તસાર” or in the form of letters from a traveller,

or in some other form where humour also can come in. But my brain absolutely refuses to take up such work just now....

Indifference I begin to feel is the greatest of all literary vices— for you can bring a wrong-headed man to his senses, but never a man who is only a looker-on.*

[મ્હારું જીવન નીરસ છે, મ્હારા કામ પછી મિત્રના જીવન કરતાં વધારે. ધુસરીએ જૂતીને કરતું પડતું તમામ કામકાજ સંકોચક છે. પણ મ્હારે એવા નિસ્કર્મ ઉપરાંત નિરંતર માનસિક ધર્ષણ પણ સહેવું પડે છે. મ્હારું મગજ કવિતાની એક લીરી પણ લખવા જેટલું શીતલ કવચિત્ જ હોય બદકે હોતું જ નથી.

મ્હારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મને ભોંયભેગો કરી દીધો છે. કવિતા હું મુદ્દલ વાંચતો નથી, વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેવળશીવિષયક થોડાં વાંચી શકું છું. તો મ્હારે મિત્રોને લખવા ધરે એવા કાગળો શી રીતે લખી શકું?

મહિનાઓથી એક વિચાર મગજમાં વ્હલોવાય છે: વેદાંત ઉપર એક પ્રબળ દુશ્મનો કરવો છે. નીતિશાસ્ત્ર હું કંઈ પે જાણતો હોઉં

તો આટલું તો બાણું છું, જે વેદાન્ત [ના વિચારણા]માં નીતિવિવેકનો સમૂહો ઉચ્છેદ છે. જે સુખદુઃખ અને લાભાલાભો, અને જયાંજયો સમાન છે, તો પછી તત્તો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ એ આજ્ઞા વદતો વ્યાધાત છે...હું ઇત્થું છું કાં તો "સિદ્ધાન્તસાર"ના અવલોકન રૂપે લખવા, અથવા તો એક મુસાફરના પત્રો રૂપે લખવા, અથવા તો કોઇ બીજા રૂપમાં, જેની અંદર તિરછાં મર્માર્ણાં દાસ્યને પણ સ્થાન મળી શકે. પણ હાલ તુરત

તો મ્હાં મગજ એવું કરું કામ આદરવાની ધસીને ના પાડે છે....

સાક્ષરી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ, સત્યા-સત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે, એમ મ્હને લાગવા માંડ્યું છે. જે કોઇ [અસત્યને જ આત્મહર્ષક જ સત્ય લેખનારો] અવધાર્યદર્શી હશે, તેની આંખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને [હકથી] વળગી રહે છે, તેની આજ્ઞા બધી ય વાદ ખડો પડે છે.*]

* લાંબા વખતના ભારે માનસિક શ્રમને કીધે મહિરાંદર ઉક આવા થાકેલા હતા. આ પ્રસંગે એમને છ માસની ક્ષેપો રજા મળી હોત અને તે એ બે ત્રણ સમાન મિત્રો સાથે મુસાફરીમાં નહું નહું જોવા શીખવામાં, અને શરીરને રાજ કલાકો સુધીની વિનોદી રખડપટ્ટી વડે યકવવામાં અને કસવામાં ગાળી શક્યા હોત, તો કદાચ એમના જીવનનો આખો યે ઇતિહાસ બદલાઇ જત.

૨૧

વડોદરા, ૨૮-૧૨-૧૮૯૩

.... Shall I write that your offer to help me if I passed my LL. B. has been of eminent service to me in fixing my resolution to be independent from next year? Yes—I shall be free from the clutches of Baroda very shortly...

[હું એલ. એલ. બી. થાઉં તો મ્હને મદદ કરવા ત્હમે તૈયાર છો એ ત્હમારા વચનથી કરીને બાધ, લખું? કે-આવતી સાલથી સ્વતંત્ર થવાનો નિશ્ચય કરવાની મ્હને સારી પેઠે હિંમત આવી છે. હા, હવે થોડામાં જ હું વડોદરાના પંજામાંથી મુક્ત થઇ શકીશ.]

૨૨

વડોદરા, ૧૧-૧૨-૧૮૯૪.

....Reformers trying to work on large multitudes by the system of votes and opinions dissipate much of their energy, and effect little indeed. We must have a centre to work from. I do seriously think that the Prarthana-Samaj is

the body where unity should first be introduced, and concentration of force applied. Again, there are [no doubt] many good things to be done by each. The programme seems to me too comprehensive to be earnest and profound.

Let us rather take up a single question and concentrate all our forces on that. The single question of Theism, I mean its promulgation requires the efforts of many lives. Let there be division of labour even in questions of social reform.

[સંખ્યાબંધ સમૂહો ઉપર મત નોંધવાના અને અભિપ્રાયો [ની મુદ્રિત પત્રિકાઓ] ફેલાવવાના માર્ગથી અસર ઉત્પન્ન કરવા મથતા સુધારકો ઘણા શ્રમનો વ્યય કરે છે, અને બદલામાં બાળે કંઈયે સંગીન લાભ મેળવના હોય. આપણે આપણા કાર્યપ્રવાહને માટે એક મધ્ય સ્થલ સ્થાપવું જોઈએ. હું ગંભીર વિચાર કરી કરીને એવા નિમ્ન ઉપર આવ્યો છું, કે પ્રાર્થનાસમાજને એવું મધ્ય સ્થલ બનાવી શકાય; અને પ્રથમ તેમાં જ ઐક્ય અને બ્રો-

પચયની જન્માવટ આપણે કરવી જોઈએ. બેચક, પ્રવર્તીવતી ઘટે એવી સત્વરતિઓ ઘણી યે છે; પરંતુ બધી યે માં કંઈ દરેક દરેક માણુષ પહોંચી શકે ? [સુધારકોએ સુધારવા યોગ્ય વસ્તુઓની કરેલી] યાદી મને તો અતિવ્યાપક લાગે છે; એ બધી બાબતના સંબંધમાં કોઈ પણ માણુસ એક સરખો દંડ અને ઉંડી પ્રતીતિવાળો હોય એ સંભવતું નથી. વધારે સારો માર્ગ એ જ છે કે આપણે એક જ વિષય ઉપાડવો, અને આપણાં બધાં બલને તે સિદ્ધ કરવા પાછળ એકત્રિત કરવાં. એકેશ્વર ભક્તિનો જ સવાલ હોય, એના લોકોમાં પ્રચારનો સવાલ. ઘણા ઘણા માણુસોનાં આખાં આયુષ્ય એ એકની પાછળ સમર્પાવાં છટ છે. [હું કહેવા માણું છું તે એ કે] સંસારસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આપણે કર્તવ્યવિભાગને ધોરણે કામ લેવું જોઈએ.]

૨૩

વડોદરા, ૧૩-૧-૧૮૯૫.

H. H.'s Government has nearly resolved to send me to Europe for the study of modern educational art,—the result of a letter addressed to H. H. some months back....

[શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના અભ્યાસને માટે મને યુરોપ મોકલવાના હરાવ ઉપર આવવામાં છે: યોગ્ય મહિના ઉપર મેં ને. ના. સરકારને એક કાગળ લખેલો તે ઉપરથી આ પરિણામ, જે લગભગ નક્કી જેવું છે.]

૨૪

વડોદરા, ૩-૩-૧૮૯૫.

....And now I am determined not to go unless they give me suitable terms.* I am afraid I may be excommunicated for life, and I certainly would not like to erase my name from the family

annals altogether. Besides, if they don't pay me well after my return, I shall be miserable for life on account of the humiliation. I think I can get enough money even in India if I pass my LL.

B., I shall therefore insist on good terms, and I have reason to think that they will be granted....

[... અને હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મહને [અર્થ પગાર આદિ] યોગ્ય શરતો* કરી આપે તો જ જયુ', નહીં તો નહીં. મહને બધ છે જે મહારે આખો જન્મરો નાનખાર રહેવું પડે, અને મહારા કુટુંબની તવારીખમાંથી મહારૂં નામ છેકી જ નાખવું મહને તો ન જ ગમે.

વળી હું પાછો આવું ત્યારે મહને સારો પગાર આપે નહીં, તો એ માનમંગથી જ હું તો જન્મરોનો દુઃખી થઈ જાઉં. મહને લાગે છે કે હિંદ ખદાર ગયા વગર જો હું એલએલ.બી. થઈ જાઉં તો મહને પૂરતો પૈસો મળી રહે. એટલે હું તો યોગ્ય શરતોને વળગીશ જ, અને સકારણુ માનું છું કે મહારી માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવશે.]

* આ કાગળમાંજ એ શરતોનો નિર્દેશ છે:-જવા આવવાનું અને ચૂંટણીમાંનું બધું મુસાફરી ખર્ચ પહેલાં વર્ષની ટિકિટનું; થોડો માસિક પગાર હિંદમાં (કુટુંબનો:પણુ જોડેલો), અને ગેરહાજરી દરમિયાન ત્યાં પગાર પોતાને માસિક પાઉંડ રર લેખે. પાછા વળતાં પગાર રૂ. ૪૦૦; વગેરે, નાની-લાંબી તરફથી કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે, તેનો એમણે, વાતની ગુપ્તિ જાળવીને ય તે કહાડી રાકાય એટલો, અટકદો કહાડી લીધો હતો.

૨૫

વરોદરા, ૨૪-૬-૧૮૯૫.

.... About truth being accumulated I like your expression- 'મનુષ્યવિચારના વમજમાં સત્ય વધારે વધારે ફરતું આવે છે.' But I hope we agree as to the real meaning of the words. Truth has only an ideal existence. If it accumulates, it must accumulate either in men or in books or in our works. I am not a believer in the theory of universal progress in intellect and heart. The only sciences always progressive are the physical. In arts where genius more than patience is required, and where division of labour is of no importance, there is no law of progress even empirical....The

truths that accumulate in books can be received by men according to their capacities. The word "accumulation" is somewhat misleading. About all this, however, I don't think we disagree...

[સત્ય વધતું આવે છે એ વિશેની ભ્રમરો ઊક્તિ મહને ગમે છે- 'મનુષ્યવિચારના વમજમાં સત્ય વધારે વધારે ફરતું આવે છે.' પણ એ ચમકેતો ખરો અર્થ શો, તે વિશે હું આશા રાખુ છું કે આપણે સંમત છિયે. સત્ય તો આવના પ્રદેશનું વસનાર. જો તે વધે છે, તો એ જન્માવટ ચોપડીઓમાં, અથવા તો માણસોમાં, અથવા તો આપણાં કાર્યોમાં જ હોઈ શકે, હવે માનવી બુદ્ધિ અને હૃદયમાં નિરંતર પ્રગતિમાન છે, એ મન હું નથી સ્વીકારતો. ભૌતિક વિજ્ઞાનો જ નિરંતર પ્રગતિમાન છે. કલાઓમાં ખત ફરતાં પ્રતિભા ઉપર જ

બહુ અવલભે છે, અને કર્તવ્યવિભાગ (division of labour) ની સુક્તિથી લાભ મળી શકતો નથી, એવા પ્રદેશમાં પ્રગતિની વ્યાપ્તિ કે અટકળ બાંધી શકાતી નથી...પુસ્તકોમાં ફરતું સચતું સંવર્ધન માણસોને તેમની

અદ્યુશક્તિના પ્રમાણમાં જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે સંવર્ધન કે જમાવટ શબ્દનો અર્થ સાવધાનીથી અદ્યુ કરવાનો છે, નહીં તો બુલાવામાં નાખે એવા એ શબ્દો છે. પરંતુ આ બધું તંમે ય ક્યાં નથી સ્વીકારતા ?]

૨૬

વરોદરા. ૨૧-૬-૧૮૬૫.

....I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed. I for one can't kill my intellect and believe in atheism. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train men who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it only means that from being a hostile and partisan critic I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious. But my tone has lost all bitterness...

[મ્હારાં મંતવ્યોમાં ફેરફાર નથી થયો. માત્ર [એ ફિલસૂફી તરફની] મ્હારી દૃષ્ટિ બદલાઇ છે. હું તો મ્હારી બુદ્ધિનું ખૂન કરી જ શકું એમ નથી, અને અભેદવાદ માની શકું એમ નથી પણ એ ફિલસૂફી ઘણી પુરાણી છે અને એવા એવા માણસોએ સ્વીકારેલી છે કે તે સૌને “ મૂર્ખા ” કહીને ગણતરીમાંથી કઢાડી ન જ નખાય, અને આ સ્વીકારવા લાગ્યો છું તેટલે દરજ્જે હું એ ફિલસૂફી તરફ માનની નજરે જોતો થયો છું. મ્હારાંમાં ફેર પડ્યો છે તે આટલો જ. એટલે કે હું પંક્તિવાદી અને વિરોધી હતો, તેમાંથી હું એ સ્ફૂટીને દબે હું ઐતિહાસિક વિવેચક, અને નિષ્પાક્ષપણે સ્વીકારાયેલા અને સ્વીકારાના મનઃમૂલ્યમાં કંઈકે હોતું નિષ્ક્રયે, એટલે સમ્ભાવી ગુણગ્રાહક બન્યો છું. તથાપિ એ મનઃમૂલ્યને હું ખોટો એટલું જ નહીં પણ ઉંધા પાટા બંધાવનારો અને હાનિ-કારક માનું છું જ. એની સામેનું મ્હારું વક્તવ્ય હવેથી કંઠવારા વગરનું થશે એટલું જ.]

૨૭

વરોદરા. ૨૨-૭-૧૮૬૫.

.... Again, will you attack a Christian for his belief in Christ's divinity ? No; you would like to understand first of all how so many men could manage to believe

a mortal to be divine. You must know by personal experience that Christianity as a religion has a far more powerful influence for good on mankind than more

philosophical creeds. Its spirit therefore makes it superior to many religious with better bases. And it would be our business to appreciate this, and not merely rest satisfied with the criticism of mere doctrines. This is what I mean when I say in my last letter that Religions should be talked of as better and worse than as right and wrong....

Take up I pray you a higher attitude and help me in seeing God in all the developments of religious instinct....

I should not have said except on such an occasion—when I think I must speak—that it is you by contact with whom my spiritual life has been a life and not a death.... I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of God in worthy words. There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him. If he cannot....

[વળી ખ્રિસ્તીઓ, ક્રાઇસ્ટને પ્રભુ માને છે એ મનનું શું ત્વમે ખંડન કરીને જ એસી રહેજો? નહીં જ. આટલા બધા માણસો એક મર્ત્ય માત્રનું ઈશ્વર કેવી રીતે માની શકતા હશે, એ પ્રથમ તો ત્વમે સમજવા મથજો.

તમારા પેતાના અવલોકનથી ત્વમે જોયું હશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ વધારે સાચા છે એવા ધર્મોના કરતાં માણસ જાત ઉપર વધારે સારી [સદાયચળપ્રેરક] અસર કરવામાં ધણી વધારે શક્તિવાન છે. એટલે કે ખીન ધર્મોના પાયા વધારે સાચીન હશે, તથાપિ આ ધર્મ સજીવનતામાં તેમનાથી ચડી જાય છે. અને આપણું કામ આ સરસાઈનું ખરૂં મૂલ્ય જાણવાનું છે; ખ્રિસ્તીધર્મનાં મંતવ્યોનું જ ખંડન કરીને એસી રહેવાનું નથી. મહારા છેલ્લા કાગળમાં હું કહ્યું છું તે આ અર્થમાં કહ્યું છે, કે ધર્મોનું વર્ગીકરણ ખરા ધર્મો અને ખોટા ધર્મો એમ કરવાને બદલે સન્માર્ગ પ્રેરક ધર્મો અને સન્માર્ગપ્રેરણામાં નજળા ધર્મો, એ પ્રમાણે કરવું બેદતર...

હું ત્વમને વીનવીને કહ્યું છું જે [આ વિષયમાં] ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ મેલણ કરો, અને ધાર્મિક પ્રેરણાના બધા જ આવિર્ભાવોમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં મ્હને મદદ કરો...

હું સામાન્ય પ્રસંગે ન ઉમેરત, પણ આવા અપવાદરૂપ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ઉમેરી જવાય છે, પ્રકટ સ્વીકારવાની જ ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે મહાઈ અખ્યાત જીવન જે જણના સસર્ગને વડે જીવન રચ્યું છે, ખરી ખૂટ્યું નથી, તે જણ ત્વમે...હું મણિલાલનો પણ લઈ છું, એ મ્હને આકર્ષે છે તે કારણથી નહીં; ખરી દક્ષીકત ઉલટી છે. એ મ્હને આકર્ષી શકે છે તેનું કારણ એ જ છે જે એ પણ ઈશ્વરના વિષયમાં સમીચીન વાણી ઉચ્ચારે છે. અમારાં હૃદયોને સાંધનારો એ એક પૂત્ર છે, અને હું એને પણ બાઈ જેવો જોઈ શકું છું. સાખી બાણુએ, એને મહારા પ્રતિ બ્રાતૃભાવ રુદે નહીં, તો...]

૧૯૦૬, ૨૪-૭-૧૮૬૫.

.... We talk of the past as if it was homogeneous. It is not so. શંકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception. He is almost a revolutionist. The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence. યુદ્ધ you know, and you will be interested to learn, that there is a tradition of શંકર being an અવતાર of યુદ્ધ, whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality.

Indeed, India is very strange in so far as the most contradictory opinions are current in it. While almost all are idolators, almost all know the beautiful story of પ્રહ્લાદ, which teaches that God is everywhere.... Monotheists like નરસિંહ મહેતા speak in the language of pantheism very often &c. &c.

.... And although I did not mention it in my last letter I also recognise the necessity of the cosmopolitan and comparative element of education, side by side with the National. Let us continue to study English, only

trying to save our own lost traditions also....

[આપણે [આખો] જુનકાલ જાણે એક રૂપ જ હતો એમ બોલિયે છિયે. પણ એ ખરું નથી. શંકર પોતે મુદારક હતો અને જ્ઞાનાધિકાર આપવામાં એ અપવાદ નામે સ્વીકારતો નથી. એ લગભગ ઉચ્છેદક જેવો છે. સૌ આત્મા માટે સૌ સમાન, એ ભાવના હિંદમાં ઉદ્ભવેલી જ નહીં એમ નથી; એનું પૂરતું ચક્રણ ચક્રું નહીં એટલું જ. યુદ્ધ વિશે તો ત્હમે જાણો છો અને ત્હમને જાણીને રસ પડશે કે શંકર યુદ્ધનો જ અવતાર હતો, એવી પણ એક લોકવાયકા ચાલે છે, જે ઉદ્ભવેલી આત્માદષ્ટિએ પ્રાણી માનવી સમાનતા બંનેએ સ્વીકારેલી એ તત્ત્વમાંથી એમ લાગે છે.

ખરે, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે એ રીતે કે અહીં એક એકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એ સાથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે. લગભગ બધા [હિંદુ] મૂર્તિપૂજક છે. અને તોપણ લગભગ બધા પ્રહ્લાદની સુંદર આખ્યાયિકા જાણે છે, જે આખ્યાયિકાનો બોધ એ જ છે કે ઈશ્વર સર્વ-વ્યાપી છે... નરસિંહ મહેતા જેવા એકેશ્વર ભક્તો ધણીવાર વેદાન્તની પરિભાષા વાપરે છે, વગેરે વગેરે...

અને જો કે હેઠા કાગળમાં મેં આ લખ્યું નથી, તથાપિ કેળવણીમાં પ્રમુખીય તત્ત્વની સાથે સાથે સર્વદેશી અને સુજ્ઞાતમક તત્ત્વો પણ હોવાં જોઈયે, એ સ્વીકારું છું. જ. આપણે હજીજનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો ધટે, માત્ર આપણી પરંપરા જે છટી છે, તેને સહજન રાખવાના યત્ન પણ કરવા જોઈયે...]

૧૮૦૬. ૧૬-૮-૧૮૬૫.

It is very painful to me to see that I pain you so often. But indeed I am misunderstood. I only wanted to condemn myself. I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ. I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a mono-

theist....I am only conscious of my own want of piety. The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother. I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago:—

જુરા દેખન મેં ગયો જુરા ન મિલિયો હોય,
ને દેખુ દિલ બેગ હે મોસે જુરા ન હોય!

I however do not pretend to say that I feel what Cowper and Bunyan felt. Mine is mostly an intellectual perception as yet. But I do think that enjoyment is sinful....(at least) so long as there are so many poor and persons wanting help.

+I know very well what ordinary humanity is capable of; and perhaps it is even more sinful in me to see a sin and yet to practise it. But because I don't practise a thing, I can't say that I don't see it. To me it is as clear as day. I am surprised to see you quoting the ગીતા to prove that enjoyment is right. If the ગીતા says so, so much the worse for it. But though the ગીતા allows વ્યવહાર it does not allow any desire for physical comforts so

far as I can understand. I know the ગીતા calls one kind of તપ -તપસી; but I don't advocate any painful asceticism. To deprecate worldly enjoyments is not to deprecate worldly life and establish rigorous asceticism. If appetites are mastered, their indulgence is not necessary...

But, my dear friend, do you sincerely believe that we can indulge in wordly comforts without lowering our spiritual life? Are not good clothes and courses and furniture and ornaments and carriages and servants some things which make us forget that all are the children of God, and while many want, we should not enjoy? ...Cowper and Bunyan were supposed to be mad, because they felt their sinfulness intensely. But

were they really mad ?....

[ત્હમને હું ઘણીવાર દુઃખનું કારણ બનું છું એ જોઈને મ્હને ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ ખરેખર [આ દાખલામાં તો] મ્હારા શબ્દોનો જુદો અર્થ કરાયો છે. મ્હારો આશય હતો કેવળ મ્હારી જાતને નિંદવાનો. પ્રાર્થના સમાજ ઉપર નિંદાનો છાંટો પણ નાખવાનું મ્હારા મનમાં કદાપિ હતું નહીં. મેં પ્રાર્થના વિશે લખેલું એ જ કારણથી કે હું એકેધરવાદી છું. વેદાન્તી નથી...મ્હારી પોતાની અંદરની પવિત્રતાની ખામી મેં જોઈ [અને તેને ઉદ્દેશીને જ હું લખું છું.] મ્હારા જેવો અપવિત્ર પ્રાણી પોતાનો એક બંધુ હોવાનો પ્રાર્થના સમાજ બંધે ધનકાર કરે. વર્ષો અગાઉ હું એ સાદી લીટી શીખેશો, તે કેટલી બધી સાચી છે એ મ્હને લાગી આવતાં મેં લખ્યું. એ એ લીટીઓ—

ખૂરા દેખનં

હું એવો દંભ નથી કરતો કે કાઉપર અને બનિયનના આત્માઓને પોતાની પાપમયતાનું જે તીવ્ર સંવેદન થયેલું તે મ્હને પણ થયું છે; મ્હાઈ સંવેદન હજી મોટે ભાગે યુદ્ધિપ્રદેશનું જ છે. પણ બોગ બોગવવા એ પાપ છે, એટલી પ્રતીતિ તો મ્હને થઈ જ ગઈ છે,...(કંઈ નહીં તો) જ્યાંસુધી આટઆટલાં ગરીબજુરખાં અને મદદના ગરજવાન માણસો જોવામાં આવે છે ત્યાં સુધી.

નસામાન્ય માણસોની શક્તિ ક્યાં સુધીની છે તે હું સારી રીતે જાણું છું; અને કદાચ હું જે આચરણ પાપ છે એમ જોઉં છું, તથાપિ તે ક્યાં કઈ છું, એ જ મ્હારી પાપમયતાનું ખાસ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જે પવિત્રતાં હું આચારમાં

નથી સાધતો, તે મ્હને પવિત્રતા રૂપે જ નથી દેખાતી એમ તો હું ન કહી શકું. મ્હને તો આ મુર્ખ જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. બોગ બોગવવામાં પાપ નથી એ મનના સમર્થનમાં ત્હમે ગીતાનો આધાર ટાંકો છે, એ જોઈને હું અજબ થાઉં છું. જો ગીતા એમ કહેતી હોય તો એટલે અંશે એ ખોટી. પરંતુ [ખોટા તો ત્હમે છો, ગીતા નહીં;] ગીતા એટલું જ કહે છે જે વ્યવહાર બંધે ચાલ્યા કરે; જેનો અર્થ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો બોગ બોગવવા માટે પરવાનગીનો નથી. વળી હું જાણું છું કે ગીતા એક જાતના તપને તામસી કહે છે [અને અસત્ દર્શાવે છે]; પરંતુ કટલાયક તપનો પણ હું નથી લેતો. દુનિયાના ભોગને નિંદવા તે જુદી વસ્તુ છે, દુનિયાના વ્યવહારને પણ નિંદવો અને કંઈ તપને જ સદાચાર લેખે સ્થાપવું એ જુદી વસ્તુ છે. વિપયવાસનાઓ ઉપર આજી બેસાડાય, તો તેમને ચંતોપવાનાં આચરણ જરૂરી વ્યવહારના વર્ગમાંથી ઉડી જાય છે...

પરંતુ, મ્હારા બ્હાલા મિત્ર, ત્હમે શું નિષ્પાલસપણે માની શકો છો ખરા કે આપણે બોગ બોગવતા રહિયે, અને આપણું અધ્યાત્મ જીવન પણ એટલું ને એટલું સતેજ રહે? સારાં વસ્ત્રા-જૂપણ, ખાનપાન, રાચરચીલાં, ગાડી ધોડા, નોકર ચાકર,—એવી બેવી વસ્તુઓ શું આપણને નથી જુલવી દેતી કે સૌ પ્રભુનાં બાલકો છિયે, અને માટે જ્યાં ધણા ધણાને સાંસા પડે છે ત્યાં આપણે બોગવિલાસ ન ધટે?...કાઉપર અને બનિયનને લોક તો ગાંડા ધારતા, કેમ જે તેઓને પોતાનું પાપીપણું તીવ્ર સાહતું. પણ શું તેઓ ખરે જ ગાંડા દના વારે ?]

કાગળો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે તે પ્રમાણે) એમણે “ જરૂરી વ્યવહાર ” ની જરા દીલી બ્યાખ્યા સંપ્રકારી લીધી હતી.

“ વાસનાઓ ઉપર આજુ બેસાડવાડું ” કાવ્ય, ઘોટા અતિ ભાવ્યશાળી સંસ્કારવાળા જીવોને અપવાદરૂપ ગણિયે તો, સામાન્ય જનતાને મોટે કેટલું તો વિઠ્ટ પડે છે, તથા “સામાન્ય માણસની રાક્ષિ કયાં સુધીની” પરિમિત છે, એનો દરબો અનુભવ એમને દજ દવે જ થવાનો હતો.

૩૦

વડોદરા, ૧-૧-૧૮૯૧

....You will be a little surprised to learn that a novel* has been passing under my pen just at present. Some eight chapters are written and more are being

written every week....

[...જાણીને ત્દમને કંઈક નવાઈ લાગશે કે, મ્હારી દલમમાંથી કાલ એક નવલકથા* ઉતરતી આવે છે. આડેક પ્રકરણ લખાયાં છે, અને દર અઢવાડિયે ખીખ લખાતાં આવે છે.]

* “ કુમાર અને ગૌરી ”

૩૧

વડોદરા, ૨૧-૧૦-૧૮૯૧.

...-and others have got promotions. I shall have again to fight for my status....

[-અને ખીખઓને પગારવધારા મળ્યા છે. ૧જી મ્હારે મ્હારા દક્કના સંરક્ષણને માટે લડવું પડશે.]

૩૨

વડોદરા, ૮-૧૨-૧૮૯૧.

I have begun to fight with Dalal* and since I have resolved to leave Baroda, I don't care how the fight terminates....

[દલાલ* સાથે લડવા મંડ્યો છું, અને વડોદરા છોડવાનો નિશ્ચય જ કર્યો છે, એટલે લડાઈનું છેવટ કેવું આવશે તેની મને પરવા નથી.]

* ૨૯. જમશેદજી અમરેશ્વર દલાલ, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના વિધાધિકારી.

૩૩

વડોદરા, ૧-૧-૧૮૯૭.

I now know how natural it is for you to be dissatisfied with my line. You are religious. It

is your nature not to rest with emotions but go above them and establish some principle. I am

different. My feelings absorb me at times; and I am not of a religious cast of mind, though I often experience religious sentiments.

In the lines I sent, my only object is to express that profound anguish, which seizes the soul, when she feels that she can't give to others what they expected from her. The soul says that she "does not care for—she can bear—the sight of cherished dreams falling into the abyss of darkness; but alas it is hard to bear the pain of the affectionate, occasioned by our adversity. Their eyes do not taunt us, and we feel the more, because the eyes are like the lilies full of the dew of pity and nurtured on the lake of Love; verily, they are the couch for the wounded heart to sleep upon."

This is my meaning. I only intend to say that the greatest and acutest pain of adversity does not lie in itself, but in the pain that it gives to our dear ones. I thought that this truth was adequate enough for one small lyric....

[મહારી પંક્તિઓથી ત્હમને સંતોષ ન

યાય એ કેટલું કુદરતી છે તે હું દરે સમજું છું. ત્હમે છો ધર્મિક. લાગણીઓમાંજ વિરમવું નહીં, તેમનાથી ઉચે ચઢી કેઇ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો, એ ત્હમરી પ્રતિ છે. હું જુદો છું. કેટલીક વાર લાગણીઓમાંજ ગર્હ થઇ જાઉં છું, અને મારું માનસિક બંધારણ ધર્મને પામતાં મુશ્કેલી પેશ નહીં એવું નથી, જો કે ધાર્મિક વાસ્તનાઓ વારંવાર અનુમયું છું.

ત્હમને મોહકેલી પંક્તિઓમાં મારો હેતુ માત્ર તે અગાધ વિપાદ આલેખવાનો છે, જે આત્માને કબ્જ કરી લે છે, આત્મા જ્યારે જુલે છે કે પોતા પાસેથી બીજાઓએ મેળવવાની આશાઓ રાખેલી તે પોતે આપી નહીં જ રહે ત્યારે. [આત્મા આ જુલે છે, આત્માને તેથી લાગી આવે છે, અને વિપાદ જ વિપાદ જામી રહે છે.] આત્મા કહે છે,—“ મહારાં બહાણં સ્વપ્નો અંધકારના પાનાલમાં પડનાં જોઉં છું, અને એ દેખાવ પણ મ્હને એટલો બેઠી શકતો નથી, એ દેખાવ પણ સહી શકું છું; પણ બરેરે, આપણી વિપદથી બહાણાંએની થવું દુઃખ ખમવું ખરે અતિ દાણુ છે! વળી એ બહાણાંએ પણ [સાચાં બહાણાં છે અને] મહારી તરફ ટપકાની નજરે નથી જોતાં, બિલકુલ નહીં; મ્હને વધારે લાગે છે એ કારણથી જ કે એ-લોચનો સ્નેહસ્ત્રોતર જેની જન્મજ્વળ અને કરુણાના દિમ્બિંદુથી બરેલા એવાં સસ્તિજ છે! અરે એ તો દર્દ્યાપલ્લ જગરને નિદ્રા-વિરમરણમાં લેટવાનાં બીજાનાં છે!

મહારો આશય એટલો જ કે વિપદનું મોટામાં મોટું અને તીવ્રથામાં તીવ્રથા દર્દ તેના પોતામાં નથી, પણ એ આપણાં બહાણાંએની દુઃખ દે છે તેમાં છે. એ ધારેલું કે આટલું સત્ય એક બહાણા અમથા પદને માટે પૂરતું ગણાય.]

વડોદરા, ૨૧-૧૧-૮૬૭

I returned from Kathiawad only the night before the last. My trip has been most unexpectedly pleasant, and I have returned in far better spirits than I went in.

The Thakore Saheb of Lathi* is a very admirable poet, and we have become friends at once. There are many more things about him which I would like you to know....

The Thakore of Gondal has

* આ પ્હેલાં, વર્ષો પ્હેલાં, સુરસિંહજી હજી રાજકુમાર પ્રલેખમાં લખતા હતા અને રવાણાં તથા કોટડાનાં કૃષ્ણીઓ સાથે એમનાં લગ્ન લાઠી મુકામે જ થયેલાં, ત્યારે મેનેજર સ્વ. આશા-રામ દલીચંદ શાહના પુત્ર મૂળચંદ સાથે મહિરાંડરને રાણામૈત્રી, અને આવંડ, બાબરા અને લાડીને સંબંધ ધણી નિકટ, એટલે મહિરાંડર એ લગ્નોત્સવનું અહવાડિયું લાડીમાં જ મૂળચંદની સાથે હતા. મહિરાંડર આ પ્રસંગે સુરસિંહજીને મળ્યા હશે, પણ તે નામનું જ. આ પ્રસંગ મહિરાંડરના જીવનમાં નોંધવા જેવો તો એટલા માટે કે કિશોર મહિરાંડરે જ્ઞ દિવિ દલપત-રામ હાલાભાઈને આ પ્રસંગે પ્રથમ દીઠેલા.

૩૫

વડોદરા, ૨૭-૩-૧૮૬૭.

.... We lost our daughter last night at about 10 p. m. Wife can bear up this time, for we did all what we could to save her.*

[ગઈ રાતે દસ વાગે અમારી બાલક પુત્રી ગઈ. આ વખતે વહુને એટલું બધું નથી લાગતું કેમ જે એને બચાવવાને માટે જે કંઈ થઈ શકે એમ હતું તે બધુંયે આમે કરી ચુક્યાં.*]

* આ પોસ્ટકાર્ડમાં મુખ્ય તો 'પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર' એ આઠ પંક્તિ છે. ઉપલા સમાચાર તેની નીચે છે. એ પછી 'અનામી નામ' એ ગ્રજલ ૧૦-૪-૧૮૬૭ ના કાગળમાં અને 'સેનારૂં બીતરમાં રોતું' ૨૧-૪-૧૮૬૭ ના પોસ્ટ કાર્ડમાં પ્રાંતમાં હતાં.

અ. સૌ. નર્મદાને આ બાલક બીજું. પ્રથમ બાલકનું નામ રમણ અથવા રમણીક હતું; રમણ નામ મહિરાંડરે પાડેલું. રમણીક એમની માતા અને બહેને. ત્રીજું વડોદરામાં પ્લેગ ચાલતો

હતો તે દરમિયાન રાહર બદારના માંડવામાં આવતું, તે મહીસાકરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રા. બાઈ મુનિકમાર.

૩૬

વડોદરા, તા. ૨૩-૪-૧૮૬૭.

I had again gone to Broach whence I returned only last night. Thakore's mother is improving.

I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal. I have hope that you will come to think better of him later on*....

[હું પાછો ભર્ય ગયો હતો, ત્યાંથી રાતે જ પાછો આવ્યો. ઠાકોરનાં બાની તબિયત સુધારા ઉપર છે.

મણિલાલ વિશે ત્હને છેવટનો નિર્ણય બાંધવાનું મુશ્કેલી રાખે છે એથી ત્હને સંતોષ છે. આમજ ઉપર ત્હમારા એના વિશેના વિચાર સારા થશે એમ ત્હને ધણી આશા છે.*]

* આ કાગળમાં અતિ “ત્હને હું એક દુનિયામાં” (પૂર્વાપ, પૃ. ૧૪), અને “અદા રા આજ વર્ષા” (પૂ. પૃ. ૧૭) એ ગરબો છે; બીજી ભર્યમાં લખાઈ હતી; તા. ૧૦ મી માર્ચ; અને “રત્ન આ હંસ માનસને” (પૂ. પૃ. ૭૦) પણ ભર્યમાં લખાઈ હતી એ બીજી વાર ત્યાં ગયેલા ત્યારે, તા. ૨૧ મી કે ૨૨ મીએ.

૩૭

માળિયા હાદીન, ૨૩-૫-૧૮૬૭.

.... You know I have other and nearer friends. But I have begun writing about this subject* to you alone. This might be accepted as an indication of my hope of benefitting myself —

[ત્હને જાણે છે મ્હારે બીજા અને વધારે નિકટના મિત્રો છે. તથાપિ ત્હમને એટલે જ આ બાબત* વિશે લખવું શરૂ કરું છું. એ દૃષ્ટિકોણે નિર્ણય જેવી ગણી શકે, મ્હારી આશાના, ત્હને પોતાને લાભ મળવાની-આમ [ત્હમારી સાથે પત્ર દ્વારા ચર્ચાવડે]]

SO....

* ફેરીડનગર અને પ્રિન્સિપલની બાબત. લામ એટલે મ્હારી પ્રતિષ્ઠા દર થાય અથવા તે ફેરવના યોગ્ય કરે એ રૂપનો સંલગ્નતા.

મણિલાલની પ્રતિષ્ઠાના આદર્શ “નહિ નહિ કહી” એ હિન્દી અને “અનામી નામ” એ ગરબની તારીખોથી એટલે ૧૮૬૭ ના એપ્રિલના આદર્શની ગણું છે.

૧૮૦૬૨૧, ૮-૧૦-૧૮૬૭.

....Moral certainty!—પણ એ શબ્દ વાપરી શકે. આપણી moral certainty ધણી વાર માત્ર prejudice હોય છે....

ખરે સંબંધ બાંધ્યો બંધાતો નથી. અંદ-

* સોવસા ખાતરી; પરાવો કે દલીલો સંપૂર્ણ નથી એમ જાણીયે તે છતાં ખાતરી.

* વિકારજન્ય મતબ્ધ; શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણજ્ઞાન સાદવત્માન મતબ્ધ નહીં; આ મતબ્ધને જે ખોટું માને તે એને prejudice કહે.

૩૯

૧૮૦૬૨૧, ૨૨-૧૨-૧૮૬૭.

પ્રિય બંધુ સુરસિંહ,

તમારો પહેલો પત્ર બરાબર મળ્યો. દનો. દિલગીર છું કે તરત પહોંચી ન લખીને મેં તમને વ્યર્થ ચિંતા કરાવી. પણ મારી તબિયત સારી ન હતી; અને-થયું તે થયું.

ફરી પણ તમે સરલતા અને વિશ્વાસથી બધું જ મને લખી જણાવ્યું છે. માઈ હૃદય તે સમજે છે. હૃદયત્રિપુટીથી બેસક ઘણું ખર્ચ જણાયેલું જ હતું.

આવી હકીકતો સાંભળ્યા પછી 'કહેવાનું' તો થું હોય! કહેવાનું જો કંઈ હોય તો ને તમને નહીં પણ પ્રેરમાતમાને છે.

તમારે તો સહેવાનું જ રહ્યું છે, એ સ્પષ્ટ છે. કેવું કહ્યું સહેવાનું છે તે હું સમજું છું. પણ મને આશા છે કે એક ઓપધિની મદદથી તમે તે સહી શકશો. એ ઓપધિ હાલ ઘણા ખરા જાણના નથી અને ઘણાખરા નિરવી શકતા નથી. પરમાત્માની હુજા હશે તો એ ઓપધિ યોગ્ય કાલે તમને મળ્યા વગર નહીં રહે.

અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમાં આપણે બધા એમ માની લઈએ છીએ કે ધર્મનું તત્ત્વ આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ત્વ પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ યોગને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. "જે કંઈ થાય છે તે સર્વ ઈશ્વરચાયા જ અને વિશ્વના અનંત કંદેશોની ખાતર જ થાય છે," એ શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ નિશ્ચલ થયા વગર ધર્મનાં તત્ત્વો આપણી દષ્ટિને દેખાતા નથી. આ પાશ્વિવ જીવનના સુખદુઃખ ક્ષણિક છે; અનંત જીવનના કંઠામાં જ તેની યોગ્ય તુલના થઈ શકશે.

સ્ત્રી અને પુરૂષના સંબંધ અને તેમનાં ભવિષ્યના જીવન સંબંધી સ્પીડનબોર્ડ ધણું જાણવા જેવું કહે છે. એ પડી ન હજી બધામાં નથી, પણ તમારી હુજા હોય તો હાલ જ છૂટા પાનાં મોકલી આપું.

બાકી તો ફરીને જૂના સપ્તો જ મેંબજાવું છું, કે—

નાદિ રસ સખે આત્માનો એ દદાપિ કમી થતો,
રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતો
સ્મરણ કરજો માટે વ્હાલા સ્વરૂપતાણું--†

કવિતાઓ ખજા છે.

તમારો હમેશાનો
મણિશંકર

* જુલો 'કેહારવ'માં આરંભે, ઊપેલા કાગળો,

+ "લગ્નરતેદનો વિચક્રમાં દેતુ."

† 'પૂર્વાલાપ' પૃ ૬૧: "અજ્ઞાન સખા પ્રતિ;" "વ્હાલા સખો" દારણ કે આ કવિતા કલાપીને ૧૮૯૭ના માર્ચમાં--લખાઇને તુરત-મોકલાઇ ગઇ હતી.

૪૦

૧૭૦૬૨, ૨૮-૧૨-૧૮૬૭

.... I have removed to the
માંડવાં....

Request Lakhubhai* to let
me know the stages of spiritual
culture worked by him in Goethe's
Confessions of a Fair Saint....

The training school is closed;

* દાક્ટર લક્ષ્મીરામંકર મોરારજી લક્ષ્ જુલો આ પત્રધારમાં આંક ૭ તળેનું ટિપ્પણ. આ સમય પછી થોડે વધે 'મણિશંકરની' પહેલી લાંબી માંડગી અને બેચેનીમાં આ મિત્રના ઉપચાર અને સમાગમથી જ એમને કાયદો થયો હતો.

the Bhavan itself will follow....

[[ધર છોડી] માંડવાઓમાં જઇને રહ્યાં હિયે.

ગમ્ય કૃત "એક દેવીના આત્મવૃત્તાત"મા લખુ-
ભાઇ* ને અધ્યાત્મારોહણનાં પગથિયાં ક્યાં ક્યાં
જણાયાં તે મ્હને લખી જણાવવા એમને વિનંતિ
કરશે. 'શિક્ષણાનુભવશાળા' ગંધ કરવામાં
આવી છે, 'કલાભવન' પણ બંધ થશે. [પ્લે-
ગને લીધે]]

૪૧

૧૭૦૬૨, ૭-૪-૧૮૬૮.

.... Both your letters are duly
received. I have been thinking
for several days as to how I
should write to you, for there is
news for you.

I have adopted the Christian
faith....

Thakore has asked me to stay

hear till the middle of May....

[તમારા બેય દાગળ વખતનર મળ્યા
છે. કેટલાક દિવસથી ત્દમને મ્હારે કેવી રીતે
લખવું તેના વિચારમાં રહ્યા છું, કેમ જે ત્દ-
મને નવા સમાચાર દેવાના છે.

મેં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

દાકોરે લખ્યું છે કે મેં માસના મધ્ય સુધી
મ્હારે અહીં જ રહેવું....]

૫ડોદરા, તા. ૬-૪-૧૮૬૮

....We are still standing in our rural camp.

.... I believe every word of Swedenborg, and I believe him to be God's commissioner. You shall not therefore be surprised when I inform you that I have become a christian....

You will not understand all this unless you read his wonderful works. Meanwhile, I feel you will be tempted to set me down as-I know not what. Alas! the world refuses to hear you precisely when you have got something

૪૨

which it would be well for them to hear

[દુઃખ અને માંડવાઓમાં રહિયે છિયે. હું સ્વીડનબોર્ગના શબ્દે શબ્દ માનું છું, અને વળી એને ઈશ્વરનો પવનમ્પર માનું છું. એટલે ત્હમને અચ્ચો થવો ન જોઈયે, હું ત્હમને જણાવું છું તેથી, જે હું ખિન્તી થયો છું. આમાં ત્હમને, ત્હમે એના ચમત્કાર ભર્યા પુસ્તકો વાંચશો નહીં ત્યાં લગી, કશીયે સમજ નહીં પડે. અને દરમિયાન હું જાણું છું કે ત્હમે મ્હને લલચાશો, ગણી કહાડવા-ન જાને કેવો ય! અરેરે! દુનિયા ત્હમારૂં સાંભળવું ન બંધ કરી દે છે, તેજ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કંઈ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે, કે જે તે જો કદાપિ સાંભળે તો તેનું ભણું થાય.

૫ડોદરા, ૬-૪-૧૮૬૮.

.... Yes, my school is to be closed for ever from the 1st June. To write a history of how it came about would be wearisome. I have received a notice to the effect that I might find out a place for me. They however try to provide for me. H. H. knows me. I shall let you know if I leave Baroda.

You must have received my booklet on the nature of the Bible and the Law of its interpretation....

Don't prejudge and have

૪૩

patience; this is all I request of you....

[હા, મ્હારી સાળા તા. ૧લી જૂનથી સદાને માટે બંધ થનાર છે. એ બધું કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ લખવો કંટાળો આવે એમ છે. મ્હને નોટીસ મળી છે કે મ્હારે મ્હારે સાથે કોઈ જગા શોધી લેવી. પરંતુ એ લોક મ્હને કોઈ ટેકણે રાખી લેવા યત્ન કરે છે ખરા. ખુદ શ્રીમંત સરકાર સાહેબ મ્હને જોળાળે છે. હું ૫ડોદરા છોડીશ તો ત્હમને જણાવીશ.

આધમજનું સ્વરૂપ અને તેના અર્થ સમજવાની ચાવી એ વિષય ઉપરની ન્હાની ચોપડી ત્હમને મળી હોવી જોઈએ. પ્રથમથી માંડવાળા ના ઘા; અને ધીરજ રાખો; મ્હારે ત્હમારી કને મળવાનું તે બધું જે આટલામાં આવી જાય છે.]

૪૪

બાબર, ૨૬-૭-૧૮૯૮.

... I have at last come here. There is little hope of Boroda doing any thing suitable for me. Perhaps I may go to Bhavnagar Seeking fresh service at this stage is very painful and it is hard to pass days without work. Did you read —'s book that Thakoro left

with you?....

[આખરે હું અહીં આવ્યો છું. વડોદરા મહારાથી સ્વીકારી શકાય એવી કશી મેઠવણી કરવાની આશા યોડી ન છે. કદાચ હું ભાવનગર જઈશ. આ ઉંમરે નવી નોકરી હુંની અતિ દુઃખદ છે અને કામદાન વગર દિવસો જરા કપરા છે. ઠાકોરે લખેને આપેલી —ની ચોપડી લહે વાંચી?...]

૪૫

કુડલા, ૧૩-૧૧-૧૮૯૮.

.... Balubhai is coming to Lathi on the 16 th. I shall start from here on the 15th and meet

him * ...

[અલુભાઈ તા. ૧૫ મીએ લાઠી આવે છે. હું અહીંથી ૧૫ મીએ નીકળીશ અને મળીશ*]

* પછી અમે અકવાડીયું મુરસિંદણ સાથે ગાળ્યું હતું. સાત્રી પ્રણુલાલ પ્રજાશંકર અને જટિલ અને રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર અને કારજારી તાત્યા સાહેબ ત્યાં હતા જ અને રા. રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ ભાવનગરથી જે દિવસ આવ્યા હતા. મેં મારા મહિંશંકર અને મહારે મુરસિંદણ સાથે મહાળજેશ્વરમાં ગાળવો અને સાથે શેકમણીયર અને રહેટા, સ્ટ્રોકોન્ડીસ, આદિ વાચવા, એ મારું મુરસિંદણએ ધણે આમદ કર્યો હતો. શુષ્ક જિઆસાની મુરસિંદણના બેટલી દેવરતા અતિ વિશ્વ.

૪૬

ભાવનગર, ૧-૧૨-૧૮૯૮.

.... I came here last evening and have taken charge to-day. I learnt after coming here that the salary of the place has been reduced to Rs. 150; perhaps because no one exactly knew what I was getting at Baroda, and — said I was getting 175 babashai. [If it is a mistake, it cannot be corrected just now....

[હું રાતે અહીં પહોંચ્યો અને આજે ચાર્જ લીધો છે. અહીં આવ્યા પછી જ જાણવામાં આવ્યું જે જગતો વગર કમી કરીને રા. ૧૫૦ કરેલો છે; કદાચ એમ પણ હોય કે વડોદરામાં મહારે વગર કેટલો હતો તેની કોઇને નહીં ખબર જ નહીં, અને —એ કહ્યું, કે મને ત્યાં રા. ૧૭૫ ખાખાશાહી મળતા. આમ ભુલ જ થઇ ગઇ હોય, તથાપિ હાલ દુરતમાં તો એ સુધારી શકાય નહીં....]

✓

ભાવનગર, ૨-૩-૧૯૦૦.

...સૌ નર્મદા મને “ પવિત્ર ભોજન.” ન લેવાને આમલ કરે છે, કે જેથી તે મારી સાથે રહીને મારો ધર્મ સમજવાનો યત્ન કરી શકે. હું જવાબ આપું છું, કે “ પવિત્ર ભોજન” લેવાની મારી ફરજ છે; તેમાં મારું, તેમનું, અને સર્વનું શ્રેય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર જે કંઈ પરિણામ થવા દેશે તે સહીશ. છેવટે શ્રેય થશે એ સંબંધી મને કશો સંદેહ નથી. હાલ આ સ્થિતિ છે. હવે પછી જે બનશે તે જાણવતો

રહીશ. બેશક હું સ્વસ્થ છું.

...અહીંના અને બહારના મારા જૂની મિત્રોના વર્તન સંબંધી તો શા માટે લખું? બેશક મને ખેદનાં ધણાં કારણો છે. પણ એ બિચારા અજ્ઞાન છે !

દેવાલયમાં પ્રવેશ કરવાની ન્યાંમુધી ફરજ માત્ર લાગે છે, ત્યાંમુધી એ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે નહીં. એવો વખત આવે છે કે જ્યારે તેમ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થશે...

૪૮

ભાવનગર ૨૬-૩-૧૯૦૦.

...મેં ગઈ દિવસે “ સ્વામીના-ભોજન ” માં ભાગ લીધો છે. એ સંસ્કાર કેટલો ગંભીર

છે, તે તમે કહી શકશો: જુઓ લોક, ૨૨: ૧૯-૨૦....

૪૯

ભાવનગર, ૧-૮-૧૯૦૦

What 'shall I write to you ? Perhaps you may be thinking that I have for ever lost the right of writing to you. I hope not for ever. My angry words you can forget: I see that my excitement was abnormal: and I have since passed through many painful experiences.

Need I write at length to you ? I find that I at least have not the courage to remain aloof from family and brethren and that way serve Christ. I have discovered unsuspected weaknesses in my nature. I feel that I must

return to my caste and for the rest of my life only try to imbibe a little of the spirit of Christ if I may....

The “ shastras ” provide a remedy for everything. I have written to Vyasji. Please expedite the business....

I have requested His Highness to re-employ me....

[ત્હમને શું લખું ? ત્હમે કદાચ માનતા હશે જે ત્હમને લખવાનો હક્ક મેં તો સદા કાળને માટે ગુમાવી દીધો છે. નહીં, નહીં, હું આશા રાખું છું કે સદાને માટે તો નહીં. મદારા ગુરુસાના બોલ ત્હમે બૂલી શકો. મદારી તે સમયની સ્થિતિ અને ઉચ્ચેચલથી હતી એમ

હવે જોઈ છું; અને તે પછી ધણા દુઃખદ અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.

ત્દમને લ'ખાણથી લખવાની જરૂર હોય ખરી ? મ્હારી ખાતરી થઇ છે કે હું તો કુટુંબ અને સંમંધાઓનાથી વિખુટો રહી શકું ન'હી; કાંઇરહના એ પ્રકારના સેવક થવા રહતું બળ મ્હારામાં તો છે નહીં. મ્હને મુદ્દે કદપના નહીં એવા પ્રકારની નબળાઇઓ મ્હારી પ્રકૃતિમાં મેં વલક્ષ કરી છે. મ્હારે પાછા માર્ગમાં આવવું જ પડે

વાતું; અને કાંઇરહના ધર્મના હાર્દનું જરા તરાયે મ્હારી હવેની જીંદગીમાં હું શક્ય કરી શકું તો જાગૃતશાળી,

" યાત્રો "માં દરેક બાબતનો રસ્તો છે જ. મેં વ્યાસજીને લખ્યું છે. આ બાબત બનતી ત્વરાએ ઉકલી જાય એમ મહેનત કરશે. મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ને મેં વીન'યા છે કે મ્હને જરી નોકરીમાં લેવા કૃપા કરે]

+ સ્વ. જયકૃષ્ણ જીવનશમ, જે સુ'બાઇમાં કથાકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાસજીને નામે જ પ્રખ્યાત હતા; જેમણે મણિશંકરને પહેલી વખત પ્રાયશ્ચિત આપીને વિશુદ્ધ કરેલા.

૫૦

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૦૦

".... Being lectured to is now-a-days a daily experience to me. But don't you think I need some other food also ?...

The contest in which I find myself is very unequal. Please note that, realize my situation, and try to be an advocate....

[સૌ મ્હને ટોકે છે અને બોધવચન

સંભળાવે છે. રોજ ને રોજ ઉઠીને આવાં વચન સાંભળવાનાં, આવા કાગળ વાંચવાનાં હોય. પણ ત્દમને નથી લાગતું કે મ્હને બીજા ખોરાકની પણ જરૂર ખરી ? જે સંઆમમાં હું મ્હારી જાનને આવી પડેલી જોઈ છું, તે અત્યંત એકનર્થી છે. કૃપા કરીને તેનું આ લક્ષણ ધ્યાનમાં લ્યો, મ્હારી પર્વસ્થિતિનું સ્વરૂપ બરાબર પ્રત્યક્ષ કરો, અને મ્હારા પક્ષવાદી થવા ચલ કરો.]

૫૧

? ૧૯૦૦ +

.....' દિનચર્યા લેખ '.....હાલ મહારાજ સાહેબ [ભાવસિંહજી] ની કૃપાથી છપાય છે. મ્હુએ ઉપર સાયબાચાર્યના ભાષ્ય-માંથી અને ગીતા ઉપર શંકરાચાર્યના ભાષ્ય-

માંથી અવતરણો આપ્યાં છે.....

હાલ તો મ્હુએ અને પ્રાચીન માર્ગમાં નવીન દૃષ્ટિના સંચારમાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે...

+ આવા પ્રશ્ન ચિહ્નનો અર્થ એ કે તે તે કાગળોની હજુ નકલો જ લેવામાં આવી છે, જેમાં તે કથાંથી મ્હ તારીએ લખાવેલા એ નકલ કરનારે જણાવેલું નથી. "પત્રધારા "માં આવા કાગળોનું સ્થાન જે આપેલું છે તે, પૂરતી માહિતીને અભાવે આપેલું હોવાથી, વિચાર કરી કરીને આપેલું છે. મુદ્દાપિ ચિંત્ય જ ગણવાનું છે.

૫૨

લાવનગર, ૧૩-૧૧-૧૯૦૦

....Please ask Balubhai to write to me....His letters I hope may do me good....

[કૃપા કરીને બલુભાઈને કહો કે મને લખે. એના કાગળોથી, હું આરામ રાખું છું કે મને ફાયદો થશે.]

૫૩

લાવનગર, ૨૬-૧૧-૧૯૦૦

.... Now the only resource lies in not consulting the caste at all just now. I should go to Kashi, perform the necessary penance there, and returning begin to stay with my wife....

ing —

[હવે એક જ રસ્તો રહેલો; નાતને કાલ તુરંતે માટે મુકવી પડી, મહારે કાશી જવું, અને જરૂરી પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યાં કરીને, અહીં પાછા આવતાજ પત્ની સાથે રહેવા માંડવું.

Why does the Professor continue silent?...You must be enjoy-

પ્રોફેસર સાહેબનું મૌનવ્રત કેમ હજી ચાલ્યા કરે છે?...તકમે --માં મજા કરતાજ દશો...]

૫૪

૧૯૦૦

....." સદ બે જન " એટલે શું તેની તમને હજી ખબર નથી. પણ તમે જોયું તરો કે મને પ્રાર્થનાસમાજોએ અને ક્ષત્રિયોના માર્ગ જોટા નામે છે હું અર્વાચીનની પ્રતિતિની દિશા પશ્ચે કહું છું. આપણા ધર્મનો-પ્રાચીન વેદના ધર્મનો-ઉદ્ધાર* થવાની જરૂર છે. નવીન દેવાલયને સમજવના એ જ માર્ગ છે.....

એ બ'ધુ. હું મારા સંબંધીઓને હેડવા ચાલે નથી. આર્ મડગમજ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવા ચાલું છું.....

હું આર્વાચીનના માર્ગનું અનુસરણ કરતો નથી હું નવીન દેવાલયના માર્ગનું અનુસરણ કહું છું. દિશા બદલાઈ જવાની બીતિ છે જ નહીં.....

* નવીન દેવાલય-New Church, સ્વીડનના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફાંટો સ્વીડનનાઓએ " પ્રાચીન શબ્દ " લેતા, અને હજી તાત્કાલીન જગવાઈ રહ્યો છે, એમ જણાવેલું તે સ્વીડનનાઓએ કહ્યું માટે સાચુંજ હોય તેમજ એવી સ્વીકૃતિમાંથી ચોતરફની તાપણી વચ્ચે તવાતા મહિસાકરને તક ઉઠયો કે એ " પ્રાચીન શબ્દ " તે જગવેલ હોયો તેમજ, અને મહિસાકર આર્વાચીનના સાથે ઉપર એમણે દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે સંબંધ-સમતા થયા.

જગવેલ તે જ એ " પ્રાચીન શબ્દ " એ તકની સત્યામત્યના ચોધન પાછળ એમણે ધણી શ્રમ લાંબા સમય સુધી લીધો. આખરે " હાઈ એન્ડ ઇન્ડીયા " એ તમાસિ માં એમણે ૨૫૪ સ્વીકાર્યું કે એ તક તે નથી મેસતો (૧૯૦૫) અને આ વિષયનો ગવો મંત આલ્યો તે પછી એમની શબ્દ કે પ્રતિતિના ઉપમા આગળના નેટલી મારા સુધી કદાપિ ચરેલી જણાવી નથી; અથવા કહો કે એમની ઉત્તરાવધાનો આરંભ એ બિંદુથી, ૧૯૧૫ ની સાલની આખરથી.

૫૫

સપ્ટેમ્બર, ૪-૧-૧૯૦૧.

Narmadashankar Shastri writes to me from Kashi that the Pandits there refuse to give પ્રાયશ્ચિત્ત to me ! He pleaded mental disturbance &c., but to no purpose. This creates a difficulty and as yet I find no way of escape....

I think in due time I shall be prepared for all that providence may assign to my lot. Even hardship acts as a tonic when there is some vitality in the

frame...

[નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી કાશીથી મને લખે છે કે ત્યાંના પંડિતો મને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાની ના જ પાડે છે ! એણે માનસિક અસ્વસ્થતા આદિ કારણ રજૂ કર્યા પણ વ્યર્થ. આને કીધે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, જે દેવી રીતે દૂર કરવી તે હવુ તો મને કંઈ સુઝતું નથી....

કાર્ણ કરીને તું ધારૂ છું કે “ પૂર્વદૃષ્ટિ ” એ [સર્વજ્ઞ] મારે માથે જે જે સંસ્કાર નિર્ધાર્યા હશે તે બધાને માટે સજ્જ થઈ જાય. વિપત્તિ પણ વાહકરણ જેવી અસર કરે છે, જતમાં જ્યાં કંઈ પણ સત્વ હોય ત્યાં....]

૫૬

૧-૧૯૦૧

...સારગ્રાહી થનારે દોષની ઉપેક્ષા જ કરવી જોઈએ. દયાનંદ, પ્રાર્થનાસમાજ, ધીઓસોધી, એ સર્વ અમુક અંશે આ દેશને માટેની ભાવિ ઈશ્વરી યોજનાને ઉપકારક છે. એ ભાવિ ઈશ્વરી યોજના શી હશે તે કલ્પના બધા જુદે જુદે પ્રકારે કરે છે. પણ જેઓ જાણે છે તેમનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ પોતાનું મત બીજા પાસે કબ્જા કરાવવાને તો શું પણ પ્રકટ કરવાને સુદાં આગ્રહ રાખતા નથી. તેઓ બધાને પોતપોતાના એવના માર્ગમાં ઉત્તેજન જ આપે છે. વિશાળ પાત્રતાનું એક લક્ષણ એ છે કે તેઓ ધણીની વાત સમજી શકે છે, અને ધણીની સાથે સમભાવ બાંધી શકે છે.

આગ્રહી ઉદ્દોગ ધણા માનસિક વ્યાધિ-

ઓને ફર કરી જાય “આપે છે અને આજસ સર્વથા વ્યાધિ અને નિર્બલતાનું કારણ છે...

બેશક સર્વથી ઉડા અને મદત્વના અનુભવોમાં તો દરેક આદમી હમેશાં એકલો જ છે...લગભગ મિત્રરહિત થઈ જશે.

એ સ્થિતિ પણ લોકોને લાગે તેવી અસલ નથી. આગ્રહી, સ્વતંત્ર, વિચારશીલ, સ્નેહશીલ કેટલાએક આત્માઓને એ અનુભવ પણ થયેલો છે અને થાય છે. એ સ્થિતિ જે વિચારશીલ ન હોય તેમને તો અસલ થઈ પડે. પણ જે અને એ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ પ્રાયશઃ પોતા-પણામાંથી મુક્ત થયેલા, દણ્ડો સરખા, હોય છે અથવા થાય છે. એ સ્થિતિવાળાનું સુખ જુદા પ્રકારનું હોય છે: તેમના સંતોષનાં સાધનો પણ જુદાં હોય છે...

૫૭

ભાવનગર, ૯-૧૧-૧૯૦૧.

....Can you prevail upon my brother to allow my mother and wife to stay here separately, even before the assemblage at Jamnagar ?....

[બા અને પત્ની જુદાં [જુદા મકાનમાં] પણ અહીં રહેવા આવે, જામનગરમાં સો [માતિજન મહારી બાબતમાં વિચાર કરવાને] ભેળા થાય તે પહેલાં પણ, એટલું તમને ભાઈને સમજાવીને કરી શકશો ?]

૫૮

શિહેર, ૧૬-૧૨-૧૯૦૧.

...—બાઈ પણ એક દિવસ આવી ગયા. પણ ચાતિની અતિશય બ્હીક લાગે છે, તેથી રહી શક્યા નથી. તેમણે મોટાબાઈ [ઝૈરી-ચંદર] ને લખ્યું છે કે મોટાબાઈજ અહીં આવી એકાદ માસ સાથે રહી સ્થિતિ સુધારે, અને પોતે મુ'બાઈનું દવાખાનું સંભાળશે. મોટા-બાઈ હાલ એ પ્રયાણે કરી શકશે; એમ મને જણાતું નથી. બને તે ખરૂં.

...દવા પણ હજી લઈ શકતો નથી. જો કોઈ બાઈ કે વૈદ સાથે રહેશે તો તેના દાથથી

દવા લઈશ; પણ હું ખુલાસો નથી કરી શકતો કે શાથી મારી મેળે હું કશું કરી શકીશ નહીં..

અમૂબાઈને માલુમ થાય જે તમારા ઘરનાં તમામ માણસો ચિન્ વગેરેને માટે જે કાળજી રાખે છે તેથી સંતુષ્ટ અને આભારી છું....

ઓ—, કોઈ વાર મારા જવાબમાં દાસની સ્થિતિથી વિલંબ થાય તોપણ તમે તો લખ્યા જ કરશો....

...માઈ શું કહે છે ? હું શું કરું ?

૫૯

ભાવનગર, ૧-૧-૧૯૦૨.

....For a long time I looked upon myself as the injured party; but at last that feeling has left me, and I thus address you. I know not whether here-after I shall ever have the happiness of enjoying your friendship—I looked upon few things as more precious and am therefore pained at the thought; but I know not and I can bear. I can only reap what I have sown: and I have come

to know that I have deserved my hardships.

My wife wishes to be kindly remembered to you all. We are not happy, and we often remember you,—feel the loss of your presence,...

I have been reading your poems in the Sudarshana and thinking and feeling a thousand things. Alas, that it should come to this !...

[લાંબા વખત સુધી મહેને એમ રહ્યું, જે : હોય તેનાં જ ફલ મહેને મળી શકે : અને મહારે મિત્રધર્મમાં ન્યૂનતા તદ્દમારા મહારી તરફના વર્તનમાં હતી; પણ આખરે મહારી આવી લાગણીથી હું મુક્ત થયો છું, અને આ પ્રમાણે તદ્દમાને લખું છું. ન જાને હવે પછીના સમયમાં તદ્દમારી મિત્રતાના જુખનો ઉપભોગ મહેને કોઇ કાળે ય મળશે કે નહીં:—એ વર્ષોમાં એનાથી વધારે મૂલ્યવાન મહેને કોઇક જ ચીજ લાગતી, અને તેથી બાવિમાં એ પાછી મળશે કે નહીં એવો સંશય હું:ખ ઉપજાવે છે. પરંતુ મળશે કે નહીં તે ન જાને, અને એ વગર નિર્વાહ કરવો પડશે તો તે પણ સહી શકીશ. મેં જે વાચ્યું

માથે ગુજરી રહ્યાં છે તે સર્વ વાનાં મહારાં જ કર્મોનાં કુદરતી ફલ છે, એટલું તો હું મળ્યુવા પામ્યો છું.

પત્ની તદ્દમાને સૌને માયાળુ સંભારણું લખાવે છે. અને મુખિયાં નથી, તદ્દમાને વારં-વાર સંભારિયે છિયે, તદ્દમારી લાગરી, —ના અભાવ અમને સાથે છે.

મુદર્શનમાં તદ્દમારાં કાવ્યો વાંચું છું, અને વિચારો અને લાગણીઓ મેંઠકો અને હજારો-માંથી પસાર ચાડે છું. અરેર, ક્યાં તે આગલો સમય અને ક્યાં હાલનો !]

૬૦

ભાવનગર, ૧૫-૧-૧૯૦૨.

...તમારો પત્ર આવ્યો એટલે કંઈક આશા આવી છે. પ્રકૃતિથી દદ નથી, અને દોષોથી વધારે અદક થયો છું. પણ હાલની રિયતિમાં પ્રયત્નની આવશ્યકતા સમજું છું.

.....માન્યતા હતી તે છે. “બામિરમા” લીધું હતું, તે પાછળથી ખોટું સમજાયું હતું: માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી નહીં, પણ માન્યતાની દૃષ્ટિથી સુદાંત. છતાં હજી અવનારને માનું છું: અને મનમાં એટલો અંધકાર છે કે એ વિષયમાં કર્તવ્ય શું છે, તે જોઈ શકતો નથી....પણ પોતાને ધર્મ જેવા વિષયમાં જે વ્રાત સાચી લાગતી હોય, તે ગુપ્ત રાખવી, એમાં સત્કર અપમાન આપવા સરખું લાગે છે. જે મેં બામિરમા લીધું જ ન હોય, તો અસારે પોતાનાંઓને કશી હાનિ થવાની ધારતી વગર, વિચારો પ્રકટ કરી શકત. પણ હવે તો એવી રિયતિ આવી છે કે જે દિલની વાત હું બહાર જણાવું તો પોતાનાંઓની સાથે રહી શકવાની જે થોડી આશા બંધાઈ છે, તે આ જિંદગીને

માટે નષ્ટ થાય...

...ફરી સાહસ ન થાય તે માટે સાવધ રહેવા છપ્પું છું.

સવા વર્ષ પહેલાં જ્યારે રિયતિ સદ્ગત ન થતાં, ફરી જાતિમાં આવવા હું વળતો હતો, ત્યારે તદ્દમારા જ પત્રના આસેપથી હું અમદાવાદ ગયેલો. માનસિક નિર્મલતા તે વખતે એટલી બધી હતી કે હું ટકી ન શક્યો. પછી પણ મહિનાઓ સુધી એ સંબંધમાં કશું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર મને ચુરેલો જ નહીં...

ઠાઈ વાર એમ લાગે છે કે જ્યારે માફ મગજ બગડેલું છે એમ હું સમજું છું, નિર્ણય કરવાને કે કર્તવ્ય સ્પષ્ટ જોવાને અશક્ત છું, ઠાઈપણ ત્યાગ કરું તો તે લાગતે ટકાવી શકવાની પ્રતીતિ નથી, ત્યારે મગજ સુધરે લાંસુધી રાહ જોવી અને મગજ સુધારવાના ઉપાય લેવા એ જ મારી ફરજ છે. પણ અનુભવ એમ કહે છે કે એક પ્રકારનો નિર્ણય દાલ ક્યાં વગર મગજ સુધરશે જ નહીં....

ભાવનગર, ૨૩-૧-૧૯૦૨.

Your silence after Prantal's death, together with your disapproval of my tendencies at that time, first led me to think that I had lost your sympathy. And the manner of your addressing me at the time of my turning back together with the tone of these letters had confirmed the impression. "It was all unlike your great and gracious ways," I thought. Its now a comfort to know that I was mis-

taken....

[પ્રાણુલાલના અવસાન પછી ત્હમારૂં મૌન અને મ્હારાં તે સમયના વત્તણોની ત્હમારી નાપસંદગી, એ બંનેથી મ્હને મ્હેલમ્હેલો વિચાર સ્પૃષ્ઠો કે ત્હમારો સમભાવ મેં જોયો, અને મેં પાછું પગલું બધું તે વખતે ત્હમારૂં મ્હારા ઉપરનું લખાણ, એ કાગળોની દગ, એ કાગળોનું અમાર્દવ, -સર્વથી મ્હારી શંકાએ પ્રતીતિનું રૂપ લીધું. મ્હને લાગ્યું, જે "આ બધું ત્હમારા ઉત્તર અને માયામધુર માર્ગોથી છેક જ નિરાળું",* અલ્સારે ભણીને સાફ લાગે છે કે હું જ શૂલ ખાતો હતો.]

* Coventry Patmore.

Friends idealise one another, and the dis-illusionment, single or double, is a process no less painful to each than the dis-illusionment of lovers.

મિત્રો અન્યોન્યને ભાવનાનેરે જુએ છે, અને પછી, એકતું કે સામસાચું બેયતું, નર્થું દર્શન થવા પામે છે, ત્યારે એ અનુભવ, જે ય મિત્રને, પ્રેમી યુગલના એવા અનુભવ જેવો જ, દુઃખદ હોય છે. ઉગતી જીવાનીના વાતાવરણનું અપાર્થિવ તેજ બહેયુંમોહું ઉડી જ નય છે, અને એ અપાર્થિવ તેજ વિનાના યદ અચેક્ષા આપણા રોજીદા વાતાવરણ તળેની આપણી સામાન્ય દુનિયા અને તેમાંનું બધું એ—માણસો અને ચીજો, દર્તઓ અને મંથનો, દાર અને છત બધું એ—લીક જ છે. It is all unlike the great and gracious ways of the land of ideals,

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૦૨

....Balubhai has replied and the correspondence will now be regularly kept up. I look upon it as a token of better days....

[બલુભાઈનો જવાબ આપ્યો છે અને પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચલાવ્યે રાખીશ, આને હું સુધરતા ભંવિધની નિશાની ગણું છું.]

૬૩

ગઢડા, ૧૩-૩-૧૯૦૨.

...સંસારને અને પ્રાપ્ત સંબંધીઓને હું દમેશાં આવશ્યક માનતો આવ્યો છું. તેનો સાગ કરવાનો કેહને અધિકાર નથી. પણ એવાં કર્તવ્યો

હોય થકે, કે જે કરતાં, પ્રાપ્ત સંબંધીઓ આપણો ત્યાગ કરે. અસ્તુ...

૬૪

૧-૧૯૦૨

...પથ જે લોકોમાં રહેવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેમના સ્વભાવ સમજીને, આપણી પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરીને, એકાંતમાં નિષ્કૃષ્ટ કરીને, દીર્ઘ અને ગંભીર વિચાર કરીને, અભિ-માનથી રહિત થઈને, સિદ્ધાંતો જીવનમાં સ-માંસ* બનાવીને, બહુ સંભાળથી ચાલવાની જરૂર છે.

મનુષ્યનો અંતરાત્મા કેહીને કેદી નથી. તેને પરમેશ્વરને સમર્પિત કરતાં કેહી મનુષ્ય અટ-કાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી આંતર અને બાહ્ય વચ્ચે ભેદ અને છેદું હોય, ત્યાંસુધી જ ભૂલો અને ભ્રમો નડે છે.

પ્રકાશને અનુસરવાથી જ પ્રકાશ વધે છે...

* "made flesh" એ ઇંગ્લિશ બાઇબલના જાણીતા પ્રયોગનો શબ્દરસ; અર્થ—મૂર્તિમાન.

૬૫

૧-૧૯૦૨.

...પશ્ચિમના કવિઓ પૈકી પ્રથમ ડેન્ડી એલિથિયેરીના હૃદયનો પરિચય કરવો યોગ્ય છે. હોમર ને વર્ગિલને કાષ્ટરદનાં જીવન અને શબ્દનો લાભ મળેલો નહીં. ડેન્ડી અર્વાચીન યુરપનો પહેલો મહાકવિ છે. તેના ઉચ્ચ ગ્રાહને મિશન કે પાછળનો કેહી ધાર્મિક કવિ પહોંચી

શક્યો નથી. પણ તમે જાણો છો કે હું સહે-લાઈથી અવતારણ કરી શકતો નથી; એટલે ધીમે ધીમે અને થોડું લખી શકીશ. ૩૫૩ ધર્મ વધારે બતાવી શકાય.

સસ એ બાઇ અને ખરી દવિતા એ બહેન છે.

૬૬

બાવનગર, ૨૧-૨-૧૯૦૨.

...I had heard more than a year ago that you were collecting Kalapi's poems with a view to editing them...for the last three months I have been collecting all the available materials for that

labour of love....

I hope I have now got almost all the smaller poems, but only the third canto of Kalapi's largest effort-હમીંછ. Have you secured the first two cantos?

Can you allow me to avail myself of your labours ? If so, I shall be duly thankful.

[એક વર્ષથી વધારે પહેલાં મેં સાંભળે-
જેલું જે કલાપીનાં કાવ્યો ત્હમે ભેગાં કરતા હતા,
પ્રકટ કરવાના ધરાદાથી...એ સ્નેહનાં ધર્મકાર્ય
માટેનાં અવશિષ્ટ રહ્યાં છે તે તમામ સાધનો
હું છેલ્લા ત્રણ માસથી ભેગાં કરવામાં ગુંથાયો છું.

લગભગ બધી ટુંકી કવિતાઓ મ્હને મળી
ગઇ છે એમ ધારૂં છું. પણ કલાપીનો સૌથી
લાંબો પ્રયાસ “હમીરજી”,—તેનો મ્હને ત્રીજો
જ સર્ગ મળી શક્યો છે. પહેલા બે સર્ગ ત્હમે
મેળવી લીધા છે ?

ત્હમારા પ્રયાસફલોનો લાભ મ્હને આપી
શકશો ખરા ? તો હું યોગ્ય આભાર માનીશ.]

૬૭

૧—૧૯૦૩.

...મારે ઉમેરવું જોઈએ કે જૂના કિશ્કિ-
યન દેવાલયને હું અનધિકારી ગણું છું; મેં
તેમના દ્વારા બામિરમા લીધેલું તેને નિષ્ફલ
ભાનું છું. હવેથી બામિરમા આપવાનો અધિકાર
માત્ર નવીન દેવાલયના આચાર્યોને છે.

આપણા દેશના લોકોને જે સત્યની બિલ-
કુલ દર નથી, તેમની આગળ તેના સંબંધી
મૌન રાખવું એ જ લખિત છે એમ કેટલીક
વાર મને લાગે છે. પણ શું એ ખરૂં છે ?

૬૮

લાહી, ૬-૭-૧૯૦૩.

...મને સફલ થવાની સ્થિતિમાં આવનાં
હજી વાર લાગશે. યથાશક્તિ સેવા કરવાને
બેશક બંધાયેલો છું. પણ મને જે સર્વોપરિ
લાગે છે તેની ગુજરાતને પરવા નથી. માઈ

યૌવન પૂરૂં થયું છે. બીજું સ્થિર યૌવન જીવન
હશે તો આવશે. દરમિયાન શાંતિ રાખવાની
છે ત્રણી થાઉં છું, પણ અનુશી થવાનો
વખત આત્મો આવે છે....

✓

લાલનગર, ૨૬-૯-૧૯૦૩.

...I hope to be able to send
you a copy of કલાપીનો કેકારવ in a
fortnight. The title being કેકારવ, I
regret I could not see my way
to make use of your excellent
stanza....

I do not think my own pieces
worth collecting....

I may however mention

૬૯

Pascal and St. Augustine and
Valmiki as new favourites...

[“ કલાપીનો કેકારવ ” તૈયાર થવા
આવ્યો છે તેની એક નકલ ત્હમને પપ્પવાડિ-
યામાં મોકલવાની આશા રાખું છું. સંગ્રહનું
નામ “ કેકારવ ” હોવાથી ત્હમારો અમ્મો
શ્લોક ઉપયોગમાં લેવાનો માર્ગ મને દેખાયો
નહીં તેથી દિલગીર છું....

મહત્તી કવિતાઓ સંગ્રહ કરવા જેની મ્હને

નથી લાગતી....

[મહારા હાલનાં વાંચન વિશે] જણાવીશ

કે પાસકાલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, અને વાલ્મિ-

દિનો મેને હમણાં ધણો નાદ લાગ્યો છે....]

૭૭

શિહોર, ૧૫-૧૧-૧૯૦૩.

...—એ મને લખ્યું હતું કે જાતિએ તમારી સાથે — ન કરવાનો હરાવ કર્યો છે, અને એ માટે લખવા સ્વચ્છું હતું. મેં જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે જાતિ બહાર થવાનાં દુઃખોનો મારો અનુભવ હું તમને જણાવીશ....

...એ બન્ધુ, ખાત્રીથી માનજો, અને

તમને પૂરતો અનુભવ થશે, કે બાપ્તિઓ, સંબંધીઓ, અને સ્નેહીઓ તો શું, પણ પત્ની સુદ્ધાં, સત્યની ખાતર પાસદાન થવાનો તમારો વિચાર હશે, તો તમને સમગ્ર શકશે નહીં. તમે જો સ્નેહના જૂખ્યા હશો, તો તમારા આત્માને અતિશય અને તીવ્ર વેદનાઓ થશે.

તમારા ખાત્રીથી જીવનમાં વિષપ્રવેશ થશે....

૭૮

શિહોર, ૨૨-૧૧-૧૯૦૩

.....

રોલી કૃત “ પ્રોમીથિયસ અન્-ગાઉન્ડ ” માંથી—

“ આશા જેને અનંત ધારે છે તેવાં દુઃખો સહવાં;
મૃત્યુ અથવા રાત્રિ કરતાં કૃષ્ણતર ખોટાં કામવાં;
સર્વ શક્તિમાન બાસતી શક્તિની સામે થવું;
ચાહવું અને સહવું; આશાસવું જ્યાં લગી આશા
ખોતાની. ભરમમાંથી ચિન્તિત વરણને સજે ત્યાંસુધી;
ફરવું નહીં; અટકવું નહીં; અનુતાપવું નહીં;
એ. [એ] ટાઇટન, તારી કીર્તિની માફક
બલા, મહાન અને આનંદપૂર્ણ, મુંદર અને અનધીન* થવું છે:
આ જ કેવળ જીવન, ઉદ્ધાસ, સાત્રાન્ય અને વિગ્રય છે. ”

.....

* આ સમયના મહિસાકરના પત્રોમાં હેન્ડી, સ્પીડનગ્રોવ, પાઇબલ, સેંટ ઓગસ્ટાઇન, ચિલ્ડ્રિસ, મોયેસ, અને બીજા ક્તાઓ અને ગ્રંથોમાંથી, હુંકા હુંકા અને કવચિત્ લાંબા તરજીબા, અને દોષક ફક્તઓનાં સાર ધણા છે.

આગલા એક કાગળમાં લખ્યું હતું—“ સ્વતંત્ર ” શબ્દ સારો નથી, એમાં “ ચોતાને—ચોતાપણને વશ હોવાનો અર્થ ” આવે; “ ‘ અનધીન ’ વધારે સારો છે. ” અને તે ખેલાના એક કાગળમાં છે, “ ઘણાના સ્નેહો આગ્રહ અને અધોગામી છે.....દુનિયાના સ્નેહમાં ચોતા-સ્નેહવું કેટલું બધું સામાન્ય છે.....” “ ચોતા-સ્નેહ ” self-regard, self-love, એ ફિલસૂફીના જાણીતા પારિભાષિક સમાસવું શબ્દસર જીજ્ઞાસી છે. “ ચોતાપણ ” એટલે આ અર્થમાં egotism; હિંદુ ધર્મ

અને ફિલસુફીની પરિભાષામાં આના પર્ચાય અહંકાર, મમત્વ, મામ, વગેરે જણાતા છે. પોતાપણ, પોતાસ્નેહ, આદિ આ અર્થમાં મહિસાંકર થોળે છે; સ્વાર્થ—selfishness ના સામાન્ય અર્થમાં નહીં.

રોડીની આ ખડખડી પણ મહિમાભર્યા અર્થને લીધે જગપ્રસિદ્ધ થવા પામેલી પંક્તિઓનો ઉપલો તરજુમો શબ્દશઃ છે. બેશક, પરંતુ ઇમેજ ન જણતો હોય એવો વાંચનાર એ તરજુમામાંથી શો અર્થ બેળવી શકે ? શબ્દશઃ તરજુમો જ સાચો, એવો તરજુમો જ ઉત્તમ, કેમકે એવો તરજુમો જ મૂલનો આશય બીજા ભાષામાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ઉતારી શકે, ગાંઠનું સૌથી ઓછું અંદર છુસાડે, અને ચિરંજીવ પ્રતિકૃતિ નીવડે,—એ મહિસાંકરનું સૂત્ર સ્વીકારે, તેણે પણ તેને વિવેકથી અનુસરવાનું છે, નહીં કે શબ્દશઃ.

૭૨

ભાવનગર, ૧૪-૮-૧૯૦૪.

✓મારી માનસિક સ્થિતિ ખરેખર વિષમ થઇ પડી છે. ફરી ફરીને વિચારતાં પણ મારી ધાર્મિક માન્યતા અને ખોટી લાગતી નથી; પણ આપણા દેશમાં એ માન્યતા બીજાઓ સીકારે એવો સંભવ દેખતો નથી. છૂટા છવાયા માણસો જ્ઞાતિ-બંધન તોડનારા છે; પણ તેવાઓના મંડળમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવામાં

બધ અને કોષ્ટ વાર તો પાપ જેવું લાગે છે. પત્ની જ્ઞાતિને જ ચાહે છે. તો તેને માટે જ કરવું પડે તે કરવાની અને ફરજ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં તેને ધણું ખમવું પડ્યું છે, તો હવે તેનું દુઃખ ઓછું થાય, એ જોવાને ઉત્સુક છું.*

* ૨૭-૮-૧૯૦૪ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,—

“વચ્ચે વચ્ચે મગજની અસ્વસ્થતામાં નાન વગર ચલાવવું નેપથ્યે અને ચલાવી શકાય, એમ પણ વિચારો આવતા. પણ એ સર્વ વધુ ગયું છે.....પણું જીવિત રથા ગયું એમ લાગે છે.....”

૭૩

ભાવનગર, ૨૭-૮-૧૯૦૪.

.... Instead of becoming stronger and more loving in the heart as my religious opinions teach, I have become weaker, and I find that my heart is much contracted. Introspection makes this appear terrible to me. The only direction in which I see some hope of healing this disease

is a closer intercourse with old relatives and friends....

[હૃદયનાં બધ અને રૂતિ, મ્હારા તરીકે મેં સ્વીકારેલા ધર્મના બોધ પ્રમાણે તો [સાચા આસ્તિકનામાં] વધતાં આવવાં નેપથ્યે: પણ મ્હારાં તો ઉલટાં ફીણ થયાં લાગે છે, અને મ્હારું હૃદય મ્હને સંકોચાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે. આંતર દષ્ટિ દેખાડે છે તે [મ્હારી જાનની દાક્ષની સ્થિતિનું] આ ચિત્ર બયાનક

છે. આ રાગને ઉપાય એક જ દિશામાં જોઈ આ રાગ મટાડવાની કંઈ યે આશા છું: આગલાં સંબંધીઓ અને મિત્રો સાથે દેખાય છે.]

૫૨ી નિકટતર સમાગમ સંધાય, એમાં જ

■ ઉપલો કાગળ જુદા મણસને, કાગળ ૭૨ અને તેના ટિપ્પણમાં નેધિલો આ જ તારીખને બીજો, બંને કાગળ જુદાને. આ ત્રણ જેવા બીજા કાગળો પણ આ સમયમાં લખ્યા હતા. અને સગાં, નાતભાઈઓ, તથા આગલા સમયના મિત્રોમાંથી ધણાને વાતચિતમાં મહિરાંદર આવી પોતાની જરૂર અને ઇચ્છા દર્શાવતા હતા. ઉપરાંત સંબંધ સમાગમ આદિ વધારવાને માટે પ્રયત્નો પણ એમણે ફરી ફરીને કરેલા. પરંતુ-ગદારો અગત મત પૂછા તે-મહિરાંદરના જીવનના આ પ્રકરણમાં કંઈક એમ થયું કે એમણે એ ફરીફરીને આરંભેલા અને પડ્યા મુકેલા પ્રયત્નોમાં એમનાં આગ્રહ અને નિખાલસતા એકસરખાં પડેવાયાં જ નહીં; અને કંઈક એમ થયું કે સામા માણસોનાં શ્રદ્ધા, ભાવ, આદિ-૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીના સમયમાંનાં મહિરાંદરનાં અસાધારણ અને હૃદયને બહોળી નાખે એવાં આચરણોથી, કુદરતી રીતે ત્યાં પડેલા તે લૂલા જ રહ્યાં. એ સમયના લગભગ મધ્યભિન્નથી માંડીને, એઓ ભાવનગર અને ભાવનગરની નોટીને તરંગોડીને ઘોડા માસ બદાર રહ્યા તે અરસાથી માંડીને, એમના “શિષ્યો” ઉપરાંત એમણે કોઈ કોઈ “નવા મિત્રો” હયાં. “શિષ્યો” અને “નવા મિત્રો” સાથે એમણે સંબંધ વધારી દીધો; એમની સાથે મહિરાંદરને સાચા ઉમળકાનું અને હૃદયના કેટલાક તંતુઓના કુદરતી મેળનું સમાગમસુખ પણ મળ્યું. પછી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાંથી કુદરતી રીતે જ કળકમે બીજાં એ પવિણામ પાડ્યાં:-(૧) સ્નેહ અને ઉપકારવશ મહિરાંદર આ “નવા”ઓના સંબંધમાં આત વિશ્વાસુ અને અંધ પ્રશંસક બની ગયા; (૨) આ “નવા”ઓને મહિરાંદરના પોતાના શ્રેય અને હિત અને ભાવિને માટે સાચી લાગણી ફટલી દરો અને તેઓની એમને ખરી સલાહ આપવાની, એમના સંબંધમાં આત્મભોગે પણ અધરાં મિત્રકારો યથાપ્રાપ્ત કરવાની રાક્ષિ અને રૂતિ ફટલી હશે, એ વિરો મહિરાંદરના સંબંધીઓ બતા મિત્રો અને હિતે-મધુઓ રાંકારીલ જ રહ્યા; કોઈ કોઈ રાંકારીલતા ઉપરાંત પોતપોતાના સ્નેહની ઉષ્મા અને સંસ્કારાદિ પ્રમાણે અદેખાઈ અને નિષ્કારણ દ્રેષમાં પણ તણાયા દરો. અને ચાર પાંચ વર્ષ તેા એવી રિયતિ ચાલી કે આ “નવા” અને “નવા” એ વર્ગ વચ્ચેનું જેવું તેવું યે તારતમ્ય મહિરાંદરને પોતાને કોઈ કોઈ વાર પણ સ્વતંત્રપણે સંભળાવનાર એમની પાસે એક જ વ્યક્તિ હતી-એમની પત્ની અ. સૌ. નર્મદા-ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના ઉત્તરાર્ધમાંની એક રાત, નહો પાંચપંદર દિવસ ઉપર જ વીતેલી હોય તેમ, આજે પણ યાદ આવે છે, જે લગભગ આખી અમે ત્રણેએ આંસુની ફરીફરીને છલકાતી ધારાઓએ ન્દવડાવેલી.

૭૪

ભાવનગર, ૧૭-૭-૧૯૦૫.

....I now teach Burke....

—told me that the amalga-
mation scheme is not practicable
for the present i. e. for some
years to come. Besides he is not

sure that it is even desirable...

[હું હમણાં [સામગ્રાસ કોલેજમાં]
બર્ક [Reflections on the French
Revolution] શીખવું છું. —એ કહ્યું કે
[ભાવનગર અને જુનાગઢમાંની કોલેજોને]

બદલે રાજકોટમાં એક] સંયુક્ત કોલેજની જનથી લાભ જ થાય એમ પણ એમને યોજના હાથના સમયમાં એટલે કે કેટલાંક વિશ્વાસ પડતો નથી.] વર્ષ સુધી વ્યવહાર નથી; વળી એવા સંયો-

૭૫

મીઠી વીરડી, ૩-૬ ૧૯૦૧.

...અહીં સમુદ્રમાં પ્રાચીન કાલની બાંધેલી ધણી મીઠા જલની વીરડીઓ છે. કહે છે કે માર્કેડેય ઋષિનો અહીં આશ્રમ હતો. રથાન અતિશય એકાંત, શાંત, અને સુંદર છે....

‘આંતર સપ્તપદી’* સંબંધી તમારી ચોટી પંક્તિઓ વાંચી મને ઘણું આશ્વાસન

મળ્યું છે. રા. ન્હાનાલાલ કવિ અને મહારા ધણા મિત્રો મારા ન્હાનાં ગીતોની અવગણના કરે છે, તેના મને તાપ લાગતો હતો. તમારા લખવાથી ધણી શાંતિ મળી છે. જે એક પંક્તિમાં તમે કહ્યું જોઇ શક્યા છો, તે આપણા ધણા વધારે સપ્તોને જ સમજનાર બાલ્યોને નિરર્થક છે.

* કાન્તની અપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં અહીં છાપી છે; એની નકલ હવેર હપલો દાગળ ઉ તેમને એક આવતા દાગળ સાથે, રચાઈ અને તરત, મોકલેલી, એપ્રિલ મહિનામાં.

૭૬

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૦૧.

...કવિના કર્તવ્ય સંબંધી તમારા સ્નેહભર વિચારો વાંચી મુખ થયું. પિતા પ્રભુની નિઃસીમ દયાના પ્રભાવથી હું કંઈ તે સવિતા તરફ જોતો થયો છું; એટલે મનુષ્ય બાંધુઓની નિંદા અને

સગા સહી શકું છું.

બધા જ પિતાના સંતાન છે. આપણે એટલું જ ચાહીએ કે બધા એ પ્રમાણે સમજે, અને સારા અને સાચા થઈ મુખી થાય.

૭૭

ભાવનગર, ૨૬-૮-૧૯૦૧

...—માં ગર્ભ તા. હ મી ની વિશ્રામ-વારની રાત્રિએ —ની સાથે એક ધણી લાંબી વાતચિત થઈ... “ગુજરાતને કાંઈરતનું નામગમતું નથી: પ્રભુના નામથી જે બોલવું હોય તે બોલો તમે જાતે બલે કાંઈરતને માનો; પણ અમે એ ન માનીએ તેમાં અમારો દોષ ન કદારો; અમે કાંઈરતથી વિરોધ છીએ, પણ પ્રભુના સેવક છીએ. પ્રભુ કગતા કાંઈરત મારે વધારે અચર? અવતાર કહો તો રામ કૃષ્ણ કા નર્દો? બધા મનુષ્યો કાં નર્દો? તમે કાંઈરતનું નામ

શુભ રાખીને કહેવા આદરો તો ઘણું હપયોગી કરી શકશો. આ તો તમારું જીવન વૃથા વીતે છે. ” વગેરે ધણા અભિપ્રાયો —એ આવેશથી આપ્યા.

હું તેને શો જવાબ આપું? “—, જેણે કાંઈરતને તેના શામ્લથી બધ્યો નથી, તેણે પ્રભુને જાણ્યો નથી. મનુષ્ય મનથી રચેલા દેહની પગને વધારે દૃષ્ટ અને બુદ્ધિપુરસ્કર માને, તે તેના એક હૃદ અંદર છે. કાંઈરતમાં જ પિતા-દેહર પ્રકટ થાય છે...એ નામની

સાથે દેશને તકરાર હશે તો મારે તો એ નામની સાથે રહેદ છે....હું તો એ નામની ખાતર મરવા તત્પર છું.....”

“કોઇ પુરતક ? કોઇ મોહું સાફ કાઢ્ય ?

મેં દેશની શી સેવા કરી ? દાલ શી કંઈ છું ?”

મારા માર્ગમાં મને ચોતાને દુઃખ છે, પણ

પરિણામના જાણતી મને દશી શંકા નથી. આટલા મારે [જ] કોઇ પણ મંડળ કે શાળાને મારે મને આગ્રહ નથી.

શબ્દના પહેલા અધ્યાયમાં જ શૈલીની સ્થાપના મારે રોકાયો છું. ‘પ્રશુ બોલ્યો’ એ પ્રયોગ એક કારણથી મનેલો, છતાં કાયમ રાખવાનું પાછળથી યોગ્ય લાગ્યું નથી.....

૭૮

દસા, ૧-૧૧-૧૯૦૬

...હું વિલંબે જવાબ લખી શકું છું તેનું કારણ એ છે કે પત્નીને આરામ થયા પછી હાલ એ એક માસથી હું પોતે એક વિલક્ષણ પ્રકારની ખિમારીમાં સપડાયો છું. શરીરને કશી ખાસ હરકત નથી, પણ હૃદય એટલું બધું ઉદ્દેગમાં રહે છે કે હું વાંચવું અને લખવું થોડું જ કરી શકું છું; અને જે બરાબર કરી ન શકાય તે કરવાની ધૃત્તિ થતી નથી, [તે] કરવાં દુઃખ થાય છે. વધારે વિગતોમાં નહીં ઉતરું.

આ સ્થિતિ ક્યાં સુધી લંબારો એ જાણતો નથી. આરામ થશે કે તરત જે આનંદ હાલ લઇ શકતો નથી, તે લેવાને પ્રયત્નશીલ થઇશ જ.

...હાલ તો મારી એકલગુદામાં જ પડ્યા રહી હૃદયનું શૈલ્ય અનુભવતાં અનુપયોગ અને અપ્રવૃત્તિની વેદના ભોગવવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે. પરમદયાળુ પ્રશુ મને આ સ્થિતિમાંથી સુકા કરે !

૭૯

મહુવા, ૧૫-૧-૧૯૦૭

...આપણાં વર્ષ કેટલાં બાકી રહ્યાં ? તમે એ કહ્યના કરો તે યોગ્ય છે. જીવન્ત છો. મને તો હજી હમણાં જ જીવનની આશા ઉગવા

માંડી છે. કમે કમે પણ જે જીવનમાં આવી શકીશ, તો વર્ષની ગણના કરવાની જરૂર નહીં રહે.

૮૦

ભાવનગર, ૨૬-૧-૧૯૦૭.

...‘સાચા સ્વર્ગ’થી અને ‘સ્ત્રીઓના સ્વર્ગ’માંથી તમે કંઈ વાંચ્યું ?...બાવાજીના* લેખોમાં આપણી વર્તમાન સ્થિતિના બહુ આંબેહુબ ફોટોગ્રાફ છે; તેનાં સંબાધણો ફોનોગ્રાફ જેવાં છે...

--ને સ્વદેશીનો અગ્નિ હૃદયમાં ઉતર્યો છે. ‘સ્વદેશી’ અને ‘સર્વદેશી’નું તારતમ્ય કરવાની

ધીરજ નથી. મને તે અમુક અંશે દેશદોહી ગણે છે. પણ હું ચર્ચામાં ઉતરવાની ના પાડું છું.

[એ] હજી પ્રાર્થનાને શુદ્ધિપુરસ્કાર થતી ક્રિયા તરીકે માનતા નથી. સર્વમને જણાવવાની, તેની પાસે માગવાની, શી જરૂર-એ પ્રશ્ન પૂછ્યા કરે છે,...

● ‘સાચું સ્વર્ગ’ આદિ પુનઃકર્મિઓથી બરપુર. મલમલિયા શૈલીની, અને જ્ઞાનમાં તેમ બુદ્ધિની વાપરમાં બાલક જેવાં વાંચનાર સ્ત્રીપુરુષોને માટે લખાયેલી ચોપડીઓના કર્તા, સાહુ, શુભાશયી, લગભગ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળનાર,—સ્વ. અમૃતલાલ મુંદરજી પઢિયાર.

એક વાર અશિરાદરને જરા કહ્યું, કે ‘અઠવાઈમિયુન’ અને ‘દેવયાની’ જેવી શિષ્ડ તેજસ્વી શૈલીની કૃતિઓના કર્તા આવી ચોપડીઓને વખાણે, એ તો જાણે એમની વિરાગ ઉદાર ગુણગ્રાહકતાને અચ્છો નમૂનો છે; પરંતુ જે આ ચોપડીઓના ગુણ જ જુલે છે, તે જ પાછા એજ બતની ‘ભામિની બૂધણ’ જેવી ચોપડીઓના દોષ જ જોઈ શકે છે, એવા બનાવમાં રહેને તો સમગ્ર પડતી નથી, અને અંગત રાગદ્વેષની લીલા જેવું જ લાગે છે,—ત્યારે એ તપી ગયા હતા.

૮૧

બાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૦૭.

...સ્લાઇટ* સાહેબે લખેલું કે બેપિઝમ કંઈ નિયમ નથી. જો જૂનાં મંડળમાં રહી વગેરે બાલક ક્રિયાઓ ન બની શકે પણ માત્ર સેવા બની શકતી હોય, તો તેમ કરવાને જરા સ્નેહના મહાનિયમમાં—જીવનમાં—સ્વામીનો સ્વીકાર થયો હોય, તો બસ છે, એ જણાવું છું. પણ હરકત નથી. આ — વગેરેએ સ્પષ્ટ જાણવું જોઈએ....

નવીન મંડળ સ્થાપવું જ જોઈએ એવો

● સ્વીડનબોર્ગના પંથનો એક પ્રતિષ્ઠિત ઉપદેશક અને લેખક.

૮૨.

બાવનગર, ૩૦-૧૦-૧૯૦૭.

...‘સ્નેહ સ્નેહને જોય છે, સ્નેહ સ્નેહને જોએ છે, સ્નેહ સ્નેહથી બંધાય છે, પરમાત્માના સદૃશ વિશ્વમાં વ્યાપેલી એક જ વિશ્વતિ તે સ્નેહ છે.’ આ તમારાં વાક્યોને હું હૃદયથી “આમીન” કહું છું....

મારા જમાનામાં આવાં હૃદયો મળશે એવી મને આશા નહોતી. તમે સમજી શકશો કે હું એકાંતવાસી મુસાફર અણધારી અને સ્નેહી સોજત મળી જતાં કેટલો સશક્ત થતો હોઈશ.

વચ્ચે હું નિર્વેદ પામ્યો હતો. મારા જૂના મિત્રોમાંના લગભગ બધાની સાથેનો મારો સંબંધ નષ્ટપ્રાય થયેલો. હવે તે પિતા મને પોતાની વિશ્વતિ બતાવવા લાગ્યો છે. તે પિતા સ્નેહ છે. God is Love એ માફ તો ધર્મસૂત્ર છે. એ જ ઋગ્વેદનો પુરાણ અગ્નિ. અગ્નિમોક્ષે એટલે હું ઈશ્વરાગ્નિ-ઇશ્વરી સ્નેહને—જીવસંત સંપ્રદાયને પૂછું છું, હૃદયમાં એ અગ્નિની સ્થાપના થાય તે જ સાચું ‘અગ્નિ હોત’....

૮૩

બાવનગર, ૬-૬-૧૯૦૮.

...જીસસ ક્રીસ્ટ એ મનુષ્યનાં રૂપમાં આપણો પિતા જ આ પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો, અને તેની આત્માઓ તેના શરીર ઉપરથી

જાણી તથા સમજીને પાળવામાં જ આપણા દેશનું જીવન છે, એમ એ બાધ હજી માને છે? અને જો તેમ હોય તો આપણે ત્રણ પરસ્પર

આત્મિસ્મા આપીને સ્વામીના નગીન દેવાય્યને
આપણા હૃદયમાં સ્થાપિત કરીએ, એ શું આવ-
શ્યક નથી ? ત્યારે જ આપણે સાથે રહી શકી-
શું, ત્યારે જ આપણે સંયુક્ત કામ પણ કરી
શકીશું; જંહેર રીતે ક્રાઇસ્ટની પિતૃતા અને
મનુષ્યની બંધુતા સ્વીકાર્યા વગર અને ખીન્ન

બધા સંબંધોને ગોળું કરીને બાલ જન્મના
સંબંધને પ્રાધાન્ય આપ્યા વગર, આપણું જીવન
સુખી થશે એમ અને હાલ દેખાતું નથી.

એ ઘણાં વર્ષ રાહ જોવામાં ગાળ્યાં; ઘણાં
વર્ષ પ્રમાદનાં પણ વીત્યાં....

૮૪

ભાવનગર, ૨૦-૬-૧૯૦૮.

...તમારો એ વિષયમાં અભિપ્રાય જાણવા
ચાહું છું. હું ખુબાર થઈને તમને ખુબાર કરવાનું
તો ચાહતો ન જ હોઈ: તો એ માર્ગ + તમને
કેવો લાગે છે ? બેશક, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ
કે મને કોઈ વાર કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. કોઈ

વાર એમ પણ થાય છે કે જ્ઞાતિમાં જ રહી
કામ કરવું. જો સત્ય હશે તો કાલે કરીને
પ્રચાર થશે જ, અને પુરતો પ્રચાર થશે ત્યારે
મંડળ પણ બંધાશે.

+ આગલા પત્રમાંનો.

૮૫

સુઆઈ, ૧૭-૧૦-૧૯૦૮.

...મારી કવિતાઓ છપાવવાની મને
જિનાવળ નથી. પણ “રહસ્યો”નો પ્રથમાધ્યાય-
જો કે બહારના વાંચનાર કોઈ જ નથી તો
પણ — પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

...કશામાં રસ લાગતો નથી. મંદતા
અતિશય છે. પરમાત્મા આ રિયલિટીમાં શું કરે
છે તે જોઈ છે. મારી હજી કોઈ પણ દિશામાં
પ્રવૃત્તિ નથી. એકની સાથે કે અનેકની સાથે

હું કોઈ પણ વિષયમાં હજી દિલથી પડી
શકતો નથી....

...હાલ તો મૌન ધારીને બધે હરફરફું છું.
દિનમણિ હિંદિત થવાની રાહ જોઈ છે.

મૌન પૂરું થયું. વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ ચુકી.
સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેઠકારીમાં
લૂટાઈ ગઈ. અને હવે-એ પિતા !

૮૬

ભાવનગર, ૨૫-૧૧-૧૯૦૮.

...નમ્રતા સારી વસ્તુ છે, પણ બધી
કહેવાતી નમ્રતા નમ્રતા નથી. દીવાલંદીને દીપ-
રક્ષક સાફ કરે, તે પછી રખેને તેનો પ્રકાશ
બહાર પડશે એવી ભીતિથી જો તે તેને આ-

ગ્રાહન કરે, તો એ ખોટી નમ્રતા છે. પ્રકાશ
અગ્રહાવવા મારેજ તેનો નિયોગ છે, અને જો
તે તે ગોપે, તો થનારી પાલખાવીનું જોખમ
તેને શિર છે. એવા જ દયાલુ હિંદુસ્થાની સ્વામી

કાંઈ પણ હૃદયમાં જીવનનો પકાશ પ્રકટાવે છે. એ તેની બક્ષીસ અને તેના ઉદ્દેશને માટે છે.

બંને બાઈઓ સાથે પ્રાર્થના કરશે.

મનુષ્યથી શું થાય એ સવાલ નથી. મનુષ્યધારા શું થાય એ સવાલ છે. કરનાર તો પ્રભુ છે. મનુષ્ય અંતરાય ન કરે તો પ્રભુ

શું શું કરી શકે, એ તેણે મચ્છીમારોને પશંદ કરીને બતાવી આપ્યું છે.

એ અદ્ભુત કથા શું ખરી છે? આ પ્રશ્ન તમે બંને બાઈઓ વિચારો એમ હું ચાહું છું. બંને ખરી હોય, તો વિશ્વાસ ન આવવાનાં શાં કારણો છે, તે સોધવાનું રહે છે....

૮૭

રાણીલા, ૮-૧૨-૧૯૦૮.

...ધણા ધણા માણસોના સહવાસમાં આવું છું અને સ્વદેશમાં વિદેશી છું એમ અનુભવું છું. સેનાપતિની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હજી

કથી સાંભળતો નથી. પણ તે આજ્ઞા થાય તે પ્રમાણે વર્તવાને બધું આસપાસનાં સ્નેહબંધનોથી પણ છૂટા થતો બાકી છે....

૮૮

ભાવનગર, ૧૩-૧-૧૯૦૯.

...કુટુંબોના સંનિધ્યનું કંઈ શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ થયું છે? અને લાગે છે કે પ્રભુમાં યુક્ત થયા સિવાય સ્ત્રીઓ કે પુરુષો એક થઈ શકતાં નથી. આપણાં લગ્નો પણ ધર્મપ્રતિષ્ઠાના અભાવે એકતામાં ન્યૂન છે; અને તેથી સ્ત્રીઓ

અંતરથી યુક્ત થવાની મને આજ્ઞા નથી.... બાલકોને માટે શું કરવું? તેમને જૂના સંબંધોમાં જ ભેડાવા દેવાં? આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કરીને અમુક નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

—અને— એ ગામડાંમાંની શાળાઓને નિમિત્તે સાથે રહેતા શિક્ષકોનાં કુટુંબો.

૮૯

મુહુવા, ૨૧-૫-૧૯૦૯.

...પરિવહ ઉપર પધારશો કે? લખો નહીં તો ખેર, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા તમને જોઈને અને મળીને રાજ થશે. અમુક અંશે... રાજકોટની પરિવહ વધારે સફલ થયા

સંભવ છે.... ...મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર છું. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવું ધાર્યું છે....

૯૦

મુહુવા, ૨૫-૧-૧૯૦૯.

...‘પૂર્વાલાપ’માં પ્રકટ થવાની એક અપ્રસિદ્ધ કવિના મોઝકું છે. તમે જોયેલ નહીં હોય. ધણાં વર્ષો પહેલાં હું ધાર્યું છું કે ઇ. સ.

૧૮૮૭ માં એ લખાયેલી. પછી જે જે કવિ-તાઓનો નામ કરેલો તેમાં એ આવી મળેલી. બાઈ બલવંતરાય ઠાકોર પાસે નકલ હતી,

તેથી એ હાલ મળી શકી છે.

એક મહિનામાં એટલું કામ થશે કે જે આગાઉ દસ વર્ષમાં પશુ ન થાય. બાકી ભારી મેળે પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી....

લખવાનું ચાલશે. એરક ચલાવશે ત્યારે

* 'રમા': આ કવિતા માટે તા. ૧-૮-૧૮૮૬ નો ઠાગળ પત્ર જુઓ (પત્રાંક ૬)
+ જુઓ આગળ પત્રાંક ૧૧૩.

૯૧

ભાવરોડ, ૨-૬-૧૯૦૬.

... 'રોમન આત્મચાસન' કરીને નાટક છું કે ગુજરાતને એ ધણી નવી વસ્તુઓ દેખા-
હું લખતો હતો, તે હવે તૈયાર થયું છે. હું ધાંડે કરો...

૯૨

ભાવનગર, ૩૦-૬-૧૯૦૬.

...હું રજામાં અમદાવાદ, વડોદરા, અને બાંધને કલાં હતાં....હવે મળવા જેટલો વખત
મુંબઈ જવાનો છું. અમુક સાહિત્યસેવા માટે નથી. કારણ કે કાલે મેંધલમાં હું જમ્યાશ....
જાઉં છું. બીજાં કેટલાંક ગૌણ કારણો બહુ-

૯૩

સિદ્ધક્ષેત્ર, નર્મદાતીર, ૨૬-૭-૧૯૦૬.

મારો છેલ્લો પત્ર મળ્યો હશે, ભૃગુતીર્થ ઉપરથી લખ્યો હતો તે. આપણા પૂર્વજનો આશ્રમ ખરે જ બહુજીવ છે. ખડકમાંથી એક ગૌમુખી નીકળી છે, અને પાણીમાં અજબ જેવી શક્તિ છે. ન્હાના કુંડ ઉપર એક ઈંબરાનું ઝાડ છે. ત્રણ હાથ નીચે સંગેમરમરના ખડકોમાં થઇને નર્મદાનાં નીર વેગથી વહે છે. હું એક ધોધ પાસેના પથર ઉપર નહાતો હતો, ત્યાં નીચે ત્રણસો ફૂટ ઉંડું પાણી છે એમ એક માણસે કહ્યું હતું.

આજે હોઠીમાં બેસી નીચે બાર માઇલ દૂર સિદ્ધક્ષેત્ર છે ત્યાં ન્હાવા આવ્યો છું. મોરનાં

જોડાં ફરે છે અને બધાં પક્ષિઓ કલ્લોલ કરે છે. આ નર્મદાતીરનાં વનોની આગળ લાખા-વન અને શેષાવન કદાચ દિસાળમાં નથી. કર-દેગનું વન તો અહીંથી એક ન્હાનું આંબાવા-હિં હોય તેવું લાગે છે, સ્થળે સ્થળે પહાડ-માંથી ધોધ નીકળી નર્મદાને મળે છે. ગાંધી કાલે ગૌધારા અને વત્સધારા નામના બે ધોધ અને હુંસતીર્થ એ ધામ જોયાં હતાં. આજનું સ્થાન એથી પણ સરસ છે..

રવિવારે. કાશી જમ્યાશ....હું વહેલો જ આવીશ...

૯૪

૯૫

મહુવા, ૧૫-૧૨-૧૯૦૬.

...હું શુરુવારની સ્ટીમરમાં અદીથી ભાવનગર ગયો હતો તે ગઈ સાંજે પાછો આવ્યો.

—તે મળ્યો. મહારાજાએ કંઈ વાંક તો બતાવ્યો નથી, પણ નુકસાન નહીં થાય એટલું જણાવ્યું છે...ફેરફારી તો અટકાવવાની આશા આપી નથી.

...કારણમાં મ્હારી વારંવાર બગડતી સ્થિતિ મુખ્ય દરો. અને — ની પણ કદાચ અસર દરો. અસ્તુ. હવે કરવું શું ?

—એ તમારા તથા ઠાકોરના પત્ની વાત કરી. ઠાકોર ત્યાં — મળશે ત્યાં સુધી દરું ચોક્કસ ન કરવા લખે છે એમ પણ જણાવ્યું...

...ફેરફારીનો દેખાવ પણ ખોટો જ થશે એમ લાગે છે...

...મને લાગે છે કે તમે — જાઓ અને બધી બવસ્થા ચોક્કસ થાય ત્યાં સુધી હાજર રહો તો સાઈ...

ઠાકોરના કામગીરી અને બીજાકુસ અસં-
તોષ થયો નથી. હવેનું સાઈ લાગ્યું છે. એમને અત્યારે જુદો પત્ર લખતો નથી. આમાં જ બીડીશ...

....ચરમ, ચિંતા, બીતિ, એ બધા દુરમનો છે. અને ઉપરથી દરું આધારન મેળવવાની સ્થિતિ પણ નથી. છતાં છેક મદદગાર વગર નથી એ જોઈને પણ કંઈક ધીરજ રહે છે...

તમે અને ઠાકોર બંને મળીને ચલ દરો તો આ કફેડી સ્થિતિમાં પણ કંઈક સારી ચકાવ એવું બની ચકશે...

૯૬

મહુવા ૧૫-૧૨-૧૯૦૬.

The sight of your letter cheered me....

His Highness I have served zealously and willingly. Till now I believed that he had some regard for me. He never showed any other feeling. But now I cannot say...You can know the truth...and let me know too.

For a long time I have been alternating between two states, one of excitement and another of quiet and depression. I have not remembered you in my states of

excitement, but in every succeeding time of quiet, I have longed for you, and my memory has dwelt upon our past. Only recently at--, I had asked—to bring about a meeting between us....

....I trust you will go to— with—, and all will be done that can be.

My future being so painfully uncertain, I cannot write what more is surging within me...

[તમારો કાગળ જોઈને મહારી ઝાનિ ઝોતરી. મહારાજ સાહેબની નોકરી મેં ઉત્સાહથી અને પૂરે મને કરી છે. હું માનતો હતો કે ખુદનો મહારા ઉપર ભાવ છે. અન્યથા દર્શન મને કદાપિ નથી થયું. પણ હવે તો [સાચું] શું માનવું તે] સમજી શકતો નથી. ત્હમે સત્ય જાણી શકશો અને મ્હને પણ જાણવી શકશો.

મહારૂં મન લાંબા સમયથી જે સ્થિતિઓ વચ્ચે પલટાયા કરે છે: આવેશની સ્થિતિ પછી શાંતિ અને ઝાનિની સ્થિતિ આવે છે, [પછી પાછો આવેશ]. આવેશમય સ્થિતિઓમાં

મેં ત્હમને વિસારેલા છે, પણ પછીની દરેક દરેક ઝાનિની સ્થિતિમાં, હું ત્હમારે માટે તલસ્થો છું, અને આપણા ભૂતકાલની સ્મૃતિઓ પાછી સજીવન થયા કરેલી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ —માં મેં —ને કશું હતું, કે આપણે મેળાપ થાય એવું કંઈ કરે.

...મ્હને બરાસો છે જે —ની સાથે ત્હમે પણ —જશો, અને જે બની શકતું હશે તે તમામ કરવામાં આવશે.

મહારા ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતા આટલી દુઃખદ હોવાથી, મહારા દિલમાં જે બધું ઉજળા રહ્યું છે તે લખી શકતો નથી.]

૯૭

ભાવનગર, ૧૦-૧-૧૯૧૦.

તમારો સંવિચારનો માયાળુ પત્ર મધ રાત્રે મળ્યો; વાંચી મુખ થયું. લાગણીના ચબ્દો હાલ મારા પર વધારે અસર કરે છે: કારણ કે હું લૂંટાયેલા જેવો છું. મહારાજ સાહેબ

દમણનાં શિકારમાં વધારે રહેતા હોવાથી એકબે વાર પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું મળી શક્યો નથી... —સાહેબને કંઈ જવાબ લખ્યો છે કે નહીં તે હવે મળીશ ત્યારે પૂછી જોઈશ...

૯૮

ભાવનગર, ૧૬-૨-૧૯૧૦.

...મને એક ચાન્સ વધારે મળ્યો છે એ તો ખુલ્લું છે...કામ નિયામત કરવું એટલું મારાથી બને તેવું છે અને તે હું કરીશ. પણ અંદર નવું તેજ આવ્યા પહેલાં હું ખાતામાં

તેજ લાવી શકું એમ મને લાગતું નથી. અને અંદર ક્યારે આવવા માંડશે તેની હજી કશી ખબર પડતી નથી...

૯૯

ભાવનગર, ૧૭-૬-૧૯૧૦.

...મૈત્રી કરવી એ સુંસાધ્ય નથી. મિ. ફ્રેઝરને હાલ કરો ખરેખરે ઉપયોગી લેખ મોકલી શકું તેમ નથી. સ્થિત્યંતર આવશ્યક છે, પણ તે આંતર સ્થિતિનું પ્રથમ આવશ્યક છે. એ થશે ત્યારે બહારનું રૂપ મેળે મેળે બદલાશે. જે રાજ્યની સેવા એક વાર સ્વીકારી

તેનો ખાસ મહત્વનાં કારણો વગર ત્યાગ પણ હું અનુચિન માનું છું. અને અહીં તો મેં ખાનગી કામ પણ હાથમાં લીધું છે. સંગીત 'ઇલિયડ' ના હજી ઘણા સર્ગો છપાવવા બાકી છે. માટે મને લાગે છે કે મારે રહેવું જોઈએ. દેવીડનમોર્ગ કોન્ગ્રેસમાં માત્ર પુરતું દ્રવ્ય.

ન હોવાના કારણથી જ જમ. શકતો નથી. જો એમનું જવાનું ચોક્કસ થશે તો હું અને કદાચ નવા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના સાથે લઈ જવાને વિનંતિ કરવાનો છું. અને સમારંભ ઉપર અમારા મહારાજા ઈચ્છાંક જશે. તે ખરું...

* 'ઇન્ટિયન એન્જુક્શન' એ માસિકના તંત્રી અને મુંબઈ સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના પ્રેક્ષા પ્રિન્સિપલ.

૧૦૦

ભાવનગર, ૧૧-૮-૧૯૧૭.

બેશક, આ વખતની જૂનાગઢની મુસાફરીથી 'ધોડી,' વગેરે શબ્દો જેમ નવા સાંભળ્યા, અને ઘણા આનંદ થયો છે. એવાં સ્થાનોમાં તેમ તે વસ્તુઓ પણ પહેલી વાર જ અનુભવી.... હું અગાઉ કદાપિ ક્યો નહોતો, અને "ઝર,"

૧૦૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૧.

...વિલાયતવાળાઓ જનોઇઓ આપે છે, સુદાને સાથે રાખી શકતા નથી. કદાચ હું વિવાહો કરાવે છે, કાઢને કાંઈ વાંધો આવતો ખુશામન કરૂં એવી તેમની ઇચ્છા હશે.... નથી. મારા ભાઈઓ અને તો શું પણ બાલકોને

૧૦૨

ભાવનગર, ૧૭-૮-૧૯૧૧.

...પ્રાર્થનાના સંબંધમાં હું જોઈ છું કે નથી; કારણ કે એમ લખ્યું છે કે "જે મેં પોતે આટલાં બધાં વર્ષો થઈ ગયાં તો મારી પાસે આવે છે, તેને હું કેમ રીતે પણ પિતાની સાથે પ્રિયથ વધાર્યો નથી. બહાર કઢાડી મુકીશ નહીં...."

આનંદો ઉઘડેલાં હું અનુભવતો નથી. પ્રાયશઃ પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય એકઠું કરેલું હોવાને લીધે આનંદ તથા કાટ નાશ કરે છે, અને ચોરો ખાતર પાડીને ચોરે છે. "એક દેવીના આત્મચત્રાંતમાં એ વિષય ઉપર એટલું બધું લખાયેલું છતાં મારી અંદર હું થોડો જ વિદાસ જોઈ છું. અને તો પણ બેશક નિરાશ થતો છ. ઇ. અસ્તુ....

૧૦૩

ભાવનગર, ૧૧-૬-૧૯૧૧.

Perhaps I have forfeited a desire. and you are at liberty to corner of your heart [?], and comply with it or not as you yet I think I may express my think best,

Being without friends, and at present more solitary than ever, harassed also by the visions of many most unpleasant possibilities I turn to you and ask you to come if haply my words can touch your heart and make you forget all past unpleasantness.

[કદાચ તમારા હૃદયનો એકે ખૂણો મારે માટે રહ્યો નથી, અને તથાપિ હું તો મ્હારી હૃદય દર્શાવું છું, જેનો પ્રતિધ્વનિ

આપણે કે કેમ એમાં લદમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવા તમને સ્વતંત્ર છે.

મિત્રદીન દેવાયી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઈ ગયો છું એમ લાગતાં, વળી અત્યંત દુઃખદ નીવડે એવા સંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું તમારું સ્મરણ કરું છું, બાપ, અને જે મ્હારાં દીન વચનોથી તમને દયા સ્ફુરે, અને ગદ્ય ગુન્દરી બધી કડવી ઘટનાઓ તમને ભૂલી શકે, તો મ્હારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો.]

૧૦૪

ભાવનગર, ૨૪-૬-૧૯૧૧.

....If nothing satisfactory is done here, I think of applying to the Gaikwad either for some suitable service or for some regular translation work. I wanted you for consulting with me about these things. However, it does not matter. I think I can earn enough to maintain my family anywhere....

[જે અહીં દર્શી સંતોષકારક ગોઠવણ ન થાય, તો મ્હારો વિચાર ગાયકવાડને અરજી કરવાનો થાય છે, હું 'ખપ લાગુ' એવી કોઈ નોકરીને માટે, અથવા તો નિયમિત રીતે ભાષાંતર કામ મ્હને મળ્યા કરે તે માટે. આ બાબતો વિશે સલાહ મેળવવાને સારું તમારો ખપ હશે. પરંતુ કંઈ ચિંતા નહીં. હું ધારું છું કે કુટુંબનિર્વાહ જેણું તો હું દયાંયથી પણ કમાઈ શકીશ.]

૧૦૫

ભાવનગર, ૭-૬-૧૯૧૨

...આંસ યોગાં પડે તેથી મને દુઃખ થતું નથી. તેનું રાજ્ય આવો. પછી ભલે સાથે સાથે આંસુની નદીઓ પણ ચાલે ! હું કેટલીક બાબતોમાં કઠોર છું....

૧૦૬.

ભાવનગર, ૧૧-૭-૧૯૧૪.

...એકાદ મહીના પછી બધું રીપેર થઈ જોવા આવજો....

ખપ* ત્યારે આમંત્રણ કર્યું, એટલે સૌ

* મલિસાંકરે ભાવનગરમાં નવું ખરીદેલું ઘર.

૧૦૭

ભાવનગર, ૨૬-૭-૧૯૧૪.

...“હુખી સંસાર” ભજવી બતાવવા “શુરુ ગોવિંદસિંહ”નું નાટક લખવામાં માટે એક મંડળી અહીં પ્રવાસ કરે છે. દીવાળીના અરસામાં બહાર પડશે.... “જ્ઞાનસુધા”માં આગળ ઉપર મોકલશે. દરમિયાન હાલ હું

* ‘હુખી સંસાર’ પછી પુસ્તક રૂબે જ બહાર પડ્યું હતું.

૧૦૮

ભાવનગર, ૩-૧૧-૧૯૧૪.

...‘હિંદુ હૃદય’ ‘Heart of India’ એ નામ તમને પસંદ પડ્યું જાણી સંબંધ દેખાય તો સારું, એવી છુટાથી શોધતાં એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું.... એ નામ મળ્યું અને તે સ્વીકાર્યું.... ત્રિમાસિક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર નીકળશે....

૧૦૯

ભાવનગર, ૧૧-૧૧-૧૯૧૪.

...વચ્ચે “હુખી સંસાર” નાટક ભજવવાનું શરૂ કર્યું છે. એ બ્રંચ છપાવે શરૂ થયો વાળું તેની ધમાલમાં હોવાથી.... તેથી મને પરમ આનંદ થયો છે.... આ સાથે “સ્વર્ગીય રહસ્યો”નું પહેલું

૧૧૦

ભાવનગર, ૧૨-૧-૧૯૧૫,

...“વિક્રમ”નો છોટો અંક તમને એ વાંચી અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. પરિચય મળ્યો છે એ જાણીને તથા વિશેષ બતાવ્યા અને વિશ્વાસ ત્વરાથી વધતો જાય છે.... છે તે જોઈને સંતોષ થયો છે. સાતમા અંકથી આનંદમાં અને ઉજાસમાં રહેજો. સત્યનો પ્રથમ જો લાગે તે લખજો નામદાર મહારાજ વિજય ત્વરાથી ચાલે છે....

● ‘બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ’ એ નામે મહારાજ સાહેબે લશ્કરના સિપાહીમાં અને તેમની ભરતી પ્રવૃત્તિમાં આમ વર્ગમાંથી મુખ્યત્વે થતી હતી તેમનામાં મુક્ત વહેંચવાને માટે આરંભેલું સાતવારિયું.

૧૧૧

ભાવનગર, ૭-૩-૧૯૧૬.

.... My own special field of work has been different for a number of years. I have come in personal contact with Englishmen and Americans of the faith received by me, and have correspondents even in Africa and Australia. The work of propagation started through me has already achieved some success...

We were not youths but full-grown men when we separated. I see that the separation has not succeeded in breaking the original harmony....

....Will you also review કલાપીનો વિરહ ?...Kavi tells me you were going to edit* it yourself. Kavi needs and deserves encouragement and acknowledgment....

* કવિ ત્રિભુવનને કલાપી વિદેહ યથા પછી ભાવનગર અને લાહીનાં રાજ્યો તરફથી ન્હાની રકમો માસિક મળતી; અને “વિભાવરી સ્વપ્ન” નું વેચાણ, રા.રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ઉદાર સંસ્કૃતજ્ઞ પ્રસંગોપાત્ત મદદ, એ પ્રમાણે એનો સાદો સંસાર નબ્બે જતો. “કલાપીના વિરહ” ને માટે કવિને મુખ્યત્વે જરૂર કોઈ ત્રીજું દેશી રાજ્ય એ ચોપડી છાપી આપે અને એને કંઈ ન્હાની રકમ માસિક બાંધી આપે, એ પ્રકારની હતી; આવા આશ્રય મેળવી આપે તે સાથે સાથે એડિટિંગ પણ કરે ના કરાવી આપે તેમાં કવિને બાંધો ન હતો.

૧૧૨

ભાવનગર, ૧૮-૪-૧૯૧૬.

...હું પોતે ટીકાકારોની એટલી ઓછી દરકાર કરું છું કે મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તમારા સર્વની અને હિંદના તમામ ઈશ્વરપ્રેરણા વર્ગની લેશ માત્ર દરકાર કર્યા વગર ચાલુ રહી છે. પણ મને તો પચાસ વંસ થવા આગ્યાં, અને

[મ્હારો ખાસ કર્તવ્ય પ્રદેશ કેટલાંક વર્ષથી જુદી બાબતોનો છે. જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તે માનનારા ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના અંગત સમાગમમાં, હું આવ્યો છું; અને આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાંના પણ કોઇ કોઇ [ધર્મ-બાઇ] સાથે મ્હારો પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. પ્રચારણના જે કાર્યના આરંભ અને પ્રવર્તનનું હું નિમિત્ત છું, તેમાં થોડો વિજય તો આટલા [ટુંકા] સમયમાં પણ મળી ગયો છે....

આપણે છૂટા પડ્યા ત્યારે કિશોરો ન્હોતા. પક્ષ સ્થિતિએ પેઢીએલા બાપડા હતા. વિષ્ણુ પડ્યા, તથાપિ મૂલ આપણા વચ્ચે જે સંવાદ [જામ્યો હતો], તે, હું જોઉં છું જે એ વિશે-જને તોડી નથી શક્યો.

...“ કલાપીનો વિરહ ” એનું પણ અવલોકન લખશો ને ? કવિ [ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, એનો કર્તા] કહે છે, હરમેજ એને ‘ એડિટ ’ કરી આપનાર હતા. કવિને જોતજન અને [એની કૃતિના ગુણગીત] જાહેર પ્રશંસાની જરૂર છે, અને તેને એ લાયક પણ છે....]

તમને બંનેને મૂર્ખ ટીકાકારોને...

કાઠીયાવાડી રાખ્દોના પ્રયોગ [બ્રિટિશ અને હિંદી] વિક્રમમાં વધારે વધારે જોવામાં આવતા દશે. એ રાખ્દોને “ મુચ્છકારી કાકાનો કાગલ દબે ગયો છે, ” એમ તમે લખો છો,

તેમા “હવે” અરથાને છે. એ શબ્દો તો ગુજ-
રાતનો ખમતનો છે, અને એ વિષયમાં હું પોતે
લખવા ચાહું. હું. એમાં કંઈ “હિંમત”નો
બહુ સવાલ નથી. તેમ “વાળખી સ્થાન
અપાવવાનો” પણ નથી. વાળખી સ્થાન એ

શબ્દો ભાષામાં છે તેથી છે જ; અને સારા
લેખકો અને વક્તાઓ તેને યોગ્ય રીતે વાપરશે
સાંસુધી રહેવાનું.

—વાંચી! ‘વીસમી સદી’ જોઈ? એ
કયારે કેવો લાગ્યો?...

૧૨૩

ભાવનગર, ૯-૫-૧૯૧૬.

...તમારા...જૂના લગભગતમામ [કાગળો] વચલા વખતમાં બની ગઇ છે, અને હવે તેનો
નો નાશ થઈ ચૂક્યો છે. આ એક વાત ઉપાય નથી....

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૫-૧૯૧૬.

...ધર બંધાય છે તે મારું પોતાનું.* દોઢેક ભાગ ફરી બંધાવું છું....
વરસ પહેલાં ખરીદ કર્યું હતું, અને હોલ યોડો

* જુલો ૧૧-૭-૧૯૧૪નો કાગળ, પત્રાંક ૧૦૬.

૧૨૫

‘ભાવનગર’, ૨૦-૬-૧૯૧૬.

...‘સંસાર દુઃખમય છે અને હોવો જ
જોઈએ’ એ મૂલ્ય પણ હું સ્વીકારી શકતો
નથી. “સંસાર દુઃખમય છે,” એ ખરી વાત;
પણ તે તેવો હોવો ન જોઈએ....*

‘પૂર્ણાપ’ નાં ટિપ્પણો મારે હજી કરી
વિચાર કર્યો નથી. લાંબા ટિપ્પણોને હું પણ
અગોચર ગણું છું. મારો વિચાર એવો છે કે
એ ટિપ્પણો કર્તાની જ કૃતિ હોવાની આવ-

શ્યક્તા નથી. ખીમતી હોઇ શકે; પણ ખીમ
એક કરતાં વધારેની હું પર્યંત કરતો નથી. પણ
એ કાવ્યોને ઉતાવળે પ્રકટ કરવાની હું કશી
જરૂર જોતો નથી...

વિગ્રહ ચાલે ત્યાં સુધી લાંબી રજા ન લે-
વાનું મેં અમારા મહારાજ સાહેબને વચન
આપેલ છે, અને પેપરનું કામ ચાલુ જ છે...

* ૯-૭-૧૬ ના લગભગમાં ઉમેરે છે-“માનવ જીવન પ્રધાનપણે દુઃખમય જ હોઇ શકે,” એ
તમારું મૂલ્ય વધારા પ્રકારે પ્રમાણે બજાબર છે.”

૧૧-૭-૧૬ ના કાગળમાં ઉમેરે છે,-“ક્રિશ્ચિયન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ ભવ દુઃખમય જ હોવો
જોઈએ, એમ નથી. બેશક, હાલ તો લગભગ સર્વ જ દુઃખની પ્રધાનતા દેખાય છે.. ઈંગ્લાંડમાં તો
નહીં, પણ અમેરિકામાં અત્યારે પણ Bryn Athyn, Glen ridge, વગેરે શોડાં ગામ એવાં
વસેલાં, કે જેનું જીવન angelic life [ફિરવાઓના] જીવન. ને ઘણું મજાનું છે. [ક્રિશ્ચિયન
સિદ્ધાંત પ્રમાણેનાં] આશા અને આસ્થા ઉપરાંત, આ અનુભવ પણ છે.”

૧૧૬

ભાવનગર, ૧૨-૫-૧૯૧૭.

...અહીં—ના પિતાના કાર્યમાં નાત બધાં માગવાથી, અને વરસી સુધી મેદતલ આપવાથી, છોકરાંઓ મારે ફડચો કરવા તૈયાર હતી, પણ કશું બન્યું નથી. છોકરાંઓએ તેનાં છોકરાંઓની મૂલ પુરુષોના ધર્મધિકાર માટે —એ ફડચો સાથે રહીને કાર્યમાં ભોળન લીધું છે...

૧૧૭

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૭.

...અહીં છુધવારે ગાતિ એકઠી થઇ હતી. સહી કરેલ છે. તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, કે છોકરાંઓ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાયશ્ચિત્તમાં પચાશેકનો ખર્ચ થશે, સો લે, તો સૌને સાથે બેસીને ભોળન લેવામાં એક રૂપિયા ગાતિભોળનના થશે, અને કશી દરકત નથી, તેમ ભવિષ્યની પ્રજાને રૂ. ૨૫૦ ગૌદાનનિમિત્તે હાટકેશ્વરમાં આપવાનું પણ બાંધ આવશે નહીં. સૌએ એ ઠરાવ ઉપર હંધું છે. + ...

+ તા. ૧-૬-૧૭ના કાગળમાં લખે છે—આવતે સોમવારે મારા વરફથી જ્ઞાતિભોળન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બંને કરવાનું ઠરાવ્યું છે: નિર્વિરોધે પાર પડશે એવી આશા છે.

બેચ પુત્રોનાં અને મોટી પુત્રીનાં લગ્ન આ પછી થયાં. અ. સો. નર્મદાએ સારી પેઠે હતાવળ કરાવીને આ કાર્યો કરી લીધાં, જાણે કે પોતાનું થોડું જ આયુષ્ય રહ્યું છે એમ આગળથી ચેતી ગયાં હોય એ પ્રમાણે. આ બાબત વિરોધ અને પુત્રોના ઉપનયન વિરોધા કાગળો ભળીને અહીં છાપ્યા નથી, એવી બાબતોની પ્રસિદ્ધિ નિરુપયોગી ગણીને.

૧૧૮

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૧૮.

...તમામ પરીક્ષણોના હેતુ સંશોધનનો જ સુધી કેંઈક કદ રહેશે, હોય છે. હું પોતે પણ હાલ અમુક એ પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવું છું. આશા અને આસ્થા છે સર્વ શક્તિમાનનો પોતાનો શબ્દ એવો કે પરિણામ સાફ આવશે, જો કે અમુક વખત છે કે “ડરશો નહીં.” તો વધારે શું જોઈએ?

+ તા. ૧૬-૭-૧૮ ના કાગળમાં લખે છે.—પુનર્જનન અને પરીક્ષણ સંબંધી ઉલ્લા ભ મહીનામાં ધણા લેખો વાંચ્યા. પુનર્જનનની ક્રિયામાં વર્ષો લાગે છે અને એક પછી એક ધણાં પરીક્ષણો આવે છે, એમ સૌ અનુભવીઓ લખે છે.

૧૧૯

ભાવનગર, ૧૪-૬-૧૯૧૮.

...હૃદયમાં સૈવ છે અને તે દર થતાં બાંધાંતર+ પૂર્વે થયું છે, અને હાલ તેની શુદ્ધ નકલ હજી લાંબો વખત લાગશે, એમ દેખાય છે. ઉતાઈ છું.

છતાં ઉદ્ધોગ ચાલ્યા કરે છે. ‘ગીતાંજલિ’નું

+ જુઓ આગળ પત્રાંક ૧૨૮ અને ૧૩૪,

૧૨૦

ભાવનગર, ૨૪-૮-૧૯૧૮.

વન્નપાત ઉતર્યો છે. સૌ નર્મદા અચાનક પ્રભુએ આ આદિત ઉતરવા દીધી છે, આંચડા ચમ્ર આવવાથી ગઈ કાલે સ્વર્ગે એટલે હું અધીન છું...પર ભાંગી પડ્યું છે.... સ્વર્ગવાસી થયેલ છે.

૧૨૧

ભાવનગર, ૫-૯-૧૯૧૮.

તમારા બંને આમાશુ કાગળો મળ્યા છે. હુંજ જાણાવવાનું છે કે ડોલરની ન્હાની * ધીરે રહીને પ્રતિષ્ઠાની આપીશ. દાલ તો એટલે, બહેનને પ્રભુએ ગઈ કાલે બોલાવી લીધી છે...

* 'હેલુ' બાલક આ દુનિયાની હવા થોડા દિવસ જ લઈને પાણી થયું.

૧૨૨

ભાવનગર, ૧૫-૯-૧૯૧૮.

.....હેલે ન્હાનાં બાલકો વચ્ચે * સ્થિતિમાંથી પસાર ન થતાં સીધાં સ્વર્ગમાં જાય છે, એમ સ્વીડનબોર્ગ 'સ્વર્ગ અને નરક'ની ક. ૩૩૨ માં જણાવે છે.....

વાંચવાનું દાલ કર્યું ચાલતું નથી. માત્ર સંતત પ્રાર્થના ચાલ્યા કરે છે. 'સ્વર્ગ અને નરક' વગેરે કોઈ કોઈ વાર વંચાય છે.....

* 'વચ્ચે સ્થિતિ' વિશે જુઓ આ પછીનો પત્ર અને ટિપ્પણ.

૧૨૩

ભુનાગઢ, ૨૪-૯-૧૯૧૮.

.....વેદનાની સ્થિતિમાં પ્રાર્થના થયા હશે એ સ્વાભાવિક છે. જિંદગીનો મોટો ભાગ જેના સહવાસમાં ગયો, અને જેનો મને ઘણું આધાર હતો, તે એકાએક ખસી જવાથી હૃદય કેટલીક વખત સુધી શૂન્યવત્ બની જાય, તેમાં કશી નવાઈ નથી. પણ બેશક મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે કે આ બનાવ સુદાં અમુક ગ્રેયને ખાટો બનાવે છે. શાશ્વત સ્થિતિને એ ઉપકારક થવોજ નોંધ્યો.

અને મને શાંતિ પણ મળશે. ક્યારે મળશે એ અસારે સમજાતું નથી; પણ વખત જતાં

મળશે એમ લાગ્યા કરે છે. દેરમિયાનનો વખત એકદિ રીતે પણ વીતી જશે.....

લખવા વાંચવાનું થોડું થોડું ચાલ્યા કરે છે ગઈ કાલે થોડાન વાંચતો હતો, અને આંજો પણ એ વાંચતાં સાઈ લાગ્યું છે.

છતાં ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યાં દિલમાં વારંવાર ચરચરાટી થઈ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય, તેટલી ઝડપથી બગતરા થઈ જાય છે.....

નિઃશબ્દ કોઈ કોઈવાર થાય છે..... સ્મરણ આવે છે કે વચ્ચે સ્થિતિ

સંબંધી ઘણા વિશેષો આપણને જાહેર થયેલ નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વર્ગના સુખ સંબંધી ત્યાંના તાપ અને પ્રકાશ સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળેલ છે. પણ વચલી સ્થિતિના પ્રકાશ સંબંધી કોઈ સ્થાને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. એ જીવનની કદમના કરવાના પ્રયાસો કરે છું, અને નિષ્ફળ થાઉં છું, ત્યાં શી પ્રવૃત્તિ ચાલતી હશે, સોખતી કોણ હશે, નિવાસ કેવો હશે, અહીંનાં સ્મરણોથી શું થતું હશે, વગેરે કશી બાબતનો સ્પષ્ટ પ્રભેદ થતો નથી.

છતાં ઈશ્વરકૃપાથી એક સર્વોપરી સત્ય જ્ઞાત, સિદ્ધ, અને સ્થિર રહેલ છે. પ્રભુ જીસસ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો એક ઈશ્વર છે, તે નિરસીમ દયાળુ છે, અને તે જિંદગીના બાકી રહેલા ભાગમાં આ દીન સેવકને યત્નિચિત્ત સેવા બળવવા જેટલી શક્તિ અને સ્વસ્થતા આપશે, એ વિશ્વાસ ટકી રહ્યો છે, અને સાઈ આશ્વાસન આપે છે.

તમે દીવાળીની રજામાં આવશો. અને સમાગમની જરૂર છે, અને રહેશે.....

* નમંદાના 'આત્મા'ની ગતિ વિશે કુદરતી રીતે તર્કવિતર્કની દૃશ્યમાં આ એક વિલક્ષણ દર્શકત પદ્ધતિ આવે છે કે સ્વીડનબોર્ગે ૩૫ સત્યનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ પણ આવા મુદ્દાના વિષય ઉપર તો કશું જ અજવાળું નથી પાડતો, બીજા તરફના મોટા ક્લેરિયાના અસંખ્યાત ગ્રંથોના જેવું માત્ર થાયું છે !

૧૨૪

ભાવનગર, ૩૧-૧૦-૧૯૧૮.

દિવસો અને રાત્રિઓ વીતે છે અને મારા હૃદયમાંથી મંદ જડ ઉઠાસી ખસતી નથી. કંઈ કંઈ સ્મરણો આવીને 'ચમક' ઉત્પન્ન કરે છે, જો કે વેદનાની તીવ્રતા યોડે જ વખત રહે છે. યોગ કેવો અને કેટલો હતો એ જાણે હમણાં જ-હવે જ-ભાન થાય છે. અને "એક પાત્ર" વગર જીવનમાં જાણે કર્યો જ સાર રહ્યો નથી, એમ અનુભવવા કરે છે.

જૂનું જીવન દગ્ધ થયું છે; પણ નવું હજી પ્રાપ્ત થયું જણાતું નથી. પ્રભુએ આપેલી બહેનોનો અત્યારસુધી જે ફરુપયોગ કર્યો છે, તેનાં ભૂતો સંતાવે છે, અને નિરાશા પ્રેરે છે. છતાં

કંઈક આશા અને કંઈક આશ્ચર્ય ટકી રહેલ છે, અને જો આ સોકમાં લાંબુ રહેવાનું થશે, તો કદાચ...

ગાડાનો ચોધરી કેને ગણવે, તેની બરાબર ખબર પડતી નથી. હું તો એક બળદ હોઉં એમ લાગે છે...

કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય, તો સારી શાંતિ મળે. હાલ તો તે માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે ક્ષોભ છે...

તમે લખ્યા કરશો ? અને બની શકે તો વિસ્તારથી ?...

૧૨૫

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮

...પ્રભુ જીસસ કાંધરટનું રાજ્ય ને આ-
પણા હૃદયમા બરાબર ઉતરશે, તો આગળ
ઉપર ગુજરાતમા પણ ઉતરશે. પણ આટલાં
વર્ષો થઇ ગયા છતાં મારા પોતાના હૃદયની
સ્થિતિ જ મને સંતોષકારક લાગતી નથી.

કેટલીક મહત્વની બાબતો ઉપર છેક દર્મણાં જ
ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. હવે જીવનનો ઉત્સાહ
ઝોહો થયો છે એમ લાગે છે. પણ સ્વામી
નવજીવન આપવાના હોય, તો તે જાણે.

૧૨૬

ભાવનગર, ૨૩-૧૨-૧૯૧૮.

...'જીવનના સિદ્ધાંત' નું આખાતર શરૂ
કર્યું છે. રાજ થોડું થોડું લખ્યું છે.

...મારી પ્રવૃત્તિ હજી ચોડી છે, પણ શરૂ-
આત થઇ છે એટલે ધીમેધીમે વધશે એમ
ધારું છે.

બધા છેક ઝોહી થઇ ગઈ છે. ઉઘાસ

ન હોય એ તો સ્વાભાવિક છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ
સહન કરવાનું જ અત્યારે તો મુખ્ય કર્તવ્ય
સમજ્યું છે.

તમે લખ્યા કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે
લખ્યા કરશો.

૧૨૭

ભાવનગર, ૨૦-૧-૧૯૧૯

...આપણા રત્નની અને આપણી
આસ્થાની કમોટીનો વખત આવે છે. પ્રભુ ઉપર
વિશ્વાસ રાખીને ટકી રહેવાથી બધાં સંકટો
દૂર થતાં જશે, અને શાંતિ મળતી જશે. મારી
પોતાની કસોટી ધણી બાંધુથી અને અતિશય
આકરી છે, તમને પણ પ્રમાણમાં તેટલું જ

સહેવાનું આવશે. છતાં ચોક્કાસના ૧૬ મા
અધ્યાયનું છેલ્લું વચન યાદ રાખવું ઘટે છે...

હાલ જે ચાલ છે તે પણ એક પ્રકારનો
અભ્યાસ જ છે. શાબ્દનો વધારે અર્થાસ પણ
ચોખ્ખ કાલે ચવા લાગશે. ધાર્યા પ્રમાણે નથી
થઇ શકતો, એ અનુભવનો પણ ઉપયોગ છે.

૧૨૮

ભાવનગર. ૧૫-૩-૧૯૧૯.

...'જીવનનો સિદ્ધાંત' હજી ગુજરાતીમા
પૂરો ઉતાર્યો નથી. છપાવવા માટે તો લંદનની
સોસાયટી તૈયાર છે...

'ગીતાજલિ' છપાવા માંડી છે. ચોડા
દિવસમા પૂરી થશે...

૧૨૯

૧-૧૯૧૯.

...પ્રાર્થના કદાપિ નિષ્ફલ નથી જતી. માત્ર તરત આપણને આરામ ન લાગે, કે શાંતિ ન મળે, તેથી એવો અવિશ્વાસ થાય છે. એવે પ્રશ્ને ધૈર્ય રાખવાનું ખાતર કર્તવ્ય છે.

વસ્તુતાએ મનુષ્ય માત્ર પામર છે. ખેતાની પામરતાનું જ્ઞાન થાય એવો અનુભવ તો જે સાચા નમ્ર ચંદ્ર શકે તેવા વિરલ જીવોને જ પ્રભુ આપે છે.

કવિતા* આ સાથે મોકલું છું.

માનસિક પવિત્રતા પરના હુમલા પશુ તમે

* 'પ્રકાશ પ્રાર્થના.'

હજો છો તે પ્રમાણે આવર્યક છે. તરત ચરણ હાઈ લેવાંથી તે નિષ્ફલ જશે. આપણે બાહ્ય પવિત્રતા સાચવીએ, તો અંદરથી પ્રભુ જ શુદ્ધિ કરે છે...

પિતા પ્રભુ પરમ દયાલુ છે, અને તે રક્ષા કર્યા વગર કદાપિ રહેશે નહિ. આપણે સર્વ તેના ખોળામાં પડ્યા છીએ. ત્યાં પશુ દુશ્મન આવીને હરાવે, તો બચનું કશું કારણ નથી. જોસફને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને પ્રભુની યોજના થોડા જ વખતમાં પ્રગટ થશે.

૧૩૦

ભાવનગર, ૨૪-૪-૧૯૧૯.

... I am reprinting my *Siddhant-sarv* અવલોકન. I am adding some of my ચર્ચાપત્રs in the જ્ઞાનસુધા as appendices. I wish to dedicate the whole volume to you. It is a product of the spring-time of our life, of which I need not be ashamed. My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life.* I shall of course send you my draft for approval. And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather

long. Do you agree?...

[મ્હારું 'સિદ્ધાંતસારવ' ફરી હાથું છું. જ્ઞાનસુધામાંનાં મ્હારાં [તે વખતનાં] ચર્ચાપત્રોમાંથી પશુ કેટલાંક પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરું છું. આખી ચોપડી ત્હમને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું. એ આપણા જીવનના વસંતકાલનું રસ છે, જેને વિશે મ્હારે લજવાવા જેવું નથી. મ્હારું અર્પણપત્ર જરા લાંબું થશે, તેમાં આપણા જીવનના એ અને પછીના સમયનું અવલોકન આવશે. હું ત્હમારી અનુમતિને માટે મ્હારો મુત્સદ્દો મોકલીશ જ, અને ત્હમારો જવાબ પશુ હાપરા ઇચ્છું છું, જે પશુ, ખચિત, જરા લાંબો થશે. ત્હમે હા પાડો છો ને?...]

* આ લાંબા અવલોકનને બદલે થોડી લીટીના અર્પણથી જ ચલાવી લેવું પડ્યું, તેવું તા. ૨૪-૧૦-૨૦ ના કાગળમાં કારણ જણાવેલું છે: ઉપર પ્રમાણે નિધય કર્યા પછી થોડા વખતમાં જ માંદગીને હુમલો થયો, તે લાંબો કાળ ચાલ્યો: માનસિક મંથનનું કારણ પશુ ખરું.

૧૩૧

ભાવનગર, ૧૮-૫-૧૯૧૬.

...તમારી પાત્રતા કેવી છે તે હું સારી રહેવા દેશો.—
 રીતે સમજું છું. તમે ગમે તે કરેલ હોય, તે હું તમને દૂર કરી શકું તેમ નથી. હા,—
 આપણા સંબંધને બાધક નથી. એ યાદ ની માફક જો તમને એમ લાગતું હોય, કે
 રાખશો કે સર્વોપરિ માર્ગમાં મારે જો કોઈના મારી સાથેના સંબંધથી દાનિ છે, તો તમે
 સદાકાર રહો હોય, તો તે મુખ્યત્વે કરીને પોતે પોતાને દૂર કરી શકશો; પણ હું નથી
 તમારો જ રહ્યો છે. માફ એટલું સુખ તો ધારતો કે તમે એમ માનતા હો...

૧૩૨

ભાવનગર, ૨૬-૫-૧૯૧૬.

... 'બ્રિટિશ અને હિંદી વિક્રમ'ના કેટલાક રાજ સારેજી હાલ મળે છે, એટલે બતાવાયો
 લેખો પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ કરવા સંબંધી નથી. આવશે ત્યારે વાત કરીશ....
 તમારો કાગળ મળ્યો છે; પણ નામદાર મહા-

૧૩૩

ભાવનગર, ૧૬-૬-૧૯૧૬.

...તમને પણ ની અક્ષર પર ચાલવાને કે-નહી, પણ તમારો સમાન હું; માત્ર તમે
 જલ્દી પોતાની અક્ષર પર ચાલવાની મારી નમ્ર ગૌહરજનની માફક મારા કરતાં વધારે
 બલામણુ છે. અને એ યાદ રાખવું કે હું કંઈ- કમાઓ છો.*

* પછી સાત મહિને તા. ૧૫-૪-૧૯૨૦ ના હાજમાં લખે છે,—પશ્ચાત્તાપ, અશાન્તિ,
 હતાસીનતા, વગેરે બધા અનુભવોમાથી ફરી પસાર થાઉં છું.. જે બની ગયું તે માટે દલે ઉપાય નથી.
 પ્રાપ્ત સ્થિતિને શી રીતે મુધારી લેવી એ પ્રશ્ન રહે છે...

૧૯૨૦ ના મે માસમાં ખીલતી બે મિત્રોને પણ આ જ મતલબનું લખે છે.—(૧) હું ત્યાં આવી
 શકતો નથી, ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે રૂબરૂ મારી માગવાને; એટલે લખીને જ દિલ્લીની દર્યાં હું,
 લંડનના પ્રતિ જે અતિ અધિકૃત વર્તન કરેલું તેને માટે. પરંતુ લંડને બહુ ઊંચા જાે કે તે સમય
 દરમિયાન ગદારી પ્રકૃતિ કામ ન હતા...; (૨) ગદારથી જે અનુચિત લખાયું હતું તે માટે તો ખેદ
 દર્યાંબા સિવાય હવે ગદારથી કશું બને તેમ નથી. લંડને સ્થિતિ બહુ ઊંચા...

૧૩૪

ભાવનગર, ૧૧-૧૦-૧૯૧૬.

.... 'ગીતાંજલિ' જપાછ તો ક્યારની લાપ' અને ઉત્તરાલાપ' એ પ્રમાણે બે ભાગ
 રહી છે. બંધાવા વિલાયત ગઈ છે. આજકાલ થશે.
 આવી પહોંચવાનું મેકિમલન [કંપનીના મેને- 'રોમન સ્વરાજ્ય' નાટક જાપના લાપક
 જર] લખે છે... થયું છે.
 / 'કાન્તકાવ્યકલાપ' તૈયાર થાય છે: 'પૂર્ણ' 'જીવનનો મિહાન' લખાયો છે...

+ પોતાની કવિતાઓ એકઠી કરીને પ્રકટ કરવાના વિચાર એકથી વધારે વાર કરેલા અને કોઇને કોઇ કારણે અસિદ્ધ રહેલા. એવા કેટલાક પ્રસંગ આ પુત્રધારામાં યોજાવતા નિર્દિષ્ટ થયેલા જોવામાં આવ્યા હશે. ભણુકર પ્રકટ કરવાને માટે તૈયાર દરવા માંડયો ત્યારથી તો નિયમિત રીતે દર વર્ષે એક કે બે વાર મહિરાકર ને એમની કવિતાઓ બહાર પાડવાને માટે ટોલવાનો પણ આરંભ કર્યો હતો.

એમને ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં “પ્રાર્થનાઓ” જ સંપ્રદીને “શિષ્યો ના ઉપયોગને માટે” છાપવાનો વિચાર થયો હતો. “અજ્ઞાન સખા મૃતિ” (પૂર્વાશાપ પૃ. ૬૬) અને “અનામી નામ” (પૂ. ૫ ૬૮) શી માંડીને

(૧) ભંજિરસ પ્રધાન,

(૨) “બહાલાઓને ઉપદેશ” (પૂ. ૫. ૮૬) જેવી બોધપ્રધાન, કે

✓ (૩) “કલાપીને સંબોધન” (પૂ. ૫. ૧૧૧) જેવી સ્વીડનબોર્ગી સત્યની કોઇ પણ પ્રકારે જાંખી કરાવતી, જે જે કૃતિઓ પલ્લવનામાં કે સંજીતમાં લખાયેલી, તે બધી આમાં સંપ્રદવા ધારેલી. ૧૮૯૭ પહેલાં લખાયેલી બધી કવિતા અને તે પછીની કૃતિઓમાંથી જે જે આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે, તે બધી થે “પૂર્વાશાપ.” પૂર્વ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પહેલાંનો આશાપ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછીનો અને એ જ્ઞાનના ક્ષણે જેવા તે “ઉત્તરાશાપ.” અને આ નામોમાં એ પણ ગર્ભિત ખરે કે બેય આશાપ માત્ર છે: જ્ઞાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા નાણું છે; અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મત્યલોકની સ્થિતિમાં યદ્ય શકે એવી; ખરે જ્ઞાન તો સ્વામીનો બદો કરશે સ્વામીનો હુકમ હશે તો સ્વામીના સાંનિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને આહ્વાંથી લઇને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપયો ત્યારે !

“ઉત્તરાશાપ”માં, ઉપલી યોજના પ્રમાણે અનુવાદો પણ આવત. પણ આખરે પાછો વિચાર ફેરવ્યો. “પૂર્વાશાપ” અને “ઉત્તરાશાપ”માં મુકવા જેવી બધીયે કૃતિઓ એક યોપરીમાં સુકતાં તે પ્રધાનપણે સ્વીડનબોર્ગી યદ્ય નય, ખ્રિસ્તિ યદ્ય નય, લોકપ્રિય નજ યાય; અને પોતાની કવિતાઓ પણ લોકોની ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સ્વીડનબોર્ગી તરફની અપ્રીતિનો ભોગ યદ્ય પડે. એટલે ઉત્તરાશાપમાંની થોડી અને લોકોને અપ્રિય લાગવાનો સૌથી ઓછો ભય એવી કૃતિઓ જ લઇને, તેમને બીજી કૃતિઓ સાથે સાથે યોગ્યવામાં પણ સાવધાની રાખીને છેવટે સંપ્રદ કર્યો; જે મહિરાકરના મૃત્યુને દિવસેજ અમદાવાદમાં “પૂર્વાશાપ”ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

એમાં મહિરાકરનાં નાટકોમાંની કવિતાઓમાંથી પણ બહુ થોડી આપી છે. નાટકો થોડા વખતમાંજ બહાર પડવામાં છે, એટલે એ કવિતાઓ અહીં કાન્તની આપ્રકટ કવિતાઓના વિભાગમાં પણ આપી નથી.

૧૩૫

ભાવનગર, ૨૭-૧-૧૯૨૦.

...મરહૂમ મહારાજાએ આદરેલાં કામ લેવાનો પણ વિચાર છે. જે બને તે ખર્ચ.... પૂરાં કરવાનાં છે; અને એકાદ વર્ષે ફક્તે રજા

૧૩૬

જાણનગર, ૨૩-૪-૧૯૨૦.

I am compelled to give up the idea of visiting Bombay. There has come such a stamp of painful sadness upon my face that I shrink from meeting people. I can't talk as I ought to. I think it is better not to come. You have seen me in a similar condition in the past. You will therefore understand my unwillingness. I feel that I must continue in my seclusion till I feel tolerably well. I have not come to this conclusion without a struggle. In short I cannot come.

This means that I shall not see Mr.—I have already informed him of my mental depression. I had to, as he asked me to deliver

a public lecture....

[મુ'બાઇ આવવાનું જવું કરવાની ફરજ પડે છે. મારા મહેરા ઉપર ઉદ્વેગ અને આનિની એવી મુદ્રા છપાઇ છે-કે સોઝાને મળતાં પણ સંકેત પામું છું. વાતચિત થવી જોઈએ તેવી ફરી શકતો નથી. ન આવવું જ સાફ. મારી આવી દશમાં ત્હમે પહેલાં જોયો છે જ, એટલે [હાલ ત્યાં આવવા વિશેષ] મારો અણગમો ત્હમે સમજી શકશો. મને લાગે છે જે હું કદી સાંગેસમો થાઉં ત્યાં સુધી આમ એકલ પડ્યા રહેવું જ અનિવાર્ય. આ નિર્ણય સ્વીકારી લેતાં પહેલાં તેની સામે હું બન્યું તેટલું બધું જ ન મધ્યો હોઈ એમ ન ધારશો. પરંતુ હુંકામાં આવવાને અશક્ત જ છું.

અર્થાત્ [આ ફેર] હુંમિ.—ને મળી નહીં શકું. મારી માનસિક વ્યવસ્થાની સ્થિતિ વિશે હું એમને લખી ચુક્યો છું. મને એમ કરવું જ પડ્યું, કેમકે એમણે મને એક જાહેર વ્યાખ્યાન કરવા લખેલું....]

૧૩૭

જાણનગર, ૧૪-૫-૧૯૨૦.

...કાવ્યોને સંશ્લેષ હાલમાં લાગ્યાં લઈ મળી છે.... શકું તેમ નથી. મગજની અશક્તિ હતી

૧૩૮

જાણનગર, ૧૭-૭-૧૯૨૦.

.... Tell me what you wish me to do ...I am ready to come and labour there. I shall even accept a very small salary if and when necessary. My life henceforth

has no other object except the service of my children. Only, unhappy as I am, at present I can render no service whatever.

[ત્હમે હું શું કંઈ એમ પૂછો છો તે

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨

.....સો. હૃદયલક્ષ્મી સંબંધી કેટલીક જ કરી છે. અંગત હાનિ તરફ તો જોવાનું જ ખતર ય. પાસેથી જાણી હશે. સરલ સ્વિગ્ધ હોય નહીં. તેના ગુણો ધણા વખત સુધી સાંભળે અને નિર્દોષ જીવનથી દીકરી અમારા સર્વના રશે અને આંસુ પડાવશે; પણ તેના પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને... આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર ખાતરી થઈ છે કે આ કલેશમય સંસાર જ છે, એવી મારી આસ્થા 'હું' આસપાસનાં રમ્યાંથી તેને બોલાવી લીધી એ પ્રભુએ દયાં હૃદયોમાં પણ જોઈ છે.....

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૨૨.

.....મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવેલો એકાંત નિવાસનો કરવા ધાઈ છું. સ્થાન અનુભવ છે. પહેલાં ઉપયોગ કેાઇ સુંદર રથે જઈ કૂલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?.....

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની બૂમિ દિવ્ય છે...

...ઉત્તમંશમ ચરિત (મંરુત)ની એક નકલ

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. મેળેવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

આવણ વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.*

* નાદૂરસ્ત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર જેલું છોડ્યું. શરીર કેટલું બધું સત્વહીન થઈ ગયું હતું તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ધણાં ધણાં પ્રાણીઓ જાણે અનુભવે છેલ્લી દોડ કરે છે ધરની દિશામાં, તેમ શ્રીનગરથી મલિરાઈર ધસી આવ્યા શાવલપિંડી, અને ત્યાં કાઠની સવાલ માની નહીં, દાકતર કે ઇસ્પતાલ તો હુડેજ રોના, જરા રોડાયા પણ નહીં, ધનતા તાવવાળા જ મેલ ટ્રેનમાં બેસી ગયા. ગાડી સાથે જ્યારે લાહોર સ્ટેશનમાં આવીને ઉતરી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા કલાસના ડબ્બાના એક ખાનામાં મલિરાઈરને બદલે કેાઇ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્જીવ બોજિયું જ જોવા પાડ્યા

" Life is but a tale of morning grass
Withered at eve. "

Wordsworth.

Yet leaving here a name I trust.

Th' 'll not perish in the dust "

Southey.

મહેને જણાવો.....હું ત્યાં આવીને પૈતૃ કરવાં બાલકોની સેવાને માટે જ છે. પરંતુ, અરેરે હું, તૈયાર છું, ન છૂટકે છેક બોહો પગાર પણ હું કુખી હું, કશીયે સેવા કરી શકું એમ નથી.] સ્વીકારીશ. હવે પછીની મ્હારી જીંદગી મ્હારા

૧૩૯

ભાવનગર, ૧૨-૬-૧૯૨૦.

....I thank you for having taken the trouble of going to— for my sake. The reply received is so far favourable that my compulsory retirement is not contemplated. And I know I ought not to complain of getting more leisure, since I am expected to be able to make good use of it in my own way. Well, as there is no other alternative, I am bound to submit....

[મ્હારે માટે ત્હમે—જઈ આવવાની તસ્દી લીધી તે ત્હમરો પાઠ માનું છું. મળેલો જવાબ સતોષકારક એટલે અંશે છે કે મહેને પેન્શન ઉપર રિટાયર કરવાનો ધરદો છે નહીં, અને મહેને વધુ દુરસદ રહે [એવી આ જોડવણ થાય છે], તે વિશે ફરિયાદ કરવાનો મહેને કશો હક્ક નથી. ઉલટી એ તો મહેને ચાહું તે રીતે સહુપયોગમા લેવાને માટે વધારે વખત મળે એવી જોડવણ છે, જેનો લાભ હું લઈ શકીશ જ એમ પણ ધારવામા આવે. અસ્તુ. ખીલું કંઈજ થઈ શકે એમ ન હોવાથી હું શું કરું—તાબે છું x!]

x તબિયત વિશે અકટોખર માસના એક કાગળમા લખે છે કે—એથ અહીં અઠવાડિયું રટી ગયા, એમને લય હતો એટલી ખરાબ એમને ગ્હારી તબિયત ન લાગી અને હવે મહેને ત્રીસ દર્દ છે પણ નહીં. પરંતુ મ્હારા હૃદયમાં ઉડી ઉડી જે શન્યતા અનુભવું છું, જે વિશે કોઈની આગળ વિલાપ કરવાનો અર્થ નથી તે તો ઈશ્વરજ મટાડવાને સમર્થ છે; અને તેને એનો અંત આણવાનું યોગ્ય લાગશે, ત્યાં સુધી તે હું સી લગસ.

૧૪૦

ભાવનગર, ૧૬-૬-૧૯૨૧

.....વૃદ્ધાવસ્થા આવી ચુકી છે, દિન-લતા છે તે કુખનું કારણ છે. બિવિધમા શું ત્વ હજી પ્રાપ્ત નથી. પ્રાપ્ત કરવામાં જે શિથિ થશે તેની કશી ખબર પડતી નથી.....

૧૪૧

ભાવનગર, ૨-૬-૧૯૨૧

.....મારો ગયેલો ઉત્સાહ અચુક અંશે સંપ્રદાને હાથમા લઈ શકીશ. તમારી મદદ પાછો આવશે એમ કેટલાક વખતથી લાગવા લેવી જ પડશે. માણું છે. એટલે થોડા મહિના પછી દાવ્ય

૧૪૨

ભાવનગર, ૪-૩-૧૯૨૨.

.....સો. દેહનલક્ષ્મી સંબંધી કેટલીક જ કરી છે. અંગત દાનિ તરફ તો જોવાનું જ બજાર ય. પાસેથી જાણી હશે. સરલ સ્વિગ્ધ હોય નહીં. તેના ગુણો ઘણા વખત સુધી સાબ અને નિર્દોષ જીવનથી દોઢરી અમારા સર્વના રશે અને આંસુ પડાવશે; પણ તેના પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રકાશ પાડી ગઈ છે. સૌને... આત્માને માટે તો જે બન્યું છે, તે શ્રેયસ્કર ખાતરી થઈ છે કે આ કલેશમય સંસાર જ છે, એવી મારી આસ્થા 'હું' આસપાસનાં રમ્યાંથી તેને જોલાવી લીધી એ પ્રજાએ દયા હૃદયોમાં પણ જોઈ છે.....

૧૪૩

ભાવનગર, ૧૧-૪-૧૯૨૨.

.....મારી નિવૃત્તિનો વખત પાસે આવેલો એકાંત નિવાસનો કરવા ધારૂં છું. સ્થાન અનુભવ છે. પહેલો ઉપયોગ કોઈ સુંદર રથે જઈ ફેલ હોય તો તમે સાથે આવશો ?.....

૧૪૪

શ્રીનગર, ૧૫-૫-૧૯૨૩.

...આ કાશ્મીરની ભૂમિ દિવ્ય છે...

...ઉત્તમરામ ચરિત (સંસ્કૃત)ની એક નકલ

અહીં બેત્રણ મહિના રહેવાનો વિચાર છે. મેળેવી બુકપોસ્ટથી મોકલશો.

આવળું વીત્યા બાદ કાશ્મીર છોડીશ.*

* નાદૂરત તબિયતને લીધે જ કાશ્મીર 'બેઠું' છોડ્યું. શરીર 'કેટલું' બધું સત્વહીન થઈ ગયું હતું તેનો પૂરો ખયાલ પણ નહીં હોય, અને—ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ ભણે અજાણે છેલ્લી દોડ કરે છે ધરની દિશામાં, તેમ શ્રીનગરથી મહિરગંજ ધરી આવ્યા રાવલપિંડી, અને ત્યાં કાઠમી સવાહ માની નહીં, દાકતર કે હસ્પતાલ તો હુંડેજ યેના, જરા રોકાયા પણ નહીં, ધગતા તાવવાળા જ મેવ ટ્રેનમાં બેસી ગયા. ગાડી સાહેબ્યારે લાહોર સ્ટેશનમાં આવીને ઉતી રહી ત્યારે રેલ્વેના અધિકારીઓ, પોલીસ, વગેરે બીજા કલાસના ડબ્બાના એક ખાનામાં મહિરગંજને બદલે કોઈ અજ્ઞાત મુસાફરનું નિર્ણવ જોખિયું જ નેવા પાત્યા.

" Life is but a tale of morning grass
Withered at eve. "

Wordsworth.

Yet leaving here a name I trust,
That will not perish in the dust "

Southey.

કુખૂં ન સોડમાં ગયૂં ગયું ન તે.
જતાં ય સર્વ જે રહ્યું, રહ્યું છ તેઃ
તે ય છે ન અર્થ શાંતિ ધૈર્ય કાજ,—

રાગ તે અતાગ, તે અભેદ-અસ્મિતા ન,
તે સહોર્મિ, તે સહોત્તિ-સ્મૃતિ,
તે વિપત્તિસાથ, અદ્યુ ગુપ્તમાં ય સંગતિ,
દોષ તર્ક તે ઉદારતા મધુર,
પળાત ફર ફર તો ય ઉંદી દગ્ધા-ખખર,
જુદત સખ્યમાં ય તત્તુ તે અમર,
કાલસ્રોતથી ય જામતી અર્દ્રત્ય દૃષ્ટિ તે,
શાંતિ તે, વિરાગે તે, વધે છ વર્ષ વર્ષ જે.

કુખૂં હું શીકે સોડમાં? ગયો ન તું અસોડમાં
નિહાળ્યું કામ્ય સત્ય કાન્ત વા ગાયો અંતઃકર્ષમાં
વા ભવે નવે કુંદો ફરી અસોડ ખાલ્યમાં.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનાં જીવનના મુખ્ય બનાવોની સાલવારી

(કાન્તમાલા માટે તૈયાર કરનાર શા. રા. ઉદિલાલ માધવજી ભટ્ટ.)

૧૮૬૭

નવેમ્બર ૧૦; ચાંવડ ગામમાં જન્મ.

૧૮૮૩

પ્રથમ લગ્ન.

“ખરી મોહોબત અથવા મુલબાસતું
પ્રુદ્ધ” (પૃષ્ઠ ૭૨) એ ચારણી દિસ્સો પ્રકટ
કર્યો. લખેલો લગભગ આખો મણિશંકર,
ચારણોના સાંભળેલા દિસ્સાઓ ઉપરથી; ઠાઈ
ઠાઈ ભાગ એમના તે વખતના સહાધ્યાયીઓ-
માંથી એકબેએ ઉમેરેલા અને ફેરવેલા. દાખલા
તરીકે, મુખપટ ઉપરનો દોહરો મણિશંકરનો
નથી. મુખપટ ઉપરની સાલ ૧૮૮૨ છે, જે
ખરી નથી, અને કતાં તરીકે મણિશંકરની
સાથે દલપતરામ વલ્લભદાસ પાડેલું પણ નામ
છે, પરંતુ પાડેકે માત્ર અર્ધજુવન લખેલું અને
ચોપડી છાપવા તથા ખપાવવાની ખટપટ કરેલી.
આની બીજી આટલિત થઈ જ નથી, અને
મહેલી આટલિતની નકલો પણ ઘણીખરી નાશ
પામી છે. ચોપડીમાં ૨૨ી છાપવા જેવું કંઈ
જ નથી.

૧૮૮૪

રાજકોટની કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલમાંથી
મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ.

૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮

ગોક્ષળદાસ તેજપાળ બેર્ડિંગમાં રહીને
એલિન્ટન કૉલેજમાં અભ્યાસ.

૧૮૮૮

બી. એ. માં પાસ, સેકન્ડ ક્લાસ,
એથ્લિક વિષય-ફિલસૂફી.

૧૮૮૯

કામચલાઉ શિક્ષક, સરકારી હાઇ સ્કૂલ,
સુરત, “વસંતવિજય” એ કવિતા સુર-
તમાં રચી.

૧૮૯૦

પુત્ર પ્રાણલાલનો જન્મ.

✓ મુંબાઈ લો-ક્લાસમાં અભ્યાસ.

“ચક્રવાક મિથુન” એ કવિતા રચી;
“દેવયાની” આરંભી.

સપ્ટેમ્બર ૧૫: વડોદરા કલાભવનમાં નવી
વાઇસ પ્રિન્સિપલની જગ્યા ઉપર નીમલ્યુક,
પગાર રૂ. ૧૦૦ કળદાર; થોડા માસ પછી
રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૧

પ્રથમ પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૮૯૨

દ્વિતીય લગ્ન.

૧૮૯૩

“પ્રજ્ઞાઓના ઇતિહાસ” એ માલામાંની
“હનિમ” એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૫

મે ૧: પગાર વધીને રૂ. ૨૦૦ કળદાર
“સપાળ જ્ઞાનમંજૂષા” એ માલામાં “શિ-
લ્પત્તોના ઇતિહાસ” પ્રકટ કર્યો.

કુમાર શ્રી જયસિંહરાવના શિક્ષક થોડા
માસ: કલાભવનની નોકરી ઉપરાંત દર અડવા-
ડિયે અમુક કેવાક આ કામ કર્યું.

૧૮૯૭

“ એક દેવીનો આત્મવૃત્તાંત ” એ અનુવાદ
(ગ-અ-થ કૃત વિદ્વેદ્ય મીસ્ટરના એક
વિભાગનો) પૂરો કર્યો.

સ્વીડનબોર્ગ એક જ સાચા ધર્મનો
ઉપદેશક છે એવી પ્રતીતિ થઈ.

“ પ્રભુઓનો મહાપુરુષો ” એ માલામાંના
“ પ્રેસિડન્ટ લિંકન ” એ જીવન ચરિતનો
અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૮૯૮

નવેમ્બર: ભાવનગર કેળવણી ખાતામાં
ડિરેક્ટર મિ. જમશેદજી ઉનવાળાના આસિ-
સ્ટન્ટ થયા, પગાર રૂ. ૧૫૦.

૧૮૯૯

“ લગ્નસ્નેહ અને તેનો વિશ્વક્રમમાં હેતુ ”
એ સ્વીડનબોર્ગ નિબંધ પ્રકટ કર્યો.
પુત્ર પ્રાણલાલનું મૃત્યુ.

૧૯૦૦

“ સ્વર્ગ અને નરક ” એ સ્વીડનબોર્ગના
એક પુસ્તકનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૩

“ કલાપીનો કેકારવ ” પ્રકટ કર્યો.

૧૯૦૫

• સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ
કર્યું, થોડા માસ.

૧૯૦૬

એપ્રિલ: કેળવણી ખાતાના હામચલાઉ વડા
તરીકે, લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી.

૧૯૦૮

સદીમશાહ (અક્રુમતિ) નાટક લખ્યું.

૧૯૦૯

રામન આત્મચાસન એ નાટક લખ્યું.

૧૯૧૧

બદલી દિવાન એફિસે અને મહારાજા
સાહેબના ખાનગી કામ ઉપર.

✓ ‘ હુમીર કાવ્ય ’ એ કલાપીનું અપૂર્ણ
મહાકાવ્ય પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૨

‘ માલા અને મુદ્રિકા ’ એ સ્વીડનબોર્ગ
નવલકથાનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

એરિસ્ટોટલ ફૂન નીતિશાસ્ત્રનો અનુવાદ
પ્રકટ કર્યો.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮

“ બ્રિટિશ અને દિંદી વિક્રમ ” એ
સાપ્તાહિક યુરોપીય મહાપુરુષ ચાલ્યું તે દરમિયાન
ચલાવ્યું.

૧૯૧૪

ભાવનગરમાં ધર ખરીદ્યું.

૧૯૧૫

“ Heart of India-હિંદુ હૃદય ”
એ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, સ્વીડનબોર્ગ
મનના પ્રચાર માટે ચલાવ્યું.

“ દુઃખી સંસાર ” એ નાટક પ્રકટ કર્યું.

૧૯૧૭

“ શુરુ ગોવિંદસિંગ ” એ નાટક લખ્યું.

✓ ૧૯૧૮

દ્વિતીય પત્ની નર્મદાનું મૃત્યુ.

૧૯૧૯

મહારાજા ભાવસિંહજીનું મૃત્યુ.

‘ ગીતાંગલિ ’ નો ગદ્ય અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.

૧૯૨૦

‘ સિદ્ધાંતસારનું અવસોદન ’ એપરીરપે
પ્રકટ કર્યું.

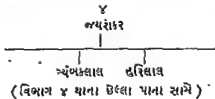
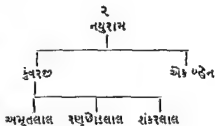
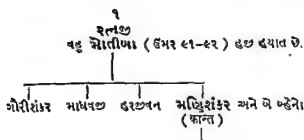
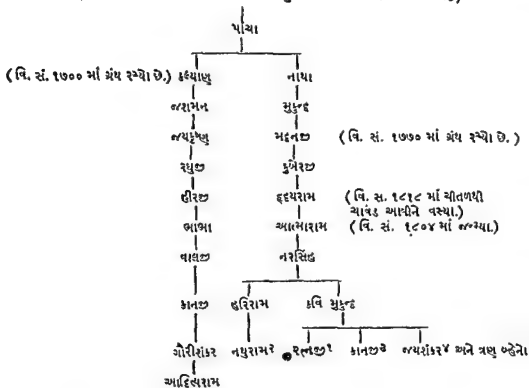
૧૯૨૧

એટોકૃત શ્રીકૃષ્ણનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો.
મોટી પુત્રીનું મૃત્યુ.

૧૯૨૩

✓ જૂન ૧૬: મૃત્યુ, રાવળપિંડિયા લાહોર
આવતી મેલ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં; તે જ
દિવસે “ પૂર્ણાપ ” અમદાવાદમાં પ્રકટ થયો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ થી ચાવંડનિવાસી પ્રજનોના નાગર ભટ્ટ કુટુંબનો આંખો
(કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. દુ. કે. ચાઓ અને ભ. ગિ. ભટ્ટ)

કાન્તમાલા

મોડી મળેલી કૃતિઓ

રા. રા. ભાનુભક્ષાદ વ્યાસ:

રા. મ. દે. સાક્ષર કેમ થયા ?

વીરપૂર જેવા સો ઘરના ગામડામાં સાંજના સાત ગાગે ગ્રામ્ય લોકોના સાદા વ્યવહાર વિના બીજું શું નજરે પડે ? સીમમાંથી આવેલાં દોર કોઈ દોહતું હતું તો કોઈ આખો દિવસ ખેતરમાં ફરી માછી ગમ્મેલા બળદોને પંપાળી ઘાસ નીરતું હતું. કોઈ હજી હજી લખ ઘેર આવતાં લાંબે સાદે ગ્રામ્ય ગીતો લલકારતું હતું. તો કોઈ ગ્રામ્ય બાળા માથે ચારનો ભારો લખ હાથમાંની નાની ડફળીથી બેસેને હાંકતી સાથેના ગોવાળીઆઓ સાથે વાતો કરતી ઘર-ભણી વળતી હતી. આખો દિવસ મજૂરી કરી, પ્રમાણિકપણે નિર્વાહ ચલાવતાં મજૂરો બીજા દિવસની મજૂરીની વાતો કરતા આવતા હતા; તો ફેટલાક ખેડુતો ચાકુ સાલના પાકની વાતો કરતા છૂટા પડતા હતા. વરસાદ ધીમે ધીમે-ટમ ટમ કરતો- પડતો હતો. કોઈ કોઈ સ-મયે વીજળીના ચમકારા સાથે કડાકા ચતા હતા અને મત મધૂરો તેને પોતાના ગગનભેદી પણ મીઠું સ્વરથી સત્કારતા હતા.

આવા રમણીય સમયે વીરપૂરના ગરાસીયા દેશજદેવ પોતાના વિશાળ ઓટલાપર કાથીનો ખાટલો નાખી હુકો ગડાવતા બેઠા હતા. ચાર પાંચ ખેડુતો અને બે એક વરતણીયા પણ સામે બેઠા હતા. વચ્ચે એક કાદવની બના-

વેલી સઘડીમાં ફરંડીઓ બળતી હતી. બાળુમાં લીલા વટાણાની સંગિા પડી હતી. પાસે બેસ-નારાઓમાના ફેટલાક તે ફેલતા હતા. ન્યારે કોઈ કોઈ હાથની વાળેલી આસત્રીનાં પાંદડાંની બીડીઓ ફુંકતા હતા. ખાટલાને અટ્ટેલીને રામ-ચંકર મહેતાજી બેઠા બેઠા તમાકુનો માવો કરતા હતા. આડાં અવળાં ગપ્પાંમાંથી નિશાળ સંબંધી વાત નીકળી.

“ મકુજે માસ્તર શ્યામ ! મારા અર-ખાને અબુય આંક નહિ આવડતા, તે એ તે બણચે કે ને બણે ? ” અન્નજી પટેલે મહે-તાજીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જુઓને પટેલ ! અમે તો શીખવા-ડીએ, પણ એનું મગજ નરા કાચું છે, તેનો શા ઉપાય ? કંઈ એના મગજમાં લખી દેવાય છે ? એ તો ધીમે ધીમે શીખે. ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ બણવામાં તો મારો રાયચંગ બહુ બકા-દર. એને મેંતાજીએ કંકડો શીખવાડ્યો ત્યાં તો માળો સોપડીઓ વાંચવા મંડી પડ્યો. ” દેશ-જદેવ વચ્ચે પૂરાયા.

“ એમાં તો હૈયાનો ઉકેલ જોઈએ ” મહે-તાજી બોલ્યા.

“ પણ હેં માસ્તર સાહેબ ! બસા પેલા

સાચ્છર સાચ્છર ક'ણે તે રૂયું હશે ?

એક વાર હું વડોદરે ગયો તો; તારે તાં વાત હાંખીતી કે સાચ્છરની સખા મળવાની છે. એ બધા કેટલું બણેલા ? તમેય એ પરીક્ષા આપી છે કે નૈ ? ” દેશળદેવ બોલ્યા.

“ દેશળભા ! એ તો સાક્ષર કહેવાય. એની પરીક્ષા નથી હોતી. હુંય સાક્ષરમાં ગણાઉં છું. પણ સાક્ષર થવું બહુજ કઠણ છે. ” મહેતાજીએ જવાબ દીધો.

“ એ ભણ્યા વના રથી રીતે થવાય ? ” દેશળભાએ જણાવ્યા બહુવારી.

“ જ્યોતે મ્હારી જ વાત કહું. ” મહેતાજી પોતાની વડાઇ હાંકવા તથા પોતે સાક્ષર શી રીતે બન્યા તે વાતનું રસપૂર્વક વર્ણન કરવા તૈયાર થયા. એટલામાં ભગા બારોડ આવ્યા. બારોડ આવતાં કસુંબાનું કામ શરૂ થયું. અને બીજી તરફ રામશંકર મહેતાજીએ પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડવાની તથા સાક્ષર કેમ થયા તે વાત સંભળાવવાની શરૂઆત કરી.

“ શરૂઆતમાં હું મુ'બાઈમાં મૂળજી જેઠા મારફતેમાં નોકર હતો. પણ પાછળથી શેઠે પાધડી ફેરવતાં આપણને ત્યાંથી પાણીયું મળ્યું. ન મળે હાથમાં દમડી તેમ ન મળે ઝોળખાણ. ધીમે ધીમે ખાવાના પણ વાખા પડવા માંડ્યા. તેમજ નોકરીના પણ સંસાર હતા. એટલે કાંઈક વગર મૂડીનો ધધેા ઝોળવો શરૂ કર્યો. ફરતાં ફરતાં એક દરજ્જેને જોઈ વિચાર થયો કે આ ધધેા સારો. મૂડીમાં માત્ર સંચો. રોજની કમાણી પણ ઝોળામાં ઝોળી રૂપિયા દોઢેકની. પણ સંચો લાવવો ક્યાંથી ? વળી મન હળમળના ધધેા પર દોડ્યું. પણ તેમાંય પાછી સુરીયન આવી. એક તો અસો અને ટપટપીયા માટે પૈસા જોઈએ અને વળી તે ઉપરાંત દળમત કરતાં આવડવી જોઈએ. નહિંતો બે કાંઈનો ગાલ કે દાદી કપાવ તો ચાર થપડો

ખાવી પડે. બાપુ એ ધધેામાંય કમાણી તો સંભાળે. એક દોસ્તદારે દરખાસ્ત કરી કે રોજનાં વર્તમાન પત્રોમાં નોકરીની જાહેર ખબરો આવે છે તે વાંચવી, એટલે નોકરીનું ચોક્કસ ગોઠવણ જશે. આપણને કાંઈક તે દરખાસ્ત ગમી, અને દુરસદનો વખત એટલે કે આખો દિવસ વાચનાલયમાં ગાળવા માંડ્યો. જાહેર ખબરો બંધી અથ થી ઇતિ મુધી વાંચવા માંડી. પણ તેમાં શું વળે ? “ જોઈએ છે-રૂપવતી કન્યા માટે લાયક વર, ઉમ્મર વર્ષ ૧૬. લખો બોક્સ નં. x x x ” “ જોઈએ છે-પુનર્વિવાહ માટે યોગ્ય વિધવા. ઉમ્મર વર્ષ ૧૮ મુધીની. પત્ર વહેવાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. ” આવી આવી જાહેર ખબરો વાંચી આપણે તો કંટાળ્યા એટલામાં એક માસિકમાં “ જોઈએ છે-સાક્ષરો. સાહિત્યની ચર્ચા કરવા માટે. લખો-અધિપતિ ‘ અવકાશ બહાર ’ આવી જાહેર ખબર જોઈ. આપણને કાંઈક લોભ થયો. સાક્ષરોને સાઈ માન મળે છે અને વિદ્વાનોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય એટલે આપણે સાક્ષર થવાનો ઇરાદો રાખ્યો. અને મોટા મોટા લેખકોના લેખો અને પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં. બીજે દિવસે એક કવિતાની શરૂઆત કરી. કાગળ, ખડીઓ, કલમ લઈ આપણે તો લખવા બેઠા. શું લખવું એ વિચારમાં એટલો તો હું લીન થઈ ગયો કે ગગાની મા જમવા બોલાવવા મંડી તે પણ આપણે સાંભળ્યું નહિ. હજી તો કલમ કાગળનો સ્પર્શ કરે છે એટલામાં તો ગગાની માએ હોવીટજર તોપ ડુટે એમ જાહેરો ધડાકો કરતાં કહ્યું—

“ એ હો હો હો ! આજ તો કંઈ બહુજ કામ આવી પડ્યું છે ! સંભળાવું નથી કે રૂયું ? ”

“ અરે જરા ધીરી થા. આજ તો કવિતા લખવી છે. ” આપણે કંઈ પેટે જવાબ આપ્યો.

“ કવિતા તે વળી રસુ ? ”

સુધી ભણેલી ગગાની મા બોલી.

“ એ તો તમે ગીત ગાઓ છો ને તેવાં સુધરેલાં ગીત તે કવિતા. ”

“ ત્યારે તો તું મને આમાં મદદ કર. ”

“ ઓ હો ! એમાં તે રસુ ? એવાં તો અમેય ઘણાં જોડકડાં ગાઇએ છીએ. ” ઉડાં

બસ, થઇ ચૂક્યું. અમે એય જણ્યું બેઠાં અને કવિતા શરૂ કરી. ધીમે ધીમે પુરી કરી ત્યારે જ જમવા ઉડ્યાં. અમારી પહેલી કવિતા નીચે મુજબ હતી:—

* “ લેંમડાની રાજે ઓલી, કોયલડી બોલે,
આંબડીયા ડાળ કાગ ઝુલે રે. લેંમડાની૦

ચંપાની કળી પરે ભગરો ગગલે,
કમળે તે કુકડો બોલે રે. લેંમડાની૦

વાદીની મોરલીએ વાધનો મુધાટો,
હરણીયાં કુદી બેઠા બેઠે રે. લેંમડાની૦

કુનરાનું “ વ્હાઉ, વ્હાઉ, ” બીલ્લીનું “ મ્યાઉ મ્યાઉ ”
સાંભળીને હાથોઆ ડાલે રે. લેંમડાની૦

તે દિવસે અમારા આનંદનો પ્રાર નહોતો. અમે—

“ વાદ. વાદ. મેનાજી ગ્યાબ ! ગીત તો બૌ દારૂ હો. ” અનજી પટેલ બોલી કંઠ્યા.

“ કયમ ના હોય, બાપ ! એ તો સરસતીના દીયરા. ” ભગા બારોટ કસુંબો લઇને દેશગદિવની નજીક આવતાં બોલ્યા. બારોટ બધાને ‘મારા હમ’ ‘તમારા હમ’ કરીને કસુંબો પાથો, અને પોતે પણ બે ત્રણ અંજલી ભરી પીધો. પછી રા. મ. દે. સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું.

“ આપણે તો જમી પરવારી ખારસા કેરા કડકડતા કાગળ ઉપર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે કવિતા ચીનરી કાઢી અને “ગુજરાતી” પત્રના અધિપતિરાજ ઉપર મોકલી. સાથે એક આનાની ટીક્રોટેય બીડી અને કવિતા લખનાર તરીકે રા. મ. દે. ની સહી કરી. ”

* હીચના રાગમાં ગવાશે.

“ રા. મ. દે. કેણુ ? ” દેશગબાએ પૂછ્યું.

“ મ્હાઈ નામ રામચંદર, મારા ગગાની માનું નામ મ—”

“ મહારકોર ! ” ભગા બારોટ મહેતાજીને અચકાતા જોઇ બોલી ઉડ્યા.

“ હા, હા, એ જ. અને દેશગબા અમારી અડક. એટલે હુંકામાં રા. મ. દે. લખી દીધું. ”

સાક્ષરે બધા એમ જ લખે છે. ગુજરાતી ચોપડીઓમાં તમે નથી વાંચ્યું ?

‘ ક. દ. ડા; ખ. દ. ડા; ન. સો. દી; મોં. વા. દ. ’ એ બધાં એવાં જ નામ, સમજ્યા કેની ? ”

“ હા. હા. સમજ્યું ખરૂં. ” દેશગબા ધૂમાડાના ગોટ કહાડતા બોલ્યા.

“ પછી ‘ગુજરાતી’ના અંક માટે આપણે તો રવિવારના સવારના પહેરમાં વાંચનાલયમાં પહોંચ્યા. આખું ગુજરાતી ગબડાવી ગયા,

પણ કવિતાનું તો નામ જ નહિ. આખરે “લેખકોને” એ મથાળા નીચે “ રા. મ. દે. — કવિતા લખતા પહેલાં ભાષાનો અને સાદિત્યનો અભ્યાસ કરો. નહીં તો કેઇ સાક્ષર પાસે જઈ એકઠે એક થુટો. તમારી કવિતા કચરાપટ્ટીની ટાપલીને સ્વાધીન.” એવું લખેલું વાંચી આપણે તો ટાઢા જ ચઇ ગયા. ગગાની માને વાત કરી. તે બોલી:—“ એમાં શું? કંઈ બૂલ હશે. ફરી લખો. ”

આપણે પણ પછી તો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા કે ‘બસ, લખતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવો! અને તેથી મોટા મોટા સાક્ષરોની દમની નકલ કરવા, તે દમે બોલવાની ટેવ પાડવા માંડી.

કેટલાક દિવસ પછી અમારા એક રનેહી નાથાલાલના ધરની વાત નીકળી. આ નાથાલાલ બહુજ પૈસાદાર હતા. તેમને ત્યાં હાથી બૂલે તોય કાંઈ વધારે ના કહેવાય. એમની વહુનું નામ હતું હેમકોર. એમના છોકરાનું નામ હતું કચરાલાલ અને ભત્રીજાનું નામ હાથીભાઈ.

આજ તો હું નાથાલાલને ઘેર ગયો હતો. ‘હેમને’ ત્યાં કચરાનું લગન છે તેની દમણાં તો મામધૂમ ચાલે છે, ” આપણે સાક્ષરોનાં અનુકરણ કરતાં કહ્યું.

“ ત્યારે આપણે પણ લગનમાં મ્હાલવાનું થશે. ઠીક મજા પડશે. ” ગગાની માએ ખુશી યતાં કહ્યું.

“ અરે! પણ શું ધાંધળ? ‘હેમને’ ઘડી-વારની કુરસદ નથી. તેમાં વળી હેમને તાવ આવે છે. ધરમાં ‘કચરો’ તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં હાજર જ. ‘હેમના’ ધરમાં—”

“ હો તો વળી કચરો...ધરનો દીકરો તે ક્યાં જાય? ” ગગાની મા વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“ અરે કચરો નહિ પણ હું તો ‘કચરો’ યુંતો-કહેતો હતો. વળી એમણે હાથીની પણ

ગોઠવણ કરી છે. ”

“ તે એ ‘હાથીને’ બાંધશે ક્યાં? અને એને ખાવાનું કેણું નીરશે? ”

“ આજ તે તને થયું છે શું? હું હાથી ‘હેમના’ ભત્રિજાની વાત કરું છું ત્યારે તું ‘હાથી’ સમજે છે. ”

“ આજ તમારું મગસ તો કૈંક ખરચુ લાગે છે. હેમને તે વળી ભત્રિજો જ ક્યાં છે? ” ગગાની મા ખીજવાઇ.

“ કેમ, ‘હેમને’ ભત્રીજો નથી? તને તે આજ થયું છે શું? ” હું પણ હવે તો ખીજવાયો;

“ ના. ના. દય વાર નહિ. હેમને ભત્રિજો હોય તો મારાં કાઠાં કલમ કરું. ” ગગાની માએ છેલ્લે પાટલે બેસતાં કહ્યું.

“ અને જો ‘હેમને’ ભત્રીજો ન હોય તો હું મારી મૂછ મુઠાવી નાખું. ” બસ. પછી શું પૂછવું. અમારે બહુ જ બોલાબોલી થઇ. મારા સાળાનું નામ અમથાલાલ હતું તે પણ બાળુ-આંગ રહેતો હતો તેથી એ ગગાની માને ધમી પાડવા કહ્યું:—

“ પણ જો અમથો કહે તો તું કચલ કરે કે નહિ? ”

“ ‘અમથો’ કહે તેમાં શું વળ્યું? એ કંઈ ખરી વાત કહેવાય? એમ તો હું અમથી અમથી ધણીય વાતો કરું ”

“ અરે? ‘અમરતો’ નહિ પણ અમથો તારો ભાઈ? ”

“ હા ભલે ”.

એ તરતજ અમથાલાલને બોલાવ્યો. અને આ બધી વાત કરી. તે બોલ્યો:—

“ જાઓ, જાઓ, હેમને તે વળી ભત્રીજો છે જ ક્યાં? એ તો નાથાલાલનો ભત્રિજો થાય, ”

“ હું પણ એ જ કહું છું ને કે એ ‘હે-

મનો ' મનિજો થાય, "

" અરે બલા માણસ ! હુંમને નહિ' પણ
એ નો નાથાલાલનો મનિજો. "

" હા, હા, નાથાલાલનો જ " મેં કહ્યું.

" ત્યારે તમે 'હુંમનો' ' હુંમનો' કેમ
કરો છો ? "

" મેં તો હુંમનો કહ્યું. હુંમનો નહિ.
એ તો આજ કાલની સાક્ષરીઆ બોલી છે.
તમે ના સમજો. દમખાંના સાક્ષરે 'અ' ને બદલે
પણી વખત 'હ' વાપરે છે. " મેં ખુલાસો કર્યો.

" ધૂળ પડી તમારી એ બોલીમાં. ફાગ-
ટનો લોડી ઉઠાવો કરાઓ. " ગગાની માએ
શાન્ત થતાં કહ્યું.

આપણે આ અનુભવ પછી તે બોલીનું
અનુકરણ કરવું પડતું મૂડી બીજું અનુકરણ
કરવાનો વિચાર કર્યો અને સામાન્ય વાનચીન
કરવામાં પણ આપણે તે જ ગવણાત્મક
સૈલીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. મારી જન્મગા-
હને આગલે દિવસે મેં ગગાની માને કહ્યું:-

" સાંભજે છે ? મા ગગાની ! કાલે છે
જન્મગાંઠ મારી. ઠગ્ઠા થાય છે એવી, કે કરાવું
જલસો નાચનો, ને દોપ ઠગ્ઠા ત્દારીય સાથે.
વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું. બેગાબેથું
થઈ જશે બધુંય દીક. બોલાવીશું ગાવાને
પેલી કેદિલકંદી ગાનારી રંબાને, મારો વિચાર
છે કે જમાવવો તાલ. "

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો ગગાની
માની રડીમ વધી પડી અને મોઢાનું બોઢલર
શરી ગયું. ધડાધડ અને તડાતડ વાગ્યાણ
નીકળવા માંડ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બે સ્વસ્તી
પણ સાંભળી. અને આપણે ઠંડા પડી ગયા.

આ સાંભળી બધા દસવા મંડયા. રા-મ
-દે સાક્ષરે આગળ ચલાવ્યું:-આ બધું બન-
વાનું કારણ મારા ગગાની માએ ગવણાત્મક ભાષા
બોલતી ન હતી. અને તેથી એ અવળું સમજી."

(ગગાની મા રા. મ. દે. નું કહેવું નીચે
મુજબ સમજી હતી:-

" સાંભજે છે મા ! ગગાની કાલે છે
જન્મગાંઠ. મારી ઠગ્ઠા થાય છે એવી કે કરાવું
જલસો નાચનો, ને દોપ ઠગ્ઠા. ત્દારીય
સાથે વળી છે લગ્ન કાલે પેલા કચરાનું
બેગા બેથું થઈ જશે બધુંય દીક. બોલાવીશું
ગાવાને પેલી કેદિલકંદી રંબા ને મારો વિચાર
છે કે જમાવવો તાલ " રંબા અમારી શેરીમાં
રહેતી એક ફૂટડી વિધવા હતી, જેને વિશે
કંઈ વાત નીકળતામાં બધી સંધવાઓ છેડાઈ
જ પડતી, કેણુ જાણે કેમ.)

આપણને તો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો.
જ્યારે જ્યારે સાક્ષરોનું અનુકરણ કરતો ત્યારે
સારે આવી જ પંચાન થતી. ઉપર આપણે
કંટાળ્યા અને મન સાથે વિચાર કર્યો કે:-
"સાક્ષરે પુસ્તકો મા લેખ લખે તે કેને માટે ?
અને સાક્ષર એટલે શું ? " સાક્ષર એટલે
સ+અક્ષર=અણેલો, બુદ્ધિવાન. અર્થાત્ નિરક્ષરથી
ઉલટું. એટલે આપણે સમજ્યા કે બણેલા ને
બુદ્ધિવાન એ સાક્ષર અને સાક્ષરો જ લખે તે
સામાન્ય પંક્તિના માણસ માટે. કારણ સાક્ષરો
તો વિદ્વાન જ છે પણ નિરક્ષરને શીખામણ
આપવા તે લખે. અને તેથી " હુંમને " અને
" હેવું " તથા " મધુવચ સૈલી " નિરક્ષરને
માટે તદ્દન નકામી જ. માટે ખરૂં પૂછો તો
સાક્ષરોએ સાદી સરળ ભાષામાં જ લખવું
જોઈએ. આ નિશ્ચય થતાં આપણે બધાનું
અનુકરણ કરવાનું છોડી દીધું; અને સરળ ભાષા-
માં લખવા માટે કવિ શ્રી દલપતરામ ડાલાભાઈનું
અનુકરણ કરવા માંડ્યું. અને સારથી હું સાક્ષર
થયો. અને તેથી જ જેમ તે કવિશ્રી ક. દ. ડા
લખતા તેમ મેં રા. મ દે લખવા માંડ્યું.
કહેા, બાપુ !

હું સાક્ષર ખરો કે નહિ ?

૯૮

શા. રા. હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર મરતકૃષ્ણર:

પરદુઃખભંજન પ્રજા

યાને

એક અસાધારણ આત્મભોગી, સ્વાર્થત્યાગી અને ઘોડા વખત ઉપર જ રેવેન્ડાએ દરિયામાં ડૂબી જનાર લોકની કંઈક પીછાન

એ ટાપુમાં અમે ફરતા હતા ત્યારે મારે અમેરીકન સાથી દરયા જ કરતો હતો. અમે ત્યાં ઉતર્યા, મહીને દિવસ રહ્યા અને છેક કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યાં સુધી એ દરયા જ કરતો હતો, અને જરાક કોઈક મલો માણસ દેખાતાં તેને “શામુશા” એવું નામ આપતો હતો. જે દરયાથી તેને હસવું આવતું હતું તે જ દરયાએ મારા મન ઉપર ઉંડી અસર કરી હતી. એ અદ્ભુત શામુશાની પ્રજા માટે મને ઓચીંતું પચીસ ટકા માન વધી ગયું હતું.

પ્રથમ પરિચય-વાત એમ બની હતી કે ૧૯૧૦ માં જ્યારે જાપાન મારો હું અમેરિકા જતો હતો, ત્યારે શેંધાઈમાં એક અમેરિકન ગૃહસ્થ જેડે મારે મિત્રાચારી થઈ હતી અને તે પરિષકવ થનાં, મારું આગલું પ્રોગ્રામ રદ કરી, તેણે અને મેં પાસિફિક મહાસાગરના કેટલાક અપરિચિત ટાપુઓની મુલાકાતે જવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે એક વખતે ન્યૂઝીલેંડ, ઓસ્ટ્રેલીઆ, ફ્રાન્સોસા, કેપ્ટન ક્લકના ટાપુ અને તેવા બીજા કેટલાક જેનાં નામ તેમની ફાઇબાઓએ પાઠમાં નહોતાં, તેની બેઠ લેના લેતા ફ્રાન્સોસાથી દૂર અને બીજા કોઈ પણ જાણીતાં સ્થલથી દૂર એવા પાસિફિકના મધ્યજિંદુએ આવેલા શામુશા ટાપુમાં

અમે જઈ ચડ્યા.

એ નામ પણ અમે જ આપેલું. તેનું દેશી નામ તો જુદું જ હતું અને ત્યાંના દેશીઓએ અમને તે ઘણી વખત ગોખાવ્યા છતાં તે યાદ નહીં રહેવાથી, તે લોકોની બોલીમાં વારંવાર આવતા ‘શામુશા’ શબ્દ ઉપરથી અમે તેને એ નામ આપી દીધું હતું.

પાસિફિકના બીજા ટાપુઓમાં કંઠેલા અનુભવ થયો હોવાથી, અમારી યોટ (Yacht) જેવી ટાપુના કીનારા આગળ લાંગરી કે અમે બને જણા, પાટલુનના ખીસામાં બે, વારકુટના ખીસામાં બે, કમરે પહેરેલા પટામાં બે, એરી રીતે છ બાર બાર ગોળાથી ભરેલી રીવોલ્વરથી સજ્જ થઈ હાથમાં નાગી તલવાર સાથે જ, અમારા રસાલા સાથે ઉતર્યા. કેટલાક ટાપુઓમાં અમારે તારોના માર સહન કરવા પડ્યા હતા, કેમકે સ્થળે અમને સ્વાદિષ્ટ નવાં પકવાનો સમજા અમારો નારતો કરવા આવેલાં માણસોથી પાછા હઠીને અમારે યોટમાં બરાબ જરૂં પડ્યું હતું. એક ટાપુમાં તો અમે કેદ પણ થઈ ગયા હતા અને અમને શેકવાને માટે હોળી ખાટી જંગલીઓ તેની ફરતા નાચ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં તો અમને જીવતા ગળીને જાણે આ શામુશા વિશે ફુનિયાને માહિતી આપી શકાય માટે,

કુદરત જ મહે બારી. ગામની જ સાથે મૂશળ-ધાર વરસાદ તુડી પડ્યો અને અમારા જેવા અશરાર્ક માણસોને શેકી ખાવાની મક્કસતથી કુદરત તેમની પર ગુસ્સે થઇ હોય તેમ માનીને જંગલીઓ નાસી ગયા હતા.

આવા આવા અનુભવથી રીઠા થયેલા અમે હવે ફરક ટાપુમાં પૂરેપૂરા સત્તજાલ થઇને જ ઉતરતા હતા. પણ આ શામુશાને કીનારે ઉતરતાંજ ત્યાંના વનનીઓ સંખ્ય ઘૂંટતા અને ટોલ વગાડતા સામેયું કરી અમારી સામે આવેલા જેઠ, હું અભયળીમાં ગરદાય થઇ ગયો. વધુ નવાઇની વાત એ હતી કે આ લોકો આમ જંગલી હોવા છતાં સુધરેલા દેશોના પોપાક ધારણ કરતા હતા. કોઇ અપ-ડુ-ડેટ અમેરીકન દેશનમાં, તો કોઇ જાપાનીસ વેપમાં, કોઇ રશી-આની આસ્થાખાન ટોપીમાં અને કોઇ ઇંગ્લિશ શેડીનાં ઝલ્મમાં વિશૂળિત થયેલા હતા.

થોડી જ વારમાં અમારો મુંદર સત્કાર કરી એ જંગલીઓએ ધંધારતથી અમને ખાતરી આપી કે પરદેશીઓનું ખાણું બનાવવાની ટેવ તેમને નહોતી. પરદેશીઓ તરફ સંકાતી નજરે જેવાની તેમને આદન નથી. પરદેશીઓને દુરમન ગણવાની તેમને જરૂર નથી પોતાને કીનારે આવેલા કોઇ પણ અજાણ્યાને તેઓ અતિથિ ગણના અને આતિથ્યસત્કારનું માદાત્મ્ય સારી રીતે સમજતા. વળી ધંધારતથી જ તેમણે અમને ખાતરી આપી કે “અહો પરદેશી પંખીડાં ! નિશ્ચિંત બનો ! જેઠએ તેટલી મોંઝમળ અમારા ટાપુમાં ઉડાવો.”

અદ્ભુત સત્કાર-હુદેવાની જરૂર નથી કે અમને વાજતે ગામતે એ ટાપુના રાજના મહેલ તરફ સરધસ કદાહીને લઇ જવામાં આવ્યા. રાત્રીએ થોડાક જાપાનીસ, થોડો અમેરીકન, થોડો ફ્રેંચ ને થોડો જર્મન એવો પોપાક પહેર્યો હતો. ત્યાં અમારી બારે અભયળી વચ્ચે કતપાન

અને અમેરીકાની મુંદર વાનીઓ અમારી સમક્ષ ધરવામાં આવી. હાવાનાની સીમાર, ચેરાયનું પનીર, રૂપેનની દ્રાક્ષ, નાર્વેનાં સફર-જન, હિમાલયની આફ્રસ, ફ્રેંચનો શેપેન, ડેવનનું માખણ, આઝીકના ખૂન, આફ્રિકાની કોકો, વગેરે વગેરે અમારી આગળ નજર કરવામાં આવ્યું.

“ઓહો !” હું બોલી ઉઘ્યો, “આ તો સિવિલાઇઝ્ડ-સધરેલો ટાપુ લાગે છે.”

“પૂરેપૂરા” એક જાપાનીસ મૃદસ્થ જે ત્યાં કલ્પની ખાણુ સલાવતોને અંગ્રેજી જાણતો હતો તેણે ખાતરી આપી. તેણે વધુમાં ઉમેર્યું કે “આ પ્રભ જેટી ભલી, લાયક, અશરાર અને પરોપકારી પ્રભ ધરતીના પડ પર ખીજે કયાંય તમને નહીં મળે.”

ખેતી-પરદેશીઓ મારે-તે દેશના રાજા, જેઓ ત્યાંના જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડ ખાતર સારા જેવાં પેન્શનથી રાજગાદી અને કારોબાર જાપાનીઝ ગવર્નરને સોંપી દઇ તખ્ત ઉપરથી ઉડી ગયા હતા, અને કેવળ ગરબરા ખાતું જેમણે પોતાને દસ્તક રાખ્યું હતું, તેમની બલામણુથી પેના ખાણુવાળા જાપાનીસને અમારા ભોળીઆ તરીકે અમારી સાથે ટાપુના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરવાની તથા માહિતિ આપવાની આજ્ઞા થઇ.

અમે આ સગવડને લાભ લઇને, તેની સાથે દરરોજ જુદે જુદે રથજેઘ્યાં, અને લોકોના રીત રિવાજોને અભ્યાસ કર્યો. એ ભૂમિ અત્યંત ફળદ્રુપ હતી. જ્યાં જુલો ત્યાં લીલોતરી, ભરચક લીલોતરી, ને હરિઆળાં ખેનરો નજરે પડતાં. લોકોનો ઉલોગ અને ખેતી તરફની પ્રીતિ જેઠ હું ખુશ થયો અને આ આટલું બધું અનાજ તથા શળફળાદિ દેશમાં હોવા છતાં આ લોકો કતપાન ને ધિરનથી ખીચી

કેમ મગાવે છે એ શંકા મેં અમારા બોમી-
આને કરી; એને તેણે આપેલા જવાબથી હું
બેકામ બની ગયો.

તે મિ. કેમાશીએ જણાવ્યું કે “તમે અજબ
થાવ કે ખુશ થાવ કે આ ભલી અને પરગણુ
પ્રભ આ સધળી ખેતી જળપાન, અમેરીકા,
રશીઆ અને ઓસ્ટ્રેલિયા માટે કરે છે. જગતમાં
આવી પરદુઃખભંજન પ્રભ કોઈ સ્થળે નથી.
જ્યારથી તેમને ખબર પડી કે અમારા જળપા-
નમાં ઘઉં થતા નથી, તેમ રૂની અછત છે
ત્યારથી તે પૂરતા ઘઉં અને પુષ્કળ રૂ જળપાન
રહેાવે છે. ”

“ વાહ ! ” મેં કહ્યું.

“ અને એટલું જ થસ નથી ” પેલાએ
આગળ ચલાવ્યું. “ અમારી જ પેટીઓ માર-
ફત એ ઘઉં અને રૂનો શામુશાવાશીઓ નીકાશ
કરાવે છે જેથી અમારા સંખ્યાબંધ જળપાનીસ
બાધઓને સારું કમિશન મળે. અને આ લોકો
પોતે પોતાનું પેટ જળપાનથી ખીસ્કીટ, પાઉં
તેમ દરેક જાતની ખોરાકી આયાત કરીને ભરે
છે અને અમે ખાડીએ માટે અમારી જ મારફત
એ બધું મગાવે છે. ”

“ ઓહો ! કેવું રૂઠું ? ”

“ વળી, આ શયુ અને આટલાં બધાં
ઘેટાં દેખાય છે તેનું ઉન રશીઆ અને
અમેરીકાના લાભ માટે છે. ઉન ખાસ કરીને
રશીઆ મોકલવામાં આવે છે. એ દેશ જે
ભાવે તે માગે તે ભાવે તેને એ અપાય છે,
અને ત્યાંથી ધાબળાઓ વણાઈને આવે તે
પાછા મેંમાઝ્યા ભાવે આ લોકો ખરીદી લે
છે. કહો, ગરીબ જુએ મરતા રશીઆન કામદારો
પર કેટલો ટિપકાર ? ”

“ સુંદર ! ” મેં ટેકો આપ્યો.

“ એકે ખીજ વાત. અદીથી લગરો ટોર-
લાંખર રીકાગેના કસાઇખાનામાં સરતે ભાવે

મોકલે છે; અને મોકલે છે એટલું જ નહીં,
પણ એ પ્રાણીઓનાં ચામડાંમાંથી જે બેડા,
મોગ, પટા, પેટી, આદિ તૈયાર થકને
આવે તે ખાસ ભાવ આપીને ખરીદ કરે છે.
આ રીતે ધરતી ઉપરની દરેક પ્રજાને આભલા
લોકો બેવડી રીતે ખટાવે છે. તેમાં પણ, ઓસ્ટ્રેલિયા
દર પટેલું હોવાથી ઘણા પ્રયત્નો છતાં પૂરતા
પ્રમાણમાં ખાડી નથી શકતું, છતાં કોઈ પણ
બોગે તેને ખટાવવું એવો નિશ્ચય કરી આ
લોકોએ ખાસ ખીડી પીવાની ટેવ ખાડી છે. દર
અકવાડિયે તેઓ ઓસ્ટ્રેલિયાની બપોળે આગમોટ
ભરીને ખીડીઓ કુંડી નાખે છે. ખીજ દેશો
રહી જાય નહીં માટે પૌરુષગણનાં પોર્ટવાઇન,
ફ્રાન્સનો શેમ્પેન, જર્મનીની અમ્બ્રમ્બ નાની
નાની ચીન્ને-એ રીતે હુનીઆનો કોઈ પણ દેશ
એવો નહીં હોય જેનો માલ ખપાવવાની
ચિંતા આ ટાપુના લોકો રાખતા ન હોય. ”

હવે મારો પેલો અમેરીકન મિત્ર બોલ્યોઃ
“ આ લોકની જરૂરીઆતો એટલી બધી નથી,
અને જે થોડી છે તે તો તેઓ પોતાના ફળદ્રુપ
ટાપુમાંથી જ પુરી પાડી શકે તેમ છે. છતાં
આવું બધું દ્રાવિડ પ્રાણીયમ શા માટે ? ”

“ મિસ્તર હોમ ” પેલાએ જવાબ દીધો,
“ તમે અપ-ટુ-ડેટ નથી લાગતા. કોઈ ચૌદમી
સદીમાં રહેનારા લાગો છો. આ જંગલી જેવા
લોકોને પૂરેપૂરું સુધરવું છે. હુનિયાની સૌથી
સુધરેલી અને ઉન્નત પ્રજાઓની હરોલમાં બેસ-
વાની હોંશ તેમને છે. હરકોઈ પારકાને બનતો
લાભ આપી છુટવાના આત્મભોગ વડે તેઓની
ભાવના જગતની સર્વ પ્રજાઓમાં બ્રાત્રભાવ
સ્થાપન કરવાની છે. ” અને જરાક થોભીને
એ બોલ્યો “ મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે
વીસમી સદીમાં રહેવા છતાં આવાં સ્વાર્થી અને
સંક્રાંચિત જાજવાં હજી કેમ તમારા મગજમાં
ધર ધાલી રહ્યાં છે ? ”

મારા મિત્રે કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. તે હંસ્યા જ કરતો હતો. પણ મેં તો, અમારા માયાજી બોમ્બીઆનો ઉત્સાહ ભાંગી ન જાય તે માટે પ્રયત્નો જરૂરી જ રાખ્યા.

“આ બધું કરવાનાં નાણાં ક્યાંથી લાવતા હશે ?”

“દેશમાં ખૂબ ભર્યું છે.” ઉત્તર મળ્યો. “કુદરતની પૂરી મહેર છે. આ અદ્ભુત પ્રજા મેદનત મજૂરી પણ કેટલી અસાધારણ કરી શકે છે એ તમે ક્યાંથી જાણો ? તેમના વડવાઓ સદીઓથી આખી પ્રજા માટે અદ્યત્ન દ્રવ્ય મુકી ગયા છે. એ બધું સંઘરી રાખવાનો લોભ તેમણે રાખ્યો હોત તો જંગલીના જંગલી જ રહી જાત. પણ અત્યારે જેમ જપાન, અમેરીકા, મેક્સિકો, આઝીઝ, ફ્રાંસ, પોર્ટુગાલ, અને ઓરન જેવાં રાજ્યો તેના એક સુધરેલા રાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરે છે તે પ્રસંગ કદી ન આવ્યો હોત. તમને ખબર છે ?—અમારા મીકાડોના તાજામાં આ શામુશાનું સૌથી ઝગડતું જવાકીર છે !”

શામુશાની ખાણો—આપણા મુરત છકા જેવડા એ ટાપુની અંદર જનજાતની દીમતી ખાણો છે. તાંબા, કલઈ, કેલસા, લોખંડ, સોનું, રૂપું, એ સર્વની ખાણો ત્યાં હતી, અને તે સંઘળી, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે અંદસ ન ચાલવારતે દરેકને તેના બજા પ્રમાણે વહેંચી આપવામાં આવી હતી. આ રીતે, આનંદ દેશોલ કરતા શામુશાવાસીઓ પરદેશીઓ માટે વૈતર્ક કરતા. આમાં પણ વિનિમય ચાલતો જ. તેઓ પોતે તાંબું ને કલઈ જપાનને આપતા અને તપેલાં બનાવવાનાં ચક્રતાં ત્યાંથી લાવતા. લોખંડ અમેરીકા મોકલ્યાને ત્યાંથી ખીલા આણતા...વગેરે.

આવી રીતે, લગભગ દશ પ્રજાઓની માલીકી હેઠળ જુદી જુદી ખાણો હતી. અને

એ કાચા માલની જે બનાવટો થઇને આવતી તેનું સૌથી મુદ્દર બજાર ઉપર પ્રમાણે આ શામુશા જ હતું.

આત્મલોગની પરાકાષ્ઠા—૫૪૧ બોમ્બીઆએ એક નવાઈ જેવી અસાધારણ દડકીત અમને ટકી તે આ પ્રમાણે હતી:—

“૧૯૦૮ માં અમારા જપાનમાં બેઠારી પુષ્કળ વધી ગઇ, હજારો કામદારો રખડી ગયા. સેંકડો કારખાનાં બંધ થયાં. આ ઉદાર પ્રજાને તેની ખબર પડતાં તેણે તુરત જ કાઉંટ ઓફ મેન પોતાના મદાજન મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘ગભરાશો નહીં, અમારે લાં નીપજતું રૂ, ઉન, શણ, બધું અમે તમને તમારે જોઈએ તે ભાવે મોકલશીશું.’ આ વચન પાળવા ખાતર શામુશાની પ્રજાએ પોતાની જુની જંગલી શાણા અને રેડીઆઓ તોડી નાંખ્યા અને કહેવરાવ્યું કે જો જપાની કામદારો સુખી જ થતા હોય તો અમે આજથી સોગન લઇએ છીએ કે અમારો દરેક દરેક વતની જપાનીસ મિલોનું જ કાપડ વાપરશે. આ તેના નિશ્ચયથી જપાની મિલોમાં ખુશાહી પ્રસરી રહી. જપાને એક કેળવાયલા ને સુધરેલા જોડીદાર રાજ્ય તરીકે આ ટાપુનો સ્વીકાર કર્યો અને જુદા જપાનીઓને પણ નહીં હોય તેવાં સરસ જપાનીસ માન અકરામો ને ડીઝીઓ અહીંના વતનીઓને આપવા માંડી, તેમાં અહીંના રાજાને તો સામુરાઇનો ખેતાળ મળેલો અને અહીંના નગરશેઠ જે જપાન માટે જ ખાસ બટાટા વાવે છે તેને “જપાની બ્લક” નો ઇલકાજ મળ્યો. ઉપરાંત, રેસો-જપાન લડાઈ વખતે પોતાનું સર્વસ્વ જપાનના હિતની ખાતર અર્પણ કરી બીખારી બનનાર એક કોટયાધિપતિને “કુશુ-આમા” (જપાનનો પવિત્ર પદ્મ) ના ખેતાબધી નવાજવામાં આવ્યો હતો.

કારેખાર-શામુશાનો કારેખાર જપાનીસ

હતો, અને જાપાનીસ ગવર્નરની સગવડને ખાતર સેક્રેટરીએટ, ન્યાય ખાતું, પોલીસ, રેલવે, સ્ટીમરો બધું જ જાપાનીઓના હાથમાં હતું. શક્ત, કારકુની અને હમાણીનાં કામો પર શામુશા-વાળાઓએ પોતાનો હક રાખ્યો હતો. કેમકે તે કરવાનો વખત ઉઘાળી જાપાનીઓને ન મળે એ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તેઓએ પોતાની રહેણીકરેણી પણ પોતાના વડીલ જાપાનને જ મળતી રાખીને તેને સવિશેષ સંતોષ્યું હતું.

આ બધું જોયા પછી અમને થોડા દિવસના વસવાટથી પ્રતીતિ થઇ કે ત્યાંની દેશીઓમાં જાપાનીસ ભાષાના “ ખાં ” કહેવાય તેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ઘણા હતા.

દરેકે દરેક ઠેકાણે, ટાપુના એકથી બીજા છેડા સુધી, હું અને મારો મિત્ર શ્યાં. લોકોની ભલામની વાત તો જુઓ! ત્યાંની જાપાની

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

“ તમને શી ખબર, ” મેં આગળ અગ્રાબ્યું:- “ કે અમારા આથે, જેને ઉદારચરિત કહે છે તેના જ નમૂના આ લોકો છે. તેમની કદર પાયાસ મૂકમતિઓ ન કરી શકે એ દેખીતું છે...” પેશે કંઈ બોલ્યો નહીં. તેણે મને નકી શામુશા-મેનિયાથી પીડાતો દર્દી માન્યો હશે.....

હું દિ'હુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડે દિવસે મિ. હોમને પત્ર અને ન્યુયોર્કથી મળ્યો, તેમાં તેમણે મને ખબર આપી હતી કે,

રેલ્વેઓને નીબાવવા માટે તેઓ, એ પૈસાની કોથળીરની જુડી એક શહેરમાંથી બીજામાં લઇ જવાયું તુર દોઢ આનો આપતા હતા. આ કારણથી, એ રેલ્વેઓને લીધે જ દેશમાં સહેજ મોંઘવારી વધેલી જણાતી હતી, પણ એ બીચારીઓનું શું થાય?—એ દયાને લીધે જ સૌ તેમાં માત્ર ચઢાવ ઉતાર કર્યા કરતા હતા,

એક મહીનો ખૂબ અમન ચમનમાં ગાળીને અમે બંને એ ટાપુને છેડેલી સલામ કરીને ત્યાંથી ઉપડ્યા.

“ કેમ શું પાર્યું ? ” મેં મિ. હોમને પૂછ્યું.

“ ધારે શું ? દુનીયામાં જો કોઇ સૌથી અક્ષતની ઓથમીર પ્રગ્ન હોય તો તે શામુશાની ! ”

“ તમે તો અમેરીકાના તે સ્વાર્થી અને સંકુચિત જ રહી ગયા. મારો દૃષ્ટિકોણ જુદો છે અમારા એક મુનિની આસામાં મને દૃઢ વિશ્વાસ છે ” આમ કહીને મેં શ્લોક ઉચ્ચાર્યો—

જાપાનમાં વધેલા બેકાર કામદારોને ક્યાં વસાવવા તેની ચિંતા જાપાનીસ સરકારને થયેલી તે ટાળવા શામુશાની સમસ્ત પ્રગ્ન એ દરીઆમાં રાજખુશીથી આનંદ સહિત હોમારી દીધું હતું અને આખો ટાપુ જાપાનને ખાલી કરી આપ્યો હતો !

મારી આંખો આ જાણીને હર્ષ ને કરુણાથી ભીંજાઇ. મેં વિચાર્યું “ આલું અપૂર્વ અજિઞ્ઞાન બીજી કંઈ પ્રગ્ન આપી શકે ? શું પ્રાચીન કે શું અર્વાચીન ?

૨૧. ૨૧. ઈસીમ મહામહા મારતર:

મોહરરમનું રહસ્ય: અડગ સત્યાગ્રહ

ઈસ્લામના સ્થાપક, હજરત પેગમ્બર સાહેબના અવસાન સમયે (ઈ. સ. ૬૩૨) બેવડો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો: દીન અને દુનિયા, મઝહબ અને સલ્તનત, એ બેઉ અંગ હજરતના સમયમાં તો મિશ્રિત હતાં. ઇસ્લામી નવો મઝહબ, અને નવી સલ્તનત, તેની બે તરફ ઇરાન અને રૂમ (Constantinople - Byzantine Empire) ની બે ઝરઘરેલ સહેનસાહતો, અને મધ્યમાં નવી જન્મેલી અરબ પ્રજા જેને નવા દીનના પ્રાણસંચારથી છુટી છવાઇ અને નિરંતર કલ્પ કરતી ન્દાની ટાળાઓ રૂપે હતી તેમથી ૬૯ પ્રજાકીય એકતાનું અખુટ બલ આપ્યું હતું; આ સંજોગોમાં મઝહબમાંથી સફતન. યા સફતનતમાંથી મઝહબ એમ વિખુટા પાકનાં બેવડું જીવન કાપ થવાની બીતિ હતી.

હજરત પેગમ્બર સાહેબે, પોતે અપુત્ર હોવા છતાં, પોતાના વારસ(ખલીફ) નીમવાનો ઇન્કાર કર્યો હતો, તેથી આ બેવડી જવાબદારીનો નિર્ણય કરવાનું જોખમ, હજરતના સમકાલીન, સુખદુઃખના ભાગિવા, “અસહાબો” ઉપર ઉતર્યું. અસહાબોમાં મુખ્ય ચાર જણા હતા: બે સસરા અને બે જમાઇ. એઓ “એહલ્-એ

બે'ત” (ઘરનાં માણસો)ના સમગ્ર નામથી ઓળખાય છે. (એહલ્-એ-બે'તનો સંકુચિત અર્થ કરીએ તો તુમેમાં હજરત અલી, ખીખી ફાતમા અને તેમના બે પુત્ર, ઇમામ હુસન અને ઇમામ હુસેન, એટલાંનો જ સમાસ થાય છે.) જમાઈમાંથી એક, હજરત અલી મુસ્તફા તો પેગમ્બર સાહેબના પાળક અને સગા કાકાના પુત્ર-ભાઈ-હતા. વળી હજરત અલીના પિતાના અવસાન પછી તેમને ખુદ નખી સાહેબે જ ઉછેર્યા હતા. તથાપિ વારસાઈ હોવા છતાં ગયો, અને પ્રજાકીય પસંદગીનો પક્ષ શાવી ગયો. વયોવૃદ્ધ હજરત અબુબકર સિદીક, હજરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં ખીખી-હજરત આયશના પિતા, પ્રથમ ખલીફ નિમાયા. (ઈ. સ. ૬૪૩) તેમનો લકબ (હોદ્દો) ખલીફ-એ-રસૂલુ-ફલાહ (=અમલ્લાહના રસૂલનાં વારસ)એ પ્રમાણે હતો. તેઓએ અધિકાર હાથમાં લેતી વખતે પ્રજાને ૨૫૯ કબૂં હતું કે, “જ્યાં સુધી હું સત્ય માર્ગે પ્રવર્તું ત્યાં સુધી મહારી આજ્ઞાઓ સ્વીકારજો અને પાળજો; પરંતુ હું અન્યાય કરું, વા મહારામાં સ્વાર્થ જીએ તો મને આપેલો અધિકાર તુમે લઇ લેજો” સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્રના આ ઉદ્ગાર હતા.

૧ ઇસ્કાળ લકબનું બહુ વચન છે,

પોતાની પાછળ વારસ નીમવાનું કામ ખુદ પેગમ્બર સાહેબે કર્યું નહોતું, તે કામ હ. અબુબકરે પણ કર્યું નહિં.

ત્યાર પછી, પેગમ્બર સાહેબના ખીજ સસરા હજરત ઉમર અલફારક, સર્વાતુમતે ખીજ ખલીફ થયા. (ઇ. સ. ૬૪૫) તેમનો લકબ ખદલાયો. તેઓ ‘ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’ નહોતા. તેઓ તો ‘ખલીફ-એ-ખલીફ-એ-રસૂલુલાહ’ હતાઃ અર્થાત્ અસલાદના રસૂલના ખલીફના ખલીફ હતા. આ પ્રમાણે દરેક ખલીફ માટે લકબ લખાવતાં આરો આવે નહિ. તેથી નવો લકબ-અમીર’લ મોમનીન=મુસલમાનોના વડા-ચોખ્ખો અને પ્રચલિત થયો. તેમના અમલમાં ઇરાન, શામ (સીરિયા), રૂમ અને મિસર હસ્તગત થયાં. અને ઇસ્લામી સલ્તનતનાં અંગ બન્યાં. શહેનશાહતનો વિસ્તાર એકદમ ઘણો જ વધી ગયો. હ. ઉમરને પુત્ર હોવા છતાં તેમણે પણ પોતાનો ખલીફ નીમ્યો નહિં.

ત્રીજી પસંદગી, હજરત અલી ઉપર ઉતરી. પરંતુ તેમણે અમુક શરતો સ્વીકારવા ઇન્કાર કર્યો, તેથી ખીજ નમાઝ હજરત ઉસ્માન ગંની ચુંટાયા. (ઇ. સ. ૬૫૬) તેઓ અતિ વૃદ્ધ હતા, અને હ. ઉમરના અમલમાં અતિ વિરતૃત થયેલી શહેનશાહતને યોગ્ય અંકુશમાં રાખી શક્યા નહિં. તેમની કેટલીક અવ્યવસ્થાને લીધે પાછળથી આંતર વિગ્રહ અને શીયા-સુન્નીના મતાંતર ઉદ્ભવ્યા. પોતે કંઈક દાનના કાચા હોવાથી પ્રજાને પણ અન્યાય થયો, અને પરિણામે પોતાનું પરહરતે અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યું.

આખરે, હકદારને હક મળ્યો, અને હજરત અલી મુરતજા બિનશરતે ચોથા ખલીફ ચુંટાયા. (ઇ. સ. ૬૬૭) “ખલીફ” સાથે વિશેષમાં તેઓ “કમામ ” પણ ગણાય છે. પ્રથમના ત્રણ ખલીફ કમામ ગણાતા નથી, હજરત અલીનો વારો છેલ્લો આવ્યો તેનાં બે કારણ

દાનાં; હજરત પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં બીજી હ. આપ્પા, એક નજીવા કારણને લીધે તેમનાથી વિરુદ્ધ વર્તતાં હતાં; અને હ. અલીનાં બેગમ અને હ. પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં પુત્રી, બીજી દાનમા, પેગમ્બર સાહેબની વધાત (અવસાન) પછી છ માસમાં જ ૨૫ વર્ષની વયમાં જ ખુદાની રદમતને ખેંચી ગયાં, તે પછી હ. અલીએ ખીજાં બીજી કર્યાં હતાં, આથી તેમની લોકપ્રિયતામાં ઘટાડો થયો હતો. હ. અલીએ ખિલાફતનો અધિકાર હાથમાં લેધ હ. ઉસ્માનના રાજ્યપ્રધાનમાં થયેલી કેટલીક ભુલો સુધારવા જતાં આંતર વિગ્રહનો આરંભ થયો જેની શરૂઆત, કમનસીબે, બીજી આપ્પા તરફથી જ થઈ. હ. ઉસ્માનના ખુનીને હ. અલી સજા કરતા નથી, એવે ખદાને બીજી આપ્પાએ પોતાની લાગણીએને વહેવા દીધી, તે એટલે સુધી કે પોતે “ ઉમ્મુ’લ મોમનીન ” -મુસલમાનોનાં મા-નો ગંભીર હોદ્દો વિસારી, પરદો પણ કોરાણે મુકી, લશ્કરની સરદારી લધ હ. અલી સાથે જંગમાં ઝાકાવ્યું. આથી શામના મુખા મોઆવિઆ, મિસરના મુખા અમર વગેરેને ઉત્તેજન મળ્યું, અને યોદ્ધા લડાઈ-ઓમાં મુસલમાનોનું પોતાનું જ ખૂન રેલાયું. હ. અલીએ દંડ યુદ્ધની માગણી કરી, પરંતુ બાહુતી સૈન્યના બળપર ખૂજનાર મોઆવિયાએ બીરતા દેખાડી. છેવટે, સમરાંગણના વિજેતાને કિલ્લ ખટ-પટ અગમ્ય હતી તે અગમ્ય રહી. જંગના ‘દૈરે’ ફતેહની નોખત વગાડવા પછી લવાદનો ફેંસલો સ્વીકારી મુસલમાનોની વધુ ખુનરેજ અટકાવવા દા ભણી (આ લડાઈઓમાં આપાર સુધી પોણો લાખ મુસલમાનોની કતલ થઈ ચુકી હતી.) દ્યો થયો અને ઇસ્લામી સલ્તનતનો આક્રાંધ ત્યારથી મગરિબ (પશ્ચિમ) તરફ ઉતરવો શરૂ થયો. શહેનશાહતના ભાગલા પડયાઃ એકતા તુટી; બળ વિરામ્યું. ખિલાફત એક મરી બે

થઈ મદીનામાં હ. અલી, અને હમરૂસમાં મોઆવિયા. આ રીતે જીવું અરબસ્તાન નવીન હતેલા પ્રાંતોથી જીવું પડ્યું. હજી ઇમામન-ધાર્મિક વડાપણું તો હ. અલીનું જ રહ્યું હતું. મોઆવિયા ઉત્તર પ્રાંતોના ખલીફા રૂપે માત્ર સ્વનંત્ર સુબો હતો, તે પોતાને 'અમીર-ઇલ મોમનીન' ને બદલે- 'ખલીફ' કહેવડાવતો. અને તે ખલીફા તેના વંશજો 'અમીર' કરતાં 'ખલીફ' ને વધારે મોખાસર લક્ષ્ય સમજી પોતાને 'ખલીફ' કહેવડાવવા લાગ્યા.

સત્તાલ થઇ, છતાં સુદ્ર ખટપટો ચાલુ રહી. રાજ્યશોભથી ઇસ્લામતું અનિષ્ટ થાય છે. એમ માનનાર એક અરાબવાદી (Arabochist) મંડળ ઉભું થયું. આંતર વિચલના ત્રણ નામક હ. અલી, મોઆવિયા અને અમરૂને એક જ દિવસે હતક કરતા મંડળના ત્રણ જણે બીડું ઝડપ્યું. ત્રણ હુમલા થયા. કમનસીબે, હ. અલી કપરનો આધાન હવશેણ નીવડ્યો. આ બુનાવ પાક રમઝાન-શરીફના મહિનામાં, મસ્જિદમાં બન્યો. મુસલમાનોમાં નીતિતત્ત્વ ધટતું જતું હતું હેની આ નિશાની હતી.

હઝરત અલી પછી પણ ખિલાફત માટે પ્રમુખીય પસંદગી થઇ. હ. અલીના વડા પુત્ર, અને હ. પેગમ્બર સાહેબનાં સૌથી પ્યારાં પુત્રી ખીખી ફાતમાના લાડકવાયાં નરયરમ ફરજંદ, ઇમામ હસન, પાંચમા ખલીફા સુટાયા. (ઇ. સ. ૬૭૨) ઇમામ હસનના શાંતિપ્રિય સ્વભાવને રાજ્ય ખટપટ અનુકૂળ નહોતી. તેથી હેમણે પોતાના હવન દરમ્યાન ખિલાફતનો દક મોઆવિયાને આપ્યો, પરંતુ આ દક

મોઆવિયા માટે પણ રહેના હવન, પર્યા જ હતો. હજી ઇમામન તો એહલ-એ-એતમાં, આલ-એ-નખી, (પેગમ્બરના વંશજ) ઇમામ હસનની જ હતી, અને તેમની જ ચાલુ રહી. ખિલાફત અને ઇમામન જીવું પડ્યાં. આ ગોડવણ ઇમામ હસનના ન્હાના બાઈ, ઇમામ હસનને નાપસંદ હતી. છતાં વડીલ જીવુંથી મરજીથી વિરુદ્ધ વર્ત્યું તેમને તેટલું જ અપ્રિય હતું. તેથી વડીલની દયાતી દરમીયાન વરતુ-રિયતી સ્વીકારી નિભાવ્યું.

મોઆવીયાનો રાજ્યશોભ વૃદ્ધિ પામતો અયો. પોતાના હવનમાં જ પોતાના પુત્ર યઝીદને પોતાનો રાજ્યવારસ જાહેર કર્યો. ખુદ પેગમ્બર સાહેબે જે કામ નહોતું કર્યું તે કામ મોઆવિયાએ કર્યું; નવીન રિવાજ દાખલ કર્યો; ત્યાર સુધીની પ્રમુખીય પસંદગીની પદ્ધતિ પલટાવી નાંખી. શામ, રૂમ અને ઇરાનની પ્રજા પિતા-પુત્રના ઉત્તરોત્તર વારસાલુ દકથી મુપરિચિત હતી, તેથી તે પ્રજાને તો મોઆવિયાનું આ કૃત્ય તદ્દન સ્વાભાવિક લાગ્યું. છતાં જ્યારે આ દકીકત મોઆવિયાના દ્વેતોએ મક્કા-મદીનામાં જાહેર કરી, ત્યારે અરબ પ્રજા હિરકેરાઈ ગઇ. દ્વેતોએ આ પરિસ્થિતિ મોઆવિયાને જણાવી.

રાજ્યશોભ શું ન કરે? લોબી પિનાના વિશેષ લોબી પુત્રને 'કેસર' અને સીઝરની જાહોજલાલી જતી કરવી કેમ રહે! આખખરે તેણે નીચ પ્રવૃત્તિ આદરી; ઇમામ હસનને તેમનાં પોતાનાં જ બેગમ પાસે જોર દેવરાવ્યું. લાલચમાં પોતે પરજીવાનું વચન આપ્યું હતું. કામ સરી રહે આપેલું વચન પાળ્યું નહિ. બેગમને જવા-

● ગાદી ખાલી પડે ને બુનાખરાબી થાય પછી જ પાઠો હરેક વખત તે ઉપર નવો માણસ બેગે, એ કરતાં તો વારસાને કોઈ પણ બતનો કાયદો બેહતર. એવા શામ, રૂમ, ઇરાન, આદિના અનુભવ હતો. અરબ પ્રજા આવા અનુભવસિદ્ધ રાજકીય ધોરણોની આવશ્યકતા સમજી શકે એટલી હજી પડાયેલી ન હતી.

હેરાતની બક્ષિય મળી, અને તે જ ન લેવા વિનયું.

ચત્રીદનું રાજ્યારોદણ (ઇ. સ. ૧૭૭)
 ઇસ્લામી તવારીખમાં નવીન પ્રમંથ હતો; પ્રજા-
 કીય સુઠણીને બદલે પિતાએ કરેલી નિમણુક
 હતી; મોઆવિયાના પુત્ર હોવા ઉપરાંત ચત્રી-
 દમાં ખીમ કોઇ અંગત ગુણ નહોતા; તેમ પુત્રમાં
 પિતાની કાર્યકુશળતા પણ નહોતી. ખિલાફતના
 સંગીન અધિકાર પર ઇમામતનો દોળ ચડાવી
 ઇસ્લામી ફુનિયાને આંછ નાંખવા ઇચ્છા કરી.
 ઇમામ હુસેન પાસે પોતાની એત-ઇમામત
 સ્થુલ કરાવવા ક્ષવતું રૂપું. (ઇ. સ. ૧૮૦)

ત્રણ વર્ષ સુધી (૧૭૭ થી ૧૮૦) ઇમામ
 હુસેને ચત્રીદની ખિલાફત સામે વિરોધ દર્શાવે
 નહીં તેથી જ પ્રતીત થાય છે કે—

ઇમામ હુસેન એકવી ખિલાફત માટે
 ઝાઝો આમંદ કરત નહિં. પણ દમ માન્યે ના
 પોતાનો જ જન્મસિદ્ધ હકઃ તે કેમ છોડાય ?
 જેમણે પોતાના કિશુપણમાં ખુદ પેગમ્બર
 સાહેબને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતાં જોયેલા, ઇસ્લા-
 મનું ગૌરવ જેમની રમેરગમાં ઉછળતું હતું, તે
 ઇસ્લામને અપમાન શી રીતે કરે ? ઇમામન
 કંઈ બબર ચીજ નહોતી કે ખરીદી સહાય;
 ઇમામત આપી લેવાતી નથી, લીધી મળી
 રાહતી નથી; તે માટે ગુણ જોઇએ, કુદરતી
 બક્ષિય જોઇએ, ઇરકે ઇલાહીની જાગતી જ્યોતિ
 જોઇએ. ઇમામતનો ઝગડો ખિલાફતમાં પદ્મટયો.
 તલવાર વિના સિપાહી નકામો છે; લશ્કર વિના
 રાજ્ય હોમ નહિં; ખિલાફતના ઝેરશોર વિના
 ઇમામત થાય નહિં. ઇમામતના કાનુન ખિલા-
 ફતના ઇ-સાદ અને અંકુશ વિના અમમમાં
 આવે નહિ.

ખટપટથી દૂર રહેવા, ઇમામ હુસેન મદીના
 છોડી મકકે ગયા. ત્યાં તેમને કુદના લોકનું
 આમંત્રણ મળ્યું. મોઆનિયા સાથેની લડાઇએ
 વખતે હજરત અબીએ કુદને પોતાનું પાયતખ્ત

ખતાયું તું તેથી ત્યાંથી ખાસ આમંત્રણ
 થયું હતું. શુમેચકોએ કુદની પ્રજાનો બરોસો
 નહિં કરવા સમમળ્યું. પણ આ બાબતમાં
 બંસાતો સુરાસ જ નહોતો. પોતાને માટે
 અંગત લોભ હતો જ ક્યાં ? કુદની પ્રજા
 ચત્રીદ વિરુદ્ધ, ઇસ્લામમાં દાખલ થતી નવીન
 અનીતિ વિરુદ્ધ પોતાની મદદ માગતી હતી, તેને
 ના કેમ કહેવાય ? કુદે જવામાં પોતાને અધાંતિ
 હતી, વિશ્વનું જોખમ ખેડવાનું હતું પણ તેથી
 શું ? તેમ કરવાની પોતાની ફરજ હતી. ઇસ્લા-
 મનું બંધારણ જોખમમાં હતું, 'કેસર' અને
 'સીઝર'ની જોડુકમી દાખલ થતી હતી. તે સામે
 વિરોધ કેવું કરે ? એ જ જ સો મોમીનની
 મુખ્યત્ત્વે એવડુ-એ-એતની હતી. કુશવાળા
 પોતાની ફરજ બજાવવા તૈયાર થયા હતા, તેઓ
 માત્ર આગેવાન મામના હતા. પોતે જનું અને
 ચત્રીદ સામે યત્ન; એ પોતાની ફરજ કરનાં કંઈ
 વિશેષ નહોતું, ઇમામ પોતાની હતી, ખિલા-
 ફત પણ પોતાને મળતી જોઇએ; પણ તેમાં
 સ્વાર્થ નહોતો, અંગત રાજ્યલોભ નહોતો.
 ઇસ્લામની તરફી (પ્રગતિ) સિવાય બીજી કોઈ
 ઇચ્છા નહોતી.

આખરે, કુદે જવા નક્કી કર્યું. પોતાના
 ત્યાંના કાર્યમાં વિલંબ ન થાય તે માટે પોતાના
 બાદને કુદે અગાડી મોકલી, જરૂરી તૈયારી
 કરી રાખવા જણાવ્યું. પોને પણ પાછળથી કુદ
 તરફ કુચ કરી. કબીલો સાથે લાલો. પોતાની
 ગેરવાજરીમાં, તે વખતની ડામાડોળ સ્થિતિમાં,
 તેમને પાછળ મુકવામાં જોખમ, તેથી કબીલાનો
 પણ સાથે જવો. તેટલો જ આશ્વદ હતો.
 ઇમામ હુસેનને કુદમાં કંઈ જોખમ આવી
 પડે અને કુદમાં માણસો મકામાં શંતિમાં
 વસે તે કબીલાને પોતાને જ અસહ્ય હતું. ઉવટે
 થોડાં અંગરક્ષક માણસો સાથે લેવાનું હતું.
 કુદે કુચ કરવાની આગવી રાત્રે ઇમામ

હુસેનને એક અનિષ્ટ સ્વપ્ન થયું; કુદે જવામાં પોતાનું અમંગળ થશે એમ સમજ્યા છતાં ઉપડ્યા. આવી આઘાતી તેમને પ્રથમથી જ હતી. કહે છે કે પોતાના નાનાના પેગ્ગ અર સાહેબે જ તે આઘાતી કહી હતી. પોતાના પિતાએ પણ તેવીજ વસિયત કરી હતી. એ બેક પારવરદિગારના પ્યારા હતા, અને તેમની અનેક આઘાતીઓ સત્ય નીચડી હતી. પોતાના અમંગળની આ પ્રમાણે ખતી હોવા છતાં કાર્વિય કરતાં પાછું વળી જોયું નહિ. “તવક્કલેતો અઝઝીલુ” : અપ્રાદ પર ભરેસો રાખે.

કુદાની સરહદ પર યઝીદનું એક હંઝાર માણસનું લશ્કર હુરની સરદારી નીચે સામે મળ્યું. ઇમામ હુસેનને કેદ કરી કુદે લઇ જવા હુરને હુકમ હતો. તેજ વખતે કુદનો ધિરમા નામનો એક દિનચિંતક મળ્યો. તેણે ઇમામ હુસેનને કુદાની બદલાયતી પરિસ્થિતિ જણાવી. હવે આગળ વધવું જોખમ ભરેલું હતું. ધિરમાએ ઇમામ હુસેનને સલામતી માટે પાસેના પહાડી દિલ્લા લઇ જવા કહ્યું તેમ કરવામાં કુદાની પ્રમનો વિશ્વાસપાત થાય, એમ સ્કમજી ઇમામ હુસેને ના પાડી. ધિરમાએ પછી ઇમામ હુસેનને મોકલે પાછા ફરવા વિનવ્યા. તેમ કરવામાં બીજાણું જણાય, તેથી તેણે કહ્યું નહિ. પણ હુરના કેદી તરીકે આગળ વધવા ના પાડી. છેવટે હુરે તેમને આગળ જવા દીધા, અને પોતે પાછળ રહી, તેમના ઉપર દેખરેખ રાખી. એટલામાં યઝીદનું ૪૦૦૦ માણસનું વધુ લશ્કર આવી પહોંચ્યું અને આગળ વધવાનો માર્ગ રોકાયો. હવે કેદી થઇ આગળ જવા પોતે ના પાડી જાંજ મુકામ કર્યો. અને યઝીદ પાસે જાતે જઇ

પોતાના કલદનો નિવેડા લાવવા નિકરપણે મંજૂર દર્શાવી. મોમીનોમાં આંતર વિગ્રહ થાય અને સુરથીમોની પોતાની ખુબરેજ થાય તે અટકાવવા પોતે મોકલે પાછા ફરવા જણાવ્યું; તેમ પણ નહિ, તો તે વખતે ચાલતી યઝીદ તરફની પારાજય સાથેની કોષ પણ લડાઇમાં સરદારી લેવા ખુશી બતાવી. આ બધું કયુલ, પણ યઝીદની બે'ત-તે તો નાકયુલ, પોતે કોણ! યઝીદ કોણ! યઝીદની બે'ત હોય જ નહિ; પોતાનાથી તો કયુલ થાય જ નહિ. ઇમામ તો એવુ-એ-બે'તની જ હોય, ટેક જાળવવા શિર જાય તો બે'ર! પણ ઇસ્લામથી વિરુદ્ધ વર્નાય કેમ! પેગમ્બર સાહેબની વફાતને પૂરાં સાક વરસ પણ થયાં નહોતાં; તેટલામાંજ ઇસ્લામની આ બરબાદી!

આ રાતે એક બીજું સ્વપ્ન થયું: મો'તના દિરસ્તાએ મે'તની આઘાતી આપી. છતાં પોતે દરેકો નિશ્ચય તેવોજ અડગ રહ્યો.

મુકામ નદી કિનારે હતો; પણ દુરમને વચ્ચે આવી નદીનું પાણી ઇમામ હુસેનનાં માથાસોને મળતું અટકાવ્યું હતું. બે દિવસ અને બે રાત રેતના રણની અસહ્ય ગરમીમાં ગળ્યાં. નાનુક ખીખીઓ અને કુમળાં બાળકો પાણી માટે અહીં અતિ દુઃખી થયાં. પાણી લેવા જાય અને દુરમન તરફથી તીરનો વરસાદ વરસે! ધીરજની કસોટી થઇ. પણ બે'ત કયુલી પોતાની સલામતી ઇચ્છવી એ તો બને જ કેમ! અંજન સલામતી ઉપરાંત વિશેષ અધિકાર પણ મળશે એમ દુરમને કહ્યું; પણ ‘આર દિવસની ઝિંદગી’ માટે દીનની ખરાબી પોતાને હાથે જ કેમ થઇ શકે! દુરમને પોતાના કબીલાનાં માણસો માટે પાછા જવાના સલામતીના પાસ મોકલ્યા હતા, પણ ઇમામ

* જન (= જીવ) જેવા પ્યારા નાના (= માતા બાપ)

હુસેનને જોખમમાં છોડી જવા સૌએ સાધુ ઇન્કાર કર્યો. ઇમામ હુસેને પોતાના અંગરક્ષક માણસોને વિદાય થઈ તેમની સલામતી સંભાળવા હતું. તેઓ પણ શી રીતે જાય! 'એ જલ્દા નના સરદાર', પેગમ્બર સાહેબના નવાસા, તેમને જનના જોખમમાં મુકી ક્યો ગોમીન જવા હાં પાડે! ખુદ દુશ્મનનું લશ્કર, ઇમામ હુસેન સામે દવિયાર ઉઘડવા નારાજ હતું! છેવટે લશ્કરનો સરદાર બદલાયો, અને લડાઈ નક્કી થઈ.

લડાઈની આગલી રાત્રે શીખું સ્વપ્ન થયું. નાનાજનન ખ્યાખ્યામાં આવી, 'જાનમાં આવવાની યોડી વાર છે,' એમ કહી ગે'મ થયા! પોતાના કબીલાને વાત કરી. સ્વાભાવિક કંઠલાણ શરૂ થયું, "ઇન્ના-લિલ્લાહે, ઈન્ન, અલ્લયુહે રાજેઝીન" અર્થાત્ "અલ્લાહ તરફથી આવ્યા છીએ, અને અલ્લાહ તરફ પાછા ફરવાનું છે." શીઠ ફિલ્સુફ સોક્રાટ (Socrates) ની માફક આત્માના અમરત્વ ઉપર વિવેચન કર્યું. નમાઝ અને બંદગીમાં રાત માળી, સ્થંભારે લડાઈ શરૂ થઈ. પ્રથમ પોતે આગળ આવી લશ્કરને કુરાને-શરીફનો બોધ કર્યો. હુર્ર લશ્કરમાંથી છુટા પડ્યો. તેની સાથે ત્રીસ સાથીઓ જુદા થયા. ઇમામ હુસેનને પ્રથમ શૈકનાર તેઓ હતા. આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળ પોતે છે, એમ તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. હુર્ર લશ્કરની આગળ આવ્યો અને તેઓ ઠાની સામે લડવા તૈયાર થયા છે, તેનું બાન કરાવ્યું. કયામતમાં પેગમ્બર સાહેબને મળવાનું છે. તેમના જ પ્યારા નવાસાથી લડી, દીન અને દુનિયાની સ્થાનત (ત્રાપ) થી એતાવ્યા. આ ઉપદેશની અસર થાય તે સ્હેલાં નવા સરદાર શમર લખન (આપિત) એ તીર છોડી લડાઈની શરૂઆત કરી. હુર્ર અને તેમના ત્રીસ સાથીઓ ઇમામ હુસેનની માર્શી મેંચારી

એહલ-એ-એ'ત તરફથી લડી-શબીદ થયાં. લડાઈ નહિ, પણ દનવ થઈ. ઇમામ હુસેનનાં સપ્તમાં માણસો તે જ પ્રમાણે સહીદ થયાં. ૫૦૦૦ ના લશ્કર આગળ ગળ્યાગાંધ્યા. એકંદર ૧૦૦ માણસોના શો દિસાખ! ઇમામ હુસેનની સહાદત થઈ! અને તે પોતાના નાનાનીજ ઉમ્મનને હાથે! અરંજાસ! ઇસ્લામી તવારીખમાં ગમગમ થયો! દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં આથી વધારે ગમગીન બનાવ જડતો નથી.

ઇમામ હુસેનની સહાદત સાથે જે રાગ-ક્રીય અને ધાર્મિક તત્ત્વ માટે પોતે જનને જોખમે લડી પોતાના કબીલાની ખુવારી કરી હતી, તે તત્ત્વ સંક્રાંતિ માટે અદર્ય થયાં. જ્યારે યુરોપ જલ્લાલતના અધિકારમાં હુમેકું હતું, ત્યારે ઇસ્લામે પ્રથમ પ્રગતતંત્ર યોજ્યું. પ્રગતતંત્ર રાજ્યવ્યવહારમાં તેમ ધર્મ બંધારણમાં, બે ય રીતે દુનિયાને અમલમાં મુકી દેખાડ્યું. આ પ્રગતતંત્ર રાજ્યઅંગમાં મોઆવિયાએ તોડ્યું, અને યત્રીદિ. ધાર્મિક અંગ પણ ઊન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું, ઇમામ હુસેનનો બેઉ પ્રતિ વિરોધ હતો. યત્રીદિ ત્યાર પહેલાની ખિલાફતની સાદાઇ તથા, રૂમી જાહોજલાલી, વધાવી, વધારી, પ્રચારી, વિનાશનાં ખીજ રોપ્યાં હતાં.

એહલ-એ-એ'તનું વેર લેવાને બદલે અખાસી ખલીફાઓ શાકપ્રિય થયા. પરંતુ પોતાના મૂળ ઉડા ઉતરતાં, જેમને માટે પોતે લડ્યા હતા તેમને વિસરી ગયા. પરિણામે, શીયા પંથ ઉપરિચિત ગયો. ઇમામ હુસેનનાં બેગમ, શહેરમાનું, ફરિનના છેલ્લા શાહ, ચુદ્દગદનાં શાહ-ઝાદી હતાં. તેથી આખું ફરિન એહલ-એ-એ'તના પક્ષમાં બળ્યું અને શીયા પંથી બની ગયું. રાજકીય મનાંતર મઝદબમાં દાખલ થયા અને પ્રતિદિન વધતા ગયા. આજે ઇસ્લામમાં ન્દાનાં મહેંચા ઇર શિરકો (પંથ) છે. સૌ ફિરકા

દિનો એક જ ક્ષત્રી પટે છે. “ હાં ઈલાહા ઇલ્લાહા મોહમ્મદ રસુલુલ્લાહ ” છતાં એક બીજા તરફ ઝેરની નજરે જુએ છે ! હિંદુ-મુસ્લિમ બેગા થાય, “ એકય ” સાથે છતાં શીયા-સુન્ની તો બેગા-યુ ન જ થાય ! અફસોસ ! આ બધું શાને લીધે ? ઇમામ હુસેન-વિજયી થયા હોત, યઝીદની સત્તાત્યાંથી જ અટકી હોત, ઇસ્લામમાં દિનના શરકા ન પડ્યા હોત, તો આજે સ્થિતિ કેવી હોત ? હિંદુ શાયર “ હાલી”ના “ મુસદ્દસ ” વાંચો.

રાજ્યવ્યવહારમાં પ્રગતિ ત્રણ રૂંધું હોત, તો મધ્યકાળની અધાણીની અવકાશ મળત નહિ. યુરોપે પ્રગતિ ત્રેય રેવોલ્યુશન પછી ૧૮ માં સૈકામાં જોયું. અમેરિકાએ તેથી જરા પહેલાં; તોપણ પૂર્ણ રીતે તો હજી પણ અનુભવ્યું નથી. અમેરીકન એક્સ-પ્રેસીડન્ટ અને વિદ્વાન લુક્રાઉ વિલ્સનનું “ ધિ રેટ્ટ ” નામનું પુસ્તક વાંચનાં આ સત્ય પ્રતીત થશે. તેમ

છતાં, સંપૂર્ણ પ્રગતિય રાજ્યતંત્ર ઇસ્લામે ઈ. સ. ના માનમાં સૈકામાં કરી દેખાડ્યું હતું. મસ્જિદ તે અમીરૂલ મોમનીનનો મહેલ. મસ્જિદમાંની મિઝબ તે રાજ્યાસન, ફાટલી સાદી તે દરબારની ફરશ, ખુલ્લો પટનાં પકડવનો અમે (લાકડી) તે ખલીફનો રાજ્યદંડ ! અમીર અને ગરીબ, શાહ અને કુદીર એક જ સાદી પર, એક જ હાટમાં, સાથે સાથે એક જ ખુદાની નમાઝ પટે. હજ વખતે અદના ફરીર અને ખલીફતુલ મુસ્લમીન-અમીરૂલ મોમનીન એક જ ખતનું “ એદરામ ” પહેરે, અને હજની સૌ વિધિઓ સાથે રહી એક સરખી રીતે કરે. પૈમે અને અધિકાર વિસરી ગય-એથી વિશેષ પ્રગતિ તંત્રમાં રું હોય ! વિશ્વમય બંધુત્વ-Cosmopolitan Brotherhood તે આ ખિલાશત. ડમસ્કસથી બગદાદ, અને ત્યાંથી ઈસ્તમ્બુલ જતાં આ બધું વિસરાયું. હવે એંગ્લો આવતાં એક રીતે સ્થિતિ બદલાવાના શુભ ચિન્હ દેખાય છે. આમીન !

૧૦૦

રા. રા. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર :

એક ઐતિહાસિક આલોચના

આપણા રાષ્ટ્રીય ઝવનનો આધાર આપણા ઇતિહાસની આપણી વાસ્તવિક બાવના ઉપર બહુ ભારે રહ્યો છે. હિંદુસ્તાને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન સમયમાં આ સંબંધી જોવો જોઈએ તેવો વિચાર ક્યો લાગતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં તો આપણે આપણા જ ઇતિહાસની

કરેલી અવગણના અસમ્ય ગણાશે. જ્યારે પુરાતન ગ્રીકોએ અને રોમનોએ પોતાના અંતર્ગત મુદ્દામાં હુદ્ડ કહેણોનાં પણ ધણી જ સમર્થ બાયામાં અને ગ્રીકોમાં નિરૂપણ કર્યા છે; ત્યારે આપણે તો નાનાં બાળકોની માફક વેદો, રમૂતિઓ ને પુરાણોનો ગિલ્વાપાક કરીને જ

એણી રહ્યા છીએ. મધ્યકાળમાં ત્યારે સુમલ-
મુનિએ આપરાજ્યનંત્રે ઉપર એક પછી એક
જંગલો પ્રદારો કરવા માંડ્યા ત્યારે તો જાણે
કે આપણે આપણા પરાજયો છુપાવના દોષએ
તેમ આપણે આપણો ઇતિહાસ લખ્યો જ
નહિ. પરંતુ હવે આપણે પણ કઈક ગિરિમાસુ
બની આપણા પ્રાચીન, ઉચ્ચત્તમ પણ અનિ-
દ્દિષ્ટ ઇતિહાસની ઝાંખી કરવાને માટે તામ્રપત્રો
શિક્ષાલેખો, સિક્કાઓ, વિદેશીય પ્રવાસીઓનાં
વચનો, વગેરે સાધનો તપાસવા મથી રહ્યા
છીએ. તો આપણા ઇતિહાસના આ પુનરુ-
ત્થાન કે જીર્ણોદ્ધાર વખતે આપણે આપણા
ઇતિહાસની ભારના કેવી રાખતી કે કેળવતી
જોઈએ તેના આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ભવિ-
ષ્યદિત્તિ આટે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણી ઐતિહાસિક ભાવનામાં ધણી જ
ન્યૂનતાઓ છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણા પૂર્વ-
જનોએ ધણું યુદ્ધ કર્યું પણ યુદ્ધની શિક્ષણ
તેઓએ ક્યાંય લખી નથી. આપણે કક્ષાના
મોટા પોપકો બન્યા પણ કક્ષાનું રહસ્ય સમ-
જવા આપણે ઝાઝો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કક્ષાનો
અને પ્રજાજીવનનો નિકટ સંબંધ આપણે
બંધુદા જાળી શક્યા નથી. આપણામાં શિક્ષણને
માટે બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થાઓ હતી પણ શિક્ષ-
ણની પ્રયાત્ન વિગત આપણે કેળવી શક્યા
નથી. આપણું રાજ્યતંત્ર છેક કંપનીનાં વખત
સુધી ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ પરત્વે તો, અબાધિત
રહી શક્યું હતું; પણ આપણાં પૂર્વજોએ તે
રાજ્યતંત્રનાં સૂત્રો અમર સાહિત્ય રૂપે ગૂંટ્યાં
નથી. આપણે ઇતિહાસના બનાવો પણ ઉપજ
ક્યાં છે પણ તે ઇતિહાસની શિક્ષણસૂત્રી આપણે
કદી પણ આપણાં રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક જીવ-
નમાં પરોવી શક્યા નથી. જેમ આપણે કાન્યો
ક્યાં તો કાવ્યશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્ર પણ કદી,
નવું કંઈ કે પાંચ ધર્મ તો આમાનાં વાહો

લિખિત રૂપે ઉનાર્ધા, તેમ સામાજિક વિષયોમાં
આપણે તેનું કાંઈ કંઈ નથી. આપણા ભવિ-
રાષ્ટ્રીય જીવનનો માર્ગ આ બધો વિચાર કર-
વાની ખાસ અગત્ય છે.

હિંદુસ્તાન દેશ ભૂગોળશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
જ નહિ પણ દરેક બાજુનો વિચાર કરતાં,
એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. હિમાલયના
બચ્ચી આરબાદિન પ્રદેશોથી માંડીને તે ઠેક
દક્ષિણે રામેશ્વર સુધી, ને પૂર્વે બ્રહ્મપુત્રા નદીથી
તે પશ્ચિમે મુલેમાન અને હિંદુકુશના પર્વતો
અને આરબી સમુદ્ર સુધી, ધણા રાષ્ટ્રીય અને
સામાજિક વિષયો અને વિકાસિયો થયાં છતાં,
દરેક અબ્યાસી એમ તો કહી શકશે કે એ
વિસ્તારની અંદર રહેતો પ્રજાઓનું જીવન બીજા
પ્રજાઓનાં જીવનથી તદ્દન ભિન્ન છે. અહિંના
મુસલમાનો પણ ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન, અર-
બસ્તાન, ઇરાક, તુર્કી, વગેરે દેશોના મુસલમાનો
કરતાં જુદા છે. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ
ખીજા દેશોની સંસ્કૃતિઓથી જુદી જ તરી
આવતી. આ ભિન્નતા આપણે આપણો ઇતિહાસ
લખતાં કે વિચારતાં જરૂર યાદ રાખવાની છે.
વિદેશીય રાજાઓ ત્યારે આપણી ભૂમિ ઉપર
આપણા જ રાજાઓનાં પરાજય કરતા, ત્યારે
ધણી વાર તેઓ અહીં જ ટકી રહેતા અને
પ્રજાના જીવનમાં એતરોત્તર થઈ આપણા જ
સત્તાધીશો બનતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાન કદી પણ
આગળ બંદારના દેશનો ખંડિયો દેશ બન્યો
નથી. આપણી વર્તમાન પરતંત્રતા ઇ. સ.
૧૭૫૭ થી જ શરૂ થાય છે. જે ઇતિહાસકારો
હિંદુસ્તાનને અનાદિ કાળથી પરતંત્ર દેશ
રહ્યા છે તેમને આપણા ખરા આંતર ઇતિહાસનું
જંરા પણ જ્ઞાન નથી.

આપણો સમાજ પરતંત્રતાને ચાહનારો
હતો જ નહીં. આપણે પરાજયોની સામે પ્રત્યેક
વિરોધ બતાવી શક્યા છીએ. બહાન સિક્કદરને

પંચમની ભૂમિ પર જે મુદો લડવાં પડ્યાં હતાં તેમની પામે ધરન ને બીજા દેશમાં નેણે લડેલી લડાઈએ તો ઢંકાઈ જાય છે. પંચમના હિંદુઓએ મુસલમાનોના સતત આગ્રાનો સામે કેટલી વાર ખાચે બીટેલી ? એશિયાના બીજા પ્રદેશમાં અને રૌમના સામ્રાજ્યના પ્રાંત ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડવા મદમદ પેગંમરના મરણ પછી જેટલો વખત લાગ્યો તેના કરતાં મુસલમાનોને આપણા દેશમાં કુલ સત્તા બેમાટનાં થયો જ વધારે વખત લાગ્યો હતો. ભારત-વર્ષના મુસલમાની ઇતિહાસના વખતમાં ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં બે મોટી શિલાઓએ પોલાં આર્ય સંસ્કૃતિનાં રક્ષક રાજપૂત અને વિજયનગરનાં રાજ્યો મુસ્લિમ સત્તાના પૂર સામે પ્રયટ શિલાઓ રૂપે હતાં. રાજપૂત સ્થાનનાં નાનાં મોટા રાજ્યોએ તો આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવામાં જે બાંધો આપ્યા છે તેનો ખચ લઈ પર્તમાન પ્રજાને જાગ્યેજ આવી શકે. પૃથ્વીનાજ ચૌલાણ, જયચંદ મોરોડ, અને અંગાળાના લક્ષ્મણસેનના પરાજય પછી આર્ય સંસ્કૃતિ ત્રામથી નાસીને રાજપૂત શરણે ભરાઈ બેઠી હતી. ઔરંગઝેબના વખત સુધી તેનું રક્ષણ ત્યાંના વીરપુરુષોએ અને વીરંગનાઓએ કેતું કરેલું તે તેમના બાટ ને ચાંણોના ચર દોહાઓમા ને સ્ત્રીઓના જૈહરોમાં કાદકે જોઈ શકીએ છીએ. પણ તેની ઉપયોગિતાનો ખરો ખયાલ તો જ્યારે આપણે આજુના વિખ્યાત દેશવાડાના જૈન મંદિરોની કારીગરી મુસ્લિમોને દારેથી જુલસાતી બચી ગઈ તે જોઈએ છીએ ત્યારેજ લાવી શકીએ છીએ. દક્ષિણના હિંદુઓએ પણ એવો જ દિરંગો આપ્યો છે. અને તેમાં વિજયનગરના મહારાજાને બસો વર્ષ સુધી અનુપમ સેવા કરી છે. મોગલ દના વખતમાં ઉત્તરના હિંદુઓ મુસલમાનો સાથે ઉપરે રાજ્ય-તંત્રમાં એકમેક થઈ ગયા. ખર્ફે રક્ષકપણું તો

દક્ષિણના હિંદુઓએ કરેલું. તેઓ સામા પચ થયા. ઔદમા સેકાથી તે સોળમા સેકા સુધી વિજયનગરના રાજ્યે “બ્રાહ્મણી” મુસલમાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા. તાલીકોટાનું, હુદ ઇ. સ. ૧૫૬૪-૬૫ માં થયું. ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં શિવાજીને જન્મ થયો. મુસલમાની બાદશાહોનો દક્ષિણમાં તેમજ ઉત્તરમાં અંત લાવનાર તે બનાવ આપણા ઇતિહાસમાં થયો જ ઉપયોગી છે. જેમ ઔરંગઝેબ તુર્કોના તંત્રથી બચવા માટે ગ્રીક અને લેટિન સંસ્કૃતિની બધી સામગ્રીઓ તેમના વાદકો પશ્ચિમ યુરોપમાં ઉપાડી ગયા તેમ મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા માટે ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિ તે દાળમાં ગુજરાનમાં રાજપૂતસ્થાનમાં ને દૂર દક્ષિણ દેશમાં છાની ભરાઈ બેઠી. પંડલ, તાંબેર, મદુરા, શ્રીરંગપટ્ટન, વગેરે સ્થળોએ આ કાળમાં આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એછો હિસ્સો આપ્યો ન હતો.

જેમ જેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ ભારતવાસીઓનું સામાજિક જીવન વધારે ને વધારે પ્રાતિક-બનતું ગયું. પુરાતન સાહિત્યનાં ચક્રવર્તી રાજાઓનાં યશોગાન ભારતવાસીઓ જુલો ગયા. બૌદ્ધ મતે જે રાજકીય અને સામાજિક એકતા આપણને શીખવી હતી તે આપણે પુરાણોના ઇતિહાસનાં પૃઠોથી અને મુસલમાનોના એકદેશીય અંકુશથી તદ્દન વીમતી ગયા. સંસ્કૃત ભાષાનું સેવન પણ પ્રતિદિન એણું થતું ગયું. રાજ્યકર્તાઓના આશય નીચે સેવાએથી સંસ્કૃત વિદ્યા ઉત્તરોત્તર હીણી પડવા લાગી. અખતાર-ખિલજ, અબ્રાહિદિ ખિલજ, વગેરેનાં મુસ્લિમ દેશોએ બૌદ્ધના, જૈનોના અને હિંદુઓના અવરહિત મોઢા, સ્થાનોના અને પાદચાળાઓને ખંડી મર્ધન-પાલીનું નામ પણ આપણે જુલો ગયા. ગિરનારની તલેટી તરફ જતાં રસ્તા ઉપર

આવેલ અશોકાદિના શિલાલેખનું રક્ષણ કરવા જેટલું પણ આપણને ધ્યાન રહ્યું નહિ. આપણે આપણું પ્રાચીન ગૌરવ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ભારત, રામાયણ, અને પુરાણોમાં જ આવી રહ્યું હોય એમ માનવા લાગ્યા. અંદરુન મૌર્યના કાળથી તે કેટલુંક વધ્યું. સુધીતો એક દમ્ભ રથી પણ વધારે વર્ગોના ઇતિહાસ આપણે આપણી દૃષ્ટિની અંધતામાં ગણી ગયા. માત્ર યોદ્ધા વર્ગો ઉપર જ, આ આપણી ભીષણ નિંદ્રા હતી અને શરીયી આપણે, જાતિસમરણ થયું હોય, એવો અનુભવ લેવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી આપણે એમ માનતા આવ્યા કે જૈનતમ શુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના અદિસાવાદથી આપણે નજળા બની ગયા ને મુસલમાનોએ આ નજબાધનો લાભ લીધો હતો. આ પણ એક ઐતિહાસિક પિતૃકાવાદ છે. આપણે આ વિચાર બહાર લાવતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અન્યાય કરીએ છીએ. ગિજને પ્રથમ એક વાર એમ કહેલું કે રોમનો ખ્રિસ્તી પંથમાં ભળી ગયા ને તેથી તેઓ સામ્રાજ્ય ખોદ્ય બેઠા. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો દેશાધ્યમાન કાળ ઔદ્ય સમય હતો. આપણું વર્તમાન એ કાળમાં ઘડાયું. દેશાવરનો સાથે આપણે તે કાળમાં પરિચિત થયા. આપણું ધર્મચક્ર તે કાળમાં ટિપ્પેટ, ચીન, બ્રહ્માણના અખાતના ટાપુઓ, ગંગે પર શરી વચ્ચું. આપણું વાણિજ્ય, આપણું સાહિત્ય, આપણી કલા, આપણું સર્વસ્વ તે કાળમાં ઉત્તમ હતું. એવો કાળ પછી મોગલાધને વખતે પ્રાપ્ત થયો હતો. પણ ત્યારે આપણે અનર્થિમહોથી તેને ઝંખો કરી દીધો હતો.

દિલ્હીના સુલતાનોના રાજ્યતંત્રે આપણને વધારે પ્રાંતિક બનાવી દીધા. તે અગાઉ પણ હિંદુઓ પ્રાંતિક તો બની ગયા હતા. આપણી રાજનીતિ ને સામાજિક અવનતિનું તે ચિહ્ન

હતું. તે કાળનાં મુસલમાની રાજ્યો પણ પ્રાંતિક હતાં. હિંદુસ્તાનનો તે વખતનો ઇતિહાસ યુરોપના વર્તમાન ઇતિહાસને મળતો આવે છે. મોગલોના આવવા પછી ધીમે ધીમે આ પ્રાંતિક બાવના ધરવા લાગી. મરાઠાઓનું રાજ્ય આ બાવનાના વિકાસમાં વિઘ્નરૂપે હતું. દક્ષિણવાસીઓ દક્ષિણમાં રહ્યા ત્યાં સુધી પોતાની ધંધલિકા જાળવી રાખ્યા. પણ ત્યારે પહેલા બાહ્ય શ્રાવ પેશ્વાએ પેશ્વાબને ઉત્તરમાં વસાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને મરેઠી “ યોદ્ધા ” ને ગંગા ને સિંધુ નદીનાં પાણીમાં સ્નાન કરાવ્યું ત્યારે દક્ષિણાત્યોની બાવનામાં તુરંત જ કેરળ, વેળ ગયો. પુનઃ હિંદુસ્તાનની રાજધાની કરવા જતાં તેઓને દિલ્હી સર કરવું પડ્યું અને દિલ્હી સર કરતાં પ્રથમ અમદાવાદે હાથે અને પછી કંપનીને હાથે સખત શટકાઓ ખાવા પડ્યા. ઉત્તર હિંદ લેવા જતાં તેઓ મહારાષ્ટ્ર ખોદ્ય બેઠા-સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જતાં તેઓ “ સ્વરાજ્ય ” ગુમાવી બેઠા.

આપણા ઇતિહાસમાં દિલ્હી નગરીનો આ ચમત્કાર છે. દિલ્હી, પટણા, કાશી, જૂનાગઢ, એ જ્યાં સ્થળોનો વિચાર કરતાં હિંદુસ્તાનનો સમગ્ર ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ઉભો રહે છે. આ દરેક નગરીનો ઇતિહાસ આપણા દેશનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. દિલ્હી એ એશિયાનું રોમ છે. વર્જિલ કવિએ રોમને અમરાવતી-અમરનગરી-નું ઉપનામ આપ્યું હતું. દિલ્હી પણ સામ્રાજ્યનું હૃદય-મસ્તક છે ને તેની માદી પણ અવિચળ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી સમગ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રવાહ આપણે ત્યાં ચાલ્યો છે. નર્મદાની દક્ષિણમાં આવું નગર કોઈ વાર ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું નથી. સિપાહના બળવાનું લક્ષ્ય કલકત્તા નહિ પણ દિલ્હી હતું. સિલ્કને કેસરેદિંદો દરબાર ત્યાં જ ભરેલો. કુર્જનનો દરબાર પણ ત્યાં જ ભરાયેલો. શહેનશાહનો

અભિયેક પણ ત્યા જ થયેલો. ભાગતવર્ધના ઇતિહાસના અત્યંતમાને જાણે કે માન અપાતુ હોય તેમ ઇચ્છાએ પણ તે જ રાજનગરને છેવટે સામાન્યની રાજધાની બનાવ્યું. આપણી રાષ્ટ્રીય જાનનાં પહેલું યાત્રાસ્થાન આ નગર છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના પ્રનાદ અત્યારે ક્યા જાય છે ? ધણાં દિવસો સુમલમાની કાળમા “ ગાય અને ધન્યોનું પ્રતીપાલન ” કરવા મરવા તૈયાર થતા. એ દિવસો ગયા છે આપણે આપણા ઇતિહાસને પુનર્જન્મ આપેલા છે. તે જાગૃકને આપણે રીશમી સન્નિધિ પાળક કરવું છે. ધણાં કાળ આપણે જંગમોમા જંગ આત્મા ને પરમાત્માનો વિચાર કરના ગાલ્યો. ધણાં કાળ આપણે જંગમી જતોને આર્થ ધર્મમા લાવતા કાઢ્યો. ધણાં કાળ આપણે અદર અદર લડી મરવામા વીતાવ્યો પણ હવે ‘ હિંદુસ્તાનને જંગમ ભૂલી ગયું હતું તે હવે યાદ કરવા લાગ્યું છે એ યાદ વરતુ જંગમ પિયેગારાસ, એટલિનસ, સીઝર, કે કેનઅસનું જંગમ નથી એ યાદ યતી આપણી ભૂમિ પણ જંગમ કે નાટિય કે પૃથ્વીરાજ કે અકબરના કાળની નથી જંગમના ઇતિહાસમાના વર્તમાન સમુદ્રમા આપણો ઇતિહાસ સિધ્ધ કે ગુમા નહીં જોયો જાણી જવો જોઈએ આપણે આપણા વાણિજ્યથી કે આપણા શાસનથી કોઈ પ્રગ્નને ગુલામ કરવા ઇચ્છના નથી આપણને શાંતિમય અને કન્સ્ટેરેન્સ રાજ્યનું અત્યારે જોઈએ છીએ હિંદુઓને, મુસલમાનોને, પારસીઓને, ગ્રેનો, બધાન, આપણે દિદી બનાવવા છે આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણે દિદી છીએ-વસ્તુત આપણે તેવા નથી આપણા ઇતિહાસમા જૂડો આ બધાય તર/ નજર કરી લખાવા જોઈએ આગ્રાના તાજમહેલથી દિદુઓ કુનાય છે સાંચીની કલાથી કે હવેરાની શુ/ઓથી મુસલમાનો હવે

કુલાવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિઓનું ભારતીય દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરે તો મુસલમાનો પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃતિનું તે જ દૃષ્ટિથી કેમ અધ્યયન ન કરી શકે ?

પ્રથમ જાણાયું તેમ આપણે ઇતિહાસ બહુ ઉત્પત્તિ કર્યો છે પણ તેનો વિચાર આપણે વિજ્ઞાનદૃષ્ટિએ કર્યો નથી. હવે આપણા ઇતિહાસ વધારે નિયમબદ્ધ (constitutional) બનતો જાય છે. નિર્ણાયક યુદ્ધોનું સ્થાન રીત સગ ચુકાયેલ પ્રતિનિધિઓના વા અને અતે થતી મતોની બહુમતિએ લીધું છે તે કાલજીથી આપણે જંગમના વર્તમાન ઇતિહાસથી પૂરા વાકેફગાર થવાની જરૂર છે. રોલેટ બિલનું સ્વરૂપ મમજવા આપણા પૂર્વ ઇતિહાસમા કોઈ સામગ્રી છે ? મહેસુલ, કરવેરો, વાણિજ્ય, વગેરેના અભ્યાસ માટે આપણે બહારની મદદની અવગણના કરી જોઈએ નહીં. એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો, મોતસ્કયુ જેવા ચિંતકો આપણે ત્યા કેમ ઉત્પત્તિ ન થાય ? ટોટિલ્યુ “ અર્થશાસ્ત્ર ”, પ્લેટોના નોઝ, એરિસ્ટોટલનું પોલિટિક્સ, અને બ્રાઈસનું ‘ મોડર્ન હિમામ્સીસ, ’ એ ચારેનો નિષ્કર્ષ આપણે કેમ ન કાઢી શકીએ ?

દરેક કાળમા અહીં પ્રતિભાશાળી માણસો જન્મ્યા છે જૈનરાજે રૈષ્યુવ ધર્મના ઉપદેશ કરી બગાડાને ધર્મબ્રમથી જગાર્યું ગમાનુંજ અને વલ્લભાચાર્યે આપણને સમકાલીન દૃષ્ટિએ નિષ્કેષ મનવાન કર્યા ઈસીરે અને નાનકે મુસ્લિમ-હિંદુ એમના ધર્મક્ષેત્રમા ઉપદેશી. અકબરે તેને રાજ્યનીતિમા ઉપાડી વીવી ચુરોપના મસર્ગથી આપણું બ્યક્તિત્વ ખોવાયું નથી આપણા રામમોદનરાય, દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ગાંધી, ને રવીદ્રનાથ ટાગોરના જીવ નચરિતો સાક્ષીભૂત છે આપણે તે સંસર્ગની ઉત્તમ બાબુને ઠેરી પણ નથી આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું બિજત્વ ને એકત્વ ઇતિહાસના મહા

સાગરનાં મોજાં ઉપર ફરેક વાર સ્પષ્ટ તરી આવેલ છે. જેમ મદાસાગરનાં ઉછળતાં મોજાં એક શખે કિનારા ઉપર ફેંકી દે છે તેમ એ સંસ્કૃતિને હજી સુધી ઇતિહાસે ફેંકી દીધી નથી. કારણ કે તે સંસ્કૃતિનું શરીર આત્મા વિનાનું શરીર નથી. બવિધમાં પણ એ અમર

જીવ ભારતવર્ષના અભારે ખોખરા થએલા પણ ખદારથી તેમ જ અંતરથી રોપવામાં આવતા રસાયનોથી ફરીથી સુવાવર્યામાં આવતા કસેવરનો કદી પણ ત્યાગ નહીં કરે. આપણા ઇતિહાસની ભાવના આથી મોઢ ખીજી મોઢ હોઇ શકે ખરી ?

૧૦૧

૩૧. શ. જગજીવનદાસ કયાજી મોદી :

શ્રી પ્રહ્લાદાખ્યાન

(વૈશ્વકવિ ગિરધરની અપ્રસિદ્ધ કાવ્યમસાદી)

વડોદરાનો વૈશ્વકવિ ગિરધર તેના રામાયણથી મશહૂર છે. ગુજરાતના સામાન્ય જન-સમાજને તેનાં સાદાં, સરળ અને બક્ષિરમયી ભરેલાં કાવ્યો બહુ આનંદજનક થઇ પડ્યાં છે. એના રામાયણની ગાગેગામ કથા થાય છે. અને ગિરધરે રામજીણુવાદના પ્રચારને માટે એ અંશ રચેલો છે અને સૌથી પહેલાં પોતાના નિવાસસ્થાન આગળ વડોદરામાં સુલતાનપુરામાં એક બ્રાહ્મણને આગળ રાખીને પોતે જ એક માસ સુધી લોકોની મેદની સન્મુખ રાગરાગ-ણીમાં એ રામાયણની કથા કહી બતાવી હતી. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોમાં તે પ્રચલિત થઇ ને ગામ-ડાંઓમાં તેની કથાઓ થવા લાગી.*

ગિરધરનાં કૃષ્ણચરિત્ર અને રાજસૂયસ પણ પ્રસિદ્ધ છે, એ ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક

અપ્રસિદ્ધ પદો તથા પ્રહ્લાદાખ્યાન હજી અપ્રસિદ્ધ છે. જેની નકલો મેં અસલ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી કરી લીધેલી છે. વસાવડાના કાલિદાસનું પ્રહ્લાદાખ્યાન જાણીતું છે, તેના કરતાં ગિરધરનું પ્રહ્લાદાખ્યાન ઉત્તરે તેવું નથી. ગિરધરનાં કાવ્યોમાં જીન કલ્પનાઓ, રસાલકારની અમરકૃતિ, કે રાખ્દોનો ઘટાટાપ નહિ માલમ પડે; પરંતુ તેના નીતિપ્રિય કરેલ સ્વભાવ પ્રમાણે ઉડા આનંદ અને સૌમ્ય ભાવના તો હાલે હાલે જણાશે જ. તેની સાથે તેનામાં શોધક-શુદ્ધિ જગરી હતી; તેથી પુરાણકથાઓ કહેનારા ખીજા કવિઓએ જે કેટલીક ગુણ વાતો નથી લખી, તે ગિરધરે શોધન કરીને લખી જણાવી છે, ને જ્યાં દેવચરિત્રોમાં વિપરીતતા જણાઇ આવી દશે, ત્યાં તો તેણે ભોંકની શ્રદ્ધા ન ખસી જાય માટે સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે:—

* કર્તાના જ હાથની પ્રત હાલ તેના વંશજે પાસે છે, તે ઉપરથી રામાયણનો શુદ્ધ અંશ સરવં સાલિત્ય કાર્યાલયને માટે તૈયાર થાય છે.

“તે માટે દેહ ન કરશે વિવેકી સંત સુગણ;

એ અક્ષય ચરિત્ર જ દેવતણું તે કોણે ન થાય પ્રમાણ.

—રા. બા. કાં. અ. ૧૩—

વળી સીતાઈનું હરણ થયા પછી શ્રીરામ- જોઈને કૃષ્ણરાવતાર ઉપર અબ્રહા ન થાય માટે
ચંદ્ર ભગવાન જે વિરહવ્યથા ભોગવે છે તે કહે છે કે:-

“જે શુદ્ધ ચૈતન્ય માયાપતિ પ્રભુવ્યાપક એક અનિત;

“તે માયા તણા અભિપ્રાય દેખાડે છે માયિક જનની રીત.

—રા. અ. કાં. અ. ૧૪—

વળી વાલિવધને પ્રસંગે કહે છે કે:-

“એમ દેવચરિત્ર છે ધણું અટપટાં, અઘટ ધટાવે જોહ;

એ જોઈ કોઈ અન્ય મનુષ્ય કરે તો, પડે નરકમાં તેહ.

જળ ઉપર જોણે પૃથ્વી રાખી, સ્થંભ વિના આકાશ;

એવા પ્રભુ છે એક સ્વતંત્ર જ, અખંડ અનિત અવિનાશ.

તે પ્રભુ કરે કરાવે કર્તાવ, તે થાય સત્ય પ્રમાણ;

તે જોઈને કો અન્ય કરે તો, નરક પડે નિર્વાણ.

—રા. કિ. કાં. અ. ૭—

કવિને ભક્તિરમ પ્રિય હતો અને તે કાર- શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ગ્રંથની શરૂઆત કવિ
ણથી ધણે ભાગે તેમણે ભક્તિરસનાં જ કાવ્યો મંગલાચરણથી કરે છે અને કવિકુલગુરુ કાલિ-
લખ્યાં છે. પ્રદ્વાદાખ્યાન પણ ભક્તિરસ ખીલ- દાસની પેઠે વિનયથી પોતાની અસક્તિ જણા-
વવાને જ એમણે લખ્યું છે. હવે યોડાંક દર્શાવો વતાં કહે છે કે:-
એમનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યગ્રંથમાંથી આપીએ:-

“જેમ અંધ ધૃષ્ટિ પચરંગ કહેવા, અપંગ ધૃષ્ટિ ગંગ;

નિર્ધન ચિંતામણિ ધૃષ્ટ; કામી ધૃષ્ટ સત્સંગ.

તેમ ધૃષ્ટા યદ્ધ એક મન વિષે, તે પૂરીએ શ્રીગદુવીર,

કથા કહું પદ્માદત્તી જે ભક્તશિરોમણિ ધીર.

કડવું ૧.

સારપછી છંદાસુરવધ, શિશુપાલવધ, ને દત્તી ઉત્પત્તિ કવિ બતાવે છે. પણ ત્યાં એક
હિરણ્યાક્ષહનનની કથા કુંકમાં આપી પ્રદ્વા- પ્રશ્ન કવિના ભક્તકલ્પને ઉત્પન્ન થાય છે:-

“અસુરતણું કુળ મહા અધર્મી, દેવહિજનો દોહ કરનાર ૭;

“તેહના કુળમાં કેમ થયો, દરિમકા તણો અવતાર ૭.

કડવું ૨.

આનું સમાધાન કવિ આગળ જતાં કયા-
ભાગમાં આ પ્રમાણે આપે છે. એક વખતે
હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા બેઠો હતો, ત્યાં આવી
નારદે હરિ નામની ધૂન લગાવી, એટલે ધ્યાન-
માંથી તે ભગી હોયો. પણ નારદ અંતર્ધાન
ચર્ચા ગયા. હિરણ્યકશિપુ તપ પડતું મૂકી ઘેર
ગયો પણ તેના કાનમાં તો હરિ નામના રણકારા
જ વાગી રહ્યા હતા. તે રાત્રે તેની સ્ત્રીને ગર્ભ
રહ્યો, એટલે ગર્ભને તે સંસ્કાર લાગ્યા. વળી
બીજી વખત તપ કરવા ગયો ત્યારે ઇંદ્ર આવી

તેનું નગર લૂંટી, બાળી, તેની સ્ત્રીને કેદ પકડીને
લઇ ગયો. પરંતુ નારદે આવી તે સ્ત્રીને છોડાવી
અને પોતાને આશ્રમે લઇ જઇ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-
નો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ સ્ત્રી સમજી
રાષ્ટ્ર નદિ પશુ તેના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને તે
અહણ કર્યો. એ ગર્ભથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.
તે પ્રદલાદ, અને એટલા માટે જ તે ભક્તરાજ
ઉત્પન્ન થયો. પ્રદલાદ મોટો થયા પછી તેને
નિશાળે બેસાડ્યો, પણ ત્યાં તે અચૂરની વિદ્યા
ન ભણતાં—

x x x x

“ સમરણુ દરે ગોવિંદનું શ્રીહરિ નારાયણુ દેવ.
ધ્યાન ધરે ધરણીધર કેડું જે હતું અપિએ રૂપ;
ચિત્તને એકાગ્રે દૃઢ કરીને સમરે પૈકુંદ ભૂપ.
—કડવું ૯—

અને અપિએ-નારદે-જે રૂપ કહેલું તે કેવું હતું—

“ દુર્વાદળ ધનરયામ મુંદર, પીતપટ દરી કિંકિણી;
કંચન રત્ન અમૃત્યમાં મુદીર્ષ, મેખલા સદૌ લંકની.
બાણુ પશ્ચેચી વેદ વૌટી, દાંડ કંકણુ ધૃવરી;
મુકેનાફળના હારઉજ્જવલ, વૈજયંતી માલા ઉર ધરી.
શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ બૃણલાંછન, નાગિ ગંગિર નીવટી;
શિર પેચ મુંદર, મુગટ મણિમય, ધનુષ્ય નિંદક બુકુટી ચટી.
મુખચંદ્ર કમલ વિશાળ લોચન, કર્ણકુંડળ મણિ જગકના;
અધર અરુણ ચિત્રુક ચારુ, દંતહીરા ચગકના.
લક્ષ્મી સહિત શ્રીકાંત શોભે, ચતુર્ભુજ ધનરયામ;
શંખ ચક્ર ને ગદા પદ્મ, ભક્ત રક્ષક ભગવાન.
ચરણકમળ અજ ધરા વદે, સેવે નારદ સનકાદિક સદી;
કોટી શશિઅર કોટી બાનુ, શનકોટી કામ શોભા રહી.
જપ તપ જોગ મન ધ્યાન ધરતાં, દેહ દમન કરતાં અતિ ધણી;
તોયે સ્વપ્નામાં દર્શન નદિ, તે ભક્તવશ ત્રિભોવન ધણી.

—કડવું ૯—

એ જ ધ્યાન પૂર્વક પ્રદલાદે બણવાને બદલે હરિજીવનનાનો કંકો શીખવવા માંડ્યો.
બદલે હરિ નામનું રટણ જ કરવા માંડ્યું અને તે કંકો તે આઃ—
નિશાળમાં બાળકોને પણ વણુમાળાના કંકાને

“ પ્રહ્લાદ, કહે ભાઈ સાંભળો, કહું કકાનો બેઠ;
ખતીશ અસુર તે ખરા, જે અવિચળ વાચા વેદ.”

—ધાળ—

કરીએ કૃષ્ણચરણરમ્યીતી, રાખીએ દહ વિશ્વાસની રીતિ.
વશ કરીએ ઇંદ્રિ એકાદશ જિતિ, તો માયામાં મોહ ન પામીએ રે.
ખોટા ખેલમાં ચિત્ત નવ ધરીએ, ખળ તણી સંગત નવ કરીએ.
વાસના રહિત ઠેકાણું કરીએ, તો હૃપદથી રહીએ વેગળા રે.

x x x x x

વગેરે.

—કડવું ૧૧—

પ્રહ્લાદનો રંગ તો બધી નિશાળને લાગ્યો, અસુરોથી એકે મ સહન થઈ શકે ? તેમણે
તેથી નિશાળનાં છોકરા પણ પ્રહ્લાદની પેઠે પ્રહ્લાદને પ્રભુભક્તિ છોડી દેવાને ધણું સમજ-
ધ્યાન ધરતાં અને ભજન કરતાં શીખી ગયાં. યું પણ તે તો:—

“ જેમ રણસંગ્રામે ચંદે શરો, દેહશુદ્ધિ નહિ લગાર,
એમ રાજપુત્ર નિઃશંક થઈને, જપે જુગદાધાર.

—કડવું ૧૨—

ગુરુએ શીખામણ દેવા માંડી ત્યારે તેમણે ગુરુને પણ સમજાવી દીધું કે:—

x x x x x

“ તારે પરને તરે પોતે, તે ગુરુ સાચા જાણુ.
અગાનીને જ્ઞાન આપે, કરે નારાયણનો દાસ;
વાસના બાળે આળ ટાળે, કરે બ્રહ્મવેદ પ્રકાશ.
ગુરુ તો તેહને કહીએ, બાકી સર્વ આળપપાળ.
પાણી પહેલું વહી ગયું, પછી મરખ બાંધે પાળ.

+ + +

માટે માન મૂકીને કહું છું, તમે પાંડિત ગુણભંડાર;
જેને ઇચ્છો ભવદુઃખ વામવા, તો જપો જુગદાધાર.

—કડવું ૧૨—

છેવટે ગુરુ રાજા પાસે ફરીવાદ કરે છે કે આત્માને અમર માનનાર પ્રહ્લાદને મરણના
તમારો કુંવર આપણા કુળની વિદ્યા ન ભણતાં ડરતી શી અસર થવાની હતી ? હિરણ્યકશિપુ
શ્રીહરિમરણ કર્યા કરે છે, અને નિશાળના નેમના પ્રાણુ લેવાના અનેક ઉપાયો કરે છે.
ખીજાં છોકરાંને પણ અવળે રસ્તે ચઢાવી દે છે. પણ જોને રામ રાજે તેને કાણુ મારી શકે એમ
આ ઉપરથી રાજા તેને શીખામણુ દે છે અને છે ? અંતે એક દિવસે પ્રહ્લાદની ખરેખરી
છેવટે પ્રાણુ લેવાનો પણ ધાક દેખાડે છે. પણ કમોટી થાય છે. બારે સખા ભરી ત્યાં પ્રહ્લાદને

બોલાવી હિરણ્યકશિપુ પૂછે છે કે તારે રામ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, ને ભક્તની રક્ષા કરી અ-
ક્યાં છે તે બતાવ. એમ કહી તેમને મારવા સુરતો અંત લાવે છે. એ પ્રમંગલું વર્ણન કવિ
ખર્ગ કહે છે એટલે સ્તંભ કાઢી નસિંહરૂપે સુંદર રીતે કહે છે:—

“ થઇ ગર્ભના ધોર પ્રચંડ, હાલ્યો થંભ ડોલ્યું ઘસાંડ;
ધૂણ ધરા ને સળક્યો શેષ, પડ્યો ત્રાસ અસુરને અશેષ.
ડોલ્યું ઇંદ્રાસન ઘસાસોડ, દિશા ચક્રિત પવન થયો રોક;
ગિરિ શિખર પડ્યાં છે તુટી, ઘંજુની સમાધિ છૂટી.
તપકાં ડોલ્યા દશે દિક્પાલ, ખળભળાયાં સાતે પાતાળ,
થયો આકાશમાં અંધકાર, ઉગળીયા સિંધુ અપાર
કાઠ્યો થંભ કરી ચડેકાઠ, થયો ગગન માહે ગડેકાઠ;
ત્યાંથી પ્રકટયા નરહરિવીર, મહાધર્મ ધોરિંધર ધીર.
ધર્મ વિકટ ભયંકર રૂપ, રાતાં નેત્ર ગળે અગ્નિરૂપ;
લાંબી જીભ એવે મુખ લાળ, નખ વજ્ર સરીખા કરાળ.
હંત કરકે ક્રોધની જ્વાળ, કેશવાળા મોટી વિકરાળ;
શોભે સહસ્રજુગ શ્રીકંત, ધર્યાં આયુષ્ય કરમાં અનંત.
કરી ગર્ભના ધોર ધુરાવ, થયો આસુરી ગર્ભનો સાવ;
કેશવાળા કંપાવી જ્યારે, દૈત્ય મૂર્છા પામ્યા ત્યારે.

— કાવં ૨૫ —

આ પછી હિરણ્યકશિપુ સાથે યુદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અવનવા પ્રસંગોથી ભરેલી
છે ને તેમાં તેનો સંહાર કરે છે. છેવટે પ્ર- કવિ ગિરધરદાસની આ અપ્રકટ કાવ્યકૃતિ છે.
હવાદને રાજ્ય આપી પ્રભુ અંતર્ધાન થાય કવિ નિરભિમાનથી પોતાને માટે કહે છે કે:—

“ તેમ હું દુર્બળ અશક્તિ, ન સમજું વિવેક વિચારજ;
બાળકયુદ્ધિ અગળપણમાં, કયો અંધનો વિસ્તારજ.

અને

“ કવિજન કોઇએ ખોડ મા દેશી, નથી મુજ બળયુદ્ધિ લગારજ;

“ ને હરિએ કહેવરાવ્યું તેવું કહ્યું છે, અધિષ્ઠાના દેવ મોરારજ.

કોઇ કહેશે કે એમ છે તો પછી એવો ગ્રંથ શા માટે રચ્યો ? તેનું કારણ પણ કહે છે કે:—

“ પણ હરિ જશ ભક્ત ચરિત્ર કથામૃત, શ્રીનરહરિનો અવતારજ;

એવું જાણીને સર્વજન સંત વિવેકી, તે કરશે અંગીકારજ.

—કાવ્ય—

૧૦૨

૨૧. નમંદાશીંદર લાલશાંકર કવિ :

૨૧. નાનાભાઈ રુસ્તમજી રાણીનાને કાગળ

[કાન્તમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. મણિલાલ ઇન્દુલાલ શ્રી. કેમાઈ]

તા. ૨૧ જુલાઈ ૧૮૭૦.

ખાત્રા નાનાભાઈ,

ખનાવો (માની લીધેલા સારા ને ખાકા) બને છે. ખૂણી ને ખોડ કુદરતમાં નથી જ-હુનિ-યાદારીમાં છે. આફરીન છે કુદરતને કે મોટા ફિલસૂફ ને મોટા તપેસરી પોતાની ઊંચી અપ્પ-લથી અને મન મારવાના મદાવરાથી ગમે તેટલો દાખ રાખે, પણ કુદરત આગળ તે હારી જાય છે. હુનિયાદારી-અપ્પલ તથા મદાવરા એને પણ જસ છે કે જો કે આખરે તો કુદરતને જ તાબે થાય છે, તોપણ તે થોડી ઘણી મુદત સુધી પોતાનું જોર કુદરતની ઉપર છે એમ દેખાડાવે છે.

ભાઈ, ન. ક. નું થોડું નીકળ્યાને ૩ વર્ષ થયાં. હજી પૂરેપૂરું બિલ મારાથી ચુકવાયું નથી-બાકુજ બજા બહુ છે. સમો ઘણો બારીક જોવામાં આવે છે.

એક દિવસ હું બાઈ માણેકજી બરજોર-જીને ઘેર ગયો. દતો, ને વાતમાં તેણે કહ્યું હતું કે “ યૂનિયન ને સમાચાર જોડાયા પછી જેટલું ન. ક. નું કામ ચાલ્યું તેટલાં કામ સંબંધી મારું ને નાનાભાઈનું તમારી ઉપર જે બાગણું નીકળે તેમાંથી હું મારી પોતાનું તો દેવાને ચૂકવી છું-જ્યારે આટલાં વરસ થયાં ને નિવેડો નથી આવતો ત્યારે હાલો શું

ચાડો છું કરવા દેવા દેવો જોઈએ,-માટે નાનાભાઈને કહીને ન. ક. નું જેમ તેમ માંડી વાળો તો સારું.” એ વાત હું તને કહેનાર દતો પણ જોગ ન આવ્યો. દવે એ સંબંધી તારો શો વિચાર છે? બે પ્રેમ જોડાયા પછી કેટલું કામ થયું છે ને માણેકજી કેટલાના હક-દાર છે એ જોતું મને જણાવે તો તેટલી રકમને સારું હું ને માણેકજી ખાનગી સમજાવે, ને બાકી રહેલો યૂનિયનનો અવેજ હું વ્યાજે આણીને અથવા ચોપડીયો સરતે કદાહીને તને પૂરો કરી આપું-પણ પ્રથમ માણેકજીનો આંકડો મારે જણાવે જરૂર છે.

તને મેં ક્યૂરેટર ઉપરનું રા. ૧૪૦) નું બિલ મોકલ્યું છે, તેનાં નાણાં તને પોતાં કે નદી તે જણાવજો. જે પાંચમે ચોપડીયો તારે ત્યાં રહી છે, તેને પોણા પોણાનું પૂઠું બંધાવવાને સારુ પોણીચારસે જોઈએ તે હું તને બંધાવનું બિલ ચૂકવતી મેળા ગમે ત્યાંથી પણ આણી મોકલાવીશ. ચોડાએક કાઠીયાવાડથી આવનાર છે, ને ચોડાએક કોઈના લઈશ. ચોપડીયો બંધાતાં જોહામાં જોહો મહિનો દોઢ તો થશે જ; ને એની અંદર તો હું તને કકડે કકડે મોકલતો જઈશ. માટે બંધાવવા આપજો.

ભાઈ, કોઈ પણ રીતે દવે ત્રણેક મહિનોમા ચોથાનું રોપટ આણી આપ. બારીક વખત

નેહ ગમરાઈ' હઈ. પ્રેસના બિસનો નિકાલ રહ્યું તો ગિંતા નદી. આનો જવાબ લખજો.
કર, વળી...માણેકજીવું મારું ખાનગી ખાતું લા. વખત નેહ ગમરાતો જતો
નર્મદ,

[ટિપ્પણ—

ન.-ક.-નર્મદવિતા. માણેકજી બરતેરજી, રૂઢાચાર પ્રેસવાળા, નાનાભાઈ રુસ્તમજી, યુનિયન પ્રેસવાળા; કવિના પારસી મિત્રા. રોયર સહાના સમયનું દબાણ ૧૮૬૨ થી, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આંતર વિગ્રહ પૂરે થયો ત્યારથી રાઝ થઈ ચૂકેલું.

કાગળની તારીખ સુધી ન.-ક. નું છપામણ અને કાગળનું બિલ ચુકવાયેલું નહીં, અને પાંચસો નકસો તો હજી બાંધવાની પણ બાકી. આ અધિકારી પાંચનાર સારી જગ્યાએ એવી ચોપડીની ખરીદીમાં પણ ગુજરાતી પ્રગતિ પ્રમાણે આ દાખલો તો નીચું નેવડાવે એવો છે. એ જમાનામાં અને ખાસ કરીને કવિની જીવનને અંગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિને માટે દિંદુ પારસીનો સદ્-કાર, એ આ કાગળની હજી બાકી છે. સારી ચોપડીઓના વેચાણમાં આપણે ઉલ્લાં પચાસ વર્ષમાં દંધક પ્રગતિ કરી હશે, તો સાહિત્યપ્રીત્યર્થ દિંદુપારસીસદ્કારમાં તો આપણે ઉલટા પાછળ ચડ્યા છીએ]

૧૦૩

શા. શા. હરિલાલ મૂલશંકર મૂળાણી:

ડગતું હૃદય: એક સંવાદ

(સાચો સંન્યાસ એ નાટકમાંથી સમય સંકેતને લઇને ન બજવાતો એક ભાગ)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૫ મા.

સ્થળ:—રસ્તો. તેની પેલી ગેર લીલું મેદાન.

સમય:—માંદની ખીસી રહી છે.

(સંન્યાસી માધવાચાર્યની પુત્રિ મનોરમા રાજકુમાર હેમચંદ્રનો હાથ ઝાલી ગાતી ગાતી પ્રવેશ કરે છે.

મનોરમા: (ગાયન)

ખીસી રહી ચાંદની, આ શી જો છટા બરી

આંતરમાંદિ અવનવી સમૃદ્ધિ દે બરી—ટેક.

ચંદ્રનો વિકાસ પ્રથમ દિન પ્રતિદિન થાય છે; પૃથ્વીમાં ટલાપ્રકુલ મુંડરી કુલાય છે, ક્ષીણ તે થતી પછી તિમિરોદરે સમાય છે; સંગ માનવી જીવનવિકાસ ક્ષીણતા નીમાય છે,

.....—ખીસી રહી.

રાજકુમાર, ચાંદનીના પ્રકાશથી છંટાયલાં આ ઘેરા રંગના તરુપ્રકારે આપનાં મંગલ પગલે આભારી થયાં હોય તેમ કેવાં આનંદથી ઝૂંસી-તમને પવન નાખે છે ? પુણ્યશાળી જીવ, પરમાર્થ વીરપુરુષ, આપનાં વીરોત્સાહે બધાં આંતરને એ હિતસાદથી વધાવી લે છે. રે અવિશ્રાંત

દિવવાળા વિશ્રાંતિ પામશે અહીં ? આનંદ થાય છે અહીં ?

હિમચંદ્ર-આનંદ ! જેણે પોતાના દેહનો, પોતાનાં દિલનો, પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે; અરે-એ ભોગ આપનાં જેણે કોઇ નિર્દોષ જીવનને દુઃખી બનાવી દીધું છે, કોઇ નિર્દોષ કુલને ચૂંટી કુંડાવા ફેંકી દીધું છે તેને આનંદ કેવો ?

મનોરમા-રે કુમાર, આટલાં મોટાં મનમાં એવો સંકુચિત બાવ ભરેમાં. શું સ્વાર્થભૂમાં અનેરો આનંદ નથી ? તમારો અંતરાત્મા શું કહે છે ? આ દેહનો કે દેહનાં બંધનનો આ હૃદયનો કે હૃદયને વળગેલાંનો એક મહાન કર્તવ્ય માટે ભોગ આપવાથી તમારો આત્મા તૃપ્ત નથી થતો ? તમારો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન નથી થતો ?

હિમચંદ્ર-(શ્રીશંકર વિચારમાં પડી જાય છે. પછી) તમારાં આવાં વચનોનો તે હું શો જવાબ આપું ? એકએકથી વિરુદ્ધ બાવો મારાં ચિત્તમાં તોફાન જગાવી મને વ્યાકુળ બનાવી દે છે. હું શું કહું કે મારા મનમાં શું થાય છે ? છતાં એટલું તો ખરૂં જ કે મેં એક પારકું છતાં અતિ વ્હાલું જીવન ઝેર કરવામાં ભાગ લીધો છે એ વાતનો ઠંખ તો શમે તેમ નથી.

મનોરમા-પારકું જીવન ? કોનું ? સુમનતું જીવન તમે પારકું ગણો છો ? પ્રિયા પ્રિયતમ એ તો એક અંગનાં બે પક-ખાં જ માત્ર. દંપતિ એ એક જ શબ્દ છે તેમ એનું જીવન પણ એક જ છે. તમારી વેદનામાં એ ભાગ ન લે તો તમારા સુખમાં એ કેવી રીતે ભાગ લઈ શકશે ?

હિમચંદ્ર-જીવન એક ખરું પણ તેના ભાગ... સમાન કયાં ઘડાય છે ? એક કઠોર, ખીજો સુકુમાર, જે ધા કઠિન નર ખમે તે સુકુમાર અખળા કેમ ખમે ?

મનોરમા:-બૂલો છો. પત્થર પર પત્થર પછાડો તો તે કદાચ તૂટી જશે. પણ કેમજી વેલી પર પત્થર પડશે તો તે વળી જઈ ઝીલી લેશે ને પત્થર ઉઠાવતાં શ્રી પોતાનું સ્વરૂપ પકડશે. અખળાનું કેમજી અતઃકરણ મહાન પુરુષોનાં વધ જેવાં હૈયાં કરતાં વ વધારે સહનશીલ હોય છે, કુમાર.

હિમચંદ્ર:- (સ્વચ્છ) આને શું કહું ?

મનોરમા:-કેમ બોધ્યા નહીં ? એનો ઉત્તર ન મળ્યો, ખરૂં ? કયાંથી મળે ? સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો એક નમૂનો તમારે જોવો છે ? (ચંદ્ર ખતાવતી) પેલી ચંદા જોઈ ? અંશાંતિમાંથી શાંતિ અને શાંતિમાંથી આનંદ પ્રકટાવે એવો એનો શી-તણ પ્રકાશ છે. જે જાતે બળે છે તે જ બીજાને બળતાં બચાવી શકે છે, બીજાને શાંતિ અને આનંદ પણ તે જ આપી શકે છે. બળનાં હૃદયોમાં અમી સીંચવા ચંદાએ જાતે બળવું સ્વીકાર્યું છે. ચંદ્ર, તમે પણ પરતી વેદના શમાવવાં જાતે વેદના સ્વીકારી છે.

હિમચંદ્ર:- (નિઃશ્વાસ નાખે છે) હે શિવ !

મનોરમા:-શાંત થાઓ, બાઈ. શ્રદ્ધા રાખો કે એ વેદનાના તાપથી શુદ્ધ થઈ બીજમ-ત્રતના પ્રતાપથી પુનીત થઈ તમે તમારી અર્ધાંગનને વધારે ભાગ્યશાળી બનાવી શકશો. તેનાં સૌભાગ્યને દિવ્ય બનાવી શકશો.

હિમચંદ્ર:-ઓ પહેન, તારાં મીઠાં અને આશા-ભરી વચનો મારાં હૃદયમાં ત્હાડક રેડે

છે. પણ આજ માઈ ચિત્ત, મારી શુદ્ધિ,
માઈ કર્તવ્યજ્ઞાન મારા હાથમાં નથી.
હું કર્તવ્યમૂઢ બની ગયો છું. આજ
જન્મતને હું જૂદી જ નજરે જોઉં છું.
મંસાર આપો અને પ્રેમયય બાસે છે.
જડ વસ્તુઓના. પણ અણુએ અણુ
પ્રેમથી આકર્ષાઈ એક બીજાને ચોંટી
રહ્યાં છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, સર્વની
ગતિને એ જ આકર્ષણ નિયમિત કરે
છે. એતનસૃષ્ટિમાં પણ જોઉં છું તો
જીવું જાય છે ને નવું પેદા થાય છે.
શું વનસ્પતિમાં કે શું પ્રાણીમાં એ ક્રમ
અવિચ્છાત ચાલ્યો જ જાય છે. અને
એ સર્વને નિયમમાં રાખનાર એક જ
સુત્ર સર્વત્ર દેખાય છે. પ્રેમ! જલમાં
જળે એનો જ રસ ભર્યો છે, પથરમાં
જળે એ જ ભાવ ધટ્ટ જમાવ્યો છે,
પુષ્પોમાં જળે એનું જ મધુ પમરે છે,
આકાશમાંથી જળે એનો જ નાદ ધૂમે
છે, સૃષ્ટિ આખી જળે અને એક જ
ઉપદેશ આપી રહી છે-પ્રેમ! અહા
જહેન, એવી રીતે મારાં આખાં જીવ-
નમાં જોત-ગ્રોત યદ્ય રહેલ એ પ્રેમને
તે હું કેવી રીતે ફર કરી શકું?

મનોરમા-ભાઈ, સૃષ્ટિ તો એક જાતનું સંગ્રહ-
સ્થાન છે. જેને જેવું જેમએ તેવું તેને
તેમાંથી મળી રહે છે. મનના એ સ્વ-
ભાવ છે કે પોતાની જાતને અવગુણ જ-
જાતને પોષણ મળે તેવું જ કંઈક દરેક
જીવમાંથી શોધી લેવું. એટલે પ્રેમીનું
મન સૃષ્ટિમાં પ્રેમ જ શોધે છે, અને
તેને દેખાય છે પણ સચ્ચે પ્રેમ. પાપી
અને અધમ વૃત્તિવાળાઓને એ જ સૃષ્ટિ
પાપના સૂચનો અને પ્રલોભનોથી ભરેલી
બાસે છે, ત્યારે સ્વકલ્પન એમાં જ

પરમાત્માને-શોધે છે અને સાક્ષાત
પામે પણ છે. ભાઈ, રંગ દૃષ્ટિને લાગે
છે સૃષ્ટિને નહીં. દૃષ્ટિને કેવા રંગભ્રા-
રો એ તો પોતાના હાથની વાત છે.
એમાં સૃષ્ટિનો કે સૃષ્ટિકર્તાનો કંઈ
દોષ નથી.

હિમચંદ્ર-જહેન, તું મારી પિતાની ખુશિ યદ્ય
એટલે મારની વાતોથી મને મ્હાત કરે છે.
પણ વાત માત્રથી મ્હાત થાય એ આ-
લ્લખ નહીં.

મનોરમા-જતાં પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવી,
એટલું તો હૃદય કાળમાં રાખશો કે
નહીં?

હિમચંદ્ર-પરમાત્માને હાથે વ્હાણુ સોંપીશ,
જેમ હાંકવું હોય તેમ હાકે.

(નેપથ્યે ગિરજાનો સૂર સંભળાય છે)

“નાવડીવા કરી નેવ. બુઢી શું ગયા રે?”

x x x

(હિમચંદ્ર-ચમકે છે) એ-કોણુ ગાય છે?

(નેપથ્યે જ્ઞાન આગળ વધે છે.)

“ગંગાનાં તીરે રે અમૃત પીધાં

“પીધાં તે પાંચ ન દીધાં—બુઢી શું ગયા રે?”

x x x

હિમચંદ્ર-(સ્વગત) ગંગાને તીરે?—અમૃત પીધાં?
રથે-?

મનોરમા-સાવચેન વીરા મન તો એવું ચંચળ
પાપી છે કે જ્યાં ફાળ્યું ત્યાંથી ‘ઉડી
જશે. માટે તેનું પાંચદ સંભાળજો.
(સ્વગત) શું આ દૃઢ રહી શકશે?
પિતાજીએ પાત્ર જોયા વિના પ્રતિજ્ઞા
લેવરાવી છે. ક્યાં આનો ગજસી સ્વ-
ભાવ અને ક્યાં એ કારમી પ્રતિજ્ઞા!
(જવા જાય છે)

હિમચંદ્ર-ક્યાં ચાલ્યાં તમે?

મનોરમા-તરંગ ચાલે ત્યાં.

હૈમચંદ્ર-જરા સખર, મારા સાતિઠાતા, મારાથી
દૂર ન થાઓ.

મનોરમા-(હસી) કુમાર, તમારું મન ચચળ
છે તે કરના પણ અમે વધારે ચચળ
છીએ, એ પછીને તો તમે ધારશો
તો પાનરામા પૂરી માધી ચક્રશો, પણ
અમારી પાખો તો પાનરાને પણ તેહી
શકે છે નહીના તરગને તમે રોકશો ?
પવનની લહરને અટકાવી શકશો ? જો
એને રોકી શકો તો મને રોકવા આવજો

(નય છે) ।

હૈમચંદ્ર-કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી ! એનો સ્વભાવ
સમજવો એ મારે માટે તો એક
કોપડો છે

(નેપથ્યે ગાત)

“ગગાના તારે રે અમૃત પીધા

પીધા તે પાછા ન દીધા

ભૂતી શું ગયા રે ?”

x x x x

(આ પછીનો ભાગ બજવાય છે)

~~અંત~~

ભક્તકવિ અખો:

બારમાસ

(કાન્તમાલા આટે મોહલનાર રા. રા. અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની)

(૫૬)

બારે માસ સ્વામી તે સરખો સદા જીવ જાણ્યા વિના ભવ ભટકે:
માસને ખાસ જાણે રખે માનવી જીવ નિજરામથું બુદ્ધિ અટકે. બારે૦

કાતકિ કાં તકે એતે નહી જીવડા નિત્ય અવસર એવો નહિ જ આવે:
પંચ ઇન્દ્રિયતણું જ્ઞાન છે જીવ વિષે તે નીચ કરતે કરી કાં ખપાવે ?
જ્ઞાન ચક્ર ખીડાલ હટ્ટ ખર તે તણી વૃત્ત લેધ શું રે જીવે ?
વચન શુભનાં સુણી ચિત્ત એતે નહીં પડે અંધકૃપે લેધ હાથ દીવે: બારે૦

માર્ગશીરે સુખ હશે શુરદેવથી જે શુર બ્રહ્મવિદ્યા જ પેળે
આત્મ જાણ્યા વિના ભવવિષે આશ્વે આપ ઓળખ્યા વિના કાલદોષે:
ભક્તિ ને જ્ઞાન વૈરાગ્ય સીડી સદા તે વિના શુભામ કો નવ્ય પામે:
હરિ શુર સંતનાં ચરણ સેવો સદા તે વરાંસે જે કો રહેશે મામે. બારે૦

પોપ તું જીવને માહાબ્રહ્મ રસ વડે જો જડિ હાથ તુનિ વાક્યતીતા:
જે રસઅરથે હસિ અદર્નિશ રટે થીમુખે અચ્ચુત ગાયે ગીતા:
સંતસંગ સાધુ માંદાં તું પોપાદસ જો હાથ જડશે તુનિ હેત દરિનું:
જીવતો જીવતે મુક્તિ માંદાં લય સદા એ સમજતે કાજ સરશે જ નરનું: બારે૦

માહા જન જાણે રે હાજી નિત્યે હોયે કાલકરણત તોડી આશુપ કાપે:
કામ ને ધામ ધન દેખી શું ધસમસે સીપ આટે રૂપામોહાર ન આપે:
માદાત્મ જાણીઉં નહિ જ માહારાજનું કાજે કામ્ય અકાજ કીધું:
દેહાતીતને કામ્ય તે દેહ ભત્યો અમૃત ટાળી ને વિષ પીધું: બારે૦

ફાલભાંહે ગુણ છે ધણો. જીવડા શાલ ખોલે તેહને કાઢિ શોધીઃ
તે નળણ્યા વિના ભટકે બહુ ભવ વિધે સુકિતનું દાર તે મુખ્ય રોધીઃ
કરમ નાના દેરે શુભ. અશુભ બોખવે સ્વામી સમીપથી નવ્ય દેખે
અબ્દાતીન શબ્દે કરી ઝોળખે તે નર નાવે નામવેધેઃ પારે૦

ચિત્રવિચિત્ર એ અપલ માયા ખરી ચિત્ત દંધ હદે જો વિચારીઃ
ધ્રુ ને ચંદ્ર મુનિ સર્વ ક્ષરવાતણા ભરવાતણા માન્ય જે યથા સંસારીઃ
તું છે ક્રીડામૃગ કાલ માયા તણો મૃદ મક્કલાઈ શું મૃજ મરડે !
કેહી નિદ્રાએ સૂતો બકે પામરા કાલ તુજ મહેવા હાથ કરડે ! પારે૦

વૈશાખ જોતાં તું દશું જીવડા પર્વત સરખા બહુ-કોટિ ખાધાઃ
દિનકર સાથે કાલદાવે કીર્ણો પણુ કાલની દાઢિમાં તે ન લાધ્યાઃ
ઐશ્વર્ય ને આયણું જે દશગ્રીવનું બગદાલભ્ય લેહોમસ્ય સરખા
બહુ કાલ જીવ્યા પણ્ય કાલ લેખો નહીં છુદ લેખું દશું યમ વર્ષાઃ પારે૦

જ્યેષ્ઠ પદ જોતાં એ જ ભાસ્યું મને જે કશ્વર ઝોળખી અને આપ ગાળોઃ
હરિ ગુરુ સંતનાં ચરણ સેવો સદા બ્રહ્મ અસિદ્ધિ નિજ કર્મ બાળોઃ
જ્યેષ્ઠ માસે જલ ન્યાંહાં તાંહાં લિમટે અવની અંકુર જ્યમ મુકે લીલાઃ
ધ્રુ અંગ અંગમાં રથકી આતમા પ્રગટે જે આઘ અહંકારના કાઠ ખીલાઃ પારે૦

અપાડ માંહે પડ્યા દોહલા નર નીસરે દેહગૃહ રૂપીઈ ગર્ક મોહુંઃ
એમાં ગરકાવ થયા સુર મુનિ નાગ સર્વ એ સત્ય દોસે પણુ માંલ મોહુંઃ
એ માઆપોલાવાહામા બેહુ જ અધવચગયા પર દર્શન ખટચપટચ કરતા
જેહેનું હાથ અચાનક આવી હરિ ગૃહો તે જ નર નીસર્થા નેટિ મરતા. પારે૦

આવળે શ્રવ તું સર્વ દોસે ખરૂં દાણું દાણું કારતી જાયે કાયાઃ
કાલનું ચક્ર તે સહુને સરખું દલે સુર મુનિ દાનવ રંક રાયાઃ
આતમા ઝોળખે તે જ અળગો પડે જ્યમ જાલમાહાધીમે નહોએ જ પાણીઃ
એ અકલ કલા અહ્લુત સહયુગ તણી માહાજન હોસો તે રહેશે જાણીઃ પારે૦

ભેદવે સધળો ભેદ પામે રથકે જીવ શિવ મિલી રસરૂપ થાયેઃ
પંડથલાંડ તે એક ભાસે જ્યદા તદા કટા ભેદીને જંતુ જાયેઃ
નંદાં નહીં લોક પરલોક કારણકરણ ચયન ઉચ્ચાર વિધિ ધે ન પ્થાતાઃ
આશ્ચર્યખેલ આપે જ લહે આપણો જગતજંગલ મહી શિવ ધાનાઃ પારે૦

આસો આ સોડહ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણું રમે જેને શ્રુતિ સ્તવી કહે પ્રપંચપારેઃ
આપે ઉપાસે આપ આપે રમે કારતન સાધન નહીં છે વિચારેઃ

આપ હજીયં આપ વિલસે સદા મન વિના છેઃ મુદા જન જાણોઃ
અણુચર્યુ આપ સમઝે થકી ઝોળખે તે નર દેહમાં નથી ખંધાણોઃ ૫૧૦

એ બારે માસ પૂરણ થયાં તેહનિ જે જને અર્થ એહનો જ પ્રીત્યોઃ
વ્યપૂ વિમલ આકાશવત્ થઇ રહ્યાં શિવપદે લીન હવે જીવ ન હજીયોઃ
શીખે સાંભળે અનુભવે જે નર તે નર તે તદ્રૂપ થાયોઃ
પ્રત્યક્ષ રામ રમતાને ઝોળખી અખા સદ્યુરનો વ્હાલ હોયે તે જ ગાયોઃ ૫૧૦

॥ ચારે માસ સંપૂર્ણ ॥

ટિપ્પણ

માપ ઉપરથી પ્રભાતિયું લાગે છે. કરતે કામો, કૃત્યો.

૩ વાક્યનીતાઃ પરબ્રહ્મ. પોષાઈશઃ લંબે જ્ઞાન રૂપી પોષણ મળશે.

૪ કાળે જે કાર્ય ન કરવાતું તે ક્યું, કરવાતું તે ન ક્યું.

૫ કાલિઃ કાલ. સમીપથીઃ સમીપ છતાં.

૬ કરવાતણાઃ કર. જે જે સંસારી તે તે સર્વને મર્ત્ય જાણ. દેહીઃ કર્તૃતુષ્ઠ અદેવાઃ તને
જડપવા માટે આતુર થઈ રહ્યા છે.

૭ જોતાં તું કશુંઃ જીવે છે જે નહીં, અથવા ૧ દરાશીષઃ રાવણ. બ્રહ્માવલ્ય, લોભસ, ધણું
લાંબું આયુષ્ય ભોગવનારા ઋષિઓ (જીવે મહાભારત, વનપર્વઃ... ભૈમિનિ-પાંડવાશ્રમેઘ; વગેરે).
યમઃ જેમ.

૮ અગ્નિઃ અગ્નિવડે. ઉન્ટઃ નીહળી આવે. જેમ લીલા અંકુર જમીનમાંથી કુટી આવે, પહે-
લાંના સૂકાં ફૂંકાં કઢાડી નાખે તો જ; તેમ પ્રથમ અહંકારના ખીલા છૂટ્યાદિ.

૯ અને ૧૦ માં નીચે લીટી છાપી છે તેટલા અક્ષરમાં શબ્દ વિભાગ રો, અને અર્થ રો લેવા
તે બેસતું નથી. એટલે ૬ માં બેહુ તે કયા બે તે પણ વિચારવાતું રહે છે. આમાંથી ૧૦ માં
“ન્યમ જલમાંથી ન હોએ જ પાણી” એમ કહાય હોય.

૧૧ ખયો ભય દ્રવી નય ભેદ-સાચો ભેદ-પામી જઈએ એટલે. ધ્યે-ધ્યેય.

૧૨ કાતકે કાંતકે અને આસો આસોડક એમ મૂલમાં બેવડું છે નહીં. પ્રથમ સ્થળે ત્રણ
અક્ષર અને બીજે બે અક્ષર બેવડાવીને ઉપર પંક્તિઓ છાપી છે તે સચન માત્ર છે.
વ્યપૂ=વપુષ્.

દરેક માસના નામમાં શ્લેષ હોવાથી તે વાક્યનો ખીલે અર્થ પણ લેવાય છે; પરંતુ અહીં
માત્ર મૂળ છાપવાનો જ ઉદ્દેશ હોવાથી માત્ર ટિપ્પણ આપ્યું છે. પૂરે વિવરણ રચવાનો આશય
નથી. તથાપિ ઉપરમાં એટલું ઉમેરીશું કે કવિ સચિતાનારાયણની અલંકાર ચંદ્રિકામાં રતનાવલિ
અલંકાર આપ્યો છે તે ભતની જ અખાની ગાસોનાં નામ આવે છે તે દરેક પંક્તિ સધાયેલી છે.

૧૦૫

૧૧ ૧૧ “ઐશીંગણ”.

મર્મવાણી થોડી થોડી

(૫૬)

શુ દહાવિયે ઐધાની જોડી રે ! ઝાઝેરા તમને ?

ક્રુવ.

ઐધાની જોડી વ્હાવા, માવાએ તોડી ત્યારે—
રાધા બિચારી મરોડી !

શું.

સોજસો ગોપી અમે તો હારીને બેઠા રે—
કુન્ન કાની લૂચી ખોડી !

શું.

ત્યા જઈ કીધા વ્હાલે માખાપ ખીખ રે—
અહીં આ ચોળાવી રાખોડી !

શું.

ઐશીંગણ પ્રજુલ ભક્તના પ્રાવની રે—
મર્મવાણી થોડી થોડી !

શું.

૧૦૬

રા. શા. કાવસજી જમરોદજી સંતજી:

સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી અનુવાદ

(સાદ્વિધિરિત)

યદાત્રા નિજમાલ૦

સુષ્ટાએ લખી જે કપાળપટમાં સંપત્તિ યોડીવણી
તે પામે મરુદેશમાં ય; વધુ ના પામે મુવર્ણાદિથી;
તો ધીરા યધ, બાધ, કોટિપતિને ના દાખવે દીનતા:
કારો અગ્નિધર્મો, વા કુવાર્મો, -પટમાં છે નીરની તુલ્યતા !

રે રે વાતક૦

બાધ વાતક, સાવધાન મનથી મ્હાફે જરા સાંભળ,
આકાશે બહુ હોય મેધ પચુ તે સૌમાં ન તેવું બળ;
કોઇ શ્રદ્ધિથી ભૂમિ તૃપ્ત કરતા, કોઇ વૃથા ગર્જતા,
જેને જોય જ તેનો તેનો નિકટ દેખાડ મા દીનના !

અથે દાનવવૈરિણ૦

અર્ધો દેહ જ શૈવ અચ્યુત હરે, અર્ધો હરે પાર્વતી;
આ પેરે લય પામતાં જગતમાં કામારિ, હે બ્રૂપતિ,
ગંગા સાગર જળ, ચંદ્ર ગગને, નાગેશ પાતાલમાં,
સર્વસત્ત્વ અધીશત્વ તુજમાં, ને ભૈક્ષ્ય તો મુજમાં !

ગ્યાસ્ય નૈકતયા૦

ના એકત્ર કીધાં બૃહત્ જુતિગણો, જન્મ્યો ન વલ્મીકથી
બેડો અચ્યુતનાભિમાં નવ, મહાબાબો ન ભાબ્યાં કદી,
ચિત્રાર્થો સુબૃહત્કયા કર્યો નથી, ના છું સુરેનો શુર,
રાજન ત્વદ્વચ્છુકોટિકોટિકવનો શી રીત હું તે કરું !

અયં માર્ત્તન્ટઃ કિમ્૦

આ માર્ત્તક ખરે પ્રનાપનિધ ? ના ના, સમ અન્વે મજે;
અગ્નિદેવ જ સત્ય આ પ્રખર ? ના, તે સર્વ દિક્ પ્રજ્વળે;
પોતે ઉચ્ચ કૃતાન્ત આ ? -મહિપ ક્યાં ક્યાં પાશ એના કહો:
વિગ્નાન્તિર્થો ભવત્પરાક્રમ રણે દેખે દ્વિપત્તૈનિકો !

૧૦૭

શા રા ચંડશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ઝરણું ! શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

(૫૬)

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝરણું !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

શુ ઝીણા છો તેથી મઝાઓ ?

ઝરણું !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ઝીણા છતાં છો પ્રભુના પ્રેમી

તો પછી કાં લજવાઓ ?

ઝરણું !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

ન્હાના તથાપિ સુન્દર વહેણો

નિર્મલ નીરના વદાવો,

ઝરણું !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ

કેક તથાસતા ગસીયાઓની

ગસતી તરસ છીપાવો,

ઝરણું !

શાને હા ! આમ સૂકાઓ ?

મનદગ્ધ મીઠા અમી અનેરા

આજ આજ ઝૂંપાવો,

ઝરણું !

ના ! ના ! ન આમ સૂકાઓ.

ચંડશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

૧૦૮

૧૧. ૨૧. રામનારાયણ વિગ્ધનાથ યાકઃક:

પૃથિવી સૂક્ત*

દીક્ષા ગૃહત્ સત્ય ને ઝન ઊમ
ધારે પૃથ્વીને, તપ ને ઘસ યગ,
તે ભૂત ને ભાવિની પત્ની પૃથ્વી
કરે વિશાળ અમ કાજ લોક.

૧

ન સંકલ્પનાં મદી^૧ માનવો છે,
ઉચ્ચા લાંબા દેશ ને પાધરો ન્યાં,
ધારે નાના વીર્યની ઝોપધિ ને,
ભૂ! વિસ્તરો, મ્હેર કરો અમેને.

૨

જેમાં પાણી સિન્ધુ છે ને સમુદ્ર,
ન્યાં અન ને કૃષ્ણિઓ^૨ ઊપજે છે;
ન્યાં આ પ્રાણી ગતિવાળું રુરે છે,
તે ભૂ! અમને પ્રયમ પેય આપો.

૩

જે પૃથ્વીને ચાર દિશા રહી છે,
ન્યાં અન ને કૃષ્ણિઓ ઊપજે છે;
ધારે પ્રાણી ગતિવાળું બહુ, તે
રાખો અમેને ગાય ને અન્નમાંદી.

૪

* અથવચ્છેદના ૧૨ માં કાષ્ઠના ૧ લા અનુવાકના ૧ લા સૂક્તનો અનુવાદ કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. મૂળનો અર્થ મૂળના છન્દો, મૂળનું સંગીત સમજવાની, તથા તેમાંથી જે કંઈ સમજી શકાય તેને મૂળશીમાં ઉતારવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં મને આ સાદસ જ લાગે છે છતાં પહેલા પ્રયોગ તરીકે તેની જૂલો વિદ્વાનો દરેકજર કરો એમ આશા રાખું છું. અર્થ કરવામાં બિંદળી અને ત્રિવિધ બન્નેની મેં મદદ લીધી છે.

સૂક્તની અનુક્રમણીમાં અનેક છન્દોનાં નામો આપ્યાં છે. બિંદળી તેનું સાદું વર્ગીકરણ કરે છે. મેં અને તેટલું મૂળને અનુસરીને, ગાયત્રી, અનુકૃત્, ત્રિષુભ્, અને જગતીમાં અનુવાદ કરેલો છે અને, એક પાદમાં અનુક્રમે ૮, ૮, ૧૧, ૧૨ અક્ષરો આવે એવું એમનું સાદું લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે. કયાંક ૧૦ અક્ષરનું પાદ પણ આવી ગયું છે.

૧, અસંબંધં ચણતો માનવાનાં અને...મધ્યતો...એવા બે પાક પૈકી બીજો અર્ધ સ્વીકાર્યો છે.

૨ મૂળનો કૃષ્ટપઃ શબ્દ જ અનુવાદમાં પણ રાખેલો છે. તેનો સમ્પ્રદાય ખેતી થાય છે પણ ખેતી કરનાર માણસો-માણસની જ્ઞાનોના અર્થમાં એ ગળદનો દક્ષિણ ધણી વાર થાય છે.

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજો સ્તૌર્ષ્ય^૩ ખેલ્યા,
જેમાં દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા,
આવાસ અર્થે ગાય ને પક્ષીઓને,
અમને આપો પૃથ્વી તે ભાગ્ય, વર્ચસ્વ. ૫

વિશ્વંભરા વસુધા ને પ્રતિષ્ઠા,^૪
દિશ્વપવક્ષા, હામ કે જંગમોને,
ધારે વૈશ્વાનર અગ્નિ ને જે,
ઇન્દ્રઋષભા,^૫ ઇન્દ્રે યાપો અમોને. ૬

સૂતા વિના રક્તતા નિત્ય જેને,
દેવો પૃથ્વી--ભૂમિને અપ્રમાદે;
તેહ દ્વંજો મધુ પ્રિય, કરો પ્રોક્ષણ તેજતું. ૭

અગ્ને દત્તી અર્ણવે સલિમ જેહ,
માયાથી જે અનુસર્થો મનીષિઓ,
જે પૃથ્વીનું અમૃતરૂપ હૃદય
મલે છાણું પરમ વ્યોમમાં છે,
દો તેજ બલ તે ભૂમિ, અમને રાષ્ટ્ર ઉત્તમે. ૮

જેમાં પાણી ફરતાં એક રીતે
અહોરાત્ર અપ્રમાદે ઝરે છે;
તે ભૂમિ બહુ ધારા દૂધ દ્વંજો,
કરો પ્રોક્ષણ તેજતું ૯

જેને માપી અશ્વિનોએ, વિપ્લુના વિક્રમો^૫ જહીં;
કરી રાત્રીપતિ ઇન્દ્રે, નિઃશત્રુ આપમાટ જે;
તે ભૂમિ, માન પુત્રશું, વિસર્જો પય મળને. ૧૦

૩ ધારણ કરનારી, એવા વૈજિક અર્થમાં આ રાજદ અહીં વપરાયો છે.

૪ ઇન્દ્રે જેનો ઋષભ-આખરો છે એવો.

૫ મૂળ અર્થ પગલાં ચાલ છે. સવારે બપોરે અને રાત્રે આકાશમાં જે ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની છે તેને પગલાં કહેવાં છે. આમાંથી જ વામનનાં ત્રણ પગલાંની પુરાણ કથા ઉત્પન્ન થાય છે. વિક્રમ નો અર્થ પરાક્રમ પણ થાય છે.

તારા ગિગિ હિમવન્તા પહાડો
અરુધ તારૂ પૃથિવિ રૂડું હળે,
ભૂરી કાળી લાલ ને વિશ્વરૂપ^૧
ઈન્દ્રે-રક્ષી ધ્રુવ ભૂમિ પરે હું,
રહું બોલો અણતાયો, અહણાયો જ અક્ષત ૧૧

પૃથ્વી તારૂ મધ્ય લે નાભિ તારી,
તારા તનૃથી સક્તિઓ ઉદ્ભવી જે,
તેમા મૂખી શુદ્ધ કરો અમોને,
ભૂમિ માતા પુન હું પૃથ્વી કેરો,
પિતા પર્વતો અમને ભરી દો ૧૨

બાધે વેદી જેહ ભૂમિની માહી,
સૌ કર્મકારી યાજતા યજ જેમા,
રેષાયે છે યુષ જે પૃથ્વીમાહી
બોલા, તેજસ્વી, આહુતિઓની સામે,
અમને ભૂમિ વાધતી તે વધાવે. ૧૩

પૃથ્વી રાખે દેવ અમથી લહે જે,
પર્વતે મનથી વા કારી શસ્ત્રે,
ખેલેા ધા દૈ વશ તેને કરી દે ૧૪

તૃથી જન્મી મર્ત્યો તૂમા કરે છે,
ધારે છે તું બેપગા ચોપગાને
તારા પૃથ્વી પાચ આ માનવો છે,
જે મર્ત્યોને અમૃત એવું ન્યોતિ
મૃત્ જીમન્તો ગરિમથી વિસ્તરે છે ૧૫

હોઝો અમને તે પ્રજા સૌ સમઘ,
પૃથ્વી મને મધુ દે વાણી કેરૂં ૧૬

સર્વ-જનની માતા ઓપધિની,
ધ્રુવા પૃથ્વી ધર્મથી જેહ ધારી,
રહી કન્યાણી પર આહુ નિત્ય. ૧૭

મોટા વાસ, થઇ છે તું મોટી,
મહાન વેગ, હેપ, તારો ધ્રુવરો,
મહાન ઇન્દ્રે રક્ષતો અગ્રમાદે,
તે ભૂમિ અમને ખૂબ, ઝળકાવો દિરપ્ત શા,
મા કરો દેપ કો અમ. ૧૮

ભૂમિમા ને અગ્નિ છે ઓપધિમા,
પાણી ધારે અગ્નિને, છે શિલામા,
જનોની માંહો છે અગ્નિ, ગાય અન્વે ય અગ્નિઓ. ૧૯

ઘોથી અગ્નિ તપે છે ને,
અગ્નિદેવતું ઉરુ અંતરિક્ષ,
મર્ત્યો પ્રગટાવે અગ્નિ, હવ્યવાહ ધૃતપ્રિય. ૨૦

અગ્નિવસ્ત્રા ઘૂંટણે કાળી પૃથ્વી,
મને કરો તીક્ષ્ણ ને તેજવન્તો. ૨૧

ભૂમિમાં દેવને દે છે, યત્ત હવ્ય યથાવિધિ,
મનુષ્યો મર્ત્ય જીવે છે, અન્ન સ્વધાથી ભૂમિમા;
તે ઘો ભૂમિ પ્રાણ આણુ અમોને,
દીર્ઘ આપો મુજને પૃથ્વી આણુ. ૨૨

પૃથ્વી તારો ગન્ધ જે ઊપજ્યો છે,
ધારે જેને ઓપધિઓ, પાણી જેને,
જેને ગન્ધર્વો અપ્સરા ભોગવે છે,
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેપ કો અમ. ૨૩

પેડો તારો ગન્ધ જે પદ્મમાહો
સૂર્યા કરો જેહ વિવાહમાહો,
અગ્ને અન્નયો અમરોએ ગન્ધ, પૃથ્વી !
તેહથી સુરભિ કર, મા કરો દેપ કો અમ. ૨૪

જનોમાં ગન્ધ જે તારો, સ્ત્રીમા જગ નરે ઘૃતિ,
જે અશ્વોમાં વીરોમાં, પશુમાં હસ્તિઓ વિરો;
કન્યામાં ભૂમિ ! જે વર્ચસ્, તે અમેા સાચ જોડજો,
મા કરો દેપ કો અમ. ૨૫

શિલા ભૂમિ પ્હાણુ ધૂળ, ધારી બેળા જ ધારી તે;
તેહ દિરપ્તવશાને, પૃથિવીને નમ્યોહું હું. ૨૬

જેમાં વનસ્પતિ ઘસેા, ધ્રુવ નિત્ય રહે જામાં,
સંબોધિયે સર્વ-ધારી તેહ ધારેલી પૃથ્વીને. ૨૭

જિભા ચતા અને બેઠા, જિભા કે રંગ વાળતા,
પગે જમણા ડાબાએ, લથડીએ ન ભૂમિમાં. ૨૮

વહુ પૃથ્વી પાવનકારિણીને
ક્ષમા, ભૂમિ, બ્રહ્મથી વાધતીને,
બેસિયે ભૂમિ, તું પરે, ધારતી જે
શક્તિ પુષ્ટિ થી અને અજભાગ. ૨૯

અરે જળો શુદ્ધ શરીર ઠાળે,
જે છે હુત્પ્ર ભૂમીએ સત્તુમાં તે,
પૃથ્વી ! કંઈ શુદ્ધ અને હું શુદ્ધથી. ૩૦

તારી દિશા પૂર્વ જે ઉત્તરે છે,
ભૂમિ તારી નીચલી જે પછીની,
રેડી હોળે ચાલતાં તે મને સૌ,
આધાર લેતો જીવને પડું ના. ૩૧

હાંકે નહિ આગળ પાછળેથી,
ઉચ્ચેથી કે નીચેથી ના,
અમને સ્વાસ્થિયા થા ભૂમિ, મળે ના વાટપાડુઓ,
સૂર રાખ સરખે. ૩૨

તને દેખુંહું હું ભૂમિ, જ્યાં સુધી સૂર્ય મિત્રથી,
ત્યાં સુધી વર્ષથી વર્ષ, અશુ નહ મરો નહિ. ૩૩

ચૂનો સૂતો ફેરવું જે
પાસાં, ભૂમિ ! વામ કે દક્ષિણે હું
લાંબા પાસાંભેર સુષ્કએ, તું પરે આવી જે મળે,^૭
અમેને માં હણે તહો, પૃથ્વી ! પથારી સર્વની. ૩૪

બોલી નાંખું ભૂમિ ! જોઈ, તેય તત્ત્વેવ જાગળે,
મા દમતું મર્મ તારું, તારું હૃદય પાવની. ૩૫

૭ જે કોઈ બાજુ પાસાં ફરીએ તે બધી બાજુ સામી પૃથ્વી આવીને મળે છે

તારાં વર્ષાં શ્રીષ્ઠ ભૂમિ !
 શરદ્ હેમન્ત શિશિર વસન્ત,
 સ્થાપેલી ઋતુઓ વર્ષ તારાં
 દેવો અમેને અહોરાત્ર પૃથ્વી ! ૩૬

જે પાવની સર્વ કુળવી કાટે,
 જેમાં હતા અગ્નિઓ વારિમાંહી,
 છોડી દેલી દસ્યુઓ દેવ-દેવી,
 પૃથ્વી વરી ધન્વને, વૃત્તને ના,
 રહી વીર્યવાન્ વૃષભ સદ્ માટે. ૩૭

જ્યાં આસન દવીપાત્ર, યુપ રોપાય છે જહાં,
 અર્ચે છે ધ્યાસરો જેમાં, ઋક્ સામયી યજુર્વિદો,
 યોગ્યે ઋત્વિજે જેમાં, પાવાને સોમ ધન્વને. ૩૮

ભૂતકર્તા ઋષિઓએ, પૂર્વે જ્યાં અર્ચાં ગાયને,
 પવિત્રોએ સાત સત્રે, યજ્ઞથી વપની સદ. ૩૯

તે ભૂમિ અમને આપો ધન જે ધૃત્વિજોએ અંગે,
 પધારો તે પછી ભગ, જાઓ ધન્વ પુરોગ ત્યાં. ૪૦

જેમાં હૃદય સ્વરે મત્યો ગાયે નાચે છ ભૂમિમાં,
 ઝૂંઝે છે જ્યાં, મહારાષ્ટ્ર ગડગડે હુંહુંબિ જહાં;
 તે ભૂમિ હાંકે અમ રાત્રુઓને
 કરો સુજને નિઃશત્રુ પૃથ્વી. ૪૧

જેમાં અત્ર વહરી યવ, જેની આ પાંચ કૃષ્ણો,
 નમે, પર્જન્યપત્નીને, ભૂમિ વર્ષાથી પુષ્ટને. ૪૨

જેનાં પુરો દેવકૃત, જેનાં ક્ષેત્રેજ ઝૂંઝા,
 પ્રગપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથિવીને
 કરો અમેને સુખદા સ્થલે સ્થલે. ૪૩

ધારે રૂઢા ગુણ નિધિ બહુ સ્થલે,
 પૃથ્વી મને દો મધિ ને દિરણ,
 વસુદા અમેને વયુ આપનારી
 દેવી આપે એક પ્રસન્ન ચિત્તે. ૪૪

બહુધા બોલી બોલતા સોક ધારે
નાના ધર્મોના પૃથ્વી યથાસ્થલ;
ફોડો મને દ્રવ્ય સદસ ધારથી
હાલ્યા વિના સ્થિર થેનુની પેટે. ૪૫

તારો સર્પ વીંછી દોરદંથી
ઠાઠે માર્યો ગરીબડો છુપાતો,
પૃથ્વી! હાલનાં જાંતુ, જે જે વર્ષામહી ફરે,
તે અમો પાસ ના સરે, જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૬

તારા માર્ગો બહુ જે જનોના,
વાટો, રોગો ગાલીઓને જવાના,
જેમાં આસે ભદ્રને પાપ બન્ને,
જીતીએ તેહ પચેને, જ્યાં ન શત્રુ ન તરકરે,
જે શિવ મ્હેર તે કર. ૪૭

ધારે મૂર્ખ અને બારે,
બલા બુડાનાં નિધનો સહનતી
વરાહથી મેળ રાખી પૃથિવી
ઉધડે છે જંગલી બુડ મારે. ૪૮

તારાં રાત્રી પશુ, પ્રાણી રાત્રે
સિંહ, વાઘો, મનુષ્યબક્ષી ફરે છે,
પર, જરખ, પૃથ્વી! દુર્ભાગ્ય પારો,
ફરે ઋક્ષીક્ષ રાક્ષસો અમોથી. ૪૯

જે ગન્ધર્વો અપ્સરાઓ, અરાયો ને કિમોદિનો,
તે સૌ પિશાચ રાક્ષસો, અમોથી દૂર તે કરો. ૫૦

જેના બહુ ભેષમાં પક્ષી જાડે,
દસો સુપણો શકુનિ ને પંખી;
વાયુ ત્યાં માતરિશ્વા ફરે છે,
આંધી કરતો તરઓ છુણાવતો,
જવાલા દલે વાયુશું આંધી પાછી. ૫૧

જેમાં બળ્યા કૃષ્ણ ને લાલ એવા, . . .
 અહોરાત્ર ભૂમિપરે સુટેલા,
 વર્ષાથી પૃથ્વી-ભૂમિ ખૂબ વીંટી
 અમોને મહેરથી તે દો, ધાર્મોધામ બધો પ્રિય. ૫૨

હૌ, પૃથ્વી, અન્નરિક્ષે આ, મને આકાંક્ષે આપિયું,
 ન મેધા વિશ્વેદેવોએ, પાણીએ સૂર્યે અગ્નિએ. ૫૩

હુ હું પ્રભાવશાળી ને, ઉત્તર નામ ભૂમિમા,
 વિજયી સર્વજિત હું ને, જેતા સર્વ દિશા મર્દી. ૫૪

પહોણે થતી આગળ પહોળી જે તું,
 પ્રસરી થઇ મોટી દેવોએ કલાથી,
 ત્યારે સુખત ઘુંગમાં પ્રવેશું,
 અને દિશાઓ ગ્ની ચાર, દેવી । ૫૫

જે ગાગો જે અરંધ્રો જે સમાઓ યાવ ભૂમિમા,
 જે સંગ્રામે સમિતિઓ ત્યાં તારું પ્રિય બાળીએ. ૫૬

ગતો પૃથ્વીમાં વસનાં ઉડાડયા
 ગન્મી ત્યાંથી, રજા જેમ અશ્વ.
 રૂડી, પુરોગા, લુપન રક્ષનારી,
 પનસ્પતિ આપધિઓની ભૂમિ. ૫૭

જે બોલું તે મધુવાળું બોલું,
 જે દેહું તે મને વરે,
 તેજસ્વિ હું વેગવાળો, હણું અન્ય જ હિંસકો. ૫૮

સાન્તિલી, સુરભિ, રૂડી, મીઠું જેય જ આક્રિમાં,
 દ્વિધાળી દો આળીવીદ, ભૂમિ ! પૃથ્વી પયે સત્. ૫૯

જેને બોળા અર્ણવે હવિપથી,
 વિશ્વકર્માએ રજામાં ગયેલી,
 ભોગ પાત્ર શુભ રાખેલું કાઢ્યું,
 ભોગો મારે, જેમને માત હોય. ૬૦

જનો ઢેરી આવપતીઈ જ તું છે
અદિતિ કામદુષ્ટા વિસ્તરન્તી,
જે જીવું તે તુજ કાજ પૂરો
પ્રજાપતિ ઝડતનો અગ્રમયો. ૬૧

જન્મ્યા અમેતિ તુંપરે જન્મેલા
અશાગી ને અયક્ષ્મા પૃથ્વી હોજો,
જનનન્તા દીર્ઘ આયુધ્ય-માટે
બલિ ધરંતા રહીએ અમે તને. ૬૨

ભૂમિમાતા મને મૂક, મ્હેરથી સુપ્રતિષ્ઠિત,
કર્ષ ! હોતે અનુકૂલ રાખ શ્રી-ભૂતિમાં મને. ૬૩

૬ વસ્તુઓ પ્રતી ઉવાચ પદી રહેવાનું પાત્ર એવો-આવપન નો અર્થ થાય છે. અહીં પણ
એજ અર્થ લાગે છે.

શુદ્ધિપત્રક

વિભાગ ૧ લો.

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	૧૩	આત્મારામ (પોતે)	આત્મારામ પોતે
૨૩	૧	૩	તમામ	તોપણ
"	"	૮	શાંતિ નદી	શાંતિ વણી નદી
"	"	૯	કહ્યું	કહ્યું છે
૩૦	કર્તાના નામ પછી		ઉમેરવું-	("ધ્રુમકેવ")
	૧	૧૮	ટાઠ	ટાઠક
	૨	૨૦	રાનની	રાન
૩૪	૨	૨૬	ને નિદ્રામાંથી	ને રાત્રિ જાગે નિદ્રામાંથી
૩૫	૨	૩૩	lovely	lonely
૪૧	૧	૨	જોગ	જોમ
૪૭	૧	૧૭	સમ્યસમ્યાઓ	સમ્યસમ્યાઓને
૪૯	૧	૬	તો આવીશ	તોય આવીશ
૫૪	૧	૮	હકરાંજા	હકરાળાં
૫૮	૨	૮	આત્માની	આત્માને
૫૯	૨	૧૭	ખેંચનાર	ખેંચનાર
૬૨	૨	૧૧	સવિતા	સરિતા
૬૬	૧	૨૨	ખેલો...	ખેલો જીતે બધ ગયો
૬૮	લેખાંક ૧૫ ના કર્તાનું નામ			વૈકુંઠલાલ
૬૯	૨	૪	તે	તો
૭૨	૨	૧૯	મેં	તેં
૭૫	૧	૪	મદિ	મદે
	૨	૨	લલચાવના	લલચાવવા
૭૬	૧	૨૪	નદિ	નથી
૭૭	૧	૧૩	મંદીઆ સ્તંભ	મંદા સંદીઆ

વિભાગ ૨ નો

પા.	કોલમ	પાનિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૯	૨	૨૪	દત્તા	દત્તા
૮૯	૧	૨૫	નમન	નમન
૯૦	૨	૧૫	ઉભય એને	ઉભય એને
૯૩	૧/૨	૧	દેવખાસા	દેવખાસા
	૨	૩૦	ચાલાક	ચાલાક
૯૫	૨	૨૪	ઝાડાના	ઝાડાના
૯૭	૧	૩	પિતૃમુલ	સમાજબંધારણ પિતૃમુલ
	૨	૭	અસ્મિતા	આ અસ્મિતા
૧૦૨	૨	૮	બડબાડી	બડબાડી
૧૦૬	૨	૨૯	સ્વત્તો	સ્વત્તો
૧૦૭	૨	૫	હૃદયગમ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૬	કલાના આત્માને	સર્વે કલામાં આત્માને રચાને
૧૧૩	૧	૨૫	જોપીઆઓએ	જોપીઆઓને
૧૧૪	૧	૨૯-૩૦	તનાપુરા	પુરાતન
"	૨	૧૪	એ દિવસ	એક દિવસ
"	"	૩૦	એ આપણી	એ શક્તિ આપણી
૧૧૫	૨	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ-થએ
૧૧૮	૨	૨૨	પશુએ	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃગતુષિલુકા	મૃગતુષિલુકા
"	૨	૧૫	વીરતાગી	વીરતાગી
૧૨૬	૧	૨૦	ગૃક્ષાસ્થળ	ગૃક્ષાસ્થળ
"	૨	૧૭	વપરક	વપરક
૧૨૯		૨	પુતળીબાધ	પુતળીબાધ
૧૩૭	૨	૨	પરિણિતિ	પરિણિતિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભવતી
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વલક્ષી	સ્વલક્ષી

૧૩૯	૧	૧૩	બધામાં	બાધામાં
૧૪૧	૧	૨૨	એવું	“એવું
૧૪૨	૧	૪	મન	મનનં
૧૪૮	૧	૨૪	એની	એની
૧૫૦	૧/૨	૧૬/૨૫	નિયત્ર	નિમત્ર
૧૫૧	૨	૨૧	હુનિયામાં	હુનિયાનાં
૧૬૦	૨	૧/૮/૧૮	જે	ને
૧૬૧	૨	૯	તેમ	તમે
૧૬૪	૨	૨૧	દત	દત
૧૬૬	૧	૨૧	ઓળખતા	આલેખતાં
૧૭૨	કૃતિ	૩૭ ના	દર્શના પિતાનું નામ--	અવેરીલાસ
૧૭૩	૧	૨૫	એ નાની છું પડી	એના (Anna શેકસ્પીય- રની પત્ની) ની છું પડી
૧૭૫	૨	૧	મૃત્યુ	“મૃત્યુ
૧૭૭	૧	૮	દત્તે તન્નિધા	દત્તે તન્નિમા
”	૧	૨૧	વિષે તો	વિષેને
”	”	૩૧	પતે	પ્તે
”	”	૩૩	ચયતે	ચ્યેતે
૧૮૨	૧	૧૬	વિચિત્રશંકર દિ	વિચિત્ર શંકરદિ
૧૮૩	૨	૨૭	અનાવરથા	અનવરથા
૧૮૭	૨	૮	વાંચું	વાંચું છું
૧૮૯	૧	૧૨	શિષ્યસ્તે । ૦ન્ન	શિષ્યાતે । ૦ન્નામ
૧૯૦	૧	૧૫	warm	warm
”	”	૨૯	એકલે	એકલે

વિભાગ ૩ જે

પૃ.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૦		૭૫	મનની	મિનની
૨૦૧		૧૮	સ્વિતમ	સ્વિતપ

વિભાગ ૨ નો

પા.	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૯	૨	૨૪	દત્તા	દવા
૮૯	૧	૨૫	નમન	નમને
૯૦	૨	૧૫	ઉભય બેને	ઉભય બે
૯૩	૧/૨	૧	દેવઆસા	દેવઆસા
	૨	૩૦	ચાલાક	ચાલક
૯૫	૨	૨૪	ઝાડાના	ઝાડના
૯૭	૧	૩	પિતૃમૂલ	સમાજન
	૨	૭	અસ્મિતા	અ અસ્
૧૦૨	૨	૮	બાબાદી	બાબાગી
૧૦૬	-	૨૯	સ્વત્તો	સ્વત્તો
૧૦૭	-	૫	હૃદયગમ	હૃદયગમ
૧૧૧	૧/૨	૧૩/૬	કલાના આત્માને	સર્વે કલ
૧૧૩	૧	૨૫	ગોપીઆઓએ	ગોપીઅ
૧૧૪	૧	૨૬-૩૦	તનપુરા	પ્રતાન
"	૨	૧૪	એ દિવસ	એક દિ
"	"	૩૦	એ આપણી	એ સ
૧૧૫	૨	૬	ગ-અ-થ	ગ-અ
૧૧૮	૨	૨૨	પશુએ	પશુએ
૧૧૯	૨	૫	મૃમત્સુષુદા	મૃગા
"	૨	૧૫	વીરતાગી	વીર
૧૨૬	૧	૩૦	વૃક્ષસ્થ	વૃક્ષ
"	૨	૧૭	વયસ્ક	વયર
૧૨૯		૨	પુતળીઆઇ	પુતળ
૧૩૭	૨	૨	પરિણિતિ	પરિ
૧૩૮	૨	૩૦	અનુભવતી	અનુભ
૧૩૯	૧	૧૦/૧૨	સ્વસક્ષી	સ્વસક્ષ

અર્થ	અર્થ	અર્થ
૨૦૪	૩	અપર્યાપ્ત
૨૦૬	ઉશ્વેશી	જીવતી
૨૦૯	૫૪	મી કૃતિના કર્તાનું નામ-રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર જીવ ("લલિત")
૨૧૧	૧૮	જોડલ
૨૧૨	૧૭	સાધર, ઉડાઈ
૨૧૩	૨૮	જોગસ્વાન
૨૧૪	૬	કિશોરવસ્થામાં
૨૧૭	૨	સ્વ.
૨૧૭	૨૬	જાણાય
૨૧૮	૧૮	આમારૂં
૨૨૮	૭	"દુઃખાબ્ધિમાં
૨૨૯	૬	દુહિતર
૨૩૧	૧૦	ગયા, ચે
૨૩૭	૧૭	રેલાલગે
૨૩૯	૨	શાસ્ત્રી
૨૪૧	૬	ચંદ્રાપીઠ
"	૧૩	રહેા
"	૨૧	બાણિ
૨૮૨	૭	સદન
"	૧૬	પાર
"	૧૭	પરિ નય
		શી પરિ નય

૨૫૨	૧૫	અંચલ	અંચલ
„	૨૭	દિલકું	મુખકું
૨૫૩	૯	મુખકું-સીમંતેથી	મુખ તે-
		શું શું ન મુખ્યું	દળેતાળી ધર્મ સામે
		૧૦ મુખી ચૂમી ફરી ચૂમ્યું મુખી ચૂમી જ ચૂમ્યું મેં-	
૨૫૮		કૃતિના નામ ૧લી એક લીટી ઉમેરી લેવી-	
		(કો-૧માલા માટે મોકલનાર રા. રા. જયશંકર પી. ત્રિવેદી)	
૨૫૯	૧૨	પુષ્પ	પુષ્પ
૨૬૭	૧૭	શીર	ચીર
		છેડી દીડી અદીક કો ગાડુગરે મુજ પેડું કીધું ઉર,	
		મુજને નવ કો રોકેશો	
૨૬૮	૫	તિરેછી	તિરછી
૨૭૩	૩	બુધેખાં	બુધેખા
૨૭૩	૧૬	વૃક્ષોને	વૃક્ષો ને
૨૭૬	૮	ખંડ ને	ખંડ ન

વિભાગ ૪ થા.

૨૭૯ (ત્રિયા કવિતાને આધાસન) એ કાવ્યમાં ૧ લી અને ૨ જી દીના છંદ જણાવ્યા છે તે જ આખા કાવ્યમાં અનુક્રમે આવ્યા કરે છે: આ ક્રમ માત્ર છેડી બે દીમાં વિલટાવ્યો છે.

૨૮૦	૧૫	દહં છં	દહં છં
૨૮૧	૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલે
૨૮૩	૬	કોપલ	કોમલ
„	૨૭	એવો	એટલે
૨૮૪	૨૦	આ પિના	ઓ પિના
૨૮૫	૬	કારા	કાગા
„	૮	જેસેમની	જેસેમની
„	૧૦	ધનાયલ	ધનાયત
૨૮૮	૧	૧૩	લગી

૨૦૪	૩	અપાર્ણ	અર્ષણ
૨૦૬	છેલ્લી	અવતી	અવતી
૨૦૯	૫૪ મી કૃતિના કર્તાનું નામ-૨૧. રા. જા-મથંકર મહારાજકર ભુચ ("લલિત")		
૨૧૧	૧૮	જોટલ	જોડેલ
૨૧૨	૧૭	સાયર, ઉડાઈ	સાયર-ઉડાઈ
૨૧૩	૨૮	બોગરનાન	બોગરવન
૨૧૫	૬	કિશોરવરયામાં	કિશોરવરયામાં
૨૧૭	૨	રુવ.	રુ. રા.
૨૧૭	૨૬	જાણાય	જાણાય
૨૧૮	૧૮	આમાઈ	આમાઈ
૨૨૮	૭	"દુઃખાધિમાં	૧ "દુઃખાધિમાં
૨૨૯	૬	હુલિતર	હુલિતર
૨૩૧	૧૦	મયા, યે	મયા યે,
૨૩૭	૧૭	રેલાલગે	રેલાલગે
૨૩૯	૨	શાસ્ત્રી	પટ્ટણી
૨૪૧	૬	અંદ્રાપીડ	અંદ્રાપીડ
"	૧૩	રહો	રહી
"	૨૧	ભણિ	ભાગિ
૨૮૨	૭	સદન	રુદન
"	૧૬	પાર	પરિ
"	૧૭	પરિ નય	શી પરિ નય
"	૨૧	ધરી	ધરિ
"	૨૩	ધન	મન
૨૪૭	૨૦	ધરો	ધરે
૨૪૮/૨૪૯	કૃતિ ૭૫ છે તે ૯૬ મી અને ૭૬ મી છે તે ૭૫ મી નોધે.		
૨૪૯	૨	હરિવાલ	હરિદરશમ
૨	૨૪	વિરલ	વિરલ
૨૫૧	૨	૬	સરિતાણા

૨૪૨	૧૫	અંચલ	અંચલ
"	૨૭	દિલકું	મુખકું
૨૫૩	૬	મુખકું-સીમંતેથી	મુખ તેં-
		શું શું ન ચૂમ્યું	દળેનાળા ધણું સામે
		૧૦ ચુમી ચુમી ફરી ચૂમ્યું ચુમી ચુમી જ ચૂમ્યું મેં-	
૨૫૮		કુનિના નામ પછી એક લીટી ઉમેરી લેતી-	
		(કા-નમાલા માટે મોકલનાર રા. રા. જયશંકર પી. ત્રિવેદી)	
૨૫૯	૧૨	ધુબ્ધ	ધુબ્ધ
૨૬૭	૧૭	શીર	ચીર
		છેલ્લી દી	
		અદીક કો જાદુગરે મુજ ઘેલું કીધું ઉર,	
		મુજને નવ કો રોકશે	
૨૬૮	૫	તિરેછી	નિરેછી
૨૭૩	૩	હુલેખાં	હુલેખા
૨૭૩	૧૬	વલ્લેને	વલ્લે ને
૨૭૬	૮	ખંડને	ખંડને

વિભાગ ૪ થા.

૨૭૯ (પ્રિયા કવિતાને આધારેન) એ કાવ્યમાં ૧ લી અને ૨ જ દીના બંને જણાવ્યા છે તે જ આખા કાવ્યમાં અનુક્રમે આવ્યા કરે છે: આ ક્રમ માત્ર છેલ્લી બે દીમાં ઉલટાવ્યો છે.

૨૮૦	૧૫	દહં છં	દહં છં
૨૮૧	૧૬	આ જ ભલે	આજ ભલે
૨૮૩	૬	કેવલ	કેમલ
"	૨૭	એવો	એટલે
૨૮૪	૨૦	આ પિતા	ઓ પિતા
૨૮૫	૬	કારા	કાળા
"	૮	જેસેમની	જેસેમની
"	૧૦	ધનાયલ	ધનાયલ
૨૮૮	૧	૧૩	૧૩

પૃથને અતિ ૧ લા કોલમની, છેલી પંક્તિ ઇંગ્લિશ કવિ
વર્ડસ્વર્થમાંથી અવતરણું છે.

૨૮૯	૧	૩	with.	to the
	૧	૨૧	આવી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કર છું.	માથે શુભરેલ આશ્વ [પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ] નળે હું ટુપ્પી નહીં જાઉં એમ લાગે છે.
	૨૨	છેલ્લી	one	me
૨૯૦	૨	૩૨	defective	defective
		૪૧	know	knew
૨૯૧	—	૭	વંધી	બંધી
"	૧	૮૨	નિર્દોષ	નિર્દોશ
"	૧	છેલ્લી	અક્તિસચિની	અક્તિરચિની
૨૯૧	૦	૩૦	I am afraid....	પહેલાં ઉમેરી લેવું— I am deeply interested in the search for truth, but.
૨૯૨	૨.	૨૨	love	lover
૨૯૩	૨.	૧૦	development	all developments
૨૯૪	૧.	૨૮	વ્યાપ્ત	વ્યાપ્ત
"	૨.	૨૦	આપણામાં/આમે	આપણને મળે છે
૨૯૫	૧.	૧૧	લોકસમૂહમાં છે તે	તે લોકસમૂહમાં
૨૯૫	૨.	૩૧	ઉદ્ભવે	બધા ઉદ્ભવે
૨૯૬	૧.	૨૫	પરુષ	પરુષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધીઓ	સ્નેહીસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	ચાંચ	ચાવડ
૨૯૯	૧	૧૧	હે	રે
૩૦૦	૧	૧૨	બતાવી	બતાવી છે.
"	૧	૧૬	થયાં	થયું

૩૦૧	૧	૨૪	તેમને	તેને
૩૦૯	૨	૨૫	આપે	આવે
૩૧૨	૧	૨૬	અંગ	અંગ
"	૧	૨૭	વ્યાપ્ત	વ્યાપ્ત
૩૧૩	૨	૨૮	ધરમાં પણ	ધરમાં જ
૩૧૫	૨	૨૯	કુદરતીની	કુદરતી
"	૨	૩૦	સમજી	સમજી
"	૨	૩૧	દરજી	દરજી
૩૧૬	૧	૩૨	તણ	(૩) તણ
૩૧૭	૧	૩૩	ગુમારે	(૪) ગુમારે
"	૨	૩૪	આવા	(૫) આવા
૩૨૦	૫૪	૩	know I	know, I
૩૨૪	૫૪	૬	તમારા	તમારા
૩૨૫	૫૪	૧૦	પાંક્તિ ૭ you	yet
૩૨૫	૫૪	૧૧	our	Mr.
૩૨૮	૫૪	૧૪	તેને હું	તે હું
૩૩૧	૨	૧૩	મને	મન
૩૩૨	૧	૨૫-૨૬	I know any Moral Philosophy એ પાંચ શબ્દ ઉમેરી લેવા.	
૩૩૩	ટિપ્પણ		આવા થાકેલા	આવી થાકેલા
૩૩૪	૫૪	૨૩	addressed	I addressed
૩૩૭	૧	૨૬	should be	should rather be
૨૩૯	-	-	મિલિઆ	મિલિઆ
૩૪૨	૨	૨૨	જાણનાં છે	જાણનાં છે
"	૨	૨૮	જાણનાં છે !	જાણનાં છે !
૩૪૭	૧	૩	standing	staying
"	૨	૨૨	અખતો કંટાળો આવે	અખતો તો કંટાળો આવે.
૩૪૮	૨	૫	દરવાની	દરે નેની

પૃષ્ઠને અંતે ૧ લા ડોલમની છેલી
વર્સવથેમાંથી અવતરણ છે.

૨૮૯	૧	૩	with.	
	૧	૨૧	આંત્રી મળેલો અવસર મને અનુકૂળ છે એ સાક્ષાત્કાર કરે. છું.	
	૨૪	છેલી	one	
૨૯૦	૨	૩૨	defective	
		૧૧	know	
૨૯૧	-	૭	યથી	
"	૧	૩૪	નિર્દેષ	
"	૧	છેલી	અકિસચિની	
૨૯૧	૪	૩૦	I am afraid.... I am deeply interest for truth, but...	
૨૯૨	૨.	૨૨	love	lov
૨૯૩	૨.	૧૦	development	all d
૨૯૪	૧.	૨૮	આવૃત	આવૃત
"	૨.	૨૦	આપણામાં આવે	આપણને
૨૯૫	૧.	૧૧	લોકસમુદમાં છે તે	તે લોકસમુદમ
૨૯૫	૨.	૩૧	ઉદ્ભવે	બધા ઉદ્ભવે
૨૯૬	૧.	૨૫	પુરુષ	પરુષ
૨૯૭	૧	૨૧	સ્નેહસંબંધીઓ	સ્નેહીસંબંધીઓ
	૨	૨૪	તેનો	તેમનો
૨૯૮	૧	૧	આંત્ર	આવડ
૨૯૯	૧	૧૧	હું	રે
૩૦૦	૧	૧૨	બતાવી	બતાવી છે.
"	૧	૧૬	થયાં	થયું

	૧	૨	૩	૪	૫
૩૫૬	૨	૧	અને	અને	અને
૩૫૮	ટિપ્પણ ૧ હું		છે. બેશક,	છે, બેશક,	
૩૬૧	પત્ર ઉપ ટિપ્પણ-		ઉપર	જેમના ઉપર	
૩૬૨	-	-	"સાચા સ્વર્ગ"થી	"સાચા સ્વર્ગ" માંથી	
૩૬૪	૨	૧	બાહ્ય	બાહ્ય	
૩૭૧	૧	૬	મોહકશો	મોહકશો	
૩૭૪	૧	૪	મારે	માટે	
૩૮૩	૨	૧૨	પડતી	પડતી	
૩૮૪	૨	૮	પાસિદિના	પાસિદિના	
૩૮૫	૧	૨૫	અને	અને	
૩૯૧	૧	૨૬	પ્રમાણે	પ્રમાણે	
૩૯૮	-	૧૮	વેચિ	વેચિ	
"	૧	૨૬	આપે	આપે	
"	૨	૩	જવાણું	જવાણું	
૪૦૫	૨	૧૨	પેસો	પેસો	
૪૦૬	૧	૩	જખડા	જખડા	
"	૧	૨૩	જામ	જામ	
૪૦૮	૧	૧૫	નબખાઇનો	નબખાઇનો	
૪૦૯	૧	૮	પ્રતિપાલન	પ્રતિપાલન	
૪૧૧	-	૧	દેહ	સંદેહ	
"	-	૭	અભિપ્રાય	અભિપ્રાય	
"	-	૨૫	પદ્ધતિ	પદ્ધતિ	

